

8/2135

21. 2

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
SZERKESZTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TEREZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.
GYULÁI PÁL.

HATVANEGYEDIK KÖTET

(157. 158. 159. SZÁM.)

M. k. állami
FELSŐBB LEÁNYISKOLA
könyvtára.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1890.

P11901/959

BIBLIOTHECA
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

BIBLIOTHECA . SCIENT.
UNIVERSIT. HUNGARICAE
BUDAPESTINENSIS.
DUPLUM VENDITUM

Dr. L. ...
1895. 61
n. 22.

TANÁRSÁGI KONFERENCIA
 A BUDAPESTI
 KÖNYVTÁRSÁGI TÁRSASÁGON

TARTALOM.

CLVII. SZÁM.

TOMPA MIHÁLYROL. — Lévay Józseftől	1
AZ ÁRAK TENYEZŐIRŐL ÉS TÖRVÉNYEIRŐL. — Hegedüs Sándortól	28
A KÖZÉPKORI MAGYAR IRODALOM STÍLJÁRÓL. (I.) — Imre Sándortól	49
STATISZTIKAI ARABESZKEK A NÉPESEDÉSI MOZGALOM KÖRÉBŐL. — Keleti Károlytól	65
SZERELMES LEVELET HIÁBA NE ÍRJ. Elbeszélés. (I.) — Keller Gottfried után, németből —y.	79
SZATIRA A NŐKRŐL. — Zichy Antaltól	114
KÖZOKTATÁSI KONGRESSZUS PÁRISBAN. — Medveczky Frigyesztől	122
A KÉPZŐMŰVÉSZET TÉLI TÁRIATA. — Pasteiner Gyulától	149
ÉRTESITŐ. Thierry A.: <i>Elbeszélések a római történetből.</i> — L. — Hallier E.: <i>Kulturgeschichte des XIX. Jahrhunderts.</i> i—k. — Váli B.: <i>Az aradi színészet története.</i> — Br. — Darvai M.: <i>Üstökösök s meteorok.</i> — l. — Ruschek A.: <i>A katolikus legényegylet magyar földön.</i> —t.-n. — Györök L.: <i>Lázadó hajósnép viszontagságai a Csönles tengeren.</i> —nb. — <i>Az Akadémiai Értesítő című havi folyóirat előrajza</i>	161

CLVIII. SZÁM.

A PESTI HAZAI ELSŐ TAKARÉKPÉNZTÁR-EGYESÜLET ALAPÍTÁSÁNAK ÖTVENEDIK ÉVFORDULÓJÁN. — Fenyvessy Adolftól	177
HUNFALVY JÁNOS EMLÉKEZETE. — Keleti Károlytól	192
A KÖZÉPKORI MAGYAR IRODALOM STÍLJÁRÓL. (II.) — Imre Sándortól	209
A MAI EMBERBUVÁRLATRÓL. (I.) — Török Auréltól	225
ARANY JULISKÁRÓL. — Széchy Károlytól	241
SZELLEMI ÉLET ÉS ÉLETTARTAM. — Földes Bélától	264
SZERELMES LEVELET HIÁBA NE ÍRJ. Elbeszélés. (II.) — Keller Gottfried után, németből. — y.	278
KÖLTEMÉNYEK. <i>A dumfriési önkénytesek.</i> Burns után, angolból, — Lévay Józseftől. — <i>Dalaimról</i> — Gyulai Páltól	302

BOSZNIA IGAZSÁGÜGYE. — Pulszky Ágosttól	304
ERTESITO. Dóczy L.: <i>Beszélyek és vázlatok.</i> — i. — Bobula J.: <i>Magyarország ipariügye.</i> — t. — Mocsáry S.: <i>Földünk fémdarázsainak majánrajza.</i> — Vángel Jenőtől	325

CLIX. SZAM.

SZÓKÉSZLETÜNK ORTHOLOG SZABÁLYOZÁSA ÉS AZ ISKOLA. — Ballagi Mórtól	337
A MAI EMBERBUVÁRLATRÓL. (II.) — Török Auréltól	363
A NÉMET BIRODALOM MEGALAPÍTÁSA. — Marczali Henriktől	380
A KÖZÉPKORI MAGYAR IRODALOM STÍLJÁRÓL. (III.) — Imre Sándortól	397
AZ ETHIKAI DETERMINISMUS ELMÉLETE. (I.) — Pauner Imrétől	416
AZ UTOLSÓ JURÁTUS. Beszély. — Degré Alajostól	433
KÖLTEMÉNYEK. <i>Diadal.</i> — Endrödi Sándortól. — <i>Hold nyugta.</i> Leopardi után, olaszból — Radó Antaltól	462
VALUTÁNK SZABÁLYOZÁSA. — Schwarz Félixától	467
A GÖRÖG HÁBORÚ. — x. y.	485
PETOFI ISMERETLEN KÖLTEMÉNYEI 1848-BÓL. — Ferenczi Zoltántól	498
ÉRTESITŐ. Schlauch Lőrincz: <i>Beszélei.</i> — z. — Alvincy Sánd.: <i>A Saha- rában.</i> — u.—t. — Szász K.: <i>Úti tárcza.</i> — x. — Bartha B.: <i>Irányelvek a magyarországi kath. egyház autonomiája részere.</i> — J. B. — Krümmel O.: <i>Az óceán.</i> — l. —	512

TOMPA MIHÁLYRÓL.

1874.

Hosszú ideje már annak, hogy az én feledhetetlen barátom, Tompa Mihály, elköltözött az élők sorából. Nap nap után, év ev után gyorsan enyészik. Mint a sík határ zöldelő pontjait homokréteggel takarja szemünk elől a siető fuvalom: úgy homályosítja el emlékezetünkben kedves halottaink képét s vonásait a haladó idő. A holt nemcsak a földben van eltemetve, szívünkben is el van. S itt és amott egyformán folytatja munkáját az enyészet.

Az ő emlékezetének szentelem én ez apró vonásokat. Érték nélküli csekélységek önmagokban: de én előttem mégis becsesek, mert róla beszélnek. Összegyűjtöttem s elteszem a magam számára. Ha majd idővel újra szemlélem ezeket, annál élénkebben fog feltűnni előttem az ő sajátos alakja. Szellemét művei tükrözik, életének egészét a róla írott életrajzok és emlékbeszédek. Parányképét mutassa és őrizze nekem e futólag ide vetett néhány vonás.

Ismeretségem Tompával még az iskolában kezdődött. Ő a sárospataki kollégium diákja volt, én a miskolci lyceume. Ő, mint nálam nyolcz évvel idősebb, az iskolában is jóval megelőzött. Gondolom, 1843-ban történt. Ez évben kezdtem én apró verseket írni nyilvános lapokba. Legelőször a Garay *Regélőjébe*. Átéreztem és átéltem az első föltűnés lázas mámorát és ábrándjait. Az írói dicsőség, a költői hírnév ellenállhatatlan bájjal ragyogott előttem. Jövőmet csábító színekkel festette a képzelet, kivált miután Erdélyi János, a ki ez időben kritikai szemléket írt a *Regélőbe*, egyik szemléjében kedvező-

leg emlékezett meg rólam. — Tomba azonban már ekkor nagy reményeket költe maga iránt, sőt valósítani is kezdé azokat. Verseit mind sűrűbben közölte az *Athenaeum*, mely akkor a költői becsesel bíró működés elismert közlönye volt. Rendkívül vágytam személyesen megismerkedni vele. Különben is áhitattal tekintettem mindenkire, a kitől valami nekem tetsző dolgot nyomtatásban olvastam.

Tomba már ez időben is gyakran megfordult Miskolczon. Itt neki a miskolczi idősebb deákok közt számos ismerőse volt, a kikkel én is barátságban álltam. Itt lakott az apja, a czéhen kívül álló kontár csizmadia, itt két fiútestvére. Az egyik egy elnyomorodott vézna teremtés, czirádlákat s virágokat festeggett tányérokra a miskolczi porcellángyárban. A másik egy csinos barna fiú, henteslegény.

Nem vártam be az alkalmat a személyes találkozásra. Levelet írtam neki, s úgy gondolom, ismeretségét s barátságát kértem. A megszólítás kedves barátom, tisztelt barátom, vagy ilyes valami lehetett. E tolakodás színét viselő bizalomra az bátoríthatott, hogy az én nevem is ki volt már nyomtatva néhány vers alatt, hogy én is deák voltam, mint ő, hogy miskolczi barátjai között némelyek nekem is barátaim voltak.

A levélnek ellenkező eredménye lett, mint óhajtám. Tomba nem vette jó néven az indokolatlan bizalmas hangot. Nemcsak nem válaszolt, de mások előtt nem-tetszését is kifejezte. Érezte, hogy deáknak is nagyobb, költőnek is. Mind a kettő elég ok arra, hogy fejét magasabban hordja. — E szerint az első érintkezés nem vala reám kedvező hatással. A megbarátkozás későbbre maradt, mikor az élet által már mind a ketten megedzve, közelebről tanúltuk egymást ismerni, becsülni, szeretni. Őt azonban a neheztelésre való azon fogékonyság, mely első levelemet válasz nélkül hagyta, sírjáig kíséerte. Élénken nyomúlt szívére minden neki nem tetsző csekélység. Sértezt látott gyakran olyan szóban vagy tettben is, mely színét sem viselte a megbántásnak.

Miskolczot, míg én itt iskoláimat 1846-ban el nem végeztem, gyakran látogatta. Megismerkedtem vele a többiek társaságában. A megtermett, vaskos ifju daczolni bírt a mulatozás és kedvtelés mindennemű próbáival. Birkózott, éjjelezett, mutogatta s bizonyítgatta nagy testi erejét. Egész játék kártyát tudott egy fogásra szétszakítani. Ily kártyaszakítás közben

történt egyik közmulató helyünkön, az Avas-hegyen, hogy keze fejében egy ér megpattant, melynek feltünő kidudorodását aztán egész életén keresztül viselte.

Midőn népregéihez az anyagot gyűjtögette, engem is föl-szólított levelében. Elmondotta, mikép érti ő a néprege tárgyait, tudniillik, hogy a nép ajkáról legyenek azok véve, ne magunk componáljuk. Minden módon iparkodtam valamit küldeni. Egyik tanuló társamtól hallottam a kővé vált monoki leány regéjét. Örömmel juttattam azt hozzá Patakra. Népregéi közt *Pártatolvaj* cím alatt dolgozta föl.

Az iskolai életben többé nem érintkeztünk. Én 1846 nyarán Kézsmárkra mentem, a jogtant hallgatni Hunfalvy Páltól; majd 1847 végén a pozsonyi országgyűlésre Szemerével, Vadnay Lajos oldala mellől, mint patvarista. Azután jött a 48—49. Működésünk távol s különböző irányba szólita bennünket egymástól. Csak akkor találkoztunk huzamosabban ismét, mikor a vész lezajlott, ő mint bejei pap, én mint hirlapíró Pesten, 1850-ben vagy 51-ben. Ekkor ő hozta s ajánlotta nekem baráti bizalmát, melynek becsét teljes mértékben fölfogtam és éreztem s melyet, midőn 1852 nyarán Miskolczczal csereltem föl Pestet, a gyakori érintkezés csak erősített, a közelebbi ismeretség csak szorosabbra fűzött, úgy hogy annak édes lánczát a halál szakasztotta meg közöttünk.

Egyetlen egy alkalomra emlékezem, hogy Pesten 1848-ban fölkeresett. Ekkor történt, hogy egy délután meglátogattuk együtt Petőfit, a ki akkor a Dohány-útczában lakott. Tomba rég nem látta költő barátját, én pedig akkor látogattam őt meg először. Midőn beléptünk, Petőfi és neje egymást átkarolva, olvasásba merülve ültek az asztal mellett. Shakspere volt előttök. Szemlátomást rosszul esett Petőfinek, hogy zavarjuk. Öröm helyett komor arczczal olyan formát mondott, hogy «az ördög hurczol benneteket ilyen időben». Néhány perczig mulattunk. S Tomba azon keserű érzéssel távozott, hogy nincs abban a szívben baráti szeretet, a mely egy rég nem látott barátját így bírja fogadni. Ily apró kedvetlenségre aztán nem talált ő mentséget. Úgy vélem, ez volt kettőjüknek utolsó találkozása az életben.

Tomba édes apja, mint már említém, Miskolczon lakott. Az öreg mestersége csizmadiaság lett volna, de azt nem folytatta rendesen. Nem lehetett a czeh tagja, inkább csak foltozó, vagy

hátaló csizmadia volt. Szívesen üzött a mellett egyéb foglalkozást is. Szőlőcskéjét kapálgatta; kalendáriumot s verses históriákat árulgatott kiterített ponyván, sőt, úgy hallottam, verseket maga is csinált. Egy időben pedig a városnál tizedesi vagy fertálmesteri hivatalt viselt. Második felesége Bóka Juliánna volt, egy félszemű öreg asszony. Mert Tompa édes anyja, Bárdos Zsuzsánna, igen korán, még Rimaszombatban, elhalt.

Tompa neveltetésében semmi érdeme nincs az öregnek. Nem gondolt vele, módja sem igen volt reá. Egy ifjúkori félrelépésével pedig örökre keserű emléket hagyott fia szívében. Igriczi, a kis borsodmegyei község, nem állott hajdan kifogástalan jó erkölcs hírében, mint általában több olyan község is, a melyben a szabadossághoz szokott köznemesség nagyobb számmal fészkelte. A szilajságtól csak egy lépés volt az erőszak, a nyerseségtől és könnyű életmódtól csak egy vonalnyira volt a személy- és vagyonbátorság megsértése. Az öreg Tompának még akkoriban ifjú homlokára is ilyféle bélyeg sütődött, melyet aztán későbbi élete letörölni nem tudott, a társadalom letörölni nem segített, s mely költői lelkű fia szívét titokban folyvást égette.

Mindketten sokszor emlegettük sorsunkat szegény barátommal. Néha egyéni természetéből folyó keserűséggel fakadt ki helyzete ellen. «Boldog volnék, ha a betűt soha meg nem ismertették volna velem, ha egyedül állanék, ha senkim sem volna e világon!» Azonban ilyféle kifakadás csak egy-egy elborult pillanat szüleménye volt nála. Mert jól emlékszem, nyugodtabb meggondolással, csendes kedélyállapotában ekképen is szólott: «lásd, barátom, mégis csak szép az, hogy se te, se én nem maradtunk végkép a mezei munkánál s önerőnkkel úgy a hogy, kivívtuk magunkat a porból. Mert én ugyan e részben semmit sem köszönök az apámnak; semmit sem adott nekem, nem még azt sem, a mit adhatott és adni tartozott volna. Te mégis szerencsésebb vagy!» Ismerte családunkat s az érzékenyen ejtett reflexióban igaza volt.

Én első és egyetlen fiok valék akkor még nagyon szegény sorsú szüleimnek. Nem kis segítségökre válhattam volna csekély gazdaságukban. És ők bizonyára igen is érezték a segítő kéz szükségét. Mégis, mivel kedvet és tehetséget láttak bennem a tanulásra, megváltak tőlem s iskolába küldvén, inkább magok

nélkülöztek. Neveltetesemről tehetségökhöz képest hűségesen gondoskodtak, úgy hogy szüköt se élelmemben, se ruházkodásban soha nem éreztem. Otthon pedig az apai háznál mindig csak a szorgalom és jó erkölcs példáit láttam s örömmel tapasztaltam, mint áldja az Isten szüleim jóságát és munkásságát napról napra vagyoni gyarapodásban s mások előtt való becsültetésben. Ha vannak bennem némi becsülni való erények, vagy tulajdonok, bizony azok legnagyobb része a szülői egyszerű hajlék egészséges levegőjében nyerte lételét s első táplálékát. Igen természetes tehát az a gyermeki erős szeretet és ragaszkodás, melylyel én szüleim iránt folyvást viseltem most is, mikor ök az élet késő estvéjén, én pedig annak delén állok. Úgy hogy méltán mondhatom Horatiussal:

— — — — — Si natura juberet
 A certis annis ævum remeare peractum,
 Atque alios legere ad fastum quoscunque parentes:
 Optaret sibi quisque; meis contentus, honestos
 Fascibus et sellis nollem mihi sumere . . .

Lib. I. Satir. VI.

De nem magamról akarok beszélni.

Az én feledhetetlen barátom azonban mind a mellett is híven teljesítette gyermeki kötelességét. Az öregek bizony szegényállapotban küzdöttek. Mindössze is egy rossz viskójok volt a főlvegben a Szinva jobb partján s valami igen csekély szőlőcskéjök és egy tehenök. Kevés vagyon arra, hogy belőle egy pár öreg ember, a kinek munkabíró ereje már meglankadt, csak tengődve is élhessen. Az öreg Tompa csetlett-botlott egygyelmással, mint már előbb említém; felesége pedig valamikép kofáskodott a piaczon. Egy szóval a jószívű segítség nagyon is reájok fért.

A derék fiú nemes, jó szíve sohasem is fáradott el a segélynyújtásban. Ellátta őket időnként, s egy évben alkalmilag többször is, élelmi szerekkel, ruházattal, készpénzzel. Sokszor én magam voltam a szállító; általam jutott a küldemény az öregek kezéhez, a kik néha áldás és könnyek közt fogadták azt tőlem.

Az öreg Tompa, mikor én ismertem, már a kortól megörnyedt, középtermetű ember volt. Orra, szeme, hangja sokban hasonló a fiáéhoz. Szemében mindig valami titkos fájdalom, vagy benső nyugtalanság-fele borongott. Mintha valami

nyomta volna a lelkét állandóan. S ki tudja, nem nyomta-e? Nem érezte-e a méltó büszkeséget derék fia hírnevében s jóságában? s épen ez érzet nem tartotta-e lelkében folyvást ébren az önvádat?

Bár a segély és küldemény pontosan érkezgetett is a maga idejére: ez az öregot nem gátolta abban, hogy fiát olykor-olykor személyesen meglátogassa. Neki csak egy futamodás volt Miskolcztól Hanva. Tarisznyát vetett a vállára. Hajnalban elindult s ebédre már bekopogtatott a hanvai parochián. «Ugyan, édes apám! ilyen hidegben», vagy: «ilyen melegben? és gyalog!» Néha ily ámulattal üdvözölte és csókolta meg Miska az érkezőt. «Csak épen látni akartalak benneteket, fiaim!» felelt neki az öreg; de meg volt győződve, hogy haza menőben tele lesz ám az üres tarisznya.

Mert ő szívbéli jó indulattal adta öreg apjának, a mi tőle telhetett. Érezte, hogy a természet szent tartozása az, melyet teljesíteni nemcsak kötelesség, hanem a legtisztább öröm. Pedig sokszor restelte is az öreg különös viseletét, mely szóban és tettben talán visszásnak látszott. Nem szerette kapzsiságát, telhetetlenségét, örökös panaszát. Felesége, az az áldott lelkű ifjú nő, mosolyogva fogadta mind e gyöngeséget s kifogyhatatlan volt jóságában; de a komoly, borongó Tomba restelte, hogy apja a cselédség előtt is tartózkodás nélkül mutogatja gyöngeségeit. — A kocsist öcsémuramnak szólította, a szolgálat öcsémasszonykának. Figyelmeztetés daczára is közéjük sietett s örömet mulatott társaságokban. Miska aztán félig tréfás, félig keserű érzéssel beszélgette nekünk az ilyféle apró bohóságokat.

Az öreg egyszer nyári rekkenő melegben utazott Hanva felé, mint rendszeren szokott, gyalog. Fél úton lehetett, mikor egy négy lovas hintót vett észre utána robogni. Megállapodott, bevárta a hintót s megállította. Kérdezte, hova mennek s a mint megértette, hogy Rimaszécs felé: «no akkor — úgy mond — vegyenek föl, kérem, engem is s vigyenek el addig, a hol az út Hanvára befordúl; mert én annak a híres Tomba Mihálynak az apja vagyok s most épen őt megyek látogatni». Az úri hintó fölvette s nemcsak a befordulóig, hanem egészen a hanvai parochia kapujáig vitte. Ott letette s elrobogott a nélkül, hogy valaki a jó szívű pártfogó nevét tudhatta volna. Az öreg aztán szóról szóra elbeszélte fiának ezt a véletlen nagy

szerencsét, a fiú pedig alig hitte, mily nagy haszna van annak, hogy ő az a híres Tompa Mihály.

Őszi látogatása alkalmával szintén csak szívesen mulatgatott a megszokott körben. Egyszer arra kérte a szolgát, az öcsémasszonykát, hogy legyen jó hozzá, míg itt időzik, «majd meg is lássa, olyan hegyes orrú papucset varrok érte magának, hogy egész Hanva arra bámul». — Mikor aztán két-három napi mulatás után haza készült, megrakták neki a lábas tarisznyát minden szükséges holmival: kenyér, liszt, főzelék, szalonna, viselt ruha s több efélével, úgy hogy alig bírta a hátán emelni. Már künn voltak az udvaron s ott búcsúzgattak egymástól, midőn az öreg, nagy terhét emelve szettekint, mint ha keresné, mit lehetne még hirtelenében kérni. Meglát az eresz alatt néhány úri tököt; rámutat a legnagyobbra s azt mondja a cselédnek: «ugyan édes húgomasszony, tegye föl még a hátamra ezt a tököt, igen szeretem ám én ezt sülvé». Tompa elálmélkodott e nagy telhetetlenségen, mely leroskadásig ösztökélte volna a gyarló vén embert. Nem engedte a tököt a súlyos mállha tetejébe tenni. Más alkalommal teljesíté az öreg kívánságát.

Vásár volt Miskolczon. Tompa is lejött arra, mint gyakran szokott, Hanváról. Épen a vármegye háza előtt, melyben én laktam, találkozik az útczán öreg apjával és mostoha anyjával, kik őt ilyes alkalommal úton útfélen vigyázni szokták. «Jaj, kedves fiam, jaj, édes jó fiam — mond az öreg — bezzeg megesezt nekünk! Nagy szerencsétlenség esett rajtunk; nem tom, mikor heverjük ki.» A mostoha lecsüggesztett fővel, hosszú sóhajtásokkal bizonyítá a panaszt. «Hogyan, édes apám! az Istenért, mi a baj? Beszélje csak, hamar!» «Hát, fiam, anyádasszony két libát hízlalगतott már régóta, hogy majd a mai vásáron eladjuk s pénzelnünk belőle. Tegnap kihajtotta a Szinvára s képzeld! mind a kettő elrepült, oda van!» Erre a mostoha még hosszabbat sóhajtott. «Mit érhetett az a két liba?» «Biz az, fiam, testvérek közt is megért volna őt váltó forintot.» «No, édes apám, fogja, itt van öt pengő forint; most már ne búsuljanak.» Az öreg zsebre dugván a pénzt, félig panaszosan, félig mosolyogva fordúlt a feleségéhez: «látod-e, anyjok, bezzeg ha már most a liba is megvolna?» Pedig az a két liba vagy soha sem is volt, vagy ha csakugyan volt, most is otthon várta az öregeket.

Gondolom, 1863-ban vagy 1864-ben halt meg 70—72

éves korában. Tisztességes temetésén számosan voltunk jelen. A közönség a megholtban is az élő fiú érdemét akarta megtisztelni. Hármoniát énekeltek fölötté a diákok s a miben csak lehetett, megkíméltük a temetési költségtől az özvegyet. Tompa nem jött el. Külső és belső okok és körülmények akadályozhatták. De az özvegy mostohát még azután is fölkereste jótéteményeivel. Nemes szíve nem hagyta elfordulni a nyomorúlt öreg asszonytól, apja emlékeért. Az öreg látva es hálásan érezve ezt a jószágot, valami végrendelet-fele levelet adott neki arról, hogy halála után viskója és szőlője a Tompáé legyen. De időközben nagy tűzvész pusztított Miskolczon s számos épület között az öreg viskóját is, minden bennelevővel együtt földig elemésztette, úgy hogy ő maga azon rongy öltözetben maradt, a melyben háza romjaihoz a szőlő-hegyről haza futott. Tompa ennek hallatára szétszakítva küldé vissza neki a testamentom-levelet s küldé rögtöni segítségül ruhákat, élelmi szereket és kész pénzt. 1867-ben halt meg s valamint férjét, úgy őt is az avasi sírkertbe temették, mind a kettőjüket egy sírba. Az öreg Tompának sírköve nincsen, sohasem is hallottam Miskától, hogy emelni szándékozott volna neki. Csupán az özvegy nevét jelölték hátra maradt rokonai egy másfel lábnyi magas kövecskén a sírkert gyalogútja mellett ily fölirattal: «Emlékül n. h. Tompa Mihály hitvesének, Bóka Juliánnának, megh. január 15-én 1867.»

Sokáig is időztem az apa tulajdonságainak s élete apró eseményeinek följegyezgetésénél. De azt hiszem, ez is oda tartozik azon légkör ismertetéséhez, a melyben az en költő barátom szelleme, tehetsége s jelleme, fölsarjadt és megizmosodott s a mely az ő kedélyvilágának és költészetének azt a mélyen borongó hangulatot és szint kölcsönözte.

Családja körében igazán föntartó oszlopa s mindenről gondoskodó providentiája volt ő a háznak. Művelt szívű, gyöngéd neje sokkal gyöngébb alkotású volt, semhogy a háztartás ezerféle terhét minden részletében egymaga hordozni bírta volna. Fokozta gyöngeségét később, betegség következtében megnehezült hallása. Mégis örökké egy tiszta tükör volt az ő házok, tükör volt minden szögletében. Pedig a házi tisztaság a ház asszonyának legnagyobb és legszembeötlőbb ékessége. És ez Tompa hajlékában bizony csak e gyöngé és igen gyakran beteges, de azért szennyet nem tűrő asszonyka érdeme volt.

Tompa a maga esendes otthonában inkább a kényelemnek adta magát e tekintetben. Nem egyszer említé dicsekvő panaszszal, hogy bezzeg! nem úgy van ő nála tisztaság dolgában, mint ennél, meg amannál; az ő feleségének már nem is erénye, hanem betegsége az örökös tisztogatás.

A családhoz tartoztak kettőjükön kívül: az asszony unokanővére, egy szorgalmas, egyszerű derék leányka, a kit gyermekök halála után mintegy fogadott gyermeköknek tekintettek, a káplán, egy belső leánycseléd, egy szakácsné, egy kocsis, tudniillik a púpos hátú, parányi termetű Péter, a ki Tompát sok éven át egészen halálaig szolgálta s tárgya és előidézője volt számtalan nevetséges jelenetnek, az úr és önmaga között.

E kis körben Tompa figyelme és gondoskodása a legapróbb dolgokra is kiterjedt. Különbön is nyugtalan természeténél fogva örökké jött, ment, kutatott, sebtetett. Benézegetett a konyhába, a kamarába, az istállóba, egy szóval mindenüvé, a hol valami láthatott, vizsgálhatott, észlelhetett. Maga szerezte be a házi szükségleteket a legkisebbtől a legnagyobbig, gyakran még a nők számára szükséges apróságokat is. Ha Miskolczra lerándult, soha sem jött ő mihozzánk tisztán csak baráti látogatás kedveert. Mindig egy-egy fél rófnyi hosszú jegyzéket hozott magával a bevásárlandó tárgyokról s ezek közt a legtarakább dolgokat lehetne szemlelnünk, egy mázsa szalonnától egy gombostűig, egy teljes női öltözettől egy egérfogóig.

S e gondoskodás, e kicsinyes fáradozás nem került neki nagy erejébe s önmegtagadásába. Nyugtalan természete önkénytelenül is táplálékot látszott lelni az örökös foglalkozásban. Nagyon elütött e részben az olyatén költőktől, a kik elfeledkeznek arról, hogy «élni is kell, Gábor diák», a kik az élet gyakorlati oldalának ismeretével s fölfogásával nem bírva, környezetök gyámsága alá kerülnek, vagy játéklaptái lesznek a körülményeknek.

Egyébként is mindig tevékeny és munkakedvelő volt. Habár tanuló korában, hír szerint, nem tartozott is kiváló sajtárságai közé a rendtartás és szorgalom: annál szigorúbban ragaszkodott aztán később mind a kettőhöz. A mint az élet küzdő terére kilépett, észre vette, hogy a tétlenség lassankint elszibbasztja s végre fölemészti testi és lelki erőinket, — s bírunk kell élenk érzetével annak, hogy a munka valóban az élet

föltétele, — hogy a munkásság erőnket üdeségben tartja, örömmünket fokozza, bánatunkat mérsékli s értékünket önmagunk és mások előtt is emeli.

Szorgalmát s rendtartását hirdetik irodalmi művei s házának és családjának, valamint egyházának is rendezett állapota.

Míg szemei el nem gyöngültek, sokat olvasott, azután pedig sokat olvastatott maga előtt. Olvasmánya főleg, sőt csaknem kizárólag, magyar irodalmi termékekre szorítkozott. Semmi más nyelvnek nem volt annyira birtokában, hogy azon könnyen olvashatott volna. A németet félig-meddig értette, de nem úgy, hogy irodalmának hasznát vehesse. A latint, mint mondá, deák korában kitünően bírta, de később elhanyagolta és sok részben felejtette. Könyvekre általában nem költött. Könyvtára tulajdonképen nem is volt. Leginkább emlékül vagy tiszteletből kapott néhány vegyes tartalmú darabból és egy pár közhasználatra szánt egyházi munkából állott az egész.

Szemei elgyöngülvén, leginkább káplánjai segítették az olvasásban. Segítették örömmel, vagy kénytelenségből s unatkozva, a mint egyik vagy másik a betűkhöz több vagy kevesebb vonzalommal s a helyzet iránt türelemmel vagy megnyugovással viseltetett.

Volt a többi között egy káplánja, lassú vérű, aluszékony s kényelemszerető. Állításaiban s gondolkozásában ferde, a könyvek iránt nemcsak közömbös, hanem ellenséges indulatú. Meg volt győződve, hogy a betű, a biblia szerint, csakugyan megöl, egy kis szesz pedig megelevenít. Tompához egyébiránt példás hűségű és ragaszkodású. Egyszer valami bolondot állított, a mi különben gyakori eset volt nála. Tompa czáfolni akarta, de a káplán makacsúl megmaradt állítása mellett. Tompa figyelmeztette az abból folyó oktalan következtetésre. A káplán ahhoz is ragaszkodott s végre azon axiomában tetőzött a következtetés, hogy a betegségek között legszebb és legkívánatosabb a kolera s a káplán úr legörömostebb is halna meg kolerában.

Ez volt Tompának leggyötrőbb, de egyszersmind leggyötröttebb fölolvatója. Ég-föld szakadt rá, midőn főnöke hírlapot vagy könyvet fogott a kezébe. Kedves fohászzkodása volt: «hogy az íz ette volna meg, valahol egy könyv van a világon!» — «Egy két lapot — így beszélt Tompa — csak elolvas türelemmel; de a harmadikon, negyediken már elfogja az ásitás, a

sóhajtozás ; azután nagyokat pislant, szeme elhomályosul, szava érthetlenné válik s végre a feje a mellére csuklik s aludni kezdi az igazak álmát! Nem láttatok ily csodát, barátim! Ez a jó fiú örömost szalad az istállómba, hogy barmaid jó rendben tartásáról gondoskodjek, a mezőre, hogy munkásaim után pal-lérkodjek, megkapálja dohányomat, megteríti asztalomat s szívesen megkefélné ruhámat, csizmámat: de ha könyvet adok a kezébe, kileli a hideg. És ha olvas: uram fia! milyen olvasás az! Nincs abban komma, nincs szünjel, nincs pont, nincs értelem. Sokszor beleizzadok, míg kihüvelyezem, mit olvasott. Egy idegen szót a világért ki nem tud mondani. Tízszor figyelmeztettem, hogy ezt a pár francia szót: *père la chaise*, így kell kiejteni: *pêr la séz* s az egy párisi szép temetőkert. Ne adj Isten! tízszer, húszszor és mindig csak *pêra la kajzénak* olvasta stb.

Ilyféle ünyölődések különböző alakban ismétlődtek Tompa különben csendes magánéletében. Azokat ő nem bírta viselni önmegadással. Keserűséggel, bosszúsággal töltötték háborgó kedélyét. Kezlettől fogva ingerlékeny természetű volt különben is. A mily mértékben hanyatlott aztán egészsége s jelentkezett akkor még föl nem ismert gyógyíthatatlan szívbaja: oly mértékben fokozódott nála az ingerlékenység mindaddig, míg az égő anyag maga magát fölemésztette.

Lobbanó haragjának s felbőszülésének súlyát érezte a háznál mindenki. Elég volt annak felköltésére, kivált az utóbbi időkben, a földre ejtett parányi tárgy, egy erősebben behúzott ajtó, egy szó, vagy figyelmet sem érdemlő bármi csekélység.

Nejét sem kímélte. Sőt mivel ez forgott leggyakrabban közvetlen közelében, ez volt legtöbbször kitéve a zivatarnak. Ez a gyöngye, beteges nő azonban béketűréssel s mosolyogva fogadta a méltatlanul kitörő haragot, mint egy fűzbokor, mely lehajlik, míg fölötte átnyargal a vihar. Meg volt győződve, hogy ez a túlzó, ez a méltatlankodó hevedesség inkább sajnálni, mint elkárhozhatni való, hogy nem az elfásult lélek öntudatos cselekedete ez, hanem egy betegségtől izgatott s alapjában tiszta jó és szerető szív kilobbanása. A mint hogy valóban az ilyes megbántást igen sokszor csakhamar követte a nyílt megbánás és a jóvá tenni akaró igyekezet.

A hanvai egyház tagjainál rendetlenebb, vásottabb és különösen a papjának rosszabbúl fizető nép alig volt azon idő-

ben, midőn Tompa mint lelkész közéjük telepedett. Elődje egy elaggott, s végre elbetegült pap, jóságból vagy félelemből, hanyagságból vagy jólléte érzetében, nem követelte szigorún az evenkénti papbért. Hívei végre azt kezdték hinni, hogy ők azzal tulajdonképen nem is tartoznak és az egész fizetési gyakorlat csak olyan önkéntes, jóakarát szerint való.

A mint azonban a jó öregnek szeme húnyt, bezzeg az örökösök ébresztgetni kezdték az álmadozókat s az évről évre főlhalmozódott hátralékokat, az adósok keservére, a törvény vas kezével hajtották be.

E példa jó tanácsadója lőn az új lelkész Tompának. Hivatala elfoglalása után először is azt adta komolyan értésére híveinek, hogy az ő papsága alatt Hanván egy évben sem lesz szabad a papbért fizetetlenül hagyni s hátralékul a másik évre áttenni. A nép eleinte kinevette. Gondolta magában: máskor is hallott már ő ily fenyegetést, vagy sopánkodást az egyház szolgáitól: de azért a tartozásból mégis csak annyit és akkor fizetett be, a mennyit és a mikor akart: a számadást végre is akkor csinálták meg, midőn a papnak szeme húnyt.

De Tompa embere maradt ám a szavának. Mindjárt az első év végén oly szigorral lépett föl a követelések behajtásában, hogy alig maradt valami fizetetlen. A másik év közepére már azt is behajtatta. Bírót, sőt erősebb eszközöket is használt a behajtáshoz. Kérlelhetetlen volt az utolsó búzaszemig. Minőségben nem válogatott, de a kötelezett mennyiségnek meg kellett lennie. Elmaradnia senkinek sem volt szabad. Búza helyett, ha máskép nem telt, hozhattak árpát, zabot, babot, krumplit — szívesen fogadta: de tartozást más évre halasztani nem engedett. Nem önzésére — mert az nem volt — de a rend és pontosság sugallatára hallgatott ez eljárásában. Szigorúságát később magok a hívek köszönték meg leginkább. Nem gyült nyakokra az adósság terhe. És aztán Tompa özvegyének nem vala szüksége a végrehajtó bíró vas kezére, hogy boldogult férje jól megérdemelt bérét könnyek között esikarja ki az adósoktól.

Akadl mégis, a ki türelmén és erélyen kifogott. Azaz nem fogott ki, hanem sértő nyersesége szokatlan lépésre provocálta őt. Tompa anyaegyházának két kis leányegyháza is volt. E filiák egyikében lakott az a régi szabású, kemény nyakú s önmagának elégséges földesúr. Híve volt volna a hanvai papnak; de hanyagságból-e, vagy sértett büszkeségből, csak név szerint

akart az lenni. Már több évi papbérrel volt adós. Mindig talált mentséget a nemfizetésre. Tompa kileste a jó alkalmat. Akkor küldé hozzá az egyházfit az üres zsákkal, midőn a szerűn a sok szép tiszta búzát az úr maga személyesen szóratta és mérte. Az egyházi alázatosan adta elő a kérelmet. Az úr pedig a munkás nép hallatára ekkép elégítette ki: «mondja meg kend a papjának — s itt egy kacskaringóst káromkodott — ne sajnálja a derekát s jöjjön ide előbb csépelni, aztán kimérem neki, vigye el!»

A torkon vert egyházi haza ballagott az üres zsákkal s szóról szóra megvitte az üzenetet. Tompa másnap írásban intézte el a dolgot ekképen: «tudatom a tekintetes úrral, hogy tegnapi üzenete folytán, egyházi tartozását az adósok lajstromából, becses nevét pedig híveim sorából, legalább magamra nézve, végképen kitörültem».

És úgy tett, a mint megírta.

Hanvai lakása egy kies dombon állott, a mint hogy maga Hanva községe is magaslaton fekszik, úgy szólván a távoli hegyek lejtőjén. A csinos és kényelmes új parochiát épen az ő oda menetelekor, talán részben az ő kedvét keresve is építették. Gyönyörű kilátás nyílt belőle az alatta elterülő tágas Sajó-völgyre, a melybe itt szakad bele a Rima völgye. Nem nagy, de elég téres udvar a szükségesek elhelyezésére. Lejtős területével egyesülve, hosszas derék kertecske nyúlt el az aljban. Benne egy kis méhes, különböző természetűek, virágok: de gyümölcsfa egy se. A kert hátulsó kapuja már a kellemes völgyi retségre nyílt, melynek közepén kígyózott a csillogó Sajó. Múltó vidék és elhelyezkedés egy borongó költő kedélyéhez s képzeletéhez.

Tudva van, hogy Tompa szenvedélyes barátja volt a természetnek. Költeményeiben feltűnőleg vonul végig annak szeretete. Nemcsak költeményeiben, életében is valósággal barátja volt. Fölötte kedvelte a virágot s az ilyfélekkel való pepecselő gazdálkodást. Egy időben nagy kedvvel tenyésztette a mályvarózsát, mely rendkívül változatos élénk színcsoportokban díszítette udvarát. Később a georginát kedvelte. Mindakettő divatos virág volt azon időkben. Kis fia halála után pedig egyedül a rózsá birta szeretetét. Rózsával oltogattuk tele a kis fiú sírhalmát, futó és egyenes törzsű rózsákkal. Az volt sűrűn ültetve kertecskéjében, azzal vette körül lakó házát is.

Ezenkívül kedves foglalkozása volt a dohánytermesztés, egyike lévén a legszenvedélyesebb dohányzóknak. Sokszor maga ültetgette, maga kapálgatta. Gömörmegyében papok és tanítók rég óta ismeretesek voltak a dohánytermesztésről. Mai nap is emlékezetben van a csetneki és a dúlházi dohány, a Droppa-féle stb. Tompa nem akart helyet vívni a híres termesztők közt: de házi szükségére, míg csak szerét tehetette, mindig eleget termesztett. — Néhány köpü méhecske pedig évről évre szorgalmaskodott kis méhesében s eleget gyűjtött arra, hogy barátságos asztalokat illatos hymetti mézzel elláthassák.

Társasága a helységben, természetesen azon néhány birtokos urból állott, a kik ott lakostársai voltak. Azokat ő csak keresztnevökön szokta említeni. A hány ember, annyi különböző természet, bár a műveltségi fok csaknem egyenlő nálok. Tompában is elég apró poétai különbség volt. Könnyen sértetőségét gyakran a legjobb akarattal sem lehetett kikerülni. Egy szó, egy tekintet, egy akaratlan csekély mellőzés elég volt arra, hogy neheztelését felköltse. Természetes, hogy a falusi légkörben elég alkalma volt ilyeneket tapasztalni. Ezeket aztán ő, hogy úgy mondjam, az orrába szedte. Néha nekünk tréfásan elmondogatta. Néha, kivált az utóbbi érzékenyebb korszakban, futólag, anekdotaszzerűleg le is írogatta.

Egykor ebéd után ellátogatott az urak egyikéhez. Ott még folyamában volt az ebéd, asztal mellett ültek. «Gyűjtson rá, papocskám — mond a házi úr az asztal mellől — ott a dohány a szobámban.» Tompa befordult a dohányzóba: de még pipáját sem töltötte meg, midőn a házi gazda fölkelve az asztaltól, utána suhant. Miért? Író szekrényében ebéd előtt bent feledte a kulcsot; most a szekrényt bezárta, a kulcsot zsebre dugta s szó nélkül vissza tért az ebédet folytatni.

Ezt Tompa soha el nem feledte, valamint nem azt a másik történetkét sem, hogy ugyanazon úr a sárospataki kollégiumnak, a melyben tanulmányait ő is végezte, a tanító-képezde föllállítása végett kibocsátott kérésére 10 azaz tíz krajczárt írt alá. Annyit s nem többet az a dúsgazdag úr, a kinek ezekre rúgó jövedelme volt s gyermekei nem lévén, nem volt szüksége a sajtóságát képező harpagoni kuporgatásra.

Mindennapos tréfája, vagy satirája az életnek: de ő komolyan a lelkére vette.

Arra vette azt is, a mit azon másik uraságnál tapasztalt.

Sok becsülni való tulajdont ismert benne, de szíve szerint vonzódni hozzá még sem tudott. Ezt is egy kissé hidegnek, rideg és onzó embernek tartotta. Nem találta meg benne azt, a kit óhajtott. «Milyen ember ez a különben derék ember — mondá nekem — ítéld meg ebből: áldozati kenyeret ő ajánlott az Úr asztalára a böjti áldozathoz. Oda küldtem az egyházfít áldozat reggelen a kenyérért. Bement az egyházzfival a kamarába, Sorba emelgette s fontolgatta ott a kenyereket. Aztán kiválasztván a legkisebbet, odaadta az egyházfinak. Majd visszakarta a kezéből s késével hirtelen lekanyarított belőle egy jó darab kezdőt, mondván: így is elég lesz az erre a communióra; kevesen szoktak böjten áldozni.»

Ez a megcsontított kenyér is helyet foglalt aztán a gyűjteményben és az ő szívében.

Őszinte ragaszkodással viseltetett a vidéken özvegy Recskynéhez, egy jó módú, emelkedett szívű úrnőhöz, kinek a széki pusztán (Gömörben) jól rendezett mezei gazdaságát nejjével együtt gyakran látogatta. Virágos kertjét élvezettel szemlélte; a csinos berendezést, valamint a kegyeletet, melylyel az özvegy a virágos kertben nyugvó férje sírját ápolta, sokszor magasztalta. — Lénártfalán Fodor Gusztáv kedves családja, a vídám szép gyermekekkel, valamint Molnár Viktor tűzhelye Abafalán volt az a kör, melyet Tompa Hanva szomszédságában legörömetesebb látogatott s melyben magát mindig jól érezte. — Ott-hon az ifjú Hauray Zoltán volt lelkéhez legközelebb. Sok képességet s jóra törekvő igyekezetet látott benne s őszinte vonzalmat is, melylyel Tompában nemcsak a költőt, nemcsak a papot, hanem az embert is szerette. Nem csinált belőle titkot, hogy Hanván neki csak ez az egy embere van.

A vidéki környezet megszokott egyhangúságából nem gyakran, de néha mégis kivágyakozott. Mint már említém, többször megfordult köztünk Miskolczon. Évenként egyszer-kétszer lejött hozzánk. Lehozták dolgai, apró házi szükségei, melyeket innen elégített ki, lehozták a barátság örömei, melyeket társaságunkban fölhalált és talán hozta az ifju- és gyermekkori emlék is, mely őt Borsodhoz, mint második szülőföldjéhez vonzotta. Igriczibeli származása és nevelkedése után félig borsodinak tartotta magát. Érkezése mindig baráti ünnep volt nálunk. Mi tanárok — akkoriban én is az voltam — hol egy, hol más barátunk asztalánál gyülekeztünk az ő tiszteletére. Sietnünk

kellett az örvendezéssel, mert mulatása mindig rövide volt szabva. Egy vagy két napnál ritkán terjedt többre. Egyszer volt nálam hat hétig egy húzomban, mikor szeme gyógyítása végett a gőzfürdőt használta. — Olykor nejét is lehozta magával, a ki itteni barátink nejeiben szintén szíves, szerető barátokra talált.

A fesztelen szórakozás ily alkalmainál Tomba, a még egészséges Tomba, derült kedvű, élczes, humorosan anekdotizáló volt. Annyi adomát, oly mulatságosan, annyi humorral elbeszélni senkitől sem hallottam. Feje egy anekdota-gyűjtemény, előadása egy komikus színész nevetető, természetes játéka volt.

És ő vele mindig kellett száz meg száz olyan apró-cseprő eseménynek történni, a melynek furcsa volta egy-egy anekdota tárgyául szolgált, melyet aztán ő soha el nem felejtett, sőt nagy kedvteléssel, kiszínezve produkálgatott. Ilyen volt, mikor a Hegyaljára Szemeréhez ment szálló-kurára s a könyvárústól egy tíz krajczáros füzetkét vett át, mely a szálló-kurát fejtegette, de melynek árát Tomba akkor kifizetni elfeledte. Néhány hét múlva betérvén a könyves boltba, a könyvárus ezzel fogadta: használt-e a szálló-kura? S e kérdésre feleletül T. a 10 krajczárt azonnal kifizette. — Ilyen, midőn egyik lelkészbarátjával kalapot akartak venni egy kalapárús öreg zsidóasszonynál. Barátja alkudni segített neki, még pedig ilyenképen: ne drágáskodjék, hallja! mert tudja meg, hogy ez az úr itt Tomba Mihály, koszorús költőnk, a magyar tudományos akadémia levelező tagja!

Tréfásan emlegette, hogy örök hálára kötelezte őt egyik tanár barátunk, a ki előle a miskolci ref. gymnasiumi tanárság pályakoszorúját elragadta s e tövises koszorú helyett meghagyta neki a falusi papság csendjét és kényelmeit. Tudniillik 1845-ben Tomba is versenyzett a miskolci lyceumban megürült egyik tanári állomásért. E választásnál őt azon társunk, mint akkor miskolci káplán s közszeretben álló, művelt, tanult fiatal ember, elütötte a győzelemtől. Látod, kedves Samukám — tréfált Tomba — ebben az esetben az veszett, a ki győzött, s az nyert, a ki veszett.

Kedves látogatott helye volt Miskolczon egyik ifjúkori barátjának, közös barátunknak vendégszerető kis hajléka. Örömet időzött abban, valahányszor Miskolczon megfordult. Sze-

retet üdvözölte ott, szeretet árasztotta el mindenkor. Kedvelte a kis hajlékban a csínt és tisztaságot, melyet annak minden szöglete előtükrözött. Mintegy a magok hanvai lakásának képét látta benne. Nagyra becsülte a nyájas ifjú házi asszony szorgalmát, női gondosságát, melynek tanusítója volt minden bútordarab, asztal, étek, sőt a jó levegő is. Sok barátságos estve tölt itt el dallal és vidám beszélgetéssel. A házi gazda egyszer azzal lepett meg bennünket, hogy 12 metszett poharat tett föl az asztalra. Minden poháron egy-egy jó barát neve, a mi nevünk, volt metszve, hogy együttlétünk alkalmával kiki a maga poharából igyék. Gyakran úgy is volt az, gyakran emlegettük is, melyik marad leghamarabb gazda nélkül? Ki is jeleltük arra a köztünk legidősebbét, egy rendkívül magas és elsoványodott öreg tanárbarátunkat, a ki sokszor tárgya, sokszor élczes előidézője volt tréfáinknak s életmódja és élvezetei épen nem nyújthattak biztosítékot a hosszú életre. És mégsem az ő pohara lett az! gazdátlanul legelőször mégis a Tompáé maradt!

Emlékezetesek maradnak előttem s gyakoriak voltak látogatásaink Bánfalván Kazinczy Gábornál. Ez a csodás szellemű ember delejes erővel vonzotta környezetébe az írókat és művészeket, sőt mindazokat, a kik egyszer az ő társaságában részt vettek. Kifogyhatatlan tárháza volt a legkülönbözőbb ismereteknek, melyeket az ő méz-édes ajka s lebilincselő társalgása, a szívárvány tarka színeiben, játszva, szikrázva, bájolva szórt maga körül.

Alkalomszerűleg sokszor fölkerestük őt, hol Tompával együtt, hol külön-külön. Tompát még a pataki kollégiumból ismerte; engem, mint fiának, Arthurnak, miskolczi tanárát, csak az újabb időkben, a forradalom utáni években. Látogatta időnként a bánfalvai kört Szemere Pál, Toldy Ferencz, gróf Mikó Imre, Szemere Miklós, Ipolyi Arnold, Szvorényi József, Balássy Ferencz s több képviselője az irodalomnak és művészetnek. Huzamos időig azon községben, vagy annak közelében lakott a két Földváry, tudniillik Sándor és Károly, szabadságharcunk két hírneves hőse, a kiknek értékét igénytelen egyszerűségök csak fokozta.

Meg kell azonban vallani, hogy e különben sok szellemi és kedélyi gyönyört nyújtó kör még sem mindig volt inyünk szerint. Volt annak a fény mellett egy-egy kis árnyéka is. A szónokiasság örökös heve által ragadtatott Gábornak olykor

mesterkelt szereplése, pathosza, túlzásai s neha következetlenségei is meg-megütötték a mi természetes józanságunkat.

Egy farsangon Gábor a szomszéd megyében valamely barátjának látogatására akart indulni. Bennünket is útitársul hívott. A bánfalvai kastély úrnője azt találta mondani: «igazán, önök is kísérjék el Gábort *dekoratió*nak». A fölhívás valószínűleg hízelgő értelemben volt ejtve reánk nézve; de Tompa ellenkező s lealázó értelmet tulajdonított annak s elfeledni és megbocsátani nem bírta. Bámulta és szerette is Kazinczyt, mint gyönyörködtető, fényes tüneményt: de egész teljes szívével, úgy tapasztaltam, még sem ajándékozta meg. Midőn Kazinczy 1864-ben a bánfalvai ódon kastély vendégszerető kebelén elte javában, az én szemem láttára megszűnt élni; emlékezem, hogy nem sokkal azután azt írtam Tompának: «oly csillag hullott alá közöttünk, oly ritka szellem költözött el társaságunkból, mely legalább kettőnkől megérdemelné, hogy emlékezetére lantot is pendítsünk!» De hangomnak visszhangja nem lett. Lantot Kazinczy sirja fölött se ő, se én nem pendítettünk.

Társaságban Tompa vidor kedélyű, szerszavas volt, bár soha sem vetkőzhetett le némi szögletességet modorában, bizonyos aprólékos szűkkörű fölfogást nezeteiben, a mit részint iskolai sorának, részint általános műveltségi állapotának tulajdoníthatni. Szerette a vidáman mulatozó baráti kört, melyben magát fesztelenül érezhette. A többiekkel együtt szívesen elpozarazott, eldologlatott és kártyázgatott. Mindenek fölött azonban szenvedélyesen dohányzott. A mi a poharazást illeti, bár úgy hallom, tanuló deák korában kedvteléssel üzte azt s némely dala, péld. a Petőfihez Bártfáról írott költői levél, ilyféleről tanúskodik: én őt a bor kedvelőjenek nem mondhatom. Én őt soha még csak színében sem láttam a mámornak, barmily tüzelgő volt is körülte a társaság. A kártyamulatságot csak épen időtöltésnek vette s inkább utálta, mint kívánta. — Takarékos volt a legnagyobb mértékben, de mégis távol a fősvényesség határától. Szeretett jól és jó mértékben étkezni. Majdnem azt mondhatnám, nagyehető volt. De hiszen megkívánta azt az ő kifejlett erős testalkata. Maga is úgy tudta s néha röstelte is. Midőn huzamosb ideig mulatott egykor nálam, együtt étkeztünk a vendéglőben. Ebéd alatt rendszeren tréfálni szoktunk egymással. Élcelzéssel, derült kedélyvel fűszereztük a különben is ízletes falatokat. Én egy párszor az ő hatalmas étvágyára czéloztam ártatlan tréfámban.

Nem is sejtettem, hogy elevenjére hat. S íme, midőn otthon magunkban voltunk, az én kedélyes barátom azon komoly kéreccsel fordult hozzám: «hagyj föl, kérlek, az én étvágyam viczelésével, mert mióta azzal tréfálsz, nem merek köztetek úgy jól lakni, a hogy szeretnék». Természetes, azután szó sem volt többé az étvágyról.

Megnyerő vidám kedélyének s még az iskola falai közt keletkezett deákos színezetű összeköttetéseknek lehetett tulajdonítani azt, hogy mindenféle annyi sok jó ismerőse, pajtása, czimborája találkozott. Sokakat vonzott felé egyéni fesztelenségén s kedves tulajdonain kívül a hírnév is, mely irodalmi érdemeiért mindinkább szárnyára vette. Az ő neve aztán e körökben mindig csak Miska volt. Hallod-e Miska! gyere csak Miska! Miska mondta! Miska írta! Örökké Miska. Legtöbbnek bizalomból, igen soknak a barátság és bizalom fitogatásából. Utoljára nyomni kezdte lelkét ez az általános bizalom és ragaszkodás, kivált mikor már mind szellemi értékének, mind szaporodó éveinek súlyát mindinkább érezte. De bajos volt ám tőle szabadulni, a nélkül, hogy gőg vagy neveltséges pedantéria színében ne tűnjék föl. Fejére nőtt a Miskaság! Vele hasonló szőrű emberektől csak tűrte, tűrte, de midőn a máskülönben büszke úrfelek bizalmaskodtak vele a Miska-hangból: azt már nem vette jó neven s megesett, hogy vissza is utasította. Így tett egy megyéjebeli tekintélyes patronus úrral, ki őt társaságban is Miska és Szentatyus czímen szólította, mint falusi papjaikat szokták a macenást játszó protestáns kurta urak. A Miskasággal nyakig telt Tompa félre vonta a társaságban az ismerős uraságot s négy szem közt így szóla neki: «csak annyi mondani valóm volna, hogy a tekintetes úr czíme tekintetes úr, az enyim pedig se nem Miska, se nem Szentatyus, hanem tisztetes úr!» . . És ezzel legalább ez egy helyen rendes kerékvágásba zökkent a dolog.

Egyébiránt bármennyit tartott is magára — mert tartott — papi hivatalában nemcsak nem kereste a külső tisztességeket, sőt szándékosan elvonult azok elől. A papi pályán egyházmegeyi tanácsbíró volt mindössze is. Esperességre, vagy püspökségre sohasem mutatott ambíciót. Hívalalos kitüntetések s megbízások terhei nem voltak kedvesek az ő csendben s kényelemben munkáló költői természetének. Nagyobb s fenyesebb egyházakba is ezért nem vágyakozott, bár olyanokba lépni nem

egyszer nyílt alkalma. E visszahuzódást sokan önbizalmatlanságra magyarázták; némelyek még másra is. Így mikor miskolci papnak megválasztották s a választást el nem fogadta: volt a ki azt mondta, hogy képtelensége érzetében nem fogadta el.

Ezt az ő elvonuló természetét paptársai jól ismerték és méltányolták s megkímélték őt az alkalmatlan kényszerítgetéstől; vagy legfőlebb olyatén tréfás jelét adták a nyugtalanságnak, mint midőn Zsarnay püspök halála után az új püspökkválasztásnál Tompára is két szavazatot vetettek.

Eszével, szónoki erejével sem igen támogatta a köztanácskozásokat. Nem egyszer voltam tanúja, hogy egyházkerületi gyűlesek, hátul a hallgatóság sorai közt vegyült el, míg sokkal gyöngébb társai teljes hévvel vitatkoztak a zöld asztal mellett oly tárgyakról, melyek Tompát is, már hívtalánál fogva, szükségképen közelről érdekelték. — Úgy látszik, elégnek tartotta a maga számára az irodalmi tért, mint költő és egyházi író, s a hanvai egyszerű papi szószéket, mint lelki pásztor. Más mezőkbe vágni sarlóját, szándékosan nem akarta.

* * *

Azonban íme! a főveny-óra vége felé jár. Még csak néhány homokszem legördülése van hátra: azután a hatalmas szerkezet működése örökre megáll.

Tompai, erőteljes, izmos alakja daczára sem volt teljesen ép és egészséges. Azt hiszem, már véralkatában meg voltak vezetes betegségeinek elemei. A test és lélek esetleges bántalmi csak ébresztették és fokozták a bent szendergő veszedelmet. Már ifjú férfi korában, a mint a kollégiumból kikerülve, az ügyvédi pálya előkészítése végett Pestre ment, hosszas ideig tartó súlyos betegség verte le s gátolta haladásában. Úgy gondolom, annak utóbajaitól szabadúlni kereste föl Gräfenberget 1848-ban.

Később, az 50-es évek vége felé, szembaj fejlődött nála, mely gyakori nagy fájdalokkal járt. Látó ereje is tetemesen meggyöngült s folyvást hanyatlott. A legnagyobb aggodalommal és türelmetlenséggel hordozta e csapást. Közölte baját a leghíresebb orvosokkal. Megjárta e végett Berlint is. Szemköszvénynek mondták s gőzfürdőt ajánlottak. Több éven keresztül

az olvasásra is képtelenné vált. Bár a baj idő jártával megszűnt veszélyes lenni: látásának régi épsége többé vissza nem tért.

Hanem a helyett új, veszesebb kór jelenségeit vette észre, melyben talán az előbbi baj is gyökerezett. Irtóztató hátgerinczfájdalmak kezdték kínozni. Éjjel-nappal zaklató kint érzett a nyakszirtben és a két lapoczka között. Hátgerincz-sorvadásnak vélte s gyógyíthatatlannak tartotta. Közölte orvosaival s azoktól a legkülönbözőbb észleléseket nyerte válaszul: de segíteni egyik sem tudott. Végre Bécsben Skodához folyamodott. E nagy hírű orvos üterére tapintott a bajnak s megnevezte valódi nevét: hypertrophia cordis = szívtúltengés. A baj, úgy mond Skoda, gyógyíthatatlan, de azért keső vénségig is élhetni vele.

Az én szenvedő barátom ettől fogva halálra jelölt áldozatnak tekinté magát. Nem hitt többé semmiféle gyógyszermentő erejében. Még azután is le-lerándúlt ugyan hozzánk Miskolczra: de a régi derült kedv és szikrázó elevenség nem jöve többé vele. Egy bús, fájdalmas, gyötrődő alak volt, testben lélekben összetörve, csak árnyéka az egykori Tompának. Szemlátomást süllyedt lejobb-lejobb, majd gyorsan hanyatlott kikerülhetetlen vége felé. — Az 1867-ik év már haldoklása éve volt, nem lassan emésztő fájdalom, hanem a legkínosabb gyötrelmek éve, melyek lelki erejét is összezavarták. Öngyilkossági eszmékkel tépelődött. A közeli halál úgy is bizonyos: minék engedje — úgy mond — tépetni és marczangoltatni magát e szörnyű kínok által. Gyorsan ölü cyankali-mérget kéregetett levelben debreczeni, miskolczi, pesti barátaitól s orvos-ismerőseitől . . . természetesen siker nélkül!

Elrendezvén irodalmi és egyéb dolgait, búcsúzni kezdett közeli és távoli ismerőseitől. Hozzá közelebb állott kedves embereinek emléktárgyakat ajándékozgatott. Némelyek számára arczképét küldé. Ez az arczkép is igen sok bajt szerzett a szerencsetlen izgatott költőnek. Először elkészítteté könyomatban térdkép-alakban azt, mely őt ifjúságában tünteti föl s mely hajdan a Vachot-féle *Pesti divatlap* mellett jelent meg. Azt küldözte saját aláírásával sokaknak. Majd nyugtalan s zavart lelki állapotában úgy találta, hogy az a kép türhetetlenül rossz: ruha, állás, alak, teljesen elhibázott és az egész valami gyermekes. Újat készíttetett tehát: nagyobb térdkép-alakban, azt, mely verseinek Ráth Mór-féle kiadása előtt áll, s mely őt teljes

férfi-korában, bár nem híven, ábrázolja. A régít mindenkitől visszakerlte s ezen újabbat küldé helyette. — Megírta *Utolsó verseit* — kedves nejének — melyeket az Akadémia 1868-ik évi márczius 23-iki ülésében olvastak föl. Azokat külön lenyomatban szintén küldözgette barátainak emlékül.

1868 tavaszán látogattuk őt meg utoljára Szász Károlylyal. Állapota már reménytelen volt. Egészen elfonnyadt s erejéből teljesen kiveszett. Folyvást gyötörte a zaklató kín, mely fejének és nyakának gyakori kegyetlen rángásában nyilatkozott. Elérzékenyülve búcsúzott tőlünk. Tudta, hogy ez végbúcsúja az életben, s biztatásunk csak épen jó akaratú üres hang, melynek magunk sem hiszünk. Holmi emléktárgyakkal ajándékozott meg bennünket. Nekem neve aláírásával, az *Újabbkori ismerektek tára* hat kötetét, a Szilágyi Sándor által szerkesztett *Magyar emléklapok* egy kötetét 1848—1849-ből és Béranger egy kis francia kiadását (Páris, 1844) ajándékozta. Ez utóbbi kis könyv azért nevezetes, mert első lapján az illetőktől sajátkezűleg írva ez áll időrendszerinti egymásutánban: 1. Arany Jánosnak Petőfi Sándor. 2. Tompának Arany. 3. Lévay Józsefnek Tompa Mihály.*)

Lelki-testi nagy nyugtalanságában, minél inkább közelített vége felé, annál türelmetlenebb, változékonyabb és szédelgősebb lett minden dolgában. Ingerelte és sértette már még a pusztá levegő is. A mit egy pillanatban tett vagy rendelt, azt a másikon rögtön változtatni törekedett. Már nemcsak levélben, hanem táviratokban közlekedett minden felé. Hiában való csekélységért is egyik sürgönyt a másik után váltogatta. Ezek aztán zavartak, érthetetlenek voltak. Szegény szenvedő neje, ha szerét tehette, elfogdosta s megsemmisítette a táviratokat, mielőtt útnak indítottak volna. Hiszen azoknak már csak költségei is tetemes összegre szaporodtak; pedig a szegény háznál bizony a legszükségesebbekre is szűken telt.

A szerencsétlen haldokló a többi között elkészíté azon távsürgönyt is, melyet majd bekövetkező halála esetén kellett volna küldeni pesti barátaihoz. Zavart állapotában, kapkodó sietségében, a sürgönyök halmaza közt azonban tévedésből ezt is útnak indította ő maga. Eljutván a távirat Pestre Aranyhoz,

---

*) Később Szász Károlynak adtam e könyvet, ekként folytatva a tulajdonosok nevének beírását: Szász Károlynak — Lévay József.

Jókaihoz s a többiekhez; a lapok rögtön különböző részvét kifejezésével kürtölték a halál hírére s Tompa maga olvasta és megrendülve olvasta azt. Képzeltetni, mint fokozta ez a szerencsétlen tévedés a különben is földúlt beteg izgatottságát. A tévedés történetét önmaga papírra vetette s elküldé nekem emlékül a következő sorokban:

«Életem végének tragicus eseménye.

Lévay József barátomnak emlékül.

Három év óta szenvedek szívbjajban. Halálom esetére barátimnak ezt a táviratot készítettem: «távírássék pesti barátainak, Aranynak, Csengerynek, Eötvösnek, Gyulainak, Szász-nak végbúcsúm kimúlásomkor, kézszorításom, áldásom. Szenvettem. Pihenek! Isten akarátja. Ámen. Találkozunk. Tompa Mihály».

Betegségem gondatlanná, szórakozottá (tett). Íróasztalomon hevert az írat, mely onnan, hogy, hogy nem, Pestre vándorolt, tudtom nélkül, akaratom ellenére, bár általam, azaz a sors által, melynek eszköze voltam. Ott dobra ütötték. — Csodálatos ez! hasonló a görög tragédiákban levő és szereplő fá-tumhoz, kicsiben. Íme! valaki teljes becsülettel s értelemmel mily bolondokat tehet! önvád, lelkiismeret-furdalás nélkül is mint kárhoztathatja önmagát! A sors, a sors! ez a gonosz kártyakeverő emberrontó játékra! Én magam írtam: Oh sors! láb-ad alatt a szegény halandó olyan, mint a féreg! Tanulságúl vehetni, hogy nem kell sietni az ítélettel. Az ember csak a tet-tet látja; Isten a viszonyokat is. Így szól egy nagy író.

Azonban elég lesz. Nyugodjunk meg sorsunkon. Írtam boldog házasságom 21-dik évének első napján, Hanván, máj. 1. 1868. Végig híved, barátod Tompa Mihály.»

Ez írat mellé, melynek mind külső alakja, mind belső szerkezete magán viselte a lélek és test elgyöngülésének bélye-gét, a következő levélke volt csatolva:

«Kedves barátom! Te és Szász viseltétek magatokat fér-fiasan. Nekem Arany megírta táviratban hosszasan az egészet; azután megint ismételte levélben. Arany rosszúl járt el. Mielőtt fölvilágositást adhattam volna, dobra ütöttek stb. Tartsd ma-gadnak eredeti kéziratomat. Aztán írd be a Fekete könyvbe, kezdve így: Életem végének stb.; végezd itt: Nyugodjunk meg sorsunkon.»

Azért mondja, hogy én és Szász viseltük magunkat fér-

fiasan, mert mi nem adtunk hitelt azon szerencsétlen táviratnak; nem hittük, hogy maga Tompa hirdesse a saját halálát és hogy arról az ő neje engem, vagy Szászt egy pár szóval ne értesítsen.

Említi a Fekete könyvet. Ez is nagy nyugtalanság és remegés oka volt a szegény izgatott betegnél egész halálaig, sőt története még az ő halála után is szövődik. Ő tudniillik azon adomaszerű esetkéket, melyek vele történtek, mint már említém, lassanként följegyeztette, nem valamely irodalmi czélból, hanem csak hogy épen összegyűjtve maradjanak meg, a miket talán elfelejtett volna. A jegyzetek utóbb egész kis könyvecskére szaporodtak. Minthogy ezek a csípős apróságok többnyire Tompa közvetlen környezetéről s az abban akkor is élő emberekéről szóltak: rendkívül aggódott és nyugtalankodott a miatt, hogy ha ez adomák akár életében, akár halála után kevés idő múlva nyilvánosságra kerülnek, kellemetlenség hárul e miatt nevére, sőt talán nejeire is. Megsemmisíteni nem akarta, de igen el akarta tenni szem elől. Hozzám küldé eredeti kéziratát, hogy itt teljesen idegen kézzel írassam le csinosan, köttessem be fekete vászonba, de a legnagyobb gonddal, a legnagyobb titokban. Teljesítettem kívánságát. Az eredeti kéziratot megsemmisíteni rendelte: megsemmisítettem; a másolt Fekete könyvet pedig visszaküldöttem neki.

De csak bajára küldtem vissza. Nem tudta, mit tegyen vele. Töprengett, nyugtalankodott, hova helyezze biztos megőrzés végett ezt a félelmes kincset, hol emberi szem ne láthassa, Hosszú vajudas, ide-oda küldözgetés, meg visszakéregetés után, sok pecséttel lezárva, végre a jászói convent levéltárába küldötte, azon határozott kívánattal, hogy «az Tompa halála után csak ötven év múlva bontassék föl».

A mint Tompa meghalt s ez intézkedése köztudomásra jutott: a hírlapok szokott kíváncsisággal üzték-fűzték a titkos letétemény mivoltát és történetét. Mesterművet sejtegettek abban, melynek nyilvánossá tételére talán a jelenkor politikai, vallási és társadalmi viszonyait nem hitte elég éretteknek a haldokló költő. Nem szóltam bele a találgatások jó akaratú versenyébe. Ez a kis rejtély is egy parányi sugárral járult az én barátom nevének glóriájához; aztán a találgatók sem lettek volna bölcsebbek, ha megtudják, hogy az a sok pecséttel őrzött mestermű nem egyéb, mint néhány ártatlan anekdota.

Halála 1868 július 30-án következett be. Azt hiszem küzdelme sem volt, csak elaludt, mint egy teljesen kiegészített mécsvilág. Temetése augusztus 2-án történt, oly vallásos díszszel, minővel a mi kalvinista papjainkat temetni szokták. Azzal a különbséggel mégis, hogy Tompában nemcsak a papot, hanem a nemzet maradandó nevű költőjét temették, a kinek sírja fölött magok a műzsák is lefordított fákllyával búsongtak.

Özvegye, a kinek jövendőjeért úgy remegett s a kit halálos betegsége alatt mindnyájunk részvételebe oly buzgón ajánlott, a gondos férj iparkodása következtében nem maradt épen teljesen elhagyott állapotban. Putnokon saját csinos kis lakásukba vonúlt. Ügyessége, fáradhatatlan gondossága gyönyörű virágos kertescskévé varázsolta háza környékét. A baráti részvét is gyakran fölkereste ott. De se a virágok, se a részvét nem bírták letörteni a könnyet, mely az örökre elvesztett boldogság után szemében ragyogott.

Sírja, midőn e sorokat írom,*) még jeltelenül áll a hantvai temető-kertben. Özvegye, ereje fölötti költséggel átalakította s rendbe hozatta magát a sírboltot; de az emlékkő még mindig hiányzik róla. Ah! pedig mint óhajtott ő arról maga gondoskodni halála előtt kevéssel! s mint óhajtá még ebben is kímélni nejét a költsékezéstől! Jelenlétemben sóhajtva beszélt róla. Megvallja, óhajtana egy kis gránit sírkövet: de mindenestől együtt nem szabad annak háromszáz forintnál többbe kerülni. Igyekeztem megnyugtadni s elhallgatott szinte jól esően, midőn biztosítottam, hogy ne aggódjék, értékesebbet s hozzá méltóbbat fog neki emelni a nemzet közbecsülése. Pedig bizony a nemzet csak holt tömeg ily dolgokban s nem mozog, ha nem mozdíttatik.

A kegyelet művét Gömörmegye lelkes fiai és leányai vették kezökbe s különösen a kezdeményezést a református egyház hívei. Buzgalmukat megáldotta az Isten s a közadakozás megvalósította a szegény költő utolsó álmát. Elkészült Gerenday pesti műtermében a hatalmas gránit-obeliszk, melyen arany betűkkel ragyog Arany János e sírverse:

---

*) 1874 januárban. Készen volt az emlék Gerenday műtermében, de csak 1875 tavaszán állíttatott föl. Lásd: *Tompai költeményei* I. kötet 378. lap.

«Természet! ki ezer képben tükrözte halálođ'
 S új életre hogyan kelsz, ha idűl a tavasz:
 Most őleden nyugszik, maga egy burkolt szomorú kép,
 Várva nagy értelmét bűs tele titkainak.
 Lágyan őleld hű dalnokodat s ti, szeretti, Virágok!
 Űljetek ágya köré, mondani méla Regét!*

És én vissza-vissza idézem emlékezetembe a vele töltött idők képét. Meg nem ővhatom az elmulástól, de gyakran szemlélvén, mintegy fölelevenítem. E sorok befejezéseűl pedig korszorú gyanánt teszem le az ő sírhalmára a híven szerető és emlékező múzsa adományát.

GYÁSZOLÓ POHARAK.*)

A nyájas baráti asztal
 Most is áll még és vigasztal,
 Hölgye kedves, ura jó;
 A kis hajlék szívesen int,
 Benne a szív megpihen, mint
 Enyhe révben a hajó.

Ámde ottbenn a kis házbau,
 Látom én, hogy mégis gyász van
 S tűnőben a sugarak;
 Felhő borong fent az égen,
 A dal sem úgy szól, mint régen:
 Gyászolnak a poharak.

Gyász és pohár összefér-e?
 Hisz' kedv a pohár testvére:
 S kedvben a bű mit keres?
 A mint kézről kézre járja,
 Forrva forr az öröm árja
 S ifjul a fő, bár deres.

Éled im' az egybe font sor,
 Mint a tizenkét apostol,
 Csengő ajkú poharak;
 Metszve rajtok, hogy kilássák,
 Sok külön név, egy barátság
 Más más élet és alak.

*.) Lásd a 17-dik lapot.

Ezt az aggság terhe nyomja,
Az hevének lett bolondja;
Nehány messze bolygva jár:
Kevés, a ki tartja szentül
Régi voltát s búra csendül
Gazda nélkül a pohár.

Ah! pedig van gazda nélkül . . .
S nem hamar muló emlékül
Rajta fényes név ragyog.
Kétkedvén, hogy újra lássa,
Mélán nézi többi társa
S a szebb multon andalog.

A barátság vidám tájit
Legelőször ő hagyá itt.
Méltó hosszan élni még.
Lelke gyorsan vissza szárnyalt,
Honnan a fényt és a láng-dalt
Drága kincsül nyerte rég.

Oh! tegyük fel néma kelyhét,
Ha könnyitni a nap terhét
Még mulatnánk csendesen,
Mintha ő is köztünk volna,
Mintha élne, mintha szolna
Szívderitőn, lelkesen!

Töltsünk üres poharába
S öntsük ki a föld porába:
Tán megérzi azt a holt!
Titkon hadd lebegjen ő itt,
A kit e kis kör dicsőit,
A kit gyászol: Tompa volt.

LÉVAY JÓZSEF.

AZ ÁRAK TÉNYEZŐIRŐL ÉS TÖRVÉNYEIRŐL. *)

Az árképződésekkel, a legújabb időkig, a tudomány a gyakorlati élet szempontjából, inkább csak tisztán statisztikai alapon foglalkozott. Vagyis: előadta a különböző árúczikkek, különböző időszakokban, egyes országokban vagy piaczkon való árait, és azok hullámvázából levonta következtetéseit, célja és föladata szerint, hol a termelési, hol a fogyasztási, hol a vagyonosodási, hol a munkás-viszonyok tekintetében. Bár e következtetésekre is csak e század második felében fordítottak nagyobb figyelmet, fájdalom, többnyire irányzatos föladatokkal, hol socialista törekvesek érdekeiben, hol azok megczáfolására. De magának az árképződésnek tényezőit és törvényeit, a meny nyiben ilyenekről beszélni lehet, sokkal elfogulatlanabbúl és sokkal mélyebben kell keresni. Annyival is inkább, mert most már oly tényezőkkel is kell számolnunk, melyek eddig vagy nem léteztek, vagy kellő figyelemben nem részesültek.

Ilyenek: egyfelöl a különböző fogyasztási (élelmezési, ruházati, fényüzési) és iparczikkek azon nagy fölszaporodása és változatossága, mely ugyanazon szükségletet a legkülönbözőbb minőségű árúczikkekkel képes kielégíteni, a természetes és mesterséges italok és tápanyagok, a természetes (állati és növényi) és mesterséges ruházati, a valódi és utánczott fényüzési, házberendezési czikkek ezer változatossága; surrogatumaikkal egyetemben. Természetes, hogy ezek egymásnak versenyt csinálva, az árképződést nemcsak a termelés és a valódi árúk valódi szükséglete szerint szabják meg, hanem ezerféle zavaró befolyásnak rendelik alá. Hogy e tekintetben csak a legközönségesebb élelmi czikkeknél: vajnál, lisztnél, bor-

*) Fölvastatott a m. t. akadémia 1889 okt. 14-én tartott ülésén.

nál, kávénál, szesznel a természetes és mesterséges előállítás mennyi változatosságával és milyen versenyével találkozunk, köztudomású dolog.

Másfelől: a versenynek az utóbbi évtizedekben egészen más képet adott az a körülmény, hogy a forgalmi eszközök kiterjedésével (és pedig főleg 1865—1875 közt, mely tíz év alatt Európa vasútai 75,130 kilométerről 141,948 kilométerre, Amerikáé 56,880 kilométerről 120,720 kilométer hosszra szaporodtak), szaporodásával és tetemes, váratlan mértékű olcsóbbá tételével, olyan termelési területek és olyan árúcikkek vonatnak be a nemzetközi forgalomba és ez olyan területekre is kiterjeszté hatását, melyek eddig el voltak zárva. És nagyon egyoldalúan ítélik meg a dolgokat azok, kik ezt a jelenséget csak az élelmi czikkekre terjesztik ki; tévednek, ha csak azt látják, hogy amerikai és indiai gabonával és liszttel, sőt hússal és zsírral is, napról-napra nagyobb mértékben találkozunk az európai piacokon; még pedig a versenyre és árakra döntő hatást gyakorló mennyiségben; hisz láthatja mindenki, hogy a forgalom tökélye és olcsósága nemzetközi forgalomba vonta a nyers húst, burgonyát, bizonyos tekintetben az állati tápanyagokat és fát is; de másfelől köztudomású dolog az is, hogy az amerikai gépek és órák, a chinai és japáni iparczikkek, a chinai munkások versenye is, napról-napra nagyobb mérveket ölt, úgy területben, mint mennyiségben; hogy megfordítva, a hazai ipar kifejlesztése nemcsak az európai államok azon részében teszi nehezzé magoknak az európaiaknak egymás közt a versenyt, melyek eddig nagy mértékben vittek be külföldi iparczikkeket; de még a keleti államokból is, természetes vagy mesterséges kizárással fenyegetik az európai iparczikkeket, hogy ezeket az ú. n. gyarmatokból kiszorítva, visszavessék az európai piacokra, a túltermelés minden következményeivel együtt. Ez a mozgalom még csak a kezdet kezdetén van, de határozottan mutatkozik.

Harmadszor, egy régen fölismert tényező, a munkadíj, mint a termelési költség es így ár tényezője, szintén nagyobb versenytért nyert nemcsak a forgalom könnyebbe tétele miatt, minek következtében nemcsak a falu és város, hanem a nemzet és nemzet közötti verseny e téren is kifejtett; China nagymérvű és más túlnépes országok, vagy szegény vidékek lakóinak tömeges és üzletszerűen szervezett vándorlása követ-

keztében oly tényező is kezd a munkáspiacon föllépni, mely már Amerika egyes államait, sőt újabb időben congressusát is, Ausztrália egyes gyarmatait, sőt legújabbban külön e czélből összeült conferentiáját is tiltó, korlátoló törvényhozási rendszabályokra, vagy azok sürgetésére indítá. Mindez megteremté a munkásversenyt, sőt egy egész új, országos és nemzetközi kérdést támasztott, a sárga faj kérdését. Ez is még csak a fejlemény kezdetén van, sok zavart és bonyodalmat helyez kilátásba, de kétségtelenül már is figyelemre méltó tényező, nem tekintve más fontos oldalait, abból a szempontból is, melyből én érintém, az árképződés szempontjából; úgy is, mint positiv versenytenyező, úgy is, mint retorsiót és korlátokat előidéző ok, vagy — részben — ürügy.

Végül, negyedszer, hogy a nagy tényezők és általános, úgy szólván nemzetközi okok fölemlítését befejezzem, a valutaviszonyok és vámpolitika újabb fejleményeit sem szabad az árképződés nagy tényezői sorából kihagyni.

A vám, illetőleg védvámnak befolyása az árakra, régen vitatott dolog. A mily teljesen tagadták egyrésztől, oly föltétlenül üdvösnek hirdetek más oldalról, épen az árviszonyok tekintetében, a védvámok hatását. Hogy a termelési és szállítási költségek természetes vagy kényszerített, ipari tökélyvel vagy gazdasági intensivitással, erőfejlesztéssel vagy a termelő lemondásával járó változása és alkalmazkodása a vámok által nehezített versenyhez, mennyire képes ellensúlyozni a vám terhét, vagy áthárítani azt a fogyasztóra, annak fejtegetése nem tartozik földatomhoz, de tagadhatatlan az, hogy bizonyos mértékben a védvámoknak, sőt pénzügyi vámoknak is van az árképződésre hatásuk. És legújabbban erre általánosabban dolgozik egész Európa, mint ezelőtt évtizedeken át. Ez is tehát most nagyobb arányokban föllépő zavaró tényező.

A valutaviszonyokban főleg az utóbbi tizenhat év alatt beállott zavar, az arany értékének emelkedése — absolute és relative egyaránt — és az ezüst értékcsökkenése; a valutaváltoztatásokkal és rendezésekkel külön is járó átmeneti zavarok és bajok az árképződésre, illetőleg annak belértékére szintén nagy befolyással vannak, annyira, hogy a bimetallisták egész iskolája, Cernuschi ép úgy, mint főleg Laveley, Arndt, oly meszsze mennek e tekintetben állításaikban, hogy a munkás-osztály nyomorát és a mezőgazdák veszteségét, és illetőleg az erre

vezető árcsökkenést (mit a nyersterményekre nézve lehet bizonyítani, de a munkadíjra nem) csakis az ezüstnek a pénzforgalomból kiszorításának tulajdonítják. Mely túlzással szemben azonban azt constatálni lehet, hogy csakugyan itt is van egy tényező, mely eddig ily általános és ily mélyreható hatást az árvizonyokra nem gyakorolt; a minthogy az 1886. évi angol bizottság «on silver and gold» (*Jelentésének* második részében) épen úgy constatálta ezt, mint azon mezőgazdasági tanácskozáások, melyek Németországban és Franciaországban e tárgyban tartattak. Bár, természetesen, főleg a német mezőgazdák évek óta megújuló állítása, mely a mezőgazdasági bajokat az aranyvalutával hozza szoros és kizárólagos összeköttetésbe, túlzáson alapul. De, hogy a valutaviszonyok befolyással vannak az árkepződésre, az kétségtelen; tehát azok bonyolódása magának az árfejlődésnek természetes menetét is zavarja. Mert ha a termelési és szállítási viszonyok gyökeresebb és nagyobb változást idéztek elő is az árvizonyokban, azért kétségtelen, hogy az áruvá süllyedt ezüst és a dráguló aranyérték arányai, főleg pedig *hullámvásai* is hatást gyakoroltak az árkepződésre is. És mindezen tényezők hatása, mint az angol bizottság szépen kifejti, különböző mértékben és időben érvényesül a nyersterményekre, melyek gyorsan és tömegesen szaporíthatók, és az iparcikkekre, melyek készletre dolgozva és eltartva, a speculációnak tervszerűbb és kimértebb működést tesznek lehetővé, mely hatás, e természetök szerint, osztályozható és kísérhető figyelemmel, az egyes cikkekre nézve is.

Hogy a valutahullámvások 1873 óta erősebbek, kétségtelen; hogy az árvizonyok azóta zavarosabbak, az bizonyos; de ha kölcsönhatásukat eltagadni nem lehet is, hogy szoros és kizárólagos okozati kapcsolat nincs köztök, bizonyítják az angol *Economist*, Soetbeer és Sauerbeck három különböző szempontból föllállított *Index* számai. Az *Economist* az 1873-diki árakat 100-nak véve, arra az eredményre jön, hogy 1886-ban az árúk 31·4%, 1887-ben 29·9, 1888-ban 24·7% árcsökkenést mutatnak; holott az ezüst ára 22—22·6 és 25% csökkenést mutat ugyanazon években. Sauerbeck szerint, az általa fölvett árúk tömege 1873-hoz képest 1884-ben 31·5%, 1885-ben 35·1%, 1886-ban 37·8%, 1887-ben 38·7% árcsökkenést mutat, az ezüst 14·6—18, illetőleg 23·5 és 24·8% árcsökkenést szenved. Soetbeer szerint az árak 1883-ban 11·6%, 1884-ben

17·4, 1885-ben 21°/₁₀ csökkenést mutatnak; az ezüst pedig 14·7, 14·6, 18 százalékkal csökkent a megfelelő években. Hogy az ezüst vételképességének csökkenése, illetőleg megfordítva, az arany értékelkedésének is volt befolyása az árakra, bizonyos, de hogy az nem szoros, kizárólagos és párhuzamos, azt a fentebbi adatok kétségtelenül bizonyítják.

Azonban az itt nagy vonásokban előadott tényezők az árképződésnek inkább csak külső kereteit és külső befolyásait képezik. És nem azért bocsátám, habár csak vázlatosan, azokat előre, hogy azokkal tüzetesen foglalkozni kívánnék, hanem csak azért, mert jelezni kívántam azon nagy változást, melyen a legutóbbi évtizedekben az árképződés azon tényezői is átmentek, melyek eddig sokkal kisebb téren mozogtak, bár a kereslet és kínálat régi tana mellett is, ha nem is egész mértékben, de mégis tekintetbe voltak véve. A mi ezekre nézve most megváltozott, az egyfelől a mérték, mely óriási mérveket öltött, másfelől a változatosság és ellentétes hatások azon keveréke, mely a közvetett és közvetlen eredményeknek, a valódi okokkal való összeköttetését fölülte nehezé teszi. Még akkor is, ha ezeket a tényezőket a kereslet és kínálat theoriájába beosztani képesek vagyunk is, és azokat, mint ez egyszerű mérleg tényezőit tekintjük, akkor is láthatjuk, hogy mennyire bonyolódik a föladat az árképződés meghatározásában és különösen concret viszonyok szerint való megítélésében.

Pedig a dolog természete szerint a nemzetközi, az országos és a helyi árak egymás közti viszonyát, egymásra való hatását is figyelemmel kell kísérnünk, és a föladat e részében, a mint egyfelől a fentebb jelzett általános tényezők különböző mértékben érvényesülnek, úgy másfelől különböző mellék befolyások is fölülkerekednek, melyek vámokban, országos és helyi adózásban, a szállítási tariffa hullámzásaiban, a kereskedelmi erők és combinációk fölосzlásában és szervezett speculációjának érvényesülésében, a szükségletnek állandó (lakosságban és iparfejlődésben rejlő) vagy ideiglenes (időjárásban, elemi csapásokban található) okokból eredő módosulásaiban található föl. De ezekről adatok nem igen vannak! És az angol «Royal Commission appointed to inquire into the Depression of Trade and Industrie» végjelentésében méltán hangsúlyozza, hogy a belforgalmi és termelési statisztika mindenütt el van hanyagolva, hát még a fogyasztási és piaczi ár-statisztika! Pedig

ezek pontos adatai szolgáltathatnak csak valódi mértéket és képet az árviszonyokról és azok hatásáról!

Sőt a mesterséges speculatio azon nagyobb erőfeszítéseit és combinatióit sem szabad tekinteten kívül hagyni, melyek egyfelől a kartellekben és ringekben, másfelől a strike-okban nyilvánulnak. Mert ezek is olyan legutóbb fölmerült tényezők, melyek az árakra csak újabban gyakorolnak némely cikkre nézve nagy kiterjedésű és néhol pedig csak helyi befolyást, bár ez mindig ideiglenes. Azonban ha ezeket megzavarodásoknál egybeknek az árképződésben nem is lehet tekinteni, a viszonyok most már oly kölcsönhatást gyakorolnak térben és időben, hogy az ilyen mesterséges megzavarodások is, nagy területen és hosszú időn át éreztetik hullámzásait még akkor is és ott is, a mikor és a hol szülő okaik ki nem hatnak. Annyival is inkább, mert nemcsak e tényezők, hanem ezek hatása alatt azon kedélyi állapotok is, melyeket (félelem, szerzési vágy, szokás, takarékoskodás) a speculatio szintén kizsákmányol, melyekről futólag az angol országos bizottság jelentése és több szerző (pl. Wasserrab *Preise und Krisen*. Stuttgart, 1889) megemlékezik, ezekkel kapcsolatban gyakorolnak szintén hatást az árakra.

Mindezek azonban az árképződésnél szembe ötlő, figyelemre méltó, de egyenként, hatásukban, nehezen kiszámítható, mert kölcsönhatással bíró tényezők és azt bizonyítják, hogy ha a tiszta theoria azon sublimált formája, melyben legújabban Auspitz és Lieben fölötté érdekes művekben, *Zur Theorie des Preises* (Leipzig. Verlag von Duncker et Humblot. 1887) az árfejlődés törvényeit tanulmányozzák, érdeklél bír is, a valódi tényezők hatására magyarázatot nem ad, és így a gyakorlati életnek keveset szolgál.

Mert Auspitz és Lieben egyfelől csakis a szabadon szállítható és a nemzetközi forgalomba bevont nagymennyiségű fogyasztási cikkekre alkalmazzák, érdekes geometriai figurákban kifejlődő fejtegetéseiket és másfelől a theoria zavartalan fölállíthatása érdekében négy föltevésből indulnak ki. Először abból, hogy a termelt és piacra vitt árúk mennyisége egyenlő a megvett és elfogyasztott árúk mennyiségével, tehát a készlet változatlan. Pedig a készlet hatása minden tömegárúnál és főleg gyarmat- és gyári árúknál szembe szökő, természetes uton epen úgy, mint a speculatiónál fogva. Második föltevés-

sük az, hogy minden vevő az árviszonyokat teljesen ismerje, és azt termelési, fogyasztási céljaira ki is zsákmányolja. Ez az üzleti élet extensiv és intensiv fejlődésével terjed ugyan, de az árviszonyoknak főntebb vázolt bonyolódásával, főleg a kis fogyasztónál, alig lehetséges.

Harmadik föltevése Auspitznak és Liebennek az, hogy a kiszemelt árucikk mellett a többi ára ne változzék, és hogy azon egyének által a pénznek tulajdonított érték változatlan maradjon, a kiktől az illető cikk megvétele függ. Ez nemcsak lehetetlen föltevés, de elégtelen is; mert a surrogatumok és a pénzérték változása újabban még az egyéni becslésen is (pedig ez is kiszámíthatatlan változásokkal jár) kívül álló változást idéznek elő a cikkek árának és azok pénzértékének arányaiban.

Negyedik föltevés az, hogy a piac nagy, a verseny az illető cikkekben teljesen szabad legyen, hogy mindenki szabott árakra számíthasson. Ez a következmény pedig még teoriában sem járja, annál kevésbé az életben. És így a kereslet és kínálat, a költség és szükséglet, haszon és fényűzés változásának, fejlődésének azon érdekes alkalmazása, melyet ily módon vezetnek szerzők keresztül érdekes grafikai táblázataikban, ránk nézve haszon nélkül vesznek el; de alkalmasak arra, hogy még jobban föltüntessék a föladat nehézségeit és a tudomány tévedését akkor, ha hermetice elzárt, és kölcsönhatásukban kiragadott, bár egyszerű elvekre akarja fektetni a forgalmi élet egyes jelenségeinek és így az árképződésnek törvényeit. Mert tagadhatatlan az, hogy a nemzetgazdasági képződésben csakis a tényezők alapos ismerete és közreműködésének megszabása vezet a törvények ismeretére, és azok azon változása, szaporodása, bonyolódása, melyet az árviszonyokban most észlelünk, kihat az árképződés törvényeinek módosulására is.

Másfelől egy alapra is van szükség, melyen az árképződést fejlődésében kísérni, és arányaiban megállapítani lehet. Erre a statisztika eddig kevés figyelemmel volt. Nemcsak följegyzéseiben voltak gyenge forrásai, mert tőzsdei vagy piaczi árjegyzések csak főbb cikkekre és ezekre is csak egy pár évtized óta állanak rendelkezésére; de ezeknél is a minőség, sőt eleinte még a súly meghatározása is teljesen hiányzott, pl. a gabonánál, melyre pedig legpontosabb és legmesszebb menő adataink vannak. Úgy, hogy nemcsak a mi fiatal statisztikánk kénytelen

e tekintetben a budapesti tőzsde két évtizedes följegyzéseivel beérni, de a porosz statisztika is, például a búza hármassága szerint az árakat csak 1871 óta mutatja ki, a porosz statisztikai hivatal kiadványai 1865-től, a bajor 1869-től kezdődnek; a német birodalmi ár-statisztika 34 árucikkre 1879-ben; (legérdekesebb az olasz élelmezés-cikk-árstatisztika 1862—1885 közt); és — a mi fő — a tőzsdei följegyzések egy-egy országban csak egy-két helyen eszközöltetvén, az országos árak, a piaci följegyzések átlag-áraitól vannak fektetve, mi nagy különbséget mutat föl nemcsak ugyanazon cikkekre nézve, de egyszersmint az egyes, például a gabonafajok egymáshoz arányaira nézve is, mint ezt dr. Földes a *Statistische Monatschrift*-ben érdekesen kimutatta. Azonban ez a különböző forrás csakis a gabonára és egy pár főbb élelmezési és néhány nagy forgalmi cikkre (vas, petroleum, aczél, réz stb.) és a gyarmatárúkra nézve áll rendelkezésünkre, és különbözőségében bajt nem is látok, mert különböző eredményeket tárnak föl és így a földadat különböző részét oldják meg. Míg a tőzsdei árjegyzék ugyanis a nemzetközi és országos áraknak a speculatio által létesített egyesülését fejezi ki, addig az egyes piaci árak átlagából keletkező országos árakban nagy mértékben szerepel ugyan az önkényes átlag nivelláló hatása, de mégis, ilyen átszűrt formájában is, a helyi árképződés tényezői nyernek abban kifejezést. Csak az kívánatos e tekintetben, hogy a helyi följegyzések pontosak és — alapjukban, formájukban — egységesek és rendszeresek legyenek, a miről nálunk még ezentúl kell gondoskodni, mert országosan kellene megállapítani nemcsak a gabona és húsnak minőség és súly szerinti följegyzését, de egyúttal azt is, hogy legalább a főbb háztartási és ruházati cikkekre is történjenek följegyzések, hogy a megélhetési viszonyok általában megítélhetők és az árak átlaga — nemzetközi összehasonlítás céljából is — biztosabb alapon kiszámítható legyen. Így kellene különös figyelemmel lenni, mint Wasserrab helyesen jegyzi meg, az átlagok számítására; mert a havi és évi átlagok számítása nagyon különböző eredményre vezet és némely cikkeknel a saison-árak az igaziak, úgy a szükségletek, mint az élelmezés, sőt előállítás szempontjából is. Mind ennek fontossága van.

A forgalmi és termelési viszonyok, az ipari előhaladás és életmód változásai nemcsak a megélhetési feltételekben, de

azok tényezőiben is lényeges változásokat idéznek elő; úgy, hogy nemcsak az ipari, de az élelmezési cikkek is, még egymáshoz való értékarányukban is változnak. Így például az utóbbi évtizedekben, de főleg 1870 óta, a búza, árpa és zab értékarányai is változtak, míg a búza aránylagos értéke csökkent, az árpáé és zabé emelkedett; még pedig ez oly általános jelenség, melylyel nálunk és Ausztriában ép úgy találkozunk, mint Angliában, Németországon és Svájcban; pedig ez országokban a termelési, sőt ipari viszonyok is nagyon különbözők; de mert a helyi fogyasztás a zabra, a sörtermelés az árpára nagyobb lett, és mert a búzára az amerikai és indiai verseny nagy mértékben kifejlődött: nem a valutaviszonyok lényeges változásaiban fogjuk e jelenségek fő okait találni, hanem ezekben a közvetlenebb okokban. Csak ha az árakra és árviszonyokra befolyást gyakorló okokat, alólról fölfelé, a közvetlenről a távolabbira haladva szedjük össze, leszünk képesek a változásoknak helyes magyarázatát adni. Mert különben soha meg nem értenők, hogy miért volt 1861/70-ben Angliában a búza árának az árpa ára $72\cdot2\%$, a zabé $46\cdot3\%$ -ka és emelkedett az 1870/80 közt $76\cdot6$, illetőleg $51\cdot1\%$ -ra, és ugyanazon módon emelkedett nálunk a rozs ára a búzáéhoz arányítva 1860/70 és 1870/80 közt $66\cdot6\%$ -ról $72\cdot5\%$ -ra és az árpáé $50\cdot4\%$ -ról $65\cdot1\%$ -ra.

Ezt a jelenséget Németországon Engel nyomán Hansen még messzibb vízi föl és kimutatja, hogy az 1871/80-dik években, az 1821/30-dik évekhez képest, a búza ára $81\cdot38\%$ -kal, az árpáé azonban $113\cdot02\%$ -kal, a zabé $95\cdot99$ százalékkal emelkedett; természetes, hogy erre befolyást gyakorol az árképződés egy másik törvénye is, tudniillik az, hogy alacsony árszínvonalon álló cikkek keresletének emelkedésével az ár jobban emelkedik, mint a már magasabb árú cikkekre nézve, de a tevéleges okokra nézve a főtebbiekhez kell visszatérnünk.

Ez aránytalan fejlődést nem magyarázza meg a vám- és valutaviszonyok változása, mert akár a vámvédelem, akár a valutaviszonyok hatása nálunk és Németországon mind a három cikkre egyformán kiterjedt, míg ugyanez Angliában egyikre sem mutatkozhatott.

Azonban, ha az árváltozásokat évtizedeken át követni és évről-évre ugyanazon cikkben, vagy több egyes cikk közt, össze akarjuk hasonlítani, biztos alapra van szükségünk. És ezt

a statisztikusok, a pénzérték-változásokkal szemben, valamely általánosan fogyasztott cikkben keresték. Így Németországon legáltalánosabban a rozsnak mértékegységül elfogadását tapasztaljuk, míg nálunk a búza mutatkozott általános értékmérőül alkalmasnak. Hogy egy ilyenre szükség van, az kétségtelen; mert akár a forgalmi értékek változása, akár a megelhetési és háztartási költségek hullámzásai, akár a napszám által szerzett érték aránya, akár a nemzeti vagyonosodás értékmérője csak egy, vagy forgalmi és általános szükséglet képező cikk lehet; de, hogy ez legyen, az szükséges is. Alkalmas erre a napi munka kapcsolatban a búza értékével is. Így például az a nagy kérdés, hogy az ipari haladással a munkás-osztály helyzete javult-e, a sok ellenmondó theoretikus fejtegetés és ezer meg ezer irányzatos munka közepett, eddig csak abban nyert konkrét választ, mit Roscher és Moreau de Jonnés kísérlettek meg, hogy bizonyos mennyiségű búzának megszerzésére mennyit kellett dolgoznia a napszámosnak régebben, és mit kell dolgoznia most. Mert ha Angliában Erzsébet korában egy quarter búzát (280 liter) a szegény ember 48 nap alatt szerzett meg, a XVII. században 43 nap, 1700—1766-ban 32 nap, 1815—1850-ben 19—28 nap, 1860—65-ben 15—20 nap alatt, és most — hozzá tehetjük — félannyi idő alatt szerzi meg a munkás ugyanazon mennyiségű búzát, láthatjuk, hogy mennyire javultak viszonyai. Moreau de Jonnés ugyanezt constataálja Franciaországban, hol egy hektoliter búza megszerzésére kellett 1692-ben 30—32 napi munka, 1819-ben 16—18 nap, most 10—11 nap, nálunk elég 6—7 nap. És ha valaha a nemzeti vagyonosodás méreteit helyesen megállapítani sikerülend, azok közt egy ilyen értékmérő főszerepet fog vinni. Főlemlítém ezt, mint az árviszonyok helyes megítélésének és különösen fejlődése meghatározásának egyik követelményét; de egyúttal hozzá teszem azt is, hogy nálunk erre nézve még csak kísérlet sem történt, és más felől azt, hogy annak komoly eredménye csak úgy lenne, ha nemcsak egyes tudósok, mint Engel és mások használnák azt, hanem legalább a tudományra nézve nemzetközi megállapodás tárgyát képezné.

Azokban vannak, kik az ár meghatározásával és fejlődésének kutatásával be nem érték, hanem azok alapját, az értéket keresték és e czélból, rendeltetésök szerint, az egyes cikkek belértékét és azok egymáshoz arányait kutatták. Ez a nagy-

fontosságú és eddig még kevés figyelemre méltatott kérdés; természetesen leginkább az élelmezési cikkeknel, terményeknél és italoknál merül föl; mert a táplálást előmozdító azon vegyi alkatrészek, melyek ezekben különböző arányokban ugyan, de egyaránt előfordúlnak, képezik azon alapokat, melyekre e kísérleteknél az értéket visszavinni és a melyeket az egyes cikkek közt az arányokat megállapítani iparkodtak. Noha, meg kell jegyezni, hogy az ipari, háztartási és fényszerzési cikkek közt is, ha nem is az elemek fölbontásának szükségével, de a gyakorlati élet és ipari leleményesség igényeivel, illetőleg segítségével, a legkülönbözőbb helyettesítések és értékarányváltozások állanak elő, melyeket megállapítani csak azért nem kívánták eddig még a tudósok sem, melyek közt az elemi arányokat csak azért nem kereste az élet, mert a vas és aczél, az aczél és réz, az ezüst és arany, a mesterséges és természetes kövek, a shoddy-árúk és posztók, a nyomott és hímzett cikkek, az imitatiók és valódi árúk és az új találmányok által nyújtott különböző, ugyanazon czélnak megfelelő szerszámok, gépek és eszközök, a vízi és chemiai, gőz és villanyos erőknek ugyanazon czelokra való fölhasználhatása, sokkal inkább változik a concret czelok, sőt még az egyéni szükség és fölfogás szerint is, mint a táplálkozás azon föladata, melyben a szükség kevesebb változatossággal és szűkebb, mert kevesebb expansivitást engedő korlátokkal lép föl.

Így tehát vissza kell térnünk azon kísérletekre, melyek a különböző gabonanemeknek és italoknak egy közös, például a gabonákra a protein (siker), italokra, a szeszfok szerinti érték meghatározására nézve tettek. Sőt az utóbbit is elhagyom, mert nagyobb jelentősége ennek inkább a fogyasztási adók azon eszményi arányosítására nézve van, mely például a sör-, bor- és szeszadó közt, a szeszfok szerint akarja az arányokat megállapítani; de ennek is az a hibája, hogy az ízlést, szokást, más táperőket és a forgalmi értéknek azon különböző más tényezőit, milyen például a szállíthatóság, időhaladtával való értékemelkedés vagy csökkenés, tekinteten kívül hagyja.

Nem tagadom, hogy e kifogások egy része még a gabonafajokra nézve is áll, mert az árpa és zab bármilyen értékváltozásra és protein-tartalmoknak, a búza vagy rozs protein-tartalma után fizetett árhoz mért bármily kedvező aránya mellett sem lesznek emberi táplálásra nagyobb mértékben használha-

tók, sőt a búza és rozs között is bizonyosan a keresletet inkább fogja a jólet, szokás és ízlés megszabni, mint az árnak, habár a protein-tartalomra visszavitt aránya is. De mégis, főleg talán éppen ezek daczára érdekes, sőt még hasznos is, az értékbírálat szempontjából, a protein közös nevezőjére visszavinni a gabonafajok árait, illetőleg értékét.

Ezzel a kérdéssel újabban Németországon többen foglalkoztak. Von der Goltz *Landwirthschaftliche Taxationslehre*-jében (1882), J. Kühn a marhatáplálásról írt művében (1881), Emil Wolff, Mentzel és Lengerke mezőgazdasági naptárának 1886-dik évi folyamában, és ezeket rendszeres bírálat tárgyává teszi, sőt saját theoriáját is fölállítja Johannes Hansen *Untersuchungen über den Preis des Getreides mit besonderer Rücksicht auf den Nährstoff-Gehalt desselben*. (Jena, 1887.) Messze vezetne czéltól, ha az e téren mutatkozó kétféle irányt, az egyiket, mely a tápanyagok nagyszámú elemzésének átlagát veszi, és a másikat, mely az apróbb eltéréseket is figyelemre méltatja, tüzetesen ismertetném, és ha az átlagokkal beérhetni vélem, viszont nem mehetek részletekbe arra nézve, hogy a nyers tápanyag és emészthető részek közti választás különböző okait mérlegeljem, és ámbár a német földművelési chemikusok kasseli gyűlése a nyers tápanyag mérése mellett nyilatkozott — mert az állati tápanyagokra különös tekintettel volt — én Hansen mindkét alapját, a Wolf-fele átlagokat és a tiszta tápanyagot, arra a czélra, mely szemem előtt lebeg, elégségesnek, sőt czélszerűnek tartom és így az ő nyomdokán haladok.

De, hogy a tápanyag és annak értéke szempontjából, a különböző gabonafajok közt az összehasonlítás megtörténhessek, azokat egységes tételre kell visszavezetni. És ezt a fehérnye, zsír és szén-hydratnak búzában, rozsban, árpában, zabban levő egységeinek bizonyos arányszámokban kifejezése által lehet elérni, és itt már a három alkatrész becslésében Goltz, Wolff, Kühn és az 1878-ban működött kasseli bizottság nagyon eltérnek. Így Goltz hat annyira becsüli a fehérnyét, mint a szén-hydratot és ennél negyszer többre a zsírt. Így aztán 100 font búzában van 139·3 tápanyag-egység, rozsban 131·2, árpában 113·7, zabban 116·1. Kühn elfogadja a fehérnye és szén-hydrat egymáshoz arányát úgy, mint Goltz azt fölállítja, de a zsírnak két és fél akkora értéket ad, mint a szén-hydratnak. Így 100 font tápanyagra a búzában 137·5, rozsban 128·8, árpában

111·15 és zabban 109·5 tápegységet lát. Ettől megint eltér a kasseli bizottság és Hansen számítása; de nem szükséges ezek külön fejtegetésébe bocsátkoznom, mert czéломnak bármelyiknek számítása megfelel, így elégséges Goltz számítása alapján visszatérni a statisztikához. Mert ez czéлом.

Ugyanis itt háromféle föladatot lehet ez alapon megoldani. Először vizsgálni lehet a tápanyagra redukált érték és az ár közötti különbséget; mert itt észlelhetjük, hogy az ár sok ellentétes befolyás daczára, bizonyos mértékig visszatér. Másodszor azt, hogy a különböző gabonafajok árában a tápanyag-egység hogy volt fizetve. Harmadszor érdekes a tápanyag-egység ára szerint az árviszonyok változását több évre visszamenőleg figyelemmel kísérni.

Goltz számításaiból kitűnik az, hogy a rozs ára Poroszországban 1821—1880 közti hatvan év átlagával, métermázánként 6 márka 81 fillér volt, 1880—1884 közti átlag szerint 8 márka, ezt alapul véve, teszi az összehasonlítást a többi gabonanemekkel és bebizonyítja, hogy ha föltételezzük azt, hogy a rozs valódi tápértéke szerint volt az említett időszakban fizetve, akkor a búzának 1821—1880 közti tényleges ára 8 m. 86 fill. és 1880/4 közti átlag ára 9 m. 71 fill. lévén; belértékét meghaladta tényleges ára 1821—1880 közti átlag szerint 1 márka 63 fillérral és 1880/4 közt 1 márka 22 fillérral; tehát túl volt fizetve, és pedig leginkább 1870—1880 közt, a mikor tényleges ára belértékét 1 márka 96 fillérral haladta meg, azóta közeledett valódi értékéhez. Az árpára nézve a különbség nem ily nagy. Mert az árpa átlagára 1821—1880 közt 6 márka 15 fillér, 1880/4 közti átlagban 7 márka 50 fillér; belértékét csakis 25, illetőleg 57 fillérral haladta meg ára, tehát emelkedő (bár az 1870, 80 közti 80 fillérhez képest, csökkenő) arányban. A zabnál az 1821—80 közti átlag volt 5 m. 99 fill., pedig kellett volna, hogy 6 márka 3 fillér legyen, tehát 4 fillérral kevesebb volt érte fizetve, mint a mennyit ért; de már az 1880/4 közti átlag 7 márka 23 fillér volt, tehát 15 fillérral túl volt fizetve.

A nélkül, hogy e téren több részletbe bocsátkoznám, azt hiszem, ki lehet emelni egyfelől azt, hogy a tápanyag értékének, bár mesterséges combinatiója, mely azt hiszem, hogy sok bírálatnak lehet kitéve, bír gyakorlati és tudományos értékkel, sőt az árfejlődésben némi érvényesülését is föl lehet fedezni.

Ha pedig azt vizsgáljuk, hogy az egyes gabonanemekben a tápanyag egysége miképen van fizetve a tényleges árakban, Goltz főntebb előadott csoportosítása (6:4:1) szerint, úgy találjuk, hogy a búzában 1821—1880 közt a tápanyag-egység került 6·36 fillérbe, 1880—84 közt 6·97 fillérbe; a rozsban 1821—1880 közt 5·19 fillérbe, 1880,4 közt 6·10 fillérbe; az árpában 5·41, illetőleg 6·60 fillérbe és a zabban 5·16, illetőleg 6·23 fillérbe; tehát láthatjuk, hogy mindeniknek ára, de különböző arányban emelkedik, mert csökkenést csak ha a megelőző évtizedek átlagát külön vizsgáljuk, fogunk tapasztalni. Nevezetesen már az 1851—60 közti átlag a búza tápegységét 7·59 fillérral, a rozset 6·46 fillérral, az árpáét 6·60 fillérral és a zabét 6·04 fillérral tünteti föl. Természetes, hogy így is a legmagasabb árt az 1871—80 közti átlag adja; a búzánál 7·90 fillért, a rozsnál 6·49 fillért, az árpánál 7·19 fillért és a zabnál 6·74 fillért.

Ha pedig a kiinduló éveket, az 1821—30 közötti átlagárakat, mindenik gabonanemre nézve 100-nak vesszük föl, kitűnik, hogy az ár a tápanyag-adag szerint a búzánál 1871—1880 közt fölemelkedik 181·19-re és 1880,4 közt leszáll 159·86-ra, a rozsnál 1871—1880 közt fölemelkedik 190·88-ra és leszáll 1880,4 közt 179·41-re, az árpánál fölemelkedik 1871—80 közt 212·72-re és leszáll 1880,4 közt 195·27-re, a zabnál fölemelkedik 195·93-ra és illetőleg leszáll 181·10-re. Kitűnik ebből az is, hogy a gabonaárak milyen arányokban változnak, és hogy azok legújabbban az árpára és zabra nézve sokkal kedvezőbben alakultak, mint a rozsra, de legkedvezőtlenebbül a búzára. Azonban ennek ellenére mindenik árának (hosszú időszakot ölelve föl) tetemes emelkedése kétségtelen.

Tehát a statisztika forgalmi adatait a belértékre redukált adatok megerősítik.

Azonban ismétlem, hogy úgy az alap arányainak elméleti természete, mint az adatoknak helyi befolyásoknak is alávetett volta és a tápadag egyoldalú meghatározása nem engedik meg, hogy ezeket apodicticus tételeknek fogadjuk el. Másfelől pedig a többi eltérő csoportosítás és combinációba itt azért nem bocsátkozhatom, mert az föladatomon kívül esik. Itt azok, miket előhoztam, elégségesek a módszer és fölfogás bebizonyítására, hogy lássuk, milyen ujjmutatást és mennyi vitatni, vizsgálni, használni valót talál a statisztika az árviszonyok és

árképződés tanulmányozása szempontjából is a főntebb vázolt módszerben.

Érdekes ez reánk, magyarokra nézve, azért is, mert az országos statisztikai hivatal útján, annak főnöke, a fogyasztási statisztikát megfelelő alapokon indította meg és az a nagy sikerrel végrehajtott kísérlet, melyet Keleti Károly *Magyarország népességének élelmezési statisztikája, physiologiai alapon* című művében ismerünk, kizárólag a fehérnyetartalom alapján hasonló fölvételt és számítást mutat be még a tekintetben is, hogy mint Goltz és társai, a csoportosított tápadagokból következtetnek az árak arányosságára vagy aránytalanságára, úgy Keleti a minimalis tápmennyiség megállapítása után számítja ki, hol és mennyiben felel meg a szükséges (bár elméleti) mértéknek az ország lakosságának élelmezése a különböző vidékeken. De, természetesen, a rendelkezésre álló táperőt azon 30 cikkben, mely a fölvétel tárgyát képezi, csakis a kataszteri közegek jelentései és inkább csak leírásai alapján volt képes Keleti az ország különböző vidékein összeállítani; mert, ez idő szerint a statisztika más adatokkal nem rendelkezik. És viszont így számítja ki a fogyasztás fejenkénti mennyiségét és az egész országban való pénzértékét. Így ér el 932.267,343 forint összértéket, mibe az egész ország fogyasztása kerülne, de ezt csak a piaczi árak egyszerű alkalmazása által számítja ki. Természetes, ha a statisztika részletesebb és kombináltabb adatokat adna a táperőre és értékére nézve és ha, másfelől, az árakból nemcsak a piaczi följegyzési és országos átlagárakat ismernők, hanem a részletárakat is, a számítás még pontosabb és még tanulságosabb, mert biztosabb eredményekre vezetne. Abból a szempontból is, hogy a nyersternény és földolgozása, még legegyszerűbb alakjában, a tápszereknél is, különböző árhullámzásoknak van alávetve. Így mutatja ki Wasserrab, hogy 1876—1881 közt a búza 100-ról 78·2⁰·0-ra, a liszt csak 88·1⁰·0-ra esett, a kenyér maradt 100⁰·0 a müncheni piacon. De elfeledi, hogy itt a részletárak külön tényezője jön számításba.

Így jutottam el a részletárak fontos és az utóbbi időben sokat vitatott kérdéséhez. Kétségtelen ugyanis az, hogy ha a statisztika az árak fejlődését és a háztartási szükségletek, a megélhetési föltételek fejlődését, a vagyonosodás méreteit és különösen föloszlását biztos alapokra akarja fektetni, akkor

nem érheti be sem a tőzsdei, sem az országos vagy átlagárakkal, hanem elhagyva az általánosságot, az egyes háztartás beszerzési árait kell kutatnia. Ez foglalkoztatta a német «Verein für Socialpolitik» együletet 1888 szeptember végén majnai Frankfurtban tartott ülésén.

Egyoldalú és azt lehet mondani, hogy alárendelt szempontból vizsgálták a német nemzetgazdák e kérdést. Abból, tudniillik, hogy a kiskereskedés hasznos nemzetgazdasági tényező-é, vagy uzsorás, elődi növény a nemzet testén, így irányzatosan törekedtek az előadók: Conrad tanár, Krüger és Rohrscheidt, a részletárak százalékanak föltüntetésére. De épen ezért csak egyes helyi fölvételek általánosítására törekedtek. Alapúl ugyanis az adatgyűjtések szolgáltak, melyeket Bayerdörfer Magdeburgból, Gerlach a hallei húsárakról, Wolf a lipcsevárosi kenyérárakról, Lexis a boroszlói fogyasztási egyletből szolgáltatott; még a legalaposabb és legrendszeresebb munka volt e tekintetben von der Borght, aacheni kereskedelmi kamarai titkár műve, *Der Einfluss des Zwischenhandels auf die Preise auf Grund der Preisentwicklung im Aachener Kleinhandel*. De, hogy bebizonyítsam, milyen kezdetleges állapotban van e kérdés, elég, ha az előbbi egyszerű jelentések kevés helyi adatának mellőzésével, röviden fölemlítem azt, hogy Borght terjedelmes (266 lapnyi művét) és érdekes táblázatait egy aacheni kereskedő 1878—1886 közötti vételi és eladási áaira, egy másik kereskedőnek 1853-ig visszamenő eladási áaira, a hamburgi tőzsdejegyzésekre és az aacheni kormánylap piaczi árjegyzéseire alapítá; tehát nem lehet tagadni, hogy egyes egyéni följegyzések, illetőleg bevallások és helyi adatok egyoldalúságával bír mind az, a mire okoskodását és következtetéseit fekteté.

Azonban, ennek daczára, a socialpolitikuskok és előadóik, valamint von der Borght úttörő, becses munkát végeztek, mely teljes mértékben megérdemli figyelmünket, és mint kezdet, követést, szélesebb, rendszeresebb alapra fektetést igényel ugyan, de mindenestre helyes irányban indúlt és mozog.

Mert nem tartom ugyan elégségesnek egyes firmák adatait, és ennél többre becülöm Le Play rendszerét, melyet ő ugyancsak munkás-családokra alkalmazott, tudniillik a háztartási költségvitel összeállítását; de ez inkább társadalmi és jövedelmi, valamint vagyonszétosztási kutatások szempontjából

fontos; azonban az egyes árucikkeknek árképződését mégis csak a végső eladásig kell kísérni, ha azt akarjuk, hogy tényezőit és illetőleg törvényeit végig kinyomozzuk. Mert, hogy a részleteladásnál már más tényezők befolyása alá kerül az árú, sőt a régi tényezők is másképen hatnak, mint a nagy forgalomban, ez kétségtelen. Az utóbbiak közt még az adók, vámok, kereskedelmi conjuncturák, készletek és speculatio is módosítást szenvednek a részletáraknál, a mennyiben Conrad és von der Borgh t egyaránt kimutatják, hogy néha ez általános tényezők hatását a részletárak vagy éppen nem, vagy későbbben érzik meg, mint a nagy forgalmi árak, és pedig az adó, vám hatását, vagy nagy árcsökkenéseket későbbben és kisebb mértékben, mint azok emelését; bár gyakori tapasztalás az is, hogy a részletárak sokáig maradnak leszállítva (főleg, ha erős a verseny és nagy az olcsóbb áron beszerzett készlet) akkor is, mikor a tőzsdei és nagy piaci árak emelkedtek, sőt ezeknek gyakori és gyors hullámzásait azok éppen nem is kísérik, mi a háztartások költségének arányosítására csak jótékony hatást gyakorol. De másfelől 107 fogyasztási cikk részletes adataival bizonyítja von der Borgh azt, hogy a nagybani árak csökkenésének legnagyobb részét a részletkereskedésben is a fogyasztó élvezi, és hogy ha némely cikknél, mint petroleum és szesz, a részleteladás pótléka 21—24%-ra föl is megy, mit a cikkek raktározásának nehézségei is reá szabnak a házi fogyasztásra, másoknál minimalis százalékra apad le, úgy, hogy a fölvevő 107 cikkből 90-nél jelentéktelen az, és minthogy a fogyasztási egyletek kezelési költsége is 8—15%-ra megy, Borgh t és a socialpolitikusok, kevés kivétellel, igazolva találták nemcsak a kiskereskedésnek, mint ilyennek, mint közvetítőnek létezését, hanem költségeit is, melyekkel az árhullámzások kockázatát, az elhelyezési és kiszolgálási költségeket, gyakori esetben a hitelezés kamatját, a fölosztás (kimérés, földarabolás) veszteségeit, az elromlás hátrányait, a csomagolás terhét is kell — saját és családja szükségletein kívül — a kiskereskedőnek fedeznie. Nem tartozik föladatomhoz annak megítélése, hogy hol lépi túl a kiskereskedés áraival ezeket a jogos korlátokat, hol szerez magának meg nem engedett hasznot a minőség rontásával, a hamisítással, sőt hasonló árúknak különböző (rosszabb) minőségűiek kicserélésével, mi liszteknél, italoknál, kávénál és általában gyarmatárúknál gyakori eset; ez és viszont annak kuta-

tása, hogy egyes munkás-, vagy magasabb állású és igényű családnak milyen évi terhe származik a részletárakból, külön nyomozást igényel. Itt a tudománynak, egészségügyi rendészetnek és gyakorlati életnek még szép föladatak vannak föntartva, de ha e hatások, illetőleg eredmények is bizonyítják azt, milyen nagy fontossága van az árviszonyok minden kiágazásukban való tanulmányozásának, ki kell emelnem itt azt, hogy a föntebb felsorolt és a részletárakkal kapcsolatos tényezők szintén figyelmet érdemelnek az árviszonyok tanulmányozásánál, mert nemcsak lefelé, a fogyasztásra és megélhetésre hatnak, de a jól szervezett részleteladás előmozdítja a forgalmat és piaczi, országos áraknak csökkenését, illetőleg megfordítva, emelkedését is, befolyván a keresletre is.

De nem szabad épen e pontnál tekinteten kívül hagyni két más tényezőt is, melyek közül az egyiket, a helyváltoztatás, illetőleg szállítás költségét, sőt a távolság kikerülésének kényelmét kevéssé érinték a frankfurti gyűlés előadói és előkészítői; pedig a mint a közel levő bolt csaknem döntő befolyást gyakorol a részletfogyasztás vásárlási helyének meghatározására, úgy, hogy azért gyakran árban és minőségben is áldozni kész, vagy tunyaságból és tudatlanságból tényleg áldoz; úgy másfelől: a szállítási költségben eddig elért és folytonosan javuló eredmények, illetőleg csökkenések, a piacot és árakat, úgyszólván minden cikkre nézve folytonos átalakulásoknak teszik ki; mely ismeretes ténynek bizonyíthatása ép oly fölösleges, mint concret példákban kifejtése föladataimon kívül esik.

De azt ki kell emelnem, hogy a statisztika sem nálunk, sem másutt, a nemzetközi országos árak, valamint a helyi piaczi árak közti arányokat a szállítási költségekkel nem hozta oly szoros összeköttetésbe; tekintve, főleg a nagyban szállítás költségeinek refectiók által elért mérsékléseit, mint e tárgy megérdemli. És így, ha például látjuk azt, hogy az aradi piaczon a legnehezebb búza 1888-ban métermázsánként 6 forint 50 krajczárt ér, és Buda-Pestre szállításának legkedvezőbb költségével az 7 frt 26 krajczárba kerülne, holott Buda-Pesten az ár 7 frt 32, megértjük a fenmaradó számos költséget fedező 6 krajczár különbséget; és ha ugyanígy számítva a kassai, eperjesi, brassói búza sokkal többbe kerül, mint a budapesti, mert ennel 35, 28 és illetőleg 1 frt 11 krral lesz drágább; akkor lehet itt tévedés a piaczi följegyzésekben és talán a szállítási

költségek számításában is, de a dolog lényege mégis azon fordul meg, hogy ily helyes alapokra fektetett számításokkal időre meg lehetne vonni úgy a nemzetközi verseny, mint az egyes piacok rayonjait és e téren is igen tanulságos eredményekre lehet jutni.

Azonban egy tényezővel, a szokással, még foglalkoznom kell. Érdeemes lenne ennek hatását általában a nemzetgazdaságban vizsgálat tárgyává tenni; mert a termelésnél, forgalomnál és fogyasztásnál is nagy mértékben működik az, és így az árképződésre is jelentékeny hatást gyakorol úgy a cikkek igénybevételének a változások lassúságában, mint a vételhely megválasztásában és még az áraknak kritika nélkül való elfogadásában is. A nagy forgalomból az üzleti szellem terjedése nagy mértékben kiszorítja azt, de a helyi és egyéni fogyasztásban még nagy szerepet játszik. Ezért ragaszkodik mindenki megszokott vendéglőjéhez, kávéházához, fűszerárúshoz, mézszárossához, pékjéhez; még ha egy kis körültekintéssel az árban vagy minőségben előnyöket is érne el, sőt a részletkereskedésben az árak magassága és megmagyarázhatatlan különbözősége szintén a szokásra vihető vissza.

A fővárosi statisztikai hivatal, a német előtanulmányok és példák hatása alatt, szintén foglalkozott a nagybani és részletes árakkal, és adataiból egy részt földolgozott a *Statisztikai havi füzetek* 189—190. számaiban, némely főbb fogyasztási cikkre vonatkozólag. Ebből a célból az 1882—1888 közötti nagybani és piaci árakat használja föl, tehát eltér a német fölvételektől annyiban, a mennyiben a részletárakat piaci átlagárakban mutatja ki és nem az egyéni eladásoknál. Igaz, hogy a hús (marha és disznó), zsír, szalonna, lencse, bab, burgonya, hagyma és tojás, melyekkel foglalkozik, oly természetű árú, hogy e tekintetben a piaci átlag- és az egyenkénti vételár közt nagy eltérés nem lehet; de még e kilencz cikknél is előfordul az, és annál inkább ott, hol a szokás — mert e célból tévém e kitérést — és távolság még ugyanazon nagy város területén is különbséget képes teremteni.

Pedig Buda-Pestre nézve ez áll. Így: ugyancsak a fővárosi statisztikai hivatal havi füzeteiben az egyes piaci (már is átlagban kifejezett) árak közt, még a nagy forgalmi cikkek közt is jelentékeny különbséget találunk. Például: az 1888 októberi piaci följegyzések szerint a búza ára az I. kerületben 6 frt

50 kr., az ötödikben 5 frt 85 kr., a budapesti átlag 6 frt 17 kr. volt; a disznósír az I. kerületben 70 kr., a II-dikban 64 kr., a III-dikban 72 kr., a IV. kerületben 66 kr, a VI. kerületben 68 kr., a budapesti átlag 67 kr. volt; a marhahús az I. kerületben 52 kr, a III-dikban 64 kr, a IV-dikben 56 kr., a budapesti átlag 55 kr. volt. A fehér kenyér kilója a IV. kerületben 12 kr., az V. és VI-dikban 14 kr., a budapesti átlag 13 kr. volt. Ez eltérések három különböző okra vihetők vissza; a följegyzések lehetnek különbözők pontosság tekintetében, a minőség lehet különböző, de az bizonyos, hogy a szokás is nagy különbségeket tart fenn a helyi árakban is. És az árviszonyok fejlődésében ez képez egy olyan negatív erőt, mely az áregyenlősítést térben és időben egyaránt nagy mértékben gátolja.

Azt hiszem, hogy a fentebbiekből röviden levonhatom következtetéseimet az árképződés főbb tényezőire és ezekben nyilvánuló törvényeire nézve. Mert a termelési költségek és a kereslet és kínálat régi teoriájának elismert helyessége mellett, e kérdésben a föladat annyiban változott, hogy az általános tényezők és a helyi befolyások szorosabb megvizsgálását, pozitív és negatív hatásukban való rendszeresebb, elemekre és következményeikre visszamenő kutatásokat és ez alapon a kereslet és kínálat mérlegének megfelelő kibővítését, fölállítását, tartalmának kritikáját teszi szükségessé.

Az egymást pótló árúczikkek szaporodása, a forgalom kiterjedése és olcsóbbá válása, a mivelési és gyártási eszközök tökélesbülése, a nemzetközi verseny kifejlődése, minden termelési tényezőre és az árképződésre általában jelentékeny hatást gyakorol; az árúk hozzáférhetését, szaporítását és olcsóbbá tételét mozditja elő, míg a vámpolitika és a valutaviszonyok zavarodása, a munkás-mozgalom, nemzetközi versenyében való gátlásában és a strike erőszakos kitöréseiben, ellenkező hatással bír a munkanap maximumának meghatározásával és a törvényhozás vagy hatóság minden beavatkozásával együtt. Ezekhez járúlnak a forgalom tényezőinek a nagy szállítás és nagyban árulás kedvezményeinek, a kiskereskedelem költségeinek és helyi szokásoknak ellentétes hatásai, befolyásai, melyek mind számításba veendő általános jelentőségű tényezői az árképződésnek, de közreműködésök különböző arányokban és hatással nyilvánul nemcsak a különböző helyeken, de különböző időben is. E tényezőket mind föl lehet ugyan venni a

kereslet és kínálat mérlegébe, de kétségtelen, hogy leginkább e tényezőktől függ az árképződés, és másfelől, hogy ezek nélkül és ezek mellett, akár a nemzetközi versenyben, akár az országos vagy helyi piacon a kereslet és kínálat megoldást nem nyújt; úgy, hogy ama tényezők befolyásának arányában és módjában kell az árképződés törvényeit keresni, melyet azok erőben és érvényben, és nemesak egy általános szólamban fejeznek ki.

De egyúttal szükséges az is, hogy ha az eredményt, az árakat helyi és idő szerinti fejlődésekben figyelemmel kísérjük, ne csak a statisztika külső adataival bírjunk, hanem egyszers- mint annak alapjai is szilárdak legyenek, ezért kell egyfelől a belérték kutatására, másfelől a külső fölvételek módszerére nagy súlyt fektetni; mert ha ez, eddig kevésbé vizsgált alapokra nézve a tudomány és gyakorlati élet biztos megállapodásokra fog jutni és lehetőleg egyöntetű tényezőkre fektetheti úgy adatait, mint számításait, akkor leszünk abban a helyzetben, hogy az árképződés törvényeit szabatosabban megállapíthassuk; addig tényezőinek pontosabb kutatása és alapjainak keresése a föladat. E sorok ezekhez kívántak némi szerény adatokat és eszméket nyújtani.

HEGEDŰS SÁNDOR.

A KÖZÉPKORI MAGYAR IRODALOM STÍLJÁRÓL.*)

Első közlemény.

Középkori irodalmunk legnagyobb része ide s tova a közönség kezében lesz. Az a mintegy húsz kötet, mely a közelebbi félszáz év, kivált az utolsó évek alatt a középkori nyelvemlékeket, a codex-irodalmat, a közönségnek átadta, ha mindent nem foglal is magába, de az elmeművek nagyját bizonyára; s anynyit nagyon is, a mennyiből a nyelvtörténeti szótárt, történelmi nyelvtant megalkothatni. És az előbbi már meg van kezdve, az utóbbi, ha nem is teljesen rendbe szedve, de apródonként fejtegetve, sőt az akadémia legújabb pályakérdései által tüzetes kidolgozása is cselba véve.

Ideje lesz talán egy harmadik tárgyról, mely csak olyan fontos, az élethez pedig közelebb jár, a művelt közönségnek több hasznot és élményt adhat, kivált az iskolákban a hazai irodalom tanulmányához mellőzhetetlenül tartozik: az irodalmi stílusról is szólni. Megmutatni a nyelv gondosabb tanulóinak, mely szépízlési jelességeket és hiányokat találni középkori íróinknál, nyelvünk akkori termékeiben. De a mai nyelvész is csak ebben találhatja föl és ebből tanulhatja meg: mire volt képes a magyar nyelv egykor, mely művek alkotására, mely szépségek kifejezésére; így fogja összes valóságában fölfogni és megismerni a nyelvet, annak összes kincsét, erőit és egész alkotmányát. A művelt nyelvtanuló s gondos és lelkes író pedig csak az egykori szépségek és gyarlóságok számbavevése által tudja a nyelv

---

*) Fölvastatott a magyar tudományos akadémia 1889 november 4-dikén tartott ülésén.

egész kincsből a legjobbat, legsajátosabbat kiválasztani és helyesen alkalmazni.

Minden ismeret tárgyainak három fejlődési stádiuma van s ahhoz képest a tudománynak és tanulásnak három rendbeli tárgya: az eredet és ősi elemek, az alakulások, csatlakozások, és a nagyobb alkatok vagy szép és hasznos alkotmányok létrejövése. Így a vegytanhoz tartozóknak: az elemek, atomok, vegyülés a vegyrokonságok szerint, ez által létrejött testek. A nyelvre nézve: az eredet és gyökerek — alakok a szók mondatbeli kapcsolatai szerint — ezeknek beszédé, elmeművekké alakulta által létrejött bizonyos beszédművek. Az életben s annak előcsarnokában, az iskolában, megfordított rendben fordul elő ennek a háromnak tárgyalása: első a művek és beszéd megismerése és utánzása gyakorlatban, második, a nyelvrendszer, alakok, mondatok stb.; végső az elemek és ősi állapot s eredet kérdése, mely már az iskola határain kívül s túl esik: az egyetembe s még inkább oda, hová nem annyira ismeretek közlése, mint kibúvárlása, kitisztázása tartozik: az akadémiák körébe való.

De nem következik, hogy az akadémia ne tehesen és ne tartozzék tenni az iskolák és művelt élet közönséges érdekeiért is; ne kellene ösztönöznie és mozgatnia az alsóbb régiókban forgó tudományos foglalkozást, kivált a hol ennek vezetői nem éppen jól ismerik és eszközlik tulajdon érdekeiket. Az akadémiának, ha használni akar, csak olyan magas színvonalra kell emelkednie, a melyről nemzete tudományos állapotjára s a nagyobb értelmi osztály tudományos színvonalára hatást tehet. Máskép termő föld nélkül vetné el a tudomány becses magvait, s munkálkodásának vagy csak későkori és kétséges aratás lenne a sikere, vagy — vana gloria. Szükséges, hogy az iskoláknak előkészítsük a tudományos tárgyalást és tárgyakat. Itt például nem látom szükségtelennek, hogy a magyar akadémia, mely a két első föladatot: a szótár-készítést és a nyelvrendszer tanulmányozását eszközli, arra is adjon némi útmutatást, hogy a codexek irodalmának szépirodalmi tanulmánya, az az tartalmának stíljával együtt való fejtegetése is fontos és nyelvünk művelésére nagyhatású tanulmány.

Ezért kérem, hogy ezt a rövid ily czélzatú tanulmányt fogadja el s engedje, hogy előmunkálatok hiányában gyarlón egyet-mást elmondhassak arról: mit és hogyan tettek a magyar stíl első munkásai s a magyar nyelv első tudományos idomítói

mily sikerrel tudták gondolataikat szabatosan, szépen, hathatósan kifejezni — mi telt tőlök e tekintetben, és mi telt a magyar nyelvtől, mely ebben az időszakban válságos korát élte; tudományhoz alkalmazódásának, tehát a keresztyén tudomány és műveltséghez való idomulásának korát.

Azt hiszem, ez a tárgy a nyelv és szellem történelmének nem érdektelen része s az iskolai felsőbb oktatás egyik legszükségesebb tárgya.

I.

Hogy régi nyelvünk szépízlés tekintetéből is méltó a tanulmányra, régen tudjuk, régen mondták legjobb irodalmi embereink. Ezt nyilatkoztatta az, a ki a magyar közmondásokat drága köveknek, a nép szólásait szemétben gyöngyöknek nevezte; a renaissance korának nálunk legkidomborodóbb nemes alakja: Erdősi, és a ki ezeket a közmondásokat gyűjtötte: Decsi. Meg a ki az ó és középkori magyar cultura hagyományait rendszerbe gyűjteni szándékozott és tervezte is: Bél Mátyás. Ezek némelyikének esze sokkal magasabban járt, mint az utóbbiaké, midőn az ősi magyar mythológiát, közmondásokbeli bölcseséget, az ázsiai ősök elmeszüleményeit akarta a világirodalomból, meg a népek összehasonlított mondókáiból, meséiből a magyar elme első virágait, a szellem és nyelv erőinek első szüleményeit kicseinálni és előállítani.

De épen a középkori irodalomról is voltak némi jó véleménynyel tudósaink. Révai a régi nyelvben, tehát a középkoriban, mert a még régibbet nem ismerhette, «aurum nativum sinceri olim fulgoris»-t talál (*Antiqu.* 5. l.) s a régi beszédet rövidségéért dicséri (l. al.). Kazinczy a *H. b.*-t rövidségéért kedveli, összevetvén röviden az újabb népies, részben kellő műérzéssel nem bíró tudósok beszédével s emezt annak ellenében ócsárolván (*R. M. Ny.-E.* I. XIII. l.). Döbrentei dicséreteit nem idézem; csak azt a legnagyobb, mert tettel való dicséretet említem, melyet az által tanúsít, hogy azt a középkori nyelvet alakjaiban, mondat-alkotásában, színezetében tehát épen aësthisét annyira utánozza, hogy páratlan szorgalma és kiolthatatlan lelkesedése mellett is úgy tűnik föl, mint az ebbeli példánsság talán egyetlenegy vagy legfőbb példánya. De másnak

aesthesisét is érdekelte és vonzotta az ő általok fölfedezett és tőlök tanulmányozott középkori írásmód és nyelv. Nézzük bár Horváth Endrét, Kazinczynak a nyelv ügyében legtehetségebb ellenfelét, hőskölteménye ő színében és tulajdonnevei alkotásában. Vagy Lugossyt, a ki nem szépirodalmi művekben, hanem nyelvészeti értekezéseiben, kicsiben de erősen kitünteti azt, a mit többekben és nagyobbban Döbrentei. Sőt maga Vörösmarty s kivált Arany a stílnak akárhány jeles tulajdonát, a mondatfűzésnek több módját, egyes szóknak sokféle oly alakját teszi magáévá, mely a középkorban divatozott. E két utolsó kiválóan és nemesen egyesítette költészetében az őt az újjal, a régiben az örökre szépet és kedvest az új nyelv kellemeivel, másfelől a képzelem és költői alkotás munkáját a nyelv gondjaival.*)

De leginkább Toldy, a nyelvnek nem mély és alapos tudósa, de a réginek szorgalmas és sikeres vizsgálója, a szókhöz élénk és finom érzéssel bíró irodalomtörténet-írónk, mond egy kedvező ítéletet a középkori írókról, kiknek műveit realis oldalokról is gondosan tanulta s mindig érdekesen ismertette. Így dícséri a *Jord.-cod.* (állítólag Báthory L. biblia-fordítása) velős rövidségét. (*Nemz. Irod. tört.* II. 106.), a *Döbrentei-cod.* bibl.-fordítását «ősi belerő és kifejezésbeli tisztaságáért, nyelvtani formákban gazdagságáért s hatályos rövidségéért, melyek bizonyos bájt adnak neki» (u. o. 179, 180.). A *Mária siralmát Winkler-cod.*) «rég irodalmunk egyik legszebb darabjának, érzésben és formában költői kebel művének» nevezi. (u. o. I. 182.), mely dícséretből, úgy hiszszük, a fordítóra is hárul valami. —

---

*) Döbrentei különösen tanulságos: Míg egyfelől a legvadabb új szókat faragja (védv *Guary* XXI), nyomdár (u. o.), becsátézdott (népies u. o. XXIII.), mikorlelés, eléásatás (u. o.), vallásít (térít u. o. XXVIII.), mondogál (u. o.), szivély (u. o. XXX.), czimély (u. o. XXXI.), elkérengel (u. o. XXXVIII.), érelem, dúlodalom (u. o.), stb. más felől a középkor szavait szedi föl: mondék (*Guary* XIX.), törlejt (u. o.), méltoló (u. o. XXIX.), muhka (így u. o. XXXVI.), hívon (u. o. XXXVI.), stb. és szófűzését majmolja ekképen: válaszóla nem kieshetését (*Guary* XXI.), apáczakönyvül leírni (u. o. XXIX.), stb. Nem hagyta fenn jelét nyelv ragozata lelke mélyebb szétszedéséhez értettségenek (*R. M. Ny-E.* I. II.), azért vágytam megkapnom (u. o. III.), az olvasónak kedve jőne mondanía (u. o. V.). Igék előltevése: szakadott oda csak 1633-ban? (u. o. IV.), a föl sem vevés erede onnan (u. o. IX.) stb.

Sz. Bernát himnuszát a fölfeszített Krisztushoz a magyar szerző költői érzése tanújának (u. o.) nevezi. A *Debreczeni leg. könyv* írójának körmondat-alkotását emeli ki s a «deáktól valamennyire független magyarságot» tulajdonít neki. (*Debr. leg. k. X. l.*) Ugyanott «az ó és új szövetség könyveinek számtalan szépségekkel és sokféle tanúsággal díszlő fordítását» dicséri s a legendákról kimondja «hogy a biblia-fordítások után nem lel középkori irodalmunkban nyelvezet és irány tekintetében változatosabb és tanúságosabb anyagot», mint ezek (u. o. Bevezetés V.). A *Katalin-legendá* bevezetése elején pedig a legendáknak tartalmokat védi «a hitújítás» bírálatai ellen.

Szól ismételten s több helyen a versalkotásról a középkor mindkét időszaka költőinek szempontjából; ez által komoly értéket tulajdonít nekik a forma tekintetéből is. A *Költészet történetében* sokat méltányol az akkori költemények közül, tartalmáért és alakjáért. A *Katalin-legendáról* pedig, a mely különben több méltatást és gondosabb elemezést is megérdemelt volna, többek közt említi, hogy «elbeszélése sebes, természetes menetelű, előadása . . . elég nyomos és eleven, verselése folyó és hangzatos». — «Hihető is, hogy eredeti» stb.

Látni való, hogy csak általánosságokban, czélzásokban s leginkább a költemények iránt nyilatkozott az érdekeltség. De a próza stílbeli értéke, jelessége, gyarlóságai kellő figyelemmel nem tárgyaltattak. E tekintetben az életnek és iskoláknak nemcsak előmunkálat nem adatott, de figyelmök is alig hívatott föl. Ennek némi pótlását akarnám a következőkben, ha gyarlón is, megkísérteni, vagy legalább ezt szóba hozni.

II.

Eleget vagy annyit, mint más kor elmeműveiről, bizonyosan nem mondhatunk. Ha a «stíl maga az ember», akkor az író és annak életét, körülményeit kellene ismernünk, hogy azt, a miben egész szelleme megtestesült, jól megismerhessük és leírassuk. A legjobb irodalmi jellemzések az ember élettörténetét szembeállítják annak írásaiban mutatkozó képével, s úgy mutatják föl emezt abban, vagy amazt ebben, mint tükörben. Itt egyéneket nem ismerünk, egyéni erőről, ízlésről, tehet-

ségről nem szólhatunk. Egyéneink nincsenek is. Tehát csak általánosságban a stíl szélesebb köréről, közös tulajdonságairól kell szólnunk. Legföljebb az időt ismerjük; az idők szellemét; ezáltal vethetünk világot bizonytalan nevű és voltú embereinkre vagy azok osztályára. Különben ily időkben az írók, az eredeti írók is igen mind egy ívásúak, egy képzettségűek. Maga a tárgy is egyféle: vallásos erkölcsi, a hit tételeinek, titkainak, a szent történeteknek, a hitélet eseményeinek fejtegetése; az érzések egyformán jámborok, nem egyéni természetűek. Az írók is, legalább a mieink, de nagyobbrészt a külföldiek is, többnyire utánczó, fordító, megkötve idegen gondolatok és szólások által. Önálló elme, erős szellemiség, mely mint erős szervezet, alkotva, teremtve sajátítja el vagy hasonítja a megtanult tételeket, gondolatokat, hittani nézeteket, alig mutatkozik. Legföljebb azt tapasztaljuk, hogy egyik nagyobb, másik kisebb terhét hordozza a kevéssé értett eszméknek; egyik több, másik kevesebb jelével a saját gondolkozásnak és nyelvérzésnek adja elő a betanult szólásokat és formulákat; az egyik több melegséggel, vonzóbban dolgozik s több ízléssel, a másik épen csak hideg magyarázó vagy tolmácsoló; egyik következetesebben fogalmaz és ír, másik minden lépten változtatja s eszméletlenül cserélgeti szóalakításá, szókötése módjait. Egyik gyakorlottabb, mint a másik. Legfőlebb a kifejezésekre nevezve találunk valami különöst, egyéni, ügyesen föltaláltat. A gondolatok azonosak és nem eredetiek. — Inkább csak a költőkön láthatni saját szint. A Szent Lászlót, valamint a Mátyást gyászoló ének a nép egy-egy fiának igaz megindulását, az igaz megindulásnak jól megfelelő szólások néhány jeles példáját mutatja alliterációiban, megfelelő szakaszos mondatai hangesésében; szép és erővel teljes kifejezéseiben valódi melancholikus hangulatot, sőt mély bánatot magyaráz ki. Mint egy nemes és hű alattvaló, egy középkori levante a hogy búcsúznék lovagias királyától: vallásosan, önérzettel. A szabácsi énekben is, eredetien és saját lejtésű sorokban, igaz pathosszal, most lehangoztan, majd csodálattal és önérzettel szól a költői lelkű vitéz, ki egyszersmind szemtanú, de nem gyakorlott költő vagy lantos, inkább gyakorlott harcos; ezért nem bírja magát jól és könnyeden kifejezni. Így ad némi sejtést írói egyéniségről s némi önállóságról a *Katalin-legenda*, melynek szerzőjét oly jól esik a derek lelkészben, Pelbártban, sejtenuünk. Itt a költői nyelvnek és stílnak oly szépségeit találjuk, a melyek

kiemelkedettebben, tárgyias létezésben tüntetik elő az egyént és annak stílbeli derekségét. Sejtjük, hogy itt is nagy részt utánzással van dolgunk, mégis benne a középkor naivsága, elfogultsága, a scholastikus észlelésmód, a kornak megfelelő, korlátozott vallásos gondolkozás és elnyomott szellem mellett is, a nyelvnek egyéni erővel való alkalmazása oly sok szép kifejezésben, a sorok oly szép lejtésében, a köz vagy népies nyelv és szavak oly nemes használatában mutatkozik, melyet még a sorok megzavart rende, megrontott egyenlősége és hiányzó hangaránya sem foszthatott meg becsétől. Legsajátosabb pedig egész alkotására csak úgy, mint tartalmára nézve az a *Feddő ének*, mely Apáti nevét rejtegeti, mely e név mögött egy tehetséges humoristát, vagy még inkább satiristát rejteget. Ennek gúnyoló csapongásai, olykor megszelidülő humora, néhol ismét távolra, felhomályba irányzott célzásai, élczei, szándékosan beburkolt éles mondásai származhattak a reformatio korában a német satirák hatása alatt, de magyarosan lejtének és magyarosan süjtanak. Az a sok ügyes rím, sok ősi és népies szólás egymásra halmozva, az a bátor kitörés annak a kornak szokása, de magyarul hangzik s magyar szellem öntudatos műve.

E szerint már itt legalább három különböző stíltra, költői fajra találunk; három különböző költőt vagy szerzőt sejtethünk, tehát csak innen láthatjuk, hogy költői irodalmunk több nyomát mutatja föl egyeni erőnek és munkának; de több figyelemre is méltatták ennek sajátosságait. Folyó beszédünk nyelve is részesült figyelemben, de stílja nem s a mi annak alapja, a benne mutatkozó ízlés, ízlésbeli gyarlóságok vagy jelességek, a szóalkotásban vagy mondatfűzésben mutatkozó különbség — talán egyéni különbözés — pedig épen nem érdemelt figyelmet. Az írók élettörténete nem vezette behatóbb vizsgálatra a kiadókat; nagy nevű emberek nem írták egyiket sem, legalább tudokra, a kikért méltó lett vala bővebben megvizsgálni. Leginkább csak leírókról, legföljebb fordítókról lehetett beszélni: szerzőket sikeretlenül gyanítottak és kerestek. Hogy elkeresték Janus Pannonius grammatikáját sőt magyar verseit is! Hogy örültünk Báthory bibliafordításának, már csak szerzőjéért is, hogy kutattuk a hussita papokat, azok munkáinak történetét. Most is örülünk Pelbártnak, meg Ráskai Lea és Sövényházi Márta nevének. A nagy *Urdy-codex* és a *Margit-legenda* stílja maga magáért nem érdekelt úgy bennünket, nem bibelödtünk velök, bár

nagyon megérdemlik vala a foglalkozást. Mert van sok figyelemre méltó tulajdonságok.

III.

Elsőben is hiányaik, gyarlóságaik.

A stíl jól fejlődését s hamar művelődését eleinte soká és nagyon gátolta nyelvünk sajátos volta. E nyelv nemcsak az itt uralkodhatott akkori új, vagy reá hatást tehetett ó nyelvhez könnyen nem idomulhatott, de általában sem volt oly dolgok tárgyalására alkalmas, a milyeket itt mindjárt a keresztyénység kezdetében magyarul közölni kellett. Más szerkezettel, más alakkal bírt, más irányban indult fejlődésnek vagy tenyészésnek. Jeles tulajdonokkal bírt népünknek elméje is, nyelve is, de nem olyakkal, a milyenek itt kellettek.

Mily nehezen kezd nyugatiasan idomúlni a nyelv. A nevezeteket föltalálják sok szükségre. Alig két század alatti érintkezés után özönnel találjuk okleveleinkben a magyar helyneveket, természeti dolgok neveit, emberek neveit, férfiak és nők, szabadok és szolgák neveit: de az új polgári és vallási életre, viszonyokra tartozókat kevésbé. Innen állami és vallási elnevezéseink közt a sok idegen, innen még a *H. b.*-ben a számos hasoníthatlan *brat*, *timnucz* stb., a még sokáig tartó ingatagság a vallásra, erkölcsre, államra tartozókban s az a nehézkesség, fesszesség, ügyetlen tétovázás legrégibb nyelvemlékeinkben.

A nyelv rendszere is tanúsítja ezt. Megvan a sok igealak, igenem; s ez a benső lelki élet mozgalmainak, kivált cselekvéseknek, változásoknak a cselekvőhöz, a cselekvés külső körülményeihez módosítóihoz való viszonyainak ősi megérzésére, részletes megfigyelése, s megkülönböztetésére, tehát élénk szellemre mutat; de mily sok bajoskodás van az igék másnemű viszonyaival, idői és mód-alakjaival, az összetett időalakoknak latin szerint való idomításával s általán szólva a mondatszerkesztéssel, az ige-neveknek és kivált infinitivnek megfelelő mondatok és mondattagok alkalmazásával, s a szóalakítással és fűzéssel, minden oly esetben, mely az újabb szükségekkel volt kapcsolatban. Csak a szóvonzatot kell meggondolnunk, mely a szófűzés újabb szükségéhez oly lassan és nehezen idomúlt és alig is állapodott meg.

A szószegénység a reájok maradt vagy rájok szakadt latin egyházi irodalom tárgyaihoz s szavaihoz képest megtetszik nyelvemlékeinkből. Meg az itt talált tarkabarkaságból, melyet a kénytelenségből fölvett s affectálva is használt idegen szók és kapcsolatok okoznak, abból a szemmel látható és sokszor dicséretes erőlködésből, hogy mindent lehetőleg magyarul mondani igyekeznek némelyek, míg mások szolgálilag vesznek át mindent, akár érthető, akár nem. És csak lassan sikerül némelyeket jól magyarul mondaniok, míg ellenben sok kísérlet sikertelen marad, sok fölvett vagy alkotott új szó tökéletlen, sok ártalmasabb az idegennél, mert értetlenséget terjeszt. Másképp nem lehetett. Addig nem várhattak a keresztyénség terjesztésében, míg a keresztyén vallástan és bölcselkedés elterjedjen, megerősödjék, vérré váljék, s ez által természetes úton, de csak későbbi időre, kellő számú és jó szólások teremjenek meg. Ez képtelenség. És igaz, hogy a nyelv más népnél is így alakult, így fordult a keresztyénedés által okozott átmenet idején. Különbséget csak a nyelv hasonlóbb rendszere és közös szavai okozhattak.

A XV. században már javulás kezdődik. Ezért nevezhetni ezt a kort Toldyval az irodalmi első virágzás kezdetének. A nemzeties fölfogás és szólás, a beszédbeli saját ízlés mindinkább jelentkezik, kezd fölszabadulni a latin nyelvformák bilincseiből, mindig több jele mutatkozik a nyelvérzés erősödésének s a nép lelke nyilatkozásának. Ezt utóbb lesz alkalmunk kimutatni; s világosan láthatni, ha az *Ehrenfeld-codexet* az *Érdy-, Érsek-újvári-* vagy *Debreczeni*vel összehasonlítjuk.

De e mellett még sok gyarlóság is mutatkozik. S ezeket kell előbbi rövid megemlítés után kissé bővebben megtekintünk.

Középkori hagyományaink legnagyobb része, mondtuk, fordítás oly időből, midőn még a fordítandók helyes visszaadására nyelvünk nem volt elég gazdag és eléggé alkalmazkodni tudó, sőt a fordítandók némely része sem volt oly könnyű, oly érthető, hogy minden fordító tartalmába és nyelvezetébe jól behatolhatott, kivált a biblia keleties nyelvében és tárgyalásában eligazodhatott volna.

Innen az a számos eset, melyben a fordítók nem értik a mit magyarul kell mondaniok, nem tudják visszaadni, magyarázni, a mit netalán értenek vagy mások után elgondolnak.

Mert nagy távolság van a gondolatbeli homályos vagy sejtett, sőt bár teljes, de csak benmaradó megértés és a szókból kifejezett valódi megértés, kivált pedig a szókból másokkal is megértetni tudó világos kifejezés között. Bizony sokat kellett íróinknak nem értve fordítaniok és elmondaniok; és a népnek sokat kellett nem értve hallgatnia: sok esetlen, képtelen s a nép nyelvtudatának idegen és jelentéstelen szólást, ismeretlen összefüggésű tört és tökéletlen mondatokat. Bizony sokszor van okunk, ha az ilyeket hallgató népet magunk elé képzeljük, elmondani, a mit a nyelvújító beszédek egykori hallgatóiról is mondtak: «keserülöm e népet», s a mit e nép maga is mondott: «oly szépen beszélnek, hogy nem értem».

Az előbb említett esetre, midőn nem értetteket vagy nem értve s nem érthetőleg fordítottak, több példát hoz föl a *B. c.* kiadásában Döbrentei. (*R. M. Ny-E.* I. XLVII.), melyek közül csak egy párt hozok föl, hozzájuk keveset adván:

videre dignatus es: *méltó lettél*; inquietudinem arte moliebantur: tudományyal *lággyították*; epistolis corrigantur: levelekkel *megfegyettessenek*; tu videris: te láttatol; lelkem *padimentomhoz* ragadt: pavementum V. *Döbr.* 55; sok gyülekezet *kiveszi* ötet: exceptit; graviter insistere: *nehezen* ellene állani; credere se illis: nem *hiszi* vala magát nekik; benedicere: *jól* mondani; simulant: *hasonlnak*. A CIII. zs. fordításából *Döbr.-c.* 152. magnificatus es: *nagyoltál* (-úl?), confessio-nem induisti; *vallásba* öltöztél; lumine amictus: világgal *környékezték*; tegis aquis superiora: *felét* vizekkel fedöd; angelos facis spiritus: te *köreteket* szelletekké téssz stb. Duplum és decuplum a fordítónak ugyanaz, *B.-c.* (*Dan.* I. 20.), 91. Másutt is tévesztik a számokat. Például hekatontarchos a *Jord.-c.*-ben állandóan *tíznagy* (*Jord.-c.* 779., 782., 785. 787. Új kiad.). Így téveszti az MC. is 147. «nagy öröm lesz mennyben egy bűnösön . . . inkább, hogy nem *kilencz száz kilenczen*». És ugyanott előbb 146. «kinek vagyon száz juha és ha elvesztend egyet ezek közül, nemde meghagyja-e a *kilenczszáz kilenczet*?» A vulgatóban: nonaginta. Így *Döbr.-c.* 167: octaginta: nyoleczszáz.

Sok esetben maga a vulgata is érthetetlen; különös szavai vannak; zavarja, változtatja a rendes latin szövezetot s általán szófüzést, a classikai latin stíllal, sőt az elsőbb századokbeli jobb latin nyelvezettel, is ellenkezik. Sokszor képtelen szólásokat találunk benne. Így a CVI. zsoltárban (prot. írók-

nál CVII.) 37-dik versben mondja: fructus nativitatis: hasznos gyümölcs. Ugyanott 33—41. verssz. posuit: vetette, e. h.: tette. Értelmetlen a latin s utána a magyar. Majd mondja: exsurge psalterium; magyarul: kelj föl zsoltár! Pedig hangszerről van szó, és psalterium psallo-tól illet is tehetne. Károlyinál: Kelj föl lantom! Így CVII. 9. susceptio capitis: fejemnek fogadása. . . Károlyinál törvénytevőm. CVIII. 3. gratis: ingyen, e. h. ok nélkül stb.*)

Nyomorult a szó szerint való fordítás, mert gépiesen és értetlenül készül. Kivált a zsoltárírók és próféták nyelvezete többnyire szakgatott, költői, kevésbé szorosan összefüzdött, sokszor mondomány nélkül való, elliptikus. A héber szókat és mondatokat rosszul adták a hetven fordítók görögül, még rosszabbul a latin fordító. Utánok még kisebb készültséggel és ügyességgel a magyar. Innen a sok ügyetlenség, tökéletlenség. Innen az, hogy a magyar szólások nagy nehezen szülemlenek meg s mivel az írók részint nem magyar eredetűek, részint nem bírja magyar nyelvezésök leküzdeni az idegen beszéd nehézségeit, épen nem népies és természetes alakokban beszélnek. Így az ilyféle, mint (B.-c. 16.): «adatnak ő gyermekdedeik ragadatba, ő feleségeik oszlatba, ő városok kiirtatba, ő szentek undoklatba» stb. Találkozni itt a népnyelv gyarlóságaiival néha, de jelességeivel alig valaha, az utóbbi időkig. A nehezebb helyeken pedig idegenes, erőtlen, nehézkes beszéd található minden lépten, s ha ugyanazon darabok különböző fordítóit összevetjük, lehetetlen nem bámulni eltéréseiket s a gyarlóságokban vetelkedést. Így a bibliai részletek fordítóinál. Ha például a *Fest.-c.* 142—146. ll. nézzük, látni fogjuk a fordító kínos küzdeseit a visszaadásban s azt az értetlenséget, mely kivált ugyanazon cod.

---

*) Lehetetlen nem csodálkoznunk, hogy oly sok egyházi író közül a biblia vagy épen a zsoltárok fordítását senki még történelmileg és nyelv tekintetéből összehasonlítva nem vizsgálta. (Ballagié beces munka, de a középkori művekkel nem foglalkozhatott úgy, mint már mostanában lehet.) Vagy a két fél közt porba esik ez a tárgy is? Az egyháziak nyelvészetinek, a nyelvészek egyházi tanulmányoknak tekintik! Volt idő, midőn egyházi íróink közt jeles nyelvészek és nyelvészeink között a bibliai nyelvekhez értők találkoztak. De bizonyos, hogy a keleti nyelveket tanuló egyháziak könnyebben bírnának magyar nyelvészekké lenni, mint megfordítva.

394—410. ll., de az *Apor-, Kulcsár- s N.-Szombati codex*ekben is — ez utóbbi első részeiben különösen — található.

Mondám, hogy a biblia s különösen a zsoltárok nyelve, tehát értelme nem könnyű, a héber nyelvnek nem egyszerű és világos, hanem inkább költői és kifejtetlen mondatai és prózája, indulatos mondatfűzése, igealakjainak, ragozott neveinek sajátos alakjai miatt; ez okozza, hogy oly sok nehezesség, darabosság található a zsoltárokban. De nehéz a középkori egyházi írók okoskodó, elmélkedő beszéde is. Nehéz a valláserkölcsi s bölcselmi szólásokat latinúl adni is keresztyén bölcselőknek; meg nehezebb volt magyarrá tenni. Tapasztalható ez a biblia egyes könyveinek bevezetéseiben s a gondolkozó, bölcselkedő egyházi íróknál, kik néha minél inkább igyekeznek választékosan, hathatósan s emelkedetten írni, annál zavartabban írnak. Innen a sok batározatlanság és homályosság, rövidebb szókban s terjedtebb fejtegetésekben. Így mondják: fölötte való: superstes (meglevő, megmaradt); felette lött: superstes fuit (megmaradt); *Döbr.* 309, öntsd ki kincsedet: effunde frameam, imádságom önnön öblembé fordul (kebelembé; v. ö. átka kebelébe forduljon, szádból kebeledbe hulljon; a nép szava) *Döbr.* 84. «Az ember képen elmúlik»: in imagine *Döbr.* 92. orjege canopaeum *Kár.* szűnyogháló *B.-c.* 38., 39., 46. És hosszabb beszédben: «nemcsak az *együgyő* igének *szózatjára* hiszszük illenek, de az elrejtett mondékoknak avagy igéknek értelmére». *B. c.* (azt mondaná: nemcsak egyszerű vagy tárgyias, hanem elvont értelemben vagy átvitt értelemben is igaz). — És a *Nagyszombati codex*ből, melynek írója lelkesen bölcselkednék: «Szól az isteni bölcsesség, mondván: az isteni *jószág* mindenemű *állatot*, kit emberi elme *illetött* vagy *fogott*, az ő jószágos voltával felül *mulat*, azért miképen az emberi elme üt meg nem foghatja, azonszerrel az ő titkának és ítéleteinek mélységét meg nem foghatja, ki miatt minden teremtett állat az ő természetöknek *folyását* viselik avagy viszik az ő *végezetökre*; azért az ily okosságos, bölcsességes kérdésektől a te lelköd megszűnjék, kik tulajdon csak az isteni jóakarattól függenek, úgy hogy az felette nagy mélységes *tudakozó* az felséges Istennek dicsőségétől meg ne *fosztassék*, avagy meg ne nyomoríttassék (igy). De maga tudjad» stb.

A fordítás nehézségeivel küzködván, többkepen igyekeznek érthetőbbek lenni, a magokat sem kielégítő szólásokat sza-

batosabbakká tenni. E végre neha meghagyják az idegen szókat, máskor melléjek tett értelmező szó vagy szólás által világosítják. Ez utóbbit teszik a magyar szókkal is, melyeknek vagy avúlt-ságok, vagy hiányos érthetőségek vagy alakjuk stb. miatt helyes voltokban nem biznak.

Az elsöre számtalan a példa. Itt csak keveset hozok föl, részint hanyagúl és a nyelvézés kímélése nélkül meghagyott idomítatlanokat, sőt pótolhatókat, részint a melyek magyar hangoztatáshoz alakultak: adespes : adeps, adesdből : ex adipe vulg. (kövér) *Apor* 9.; aquilon, *Apor* 45.; aureola, *Kaz.* 191.; bellicanus vagy pellicanus madár, *Apor* 62.; cantál *Érdy* 570.; cymbalim *Sánd.* 17.; communicál *Virg.* 10.; komonikál *Érd.* 166.; clavicordium *Sánd.* 17.; consciencia *Érdy* 567.; cooperál *Kaz.* 63.; corden tartani *Dom.* 125.; ebur *Corn.* 65.; evangelizál; firmamentum *B. c.* 166; gardinárosok : cardinál *Ehr.* 75.; kintorna *Horr.-c.* 25.; kornika *B.-c.*; legistrom *Tih.* 49.; suplántálni «én vépesímet» *Apor* 111.; lyctarium *Péld.* 15.; neomenia : numenia : újhöld *B.-c.* 183.; omelya : homilia *Corn.* 95.; margo *Érs.* 336.; pitancia *Dom.* 123.; prodigium, punct *Érd.* 7.; psalmus sanctuarium *Apor* 28.; scarablya féreg *Érd.* 594.; spaciál : sétál. *Bod.* 21.; timporál : témperál «vígakat szomorókkal» *Fest.* 375.; timpanizál, *Apor* 16.; virginál : hangszer *Sánd.* 17.; lágy cera : viasz *Érdy* 55. stb., paciencia *Jord.* 996. stb. Mindezek több helyen.

A mellekelt szóval értelmeznek. Ez a szó *idő*, határozatlan jelentésű volt, mikor már az *óra* fogalma elterjedt; tehát szükségesnek érezték a félig érthető szó mellé oda tenni : *órát*, az idegen szót : «óráján idején» *Winkl.* 90. De *idő* jelent *évet* is mely utóbbi szó is megvan, többek közt a *Döbrentei-codex*-ben, 292. Így lesz : idő hóra *N.-Szomb. c.* 57.; üdő : esztendő *Döbr.* 312.; «hagyapalas» avúlni indúlt s mellé teszik : pök-dösés. *N.-Sz. c.* 17., «pökés avagy hagyapás». *Kaz.* 189. Így sok ilyféle : szerebben vagy jobb szerrel *N.-Sz.* 29.; késálkodó viaskodó *N.-Sz.* 110.; hévon : hiába *Érd.-c.* sokszor, *Tih.* 159.; carta : levél *Érdy* 674.; pusztában avagy kietlenben . . . megkórúljak : betegüljek *N.-Sz.* 58.; discipulus avagy bölcseségnek fia avagy tanuló deákja. *N.-Sz.* 71. stb. legátot követet *Horr.* 46.; gyaponjál vagy gerjedj *Horr.* 239.; ivöltő vagy fonszólo *Horr.* 245.; fúldalási vagy gyötrelmei *Horr.* 248.; «evreskedő vagy hévolkodó» másutt ireskedő : üreskedő *Horr.* 249.; laj-

tora vagy lábitó *Vtk.* 17.; bizonság avagy bizonságos vallás *Érs.* 104.; sanctuarium, az az egyház *Jord.* 62.; sudár keszkenő *Jord.* 771.; megöldoztaték avagy megöldoztaták a gyermeket *Érs.* 303.; világnak estvelén avagy végén *Érs.* 371.; fog garádics (fok) *Érs.* 379., 389. (sokszor); mondani avagy fizetni a dicséretet *Érs.* 371.; kordái avagy húrai u. o. mosnájak avagy fersztenéjek *Ers.* 431.; velom kárpit *Jord.* 75. stb. aspergál meghint *Jord.* 99.; philosophiára, az az bölcseségre tanítá C. sz. Apalín asszonyt *Debr.* 569.; fegyelmez avagy strófol *Vtk.* 64.; mi leszen rónok avagy minekünk nyavalyásoknak. *Vtk.* 87.; öv vagy mayez *Corn.* 38.; jegy vagy bylegh *Corn.* 19.; apróság vagy csúfság *Corn.* 53.; csinálá tevé *Corn.* 121.; megvelámodnék, azaz megveradna. *Érs.* 361.; tollakat avagy szárnyakat *Corn.* 137.; ábrázban és tekintésben *Ehr.* 125.; áldván vagy jól mondván (benedicere) *Ehr.* 136.; vet, okád *Marg.* 49.; vetés, hányás *Marg.* 55.; eretnekek hittől szakadtak *Marg.* 83.: lágy, gyenge ruha *Apost.* 33.; senyedegős: rühes *Tel.* 1.; frigy vagy béköség N.-Sz. 78.; ideiglen és idékiglen és félüdöiglen B.-c. 151.; megvégeztetött és tökéletött *Ers.* 53.; nem találák lelék *Érs.* 108.; ő vagyokat avagy javokat B.-c. 75.; könnyen elveszteglethetném hallgathatnám N.-Sz. 58.; ha minden teremttött állatoknak jószágát vullanád bírnád. N.-Sz. 108. csónak («conak») vagy halászó hajó *Debr.* 4.; nagy deják és eszös ember *Debr.* 18.; magi avagy magvai N.-Sz. 69.; kürt («kört») szól vagy zöng *Vrg.* 115.; zöngés avagy szó u. o. közelid vagy rokonid *Vrg.* 133.; könnyen való hívés vagy hitel u. o. 134.; eliszamtál eltántorodtál N.-Sz. 71.; «mi lött neked vagy mi történék» N.-Sz. u. o. beteg kór gyarló fiad N.-Sz. 130.; beszédi, igéi *Corn.* 169.; Babel, az az rübögő *Érdy* 64.; «játék vagy scaramanca» *Érs.* 580.

A latin szövegnek azon gyarló értése és erőtlen áttétele, ez a küzdés a jobb és rosszabb kitételekkel okozza a sok latinosságot, melyet tárgyalni a szöfűzés dolga. Itt csak azért említjük, mert az írásmódot is ékteleníti; tehát a szépízlés szempontjából is tekintetbe veendő.

A latinosság (I. R. M. Ny-E. I. 277—279., II. 22.) mutatkozik:

1. a szóegyezés latinosságában:

a) a többes egyes helyett: négy evangyeliomok stb.;

b) *ki* mint mondatkezdő és mondatkötő;

c) szenvedő ige: leltethetik *N.-Sz. c.* veteköttetik «gyógyejtási orvosoktól kételkedtetetik» *Dom.* 33.; vallattatik *Tel.* 72.; láttatik teneked *Érdy* 552.; iktatik, érdemeztetik ugyanott 555.;

d) ne akarj: noli körülírás. *B.-c., M.-c.*

2. Esetragok. Az egy végzetű dativ. és ablativ. fölcserélése, méltó ítéletnek (-re) vagy ítélettel. Evének az mézben vagy mézből. Örülnek a születésébe vagy -nek stb.

3. Igék módjai alkalmazásában.

a) kötőmód jelene, múltja, jövője függő mondatokban, időhatározók, okhatározók, és tárgyiakban;

b) óhajtó mód hasonlóúl,

c) infinitiv mindenféle mellékmondatokban.

4. Szórendben: capitulum harmad stb. Igék előltevése stb.

A kevéssé szabatos gondolkozásból, a tiszta fölfogás, megkülönböztetés hiányából, a latinság zavaró hatása nélkül is esett hiba s talán az előbbinél fontosabb. Ilyen a hibás mondat szerkesztés, mely régibb codexeinkben oly gyakori. Csodálkozva kell látnunk, hogy az íróknak a mondatok viszonyáról, észszerű kapcsolásáról, például az okkapcsolatról, a beszédbeli szünetekről, fordulatokról oly kevés ismeretök, vagy ezek helyes eltalálásához oly kevéssé biztos tapintatuk van. Mutatja ezt az a mai napon érthetetlen kapcsolat a *ki, minem, olymely, olyha* stb. (l. al.) névmások vagy kötőszók által. Mutatja a *merit* (vulg. quia, quod) = *hoggy* értelme, mely által az okkapcsoló az egyszerű tárgyi mellékmondat kapcsolójával a *scire quia* és *scire quid*, tehát ez a két scholasztikai szólás: demonstratio quia (mi?) és demonstratio propter quid (mi okért?) cserélődnek föl. Mutatják ezt a néha hiányzó, néha képtelen rendetlenséggel alkalmazott mondatjelek, a kezdő nagybetűk következetlen írása. Mutatja még:

a) a *-ván, -vén* határozói igenév után következő mondatok elején a kötőszókkal kapcsolás;

b) a gondolatok kifejtésének félbenhagyása, a mondatfűzés megtörése, összezilálása;

c) a ragok elhagyása, kivált a *-nak* és *-t-* tárgyrag mellőzése, sokszor a latin nyelv módjára, néha magyaros népbeszéd hibájából (mondatik tisztúlat *napja*, ifjakkak *egyik* ítélet hallván). Ilyenféle sok anakoluthia, melyek nemelyikét azonban a leíróknak tulajdoníthatjuk;

d) Ide tartoznak a kötőszók, emphatikus adverbiumok, kapcsoló név mások határozatlan értelemben és a maiból ítélve, nem magyaros hangnyomattal alkalmazva. A *ki*, *minem*, *minemde*, *nemde-é*, *oly olymely* stb. *ingyen egyem* úgy hisszük, azon időkben sem könnyen érthetők és nem helyesen s magyarosan hangoztathatók voltak. Elhíhetjük, hogy a codexekben levő nyelv az élet nyelvétől, ebben a tekintetben is távol járt s oly hangnyomattal, mondathangoztatással élt, mely ennek jellemétől idegen volt.

IMRE SÁNDOR.

STATISZTIKAI ARABESKEK A NÉPESEDÉSI MOZGALOM KÖRÉBŐL.*)

A budavári casino-egylet vígalmi bizottságának tagjai igen komoly arcú férfiak. Ezzel ugyan korántsem, a «lucus a non lucendo» analogiája szerint, azt akartam mondani, hogy nem tudnak vígadni. E váddal szemben hivatkozzanak saját lelkiismeretükre! De igen is azt merem állítani, hogy talán mégis tévúton járnak, mikor «vígalmi» programjokba föl-olvasásokat is soroznak és e sorozat megnyitására engem hívtak föl.

Ám száradjon lelkükön, ha ezélt nem érnek vele.

Én, a velem született szerénységnél fogva — és tarokktársaim, remélem, kiállítják nekem erről a netalán szükséges bizonyítványt — legott meghajoltam e kívánság előtt, de nem tévesztettem szem elől azon, ugyancsak szerénységre intő zamatos magyar közmondást: «Schuster bleib bei deinem Leisten!»

Már pedig nekem hivatalos kaptafám a statisztika, s így ennek tág keretéből nyújtok tisztelt hallgatóimnak néhány arabeszket. Bocsánatot, itt meg kell állanom. Mert, bár menyire sújtja egyéniségemet — mint már be is jelentettem — a szerénység, annyira együgyűnek még sem mutathatom be magamat, hogy tisztelt hallgatóim azt tartsák rólam, hogy a statisztikát, mert az arabok által kitalált számjegyeket használjuk mindenféle műveletei kifejezésére, az araboktól származtat-

---

*) Fölolvasatott a budavári casino-egyletben 1889 november 30-dikán.

nám, s így a mór stíl díszítményeiből válaszszak címet statistico-demographiai elmefuttatásaimhoz.

Nem, e casino egyik közkedveltségű tagja, ha az általa különben mesterileg kezelt billiardon egy épen nem remek lökést tesz, gyakran emlegeti: «a ki nem tud arabusúl, ne beszéljen arabusúl». Ehhez tartom magamat én is, és kijelentem, hogy az említett címet csak azért választottam, nehogy valamely német «Gründlichkeit»-tal szerkesztett nehézkes és unalmas statisztikai fölolvastást méltóztassanak tőlem várni, hanem legfőlebb statisztikai mezbe bujtatott csevegést, mely lehetőleg untatás nélkül töltse ki a nekem kiszabott néhány negyedórát.

Mert: a statisztika nagyon unalmas dolog ám, mondják azok, a kik csak számait ismerik, melyek, igaz, némely műben tengerré dagadnak, de nem tudják levonni a számok értelmét, hogy csak a végeredményekkel foglalkozzanak.

Pedig, hogy el ne térjek az individualis szerénységről mondottaktól, megsúgom, vannak tisztelőim is, kik azt állítják, hogy a statisztika terén iskolát alkottam, s a kik iskolámat követik, kevés számmal élvezeteset is tudnak e száraz tudományból kisajtolni. De nem is lehet e tudomány oly száraz, ha elgondoljuk, hogy célja: «megismertetni a társadalmi életet és föltételeit». Igaz, hogy erre csak tudományos művelése segít, de ez azután olyan művelet, «melyet — nem én mondom, hanem egy híres hollandi tudós — a tudomány gyöngéd virágjához (fleure de la science) lehet hasonlítani, hasonlítani virágja kelyhéhez, melynek, hogy megnyíljk, szüksége van éltető nedvekre, melyeket a gyökerek gyűjtenek, a virág szálai pedig megszűrnek». De midőn egy nemzetközi statisztikai congressus munkálatai alkalmával magam szóltam a statisztika im e föladatahoz, hozzá vettem, hogy «ha elfogadjuk e hasonlatot, úgy iparkodjunk a tudomány e virágát gyöngéd ápolásban is részesíteni, mert a rideg közöny földében elszáradnak gyökerei s megszűnik az éltető nedvek keringése; ha pedig — mint, fájdalom, gyakran történt — bárdolatlan kezek nyúlnak még zsenge szirmaihoz, ezek hervadva hullanak alá, mielőtt még teljes kifejléshez juthattak volna».

Ezt iparkodtam meggátolni, legalább nálunk, a statisztika művelésével, ezért iparkodtam érdekeltséget kelteni a rideg számok iránt; mert «ha a számok értékét föl kezdjük fogni, ha

minden egyes szám az ország valamely viszonyát deríti ki, minden egyes statisztikai képlet valamely társadalmi állapotot tüntet föl; ha a számok az emberiségnek még lelki életébe is engednek bepillantani, akkor megszűnnek holt anyagnak maradni, beszélő s magyarázó, intő s dorgáló vagy dicsérő s magasztaló lényekké válnak, melyeknek csevegését, vagy szózatát ámulattal vagy örömmel, szomorúsággal vagy büszkeséggel hallgatjuk, mind tovább-tovább iparkodván haladni az általok megvilágított ösvényen . . . De hátha odajutunk, hogy magunk bírjuk megszólaltatni e lényeket? Ha be nem érve az érzeki tudattal, a bamba sejtéssel, vagy elbizott állítással, kutatására indulunk a tényeknek, ha a tevékenységünk által előteremtett számokat csoportosítjuk, parancsunk szerint mozgósítjuk, s az arithmetika szabályaival kényszerítjük, hogy feleljenek kérdéseinkre, bemutatva az eredményt, melyet tanulmányozva kerestünk? Ha idáig eljutunk, tán megengedik most már a kételkedők is, hogy van e száraznak hirdetett tudománynak oly élvezetes oldala, melyet bátran a költészetével tehetünk párhuzamba!»

Mind ezt, igaz, évekkel ezelőtt mondtam, mikor még az én száradó szívembe is néha be-bevillant a költészet sugara. De bár azóta sok csalódás ért, a gyakori kétszer-kettő, a quadratra emelés és gyökvonás, hajdan göndör fürteimet szürke, tüskés tallóra változtatta, hitem a tudomány igazságában, kötelesség-érzetem művelése iránt meg nem szűnt, s egyes részei most is érdekelnek.

De érdekelnek mindnyájunkat, mit be vagyok bizonyítandó, midőn tisztelt hallgatóimat a statisztika egy újabb területére vezetem, mely nevét a görög demos (ember) szótól kölcsönözvén, tegnap még demographia, ma már demologia czíme alatt szerepel, s az emberrel, ennek többségével, a családdal, s összességében a néppel s nemzettel foglalkozik.

Ha jól tudom, Goethe mondta, az oly embert akarván jellemezni, kiről semmit föl nem jegyez a történelem: «Er lebte, nahm ein Weib und starb». Pedig Goethe bármily lángész volt is, nem sejtette, hogy ezzel jellegezte azt a statisztikai fogalmat, melyet Quetelet, a híres belga statisztikus, sokkal későbbben átlag-embernek nevezett az összes általa tett tanulmányokban.

És valóban nincs fontosabb három tényező a népek életében. Minden ember születik, s mindegyik elhal, legnagyobb részök pedig meg is házasodik, vagy férjhez megy. Igaz, hogy

az első esemény, a születés, öntudatlan az illetőre nézve mindig, a halálozás többnyire, de az összekelés, hármok közt a legszébb, talán soha.

Mennyi öröm a szülőknél az első, mennyi fájdalom a családnál a második, mennyi kín s remény a harmadik esetben, s mennyi csalódás gyakran utána! Ha egyénileg akarnók kutatni e három élettényezőt, minden embernek autobiographiáját kellene bírunk. Egyenkint a lelkészek matriculái ismerik es jegyzik föl az eseteket, tömegesen s az egész nemzetre terjedőleg csak a statisztika ölelheti föl.

És ezzel eljutottunk volna a számok birodalmába. De nem szükséges megijedni, nem fogok sokat felsorolni. Csak tájékozásul említem föl, hogy Magyarországon egy éven át kerekszámban 165,000 házasság kötetik, körülbelől 700,000 ember születik és 550,000 ember hal meg.

E három számból, ha így odaállítjuk, vajmi gyöngé fogalmat nyerünk értékökről; ki mondja meg sok-e ez, kevés-e? egészséges viszonyokat jeleznek-e e számok vagy szomorúakat? Ez az abszolút számok hiányossága, mely számok mindössze csak a tényt constatálják, de annak megítéléséhez anyagúl nem szolgálhatnak.

Ámde hiába dicsekedtem volna följobb a statisztika tudományos voltával, ha e bajon át nem tudna segíteni. A hol egy szám magában nem magyaráz, segítségül hívunk másokat. Így alakúl az «összehasonlító statisztika», a statisztika tudományos művelésének létalapja.

Jelen esetben összehasonlíthatom az esketéseket, születéseket és halálozásokat egyrészt az ország népességével meg területével, másrészt más országok hasonló viszonyaival.

Ha tudjuk, hogy a Szent-István birodalmának népessége jelenleg kerekszámban 17 millió lélek — részletesebbet a jövő év végével megejtendő népszámlálás fog kideríteni —, úgy már nyertünk némi támpontot az idézett három szám megítéléséhez, mert az összlakossággal való combinatióból kiderül, hogy Magyarországon 1000—1000 lakosra évenként mintegy 10—11 házasság, 45—48 születés s mintegy 30—35 halálozás esik. Már az utóbbi két eset összehasonlításából azután megítélhetjük azt is, hogy a születési aránynak jónak kell lenni Magyarországon, mert minden 1000 léleknél egy éven át tizzel több születik, semmint elhal, s így a nemzetnek már belső propa-

gatiójából, rendes viszonyok közt, és ha nagyobb baj: cholera, egyéb járvány vagy háború nem érik, évenként 170,—180,000 lakossal kell szaporodnia.

Ismeretes egyébiránt, a mit itt részletesen ki nem fejthetek, hogy hazánkban részben a klimatikus viszonyoknál fogva, részben a műveletlenebb köznép indolentiája következtében, nagy a halálozási arány, főkép az apró gyermekek között, s így, ha nemzetünk tényleg szaporodik, ennek csakis a kedvező születési arány lehet az oka.

Ez pedig úgy is van, s meggyőződhetünk róla az európai összehasonlító statisztikából, melyből kitűnik, hogy hazánkat csak Oroszország haladja meg a születési hányadban, a hol ugyanis 48—49 születés esik 1000 lakosra, a legtöbb európai államban e szám 30—38 körül mozog, míg a gyér születésekről ismeretes Franciaországban, Svájcban és Irsországban e számok csak 28, 24 és 22-ig emelkednek.

A halálozásoknál azután, fájdalom, epen azon sorrendben, bár fordított kedvezésű értelemben következünk, s míg itt a legegészségesebb viszonyú Norvégia, Ir- és Svédország csak 16—18 halottat mutat 1000 lakosra és Európa legtöbb állama a 20-as számok körül hullámszik, szegény hazánk ismét Oroszországgal áll egy színvonalon, 1000—1000 lakosa közül évenként, mint láttuk, 30—35 embert veszítvén.

Nem akarok azonban az egész népesedési mozgalom ezernyi ezer számaival foglalkozni, nevezetesen sietek ki a halál sívár birodalmából, és tisztelt hallgatóim becses figyelmét inkább az új jövevényekre, hazánk leendő honpolgáraitra és honleányaira irányzom, kik a demologia első alapját szolgáltatják, s kikből később az arák és völegények válnak, szolgáltatván ebbeli mivoltukban a népesedési mozgalom legérdekesebb fejezetét, a matricula-vezető lelkészi hivataloknak pedig mátká- és később párbérben legfényesebb jövedelmét.

A nemi különbség tudvalevően a világ legsarkalatosabb differentiája. E körül és — a mi jellegzi, forog a világ. A legnemesebb hőstettek, az önfeláldozás legmagasztosabb jelenségei, a legocsmányabb büntettek, a legrútább csalfaságok e nemi különbségben lelik nemes rúgóikat, vagy találnak nemtelen ösztökélést. És, mert a férfi játszása, természeténél s a világ eddigi rendénél fogva a cselekvő szerepet, a francia szellemes

«cherchez la femme» korántsem csak a «Fortuna»-beli bűnügyekben bír érvénnyel.

Az összefoglaló közös elnevezés «gyermek», legfőlebb negatív cselekedeteknél használatos. Beszélünk ugyan «gyermekhalandóságról» a népesedési mozgalomban is, de mihelyt születésről van szó, legyen az bár csak egy család örvendetes eseménye, még a komámasszonyoknak is legelső kérdése: «fiú-e, vagy leány?» az ikrek mégis csak kivételek lévén, minőkkel csak ritkán látogatja meg az Isten áldása némely kiválasztottat, ha bár a budavári casino gyér tagjai között is akad ily exceptionalis áldásban részesült!

Nem szeretnék udvariatlan lenni a hölgyek iránt, s így csak méltatlankodva említem, mily igazságtalanság az, hogy a legtöbb családban nagyobb az öröm, ha a sage femme a föl ismeres első pillanatában azt kiáltja csak, hogy «fiúcska!» mintha érzelemteljesen, számos epithonnal fölczifrázva mondja, hogy: «gyönyörű, kis, egészséges, szöske leánygyermek». Sőt vannak családok és, csodálatos játéka a sorsnak, epen ezek a legszaporábbak, a hol csak féltuczat és még több ily «gyönyörű kis leánygyermek» után következik végre-valahára egy «fiúcska».

Pedig ez statisztikailag kivétel, és az igazságtalanul megsztott öröm is természetellenes. Természetes ugyanis a nagyobb fiú-öröm akkor volna, ha a fiú-születések ritkábbak volnának, s így a ritka szerencse fölötti öröm volna igazolt. Ámde epen az ellenkezője áll, hogy tudniillik 1000 leányszülöttre átlag 1050—1060 fiúszülött esik.

A ki a születendők nemét előre meg tudná állapítani, de még csak meg is jósolni, vagy reá bár miféle befolyást gyakorolni, óriási vagyont szerezhetne a mai materialis világban. Nem is hiányoztak az erre való törekvések, sőt van egy úgynevezett Hofacker-Sadler-féle elmélet, mely a szülők korkülönbségéből akart volna ily theoriát levezetni, s egy magyarországi követője komolyan kormányunkhoz fordúlt, engedjen neki megfigyeléseket tenni az állami ménesekben. De ez irányban annyi követeléssel lépett föl, hogy szépen fejlődött telivértenyésztésünket kezdték félteni világboldogító heoremájától, és megszüntették tanulmányait. Egy jóhírnevű fővárosi statisztikus pedig nem rég ebbeli szorgalmas kutatásait a magyar

tudományos akadémia elé is vitte, de a köztudomású tapasztalati dolgokon kívül többet kisütni ő sem tudott.

Én részemről a természet e mélyen őrzött titkának fátyolát föllebbenteni soha sem kísérlettem meg. Sőt azon sem törtem a fejemet, miért van az, hogy minden száz születés közt öt-hat-tal több a fiú-, mint a leánygyermek. Én ugyanis megnyugodtam azon magyarázatban — s ebből ismét a nőnem iránti hódolatomat fogják fölismerni, — hogy ez azért van, hogy a fölserdült leányoknak könnyebben jusson völegény.

Miután a mai katona-világban még a papi cölibatust sem törölték el, természetes józan észszel oda kell kilyukadni, hogy, mert sok férfi meg nem házasodhatik, ha a fiú- és leányszületések egyforma számúak volnának, nagy leánytöbblet maradna, mely soha főkötő alá nem juthatna. Miután pedig a jószágos Isten, a paradicsomi legenda szerint, egy Männleint meg egy Weibleint teremtvén, — bocsánat, ezt még annak idején németül tanultam, — azt mondta: «Gehet hin und mehret euch», okvetlenül azt kellett akarnia, hogy a világon mindig párosan legyen az emberiség. De előre látván az emberek socialis döreségét, hogy ők e jóakarátán ki akarnak fogni, legott természeti törvényül állította, hogy a leányszületésekre rabattot ad, s ezt a törvényes öt percentben állapította meg.

Vannak ugyan más elméletek is, a többek közt nevezetesen az orvosoké, kik, mint méltóztatnak már az ajtókra ragasztandó vörös czédulákból is tudni, mai nap mindenüvé beütik az orrukat, hogy a fiú szervezete finomabb és gyöngébb, s mert így életbentartása és fölnevelése több kockázattal jár, a természet eleve gondoskodott, hogy a későbbi nagyobb deficit előleges superplussal legyen ellensúlyozva. De én ezt a theoriát, a nőnem iránt előbb jeleztem hódolatomnál fogva sem fogadhatom el. Azután mi is lenne akkor abból a köztulajdonná vált formulából, hogy «az erős nem», tudniillik a férfi, meg a «gyöngé nem» (néhol az is, hogy «szép nem»), tudniillik a nő, ha tudományilag kisütnék, hogy voltaképen a férfi a gyöngé, az erős pedig a nő! Erkölsi tekintetben ez előtt talán még inkább meg lehetne hajolni, legalább a házas férfiaknak, kik a nő «erejét» kipróbálták, de physikai téren, soha!

Ne kutassuk tehát mi se tovább e viszony okait, de szemléljük további fejlődésében.

A születésnél, mint láttuk, túlsúlyban van a finem. De

már a betöltött első év után a fiúknak 33, a leányoknak csak 30 százaléka hal el, s így e túlsúly hamar lepad. Az ötödik év után már többé nincs a finem előnyben, hanem körülbelől egyforma számú a nőivel: 1000 fiúra, 1000 leány esvén. Azután egyre szaporodik az életben maradt leányok száma, mely a betöltött 15-dik évnél már 21-gyel haladja meg a fiúk ezereit, mely azután 30—50-ig szaporodik, sőt a 20-as évűeknél a lányok közel 200-zal haladják meg a fiúkat. Később ez lassan alább száll, míg a 40—50 éveseknél ismét a férfiak jönnek lassan túlsúlyba; de, fájdalom, «trop tard», mert ekkor már alig jut a 20 évesekből fölmaradt fölös menyasszony-aspiransoknak megfelelő vőlegény.

A két nem e korbeli hullámzásából, fokozva a társadalmi viszonyok befolyása által, szövődik azután az esküvők statisztikája, melynek számai, hála Istennek, el nem árulják az egyes esetek családi örömnöpeit, vagy tragédiáit.

De ha nem is tudok ilyformán a statisztikából holmi érdekes magánpletykákat kiolvasni, mi figyelő nagyobb közönségre nézve természetesen a legérdekesebb volna, marad azért még mindig elég följegyezni érdemes a házassági statisztikának számaiból, melyekre ezentúl kizárólag akarok szorítkozni.

Hogy pedig közvetlenebbé tegyem az érdekeltséget, ez úttal nem az általános országos statisztikából meríték, hanem egy kis pumpot megeresztve a fővárosi statisztikai hivatalnál, mely viszont az ország révén kerül adatai nagy részéhez, az ő számaiból és összevetéseiből fogok a fővárosi viszonyokra vonatkozólag egyet-mást idézni.

Itt sokféle szempont jöhet tekintetbe; például az esküvők ideje. Könnyen azt gondolhatnók, hogy ennek választása tisztán az illetőktől függ, pedig itt, az emberi elhatározással szemben, erősen beleszólal az ecclesia is. Nagybőjtben és adventkor ugyanis a katolikusoknak nem lévén szabad megesküdni, túlnyomólag katolikus népességünknek a legtöbb esküvő februárra, a nagybőjtöt, és novemberre, az adventi időszakot megelőző hónapokra esik, a párok sietvén, hogy az egyházi szertartáson még e tiltott idő előtt átessenek s e szomorúbb időszakot a mézes hetek gyönyöreivel édesíthessék. Újabban május hava, a «Wonnemond», kezd divatba jönni, és 1888-ban a legnagyobb havi átlag, tudniillik 17 esküvő 10,000 lakosra, csakugyan májusra esett. Itt meg kell jegyezni, hogy az abszolút

szám helyett, mely Buda-Pesten egy esztendőben közel 4000 esküvőt mutat; összehasonlítás végett szintén hányadot szoktunk alkalmazni, kifejezve azt, hogy 10—10,000 lakosra hány esküvő esik. A fővárosban e szám az utóbbi években 85 és 98 közt változik egy évben, egy-egy hónapban pedig 3 és 18 közt ingadozik.

Az esküvő párok vallásfelekezete legfőljebb annyiban érdekel, hogy a vegyes házasságok számát kutassuk, továbbá a hitfelekezet által némileg befolyásolt rokonságot szemléljük egyes összekelt pároknál, meg hogy netalán az elválási eseteket is számba vegyük.

Vegyes házasság egész Magyarországon egy évben átlag 10—12,000 fordul elő, mely az összesen kötött házasságoknak alig 7%-a, Buda-Pesten pedig 780, vagyis az összes esküvőknek közel 20%-a. Ez is mutatja a városi vegyesebb népelemet, de meg a szabadabb elvű fölfogást is, mert itt inkább az egyen belső értéke — no, tegyük hozzá, talán a hozomány is — dönt, semmint faluhelyen, a hol leginkább az egy ecclesiabeli fiatalok kötnek papjaik előtt örök frigyet.

A városi elemet az is jellemzi, hogy többnyire a kisebb vallásfelekezetek, Buda-Pesten a református és evangélikus felekezetek hívei szerepelnek nagyobb arányban a vegyes házasságok közt, emezeknél a völegényeknek 63, sőt 78, a menyasszonyoknak is 52, 75% kelvén össze más hitfelekezetével, míg a katolikusoknál mindkét esetben e szám csak 11—15%-ra emelkedik. Legtisztább, azaz valamely fél áttérése nélkül, egy vallású házasságok a zsidókéi, kiknél ilyen egy éven át kerek-számban 600 köttetik, mi az összes budapesti házasságoknak épen 15%-a, holott az izraeliták arányszáma az össznépeséghez az 1880-diki népszámlálás alkalmával már a 20%-ot megközelítette.

A statisztikusnak bizonyos fontosságnál fogva meg kell különböztetni az első ízben kötött úgynevezett protogam házasságokat azoktól, melyekben vagy az egyik, vagy mindkét fél már egyszer házasságban élt, és vagy mint özvegy, vagy mint elvált újra lép a házasság kötelékébe, a mit palingam házasságnak neveznek. E tekintetben körülbelöl úgy állunk, mint a legtöbb európai ország, hol ugyanis az összes házasságoknak 75—80%-a első ízbeli, s alig 25% palingam. Sőt a főváros sem tesz e viszonyra nézve kivételt. Az utolsó 15 év átlaga szerint ugyanis

771 esetben kelt össze legény hajadonnal, s csak 109 esetben vett el özvegy, vagy elvált ember hajadon leányt, 74 esetben keresett legényember özvegy asszonyt (néha elváltat is) élete-párjául, míg csak 46 esetben volt teljes palingam házasság, a mikor is özvegy ember özvegy asszonyban lelta föl szíve ideálját.

Az elváltakat, — bár ha egyenkint kutatnók, a legérdeke-sebb esetekre épen itt bukhatnánk statisztikai vizsgálódásaink közepett, — külön azért nem említettem följobb, mert az újra házasságok — lehet a már egyszer vallott kudarcz következté-ben — elenyészőleg csekélyszámúak, s egy-egy évben 1000 vőlegény, meg 1000 menyasszony közül alig 10—10 kerül ki az elváltak sorából. Szintén ritka az egybekelés rokonok között. A fővárosi statisztika e különben érdekes mozzanatot nem kutatja, vagy nem említi; az országos statisztikából pedig csak annyit tudunk meg, hogy átlag 480 esetben kell össze sógor sógornővel, 215 esetben veszi el a nagybácsi unokahúgát és 25 esetben megy a nagynéne az unokaöcsöhöz, oly csekély számok, melyek az összes esküvőkkel szemben százalékban is alig kifejezhetőek.

Sokkal érdekesebbek a korviszonyok, s itt, ha az egyes esetekhez a családi jeleneteket, a templomjárást, a vőfélyek és nyoszolyólányok csoportozatait hozzáképzéljük, valódi Hogarth-féle jelenetek játszódhatnak le képzeletünkben.

Természetes, hogy a házasságok nagy többsége a viruló fiatalságból telik. Ha egyenlő korosztályokat állítunk föl mindkét nemre nézve, azt tapasztaljuk, hogy a vőlegények maximuma, körülbelül 48%, a 24—30 évesek közül kerül, mely szám mögül a 30—40 közötti férfiak sem akarnak még elmaradni, ők is még 32%-át szolgáltatván a családalapítóknak, vagy legalább erre vállalkozóknak. A 24 éven alóli ifjak alig 8%-kal szerepelnek a házasságok között, ugyanennyire emelkednek a 40 és 50 korév közöttiek, de már 50 éven fölül átlag csak 130 ember vállalkozik e nehéz szerepre, bár akad évenkint 50—60 oly bátor férfiú is, ki 60 éves korán túl is kész magára venni a házasság rózsá-, itt inkább rozsdás lánczait.

De ne méltóztassék még nevetni. Nemcsak a férfinem ily vállalkozó, találkoznak hasonló önfeláldozással, ha annak szabad azt neveznünk, a «szép» nemnél is.

A menyasszonyok valamivel korábban jelenkeznek az oltár előtt. Már ötödfeliszáz oly esküvő tartatik meg a főváros-

ban évenként, melyekben az ara 17 és 20 között van, mi az összes esetek közel 12° o-a. A 20 és 24 év közöttiek már 26°/o-kal szerepelnek, de a legerősebb contingens a nőknél is — mit a statisztika hivatalos bizonyítéka nélkül alig mernénk hinni — a 24 és 30 évesek közül kerül, tudniillik 1280 esetben, vagyis 33°/o-ban, azaz az összes menyasszonyok egy harmada e korból való. De nem is csökken e százalék valami nagyon a 30 és 40 éves közötti nőknél sem. Még ők sem mondtak le a reményről, hogy bibliai föladatuknak megfeleljenek. Nyolczszázat meghalad a fővárosban évenként azon menyasszonyok száma, kik e kissé későscke korban remélik még boldogíthatni választottjukat, vagy választójukat, ha talán nem is testi bájaikkal, de hosszan őrzött és így kellően kiművelt kedélyvilágukkal. Hogy ez mennyiben sikerült nekik, ezt csak az egyes esetek kutatása derítené ki. Tény, hogy számuk az összes egybekelőknek 21°/o-a, vagyis közel egy negyedrészre!

A mi ezután következik, annak ecsetelése már csak az említettem Hogarth-fele illustratióknak juthatna méltóan föladatul. A 40 és 50 éves, tehát a félszázadot megközelítő, sőt el is ért hajadonok (ám talán nagyobb részben özvegyek) száma, kik Hymen lánczai után sóvárogni meg nem szűntek, még mindig megközelíti egy éven át a 200-at, szabatosabban 195-en vannak! Vajon mily korbéli nyoszolyólányokat választ az ily ara, hogy saját bájai háttérbe ne szorúljanak? Játszik-e még a szerelem is szerepet az ily elkésett násznál, vagy csak az érték-papírok csomagjai helyettesítik itt a hervatag női idomokat? csak a fénylő nyakék, a csillogó bracelet takarja-e a ránczokat? ki mondja meg azon mindentudón kívül, kinek különben könnyű a dolga, hisz csak ő vizsgálja a szíveket, meg a veséket, kivéve természetesen ismét a doctorokat, de a kik csakis akkor jutnak e szerepkörhöz, ha valamelyik szerv beteg. Úgyde házassági betegség nincs, a hivatalos morbiditási lajstrom legalább ilyet nem ismer, és diagnosisát megállapítani közjegyző nélkül bajos is lenne.

Pedig még mind nem vagyunk végen a hölgyek hősködésének házasság tekintetében. A félszázados korról még nincs lezárva az «idem petentium ordo!» Még egy másik felszázat kell megemlítenem, tudniillik 55-öt azon nők közül, kik 50 és 60 év közötti korokban vetemednek férjhezmenetelre! Pardon, korán használtam e szót: vetemedni, mert egy korosztály még

hátramaradt, s így kifogytam a számára megfelelő epithonból. Még 60 éven túl sem szűnik meg az egybekelés lehetősége, vagy megengedettsége! De itt, úgy látszik, már a sors is közbeszól, megsokalván e visszaelést a természet törvényeivel. A 60 éven fölüli nők férjhezmenetele ugyanis csak 13 ízben fordul elő az évek átlagában, oly ominosus szám, mely magában hordja a — nem-sikerülés biztosítékát.

És ezzel be is rekeszthetném a már is hosszassá, s talán unalmassá is vált statisztikai csevegést. De még egy pillanatra ki kell kérnem tisztelt hallgatóim türelmét. Méltóztattak látni, hogy a statisztika nem egyhamar éri be valamely számlag megfogható viszony kutatásával. Érdekes esetre bukkanván, azt tovább fűrkészi, s néha elég érdekes eredményekre jut.

Ha eddig a házassulók korviszonyai az egyes nemeknél külön tekintve is sok — hogy is mondjam — furcsaságot derítettek ki, ez még fokozódik, ha az egybekelők korviszonyait együtt szemléljük.

Egészséges házassági viszonynak azt tekintjük, ha a két egybekelőnek életkora minél azonosabb. A nőnek, természeti hivatásánál fogva korábbi hervadása, mert hisz saját enjéből szakad ki egy rész annak javára, kinek életet ad, megengedhetővé, sőt kívánatossá teszi, hogy az élet küzdelmei között megszívósodott, s így későbbben vénülő férfiú nálánál egy-két évvel idősebb legyen.

Nagy átlagban meg is találjuk ez egészséges viszonyt a fővárosban kötött házasságoknál. Hogy ezt helyesebben megítélhessük, külön kell választanunk — mint ezt a főváros szorgalmas statisztikai hivatala helyesen teszi is — a protogam és palingam házasságokat. Az előbbieneknél tehát az első ízben kötött házasságoknál a vőlegény átlagkora 29—30 év, a menyasszonyké 26 év. A másodízben kötött házasságoknál az egybekelő férfi átlagkora 43—44, a menyasszonyé 37—38 év. Ez utóbbi viszony tehát sokat kiegyenlít a korábban bemutatott visszás házassági kor nevettségességei közül, mert azt mutatja, hogy számos esetben a társadalmi viszonyok, leggyakrabban a gyermeknevelés föltételei kényszerítenek egyik-másik félt újabb házasságra, mely is ily esetekben később korban köttetik. Sőt ki tudja hány esetben nem valósul itt az: «on reviens toujours à son premier amour», a hol évekig várt egymásra két korán szerető pár, és csak talán valamely kénysze-

rült házasság fölbomlása után egyesülhet, soha nem felejtett első ideáljával.

De az ily költői esetek ha mentenek is ki egyik-másik viszonyt, nem mentenek ki mindent, mert az átlagszám, mint tudjuk, sok nagy szám egyenletes szétszétásából keletkezik, s nagyban alkothat, vagy mutathat szabályosságot, de az egyes esetet nem, sőt az egyes kategoriákat sem alterálja.

Ha elfogadjuk azt az állítást, hogy úgy a család keletkezésére, mint föntartására nézve, nem egészséges viszony, ha a menyasszony 17 évnél fiatalabb, vagy 30 évnél idősebb, a völegény meg a 40 éven túl van, úgy Buda-Pesten az összes házasságoknak körülbelöl egy harmada mondható e szempontból kifogásolhatónak, mi természetesen az egyes házaspárok eventuell boldogságából semmit le nem von.

De nem fogom az összes korviszonyokat szemle alá venni, csak a végletekre szorítkozom. A 17 éven alúli menyasszony nem valami gyakori a fővárosban. Múlt évben mindössze 51 ily eset constatálható. De föltünő, hogy ily gyermekeányt csak hét esetben vett el fiatal, 20—24 éves legény, 34 esetben 24—30 év közötti völegénynek jutott ily ifjú ara, 10 esetben pedig 30 és 40 év között levő, mindenesetre érett férfi vett el ily viruló hajadont.

Számosabb a visszásabb eset. Nagyon válogatóság ugyanis a 40—50 és még az 50 és 60 közötti völegények. Az első kategoriabeliek ugyanis négy esetben vettek el 17—20 és 21 esetben 20—24 év közötti menyasszonyt, s ugyanily korból a 60-hoz közeledők 3—3 menyasszonyt.

Valódi bibliai naivságú völegények akadnak a 20—24 éves fiatalok között, vagy talán a francia regényirodalom hatása alatt állottak, melyek a nőt csak 30 évtől kezdve állítják bájjai teljében levőnek, mert 103 köztök vett el nálánál öregebb, vagyis 24—30 év közt levő menyasszonyt, 23 olyat, mely a 30-at és egy olyat, mely a 40 évet is meghaladta. De úgy látszik még a 24 és 30 év között álló férfiak közül sem jött meg mindnek az esze, mert köztük is 206 vett nőül magánál idősebbet, azaz 30 és 40 év közöttit, 23 pedig olyat, ki már az 50-et megközelíté. Hogy a 30 és 40 év közötti, tehát mint mondani szokták, éltök javában álló férfúik is erővel öregebb hitvestársra vágnak, az szinte comicusan hat. Ez osztályzatban is azt tapasztaljuk, hogy 51-szer vettek el ily férfiak 40 és

50 év közt ingadozó és — a nőknek épen korbevallás tekintetében koránt sem kifogásolható szavahihetőségöknél fogva — bizonyára a magasabb határhoz közelebb álló nőt, hat meg épen 50 és 60 év között viruló menyasszonyt.

Ama hírhedt 13, tudniillik 60 éven fölül levő ravissante menyasszony közül, hogy rólok teljesen meg ne felejtkezzünk, egy sem kaparitott ugyan oly völegényt, ki maga is 60 évet meg ne haladt volna, de szegények talán nem is várják többé az Isten áldását viruló gyermekeseregben.

Ideje azonban, hogy búcsut vegyek türelmes hallgatóimtól, mert a mi a baj-edzett statisztikusnak kevés számúl tünhetik még föl, a csekélyebb traininghoz szoktatott laikus közönség előtt számtengerként hullámozhatik.

Azon kívánsággal fejezem be tehát igénytelen elmefuttatásomat, mi egyébiránt a statisztika tanaiból leszűrt eredménykép is elfogadható; törekedjenek fiataljaink — s ez a várban dícséretes gyakorlat is — minél inkább saját körükben, de saját korosztályukban is keresni menyasszonyt, kik ekkép leginkább is boldogíthatják völegényöket és leendő férjeiket. Hozomány czímén ne botoljanak véletlenül a 40 és 50, meg épen az 50 és 60 közötti korosztályú hölgyekbe, mi ugyan az «extrêmes se touchent» jelszava szerint lehetséges, de a mit a népésedési mozgalom magasztos tanai szerint elhibázott lépésnek kell decretálni. Agglegényeink, ha meghaladták az 50 évet, mondjanak le a házasság képzelt paradicsomáról, a 60-on fölüli lányok pedig ne szerepeljenek többé a demologia e fejezetében.

KELETI KÁROLY.

SZERELMES LEVELET HIÁBA NE ÍRJ. *)

Elbeszélés.

Első közlemény.

Störteler Viktor — a seldwylabeliek csak Vikinek hívták — boldogan s rendes viszonyok között élt: volt jövedelmező szállító üzlete és kereskedése, meg egy csinos, egészséges, jólelkű felesége. Ez utóbbi kellemes személyén fölül meglehetősen vagyonkát is hozott a házhoz, a hol csendes bizalmasságban élt férjével. Grittli asszonynak idegen vidékről ideszármazott pénzét Viki ügyesen föl tudta használni üzlete kibővítésére, melyet szorgalma és ébersége különben is jó karban tartott. Segítségére volt e részben egy tulajdonsága, mely ha nem is volt divatos azon a vidéken, neki egyelőre hasznára vált. Tanulóéveit — s egynéhányat még azon túl is — egy nagyobb városban töltötte s itt holmi önképzőegyletbe állott be, mely kereskedő ifjak tudományos és szépirodalmi kiképzését tűzte ki céljául. De mivel itt a fiatal emberek egészen csak a magok esze szerint jártak el, csakhamar túllóttek a czélon s mindenféle ostobaság felé fordúlt gondolatuk. A legnehezebb könyvekbe fogtak s róluk zagyva beszélgetésbe keveredtek; szinpadukon játszották a *Faustot* s *Wallensteint*, *Hamletet*, *Leart* és *Nathant*; nehéz hangversenyeket rendeztek, félelmes fölolvadásokat tartottak, szóval nem volt olyan nehéz dolog, melyhez ne lett volna «mersz»-ök.

Störteler Viktor meg innen hozta magával kedvét az

---

*) *Seldwyla népe* című novella-gyűjteményből.

olvasáshoz és művelődéshez; e hajlama azután annyira büszkévé tette, hogy polgártársai erkölcsében s szokásaiban nem igen osztozkodott; inkább könyveket vásárolt; a fővárosi kölcsönkönyvtárak s olvasóköri örökös előfizetője lett; tartotta a *Gartenlaub*et s aláírt minden füzetes vállalatra, mert itt huzamos és szépen fölosztott tanulmányozásra nyílt alkalma. Így aztán szépen otthon kuporgott s gazdaságát is megóvta romlástól. Napi munkáját serényen és gondosan végezve, rágyújtott pipájára, üveget tett szemére s olvasmánya mögé ült, melyben már nagy ügyességgel eviczkelt előre-hátra. De itt meg nem állott. Nemsokára értekezéseket kezdett írni; «tanulmányokat», mint nevének mondá, s nem egyszer hangoztatta, hogy úgy hiszi, essayistának született. Mivel azonban tanulmányait a lapok, melyeknek beküldötte, ki nem adták, novellák írásába fogott s «Rózsaberki Izor» neve alatt minden lehető szépirodalmi hetilapocskának küldött belőlök. Most már jobbra fordult sorsa; termékei a hangzatos írói név alatt a német birodalom legkülönbözőbb vidékein napvilágot láttak s csakhamar itt egy Tövölgyi Róbert, amott egy Varázséji Nándor szúrós fájdalmat kezdett érezni a betolakodó jövevény miatt. E mellett Viki titokban minden novella-pályázatban is részt vett, s ezzel is nem kis mértékben növelte különben elvonult életének belső izgalmait. Irodalmi ösztöne új lendületet nyert rövidebb-hosszabb üzleti útazásaiban is, mikor vendéglőkben nem egyszer találkozhatott olyan elvtársakkal, kikkel egy-egy okos szót válthatott; művelt üdülésére volt az is, ha ilyenkor, üzleti dolgait végezve, a különböző vidékeken el-ellátogathatott az ismerős szerkesztőségekbe, a mi azonban hebe-hóba egy-egy üveg borába került.

A legnevezetesebb találkozása azonban egy közepes német város vendéglőjében volt, hol néhány helybeli idősb törzsvendegen kívül több fiatalabb utas is vacsorált. A tisztas, fehérhajú öreg urak kényelmes nyugalommal beszélgettek mindenféle írószág felől; szóltak Cervantesről, Rabelaisról, Sterneről, Jean Paulról meg Goetheről s Tieckről, elmondva, milyen érdekes dolog az, ha behatolhatunk a stílus és szerkezet titkaiba a nélkül, hogy azért csorba esnék az előadottak élvezhetésén. Majd találó összehasonlításokba merültek, keresve a vörös fonalat, mely az ilyesmiken átvonul; majd egyértelműleg nevettek valami emlékezésen; majd ismét komoly képpel

örültek valami eddig észre nem vett szép helynek; de minden zaj és fölhevülés nélkül s végre miután az egyik megitta theáját, a másik kiürítette kancsóját, kiverték hosszú agyagpipájukból a hamut s kissé csúzos lábbal nyugalomra vonultak. Csak egyikök ült le észrevétlen a sarokba újságot olvasni s egy pohár puncsot meginni.

Erre aztán a fiatalabb vendégek közt eredt meg a társalgás, kik eddig hallgatva figyeltek. Egyikök kezdetnek gúnyos megjegyzést szalasztott ki ez öreg urak ó-dívatú beszélgetésére, kik ezelőtt negyven évvel bizonynyal e fészek «litteratorai» voltak. A megjegyzés emberére talált; szóból szó lett s csakhamar új irodalmi beszélgetés támadt — csakhogy egészen más hangból. Az öreg urak ócska tárgyairól nem igen tudtak egyebet, mint egy-egy elkoptatott frázist rossz irodalomtörténetekből; ellenben töviről-hegyere ismerték a naponkint fölbukkanó selejtebb jelenségeket, ismertek minden személyt s személykét, a kik a sok ezernyi szürke újságpapíron s furcsa nevek alatt óránként föl-letűnnek. Csakhamar meglátszott rajtok, hogy nem holmi tudatlan vén bírák, vagy ostoba könyvmolyok, hanem hogy értik a mesterségöket. Mert kis vártatva egyébről már szó sem volt, mint honorariumról, kiadóról, klikkről, koteriáról s több ilyesről, a mi e népecske haragját berzengetni s képzelmét foglalkoztatni szokta. S zajgás keletkezett, a szó harogott, mintha húsz ember beszélne; az alattomos pislogású szemgolyócskák szikráztak s a kölcsönös dicsőséges fölismerés már nem késnetett soká. Egyik a másik után dobta le álcáját; ez volt Titán Laczi, az Zenéri Oszkár, emez Búsi Elemér. Erre Viki sem maradt rejtekben, ki addig keveset beszélt s némi tartózkodással úgy forgatta a beszédet, hogy fölismerték benne Rozsaberki Izidort. Tudott róla mindegyik, mint ő tudott mindegyikről, mert ezek az urak, ha egy jó könyvet tíz évig olvasatlanul is hagynak, egy ültökben fölfalnak mindent, a mi velök hasonszörütől származik; szaglászhatnak utána minden kávéházban nem reszvéből, inkább a vizsla ösztönéből.

«Rózsaberki Izidor? Ön?» — harsant föl minden oldalról. «Szívemre. Éljen!» Megrendeltek azonnal néhány üveg savanyú, hamisított pecsenyebort a legolcsóbb fajtából s csak most indultak neki a java mulatságnak. Meg kellett mutatni, ki a legény a talpán! Amúgy becsületesen megszapulták azon férfiakat, kik az életben már vitték valamire s e pillanatban

száz és száz mérföldre innen talán már az igazak álmát aludták. Életöknek nem volt titka, melyet ne ismertek volna; nem volt pimaszság, melyet rájuk ne kentek volna s végül mind-egyik után száraznak látszó megvetéssel oda biggyesztették: «Különben zsidó». S visszhangzott ép oly száraz nyugodtan a chorus: «Úgy van, mint mondják, zsidó».

Störteler Viki lelkesedve dörzsölgette kezét, eszmélkedve magában: «Végre ide jutottál, igaz fészekedbe! Író vagy írók között! S milyen reszelő az eszök! Mennyi értelem, mily erkölcsi harag!»

Ez éjen s e kénes bor mellett azután egy új «vihar és lángeész korszaknak formaszzerű s ünnepélyes megalapítását» is elhatározták, mert a korhadt világnak új hajnalfényre van szüksége s végre is mesterségesen kell előidézni azt a szellemi forrongást, melyből az új idők klasszikus írói kiváljanak.

Alig hogy e hatalmas dolgot megbeszélték, egyszerre csak elbágyadtak, fejük lehanyatlott s aludni tértek; mert ezek az új próféták nem igen bírtak még a jó borral sem, nem hogy a rozszal s minden kis túlkapásért nagy elgyöngüléssel és gyomorégéssel fizettek.

A mikor elkotródtak, az öreg úr, ki a szögletbe vonúlva pompásan mulatott rajtok, megkérdezte a pinczért, miféle népség volt ez? «Kettejök» — mondá a pinczér — «kereskedelmi utazó, a harmadik valami Stralauer nevű úr; közelebbről csak a negyediket ismerem, dr. Mewesnek hívják s a múlt télen néhány hétig itt tartózkodott. A *Kék csukánál*, hol akkor szolgáltam, a tánczteremben a német irodalomból fölolvadásokat tartott, melyeket különben egy könyvből írt ki. Ezt — legalább kötése után ítélve — valami könyvtárból kellett elcsennie; azonkívül meg tele volt számfüffel, tinta- meg olajfolttal. E könyvén kívül volt még egy elrongyolt «vezérfonala» a francia nyelv elsajátítására s egy játék kártyája, melynek lapjain meztelen képek mutatkoztak, ha a gyertyaláng elé tartották. A könyvet az ágyban volt szokása kiürni, hogy megkímélje a pénzt a fűtésért; egyszer azután a tintát végig öntötte a varrottas takarón s a lepedőn s mikor ezért valami csekélységet a számlájára írtak, azzal fenyegetődözött, hogy a *Kék csukát* irataiban s «tárzacsvegeéseiben» majd semmivé teszi. Sok egyéb rút szokása miatt végre kilódították a házból. Egyebiránt «Sellő Albert» álnév alatt mindenféle édeskés, utánzott dolgok firkál.»

— Ejnye, az áldóját! — mondá az öreg — kelmed, György gazda, úgy tud ezekről a dolgokról beszélni, mintha csak czéhbeli volna. A pinczér elpirúlt, kissé habozott, azután így szólt: «Az igazat megvallva, másfélévig én is író voltam». «Lám, lám — szólt az öreg — s azután mit írt?» «Magam sem tudnám alaposan megmondani — folytatá a másik — pinczér voltam egy kávéházban, a hol olyan fajta vendég, mint ezek a maiak, majdnem naphosszat ellézengett. Ott nyujtózkodtak, lábatlankodtak, okoskodtak, bújták az újságot, boszankodtak idegen szerencsén, örültek mások szerencsétlenségén s alkalmilag szaladgáltak haza, hogy gondatlan könnyelműséggel egy tuczat «nyelvet» telefirkantsanak, a mi könnyen ment, mert nem tanultak semmit és a felelősségről fogalmok sem volt. Nem sokára bizalmasa lettem ez uraknak s mert életüket kecsegtetőbbnek találtam az enyimnél, író lettem én is. Alvó-kamarámban rejtegettem egy csomó agyon olvasott francia újságlapot, melyeket a különböző kávéházakban gyűjtöttem, hol azelőtt szolgáltam, eredetileg azért, hogy — a mint az egy fiatal pinczérhez illik — segítségökkel egy kissé beletörődjem a francia nyelvbe. Ez elfeledett lapokból kezdtem fordítgatni mindenféle történetkéket, üres csevegéseket, személyekről is, kikről tudomásom sem volt. S mert anyanyelvemet kellőleg nem ismerem, nem csak a francia szókötést és mondattant utánoztam, hanem egyéb csodálatos gallicismustól sem rettentem vissza; ilyen zagyvalék nyelven írtam azután a saját eszem toldalékait is, azt gondolva, ez a valódi írói nyelv. Midőn így végre egy kőncz papirost telefirkáltam, letettem mint valami eredetű uraim s barátaim kezébe, a kik bátorítólag fogadták, sőt kiadót is szereztek neki. Valami sajátságos a firkászok természete. Ha a világ leggyűlölködőbb s legkiállhatatlanabb emberei is, valami legyőzhetetlen hajlandóság még is arra sarkalja, hogy összebújjanak s egymás közt mód nélkül szaporodjanak, hogy így legalább mechanikai nyomásukat éreztessék a felsőbb réteggel. Könyvecskémet azonnal egy szellemes fiatal író figyelemre méltó szárnypróbálgatásának kürtölték, ki erős német ítélettel francia könnyedséget párosít, a mit valószínűleg több évi párisi tartózkodásának lehet tulajdonítani. Egy félévig csakugyan voltam is Párisban egy német vendéglős szolgálatában. Mivel a fordított lim-lomban volt több pikáns, de már elfeledett adoma is: ezek nevem alatt csakhamar körbe jártak egy csapat német

újságot. A címlapon George d'Esannak neveztem volt magamat, a mi nem egyéb, mint becsületes nevem Nase György, fordítva. S most mindenféle olvasni lehetett: George Desan érdekes könyvében erről vagy arról a hírességről a következőt beszéli. Ez oly fölfuvalkodottá és szemtelenné tett, hogy minden megállapodás nélkül száguldottam tovább a megkezdett pályán, mint a kilótt ágyúgolyó.»

— De lánczhardta pinczére — mondá most az oreg — honnan kerített magának írni valót? Örökké csak nem rágódhatott ócska újságain?

— Nem is! Volt nekem egy kimeríthetetlen tárgyam; — hogy úgy mondjam — maga az írás. A mint tollamat a tintába mártottam, hát írni kezdtem a tintáról. Alig hogy kineveztek írónak, írtam az íráság méltóságáról, kötelességeiről, jogairól, szükségeiről; az írók szükséges összetartásáról a többi társadalmi osztályal szemben; írtam magáról e szóról: író, s hogy a tintamártótól a hivatásszerű író meg lehessen különböztetni, az utóbbira különféle elnevezéseket ajánlottam, mint: tintaművész, szellemvezér, tollmester, vagy a hadvezér hangzatára: agyvezér. — Azután írói nyugdíj-intézetek, egyesületek mellett buzgólkodtam, hogy minden tag számára valami rendes, szép jövedelem biztosítsék. Szóval e hóbortosságokkal egy ideig nagy port vertem s a firkászok közt valódi fenegyerek hírére kaptam föl. Nem volt semmi, a mit ne a mi kérdésünkkel hoztunk volna kapcsolatba s a mire visszatértünk, az mindig az íráság «érdekei» voltak. S ámbár az irodalomban járatlan ripők voltam, kizárólag csak írókról írtam, a nélkül hogy jellemöket ismertem volna; megeresztettem tollamból «egy órát X-nél», «egy látogatást Y-nál» vagy «egy estét O. asszonynál» s több ilyest, telve kimondhatatlan hányavetiséggel, szemtelenséggel es lehasággal. Azonfölül valódi nagykereskedést üztem az úgynevezett «közleményekkel», terjesztve mindenféle újdonságot, pletykát. Néha ismert írók műveiből halásztam ki oly helyeket, melyekről tudtommal már rég nem beszéltek s néhány ostoba megjegyzéssel mint fölfedezést köröztettem. Vagy egy imént megjelent könyvből írtam ki egy levelet, egy költeményt s mint kézirati közlést hoztam forgalomba s rendesen meg volt az az elégtétele, hogy végig futott az újságokon. Különösen Heine juttatott zsiros falatokhoz; beteg ágyán úgy tenyésztem, mint répa a trágyaföldön.

— Hisz kelmed kész gazember volt — kiáltott föl bámul-
tában az öreg úr, mire György gazda: «Nem voltam én gazem-
ber, mint inkább olyan félkegyelmű ficzkó, a ki pinczéri szo-
kásait oly tevékenységbe s oly körülmények közé is átültette,
melyekről sem erkölcsi, sem erkölcstelen, hanem egyáltalán
semmi fogalma sem volt. Különben eljárásom nem tett kárt
senkiben.»

— S aztán hogyan tért meg e szép életből? — kérde-
az öreg.

— Oly rövid s egyszerű úton, a milyenen belé kerül-
tem — mondá az ex-tollforgató. Minden fény mellett sem érez-
tem jól magamat; nehezen nélkülöztem a táplálóból ételt s a jó
maradék borokat, a melyekhez előbbi állásom szoktatott. Azután
ruhám is már meglehetősen kopott lett; fakó pinczér-frakko-
mat hordozgattam télen-nyáron, vékony felöltő alatt. Váratla-
núl egyszer egy kis pénzt kaptam hazulról s mivel még a ko-
rábbi időből szerettem a tiszta és tisztességes ruhát: azonnal
finom új frakkot, jó mellényt rendeltem meg, vettem hozzá jól
megaranyozott óralánczot és egy finom, szépen kivarrott inget.
S mikor azután, így kifelve, a tükörbe néztem, mintha hályog
hullott volna le szememről; éreztem, hogy írónál jobbra való
vagyok s épen beillenék főpinczérnek valami jobb módú vendé-
glőbe. Kerestem hát megfelelő alkalmazást.

— De honnan magyarázzam — kérdezte még a vendég —
hogyan most oly belátón s derekasan ítélt régi viselkedése felől?

— Lehet onnan — mosolygott Nase György — mert csak
azóta kezdek tanulgatni szabad óráimban, de csak a magam
multságára.

Erre az öreg úr végre fizetett s távoztában meghívta a
pinczért, hogy jövőre vegyen részt ő is a szokásos esti beszél-
getésben s mondjon el víg élményeiből és cselekedeteiből min-
dent, a mit csak tud. Így esett meg, hogy e vendéglőben a
törzsvendégek a pinczérrel együtt műveltebbek és tanultabbak
voltak, mint az a kis írói kongresszus, mely azon időben egyazon
födél alatt szunyadt.

A következő napon az urak a szél minden irányában
elszéledtek, miután a közlő «vihar és lángész-korszak» meg-
alapítását még egyszer derekasan megbeszélték. Néhány szere-
pet már előre kiosztottak; szerencse gyanánt ünnepelték, hogy
a Svájczczal való irodalmi érintkezés Störteler Viki útján már

nyélbe van ütve, ki magára is vállalta, hogy egy személyben lesz Bodmer és Lavater s az átútazó Wielandokat, Klopstockokat s Goethéket fogadni s buzdítani fogja.

Így tért meg Viki reményektől s tervektől duzzasztva házájába. Most már hosszúra növeszté haját, s füle mögé fésülte; szemére merő ablaküvegből csiptetőt tett s hegyes szakállkát is eresztett meg, hogy így méltó külseje legyen azon fontos tartalomhoz, melynek új ismerősei révén egy csapással birtokába jutott. Magára vállalt küldetéséhez híven, most már többet forgolódott polgártársai között s hívők után halászott. A mint megtudta, hogy valaki egy történetket közölt valamely naptárban, vagy hogy néhány tréfás vagy gúnyos versikét szerzett, azonnal szegődtetni iparkodott a vihar-korszak lovagjai közé. A mint azonban a derék emberek szándékának neszt vették s különös célzásait megértették, rögtön őt magát választották hahotájuk s gúnyversikéik tárgyaúl, mely utóbbiak azután Viki boszúságára sorba keringtek a kocsmákban. Mikor pedig egy polgári lakoma alkalmával a városi jegyzőnél csinján tapogatózott a felől, hogy mi a véleménye Rózsaberki Izidorról s ez visszafelelt: «Rózsaberki Izidorról? Miféle állat az?» — egyszer mindenkorra megelégette a propagandát s befonta magát otthonába.

Ott azután feleségén akadt meg a szeme és látva, milyen csókolni való módon ül Grittli főkötőcskéjében, rózsás ajakkal, csendesen pihegő mellet, picziny mozgó lábbal guzsalya mellett: egyszerre világosság lön agyában; elhatározta, hogy magához fölemeli s múzsájává teszi. Nyomban meghagyta neki, hogy gyűrűcskékkal és csengőkkel szépen cifrázott fonószekét tegye a sarokba. Helyette valami anthropológiát nyomott a kezébe; olvassgasson belőle, míg ő maga az irodában dolgozik, hogy a nagy ügy addig se maradjon parlagon. Erre azután Viki dolga után látott, mint olyan, ki magával nagyon meg van elégedve. A mikor azonban ebédhez ült s kíváncsian várta múzsája szavait: ez csak fejét rázta s nem tudott mondani semmit.

— Gyöngédebb húrokat illik pengetnem kezdetnek — gondolta magában s ebéd után *Egy magános hölgy tavaszi leveleiből* az első kötetet adta neje kezébe: — olvasson benne estelig. Ő maga pedig lement a raktárba, hogy egy fuvar festékfát szállíttasson el; onnan pedig ki az erdőbe, hol cserfakérget árvereztek el. Itt jó vásárt csapva, még egyet sétált s ebből is

haszna volt Üzleti jegyzőkönyvét félrerakta s zsebéből egy másikat, aczélcapesosat vont elő.

Oda állott azután vele az első fához, melybe belébotlott; méregette szemével s azután írta, a mint következik: «Cserfa törzse. Világos szürke, még világosabb foltokkal s harántos sávokkal. Kétféle moha födi. Sötétebb, feketés az egyik, bársonyos fényes zöld a másik. Azután moszatok is vannak rajta: sárgás, pirosas és fehér színűek, gyakran egymásba játszó. Örökzöld indája kúszik föl egyik oldalán. A világítás máskor tanulmányozandó, mert most árnyékban van a fa. Talán rablójelenetknél használható».

Azután egy földbe vert czövek előtt állott meg, melyre valamelyik gyerek egy döglött kígyót akasztott. S írta: «Érdekes részlet. Pálczika, a földbe szúrva. Körülfonja ezüst-szürke kígyó holtteteme, megtörve a halál merevségétől. A kiszáradt üres belsőből hangyák özönlenek ki s be, életet hozva a tragikai jelenetbe. Az egész fölött néhány piros kalászsú himbálódzó fűszál éles árnyéka játszik. Talán Mercur halt meg s itt hagyta pálczáját a döglött kígyóval? Ez utóbbi ötlet különben valami kereskedelmi novellában lesz helyén. *Notabene*: A pálcza vagy czövek már régi, korhadtt; a kígyóval egyszínű; a hol a nap megsüti, ezüst-szürke finom szálaeskák mutatkoznak. (Ez utóbbi megfigyelés, ha nem csalódom, új lesz.)»

Egy kátyú előtt is megállott és írt: «Motivum valami falusi történethez: Szekér nyoma félig víz alatt, melyben vízi állatocskák úsznak. Meredek hegyi út. A talaj nedves, sötétbarna. Elszórva lábnyomok, hasonlókép vízzel telve, mely pirosas, vastartalmú. Az útban egy nagy kő, s rajta friss horzsolások, valószínűleg kocsikerekektől. Ehhez volna fűzhető az expositio: dölt szekér, veszekedés, erőszak.»

Tovább haladva, egy kósza parasztleányra bukkant; megállította, adott neki néhány garast, arra kérte; maradjon vesztég pár perczre, s azután tetőtől talpig méregetve, írta jegyzőkönyvébe: «Tenyeres-talpas alak, mezítelen lábbal, melyet a czombokig az út pora főd. Öltözete: kéksávós rokolya, fekete derék; fején piros kendő fehér koczkával» — de itt megakadt, mert a leányzó futni kezdett s hányta a lábait, mintha a gonosz lélek volna sarkában. Viktor kíváncsian nézte s neki melegegdedve írt tovább: «Remek dolog! Párosúl benne a démoni a népiessel. Valami elementaris teremtés!» — Mikor már jó távol

volt, a leány még egyszer visszanézett s látva, hogy Viki még mindig ír, hátat fordított neki s lapos tenyerével néhányszor hátuljára ütve, eltűnt az erdőben.

Viki végre hazatért, megrakodva zsákmánynyal, mint a méh. «Múzsám, édesem — kiáltott oda nejéhez — olvastad-e könyvedet? Én szerencsével jártam, pompás tanulmányokat hozhattam haza; majd csevegünk rólok.» Az asszony azonban megint csak néma maradt, mert egész délután a kertben ült s jó kedvében zöld borsót fejtett. Erre már fejét rázta a férj és gondolta magában: «Különös! Jobb lesz talán azonnal a gyakorlaton kezdeni s mindent a nő érzékére bízni». Az estebédnél tehát fölolvasta neki mai jegyzeteit; beszédbe ereszkedett az ilyenféle észleletek haszna felől s fölszólítá, hogy ő is jegyezzen föl hasonló megfigyeléseket s közölje vele. Végül kérdezte: minderről mi a véleménye? «Nem értek én ehhez semmit!» — volt egész válasza. Viki, türtőztetve magát, folytatá: «Úgy hát valami egészen kezdjük, mi világosabb lesz előtted. Majd jobban észreveszed, hogyan fonódnak egybe az ilyen részletek.»

S elővette legújabb kéziratát s hangosan olvasni kezdte, de sokszor meg-megakadt, mert hol a sok javítás és törülés zavarta, hol meg az ide-oda tologatott szemüvegtől káprázott a szeme. Mégis fél órába telt, míg észrevette, hogy neje elszunynyadt.

Ekkor késével csilingelt az érez gyertyatartón s mikor Grittli fölocsudott, komolyan és neheztelve szolt: «Ez így tovább nem járja, feleségem asszony! Bajlódom veled, hogy magamhoz emeljelek s te nem is közelítesz! Jól tudod, hogy a költői tövises pályára léptem s mennyire szükségem van egy női lény odaadó szeretetére, lelkesítő ihletére, egy feleségre, ki velem egy húron pendül s ime — te elalszol!»

«Férjem uram, férjem uram» — felelt Grittli, elpirulva ilyféle beszéden — «úgy gondolom, költő értse a mesterségét ilyen női fülbesúgó nélkül is.»

— Vagy úgy — kiáltott Viki — még gúnyolódol, a helyett, hogy istápom, gyámolom légy. Isten neki! Nyakamba veszem hát az útát magam — egyedül.

S ezzel bánatosan, duzzogva ágyába feküdt s felesége melléje, aggódva, hogy férje eszében némileg kárt szenvedett. Néhány napig még csakugyan duzzogott s egymaga ballagott

úttján; de nem bírta el sokáig, hanem föltette magában, hogy férfiasszigorúsággal — török-szakad — kényszeríti nejét, a miért ez majd később még hálálkodni fog. Sebteben hát pædagogiai tervet készített; kiválasztott néhány könyvet s erélyesen az asszony elé állva, meghagyta neki, hogy okvetetlenül olvassa és tanulmányozza azt, a mit eléje fog adni. Grittli így nagy bajba került; s bár látta, hogy házas életök nyugalma már majdnem menthetetlenül oda van, még sem mert senkihez sem tanácsért fordulni, nehogy férjét elárulja s harmadik személy előtt gúny tárgyává tegye, kinek «kész mulatság» volna az egész dolog. Sorsába nyugodott tehát, ha haragos szívvvel is s úgy tön, a mint férje kívánta. Töle telhető figyelemmel olvasgatott a könyvekben; szorgalmasan hallgatta Viki beszédeit s előadását, óvakodott a szundikálástól, sőt tetette magát, mintha némely dolgok iránt esze megnyílnék; azon reményben, hogy így talán hamarabb megmenekül a szerencsétlenségtől. Titokban azonban keserves könnyeket hullatott; maga előtt szégyenkezett félszeg s kellemetlen helyzetén; nem egyszer földre csapta a könyvet s reátaaposott. Mert mintha az ördög sarkalta volna urát, hogy minden olyast kezébe adjon, a mi hiú szenvelgésével s tetszelgésével az egészséges ízlést boszantja.

Kezdetben Viki nem volt elégedetlen nejeének simulékony-ságával; de néhány hét múlva észrevevén, hogy az lelkesítő ihletet még sem tud támasztani, egy reggelen így beszélt: «Egyelőre így nem igen haladhatunk! Azért rajta, magát az életet hívjuk segítségül, a szép szenvedélyt! Ma elindulok hosszabb útra, hogy üzletemnek az őszi vásárt biztosítsam. Íme itt az alkalom, írjunk egymásnak, hogy örömmel olvashassák a későbbi idők is! Nosza rajta, édes párom, kavard föl érzelmeidet s gondolataidat. Mindjárt a szomszéd városból írom első leveletemet, te meg felelj rá hasonló módon. S ezentúl ne írj nekem többé holmi ostobaságot, eddigi szokásod szerint; olyast például, hogy már besavanyítottad a káposztát, hogy nekem hálóingeket varrattál, hogy meghúzod a fületemet, ha hazajöväk, vagy hogy hálósipkámban aludtál s abban is megreggeliztél, mert reggelre megfeledkeztél róla. Többé ilyen köznapiasságotkat ne írjál! Hanem légy férfi, akarom mondani, légy amolyan igaz hölgy s szólaltasd meg tisztán s fönségesen azon harmóniákat, melyeknek benned szunnyadniok kell oly bizonyosan, mint hogy szép testben szép lélek is lakik. Szóval, figyelj leve-

leim hangjára, lüktetésére s alkalmazkodjál a szerint, többet nem mondok!»

Mikor már útra készen állott a szobában, Grittli egy tarka fonatú csinos kézi kosárkával lepte meg, melyben egy sült csibe, néhány zsemle, két kristályos üveg ó bor meg likör, egy ezüst serlegecske, két kis asztalkendő volt takarosan, étvágykeltőn elrakva. Az asszony mindezt a saját terve szerint készítette el, mert férje nem egyszer panaszkodott, hogy éhen-szomjan kell maradnia a hosszú vasúton. Most azonban, hóbortjával elteve, csak szórakozottan fogadta az ajándékot s búcsúzásakor még hidegen s szigorúan figyelmeztette nejét: «Fordítsd el gondolatodat ilyen anyagi dolgoktól s arra eszmélj, a mit mondtam. Gondold meg, hogy ez utolsó próbától függ jövődök békénk, szerencsénk».

Ezzel távozott s még nem telt el két órája, már kinyitotta kosárkáját, pompásan falatozott s boszangatta vele útitársait. A csibe ízletes szeletekre volt vagdalva, melyeket még Grittli művészettel illesztgetett egybe; a zsemle is friss volt, ropogós. Csak arra nézve habozott Viki egy ideig, miből igyek, az Old Sherryből-e, vagy a cseresznyepálinkából; végre ivott mind a kettőből. Így élte világát vidáman, nyaláncul, azután szivarra is gyújtott abból a szép tárczából, melyet a felesége hímzett.

Grittli ezalatt nem a legjobb kedvében ült otthon. Szíve elszorult, mert Störteler Viki úr, mint amolyan igazi sült bolond, pompásan módját ejté annak, hogy nejét a távolból is kínozhassa. A helyett, hogy Grittli, távozása által megkönnyebbült volna (a mi új s zavarba ejtő gondolat volt előtte), most minden levélhordóban rémet látott. Mert Viki utolsó szavai eléggé mutatták, hogy a dolog fordulóra került. Aggódva várta a jövődök s föltette magában, hogy — a mennyire csak lehet — tőle telhetőleg fog válaszolni férje leveleire. Még nem áldozott le harmadszor a nap, midőn megérkezett a következő levél:

«Drága lény! Szűm egyetlen barátneja!

Ha két csillag csókolózik, két világ semmisül meg! Négy rózsás ajak megmered, csókjokra méregcsepp ha hull! De ez a megmerevülés s azon megsemmisülés — üdv s ez üdv egy pillanatja örökkévalóságokkal fölér. Gondolkoztam, révedeztem, újra gondolkoztam: — Miért válni, szétszakadni? — — Csak egygyvel tudok e szörnyű kérdésre felelni s bátran mérlegbe ve-

tem a szót: Heves szerelmem erősebb az elválásnál s ha ez bár maga volna az ősi tagadás: a míg e szív, szívem dobog, a mindenség a tagadás ölébe hullani nem fog. Szerelmem! Távol tőled elborít a sötétség — szörnyen aléltnak érzem magam! Fölkeresem magános nyoszolyám — szenderegj édesen! — —»

E levélhez még a következő czédula volt zárva: «Postscriptum. Szándékosan rövidre fogtam, édes nőm, ezt az első levelet, nehogy nagyon nehéznek találád a kezdetet. A mint látod, e levélben pusztán egyetlenegy motivum fordul elő, az elválás gondolata. Erről érzelegj s fűzz hozzá egyszersmind valami új termékeny eszmét, melyet megtalálni szívednek s jó akaratódnak lesz a dolga. Elútazásom óta ma alszom először ágyban, csak ne legyen benne poloska! A Müller fiú, a Várútczából, kivel találkoztam, több útas jelenlétében s csak úgy futtában, negyven frankot kért kölesön, úgy hogy hamarjában el sem tudtam utasítani. Az öregeinek van még olajmagjok a raktáron. Legényünk iziben fusson át hozzájuk, vegye meg a magot s írassa számlámra. De tüstént, mielőtt még megtudják, hogy a fiúk tartozik nekem, különben se pénz, se olajmag.

NB. Üzleti s házi dolgainkat ilyen külön czédulákra írjuk, hogy később különszedhessük. Gyors feleletet vár férjed és barátod, Viktor.»

Grittli ott ült a levéllel kezében; olvasgatta, de nem tudta, mit feleljen. Ha a válás hasznáról vagy kínjáról néhány köznapi gondolatot össze is tákolt: de az új eszméhez, melyet hozzá kapcsoljon, hiányzott minden ötlete; vagy ha föl is villant, messze elmaradt a csókolódzó csillagok és az ősi tagadás mögött. Végre előbbi elmékedései a válásról is elhomályosodtak; különben is, más okát nem tudván, csak egy üzleti út szükségessége és haszna körül forogtak.

A levéllel azután leballagott a kertbe is, ott föl-alá járt s aggodalma nőttön nőtt. Ekkor megpillantotta boltoslegényöket; hátha ezt bizalmába vonná, neki baját elpanaszolná s segítségét kérné! De csakhamar föl hagyott a gondolattal, nem akarva férje tekintélyét csorbítani. Ekkor tekintete véletlenül a szomszédház kertecskéjére tévedt, s női furfangja azonnal különös kibúvóra talált, melyet sok fontolgtatás nélkül, mintegy felsőbb sugallatra, azonnal föl is használt.

A szomszéd viskóban egy szegény segédtanító lakott, kit Vilmosnak hívtak: csinos, fekete szemű, olvadó tekintetű fiú,

kiről különben azt tartották, hogy egy kereke hiányzik. Bolondulásig szerette nézni az asszonyokat, hanem csöndes és félnék maradt s szűk körülményei között nősülésre vagy udvarlásra nem is mert volna gondolni. Már betelt azzal is, ha a szépséget inkább csak távolból bámulhatta s mivel vágyaira nézve egyformán sikertelen volt, leányt vagy asszonyt választ-e hódolata tárgyául, cserélgetett bennök s majd ezt, majd amaszt választotta eszményének. Úgy élt hát szívében, mint egy török pasa, s övé volt a világ minden szépe, a ki csak kávét ivott, harisnyát kötött, vagy tétlenül ölében nyugtatta kezét. Hogy ezt a némileg könnyelmű s frivol viselkedését maga előtt igazolhassa vagy legalább szépítgesse, a keresztyénségtől is elpártolt s bár vasárnaponként a hitoktatásnál a gyerekek énekét kellett vezetnie s minduntalan a kathekizmus magyarázatát hallgatnia: valóban pogány világnézet felé evezett. Életre keltette újra a mythológiák isteneit s istennőit, a kikről csak olvasott s benépesítette velök a maga kedvtelésére a vidéket; s a szerint, a mint Seldwyla fölött az ég elborult vagy mosolygott, germán, görög vagy indus volt s asszonyaival is titokban ez új honosai módjára bánt el. Csak mikor az idő már nagyon mocsossá vált, kenyere fogytán volt s távol-közel egy barátságos női szem sem villant meg: ilyenkor néha szétfújta mindez istenségeket, mint a polyvát, erősítgetve magában, hogy az ilyen élethez már Isten sem kell.

Ezt a fiatal mestert választotta a szép asszony megmen-tőjének, mihelyt csak eszébe jutott. Hogy Vilmos szeme szíve-sen megakad rajta, azt már egy idő óta tudta; azt is, hogy félnék, csendes jó fiú, mert mindannyiszor elpirult s lesütötte szemét, ha találkozott vele. Gondolta az asszony, ez meg fogja őrizni titkomat. Hozzáfogott tehát, lemásolta férje levelét, hol kihagyva, hol hozzátoldva valamit, oly módon, mintha nő írná férfinak. Azután összehajtogatta szépen a papírt, lepecsételte, de nem írt rá címet.

Alkonyatkor újra lement a kertbe, mikor Vilmos épen néhány virágszálát öntözgette, s oda húzódott egész közel a sövényhez. Halkan nevéen szólította, s mikor az ifju fölpillantott, reszketve s suttymban fölmutatta a levelet s sugaras pillantást vetve feléje, kérdezte: Tud-é hallgatni? Most az egyszer Vilmos nem sütötte le szemét, inkább öntudatlanul rámosoly-gott az asszonyra, mint a félnéves gyerek, ha fényes tárgyat tar-

gyat tartanak szeme elé; s az öntöző kannát a földre ejtve, már-már kezeivel Grittli fejéhez akart nyúlni, hogy azt is ajkához vonja, mint a gyermekek, kiknek a távolságról még nincs fogalmuk. De felelni csak akkor felelt, mikor még egyszer kérdezték s most is csak komolyan bólintott fejével. «Úgy fogja ezt a levelkét, ha nem látja senki s csúsztasson helyébe szép s illő feleletet! Tréfa az egész s nem fogja kárát vallani!» — mondá az asszony s az epistolát a sövényen hirtelen keresztül dugva, mintha kigyó csípte volna, gyorsan kamarájába visszaosont.

Vilmos utána bámult, mint a ki jelenést lát; azután kivette a levelet a tövis közül, óvatosan egy széleset kanyarúlt s szobácskájába bújt, mely közvetlenül a kertre nézett. Ott möhön olvasni kezdte a levelet; elolvasta még egyszer, azután fölkiáltott, mialatt szíve hangosan dobogni kezdett: «Uram Jézus! Igazi szerelmes levél!» Össze-visszacsókolta a papírost, majd meghökkenve gondolkozott, de mikor megemlékezett Grittli pillantásáról, melyet az reávetett, elhitte mégis, hogy szeretik. Körülnézett szobácskájában. Sűrű futóka piros és kék virága majdnem elfödte az alacsony ablakot, de az esti napsugár mégis behatolt rajta s néhány aranyfoltot vetett a falra, a szegényes ágyra, a falı deszkára, melyen három-négy mythologiai könyve feküdt s a tintatartóra. Az első gondolat, mely Vilmos háládatos lelkén átsuhant, az Isten volt és pedig az igaz, a tisztességes, a keresztyén Isten. «Világos dolog» — szólt föl-alá járkálva s a levelet kezében tartva, mint valami táviratot — «világos dolog, hogy van Isten! Hogy ne volna! Természetes, hogy van!» S boldognak érezte magát, hogy ily kellemes módon kötheti meg békéjét a teremtővel, ki a szép asszonyokat alkotta. Azután újra meghökken valamin. «De mi az ördögöt csináljak vele? Hisz férje van! — Ej mit! Az az ő dolga. Én mindent megteszek, a mit parancsol. Ha úgy akarja, soha egy szót nem váltok vele, ha kívánja, a föld alá bújok vele, vagy ha épen úgy szeretné, megteszem magam egyedül». Erre leült az ágy szélére s verőfényes álmokba mélyedt; alkonyat fogytán végre még egyszer elolvasta a levelet, melyet mégis egy kissé balgának, különösnek talált. «Hja» — mosolygott maga elé — ajándék szívnek is szól a mondás: ajándék csikónak ne nézd a fogát. Majd az ő módján írom meg a feleletet, mert hát úgy szereti, úgy érti.»

Erre meggyújtott egy maradék gyertyát, előkeresett egy lap papirost s Viki levelére oly feleletet írt, a minőt ez csak kívánhatott; volt benne szellem is s abból az édes melegségből, is mely e pillanatban szívét eltöltötte. Majd szépen összehajtotta a papirost s a sөvényhez vitte. Azután visszamenet gazdasszonyához nyitott be, hogy vacsoráját megegye, de nagy álmélkodására alig tudott néhány kanálnyi levest lenyelni, annyira eltelt a tapasztalt jó dolgokkal, míg eddigi képzelt szerelmi viszonyai mellett mindig farkasétvágya volt. Ezért minden késedelem nélkül feküdni ment s csak arra volt kíváncsi, vajon fog-e álmodni kedveséről, mert e nélkül az alvást idővesztegetésnek s vagyonpocsékolásnak tartotta. A mint ágyába feküdt, hosszú idő óta most először újra imára fordúlt elmeje s melegen és bensőséggel köszönte meg a jó Istennek adományát: a kedvest, kihez oly váratlanúl jutott; egyszerre azonban elakadt, mert eszébe jutott, hogy ez az ő dolga még sem egészen imádságba való és szinte hánni kezdte, hogy oly meggondolatlanúl régi jogaiba helyezte vissza gyermekkori keresztyén Istenét, a kivel nem lehetett oly könnyen elbánni, mint mythologiai szótárainak betürendes istenségeivel. Pedig mégis szép élet volt az, mely most lelkét átmelegíté; mert legrosszabb napjaiban még bétévő falatjáért sem könyörgött az Istenhez. Így hát, némileg suttymban, újra a szép asszonyra gondolt, míg hajnal közeledtén mélyen elaludt. Álmodott is. Azt álmodta: egy font illatos pörkölt kávé töl, s darálója olyan szép, égi zenét duruzsolt, hogy szinte úszott a boldogságban; de Grittli-ről nem álmodott.

Ez még azon este kereste és meg is találta levelet s nyomban rá le is másolta a szükséges változtatásokkal együtt. S most két dolog történt meg vele: az első az volt, hogy szinte aggódva kezdett dobogni szíve, midőn Vilmos szavainak, melyeket gondosan lemásolt, érezni kezdé melegét; a másik meg az, hogy még álmában sem jutott volna eszébe a megparancsolt üzleti utóiratba, vagy magába a levélbe holmi tréfát szőni házi sipkáról, fülczibálásról: férje tilalma egészen fölöslegessé vált. Most azonban Grittli nem igen ügyelt e dolgokra, mert csak azzal törte magát, hogy férjének eleget tegyen. Utóirata pedig a következő volt: «Írnokunk azonnal elment Müllerékhez a Vár-útczába s megvette az olajmagot. Mielőtt azonban hazaszállíthattuk volna a magot, ők a megfelelő összegben száz da-

rab kék köszörűkövet hordattak el tőlünk. Azalatt valószínűleg hírt vettek a fiúktól, hogy téled negyven frankot kölcsönzött, mert mikor az olajmagért küldöttünk, bocsánatot kértek s azt üzenték, hogy az asszony azt férjének tudta nélkül már két nappal ezelőtt egy parasztnak eladta. Most a negyven frankon fölül még köszörűkövük is van. Adja Isten, hogy levelem némileg tetszésedre legyen, mert meglehetősen fáradságomba került, ha nem is épen nagyba s veszem észre, majd csak bele törődöm.»

Mindjárt az első postával elküldötte a levelet s alig telt el két nap, már kezében volt a négy oldalas válasz a következő melléklettel: «Íme második levelem, kedves nőm! Szinte büszke vagyok, hogy végre megtaláltam a módját, — mert hízelgés nélkül mondom, derekasan tartottad magadat! Csak bátran neki! Láthatod, hogy nem tágitok én se s most már négy oldalt öntöttem tele csupa erélyes gondolattal és képpel! Most sem mondhatok egyebet, mint: vesd neki magad! Mülleréket pedig vigye el az ördög, ha haza jövök! Fájt, a mit tettek s elkeserítette egy szép napomat, mikor pedig nagyon érdekes ismeretéseket kötöttem! Első levelemet elfeledtem aláírni; kérek jegyezd alája, de pontosan a «Rózsaberki I»-t. Vagy nem, ne bántsd; majd úgy is át kell nézennem még egyszer az egész gyűjteményt.»

A két napon Grittli komolyabban fontolóra vette a dolgot és elhatározta, hogy föl hagy az iskolamesterrel. Még ideje korán megmondja neki, hogy az egész csak tréfa volt — melyre majd csak talál valami ürügyet. A két rendbeli levél lemásolása is némi bátorsággal töltötte el; azt reménylte, majd egymagára is győzni fogja. Mikor azonban kezében tartotta férje új irkafirkáját, szeme elhomályosult s meggondolva, hogy a dolog mindig örületesebb lesz, újult aggodalmában hamar lemásolta a négy oldalt s oda rejtette a szokott helyre, a sövény alá.

Vilmos, kinek két rossz napja volt, hogy hölgyéről se látott, se hallott, mint a karvaly csapott le zsákmányára s egy rövid óra alatt olyan választ kerekített rá, mely lendületre, gyöngédségre Viki remekjét messze maga mögött hagyta. Grittli, mikor másolgatta, mélyen megindult, sőt néhány könnyecseppet is hullatott a papirosra, mert ilyesmit még senki sem mondott neki. Már-már azt képzelte, hogy tudná ő is, ha olyan embernek kellene írnia, mint Vilmos; de Vikinek? Nem is

gondolt többet arra, hogy saját erejéből levelezzen; hagyott mindent a régiben s bízott a maga leleményességében, mely szükség esetén majd csak kihúzza a hínárból. Ez úttal a következő utóiratot csatolta leveléhez: «Újság itt egyéb nincs, egy bohó történetnél, melyet azonban nem mertem levelem szövegébe szöni. A szegény Éhes Jánosnak a külső telekről, a ki mint tudod, több tréfát mond, mint a mennyi húst lát, mult vasárnap nehezen kuporgatott lakbérét kellett a fővárosba bevinnie. Azontúl alig maradt egy fillére, melylyel valami kocsmába kukkanthasson. Azt mondta hát feleségének: «Már kora hajnalban elindulok; mert hét óra járás a főváros. Úgy délre épen oda érek s ott a gazdám emberségétől majd csak telik egy kanál levesem meg egy pohárka borom». A mint monda, úgy tön: s szaladt a pénzével, mintha kergetnék. Tíz óra tájt már alig bírta éhségtől a lábát s váltig kérdezte a jövő-menőket: mennyire van még ide a főváros? «Ha emberségesen neki lóditod magad» — volt a felelet — «egy jó órányira». «S mikor tartják ott a delet?» «Vasárnap 11 óraker» — mondák az emberek. Újra neki indult hát a szegény ördög, a mennyire bírta, mert hosszú útjára gondolt vissza felé, meg arra, hogy egy garasa sincs a zsebében. Épen 11-et harangoztak, a mikor beért s a cseléd bejelentését meg sem várva, lelkendezve állított be a szobába s csörtette pénzes zacskóját. A család már az asztal körül ült s épen elhordották a levest. A gazda nem igen szívesen fogadta a betolakodót s csak annyit mondott: «Csak üljön kelmed oda, a kemencezepadra s várjon egy kicsit». Éhes János hát csak leült szomorúan s kimerülve, s nézte az uraságot, a mint evett-ivott; hallotta a gyermekeket, a mint csevegtek, nevetgeltek s szagolta a hatalmas pecsenyét, melyet ép most táltak föl. Senki sem gondolt a lóczán ülővel, míg véletlenül feléje fordult az úr s kérdezte: «Mi újság van odakünn kelmeteknél?»

— Valami különös ép nincsen! — felelt Éhes János, gyorsan föltalálva magát — csak az, hogy a múlt héten egy disznó tizenhármát kölykezett. E szóra a gazdasszony szánólag csapta össze kezét feje fölött s fölkiáltott: «Irgalmas Istenem! Mennyire kontárkodnak a te szép világodban! A kocznának csak tizenkét emlője van, hogy szoptasson még egy tizenharmadikat!» Éhes János vállát vonogatva mosolygott s monda: «Az a tizenharmadik is úgy jár, mint most én: báméskodik». Erre

elnevette magát a gazda s szólt: «Feleség, hozzanak ő kegyelmének is egy tányért s adass neki mindenből, a mit mi eszünk». S úgy is történt; a szegény ember kapott levest, pecsenyét; a gazda egy pohár ó bort is adott neki, s mikor elment, jó borralvaló is ütötte a markát. — Csak azért közlöm veled, kedves férjem, ezt a tréfát, mert eszembe jutott mellette valami. Hátha szépen megfésülnéd, egy kissé mutatósan fölcifráznád, s beküldenéd valamelyik mulattató családi lapba, melylyel összeköttetésben állasz. Megvallva a célt, egy kis tiszteletdíjat is kérhetnél, néhány frankot; azt odaadnók aztán Éhes Jánosnak, ki nem tudná, hova legyen örömében, ha ötlete őt ilyen váratlan jövedelemhez juttatná.»

Erre a levélre Viki egy még nagyobbbal válaszolt s a következő mellékletet küldötte: «Haladunk, kedves Grittlim, haladunk! Indúljunk most még merészebben neki s naponkint, értsd meg, naponkint írjunk egymásnak! Rövid idő múltán, talán még kétszer is napjában, mert távollétem idejét jól föl kell használnunk, hogy tekintélyes gyűjteményre telessünk szert. Valami eszményi névről is gondolkoztam már számodra, mert prózai házi nevedet itt nem használhatjuk. Hogy tetszenék Isora vagy Alwina? Éhes Jánosról való meséddel azt érteled, hogy leveledért kettős bélyeget kellett fizetnem. Abból a sületlen tréfából nem igen csinálhatni valamit s ha lehetne is, csak nem fogod kívánni, hogy múzsám ily kicsinyességekkel bibelődjek. Valami nyilvános, jótékony célú hangversenyben különben talán beválnék; s kaptam is már több ilyféle megtisztelő fölhívást. — Ha azonban a szegény embernek saját zsebedből néhány frankot juttatni akarsz, nekem nincs szavam ellene; nem kívánok jótékonyági hajlamodnak épen akadályá lenni. Óhajtanám, hogy az Alwina nevet válaszd.»

Így kergelődtek a levelek naponként, sőt rövid idő mulva, kétszer is napjában. Grittlinek most nap nap után négy hosszú levelet kellett lemásolnia, a miért rózsás ujján örökös volt a tintafolt. Egyre sohajtozott a szokatlan munka mellett s hol sírt, hol nevetett a két levelező ötletein s közleményein. A Vikihez küldött levelek alá Alwinát jegyzett, a Vilmoshoz küldöttek alá pedig Grittlit; ez legalább megelégszik a magam becsületes nevével — gondolá magában. Egy idő óta észrevette Grittlit, hogy Vilmos szűken áll papír dolgában, mert mindenféle színű papírfoszlányokon érkeztek levelei. Azonnal vett egy

csomag szép levélpapírt; oda tette a sөvény alá, a következö meghagyással: «Ezentul napjában kétszer kell írni! Ne kérdezze miért; engem pedig ne ismerjen, ne is pislantson rám! A titok majd kiderül».

Bizton számított Vilmos jó szívére, együgyü lelkére, csöndes vonzalmára; tudta azt is, hogy titkát, még ha majd ki is jözanul, meg fogja őrizni; sőt örülni fog, hogy ilyen titka van. Így hát vígan folyt tovább a különös levélváltás s három helyen halmozódott föl a hatalmas szerelmi levelek csomója. Viki gondosan gyűjtögette az asszony leveleit; Grittli a két oldalról érkező eredetieket rakta el; Vilmos pedig Grittli fínom írású másolatait őrizte szívéen egy vaskos tárczában; a saját termékeivel nem is törődött.

Egy újabb utóiratban a következöt jegyezte meg Viki: «Nagy gyönyörűségemre szolgált, hogy soraid közt előmlött könnyek nyomára bukkantam (ha ugyan náthád nem volt!). De mindegy! azon jár az eszem, nem lehetne-e egy netáni kiadásnál e könnyek nyomát gyöngéd színnyomattal jelezni? De akkor az egész kiadásnak is kézirati másolatnak kell lennie, a mi megfontolandó!» Vilmos ellenben egy levélben a következöt írta: «Szívem, egyetlenem, nagyon szomorít, hogy kérlelhetetlenül elválva kell maradnunk s nekem fekete tinta útján kell beszélnem, mikor piros véremet szeretném megszólaltatni. Ma már kétszer raktam magam elé új ívet, mert nedvesek lettek könnyeimtől s épen most is csak úgy menthettem meg a harmadikat, hogy hirtelen kezemmel földtem el. Ha csak egy piczinykét is szeretsz, nem vetsz meg e gyöngeségemért».

Az ilyen helyeket, melyek Grittli véleménye szerint egyedül csak az ő személyét illették, másolatából gondosan kihagyogatta; viszont a Vilmoshoz írt levelekben a «lelkem egyetlen barátja»-féle fellengös kifejezéseket egyszerűebbekkel cserelte föl s «édes szívem»-et vagy «édes gyermekem»-et írt, a mi később megint aggodalmat okozott neki; csak a ferjéhez küldött levelekben hagyott meg minden pompázó kifejezést. Vegre azonban türelmetlenül várta Viki megjövetelét, hogy minden bajnak elejét vegye s véget szakíthasson a dolognak. Ekkor váratlanul azt írta Viki, hogy elvégezte ügyét. Mivel azonban a levelezés oly szerencsés lendületet nyert, még két hétig elmarad, hogy ez az irodalmi vállalat, mely neki annyira szívéen fekszik, teljesen kifejlödhessék s szerencsés befejezést.

nyerjen. Ez utolsó két héten pusztán ezzel fog foglalkozni s nejét is fölszólítja, álljon helyt derekasan s ne téveszsze szem elől a czélt, mely neki a jeles hölgyek közt maradandó nevet biztosít.

Megeredt hát újból az írás, hogy csak úgy perczezett a toll. Gritti egészen belehalaványodott s elgyöngült, mert körmölnie kellett, mint valami napidíjasnak; az iskolamester meg lesoványkodott s nem tudta már, hol áll a feje, mert a mellett, hogy szenvedélyességgel írt, nem is okosodhatott ki egészen a dologból. Gritti már nem mert lenn maradni a kertben, nehogy meglássa; ha pedig az útczán találkozott vele, viszont az iskolamester nem merte fölvetni szemét, mintha valami gonosztevő volna.

Viki azalatt, ha sokat is írt, élte világát s minden tekintetben úgy viselkedett, mintha csak körül akarná hajózni a földet. Bizonyos emberek módjára, üzleti utazásait különben is kivételes állapotnak tekintette, mikor a házi rend nyügetől szabadúlni illik. Minden este más-más szépet vitt színházba vagy táncmulatságba; s ilyenkor az a furesza szokása volt, hogy mindegyikével elmondatta élete történetét, a mikor azután jól meghazudták. Ő pedig — már a vég felé — rendesen érzelmes lett, mindent igen jelentősnek, igen érdekesnek talált, jegyezni kezdett; s nem vette észre, hogy a háta mögött nevetik, míg a champagnejét fogyasztják. Végre mégis útnak indult haza fele, miután szalma-árúkbán szerencsés üzletet sikerült kötnie.

Az utolsó állomás előtt kiszállott; szép őszi nap levén, gyalog akart Seldwylába menni, jegyzőkönyvével kezében, hogy «a vándor hazatértét» tanulmányozhassa s az aranyos esti levegőben valami pompás czímet találjon levelezésének. Meg volt elégedve magával, a világgal, nejjével, az éggel s fején egy csodálatos, félig szalma-, félig selyemkalapot viselt, melynek pántlikája válláig leért. «Különben is» — mondá magában — «minek ide mesterséges czím! Minél egyszerűbb, annál jobb; például a két név összevonva: Doralwino, két kortárs levelezése — nagyon jól hangzanék! Helyes, úgy is lesz!» Épen egy erdőcskén haladt keresztül s csapongó jó kedvében a Rinaldini-dallamára egyszerre csak énekelni kezd: «Doralwino, szól hízelegve, Doralwino, ébredj már! Néped talpon, lovad nyerít, naptól fenylik a határ», Ezzel a hóbertos énekkel álmódzásaiból föl-

rezzentett egy sugár fiatal embert, ki egy tölgy alatt ült, s fejét könyökére támasztva, mély gondolatokban a völgybe merengett. Vilmos volt, ki, a mint Störteler úr hangját meghallotta, rögtön fölemelkedett s tova iramlott. Helyébe most Viki ült, a mint azt a vastag zsebtárczát megpillantotta, melyet az valószínűleg ott felejtett. «Ugyan mit keres itt ez az éhenkórász?» — gondolta magában — «inkább a gyerekek irkáit javíthatná. Aztán milyen ménkö archivumot hordoz magával!» Erre minden tétova nélkül fölnyitotta a csomót s ott találta Grittli egy nyaláb levelét, úgy hogy alig tudta egyik kezében együtt tartani. Fölüti az elsőt, mert úgy gondolta, valami érdekes titoknak, vagy jó tanulmánynak juthat nyomára.

A levél így kezdődött: «Ha két csillag csókolódzik» stb. Erre jobban megnézi a kézírást, hát a nejeé. Fölcsapja a másodikat, a harmadikat: az ő saját levelei! Kezdi hátulról s csakugyan ráakad az utolsóra, melyet írt; mindannyia gonddal volt lemásolva s az iskolamesterhez intézve. Erre fölugrott a levegőbe s fölkiáltott: «Mi a mennydörgős istennyila ez? Eszemen vagyok-e, vagy nem?»

Néhány pillanatra, mintha mennykö csapta volna; azután fogta a leveleket s a tárczával együtt begyűrte úti táskájába, melyet vállára akasztott volt; megsuhintotta botját, szemére vonta kalapkáját, hogy a szegény egészen összegyűrődött s formáját veszté és merev lépésekben végleg haza indult. Az úton az iskolamester aggódva surrant el mellette; szaladt vissza kétségtelenül leveleiért. Viki tetette magát, hogy nem látja s haladt előre.

A mint a városon áthaladt, a seldwylabeliek megbámulták, hogy olyan mereven hordja a nyakát és senkinek sem köszön. Hazajött a Viki! — hangzott mindenfelé. Kemény egy legény! Mintha csak fölpeczkelték volna! Ő azonban semmire sem hederítve, mindig előbbre nyomult, be a házába. Nyitva találta a pincze ajtaját, belépett rajta s ott látta nejét, a mint kezében gyertyával néhány almát válogatott ki. A hogy váratlanul eléje lépett, az asszony megrezzent s kissé elhalványodott. Viki ezt észrevette s egy pillanatig rámeredt szemével; az asszony is ránézett, de nem váltottak egymással egy szót sem. Ekkor Viki hirtelen kikapta neje kezéből a gyertyát, elrántotta kötőjéről a kulcsokat, kiment, rázárta a pinczeajtót s zsebébe dugta a kulcsokat. Azután fölment a szobába, a hol neje-

nek íróasztala állott, törekeny kis díszbútorka, mely nem igen volt veszélyes titkok megőrzésére való. Nem is kellett hozzá kulcs; puszta érintésre megnyílt minden fiókja. Egyik láda-fiában csakugyan meg is lelte a saját leveleit s bámulatára egy másikban neje leveleinek eredetieit, idegen kézzel írva, az iskolamester névalírásával. Megnézte egyiket a másika után; összehajtotta, majd megint fölbontotta s végre mindannyiát egy kerek asztalra dobta, mely ott állott a szobában. Úti táskájából is fölnyalábolta a leveleket; azokat is megnézte s oda dobta az asztalkára. Végre szép csomó volt együtt.

Erre téveteleg tekintettel megkerülte az asztalt s hébe-hóba nagyot ütött botjával a papírcsomóra, hogy csak úgy szállinkóztak a levelek. Lassanként megjött a lélekzete s fölkiáltott: «Doralwino, Doralwino! álom voltál, eltünél».

Miután nehányszor még megkerülte az asztalt, megállott, kifeszíté karját, melyben a bot volt s folytatá: «Kerítő asszony, síma arcú, üres fejű kerítő asszony! Ostobább, hogy gyalázatát szavakba foglalhassa; tudatlanabb, hogy szeretőjét a legkisebb szerelmi levéllel is csiklandozhatná: s mégis van annyi furfangja, hogy kieszelje a legégbekiáltóbb csalást, mely valaha napvilágra került! Elkaparintja a hű, becsületes ömleményeket, férje leveleit, itt-ott változtatgat rajtok, elcsavarja a megszólításokat, hogy idegen tollal pávázkodva odarakhassa gyalázatának elvakított társa elé! S így ettől is csal ki ömleményeket, melyek bűnös tüztől égnek, azután bujálkodik bennök, s enszegénységét, mint a vampyr, idegen gazdagságon táplálja. De ez még mind kevés! Elcsavarja újra a megszólításokat s a mástól kicsalt szerelmi levelekkel most saját gyanútlan férjét csalja meg. furfangos fejére így másodszor is idegen tollakat tűzve! Így majmolja egymást papírra öntött vérével s a levegőben hadakozva két ismeretlen férfiú, az igazi férj s a kiját-szott szerető! Egyik fölülmúlja a másikat, hogy erőben, szenvedélyben újra fölülmúlássék! Mindegyik véli, egy bájos hölgyhöz beszél, míg a tudatlan, de kéjsovár boszorka látatlanúl középen ül s ördögi játékait űzi! Oh, értem egészen, de fölfogni nem tudom! Ha valami idegen harmadik e szép történetet megtudná, valóban, úgy hiszem, elmondhatná, hogy szép anyagot talált —»

Itt hirtelen megakadt s megrázkódott. Sejteni kezdette, hogy most már ő maga vált egy annak rendje szerint való tör-

ténet hősévé; pedig ilyesmitől nagyon tartott, mert csendesen és háborítlanul kívánt élni. — «Hová tűnt nyugalمام, vídám-ságom» — mondá — «melyet csak üzleti gondok könnyű hulláma lebbentett meg néha, de soha föl nem zavart? Oh, ez az asszony! Előbb is, most is életem megrontója! Azt hittem, liba; libának liba, csakhogy vércsekörme van!»

Fölnevetett s mondá: «Vércsekörmű liba! Ez jó. Miért nem jut ilyes eszembe, ha írok? Még megőrülök, ha végét nem vetem a dolognak».

Ezzel kiment, becsukta a szobát s eltávozott a házból. A lépcsőn lemenet oldalt taszította a szobaleányt, a ki ámulva s nem tudva, mit gondoljon, kereste asszonyát.

Störteler mérgesen és megsértett hiúságán bánkódva, haladt tovább a sötét utczákon. A földolog, nevének elvesztett szerelme, nem igen sok bajt okozott neki: legalább egy jó adag kitünő lazacot meg tudott enni a városházi korcsmában, hol szombatoként a város tekintélyesebb emberei szokták iddoggálva átvirrasztani az éjet. Ott ült most Viki is, majd szótlanul s megzavarodva, majd hirtelenében idegen tárgyakat dobva a beszélgetés folyamába; a vendégek pedig így is, úgy is csak évődtek vele, mert szokatlan jelenség volt e helyen s csak zavarta a társaságot. Még mindig legújabb divatú kalapkája díszelgett a fején, a mi nem volt az urak ízlésére. Mert ha a seldwylabeliek követték is mindenben az egyszer már lábra kapott divatot, de a korai fecskéket ki nem állhatták s általában óvakodtak a túlságos kényeskedéstől vagy bolondostól. Egyikök nem régiben Párisban járt, hol akkor a magas kerek férfikalapot szarvburoknak (botte à cornes) keresztelték el; ezt a kifejezést a seldwylabeliek újjongva fogadták s ezen túl minden fajta kalapot fülig posztó, kürtő, tepsi, tökfedő, serpenyő helyett szarvburoknak neveztek el s így Viki földójét is csinos kis szarvburoknak csúfolták, hozzátéve, hogy szarvacskái még nagyon fiatalok, gyöngék s kicsinyek lehetnek, különben hát keményebbnek kellene lenni a buroknak. Viki erre azt hitte, hogy szerencsétlenségét városszerte ismerik s hogy minden szó célzás arra, a mi őt nyugtalanítja. Hegyezte füleit s csipkedni kezdett ő is: talán így majd egyet s mást kicsalhat belőlök. S bár így több órán át ő egymagára vívta a harcot az egész korcsma ellen, egyéb nem sült ki belőle, mint az, hogy mérgében leitta s kegyetlenül szerencsétlennnek érezte magát. Így

czélját tévesztvén, végre leplezetlenül megértette velök, hogy egytől egyig fajankóknak nézi őket; mire viszont a többiek mérgesedtek föl s kiöklelték a szobából. Most helyreigazította szegény, megnyomorított kalapkáját, s keserű könnyeket hullatva, haza botorkált. Tüstént lefeküdt, aludt, mint a medve; már a templomba is beharangoztak s még tovább is aludt volna, ha a legénye s a szolgáló föl nem verik, kérdezve, panaszolva, hol a háziasszony? — Erre hirtelen újra agyába tolultak a tegnapi események, esakhogy mámorában torzúlva, nagyítva; éktelen haraggal s hadonázva ugrott ki ágyából, de azután fejét vakarta, míg végre eszébe jutott a pinczekules. Úgy rémlett előtte, mintha nejét már hetek óta zár alatt tartaná, annyira magán kívül volt; de csak annál fontosabbnak s nagyobbyszerűnek találta az esetet s szemforgatva sietett az ítéletre. Fölzárta a pinczét; ott ült Grittli fázva s halotthalványan egy régi zsámolyon. Nyugodtan s csendesesen túrt eddig azon reményben, hogy férje tanúk nélkül jön az ajtót fölzárni s akkor majd négy szem közt beszélhet vele; mert mihelyt urát váratlanul megpillantotta, mindjárt érezte, hogy furfangjának nyomára jött, bár nem tudta elképzelni, mi módon. A mint tehát most Viki belépett, ő fölállott, megfogta kezét s kérni akarta, hogy néhány pillanatig hallgassa meg; mikor azonban észrevette, hogy a cselédek is mögötte állanak, szava elakadt; Viki különben is megragadta karját s gyöngédtelenül kihurczolta az utczára, mondván: «Íme, eltaszítlak s elkergetlek, bűnös asszony! E küszöböt többé át ne lépd».

Ezzel becsapta a kaput s cselédeit durván munkára parancsolta. Ő pedig, mert ébersége kimerült, újra agyába feküdt s késő délutánig aludt, mint a görény.

A ház előtt, már egy órája, egy csoport szomszédasszony csődült egybe, kik az elűzöttet kíváncsian körülfigták s jajveszékelve kísérgették minden lépését. Grittli kimerültségében, szégyenében, zavarában majdnem a föld alá süllyedt; föl sem mert pillantani és tétovázva hol erre, hol arra fordult, mert nem volt már se szülője, se egyéb rokona Seldwylában, egy öreg nénikéjén kívül, a ki végre eszibe jutott. Ennek lakása felé vette hát útját a nélkül, hogy látta volna a sok templomjárót, kik között el kellett haladnia; akkor épen erősebb vallási buzdulat mutatkozott a lakosság egy részében, a mi azonban nem akadályozta meg egynémelyikét, hogy az Úr útjáról el ne

térjen s imakönyvével hóna alatt a tévedt asszonynak utána ne fusson.

Az öreg néne különben szívesen fogadta Grittlit, a ki, midőn egy kissé magához tért, hangosan el kezdett zokogni s mikor ennek is vége szakadt, megesküdü, hogy Störteler Viktor házába lábát többé be nem teszi. A néne, gyorsan tájékozódva, még az nap elhozatta onnan Grittli holmijából a leg-szükségesebbeket.

Mikor Viki végre kialudta magát, szörnyű étvágyat érezett s rögtön asztalhoz akart ülni; a magára hagyott cseléd azonban nem készített semmit s az asztal étel helyett még mindig a két kortárs leveleivel volt megrakva. Viki újra dühöngni kezdett; megparancsolta, hogy főzzenek, a mi a háztól telik, a leveleket pedig egyelőre asztalába zárta. Miután megebédelt, végre nyugodtabb lőn s kezdte érezni, hogy egyesegyedül van. Kissé borzongott tőle, mert az utolsó éj eseményei után polgártársai társaságában sem kereshetett menedeket. S mikor még egy idegen személy is beállított, s a szekrényekből nejének illatos holmiját is át kellett adnia: megnedvesült a szeme s majdnem azt kívánta, bárcsak itthon volna a neje. Már hánytavette magában, nem lehetne-e szigorú vizsgálat után hűtlen tettét megbocsátania.

Várt tehát két napot: neje talán hallat magáról valamit. Mikor azonban hír nélkül telt el az idő, elindult a plébánoshoz, megkezdeni a válópert. Gondolta magában: majd a békéltetésnél a pap előtt talán minden jóra fordul. Bezzeg elbámúlt rajta, mikor meghallotta, hogy epen most járt ott hasonló ügyben Grittli is. A pap azután elmondotta neki a levelek történetét s azt is, hogy Grittli ugyan belátja hibáját, de úgy tartja, hogy eléggé megszenvedett érte s férje túlzott s egyebként is oktalan eljárása miatt válni kíván.

Viki szemfényvesztésnek tartotta ezt a beszédet; s gondolva, hogy majd csak pórázra kerül ismét az asszony, nem zavarta a dolgok menetét. Haza jövet egy levelet talált valami Ambach Katicza nevű hölgytől. Ez a kisasszony 36—38 éves lehetett, ki tizennegyedik éve óta Seldwyla minden műkedvelő szinpadán az első szerelmest játszotta; és pedig nem szép alkata tette erre hívatottá, hanem magasabb röptű szelleme s tolakodó természete. Mert a mi alkatát illette: felső teste nagyon hosszúra nyúlt, lábai pedig oly rövidek voltak, hogy dereka a

kisasszony egész hosszának épen csak egy harmadával lebegett a föld fölött. Alsó állkapcsa, melylyel rengeteg sok húst és kenyeret tudott megörölni, aránytalanúl nagy s széles volt s előrenyúlt, mint valami hatalmas talpazat, melyen egy piczinyke ház nyugodott szűk kupolával s picziny erkélylyel: orrával tudniillik, mely a szörnyű áll elől mintegy megsemmisülve hátra vonúlt. Arcza mind két oldalán egy-egy hosszú fürt lógott lefelé, míg feje búbján egy kis egérfark kuntorodott, melynek vékony hegye tű és fésű elől mindig menekülni tudott. Mert ha tüvel akarták letűzni, szétvált s kígyónyelvvé változott, fésű alatt pedig a legszűkebb nyíláson is úgy kiosont, hogy szinte gyönyörűség volt.

Szelleme pedig, mint már mondtuk, magasabb röptű volt, mint az azon levélből is kitűnik, melyet Viki otthon talált:

«Nemes férfiú!

Vannak helyzetek, melyek a mindennapi élet szűk korlátait elfeledtetik s még a gyöngédebb nőt is fölbátorítják, sőt kötelezik, hogy önmagából kilépve nemes részvétet nyiltan oda fordítsa, hol föl nem ismert s törbe került férfi-nagyság meg nem érdemelt szenvedésben tesped. Ilyen helyzetben vagyok most én, alúlírott, ki életismeretemmél s műveltségemmel minden kicsinyes tekinteten túlemelkedve, a legnemesebb szándokkal közeledem önhöz, tisztelt uram, hogy nyílt szívvel szolgálatomat ajánljam önnek mindenben, a mi bánatát talán enyhítené! Már régóta bámulom titokban szellemi élete virágait s annál mélyebben szívtam magamba illatukat, mert elfogott a bánat, hogy olyan férfinak, mint ön, e barbár vidéken egyedül s részvétlenül kell maradnia. De legalább — úgy gondolám — annál bizalmasabbnak, annál szerencsésebbnek fogja magát házi szentélyében, egy lelkes nő oldalán érezni! S íme most e szentély is pusztán áll, városunkban kínos hír kering — meg fogja engedni, ha a nemes nőiség fátyolával borítom arczomat! Röviden akarok szólni: ha mostani elhagyott helyzetében egy rokonérző, résztvevő szívre, gyöngéd tanácsra, gondos női kéz ápolására s munkájára szüksége van, kérem, örvendeztesen meg azzal, hogy időm s erőm fölött szabadon rendelkezik; mert én teljesen független vagyok s napjában egy-két órácskát könnyen szentelhetnék ügyeinek. S valóban, ha erős szelleme szívkönyvítő közlekenység nélkül el is lehetne, de

háztartása annál inkább szorúl hébe-korba előrelátó vezetésre; ezt művelt hölgyek biztos tapintata sokkal jobban megérti, mint a mennyire azt azon korlátolt nők durva ösztöne csak sejtethné. Ezért — hiába minden ellenkezés — ma vagy holnap személyesen is megjelenek elárvúlt tűzhelyénél, hogy vágyairól s szükségeiről értesüljek. Ha viszonyai újra derülnek, a legnemesebb önzetlenséggel vonulok majd vissza fészke megszentelt csendjébe.

Fogadja legőszintébb nagyrabecsülésem kifejezését, melylyel maradok aláztatos szolgáloja

Ambach Kata.»

Különös egy érzés szállta meg Vikit, a mint ezt a levelet olvasta. Ő is, mint a többiek, megszokta volt Katón nevetni s külsejéről sem épen gyönyörűséggel emlékezett. S még is, mintha már régen ilyesforma levélre várt volna; mintha hangot hallana egy jobb világból s egy résztvevő szív nyilatkoznék meg előtte! A mint ezen így elgondolkozott, megjelent előtte maga Kató!

Fekete selymes-gyapot ruha volt rajta, piros nagy kendő, szürke kalap tollal. Megjelenése most rögtön elvarázsolta Viki szemét. S mikor Kató szótlanul kezét nyújtott, s érzelmes, vígasztaló tekintetét rávetette, Viki végkép elfeledé, hogy valaha nevetett is e teremtesen, sőt csakhamar kitünően belelalt a módjába.

Lehetetlen leírunk a párbeszédet, mely e két lény közt megeredt. Elég annyit megjegyezni, hogy mire vége szakadt, Viki vígasztalódott s Katót jeles egy személynek tartotta. Különösen akkor lopta magát a szívébe, mikor Viki elmesélte neki a levelek történetét s az egész nyalábot eléje tárta. Kató egy szóval sem felelt, csak sóhajtozott s néhány csöndes könnyet hullatott és pedig meglehetősen őszinte könnyet, mert elgondolta, mennyivel jobban beillett volna ő abba a helyzetbe: szörnyen szeretett leveleket írni.

Végezetül vallatóra fogta a cselédet, megnézte a konyhát, néhány haszontalan intézkedést tett, azután fölfogva ruháját, begyesen s hangosan beszélve, lehaladt a széles lépcsőn, mely otthoni szűk sikátorával szemben, nagyon megtetszett neki. Az özvegységnek induló lekísérte egészen az utczára s kimért, hosszadalmas bucsúzással vált meg tőle.

«Hegy és völgy nem találkoznak, de bezzeg a népek» — jegyezte meg egy arra menő seldwylabeli, ki ez ünnepélyes jelenetnek szemtanúja volt.

Mindenek között a legszerencsétlenebb Vilmos volt, az iskolamester. Valamennyire neki bátorodott s beszélni kívánt Grittli asszonynyal; de minden törekvése kárba veszett, mert se látni nem lehetett, se hallani róla. Levelet írt hát neki, elmondva benne, hogyan járt tárczájával s tanácsát kérve, mit tegyen? S csak annyit mert még hozzáfűzni, hogy mindenre kész, a mit Grittli asszony jónak lát. Ezt a levelet a helységtől pár órányira tette postára s érkezett is rá néhány sornyi felelet oly értelemmel, hogy maradjon veszteg, míg a bíró előtt nem kérdezik. Ott mondja el, a mit tud, se többet se kevesebbet: annyit tudniillik, hogy a vele közlött levelekre Grittli ohajtására választ írt.

Így teljesen magára hagyatva, különféle hírek által izgatva s teljes bizonytalanságban a felől, hogy mindez mit jelentsen: Vilmos nem is mert többé az ajtó elé jönni, kertjével bibelődni s — nem ok nélkül — megrezzent mindentől, a mi a szomszédházban csak élt és mozgott.

Míg így az elvádolt bűnösök egyszer sem látták egymást, Störteler és Kató viszonya mindig bizalmasabb lett. Kató napjában kétszer is befordult a Viki házába s városszerte úgy viselkedett, mintha a legtisztább önfeláldozás sarkalná arra, hogy azt az embert szomorú helyzetéből, annak legalább a gombájából, kimenteni segítse. S e mellett, a hová csak eljutott, mindenütt leszólta a Grittli háztartását; fenekestől föl is forgatott a házban mindent; másként rendezte a bútort, minden szögletet örökzöld-futókéval díszített s szétvagdalta a szép függönyöket, csodálatosan kibojtozott zászlócskákat varrva belőlök. Rendcsinálni: kiforgatott minden ládát s különösen a Grittli szép kelengyéjében turkálgatott, mely még ott maradt a házban. Parancsnokolt a konyhában is; Viki bámult rajta s örült neki, hogy most mindennap friss húst ehetik s fölmelegített főzeléket soha sem lát; Kató a maradék húst a konyhában nagy karéj kenyérrel mind fölette; ha más nem volt, a húsos lé zsírszemeit tette kenyérére. Tálszámra falta a hideg babot, burgonyát s fenéig vájkált a Grittli befőzöttjében is; nem telt bele négy hét, s már hat nagy bögrének teljesen a végére járt. Ily tettek után egy órára oda ült Viki mellé, vígasztalta, vele

elolvasta munkáit, vele ábrándozott s észrevétlenül bujtogatta felesége ellen s végül becsomagolta legújabb írói termékét is, hogy majd az éjjel áttanulmányozza. Egyéb könyveiből is czipelt haza, a mennyit csak hóna alatt elbírt, de csak a mulatságos dolgokat olvasta belőlök, mint a gyermek, ki a tésztából kiszedi a mazsolát.

Ily körülmények közt nem volt mit csodálni, ha a hatóság békéltetése nem igen fogott a feleken s a válóper döntő napja közeledett. Grittli asszonyt épen nem kímélték; Ambach Kató egy csapat tanút hajszolt föl, kiket mind kihallgattak. Vilmost is vallatták több ízben, de mindamellett sem sült ki olyas, a mi a két gonosztévőt nyugtalaníthatta volna. Csak egy gyerek látta, hogy hol a sövény alá dugdostak leveleket, hol onnan kivettek; de ezt a körülményt maga Grittli s Vilmos is bevallotta.

Végre föltűnt a törvény napja s Viki szigorú s ékesszóló vádat emelt. Vonzón rajzolta nemes szellemi törekvését; azt a szent fáradságot, melylyel nejét rá akarta bírni, hogy e törekvésnek ő is osztályosa legyen s így megteremhessen közöttük az érzések azon összhangja, mely nélkül boldog házaselet nem lehet. Elpanaszolta azután, mint keseríté el életét kezdetben makaes tudatlanságával s szellemi lomhaságával, hogyan vezette később tévútra furfangos tettetésével s végül hogyan szegte meg a hűséget s játszotta fülig hiszékeny férjével a legboszantóbb komédiát, míg az fáradalmas üzleti útban volt, melynek nyügét bensőséges és művelt levelezés által édesíteni, megkönnyíteni akarta. Ám ítéljenek a bírák, együtt élhet-e továbbra is egy ily libával, kinek véresekörme van!

Ezzel a gyalázó csattanóval, melyet nem tudott magába fojtani, végezte beszédét. Általános, csöndes nevetés támadt utánna; a megsértett nő néhány pillanatra elfödte arcát s zokogott. De azután fölállott s oly fölháborodással s oly természetes ékesszólással védte magát, hogy hiú férje rögtön elbámult és ugyancsak elszégyelte magát.

«Durva-e, tudatlan-e, azt ő maga meg nem ítélni» — mondá — «de tanítói s a tiszteletes urak, a kik őt fölnevelték, még mind életben vannak, mert még nem sok ideje múlt, hogy gyermek volt. Férje mint egyszerű polgárleányt vette hitvesének, ő pedig vele, mint kereskedővel esküdött meg, nem pedig mint tudóssal vagy íróval. Nem ő változtatta meg jellemét, ha-

nem férje, a kivel ő eddig híven s elégedetten élt együtt, mint látszólag a férj is vele. Sőt mikor új mesterségébe kapott is, ő, mint mindenki tudhatja, nem beszélt róla senkinek; mikor pedig látta, hogy a házi beke forog szóban, a míg csak bírta, iparkodott beletörödni férje módjába, bár kínos és nem ép dicséretes helyzetbe jutott ez által. Végre azonban férje a lehetetlent kívánta tőle; azt, hogy női érzéseit cikornyás, keresett szavakban, hosszú levelekben a nyilvánosság számára följegyezze és a szép időt, házi dolgai helyett tőle idegen, ellenszenves és haszontalan munkával töltsse. Nem is ő adta magát színlelésre, hanem férje, a ki száraz és épen nem lelkes természete mellett is magát és nejét arra kényszerítette, hogy levelekben nevetséges komédiát üzzenek. S még most is eleget akart tenni férjének azon reményben, hogy így leghamarabb útját vágja a dolognak; azonban a szükségben s zavarban rossz útát választott, a mit hímezés-hámozás nélkül beismer.»

«Seldwylában minden asszony tudja, hogy az ifjú tanító. Vilmos mester, ép oly szerelmes természetű, mint szerény, félnék és tisztességes ember, a kivel szükségből ártatlan tréfát üzhetni, a nélkül hogy azért jó hírnevünkben kárt szenvednénk. S annál több jó hiszeműséggel élt az ártatlan furfanggal s bírta a tanítóra, sőt egyenesen megrendelte nála a feleleteket férje leveleire, mert írivalók s különösen szerelmes levelek dolgában gyakran az iskolamesterekhez szokás fordulni, miről nem egy derék cselédleány tanúskodhatik. Egyébiránt a Vilmosnak adott leveleket Störteler készítette, nem pedig ő s ezzel a hűtlenség vádja önmagától megdől. Véleménye s gyöngé fogalmai szerint az egész ügy irodalmi, nem pedig házassági törvényszék elé tartozik. Ő azonban aláveti magát az ítéletnek, mert a történetek váratlan világot vetettek házasságok belső mivoltára. Minden vonzaluma megszűnt Störteler úr iránt; a mi előtte elég ok arra, hogy ha már ennyire jutottak a dolgok, ő is a házasság fölbontását kérje.»

A törvényszéknek, a regi szokásokhoz ragaszkodva, nem kellett volna kimondania az elválást, mert hűtlenség helyett csak jelentéktelen tévedésről volt szó; azonban az uraknak s az egész városnak sokkal nagyobb tréfája telt benne, ha a szegény Vikit takaros és finom nejétől megfoszthatják s a bolondos Kátával küldik tánczra, sem hogy ki ne mondják törvényesen az elválást. Fölbontották tehát a házasságot, ellenkező hajlamok és

szokások alapján; durva bánásmód miatt a férj részéről, hogy nejét pinczébe zárta, az utcára kitette; könnyelmű tévedések miatt a nő részéről, minek bizonyítására szolgált a levélposta közte s az iskolamester közt. Az asszony hírnevén azonban semmi csorba ne essék; mindegyik fél maradjon meg vagyonában, kötelezettség nélkül a másik fel iránt. Így Störtelernek neje vagyonát, melyet a házhoz hozott, nyomban ki kellett adnia vagy legalább biztosítania.

Viki inkább leverten távozott haza, mint örömmel; s maga is csodálkozott ezen, hiszen egy tunyaeszű és gondatlan háziasszony lidérczétől szabadult meg. Azonban a fölvilágosítás és magyarázat nem maradt el; mindjárt a törvényszék kapujánál utána kiáltott néhány ácsorgó: «Bolondok bolondja te! Tintába ölhetted az eszedet, hogy egy ilyen menyecskét elszalaszthattál! S az a szép vagyonka, azok a kerek vállak, az az ildomos magaviselet! «Láttad-é — mondá egyik a szomszédnak — kalapja alól minden oldalról omló fürteit!» «Hát te láttad-e» — felelt a másik — azt a csókolni való haragot, azt a szelid tüzet, mely még nevető szemeiben égett? Ej! ha az enyim volna, mindennap fölbosszantanám, csak azért, hogy mérgeben megcsókolhassam. No de most legalább majd olyanhoz kerül, a ki megbecsüli.»

Az úton fölszólt egy hang: «Ni ni! ott ballag valaki, a ki ablakon dobja ki a piros almát, mikor maga száraz csutkát rág». «Váljék egészségére» — feleltek rá a másik oldalról. Egy varga meg azt mondá: «Bekeni magát csirizzel s azt hiszi, megvarrta a csizmát». Egy gombkötő meg: «Gomb is gurul ám szemétgödörbe». Végre egy rézöntő is odaszólt, ki ép egy serpenyővel hadonázott: «Ez is úgy jár, mint az ördög. Már bőrt kell cserélnem! — mondá a gonosz lélek s parazsat téve farka alá, löporhordóra ült».

Ezek a beszédek módfölött bántották s szomorították Vikit; megernyedtt lélekkel lépett be szobájába s nagy búslakodásnak adta magát. De csakhamar szétfoslott a felhő a feltűnő nap előtt. Ambach Kató lépett be sallangos tafota-ruhában, vékony födelű, rozoga arany órácskával díszítve, mely rúgó hiányában tizenöt év óta nem volt fölhúzva. Azonnal ledobta kendőjét, megfogta részvevőn Viki kezét s melleje ült a pamlagra; teljesen be is hálózta őt s a derék pár ott egy ültében megegyezett, hogy egybekelnek s oly házasságban fognak élni,

melynek szellemben és szép szenvedélyben párja nem lesz. A vidám Katóból így lett végre szerencsés menyasszony; ott is maradt mindjárt ebéden s a szerelmesek asztal fölött annyira nyalták-falták egymást, hogy a cseléd, ki előbbi asszonyának fogta pártját, elröstelkedett. Viki legjobb borából ittak s délután karonfogva, s kissé becsípve haladtak végig az útezákon, míg végre bevonultak Kató lakásába, hogy összehíva néhány ismerőst, megtartsák az eljegyzést. Bezzeg megörült Kató öreg anyja a fölös enni- meg inni valónak; ember emlékezet óta most először legalább jól lakhatott; mert harmincz éve más gondja sem volt, mint farkasétvágyú leányát etetni: maga inkább csak nézte, mint evett. Most, hogy Kató egy jómódú vót hozott a házhoz, gondolta: meg is halhat; leánya, ki nem tudott dolgozni semmit sem, már nem marad árván, elhagyottan a világon. Így kapcsol minden sanda dolgot vékony aranyszálacska az emberibb érzésekhez.

A menyekzöt csakhamar megülték, fényesen, pazarúl s zajosan. Kató, mint az ünnep bájos középpontja, a nagy eseményt minden részletében át akarta élvezni; Viki pedig egy tömeg embert meghíva, élni akart az alkalommal, hogy jól megvendégelt polgártársaival újra kibéküljön. Az új Störtelenének esze ágában sem volt nyugalmas és visszavonúlt életet elni, hanem rávette férjét, hogy a vigasságot, mely a menyekzön kezdődött, folytassa, vele társaságokba járjon, saját házát tárva nyitva tartsa és ugyancsak neki hajtson az életnek.

Viki különben pompásan érezte magát s megelegetten élt nejevel a hajzában, ki őt mindenütt lángésznek híresztelte, mindenhol beszéd tárgyává tette, mindent rávonatkoztatott s mindig csak az «én Rózsaberkim»-nek nevezte.

«Rózsaberkim ezt vagy azt mondotta, így vagy úgy nyilatkozott» — röppent el minduntalan ajkáról; — «hogy is mondtad a minap, édes Rózsaberkim, pompás egy gondolat volt! Bámullak, édes Rózsaberkim, hogy nem vagy teljesen kimerülve, ennyi munka és tanulmány mellett! Ah, érzem, nagyon érzem mit tesz az, ily férfiú felesége lenni. Ne menjünk-e inkább haza, édes Rózsaberkim? Kissé fáradtnak látszol; csak burkolódzál jól be plaidedbe, kedves gyermekem! S azt már most megmondom neked, ma többé nem fogsz tolladhoz nyúlni.»

S mindezt sok ember füle hallatára fecsegte, Viki pedig szürcsölte a beszédet, mint a mézet s feleségét «bátor nőm»-

nek, «lelkem, feleségem»-nek nevezte s rövid lábszárú Fámája beszédei szerint majd a senyvedőt játszotta, majd a tüzes lelkűt.

A seldwylabelieknek pedig mindez jobban ízlett, mint az osztriga; s egy szépen sült fácán el nem csalta volna őket onnan, hol Viki s Kató megjelent. Volt nevetni valójok évekre s a furfangos semmirekellők nagyon óvatosan viselkedtek, hogy multságukat minél hosszabbra nyújthassák. Ebből azután megint új gyakorlat keletkezett: ha már nagyon megrándult ajkuk széle, odavetettek koncznak valami hóbortos élczet, hogy színleg azon nevethessenek. Így egész készlete keletkezett lassanként a bohóságoknak, melyek javítva, bővítve önálló értékű gyűjteménynyé szaporodtak föl. Volt Seldwylában kézműves és hivatalnok olyan is, ki nap-, sőt hétszámra törte magát egy-egy újabb tréfa föltalálásával és kisimításával. Mikor a bohóság már kellőleg nyélbe volt ütve, valami félreeső koresházban próbát tartottak belőle s ha szükség volt, néha szakértők bevonásával változtattak, javítottak rajta. Minden ismétlés, túlzás, nyújtás tiltva volt, ha csak valami különös czél nem rejlett mögötte.

Vikinek erről a lelkiismeretes szorgalomról sejtelve sem volt. Ha ilyesmi előkerült, mindig szánakozó megvetéssel ült a társaságban. «Mily boldognak vallhatjuk magunkat» — mondá nejéhez — «hogy ily gyermekségeken fölül állunk s szellemünk röpte a magasba tart.»

Ebben a magasban haladt is dagadó vitorlával tovább, fölpuffasztva nejének hatalmas ihletétől. S oly jelesül hajókázott, hogy év fordultán Kató segítségével ott kötött ki, a hol a legtöbb seldwylai szokott. A helyett, hogy üzlete után nézett volna, néhány összetoborzott hasonszórú csodabogárral vad és gyermekes irodalmárkodást űzött, mely örökös ismétléseivel vadonatújnak hirdette magát, ámbár csak elhányt foszlányokon élődött s csak ostobaságot hozott napvilágra. S ha valaki e lángeszűek tolakodó fölszólítására nem hederített, annak nyomban neki estek, rosszakaratúnak híresztelték, ellenséges klikkhez tartozónak. Kéz alatt különben egymást is lenézték és Vikit, kinek eddig egyszerű, gondtalan élete volt, most nem csak gondok emésztették, hanem hóbortos szenvedélyek és tehetetlen, csúffá tett becsvágy is gyötörték. Már is alkalmatlanná vált előtte a postadíjat fizetni azért a sok bélyegtelen

levélért, nyomtatott s lithographált körözvényért, fölhívásért, programmért, melyek nap nap után érkeztek s a semminél is kevesebbet értek. Sóhajtozva vagdalta le a zsinórról az egyes bélyegeket, mialatt a solid, jövedelmes és bélyeges üzleti levelek mindig ritkábbakká váltak. Mikor otthon már elfogyott a bélyeg, hívatása érzetében Kató adta föl a leveleket postára, azaz egyszerűen bedobta a szekrénybe, a pénzt a bélyegért pedig eltorkoskodta. Délelőttöként a hentesboltba ment s megevett egy gyöngé, rózsaszín malaczlábat; délután pedig a cukrászt látogatta meg s megevett egy almástortát. Erre azután Viki boszúlihegő levelezőitől kétszer annyi bélyegtelen küldeményt kapott, mint eddig; csendes szitkok mellett tudatták Vikivel «kartársi üdvözlőket s kézszerításukat».

KELLER GOTTFRIED után, németből

!/.—

SZATIRA A NŐKRÖL.*)

A nőknek mindig tisztelője voltam ;
Éltem javát is arra pazaroltam :
Oly háladatlan most se lehetek,
Hogy Juvenálhoz álljak ellenek,
Kinek «nehéz volt szatirát nem irni»,
S a római nőkről bármi jót is hinni.
Ha néha szeplőt látok angyalarczon,
Az ne legyen nekem végső kudarczom.
Vágyam csak az : hogy a mi szép s nemes,
Hadd lenne mindenben tökéletes!

* * *

Ismertem én egy asszonyt, — vajha még
Jóságos arca rám sugárzanék,
De túl is, érzem, jól esik neki,
Ha kit kegyelt, itt megemlegeti!

A társaságát finnyás gazdagoknak
Mi legfőbb vágya törekvése soknak,
Ő nem kereste, sőt inkább kerülte,
Míg a szegényebb gyülemllett körülte.
Kit meg ne sértsen egy-egy adománya,
Ki házi rendjét néki föl ne hánnya,
Kivel, ha titkon is, jót tehetett,
S a folyosón is elcseveghetett.

---

*) Fölolvastatott a Kisfaludy-társaságnak 1889 december 18-iki havi ülésében.

Folyt a beszéd sok hiábavalóról,
 A szűk termésről és a nagy adóról,
 Hogy mák se termett, s kevés a dió,
 Késő szüret lesz, szálló savanyó,
 Almát leszedték pajkos gyermekek,
 Szilvásban a kádak se tellenek,
 S hogy ki fogá el multkor a pagátot,
 Vagy elcserélte este a kabátot,
 Ilyféle tréfás mende-monda sok más;
 Csak egy nem volt, a gyáva emberszólás.

A hány menyegző, a hány paszita,
 Ő volt a nászanya, keresztanya,
 Nem is helyettesíteté magát,
 A templom küszöbéhez oda állt,
 Nem bánta, hozzá dörzsölődjenek
 Vén asszonyok, menyecskék, gyermekek.

A sok cseléd is, majd mind helybeli.
 Inas keztyűben nem szolgál neki,
 Komorna mezitláb jár ház körül,
 Vendég jöttének mind együtt örül,
 Nem tartja markát a borraivalóra,
 De gyors pofont mér léha csábítóra.
 Örökbe tartva harmadivadék,
 Nem változott, mióta ott valék.
 Sürög-forog, mint kasba' fürge méh,
 Helyét, dolgát, mindegyik meglelé.
 S ha felsegíti vagy kiházasítja,
 Azért szivétől még el nem taszítja.
 Egész faluja s a szomszéd helyek
 Akár anyjokra rá tekintenek.
 Közelbe' tűz volt, árvíz vagy jégesső,
 Mindig az ő «jó szive» volt legelső,
 Mely társzekérrel ott termett legott,
 S nem kérve házhoz gyors segílyt hozott.
 Kapúja, melyet híres ács csinált,
 Azóta éjjel-nappal nyitva állt,
 Rokon vagy idegen behajtatott,
 Jobb éji szállást úgy se' kaphatott.
 Vendéget egy karácson bevetett,
 Husvét is olykor még ott feledett.

Barátja lett, ki megnevetteté, de
Még hamarább, ha könnyet esalt szemébe'.

Ha koldus állt meg az ajtó előtt,
Nem hagyta ebtől ugattatni őt.
Eredj, leányom, hozd csak azt a kepczát;
(Ez pótolá még ott a Wertheim cassát)
Volt abba' gyürt bankó, ezüst huszas,
Egy-egy arany, több réz krajczár s garas —
Adj neki csak, de ne nagyon sokat,
Mert látok ott még jönni másokat.
Padlásra is menj, ott lesz még a merceze,
S mutasd meg aztán, hogy a konyha merre.

Mindezt akárki megtevé, tudom;
Egyéb, ha nem volt rá jó alkalom.
Hanem: seb volt-e oly utálatos,
Mit felcser kéz tisztára sohse' mos,
Beteg, kiről az orvos mind letett,
És nyomorék, kit más nem nézhetett,
Hogy ő ne vette volna át a gondját!
S míg jobb nemüvel felcserélte rongyát.
Testébe új vért önt oly szer varázsa,
A melynek nincs a patikába' mássa.
E házi szer nagy titka mi lehet?
Szívben terem csak: emberszeretet.

Jöttek színészek, ott volt a tanyújok,
Nagy kritikát nem alkalmazva rájok,
Oladta sodarát, friss kenyérét,
De tapsba sem kímélte tenyerét,
Nem mondta, nagy műélvezet, de hát,
Hogy ezzel is szolgáltuk a hazát.

Sok könyvet élteben sem olvasott.
Hogy annyi van, méltán csodálkozott;
De egy-egy versét, a mely megkapá
Beteve százszor elszavalgatá.
Ha irt, görbén döcögtek a sorok,
Betűit úgy kell kitalálnatok,
S vét szinte minden ikes ige ellen:
Nincs itt műveltség, mondok, semmi szellem!?

Ténsasszony volt, az ám, a legjavából,
A táblabirák ős magyar fajából.

A lányait már — olyan a világ! —
 Kicsiny korukba megnagyságotlák.
 Pedig keresztszülők kik valának?
 Két koldus, a kit kiszemelt komának.
 Az egyik a jó módra bé se vált,
 Az uj ruhával gyorsan tova állt;
 Széthordva hírét, volt is min nevetni.
 Hogy jó-e, korpa közé keveredni.

Külgazdaság ment a hogy mehetett,
 Ha tiszt akart, hát visszaélhetett;
 S ha rajta kapva, sirt és térdre hullt,
 Urnöje arczán a szégyen kigyúlt:
 Megtoldva egy legujabb ezresével,
 Utnak bocsátá jó istenhírével.

* * *

A méltóság asszonyánál — bocsánatot,
 Hogy összeállítok kicsit, nagyot —
 Már más divat volt. Magas bástyafal
 Emelkedék fel büszke tornyival,
 Nem holmi támadás vagy ostrom ellen,
 Hanem hogy a nép nézze felelemmel.
 Ezen belől volt residentiája,
 Minden nyílását egy lakáj elállja.
 Az utasok s a megye urai
 A tisztartóhoz szoktak szállani.
 (Azért ki jó időben érkezett,
 Kellő alázattal beléphetett).
 Különben biztosan kitudta abból
 A nyitva tartott gothai almanachból,
 Kit hogy' fogadjon, bécereszsen-e
 Belső szalonba? leültessen-e?

A gentry az nagyon mulattatá,
 Kivált ha kissé protegálhatá;
 Mig sorba csókolák keztyús kezét,
 Őket nagy elmeélel szedte szét.
 Csak nyelvöket nem érté; ezt a kincset,
 (Mit ő paraszthoz illőbbnek tekintett,)

Nem ártott volna angol, francia
 Nagy készletéhez hozzá adnia.
 Akarta is, de nem volt érkezése,
 Csak addig volt, hogy a cseléd megertse.
 Azért is, bár elég jót tehetett,
 Ez a család nem vert itt gyökeret.
 Egyszer leégett a kastély (no az,
 Hogy gyújtva lett vón' tán nem ép' igaz),
 Szegényebb ily csapást is kiheverne;
 Ők eltűnének Isten tudja merre.

* * *

De azt mondjátok, úgy-e, túlozok,
 Kivesztek már az olyan typosok.
 A haladó kor, szabadelvűség
 A különbséget megszüntette rég,
 Mely egykor volt a pór s nemes között,
 S szegényt a dús pórázához kötött.
 Ma polczon ül a democratia:
 Előtte kelle meghajolnia,
 Ki a szerencsét föl akarja lelni,
 Miniszter még ha nem is vágyna lenni.
 S a nőknek oly finom tapintata
 Ne sejténé, mit nyerhet általa?
 Főrangú hölgy, ki magyarul ne tudna,
 Védszárnya alá egy uj Egylet ne jutna.
 Ki ne szeretné, hogy dédelgetik,
 Nem udvarképességeért pedig,
 Hanem mert hozzá fogható talán
 Nines széles e hazába' honleány;
 Polgárnő, versenytérre, mely ne lépne,
 (Habár miatta roskadoz a férje.)
 A mágnásnőkkel, a szép nagy világgal,
 Nem látva ez mint fordul neki háttal;
 Nemes, ki köztük középen marad,
 S a maga útján biztosan halad,
 Nem dicsekedve grófi rokonokkal,
 Kikért nem is tud társalkodni sokkal,

A kit fel nem cserélne semmivel,
 Ha egyszer ismét korteskedni kell;
 Bankár család, mely ne tudná magáru,
 Hogy minden ajtó, minden szív kitarul,
 Ha pénz kopogtat s lépést tart vele
 A fényűző fukarság szelleme;
 Az a tanárnő, kit zsugorgatott
 Fillér a képezdékbe járatott,
 S most hivatása földön isteni
 Fényt, tudományt tovább terjeszteni —
 Ne sinlené, hogy igazságosan
 Ő néki rangra elsőbbsége van? . . .
 Nincs, mondom, a ki, bárha maga végett
 Ne éltetné ma az egyenlőséget,
 S ha biztosítva látja ön javát,
 A többihez ne vallaná magát!

* * *

De ég alatt mely'k bitor hatalom
 Legzsarnokabb? — A férfi uralom!
 «Hogy itt gyarlóbb az állati erő,
 Mely szellemünknek meg se' felelő,
 Aláigázni a gyengébb nemet
 Ez nyujta nekik álnok ürügyet.
 Kizárva mindenütt, megszégyenítve,
 Aljas cseled munkára kényszerítve,
 Meleg konyhának nyeljem én szagát,
 Hogy jobban ápolhassa ő magát,
 Majd vágyaiknak játszó eszközük,
 Mit felvesz, eldob, megvet ösztönük;
 Gyermekszülés meg gyermekápolás,
 (Elvégzi azt pénzért akárki más.)
 Füröszszem, öltöztessen a becztét,
 Játékait ne hagyjam szertesztét,
 Vigyem sétálni tiszta levegőre,
 De háznak otthon is lehessenek őre,
 Körömben bármit is parancsolok
 Az szentesítésétől függni fog;

S aztán ha penznek fogyatéka van,
 Gúnyt, korholást látok vonásiban!
 Hát élet ez? — Pedig már megmutattam,
 Hogy a fegyvert vívásba' jól forgattam,
 Megülöm a lovat, vadászaton
 Tulttettem a tudós kontárokon.

Azok közt, a miket szememre hány,
 Van még az a kis illatos dohány,
 Mit eregetve bodor füstbe fel
 Álom gyanánt tűn a siesta el.
 Tán még a champagnei, bordeaux s cognac,
 Mit a viveurök rám koczintanak,
 Az is csak férfi gégéjébe való:
 Asszony maradjon béka, vízivó?
 Takarva bókkal, gúnynyal édesítve,
 Hogy: ,szép najád', hogy: ,bájos Aphrodite'!

S ha unalomból a tükör előtt
 Tán hosszasabban töltöm az időt,
 Ha arczomon kis rizsport szimatol,
 Megóva lesz-e rut célzásítól:
 ,Kívánja-e, hogy epedő hű férje
 Naponta ily krétás csókkal beérje?'
 Ha férjuramnak volna színérzéke
 Tudná: fehér, pirosnak mérséklése.
 Megérdemelné érte biz' igen,
 Hogy haj, növés, fog, szem hamis legyen!»

* * *

«De legboszantóbb egy rabszolgaság:
 Az irodalmi egyedáruság! —
 Könnyebb is arról minket leterelni,
 Semmint hirnévért nyílt versenyre kelni,
 Felhányni háztartást a prózait,
 Hol Genius osztja égi csókjait!» . . .

Bűnös valék, bevallom én a vétkem;
 De, lelkesülök: az lesz vezeklésem.
 Ha szebbet és jobbat termeltetek,
 Megdől a férfi gög előttetek,

Ne várjatok, mig megadná magát,
Állítsatok ti akadémiát.
Oszt' álljatok be érdem s rang szerint,
Kit íhlet avagy hiuság legyint.
Volt köztetek s lesz újra, ki ne hinne,
Világra szóló Sand, Staël vagy Sevigné.
Kivíva újra az egrí nevet,
Tiporjátok le a férfinemet.
Ráülletek ti jól a szárnyas lóra:
Kilencz jut Múzsza az egy Apollóra!

ZICHY ANTAL.

KÖZOKTATÁSI KONGRESSZUS PÁRISBAN.

Az évről-évre szaporodó kongresszusok munkássága rendszerint csak a szakemberek körében kelt mélyebb érdeklődést és méltatást. Sőt e szűk körben is gyakran találkozunk skeptikusokkal, kik az ilyen tanácskozások horderejét igen kevésre becsülik, mivelhogy a tárgyalások többnyire nem vezetnek pozitív, kézzelfogható eredményekhez. Ámde olyan kongresszus, mely a művelt népek közös kulturális érdekeinek megfontolását s előmozdítását veszi célba, és a legkülönbözőbb szakok képviselőinek összehatását kívánja meg, általános érdeklődésre tarthat igényt és megérdemli, hogy munkásságát tágasabb körök beható figyelemre méltassák.

E tekintetből az 1889-diki világkiállítás alkalmával Párisban tartott nagyszámú kongresszusok közül különösen kiemelendő a főiskolai és középiskolai kongresszus (Congrès international de l'enseignement supérieur et de l'enseignement secondaire).

E kongresszus létesítésére az a meggyőződés buzdított, hogy a közművelődésügy nagy föladatai is azon közös kulturális érdekek körébe tartoznak, melyek (a népek különböző lét-föltételeiből eredő különérdekek mellett) a civilizatio általános haladása következtében fejlődnek és mind inkább szaporodnak.

Az a meggyőződés, hogy az érdekek solidaritása ezen a téren is létezik, hogy annak tudata tágasabb körökben föl-keltendő és mind inkább fejlesztendő, a közös érdekek együttes gondozásának követeléséhez vezet. Ha a solidaritás föntartása es tudatának fejlesztése forog kérdésben, eszmecsere, cooperatio, bizonyos megállapodások létesülése okvetetlenül megkívántató.

Jelentős és örvendetes körülmény, hogy a kezdeményezés e téren is azon nagy nemzet művelődésügyének képviselőitől indult ki, mely az újkori kultúra fejlődésére úttörő működése által a legkülönbözőbb irányokban oly mély befolyást gyakorolt. Ez iniciativa kettős jelentőséggel bír akkor, midőn némelyek épen a művelődésügy terén a különbségek szaporítását, a particularismus tovább fejlesztését veszik czélba. Az a tény, hogy épen azon nagy nemzetnél, melynek oly gyakran elfogultságot és chauvinismust vetettek szemére, egy elfogulatlanabb, a megegyezést és összhangzást pártoló fölfogásnak szószólói lépnek föl, talán gondolkodóba ejtethné a particularismus és separatismus szóvivőit, kik igen gyakran a nemzeti önállóság föltételeinek téves fölfogásából indulnak ki.

A francia művelődésügy kiváló képviselőit, kik a szóban forgó kongresszus létrehozásában fáradoztak es ez első lépés által a nemzetközi cooperatiót, a művelődésügyi föladatok folytatatólagos közös tárgyalását előkészítették, azon meggyőződés vezette, hogy a művelt népek jólétét és a kultúra általános haladását nem mozdíthatja elő ama válaszfalak szaporítása, melyeket hatalmi kérdések s anyagi érdekek a legújabb időkig fölállítottak; hogy ellenkezőleg nem csupán új válaszfalak fölállítása, hanem némely létezőnek állandó föntartása is a népek legmagasb közös érdekeit veszélyezteti.

Az üdvösség útját nem találják az elzárkozásban, hanem a kulturális munka terén való együttműködésben, melyet a legújabb kor kulturális vívmányai immár mind inkább megkönnyítenek. Átlátják, hogy olyan nép, mely művelődésügyét chinai fallal venné körül, saját haladását és jövőjét kockáztatná. Azt tartják, hogy a népeknek egymáshoz közeledését és közelebbi érintkezését nemcsak a külső forgalom megkönnyítése, a közlekedési eszközök javítása és szaporítása által kell előmozdítani; hanem kiváltképen a szellemi élet érintkezési pontjainak, a műveltség közös elemeinek szaporítása által is. Jól tudják, hogy a kultúra legbecsesebb javainak szaporítását legjobban a népek együttes kulturális munkálkodása biztosítja, es hogy ennek legtartósabb kezessége és legszilárdabb alapja a műveltség alapelemeinek megegyezésében található.

A kongresszus szervező bizottsága azon körlevélben, melyet az ügy iránt érdeklődő tanférfiakhoz s írókhoz intézett, arra utalt, hogy a modern kultúra immár oly jellemet öltött,

mely épen a legnemesebb aspiratiók terén a népek együttműködését, a nemzetközi cooperatiót követeli; hogy úgy, mint a gazdasági téren, a művelődésügy terén is a folytonos érintkezés és a csere hathatósan elősegítheti a népek haladását és jólétét. A körlevél megjegyzi, hogy a tudományos műveltség föltételeinek s eszközeinek megállapításánál is figyelembevételt érdemel Pasteur azon mondása, hogy a tudósnak van hazája, de a tudománynak ninesen.*)

* * *

A szervező bizottság tagjainak sorában a francia tanügy elitéjének képviselői működtek. A bizottság az előmunkálatok vezetését a legjobb kezekbe tette, midőn elnökévé az Académie de Paris vicerectorát, Gréard urat, az Institut nagytekintélyű tagját választotta meg, a ki magas irodalmi színvonalon álló, tanúlságos művei és a közoktatási administratio terén szerzett bokros érdemei által hazája és a külföld szakértő köreinek elismerését vívta ki. Az elnököt, a ki — a párisi tankerület mindennemű ügyeinek tényleges vezetése mellett és más, a magas állással kapcsolatos teendők s megbízatások teljesítése mellett — mindig hajlandó hivatalos hatáskörén kívül is kulturális törekvések előmozdításában fáradozni, az előmunkálatokban és később a kongresszusi ügyek vezetésében a bizottság alelnökei s titkárai támogatták. A bizottság alelnökei M. Bréal, az Institut tagja és a Collège de France híres tanára, M. de Lapparent és M. Morel, inspecteur général de l'enseignement secondaire, a középiskolai ügyek volt előadója (Directeur de l'enseignement secondaire) voltak. A titkári teendőket M. Perrier, a Museum tanára, és M. Dreyfus-Brisac, a *Revue internationale de l'enseignement* szerkesztője, végezték. El kell ismerni, hogy a kongresszus előkészítésében és munkálatainak akadály-

---

*) Ide igtatunk egy találó megjegyzést: «Les patriotes éclairés, les esprits d'élite en tous pays comprennent d'ailleurs que, dans l'intérêt bien entendu de la communauté à laquelle ils appartiennent, il leur importe de ne pas rester étrangers aux expériences accomplies au dehors et que dans le domaine de l'enseignement non moins que dans ceux du commerce et de l'industrie, les échanges de pays en pays sont devenues une condition essentielle de prospérité et de progrès».

talán haladásában nagy része volt M. Dreyfus-Brisac fáradozásainak is, a ki már a nevezett folyóirat ügyes vezetése által is sok jó szolgálatokat tett azon ügynek, melynek előmozdítása a kongresszus föladata volt.

A szervező bizottság tiszteletbeli alelnökké Berthelot és Jules Simon urakat, az Institut tekintélyes tagjait és a francia tanügy kitünő képviselőit választotta.

A bizottság tagjainak sorából a következőket emeljük ki: M. Beaussire, az Institut tagja (+); M. Bossert, inspecteur gén. des langues vivantes; M. Boutmy, az Institut tagja és az École libre des sciences politiques nagyérdemű igazgatója; M. Bufnoir, a jogtudományi kar tanára; M. Croiset, a Faculté des lettres tanára és a Société de l'enseignement secondaire elnöke; M. Lavisse, a Faculté des lettres tanára; M. Liard, a főiskolai ügyek vezetője (Directeur de l'enseignement supérieur) és kiváló philosophiai író; M. Perrot, az Institut tagja és az École normale supérieure igazgatója.

A szervező bizottság a kongresszus szabályzatának tervezetét megküldte mindazoknak, a kiket közreműködésre felszólított és a kik részvételüket bejelentették. E szabályzat, mely utóbb, a kongresszus megalakulása alkalmával elfogadtatott, megállapította, hogy a kongresszusnak két szakcsoportja lesz (úgy mint egy középiskolai sectiója és egy főiskolai csoportja). Továbbá kimondta azt, hogy a kongresszus hivatalos nyelve a francia; de egyúttal megengedte más nyelveknek a használatát. Más nyelveken tartott előadásoknál csak az kívántatott meg, hogy az előadó, vagy a kongresszusnak más tagja az illető fejtegetésnek lényegét francia kivonatban ismételje.

A szervező bizottság megállapította a kongresszus tanácskozásainak fő tárgyait, a discussio alá boesátandó oktatásügyi kérdéseket is. A bizottság megbízásából néhány szakember az illető kérdés állása iránt tájékoztató, és az eldöntendő vitapontokat megjelölő memorandumot dolgozott ki. E memorandumok, melyek jobbra nem concludáltak concret javaslatokra, hanem csak kijelölték az első sorban tisztázandó kérdéseket, a tanácskozások substratumát képezték.

A kongresszus megnyitása előtt elkészített jelentések következő, a szervező bizottság által kitűzött témákkal foglalkoztak: 1. a középiskolai tanulmányok határának és sanctiójának megállapítása (Limitation et sanction des études secondaires);

2. a tanulmányok, vizsgálatok és bizonyítványok vagy diplomák egyenértékűsége (Équivalence internationale des études et des grades); 3. a középiskolai tanítás formái; a régi nyelvek, a modern nyelvek és az exact tudományok szerepe a középiskolai oktatásban (Des diverses formes de l'enseignement secondaire; quelle part convient-il de faire dans chacune d'elles aux langues anciennes, aux langues modernes et aux sciences?); 4. a felsőbb leányiskolákban (instruction secondaire des jeunes filles) alkalmazandó módszer, különösen a modern nyelvek és az exact tudományok tanításában; 5. a gazdasági és társadalmi tudományok szerepe a főiskolai tanulmányok körében.

A közös tanácskozások színtere a Sorbonne régi nagy terme, a híres grand amphithéâtre volt, melynél dísztelenebb s igénytelenebb helyiség (sőt talán kényelmetlenebb is) alig választható tudományos gyülekezetek és ünnepélyek színhelyéül. A sectiók szintén a Sorbonne helyiségeiben tartották tanácskozásaikat.

M. Gréard, mint a szervező bizottság elnöke, a kongresszust augusztus 6-án nyitotta meg. A bejelentett tagok nagy számmal jelentek meg a megnyitó ülésre. De már ez első alkalommal is (természetesen még inkább az érdemleges üléseken) föltűnt az Université sok jeles tagjának elmaradása. Míg egyfelől kellemesen meglepett a külföld képviselőinek szép száma; másfelől a sectiók munkálatainál és a közös tanácskozásoknál sajnálattal nélkülöztük a francia tanügy némely kiváló képviselőjét, kinek közreműködése az egyik vagy a másik kérdés tekintetéből nagyon becses lett volna.

E sajnós jelenség főoka, úgy látszik, abban keresendő, hogy az időt nem épen szerencsésen választották meg. Midőn a kongresszus megnyílt, egyes facultásokon tartott vizsgák és concoursok teljesen igénybe vették a tanárok egy részének idejét; míg egyes tanárok a szorgalmi idő befejezése után eltávoztak vala. Másfelől igen hátrányos hatása volt azon körülménynek is, hogy a különböző kérdésekkel s ügyekkel foglalkozó kongresszusoknak egész sorozatát ugyanazon időben tartották meg. Az egyidejűleg tartott kongresszusok egy részére igen hátrányos befolyást gyakorolt, hogy egyes kiváló, valamely más kongresszuson működő szakemberek közreműködését nélkülözni kellett. Több kongresszusnak a

clientelája egészben véve vagy legalább részben ugyanazon szak művelőinek köréhez tartozott. A főiskolai és középiskolai kérdések tanulmányozásával foglalkozó kongresszus pedig igen különböző szakok képviselőinek közreműködésére tartott igényt; nevezetesen oly szakemberek részvételére is, a kik ugyanazon időben más (speciális szakmájuk kérdéseivel foglalkozó) kongresszusban résztvenni óhajtottak. Így azután olyanok, kik több kongresszuson közreműködhetek volna, kénytelenek voltak vagy az egyiket, vagy a másikat mellőzni. Az «embarras des richesses» természetes következménye az volt, hogy nem egy kongresszus nélkülözött becses munkaerőket, melyek a kérdéses ügynek szolgálatokat tehettek volna.*) A kik megkísértették különböző officiumok összekötését és hol az egyik, hol a másik tanácskozásban vettek részt, jobbra csakhamar átláthatták, hogy az ilyen sporadicus közreműködés által egy ügynek sem tehetnek megfelelő szolgálatokat.

Miután az időpont szerencsétlen megválasztása a főiskolai és középiskolai kongresszust több kiváló francia tanférfiúnak közreműködésétől megfosztotta, az Université és a közoktatási administratio azon jeles képviselői, kik a kongresszus vezetésében és munkálataiban tényleg részt vettek, kettős buzgalmat fejtettek ki és a behatóan tanulmányozott kérdésekre vonatkozó nézetök kifejtése s indokolása által sok tekintetben elősegítették a fogalmak tisztázását. Másfelől a külföldi tudományos és tanügyi körök képviselői is igen élénken és serényen vettek részt a munkálatokban és discussiókban. A közreműködést azoknak is, kiknek a francia előadás, gyakorlottság híjában, látható nehézségeket okoz, nagy mérvben megkönnyítette a francia tagok kitünő előzékenysége és a tárgyalásokat vezető elnökök tapintatos támogatása. Csak Anglia és Amerika egyes képviselői adták elő anyanyelvükön nézeteiket s indítványaikat. E fölszólalások francia kivonatát azután a kongresszus más tagja adta elő. A discussiókban, főképen ter-

---

*) Így az activ tagok sorában többek közt nagy sajnálattal nélkülöztettek: M. Liard, a főiskolai ügyek kitünő igazgatója, a kit azon tapasztalatok, melyeket előbb mint tanár, majd mint a tanügyi administratio kiváló munkatársa szerzett, ez alkalommal is vezető szerepre praedestináltak, és M. H. Marion, a jeles tanár és író, a ki néhány év óta a paedagogiát adja elő a Sorbonne-ban.

mészetesen a leányoktatás ügyének tárgyalásánál, igen élénk részt vett a kongresszus tagjai közé fölvelt hölgyek egy része, különösen néhány angol hölgy. Sőt a leányoktatásra vonatkozó kérdések tárgyalásánál hölgyek (nev. Mlle Mourgues és Mlle Soult) mint előadók is szerepeltek.

A megnyitó ülésen mindenekelőtt megválasztottak a «bureau». A szervező bizottság tagjai a kongresszus bureaujának tagjaivá, a bizottság elnöke a kongresszus elnökévé, alelnökei a kongresszus alelnökeivé megválasztottak. Hasonlóképen a titkárok is e minőségükben megerősítettek.

A külföldi tagok sorából, szokás szerint, több tiszteletbeli alelnök választott; és pedig tekintettel a kongresszuson képviselt (ámbar csak részben hivatalosan képviselt) különböző országokra. Egyes országok szakköreit az így kiegészített bureauban a következők képviselték: marquis Alfieri (Olaszország), van der Rest egyetemi rector (Belgium), Gavard államtanácsos (Svájc), L. Stanley (Anglia), Clarke (Amerika), Spruyt (Hollandia), Urechia senator és volt közoktatási miniszter (Románia). Ez alkalommal e sorok írója is tiszteletbeli alelnökké megválasztott, s így volt a bureaunak magyar tagja is.

A két sectio az alakuló ülésen elfogadott szabályzat értelmében megalakulván, a főiskolai sectio elnökévé M. Bufnoir, a párisi Faculté de droit tanára, a középiskolai sectio elnökévé pedig M. Morel, inspecteur général, választott meg. Együttal az a kívánság fejeztetett ki, hogy a kongresszus azon tagjai, kik főiskolai és középiskolai kérdések tárgyalásában már az előkészítő tanácskozások alkalmával közreműködni hajlandók volnának, mind a két sectio üléseiben tényleg részt vehessenek. Az ülések ideje e kívánságnak megfelelően állapítottatott ugyan meg, de a coincidentianak teljes elkerülése mégis lehetetlennek mutatkozott; minthogy némely discussio nem fejeztetett be az előre kijelölt időben, s így azok, kik az illető discussióban élénkebben részt vettek, csak némi késedelemmel jelenhettek meg a másik sectio ülésén.

Mind a két sectio az egyes kérdések tárgyalása után előadókat választott, kiknek föladata volt a discussio jelentősb mozzanatairól és a sectióban elfogadott javaslatokról a kongresszusnak általános ülésében jelentést tenni.

A sectiók elnökei általán elismert tapintattal vezették a

ressortjukhoz tartozó előmunkálatokat. Szakavatottságuk nem egy esetben megtalálta a discussiónak gyakorlati irányt adó vagy a tárgyalás alapjául használható szempontokat; és nem eléggé méltatott, fontos körülmények kiemelése által, vagy a discussió folyamában érvényre emelkedő eszmék szerencsés formulációja által, előmozdították a közös fáradozásokat. Alkalmilag a nagyon élénkké váló és mind inkább szétágazó vagy a kerékvágásból kilépő discussio fonalainak erélyes rendbeszedése által, illetőleg korlátainak helyreállítása által, megakadályozták a kitézött föladatok mesterséges megnehezítését. Különösen a számosabb részletkérdés tanulmányozásával foglalkozó s népesebb középiskolai sectio tárgyalásainak igazgatása nagy körültekintést követelt; annál inkább, minthogy a rendelkezésre álló nagyon rövid időnek némileg megfelelő értékesítése — a különböző részletekre vonatkozó digressziók elkerülése mellett is — nehéz föladat volt. A sectio elnöke és munkatársai megbirkóztak a nehéz föladattal. M. Morel e föladat kivételében is azon kitünő tapintattal és kifogyhatatlan előzékenységgel járt el, melyek neki mindenütt az általános rokonszenvet biztosítják. A tanügyi administratio e kitünő tagja, a ki figyelemmel kíséri más országok tanügyi viszonyainak alakulását, ki különösen Magyarország művelődésügye iránt is ismételve rokonszenves érdeklődést tanúsított, már előbbi fontos hatáskörében (mint a középiskolai ügyek igazgatója a miniszteriumban) becses szolgálatokat tett azon külföldi szakembereknek, kik Franciaország tanügyi intézményeinek tanulmányozásával foglalkoztak; így nevezetesen a magyar kormány megbízottjainak is, kik előbbi alkalmaknál francia intézményeket tanulmányoztak. A kongresszuson minden alkalmal tanúsított előzékenysége által is lekötölte különböző országok szakköreinek képviselőit, kik a francia courtoisie személyesítését ismerték meg benne.

A közös tanácskozásokat M. Gréard azon tekintélylyel vezette, mely oly sokféle elemnek egy közös alapon egyesítéséhez és ilyen cooperatio sikeres igazgatásához megkívántatik. Az a prestige, mely neki vezető szerepet biztosít hazája pädagogiai mozgalmában, ez alkalmal is érvényesült. A tanügyi administratio terén szerzett gazdag tapasztalat, a pädagogiai irodalom terén kifejtett sokoldalú munkásság és — last, not least — az a kivételes állás, melyet M. Gréard a francia tan-

ügyi hierarchiában elfoglal, rendkívüli mértékben képesítik őt a művelődésügy különböző ágaiban foganatosított munkálatok vezetésére. Hisz M. Gréard, mint több nagyjelentőségű hivatalos testület tagja, az intézmények alakulását a tanügy különböző ágaiban folytonosan figyelemmel kíséri és a fölmerülő kérdések elintézésére véleménye és votuma által nagy befolyást gyakorol.

Az illetén módon nyert általános áttekintés kiváló jelentőséggel bír a fennálló viszonyok bírálataánál és a reformtörekvések ügyében folytatott tárgyalásoknál. A felső- és középiskolai kongresszus tárgyalásainak vezetése is tanúságot tett erről. Habár egyes kedvezőtlen körülmények a kongresszus föladatát megnehezítették, az elnök biztos kézzel vezette a munkálatokat, és bonyolultabb kérdések tárgyalásánál a gyakorlati jelentőségű főszerpontok megvilágítása által szerencsés irányba terelte a vitát.

A megnyitás időpontjának nem egészen szerencsés megállapítása mellett hátrányos befolyást gyakorolt az idő rövidsége is. Utólag lehetetlen volt, megadni az időt, melyet a szövevényesebb kérdések földolgozása és beható tárgyalása igényelt volna. Szervezeti kérdések tárgyalásánál a fölvek tisztázása nagyobb időáldozatot követelne. Mert a munkálatok és tárgyalások túlságos siettetése mellett könnyen oly határozatok keletkeznek, melyekben sajnos hézagok, esetleg ellenmondások is mutatkoznak; néha a sietség egyáltalán nem is engedi meg oly eszmecsere kifejlődését, mely a kölcsönös fölvilágosítást, a szempontok tisztázását és jól megfontolt megállapodások létesülését eredményezheti. M. Gréard találóan jegyezte ugyan meg megnyitó beszédében (és hangsúlyozta általános tetszésben részesülő, kitűnő zárbeszédében is), hogy a kongresszusok általán nem oldják meg a kérdéseket, hanem előkészítik azok megoldását. De az alapos előkészítés eszköze gyanánt épen a kérdések behatóbb megbeszélése kínálkozik.

* * *

A középiskolai sectióban tanulmányozott és e sectio véleményes jelentése alapján a plenum által eldöntött kérdések közül mindenekelőtt a középiskolai oktatás különböző formáira vonatkozó kérdés emelendő ki.

A sectio tárgyalásainak substratumát M. Croiset memorandumum képezte.

M. Croiset a létező középiskolákat két főalakra vezeti vissza. A különböző intézetek, úgy mond, részben a régi, hagyományos formának felelnek meg, mely a régi nyelveket s irodalmakat teszi az oktatás alapjává; részben a modern alaknak, mely a régi nyelveket egészen vagy részben kiküszöböli.

A jelentés a hagyományos humanisticus oktatás (*enseignement classique ancien*) tárgyalásánál első sorban egy gyakran fejtegetett általános problémára utal, melyet több ország tanügye egy új intézmény létesítése által oldott meg. Nem reflectál azon irányzatra, mely a classicus tanulmányoknak teljes kiküszöbölését a középiskolai oktatás tanterveiből *contemplálja*. Csak azt a kérdést veti föl, vajon a humanisticus oktatás keretében esetleg megfelelő volna-e, egy ókori nyelv és irodalom tanítására szorítkozni? Egyúttal pedig egyes főérvekre utal, melyeket egyfelől a humanisticus tanítás illetén korlátozásának szószólói, másfelől ennek ellenzői kifejtettek. Az előadó pozitív javaslatot nem tesz, hanem a kérdéstételre szorítkozik. De a sorok között olvasható tiltakozása azon irányzatok ellen, melyek a classicus tanulmányok egyiket vagy mind a két szakot a középiskolai oktatás kötelező tananyagából általában kiküszöbölni iparkodnak.

M. Croiset egyes megjegyzéseknél (így például ott, a hol a matematikai s természettudományi oktatás szerepét a humanisticus oktatás keretében érinti) a francia «*enseignement classique*» sajátlagos viszonyaira reflectál. De a jelentés második részében, mely az exact tudományok és modern nyelvek tanítására szorítkozó középiskolai intézményeket tárgyalja, ismét több általános érdekű kérdéstételre s megjegyzésre akadunk. Itt az előadó mindenekelőtt a legnagyobb elvi jelentőséggel bíró kérdést emeli ki, az oktatási cél kérdését; azt a kérdést: vajon a középiskolai oktatás általános céljának tekintendő-e (s így a jelzett modern tanrendszer keretében is főcélul kitűzendő-e) az elme összhangzatos és anyagi érdekektől független művelése (*un enseignement vraiment secondaire, c'est à dire ayant en vue la culture harmonieuse et désintéressée de l'esprit*)? Az előadó azon kérdéseket is érinti, melyekhez a célnak illetén meghatározása első sorban vezet.

A classicus tantárgyakat mellőző középiskolai intézményekben igen nagy szerepet visznek a matematikai s természettudományi szakok. Az a kérdés: vajon a célnak jelzett

fölfogása megengedi-e ezen szakok uralkodó állását, túlnyomó jelentőségét; vajon a kitűzött cél nem biztosítja-e az első helyet a nyelvészeti s irodalmi tanulmányoknak; vajon a középiskolai oktatás általános célja nem követeli-e, hogy ez utóbbi szakok képezzék az oktatás tulajdonképeni alapját, ill. hogy azon szakok vigyék az első szerepet, melyek kiváltképen a kedély, az érzelmek művelésére szolgálnak? És ha valóban a nyelvi, irodalmi s történelmi tanulmányokat illeti meg az első szerep; hol keresendők a tananyag főelemei? Mily föladat vár — a (két-ségkívül a főszerepet játszó) nemzeti nyelv és irodalom mellett — az idegen (modern) nyelvekre s irodalmakra?

M. Croiset végül következőképen fogalmazza az e téren első sorban elintézendő kérdéseket: 1. Kiváló állás biztosítandó-e az irodalmi szakoknak? 2. Kívánatos-e a latin nyelvnek a tantervbe igtatása? 3. Nem kellene-e a tantervben a modern nyelveknek az eddiginél nagyobb szerepet biztosítani és egyúttal az irodalmak tanulmányozására nagyobb súlyt fektetni?

A középiskolai sectio föntartás nélkül elismerte, hogy korunk szellemi szükségletei általában kívánatossá teszik különböző középiskolai intézményeknek a szervezését; és egyértelműleg elfogadta azon alapelvet, hogy a középiskolai oktatás több formájának létesítése (illetőleg fentartása) általában célba veendő.

Az egyes formák megállapítása forogván kérdésben, a sectio mindenekelőtt okvetlenül föntartandónak ítélte a humanisticus oktatás azon hagyományos alakját, melynek alapkövét a latin és görög nyelv és irodalom tanulmányozása képezi. A sectio egyáltalán nem volt hajlandó, a classicus tanulmányokat alapúl elfogadó s fötényezőnek tekintő intézményt (a tulajdonképi humanisticus iskolát) eredeti jellegéből kivetköztetni, tananyagának egyik alapelemétől megfosztani. Ez intézménynek épségben megmaradását kívánatosnak tartván, határozottan elvetett egy, a «görög» facultativ tanítására vonatkozó indítványt, mely különben alig részesült támogatásban.

A sectio túlnyomó többsége azon fölfogáshoz csatlakozott, miszerint nemcsak a görög nyelv és irodalom kizárása a középiskolai tantárgyak köréből, hanem annak pusztán facultativ tanítása is, a classicus műveltség leggazdagabb forrásának, a humanisticus oktatás legtisztább alakjának fölázdosása volna. A facultativ tanítás ellenzői ez alkalommal is a pædagogiai

tapasztalás tanúságára hívatkoztak; a facultativ tantárgyak visszaszámítására és a közös tanulmányoknak okozható nehézségekre utaltak.

De a középiskolai sectio másfelől elismerte azt, hogy a modern szellemi élet szükségleteinek sokfélesége megengedi, sőt megkívánja a humanisticus oktatásnak másféle alakját is. Tekintettel a szaktanulmányok némely ágára és egyes pályákra, kívánatosnak nyilvánította, hogy a classicus tanulmányoknak mind a két ágát felölelő gymnasium mellett általában létesíttessék, illetőleg föntartassék, oly humanisticus iskola is, melyben az ókori nyelvek közül csak egy, tudniillik a latin tanítatik. Továbbá általán követeltetett, hogy mind a két iskolában — az irodalmi szakok vezető szerepének föntartása mellett — a matematikai s természettudományi tárgyak alaposan s kellő fokozatossággal taníttassanak; és hogy a tanulmányok specialisatiója (ott, a hol azon növendékek számára, kik az utóbbi tudományok valamely ágára adják magokat, külön tanfolyamok léteznek) minél később kezdődjék. A mi pedig a modern nyelvek tanítását illeti, a sectio tüzetes discussio után azon elvet tette magáévá, hogy annál a nyelvtanulás gyakorlati föladatának megoldása, a nyelv elsajátítása (a nyelv kezeelésében való gyakorlati jártasság, la possession de la langue) és az irodalmi ismeretek megszerzése egyaránt célba veendő.

Végül elismertetett, hogy a modern élet szükségletei igazolják a középiskolai oktatásnak azon alakját is, melynek tantervében a classicus tanulmányok egyáltalán nem szerepelnek. De egyúttal általános helyeslésre talált az a követelmény is, hogy ez intézmény is «igazi középiskolai oktatást» nyújtson; azaz «az elmének harmonicus és nem anyagi érdekek által vezérelt művelését» tegye föladatává. A tanterv alapvonalaira vonatkozó discussio azon elv elfogadását eredményezte, hogy a középiskolának a mennyiség- és természettudományi szakokra és a modern nyelvek- és irodalmakra egyaránt súlyt kell fektetnie. A modern nyelvek tanítását illetőleg azon nézet jutott érvényre, hogy azoknak a «modern» (több országban realisticusnak nevezett) középiskolai oktatás keretében *) az eddiginél jelentősb

---

*) A kongresszus elfogadta a sectio ajánlotta elnevezést. Épen ez elnevezés (enseignement secondaire moderne) találtatott a leghelyesebbnek; mivelhogy egyenesen arra utal, hogy a középiskolai oktatás

állás biztosítandó; hogy úgy a gyakorlati nyelvismeret, mint az irodalmi műveltség tekintetéből nagyobb eredményre kell törekedni. A latin nyelvnek ez intézmény tantervébe való fölvetését a sectio egyáltalában nem tartotta ajánlandónak.

A kongresszus első összes ülésében elfogadta a sectióban megállapított főelveket. A középiskolai szervezetnek azon alapelve, melyből a sectio kiindult, tulajdonkép vita nélkül fogadtatott el. Ez első elvi határozat, úgy szólván, kardesapás nélkül győzött. Senki sem czáfolta meg azt a meggyőződést, mely eredetileg ez elvi határozathoz vezetett. A kongresszus elnöke jóformán a tagok körében általán uralkodó meggyőződést fejezte ki, midőn azt hangsúlyozta, hogy a modern kultur-népek életviszonyai és szellemi szükségletei jelenleg nagyon kívánatossá teszik az általános műveltség megszerzésének több útját, a középiskolai oktatásnak többféle alakját; jóllehet e követelmény kivitele is több tekintetben complicálttá teszi a szervezés és administratio munkáját.

Föltehető, hogy amaz elvi határozattal ellenkező eszmények, melyek itt-ott a szakirodalomban vagy a sajtóban elméleti fejtegetések tárgyát képezték, nem kerültek el azon szakférfiak figyelmét, kik az eszmecserében és a kérdés elvi eldöntésénél közreműködtek. Meglehet, hogy ezeknek egy része osztozik azon hitben, miszerint az «egy akol, egy pásztor» elve a modern kultúra fejlődésének útján valamikor majd ezen a téren is érvényesülhet. Csakhogy az illetők bizonyára nem sorolták ez elv keresz-

---

ez alakjának tanrendszere elemeit az újkor szellemi munkájának eredményeiben, a modern népek irodalmi alkotásaiban s tudományos vívmányaiban leli. De a régi «humanisticus» iskolák mellett fönnálló újabb középiskoláknak más, szokásos elnevezései (reáliskola, enseignement spécial, technikai iskola stb.) azért is mellőztettek, mert a contemplált tanrendszer általános irányát nem jelzik félreérthetetlen módon. A sectióban megállapított és a kongresszus által elfogadott irány ugyanis nem engedi meg sem a szó közönséges értelmében praktikus vagy technikai szempontoknak, sem pedig a meynységtan-természet-tudományi szakoknak egyoldalú hangsúlyozását. A kongresszus a kérdéses tanintézetből a fönnemlített értelemben «igazi középiskolai oktatást» követelt; és a tanrendszer elemeinek megállapításánál egyaránt súlyt fektetett a modern nyelvekre s irodalmakra és a másik szakcsoportra. Sőt több oldalról épen az irodalmi képzésnek erőlyesebb hangsúlyozását sürgették.

túlvitelét a közel jövő föladatai közé. Különben alighanem alkalomszerűnek tartották volna, az ellenkező irányzattal szemben kiállani a síkra. Már pedig, amaz elvnek keresztülvitelét, az egyetlen Herzen lausanne-i tanár kivételével, senki sem hozta szóba.*) Meglehet, hogy az eszmecsere e tekintetben másként alakúl, ha a német tanügyi körök képviselői nagyobb számmal jelennek meg és a kérdéses elv német hívei a kongresszus munkálataiban tevékenyen részt vesznek.

Az egyszerűség és egyöntetűség eszméi nem hatottak azon varázserővel, melylyel az elméket sok téren meghódítják. A szóban forgó problema tárgyalása alkalmával hallott megjegyzésekben általában azon nézet jutott kifejezésre, miszerint az, a mi itt első tekintetre egyszerűbbnek mutatkozik, nem az, a mi a kivitelben a legcsekélyebb nehézségeket s bonyodalmakat keltené és végelemzetben általán megfelelő eredményhez vezetne. A középiskolai sectio és a plenum álláspontját épen az a nézet határozta meg, hogy a «Lex parsimoniae» alkalmazása ezen a téren, a kulturáltak jelen életviszonyai között, az élet parancsoló igényeinek kielégítése esetében, inkább complicálná a helyzetet; mert a kiegészítő intézmények és mellékutak szövevényes rendszerét involválná. Szóval, az a meggyőződés döntötte el a dolgot, hogy a kulturális törekvesek jelen föltételei mellett oly szervezet biztosítja a legkedvezőbb eredményeket, melyben a különböző műveltségi szükségletek kielégítéséről különböző intézmények gondoskodnak.

A kongresszus — a középiskolai sectio indítványai értelmében — elismerte a középiskolai oktatás három fennemlített típusának jogosultságát. A terminologia kérdését hosszabb vita után következőképen döntötte el. Az első formát (melynek jellemző vonása a görög és a latin együttes kötelező tanítása) classicus középiskolának (enseignement secondaire classique), a másodikat humanisticus latin iskolának (humanités latines), a harmadikat modern középiskolának (enseignement secondaire moderne) nevezte el.

A kivitel részletei általában nem képezték fejtegetés tárgyát. De a latin iskola szervezésénél követendő modus proce-

---

*) Meglehetősen bonyolult tervezetét röviden ismertette dr. Finá-czy (*Egyetemességi Közoktatásügyi Szemle*. 1889. 20. sz.).

dendit a középiskolai sectióban és a plenumban szóba hozta M. Breal. A franczia tanügy e kitünő képviselője azt fejtegette, hogy a szóban forgó intézménynek «ex nihilo» létesítése, azaz a kijelölt elvnek megfelelő új tanintézetek fölállítása, az a módzat, mely a legjobb sikerről kezeskedik. Másfelől megengedte, hogy esetleg a latin nyelv bevezetése valamely «modern» (a classicus tanulmányokat nem művelő) középiskola tantervébe is kielégítő eredményhez vezethetne. De a leghatározottabban ellenezte a harmadik módzatot, tudniillik a görög kiküszöbölését oly középiskolák (gymnasiumok, lyceumok stb.) tantervéből, melyek eddigelé a classicus tanulmányoknak mind a két ágát művelték. Azon meggyőződést nyilvánította, hogy az ilyenmű átalakítás az illető tanintézetek devalvatióját, színvonaluknak súlyedését eredményezné.

A modern nyelvek tanításának szerepére vonatkozó kérdés is érdekes discussióra adott alkalmat. Az oktatás céljának megállapításánál különböző fölfogások merültek föl. Míg M. Rabier (jelenleg a középiskolai ügyek igazgatója a miniszteriumban) az olvasásra, az irodalommal való megismerkedésre fektette a súlyt; M. Bréal első sorban a nyelvtanulás gyakorlati oldalát hangsúlyozta, a nyelvgyakorlatot, a nyelv használatában való jártasság megszerzését sürgette. A kiváló tudós arra utalt, hogy a modern nyelvek szerepe a tanrendszerben egyáltalán nem azonosítható a régi nyelvek szerepével, és hogy ennél fogva az oktatásnak is más irányt kell követnie. A modern nyelvek tanulásánál — úgy mond — nem szabad lemondani a gyakorlati célról, a nyelv teljes birtokáról, melylyel csak az dicsekedhetik, a ki az illető nyelvet beszeli. E végre követeli, hogy az illető nyelv mielőbb tannyelvül is szolgálgjon.*)

A kongresszus végül azt a fölfogást tette magáévá, miszerint általában, főleg pedig a «modern» középiskolai oktatás keretében (tudniillik azon tanintézetekben, melyeknek tan-

---

*) Csak néhány megjegyzést emelünk ki M. Bréal figyelemre-méltó fejtegetéseiből: «On ne possède une langue que quand on peut la parler. Il faut pouvoir à tout instant la tirer de son esprit et la produire aux dehors: l'intelligence d'un texte ne suffit pas... la conversation, fût-elle incorrecte, prouve plus que la traduction à coups de dictionnaire... le meilleur professeur de langue vivante serait celui, qui dans ses leçons ne prononcerait pas un mot de la langue nationale...»

tervében a régi nyelvek nem szerepelnek), a tanításnak olyan berendezése kívánatos, mely mind a két szempontnak eleget tesz. Egyúttal általában elismertetett, hogy épen a megjelölt iskolákban mind a két tekintetben (azaz úgy a nyelv gyakorlati elsajátítását, mint az irodalmi tanítást illetően) az eddiginél jóval nagyobb eredményre kell törekedni.

A második problema, melylyel a kongresszus foglalkozott, a leányok középiskolai oktatására vonatkozott.*) E problema tárgyalásánál is behatóan fejtegetett az idegen (modern) nyelvek tanításában követendő eljárás. A középiskolai sectiónak egyik előadója jelentésében átnézetes módon vázolta a sectiónak ülésében folytatott eszmecsere irányát és eredményeit. A sectio két érdemleges határozatot terjesztett a kongresszus elé. Az első azon elvet állítja föl, hogy a modern nyelvek tanítása terén az első föladat a gyakorlati nyelvtanítás legyen, és hogy e gyakorlati oktatást mielőbb (a legalsó osztályokban) kell megkezdeni. A második határozat azt követeli, hogy az elméleti tanítás (nyelvtudományi ismeretek rendszeres előadása) csak az anyanyelvre vonatkozó elméleti alapismeretek elsajátítása után kezdendő meg. A kongresszus mind a két határozatot magáévá tette. Egyúttal általán elismertetett, hogy a modern nyelvek tanítóitól alapos (elméleti és gyakorlati) phonetikai ismeretek is megkövetelendők.

A mi a mennyiségtan-természettudományi szakok tanítását (a leány-középiskolákban) illeti, a kongresszus szintén magáévá tette a középiskolai sectio határozatait. A matematikai tanulmányok tekintetéből az a követelmény állított föl, hogy az algebra tanítása kapcsolatba hozassék az arithmetikai tanítással, és hogy a geometria főképen a szellemi gym-

---

*) A középiskolai sectio tárgyalásainak alapját ez ügyben három véleményes jelentés képezte. E jelentéseket, melyek az egyes szakcsoportok tanítási menetére vonatkozó főkérdéseket kifejtik, a szervező bizottság megbízásából Bossert, Darboux és E. Perrier urak dolgozták ki. M. Bossert jelentése a modern nyelvek s irodalmak tanítása tárgyában állapítja meg az első sorban tisztázandó kérdéseket; M. Darboux jelentése a matematikai és a kosmographiai tanításra, M. E. Perrier jelentése pedig a természettani és természetrajzi tanításra vonatkozó főkérdéseket fejt ki. A középiskolai sectio tárgyalásairól és határozatairól Mmes Soult és Mourgues tettek a sectio megbízásából a kongresszusnak jelentést.

nastika eszköze gyanánt szolgáljon. A kosmographia tanítása tárgyában azon elv fogadtatott el, miszerint e tárgy az alsó osztályokban inkább szemléleti módon, a felső osztályokban pedig inkább matematikai alapon tanítandó. A kongresszus továbbá magáévá tette azt a fölfogást is, miszerint a természet-tan a leány-középiskolákban főképen kísérleti alapon tanítandó; és egyúttal csatlakozott az előadó azon nézetéhez, hogy a chemia elemei is (melyekre a szóban forgó tantervnek szorítkoznia kell) kísérleti alapon tanítandók. Végül elismertetett, hogy a természetráji tanításnál is az elemekre, az alapvető fölvilágosításokra kell szorítkozni.

A középiskolai tanulmányok meghatározása és sanctiójára vonatkozó problema (*Limitation et sanction des études secondaires*) a középiskolai sectióban és a plenumban egyaránt a legélénkebb vita tárgya volt. Néhány merőben általános (lényegesen különböző intézmények keretében figyelembe vehető) elvi határozat M. Pigeonneau javaslatára nehézség nélkül és tulajdonképeni vitatkozás nélkül fogadtatott el. A vita központjában voltaképen nem a *sanctio* szükségszerűségének általános problémája állott, hanem a megoldásnak egyik alakja, a francia tanügynek sokszor fejtegetett fogas kérdése, a «*baccalaureat*» ügye. A jelzett általános kérdésből kiinduló vita lényegileg a francia tanügy képviselőinek a *baccalaureatus* tárgyában folytatott eszmecseréje volt. A tárgyalásokban közreműködő tagok általában ez intézmény korszerű reformjának előfeltételeit fejtegették.

A tárgyalások alapjául egy a problema jelen állásáról szóló jelentés szolgált, melyet M. Pigeonneau a szervező bizottság megbízásából dolgozott ki. E memorandum előre kijelölte az eszmecserének irányát s határait. M. Pigeonneau érdekes dolgozatának első soraiban kijelenti, hogy az egyetlen rendszer, mely voltaképen vita alatt áll, a francia *baccalaureatusok* rendszere; és hogy oly határozatok létesítésére kell törekedni, melyek e rendszerre közvetlenül alkalmazhatók. Az előadó elismeri, hogy mindenekelőtt a legfőbb általános elvek hozandók tisztába. Mindenekelőtt ugyanis az az általános kérdés merül föl, vajon szükséges-e a középiskolai tanulmányoknak külön sanctiója? A referens továbbá a francia rendszer és a más országokban fönnálló rendszerek előnyeinek s hátrányainak összehasonlítását kívánja. De a főczélt oly *conclusiók* eléré-

seben látja, melyek a francia rendszer reformjánál vezető szempontok gyanánt szolgálhatnak. (Quelles sont les conclusions qu'on peut tirer de cette étude générale pour la réforme des baccalauréats français ?)

Az úgy állásának némi ismerete mellett könnyen érthető, hogy az eszmecsere lényegileg az előre kijelölt irányban haladt. Az, a ki tudomással bír azon reform-mozgalmak felől, melyeket a baccalaureatusi vizsgák fogyatkozásaira vonatkozó, folytonos panaszok Franciaországszerte keltettek; vagy a ki a helyszínén megismerkedett egyes anomaliákkal, melyek e vizsgák jelen berendezése mellett szükségképen keletkeznek; az bizonyára nem csodálkozott azon, hogy a francia tanügy képviselői ez alkalmat fölhasználták arra, hogy ez ügyet újlag eszmecsere tárgyává tegyék és esetleg a külföldi tanügyi körök képviselőitől a más országokban létező viszonyokra vonatkozólag újabb fölvilágosításokat, újabb tapasztalatokon alapuló adatokat kapjanak.

A viszonyok ismerete nem jogosított azon reményre, hogy az eszmecsere e téren nagyon jelentős és közvetlenül gyakorlatilag érvényesíthető eredményekhez vezetend. Némelyek a kérdést az előbbi tárgyalások által kimerítettnek tekintették és így új szempontok kijelölését, új utakat megnyitó eszmék fölmerülését egyáltalán nem várták.*) A francia közoktatásügy sajátlagos föltételeinek figyelembevétele mellett pedig, szinte általában a priori kizártnak tekintettük az olyan törekvés diadalát, mely gyökeres reformot, a hagyományos rendszerrel való teljes szakítást vesz célba. Nem mintha a francia tanügynek kiváló képviselői általában elvi tekintetből, elméletileg nem ismernék el más rendszernek a jelentékeny előnyeit; vagy mintha ez elfogulatlan tanférfiak kicsinyelnék a fönnálló vizsgálati rendszerrel kapcsolatos bajokat és az ezeknek orvoslásáról való gondoskodást teljességgel a későbbi jövőre bíznák. De a más intézmények czélszerűsége mellett szóló érvekkel szemben, az döntötte el a dolgot, hogy a létező társadalmi s politikai viszonyok oly nehézségeket gördítenek a fönnálló rendszert teljesen elejtő reform útjába, melyeknek ignorálása végzetes (a társa-

---

*) Hasonló értelemben nyilatkozik M. Pignonneau jelentésének bevezetésében: «après les innombrables discussions qui ont eu lieu à l'étranger aussi bien qu'en France... tout est dit».

dalmi béke érdekében elkerülendő) következményeket vonna maga után.

A kongresszus francia tagjai egyáltalán nem kifogásolták azon kedvező ítéletet, melyet M. Pigeonneau tartalmas memorandumában a «német rendszer» tárgyában, tudniillik az érettségi vizsgálatnak Németországban megállapított rendszeréről, mondott. Ez alkalommal is érvényre jutott az a nezet, melyet a francia tanügy igen tekintélyes képviselői e tekintetben előbbi tárgyalások alkalmával, ismételve teljes elfogulatlansággal kimondottak. Másfelől senki sem tagadta azon általános panaszok jogosultságát, melyekre a baccalaureatusi vizsgálatok rendszere az évek hosszú során át alkalmat adott. A francia tagok általában az említett memorandum szerzőjével együtt elismerték, hogy azon bajok, melyekre azon panaszok vonatkoznak, részben igen aggályosak.

A kongresszus elé terjesztett memorandum azon fejezete, melyben M. Pigeonneau a legjelentékenyebb és legáltalánosabban elismert bajokat nagy vonásokkal jellemzi, általános helyezésben részesült. Így mindenekelőtt elismertetett azon panasznak a jogosultsága, hogy a baccalaureatus nem mint a középiskolai tanulmányoknak sanctiója, hanem mint azoknak tulajdonképeni célja szerepel, és így valójában dominálja a középiskolai oktatást; hogy a baccalaureatus ennél fogva (az általános műveltség magasabb érdekeinek rovására) bizonyos pressiót gyakorol a tanításra, de főképp a felső osztályokban irányadólag hat annak menetére és színvonalára, mely az oktatás magasabb céljának alig fog megfelelni, ha a tanár a felső osztályokban épen a vizsgára való előkészítést tekinti tulajdonképeni főadatának. A memorandum szerzőjével együtt elismerték azt is, hogy a francia baccalaureatus rendszere túlságos moztért ad a véletlennek; hogy a véletlen kiszámíthatatlan játéka következtében az elfogulatlan bírák (a facultások tanárai és a bizottságban ülő tudorok, kik a jelölteket nem ismerik), esetleg a legigazságtalanabb ítéleteket hozhatják. Könnyen megesik ugyanis, — mondja a referens, — hogy a jó tanuló, kinek általános készültségét a vizsgálók rend szerint nem ismerik és nem puhatolják ki, a pillanati benyomás folytán megbukik; míg a könnyelmű és merész jelölt, a ki úgy szólván a tizenkettedik órában készült a vizsgára, sikert arat.

Általában belátták azon gyakran ismételt panasznak a

jogosultságát, hogy a baccalaureatusi vizsgák az egyetemi tanártestület nagy részére igen súlyos terhet rónak, mely az illető tanárokat sok héten át tulajdonképeni tudományos hívátásuktól elvonja. Könnyen érthető, hogy másfelől senki sem kelt a főnálló rendszer azon elvének védelmére, mely a visszaautasított jelöltnek a vizsgának in infinitum ismétlését megengedi, s így a tanulmányoknak állítólagos sanctióját illusoriussá, a vizsgát valóságos hazard-játékká teszi.

A mi másfelől a vizsgálatra bocsáttatás előfeltételeit illeti, senki sem igazolta azon, a végletekig menő liberalismust, mely közérvényes módon megállapított előtanulmányoknak a kimutatását egyáltalán nem követeli, hanem a jelentkezés és próbálgatás korlátlan szabadságának elismerése által a szerencsevadásokat egyenesen próbálgatásra fölbátorítja.

Általában elismertetett, hogy a legfontosabb érdekek sürgösen követelik az évek óta általános panaszok tárgyát képező bajok orvoslását. Másfelől nem vonták kétségbe, hogy az a rendszer, melynek előnyeit az említett memorandum hangsúlyozta, azaz az érettségi vizsgálatoknak rendszere, több tekintetben a kívánt kezességeket nyújtaná. Mindazáltal a tagok legnagyobb része a leghatározottabban idegenkedett a gyökeres változtatás eszméjétől, a baccalaureatus rendszerének alapját alteráló javaslatoktól. Így M. Blanchet azon indítványa, hogy a jelöltek ezentúl saját tanáraik által (azon intézetnek tanárai által, melyben középiskolai tanulmányaikat végezték) a kormány képviselőinek jelenlétében vizsgáltassanak: a középiskolai sectióban és a plenumban alig nyert támogatást, sőt egyáltalán nem bocsáttatott szavazás alá. Több oldalról arra utaltak, hogy a kongresszusnak oly elvek föllállítására kell szorítkoznia, melyeknek gyakorlati alkalmazása nem tekinthető előre kizártnak. M. Dreyfus-Brisac a nagy többség nézetét fejezte ki, midőn azt fejtegette, hogy a jelzett elvet elfogadni annyira volna, mint egy politikai actiót megindítani és kiszámíthatatlan bonyodalmakat előidézni.

A középiskolai sectióban szinte általános helyeslésre talált M. Dreyfus-Brisac azon megjegyzése is, hogy a szóban forgó javaslat kivételének esetében a létező viszonyok között a következő eredmények egyike várható. Vagy az államnak teljesen le kellene mondania azon befolyásról is, melyet jelenleg a tanulmányok menetére gyakorol; vagy a praxisnak a jelzett

általános elvtől el kell térnie és a tanintézetek tetemes részénél más eljárást követnie.

M. Blanchet javaslata a plenumban is hasonló fogadtatásban részesült. Itt különösen M. G. Morel megjegyzései találtak általános helyeslésre, mint a ki kitűnően jellemezte azon nehézségeket, melyeket az oktatás szabadságának törvényesen biztosított elve (le principe de la liberté de l'enseignement) és evvel kapcsolatban az előtanulmányok és a tanerők rengeteg egyenlőtlensége a jelzett reform kivitele elé gördítenek. Az említett (már előbbi alkalmaknál is hangsúlyozott, de főleg M. Gréard által a baccalaureatus reformjáról szóló becses dolgozatában*) alaposan méltatott) érvek ez alkalommal sem tévesztették el hatásukat. A kongresszus rövid vita után, a dolog érdemére vonatkozó szavazás nélkül, napirendre tért. De másfelől alkalmoszerűnek tartotta, néhány merőben általános (a baccalaureatusok hagyományos rendszerének föntartása mellett is alkalmazható) alapelvet megállapítani.

A kongresszus zárulásában — a középiskolai sectio M. Egger előadó által előterjesztett jelentésének meghallgatása után — véglegesen elfogadtattak a következő (M. Pigeonneau javaslatára föllállított) elvek: 1. Mindenesetre szükséges, hogy a középiskolai tanulmányoknak sanctiójuk legyen. 2. A sanctio legjobb alakja az, mely a közepes tehetségű, lelkiismeretes tanulónak megengedi, hogy a bizonyítványt (illetőleg diplomát) túlságos megerőltetés és ad hoc előkészítés nélkül, az iskolai idő alatt kellő rendben folytatott tanulmányok alapján szerezzék meg. 3. Bármely sanctio elfogadása mellett kívánatos, hogy a befejező vizsgálaton figyelembe vegyék a tanulóknak előbbi (az iskolában kapott) érdemjegyeit és osztályzatát is. — Végül általán elismertetett, miszerint kívánatos, hogy a középiskolai oktatás különböző formáinak mindegyike oly sanctióval bírjon, mely a tanulónak a felső oktatás bizonyos (a tanulmányok természete szerint meghatározott) köreit nyitja meg.

* * *

A főiskolai sectio tanácskozásainak első tárgya a tanulmányoknak és tudományos gradusoknak (illetőleg diplomáknak)

*) O. Gréard: *Éducation et instruction*. Enseignement supérieur.

egyenértékűségére vonatkozó kérdés volt. Az e problema gyakorlati megoldásánál alkalmazható általános szempontoknak megállapítását nagy mérvben megkönnyítették azon véleményes jelentések, melyeket a sectio elnöke, M. Bufnoir, és a sectio jegyzője, M. Th. Cart, a kongresszus megnyitása előtt kidolgoztak. M. Bufnoir véleményes jelentése a problema elvi jelentőségét fejtegeti, különös tekintettel a franciaországi tanügyi praxisra; és végül megjelöli azon specialis kérdéseket, melyeknek tisztázása e téren mindenekelőtt szükségesnek mutatkozik. M. Cart elaboratuma a «Faculté des lettres» és hasonló tanintézetektől nyert diplomák, illetőleg az irodalmi (bölcseleti-történelmi) gradusok egyenértékűségére vonatkozó kérdést tárgyalja. A dolgozat érdekes, átnézetes ismertetését nyújtja a franciaországi «Faculté des lettres» fejlődésének, a francia irodalmi facultások jelen viszonyait összehasonlítva más államok hasonló tanintézeteinek viszonyaival; és végül megjelöli azon eseteket, melyekben az előtanulmányok egyenértékűségének elismerését kívánatosnak tartja. Az előadó oda concludál, hogy e tekintetben a licentiatusnál és a doctoratusnál nem forognak fönn elvi nehézségek. — Mind a két elaboratum igen liberalis eljárást ajánl, de egyúttal bizonyos cautelák szükségességére figyelmeztet.

A discussio a sectio elnökének véleményes jelentésében kijelölt irányt követte. Az elnök mindenekelőtt fölkerlte a külföldi főiskolai körök képviselőit, hogy az egyes országok főiskoláinak legislatíváját és praxisát a tanulmányok s diplomák egyenértékűségének elismerése tekintetéből ismertessék. A külföldi szakemberek nevezetesen a következő kérdő pontokra nézve adtak fölvilágosítást: 1. Mely előfeltételektől függ a rendes főiskolai tanfolyamokra bocsáttatás? 2. Mennyiben engedi meg törvény vagy főiskolai praxis, hogy főiskolai tanulók a szabályszerű tanfolyamnak egy részét külföldi főiskolán végezzék? 3. Mennyiben ismertetik el a tanulmányok s bizonyítványok egyenértékűsége, egyfelől «professionalis szempontból» (tudniillik, tekintettel a hivatásokra vagy pályákra, melyeket az illető tanulmányok és diplomák megnyitnak); másfelől tekintettel a tanulmányok folytatásának és magasabb rendű bizonyítványok vagy diplomák megszerzésének a lehetőségére?

Egyes országok főiskolai legislatívája és praxisa tüzetes fejtegetés tárgyát képezte. E sorok írója — tekintettel a kiemelt

kérdésekre — úgy a magyar egyetemek, mint az ausztriai és németországi egyetemek rendszerét ismertette; és utóbb részt vett a kérdéses viszonyok szabályozásának általános elveire vonatkozó élénk eszmecserében. Az érdekes fejtegetések közül, melyek együtt a különböző államokban fennálló rendszerek átnézetes képét nyújtották, itt — miután részletező leírásról le kell mondanunk — csak M. Collard, louvain-i egyetemi tanárnak előadását a belgiumi főiskolákon meghonosított rendszerrel, és M. Laskowsky, genfi tanár és dékánnak fejtegetéseit emeljük ki, melyek a genfi viszonyok tárgyalása alkalmából más főiskolák praxisára is kiterjeszkedtek és általában a szűkeklű korlátozások elejtését és liberalis praxisnak a meghonosítását pártolták. Több tag az elvek megállapítását megelőző discussiónak sikeres befejezését, a specialis nézetek elágazásával szemben, megkönnyíteni igyekezett; így nevezetesen: M. Gavard, svájci államtanácsos, az első főelv lehető legegyszerűbb formulációja tárgyában tett indítványa által; M. Gentet, genfi tanár és a sectio elnöke, olyan megjegyzések által, melyek a discussio alapját meghatározták s az eszmecserének gyakorlatias irányt adtak. A sectio végül a M. Bufnoir formulázta kérdéseket három általános elvnek elfogadása által döntötte el. Ez elveket a plenum is, lényegtelen módosítással, elfogadta.

A kongresszustól végleg elfogadott elvek a következő követelményeket állítják föl:

Először. Mindazon diplomák s bizonyítványokra nézve, melyek a szabályszerű középiskolai tanfolyam sikeres bevégzését constatálják és a főiskolai tanfolyamokra bocsáttatás előfeltételeit képezik, a nemzetközi egyenértékűség megállapítása, illetőleg föntartása kívánandó.

Másodszor. Kívánatos, hogy a főiskolai tanulóknak mindenütt megadassék a jog, miszerint a szabályszerű tanfolyamnak egy részét valamely külföldi egyetemen végezhesék.

Harmadszor. A mennyiben bizonyítványok és gradusok valamely magasabb rendű diploma megszerzésének előfeltételeit képezik; kívánatos, hogy azoknak egyenértékűsége tudományos szempontból mindenütt (nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül) a bemutatott bizonyítványok alapos vizsgálata után elismertessék. Más szókkal, általában megengedendő, hogy (ott, a hol a vizsgálatra bocsáttatást bizonyos előtanul-

mányok sikeres befejezésétől teszik függővé) oly hallgató, a ki külföldi főiskolákat látogatott, a külföldön végzett hasonló előtanulmányok és külföldi tanintézettől nyert bizonyítványok alapján a magasabb fokú vizsgálatra bocsáttassék.

Az utolsó problema, melylyel a kongresszus foglalkozott, a társadalmi tudományok főiskolai tanítására vonatkozó kérdés volt. A szervező bizottság a problémát így formulázta: «A gazdasági és társadalmi tudományok helye a felső oktatásban». A főiskolai sectio tárgyalásainak substratuma gyanánt első sorban M. E. Boutmy tartalmas dolgozata szolgált. A jeles tudós egy terminologiai megjegyzésnek (e név: «gazdasági s társadalmi tudományok» tárgyában) előrebocsátása után, mindenek előtt nagy vonásokban vázolja a szóban forgó tudománycsoport egyes főágait, ez ágak fejlődésének néhány fő mozzanatát és a tudományos munka irányainak alakulását a legújabb időkben. E történelmi s methodologiai fejtegetés után azon rendszerek ismertetése és méltatása következik, melyeket különböző országok főiskolái a társadalmi tudományok tanítását illetőleg elfogadtak. A tudós szerző egy «exposé»-t nyújt a viszonyoknak eddigi alakulása tárgyában; de tartózkodik positiv javaslatok előterjesztésétől.

A discussio megkönnyítése céljából, a sectio elnöke a vita tárgyára vonatkozó kérdő pontok egész sorozatát állította össze. Ez a «questionnaire» az eszmecserénél valóban vezérfonalként használtatott és általán elismert jó szolgálatokat tett. Egyes pontoknál igen élénk eszmecsere fejlődött ki.

A sectio tagjai mindenek előtt arra nézve adtak fölvilágosításokat: miként szervezetett eddig különböző országokban a szóban forgó tudományok főiskolai tanítása. Tekintettel a sectio elnökétől első sorban fölvetett kérdésre, általán elismertetett, hogy a régi egyetemi karok módjára szervezett, teljesen rendszeres tanfolyamok azon tudományok számára eddig általában nem létesítettek. De az eszmecserében közreműködő tagok szükségesnek tartották, azon intézményeket méltatni, melyek eddigelé ama tudományok rendszeres tanításáról gondoskodtak. Így marquis Alfieri azon intézet szervezetét ismertette, melyet ő, a párisi «École des sciences politiques» mintájára, Firenzében alapított és mely immár szép sikereket mutat föl. A bruxellesi egyetem rectora, M. van der Rest, a nevezett egyetemen nem rég berendezett társadalom-tudományi tanfolyamra

nézve adott érdekes fölvilágosításokat. Mások a kérdéses tudományok tanításának más főiskolákon való berendezéséről emlékeztek meg.

Ez alkalommal e sorok írója is több rendszert ismertetett. A németországi egyetemeken meghonosított különböző rendszerek sajátosságainak jellemzése után, az ausztriai jogi karok tanulmány- és vizsgálat-rendszerét vázolta és a magyar egyetemeken fönálló rendszert jellemezte. Tüzetesen megvilágította az utóbbi rendszernek azon elemeit, melyek azt egyfelől a németországi egyetemeken fönálló rendszerektől, másfelől az ausztriai rendszertől megkülönböztetik. Kiemelte, hogy az államtudományi tanulmányok (s így eo ipso az általán e kategóriába foglalt, nevezett tanulmányok is) a magyar egyetemeken külön sanctióval bírnak (államtudományi államvizsgálat, államtudományi doctoratus); és hogy e sanctiónak nem csupán tudományos, hanem «professionális» értéke is van, úgy mint a jogtudományi tanulmányok speciális sanctiójának. Egyúttal azt is kiemelte, hogy a magyar egyetemeken a szóban forgó tanulmányok a jog és államtudományi karok tanulmány- és vizsgálati rendszerében (mint a jogászai képzettség föltételei is) már jelentékeny positiót foglalnak el; és arra utalt, hogy a tulajdonképi jogtudományi szaktanulmányok és az államtudományi tanulmányok itt általában (tekintettel mind a két említett sanctióra) kapcsolatba hozattak. Az önálló kozigazgatási tanfolyamok eszméjét is érintette.

A fönálló intézményekre vonatkozó fejtegetésekhez az említett «questionnaire» többi pontjaira czélzó megjegyzések csatlakoztak. De a jövőben alkalmazandó általános elvek s a problema leghelyesebb megoldását biztosító intézkedések tárgyában folytatott eszmecserénél oly jelentékeny véleménykülönbségek merültek föl, melyek teljességgel lehetetlenné tették oly concret határozatnak a létrehozását, mely a szervezés munkájánál vezérfonalúl szolgálhatna. A nézetek ellentéteinek kiegyenlítése nem sikerült. A fölfogások különböző tekintetekben, a kérdéses szaktanulmányok alapját s terjedelmét illetőleg, de különösen az illető szakoknak elhelyezését (a fönálló egyetemi karok egyikében v. külön fakultásban, v. ad hoc föllállítandó tanintézetben) illetőleg annyira eltértek egymástól, hogy egy concret követelmény sem nyerhette el a kellő támogatást. E sorok írójának azon közvetítő javaslata sem, hogy a kon-

gresszus legalább általánosságban mondja ki, hogy rendszeresített tanfolyamoknak a szervezése és ezek számára külön sanctiónak megállapítása kívánatos.

A sectio végül oly formulával érte be, mely a vita alatt álló problema megoldásának irányát egyáltalán nem szabja elő, hanem csak annyit mond, hogy a kérdéses tanulmányok érdekében általában többet kell tenni, mint eddig. A sectio ugyanis M. Dreyfus-Brisac javaslatára csak azon óhajt fejezte ki, hogy a gazdasági és társadalmi tudományoknak a felső oktatásban az eddiginél nagyobb tér adassék.

A kongresszus zárulásán, melyen M. Blondel a sectio tárgyalásairól szóló jelentést terjesztett elő, szintén nem sikerült a szóban forgó problema megoldásának irányára vonatkozó határozatot létrehozni. Közvetlenül a kongresszus tárgyalásainak berekesztése előtt, kötelességemnek tartottam, újból fölvetni azt a kérdést: vajon nem volna-e kívánatos és lehetséges, a problema megoldásánál követendő irányt csak nagyjában, a legáltalánosabb szempontok egyértelmű megállapításával, kijelölni? A sectio kifejezte kívánalom időszerűségének s jogsúltságának elismerése mellett hangsúlyoztam, hogy a kongresszus azon esetre, ha amaz általános formula szentesítésére szorítkoznék, alig felelne meg teljesen azon intenciónak, mely a vita alatt álló problema kitűzésére indított. Kiemeltem azt is, hogy bizonyos általános alapelvek elfogadása még nem involválná szükségkép a kijelölt czél szolgálatában álló intézmények egyformaságát.

A különböző országok egyetemlein fönnálló egyes rendszerekre, a facultások kereten kívül szervezett tanfolyamokra, a bruxellesi egyetemen a legújabb időben meghonosított rendszerre utaltam. Azon nézetet nyilvánítottam, hogy a kongresszus tekintettel — azon jelentőségre, melyet a társadalmi tudományok épen e korszakban nyertek — az utak- s módokra vonatkozó nagy véleménykülönbségek respectálása mellett is, általánosságban kimondhatná azt, hogy rendszeresített tanfolyamoknak létesítése és ama tanulmányok külön sanctiójának megállapítása kívánatos (un système complet d'enseignement avec une sanction).

De a többség ily általános elvi határozatnak elfogadására nem volt hajlandó. A kongresszus tehát elfogadta a sectio javaslatát és beérte a fönt említett postulattal.

Még meg kell emlékeznünk azon fényes zárbeszédéről, melylyel M. Gréard a kongresszus munkálatait berekesztette. A kongresszus elnöke e beszédben a munkálatok eredményeit összegezte és méltatta. Az eredmények túlbecslésétől épen úgy óvakodott, mint a túlzó skepticizmustól. Végül igen találóan jellemezte a tudományos kongresszusok föladatát és munkálatainak becsét; különösen azon rokonszenv-érzelmeke is utalt, melyeket eszményi czélok szolgálatában végzett munka az emberi kedélyben kelt.

A kongresszus néhány külföldi tagja végül, a gyülekezet nevében, köszönetet mondott az elnöknek és munkatársainak; úgy mint a francia kormánynak is, mely a kongresszus rendezőinek fáradozásait készséggel támogatta. Egyúttal pedig társaik nevében is a legmelegebb rokonszenvet nyilvánították a francia nemzet kulturális törekvései iránt, mely ez alkalommal nemcsak a különböző országok tudósait fogadta általán elismert vendégszeretettel, hanem a béke s a civilizatio nagy ünnepére hívta meg az összes népeket.

MEDVECZKY FRIGYES.

A KÉPZŐMŰVÉSZET TÉLI TÁRLATA.

A képzőművészeti társulat az idén őszi tárlat helyett téli tárlatot rendezett. Ez azt jelenti, hogy a november hó folyamán megnyílt tárlat nem záródik be december hó közepén, hogy helyet adjon a karácsonyi tárlatnak. Az eddigi szokásnak nem igen volt értelme, mint hogy a kisebb tárlat amúgy is belefér a nagyobbba, rossz képeket kifüggeszteni pedig sohasem érdeemes. Még kevésbé volt indokolt, hogy csak is száz forintnál olcsóbb képek vétettek föl a karácsonyi tárlatba, mintha bizony csak olcsó vázlatok volnának alkalmas ajándék. De halaszthatatlan volt ez intézkedés különösen azért, mert a közönség érdeklődésével már évek óta ellentétben volt az őszi tárlat hamaros vége. A közönség nem tájékozódhatott a felől, hogy mit érdemes ismételve és jobban megnézni, arra meg épen nem volt elég az idő, hogy magát beleélje az újabb művészi termékek szemléletébe. Szóval nem fejeződhetett be az a processus, mely által az ilyen tárlat hasznossá válhatik a közízlésre és vele együtt a művészet érdekeire. A mindenfelől élénken óhajtott és helyes intézkedésért köszönet illeti a társulat igazgatóságát.

A miként illik, legelőször az idegen művészeket üdvözlöve, igazi örömet okoz több régi és igen rokonszenves ismerős, kikhez számos újabb vendég csatlakozik. Abry Leon, Claus Émile, Tholen Willem, kivált pedig Verhas Jan és Verstræte Théodore, belga festők, azután Rotta Silvio, olasz és végül Bompiani A. és Sala Paolo aquarellisták, Firle Walter, német festő, nálunk oly jól ismert, szinte meghonosodott művészek, hogy elég csak nevöket említeni. Hisz majdnem

mindegyiknek művészetét egy-egy jobb alkotás képviseli nemzeti múzeumunk képgyűjteményében. Verhas Jan mindkét festménye: *A tenger szélén* és a *Séta a tengerparton* ugyan annak a festői föladatnak sikeres megoldása, mint az a festménye, mely 1887-ben a külföldi művészek arany érmét nyerte el, s utóbb a nemzeti múzeum képtára számára megvásároltatott. A tengerpart sajátos világosságú, ködös és még is fényes levegőjében megjelenő alak épen oly művészi érzékkel és finom festői előállításban van visszaadva, mint a tavalyi képen. A milyen egyszerű, igénytelen a tárgy, az ábrázolás őszintesége mégis megnyeri rokonszenvünket, úgy hogy szinte hajlandók vagyunk, erkölcsi tartalmat is látni a festményben, mely nem akar egyéb lenni az alak ábrázolásánál. A rokon természetű hatás, melynek tényezője azonban itt már valósággal benne is van az ábrázolt tárgyban, szinte önkénytelenül rávezet a másik külföldi művészre, a kinek *Vasárnapi iskola* című festményével szintén 1887-ben ajándékozott meg a nemzeti múzeum képtára, s a ki az idei tárlatra három művet küldött. Firle Walter, müncheni festőt értem. E művész, mint sokan müncheni társai közül, szorosan csatlakozik a belga festői iskolához, s hogy a csatlakozás még szorosabb legyen, német létére a népéletből vett tárgyakért Belgiumba, illetőleg Hollandiába megy. *Reggeli ájtatosság a delfti árvaházban*, *Hollandiai varrónők*, *Tavaszi és tél*. (A delfti árvaházból) a címe e három festménynek. Az egyik két árvaleánya énekel, s az egyik régies pianinón kíséri az éneket. A másikon néhány nő varr. A harmadikon egy árvaleánya pianinón játszik, s mellette öreg anyóka szenderegve ül. Kell-e ennél igénytelenebb, szerényebb tárgy? Valamennyin, úgy mint a *Vasárnapi iskolán* is, magasabban levő ablakon át tiszta, de hideg fényű világosság özönlik be és az alakokat egyenletesen elárasztja. Tehát mint a nemzeti múzeumban levő képen, itt is ugyan azt az álláspontot foglalja el, ugyan azt a kiválóan festői föladatot: sajátos világítású levegőben megjelenő alakok ábrázolását tűzte maga elé. Önkényt értetik, hogy a föladat megoldásának lényege a világításban van. Egyébként pedig az igénytelen tárgy lehetőleg egyszerű és keresetlen előállítású. Az alakok általán nem igen emelkednek ki, azonban itt-ott, kivált a harmadik képen (362), nagyon is észrevehető az alakok domborúságának hiánya, a mi azt jelenti, hogy az egyenletes világítással nem mindenütt bírt egyenlően

megküzdeni a művész. Az arcokon az ártatlan gyermeki szerénység, az igazi mély áhitat, mely egész lényüket eltölti, megkapó közvetlenséggel van kifejezve. Hogy ennek mestere, azt már a *Vasárnapi iskolával* is bebizonyította a művész, s ez az, a mi valóságos erkölcsi tartalmat ad a képnek. A három kép közül kivált az elsőre (38) és a harmadikra illik ez. Nincs az a jó könyv, sőt nincs olyan irodalom, mely a kedély nemes érzületét oly jól táplálná, oly hathatósan támogatná és oly könnyedén fölemelné, mint az ilyen megigézően főszegetés és egyszerű alkotása a hatalmas ecsetnek.

Az olaszok nagyobb része vízfestményeket küldött, s viszont a tárlaton látható vízfestmények főbb része olasz munka. A festés e technikájában dívó mind két irányt számos művön van alkalmunk az idén tanulmányozni. A két irány közül az egyik valamely jelenség színes hatását nagy ecsetvonásokkal adja vissza és a festményt egymás mellé rakott színes foltokból állítja elő. Ez az eljárás az, mely a vízfestés tulajdonképeni és természetes technikája. A másik irány az, mely az olajfestés hatását megirigyelte, s igen pontos kidolgozással azt törekszik elérni. Az ily eljárás szerint készült vízfestmények kétségtelenül igen érdekesek, de megszűntek tulajdonképeni vízfestmények lenni. Az előbbi irányt követik Sala Paolo és Bazzani Luigi, az utóbbit kivált Bompiani A. műveli és akár hányszor kétségbe ejt, vajon vízfestmény előtt állunk-e? Rotta Silvio, a külföldi arany érem tavalyi nyertese, szintén két ilyen vízfestményt küldött, melyek az utóbbi irányban bámulatos befejezettségű művek. A nemzeti múzeum számára megvásárolt Bazzani-féle kép, mely Septimus Severus diadalívét ábrázolja és a Rotta-féle *Régiségárús* klasszikus példányai lesznek a vízfestés e két irányának. Mindkettő igen szerencsés választás.

A francia festők a belgákhoz, németekhez és olaszokhoz képest fölötté ritka vendégei a mi tárlatainknak, úgy annyira, hogy a művészetek élén haladó nemzet egyik legfőbb művészetének, a képírásnak, állapotát itt Buda-Pesten megismerni nincs alkalmunk, sőt azt nem is sejtjük. Néhány évvel ezelőtt Constant B. küldött a tárlatunkra egy színpompás, nagy festményt, mely egy arab khalifa vérengző igazságszolgáltatását ábrázolta. A kép itt nem talált vevőre. Azóta francia művészek csak gyéren jelentek meg és jelentékenyebb francia festményt épen

nem láttunk a tárlaton. Most is 254 művész között, kik együtt 493 képet és szobrot állítottak ki, van körülbelül 137 külföldi művész 281 művel és pedig: 44 olasz 98 művel, 43 belga 75, 38 német 88 művel; a francia művészek száma csak 12, kik együtt 20 művet küldöttek. Általánosan ismeretes, hogy a képzőművészeti társulat intéző körei, névszerint és kivált annak igazgatósága, mily nagy súlyt fektet arra, hogy a legjobb külföldi mesterek legjobb műveit mutathassa be, s hogy e czélből mily gonddal ápolja a meglevő összeköttetéseket és ugyanakkor fáradhatatlan buzgalommal keres újabbakat. Azért senkinek sem fog eszébe jutni, hogy a francziák gyér megjelenése miatt az igazgatóságot vádolja, sőt ellenkezőleg, számot vetve a meglevő nehézségekkel, mindenki a legteljesebb elismeréssel adózik azért a nem közönséges vívmányért, hogy az idén a francia kormány engedett át egy festményt a tárlat számára. Ez valóban nagy esemény, tekintve akár a francia kormány előzenyességét, akár pedig azt, hogy alkalom van Buda-Pesten látni, milyen képeket szokott vásárolni a francia kormány. Dawant Albertnek *Hajótöröttek mentése* című festménye ez. Társulatunk juryje a külföldi művészek arany érmével viszonozta az előzenyességet. De a jury e ténye nem volt pusztán udvariasság, mert nem is tehetett egyebet, a mennyiben örülnie kellett, hogy az érmet ez egyszer olyan alkotásnak ítélheti oda, a milyent kitüntetni még nem volt alkalma. A roppant vászon alján az előtérben természetes nagyságú, kétségbeesett hajótöröttekkel megrakott csónakot hánynak-vetnek a viharos tenger hullámai; balra egy nagy hajó fekete pánczélfala meredek bástyaként emelkedik és hátranyúl a háttérbe; két hajótöröttet kötélén húznak föl. Épen kezdődik a mentés nehéz munkája. A tárgy maga nem valami nagy esemény, a művész a tengeri élet egy jelenetét állítja elénk, s azt is, legalább az elrendezés tekintetében, mintegy episodot fogva föl, de annak drámai tartalmát megrázóan részletezi külön-külön mindegyik alakon. A tenger fenyegető örvényének borzalmai a csónak hosszában húsz néhány változatban tűnnek föl szemünk előtt. A hatás ereje szinte megmérhetetlen, és elfogúltan kutatjuk, fürkészszük a mesterien ügyes kimunkálást, a tudást és a művészetet, mely e képen oly összhangzatosan egybeolvad, hogy egyiket a másiktól elválasztani alig lehet. Íme, így festenek a francziák. Már most nem is legelső festőjöknek e művét a többi külföl-

diekkel összehasonlítva, meggyőződhetünk, hogy a csónakban ülő egy alak megfestésében több a tudás, mint a tárlat bármelyik képében, továbbá abban sem fogunk kételkedni, hogy a külföldiek közül a belgák vannak hozzá legközelebb, de azokat is jókora távolság választja el a francziáktól; a belgáktól jó messze következnek a németek, kik között elsők a müncheniek és csak messze, messze a többiek. Ismételve köszönet illeti az igazgatóságot, hogy e képet megszerezve, ily tanulságossá tette az idei tárlatot.

*   *   *

Veleményünk szerint a tárlat sikerét nem a külföldi, hanem a hazai művészet termékeivel kell mérni. Épen ezért az ott bemutatott magyar művekkel szemben egészen más a bírálat kötelessége, a mit úgy értünk, hogy nem szabad csak is a legjobb alkotások megbeszélésére szorítkozni. És ennek azonkívül, hogy a magyar művek minket közelebről érdekelnek, van még egy más oka is. Az a 280—290 festmény, noha viszonyainkhoz mérten igen meg lehetünk vele elégedve, inkább csak hírmondója a belga, az olasz, a német festészetnek; tudomásunkra hozza, de nem ismerteti kimerítően azon népek művészetét. Ellenkezőleg a 117 magyar művész által beküldött 212 műben előttünk áll az egész magyar művészet mindenestől, noha oly elsőrangú művészek, mint Lotz és Horovitz, nem vesznek benne részt. E szám magában foglalja majdnem mind azt, mit a magyar művészet egy év alatt alkotni képes volt. Önkényt értetik tehát, hogy mikor meg van az anyag, melyből részletesebb és határozottabb ismeretet merithetünk, akkor a bírálat nem elégedhetik meg azzal, hogy egy-két kiválóbb alkotásra rámutat.

A 212 mű közül néhány szobrot és néhány vízfestményt kivéve, a többi olajfestmény. Ezeknek kisebb része arczkép, a többi népeletet és tájat állít elénk. Történeti ábrázolás egy sincs. Ebből kiderül, hogy a magyar festészet a tárgy megválasztásában már évek óta következetesen ragaszkodik ugyanazon fölfogáshoz, úgy hogy az mintegy elvi jelentőségűvé kezd válni.

Már többször ismétlődött és szinte megszokott e jellemző vonáson kívül a mostani tárlatnak van egy új, s mondhatjuk,

hogy meglepő vonása. Ez az, hogy a Benczúr Gyula vezetése alatt álló mesteriskola lassankint fejlődve, elérte azt, hogy egyes tanítványainak művei már-már mint könnyen megkülönböztethető, sajátos jellegű művek, kiválnak a magyar művek sokaságából. Az iskola virágzásáról még nem lehet beszélni. Hogy festészetünkben iskolának a nyoma mutatkozik, csak viszonylagos siker. A korábbi állapotokhoz képest azonban ez igen örvendetes eredménynek mondható.

A mester egyik műve, mely gróf Károlyi Gyulánét és fiacskáját életnagyságu egész alakban ábrázolja, folytatását képezi az általa festett főúri képmások sorozatának. Eddig a művész csak főurak képmását festette, ha nem csalódom, ez az első festménye, mely főrangú hölgyet ábrázol. S miként évekkel ezelőtt gróf Károlyi Gyula képmása nyitotta meg a sorozatot, meglehet, hogy most majd egymást követik a főrangú hölgyek képmásai. Ez a második sorozat szerencsésebb gondolat lenne, mint az első volt. Néhány év előtt ugyan is már mutatott be a művész egy női képmást, s akkor ugyan e helyen azt a nézetünket nyilvánítottuk, hogy férfiakat ábrázoló képmásain az arc kifejezésének élénksége, s egyénileg jellemző volta nem kielégítő, ellenben azon női arckép épen e tekintetben igen sikerült volt. Előbbi nézetünket ma sinces okunk megváltoztatni. Az utóbbit, tudniillik a női képmásra vonatkozót pedig megerősíti a művész e legújabb műve. Nagy baj, hogy a szokástól eltérőleg, a képre már most rá van írva a név. Ez a festmény részletesebb elemzésének tilalma. Két megjegyzést azonban még is megkockáztatunk. Egy ízben ugyanitt arra utaltunk, hogy Benczúr mennyire beleélte magát a XVIII. század művészi fölfogásába, s íme ez a képmás olyannyira azon század szellemében van kigondolva és megfestve, hogy hozzá hasonlótt nem hoztak létre, mióta François Boucher letette a rózsás színeket és az üde formákat kedvelő és az árnyéknak még árnyéka iránt is ellenséges indulatú ecsetjét. Úgy véljük, előnyösebb lett volna az ülő helyzet, mert akkor a festmény leghátrányosabb részlete, a jobb kar, más helyzetbe jutott volna.

A művész másik műve, a Komócsy Józsefet ábrázoló kép, egyszerűen nem számít. Azt hiszszük, ez ellen maga a mester sem igen szabadkozik.

A tárlat magyar részének a dicsősége nem Benczúrt illeti, de tanítványait sem egyenként és külön-külön, hanem az

iskolát, azaz a mestert és tanítványait. Ezek műveinek összegében észrevehető az a momentum, melyből lassanként határozott művészeti nézet fejlődhetik. Tény, hogy tanítványainak művei, legyenek azok bármily gyöngék, sokszor fölületesek, már évek óta ugyan egy szellemben, mondhatjuk határozott program szerint vannak megfestve. A program lényegét az emberi test, vagy a tárgyak felszínének gondos, szinte aprólékos tanulmányozása képezi, de akként, hogy a felszín részleteinek tanulmányozásából eredményként nem művészileg befejezett formák, hanem színes, festői hatás áll elő. Igaz, hogy a tanítványok most legnagyobb részt képmásokat festenek, de tekintve az iskolának határozottan a színezésen alapuló festői irányát, nem lehetetlen, hogy az iskola majdan, mikor ki fog fejlődni, legszebb bérárait más téren fogja aratni.

A Benczúr-iskolában, most Stetka Gyula áll első helyen, a mi még nem bizonyítja, hogy első rangú talentum lenne. Sok tehetsége van, de sokat fest és sokszor gondatlanul, sőt a mi vészjósló, néha meggyőződés nélkül is. A mostani tárlaton levő négy műve szintén képmás, valamennyi közt legsikerültebb, sőt föltétlenül sikerült a 380. számú *Férfi arckép*, melynek kifejezésében és festői kimunkálásában oly finomságok vannak, a milyenek nálunk fölötte ritkák. E kép fölfogás és festés tekintetében a legsikerültebb művek közé tartozik. A másik három messze e mögött marad. Méltón sorakozik melléje, s bár sokan fejcsóválva fognak kételkedni, még is kimondjuk, hogy lényegileg congeniális mű Komlóssy Ede festménye, a *Női arckép* (265). E mű szerzője fiatalabb tanítvány lehet, mint Stetka, de nem kisebb művész és nem kevésbé hatolt be a mester módszerébe. Módszert mondunk és nem fölfogást, mert talán idővel lesz alkalom a fölfogásról bővebben szólni. Burger Lajos *H. M. úrnő arcképe* című festményében (222. szám) föladatát jól oldotta meg. Egészen megértette, hogy egy fiatal és kiváló szépségű hölgyet miként kell festeni és ezt meg is valósította. Az alak megjelenése, tartása és tekintete egyaránt sikerült; a kimunkálásra több gondot fordítva, a művész meglepően jelentékenyebb művet alkotott volna. Bruck Miksa *Mire megrénülünk* című művében (348. szám) látjuk a mesteriskola festői irányát leghatározottabban és sokat ígérően jelentkezni.

Az ímént, mikor a külföldi művészek és művek, meg a magyarok számszerinti arányát akartuk megállapítani, a társu-

lat által kiadott tárgymutatót véve a kezünkbe, első ízben éreztük azt a hiányt, hogy belőle a művészek magyar volta biztosan nem tudható meg, noha ezt igen könnyű volna elérni a magyar művészek születési helyének megemlítésével. Ajánljuk is ezt az illetékes körök figyelmébe, mert nagyon jó az, ha mindenütt és mindig tudjuk, hogy hányan vagyunk. Most meg, hogy a mesteriskolát és tanítványainak műveit méltatjuk, ismét a tárgymutatót vesszük elő, hogy kikeressük azokat, kik szintén tagjai voltak az iskolának, de viszonyuk csak személyes volt, mert művészetükön nem látszik meg, vagy legalább mi nem ismerünk rájuk. Tanulságos lenne az ilyeneket is jobban megnézni, de lehetetlen, mert íme azt látjuk, hogy a tárgymutatóban ez sincs megjelölve. Ez lényeges hiány, mert magát a művészetet érinti. Azonban belátjuk, hogy miután e hiányt eddig nem éreztük, most nincs jogunk még arra sem, hogy meglepetést érezzünk. Nálunk eddig senki sem vette észre, mennyire fontos az, hogy mely művész melyik mesternek volt a tanítványa. Hisz az ágról szakadt művész, ki saját erejéből viszi valamire, igen ritka csoda, káprázatos tünet; a művészet csak ott verhet mélyebb gyökeret, ott fejlődhetik biztosan, a hol a mesterek iskolát alapítanak, s művészeteket hagyományként átadják tanítványaiknak. Jól tudták ezt már a görögök is és nagyon tanulságos, hogy Pausanias, Kr. u. II. századbeli útleíró, ki csak mellékesen említi a művészet alkotásait, soha sem mulasztja el megmondani, hogy az illető művész melyik mesternek a tanítványa volt. Többek közt például így szól: «Ez a szobor Pantias műve, ki Sostratos fia és tanítványa és a kire Aristokles ügyessége és művészete mintegy kézből-kézbe szállt, mert ő volt a hetedik mester, ki ebből az iskolából való». Íme, a Kr. előtti 4-ik században élt művész iskolája, annak leszármazása ismeretes még a Kr. utáni II. században is, tehát 500 év multával, a művészet mély hanyatlásának idejében és az akkori útleíró följegyzí, mert tudja, hogy olvasó közönsége érdekesnek fogja tartani. Kétségtelen tehát, hogy a görögök iskolák szerint gondolkoztak művészetökröl. Épen így számon tartották a műhelyeket a renaissance korban, s számon tartják a művészek mesterreit mostanság a francziák, minden művész neve után oda teszik, hogy kinek a tanítványa. Kövessük e példát mi is.

*

*

*

Van a tárlaton még néhány magyar mű, mely egy vagy más okból igényt tarthat rá, hogy külön megemlítsük. Vastagh György megáll a színvonalon, melyre magát nagy szorgalom árán fölküzdötte; nagyot, bámulatra ragadó művet nem alkot, de az ecsettel oly biztosan bánik, a mint csak kevés magyar festő, s a mit fest, az mindig megüti a mértéket. Ennek bizonyossága a gróf Csáky Albint ábrázoló képmás is. Igen tisztességes munka ez, melylyel azonban sokkal több hatást ért volna el, ha az alak szembe nézne. Balló Ede a legszebb sikerrel üzi az arcképfestést; most kiállított két műve, kivált pedig az arckép-tanúlmány (155. szám) igazi művészi alkotás. Spányi Béla régi, jól ismert modorát egészen újjal cserélte föl, mely a régi-nek merőben ellentétese. Az előtt alkonyati hangulatú, szürkés és barnás, szintelen tájképeket festett oly símán, mintha csiszolva lettek volna, mostani hat darab kisebb-nagyobb tájképe mind színes, világos, ha nem is igen derült és nagy vonásokkal van festve, mint mondani szokás, széles kezelésű. Művészi modorát ily gyökeresen nem egyhamar változtatta meg művész, ennyire az ellenkezőbe csapni át szinte lehetetlennek látszik. Azt hisszük, a művész belátta, hogy úgy, a mint azelőtt festett, sokáig nem festhet. De valóban mesés, hogy ezt valaki belássa, mikor festési modorának az alapját érzékeinek működése képezi. Rejtélyes tünemény, de bizonyos, hogy a változás előnyére van, ámbár e képein is nagyon gyér a levegő, a tájképnek éltető eleme. Egyik műve, az *Őszi reggel*, elnyerte a társulati nagy díjat. Ha nagyobb válogatás lett volna a számot tevő művekben, a bíráló bizottság valószínűleg úgy vélekedett volna, hogy jó lesz megvárni az új modor további eredményét. Azonban így sem lehet mondani, hogy egészen érdemtelenül tüntették ki.

Bezárjuk a sort Pállik Bélával és a nemzeti múzeum számára a kormánytól tőle megvásárolt birkákkal. A művész évek sora előtt búcsút vett a képirástól és beállott énekesnek, s ismét visszatérve a képiráshoz, a birkák ábrázolásának csak oly mestere, mint volt tíz évvel ezelőtt. Ezt megmagyarázza az, hogy tudvalevőleg azóta a birkák nem változtak, s Pállik nem feledett semmit mesterségéből. Igazi természethű gyapjasok és kifejezésök meglepően találó. Kár, hogy akolban vannak, mert régi tapasztalat, hogy az állatok csak a szabadban, teljes világításban mutatnak valamit, s még nagyobb kár, hogy

az akol sötét és háttere egészen fekete, a mely feketeség az előtérben sem szűnik meg egészen. A magyar festőknek általán az a jellemző vonása, hogy a fekete a kiindulásuk és abból haladnak a világosság, a fény felé; némelyik annyira kidolgozza belőle a képet, hogy alig venni valamit észre, Pállik azonban egészen benne maradt.

A mi ezeken kívül van a tárlaton, az a körülbelül 180 festmény, egy nagy és zavaros tömeg, mely hazai képírásunk szomorú állapotának tanúsága. A tömegben van Feszti Árpád festménye: *A kesergő asszonyok Krisztus sírjánál*, melyet a pályabíróság ritka egyértelműséggel a magyar művészeknek szánt arany éremmel tüntetett ki. Ott van a Ráth-díj nyertese is, a *Mézes hetek*, mely Margitay Tihamér műve. De mit használ a kitüntetés, ha az véletlen szerencse látszatával bír? Nem bírjuk leküzdeni kételyünket, mikor azt látjuk, hogy például Eisenhut Ferencz, a ki sokkal több tudásról és tehetségről tanúskodó festménynyel a két év előtti arany érmet nyerte el, most olyan képet fest, a melyen a *Hadi zsákmány*. Akár csak most tanúlna kezébe venni az ecsetet, olyan kemény, száraz, a szó igazi értelmében nem festői ez a kép. Feszti Árpád még soha sem állított ki festményt, melyben annyi tudás és készültség lett volna, a mennyiből művészi tehetségét biztosan meg lehetett volna ítélni. A múzeumban levő *Golgothát* sem tartjuk ilyennek. E műve csak arról tanúskodik, hogy van temperamentuma, a mi szintén nem megvetendő kincs. Ugyan e kép azonban azt is bizonyítja, hogy tudása még nincs kellő egyensúlyban temperamentumával. A *Kesergő asszonyokon* azt látjuk, hogy a művész egy jókora lépést tett ez egyensúly felé, a nélkül azonban, hogy ezt teljesen helyre állítania sikerült volna.

A festmény egy sziklaüreg-féle térségben fehér márványból faragott, vagy ilyen lapokból összeállított koporsó körül négy női alakot ábrázol. Első pillanatra eszünkbe jut Munkácsy Mihály festési modora. A festmény egyes részletei, kivált alúl, például a fehér ruhás nő mezítelen lába, a közelében levő edény nagyon kidomborúlnak a síkból, az utóbbit — úgy rémlik — Pontius Pilatustól kérték kölcsön a kegyeletes asszonyok. Az alakok fejét azonban épen úgy, mint Munkácsy festményein, már nem árasztja körül ugyanaz a levegő. Az egyik asszony, a legkevesebbé sikerült alak, vörös-barna köpenynek előképét

már évekkal ezelőtt megfestette Munkácsy. De azonnal észre-
 veszzük a nagy különbséget, mely abból áll, hogy Munkácsy
 festményén az ilyféle színek meleg világításban szoktak lenni,
 Feszi Árpád e művén pedig hideg fény uralkodik, s azért festői
 hatása nem is összhangzatos. Kár, hogy a művész az előképül
 választott mester példáját nem követte egyebekben is, kivált
 pedig, hogy nem törekedett határozottabb és jellemzőbb kifeje-
 zésre az arcokban. Úgy látszik, hogy a hatás e tényezőjét
 nem sokra tartja, mert különben nem rejtette volna el az
 egyik alak arcát, a mely alak tartása, a mint a koporsóra
 leborúl, inkább fáradtságot, mint bánatot fejez ki. Egyéb-
 ként e fehér patyolatos alak valamennyi közt a legjobb,
 nem tekintve leomló vörös haját, mely nincs jól festve. Legna-
 gyobb hibának azt tartjuk e festményen, hogy a művész mesz-
 sziről elkerülte az alakok elrendezése, a compositio által elér-
 hető hatást, s csak úgy találomra, számítás nélkül helyezte el az
 alakokat, az egyiket ide, a másikat oda. Ezzel a jelenet hatásá-
 nak s ugyanakkor természetességének is sokat ártott. A compo-
 sitio nem üres conventio, annak természetes föladata, hogy a
 mit egy alak nem bír elég hatásosan kifejezni, abban egy má-
 sik, vagy több alak támogassa. De meg az embernek is termé-
 szetes ösztöne, hogy nagy fölindulásban másik ember társával
 valamiféle viszonyba helyezkedik: ránéz, kezét fölemeli, feléje
 nyúl, kezét megfogja, nyakába borul stb. Nézzen meg a művész
 egy temetést, melyen igazi gyászolók is vannak jelen, s meg fog
 győződni, hogy festménye a hatás legigazibb tényezőjének híján
 van. Akkor aztán nem fog többé csodálkozni azon sem, hogy
 alakjai elmeháborodottnak látszanak és hogy ürességök oly
 annyira szembeszökő. Hozzá járúl, hogy tartalmatlanul vannak
 festve. Úgy véljük tehát, hogy a temperamentum nem menti
 meg a festményt, s nem igazolja az érmet. Nincs meg se a
 festményben, se a művész múltjában, se működésének eddigi
 eredményében a biztosíték a jövőre nézve. A mit most látunk,
 az csak szerencsés portyázás, pillanatnyi jó ösztön eredménye.
 Az aranyérem oly festményt illet meg, mely nem ötlet, hanem
 fokozatos haladás eredménye.

Az ideai tárlat épen azért oly kedvezőtlen hatású, mert a
 szerencsés fogások forrása mintha egyszerre kiapadt volna, s
 előttünk áll a meztelen valóság. Megdöbbenve látjuk, hogy ma-

gyar festő van ugyan elég, de kevés olyan, a ki alaposan tanúlt, olyan, a kinek van elég tudása arra, hogy tehetsége, legyen az. bár szerényebb, nem hagyhatja cserben. Igen jó hangzású nevetek hallgatunk el.

Szobrászaink alig küldtek valamit a tárlatra. Róna Józsefnek a Röck-féle díjjal kitüntetett csoportja, *A megszorúlt faun*, rosszul kigondolt, unalmas munka.

PASTEINER GYULA.

É R T E S I T Ó.

Thierry Amadé. Elbeszélések a római történetből az V. században. Szent Jeromos. A keresztyén társadalom nyugaton. A francia eredetiből fordította dr. Öreg János. Buda-Pest, 1888. Kiadja a magyar tudományos akadémia.

A hatvanas és hetvenes években jelent meg Thierry Amadé-nak a római történet V. századát tárgyzó hat kötete, melyeket szerzője *Elbeszélések a római történetből az V. században* címmel foglalt egybe. Mindegyik fényes tollal, eleven képzelemmel írt monographia, mely néhány nagy alak köré csoportosítja a kor történetét. A Szent Jeromusról írt munka inkább csak a IV. század vallási életét és harczait tárgyzza, de így is teljes rajzát adja a vallási forrongásban élő kornak. Jeromos az érdekes középpont, de alakja körül elevenné lesz századának teljes társadalmi s szellemi élete. S mint ő maga bezarándokolja a világot Rómától a syriai pusztákig; körülé föl-föl bukkan az akkori chaotikus római birodalom vegyülék népe, melyben a pogányság s keresztyénség, az ó- és a középkor, a rothadó ó-világ s a keletkező újnak sugarai phantastikusan verődnek össze.

Egy kissé ugyan későn jelenik meg Thierry e művének fordítása nyelvünkön; feltűnése óta tudományos szempontból kimértebb s philosophikusabb szellemben is írtak a keresztyénség első századairól; de eleveneségre, regényszerű érdekességre nézve egyik sem vetekedik Thierry műveivel. Azóta külföldön egész özöne jelent meg az úgynevezett kulturregényeknek, melyek a keresztyénség első századait tüntetik elénk s nagyon kapósak; de nem hiszszük, hogy csak egy kissé gyakorlottabb olvasó előtt is, Thierry története — tisztán irodalmi szempontból is — ne válnék élvezetesebbé, mint a gyakran híg meséjű regények, melyek e mellett épen pszichologiai

szempontból a leghamisabbak. Valóban kívánnók, hogy ne csak a történetkedvelők olvassák, hanem még regényolvasóink se riadjanak vissza az akadémia piros kötésétől, melyben Thierry műve élvezhető és magyaros fordításban megjelent. A történet színhelye még szélesebb, mint Shakespeare *Antonius* tragédiájában, s Róma városának szellemileg elrongyolt népe ép oly színes képben áll előttünk, mint a szent remetékkel, fanatikus askétákkal telt keleti sivatagok. S még a vallásos vitatkozásoknak, szenvedélyes harczoknak is oly drámai elevenséget, regényszerű érdeket tud adni Thierry színes és meleg tolla, hogy a theológiától idegenkedő is érdeklél követhegi.

De azért általánosabb történeti szempontok is elménkbe villannak Thierry művének olvasásánál. Nagyon szépen meg van magyarázva például, hogy az adott viszonyok közt hogyan keletkezett a gazdag és művelt társadalom tagjai közt a világtól elfordulás ösztöne. A finomabb szervezetű elmékben a Thebaisba, vagy a pusztákba vonulás képzete, az élet csömörétől való mystikus szabadulás oly természetesen fejlődött, mint — hogy profán példával éljek — a mai életviszonyok között a könnyű módon boldogulás s a minden áron érvényesülés vágya fejlődik. A puszta csendje s vezeklése sokak szellemére akkor oly vonzó volt, mint ma egy elnyűtt nagyvárosi pénzemberre, vagy politikusra a tengeri fürdő vagy a svájci hegyek. A zarándoklás, különösen a IV. századtól, mintegy divattá vált. A ki nem vezeklett, legalább nagy útat tett a keresztyénség bölcsőjéhez. Nem a keresztes háborúkban zarándokolt a nyugat először keletre, hanem a római császárság IV—V. századában. Galliából, Britanniából, Hispaniából, Italiából, s különösen Rómából csapatosan vonultak Jeruzsalembe, mint a mai emberek Párisba. A 333-ik évből még fön is maradt egy kalauzkönyv *Útmutató Bordeauxtól Jeruzsalemig* cím alatt. Az Alduna mentén s a mai Balkán-félszigeten — mint Mommsen történetének V. kötetében megjegyzi — a császárság első századaiban még oly fényes volt az administratio, hogy azt a mai állapotokkal még össze sem lehet hasonlítani. A IV. és V. században is fönmaradtak még a pompás utak, mérföldmutatók, állami gyorskocsik és mindenütt szállodák. Könnyebben és szabadabban lehetett útatni, mint akár ötven évvel ezelőtt. Szent Jeromos maga is nagy útató volt. Művei — mint Thierry mondja — ma is *Vade mecum*ja lehetnek minden útatónak, ki a Szent Földet haszonnal akarja meglátogatni.

Thierry könyvét különben szélesebb olvasóközönség előtt az a meleg psychologiai érdeklődés teszi vonzóvá, melylyel az író törté-

netének hőse iránt viseltetik. Sainte-Beuve nem illette bársonyosabb kézzel a Port-Royal híveinek s bűnbánó előkelő hölgyeinek ügyét-baját, mint a mily gyöngéd melegséggel rajzolja Thierry Jeromosnak néha fékezhetetlen jellemét, majd tartózkodását betlehemi barlangjában s azt a monostori életét, melyet a vele Palaestinába költözött előkelő római nők átéltek.

Thierry különben érdeklődését hőse iránt a legközvetlenebb forrásból meríti: Jeromos fönmaradt írataiból. Életét — úgy szólván — saját vallomásaiból állítja össze, melyek sűrű levelezésében bőven elszórva találhatók. Thierry a történetíró magaslatáról mintegy Szent Jeromos emlékiratait akarta megszerkeszteni. Kiterjeszkedik bámulatos tevékenységére, melylyel betlehemi elvonultságából az egész keresztyén világra kihat; szenvedélyes küzdelmeire, s a nagy bibliafordítóban méltatja az író is. Nem a legérdektelenebb lapok közé tartozik Thierry művében az, hol Jeromosnál azt a harczot rajzolja, melyet benne a pogány irodalom tisztelője vívott a keresztyénnel. Egyszer visiója volt, melyben az úr ítélőszéke előtt választania kell Cicero és üdvössége közt. Azonban győzött a rajongó fölött a tudós, az ékesszólás szeretője s Ciceróval s Platoval úgy tett, mint a hogy az Úr parancsolja Mózesnél: «A fogoly asszonynak fejéről beretvöld le a hajjat, szemöldökét eltávolítsd, körmeit levágd s úgy vedd magadhoz feleségül». Szent czélra használva, gyönyörködött régi kedves íróiban.

E néhány megjegyzéssel csak érdeket akartunk költeni a könyv iránt, melyet a magyar fordításban is ajánlhatjuk olvasóinknak. Ha nem is adja vissza az eredeti elevenségét és ragyogó színét, könnyen, folyékonyan olvasható, s mindvégig magyaros. Néha egyes fordulatokban a magyarosságban talán túlságig is megy. A nemes római hölgy nála nem marad néma, hanem «egy kukkot sem felel» (42 l.) S a testületek vagyonával már a IV. században úgy bántak «mintha Csáky szalmája volna». De hát ilyen divatos és nem helyén való tőzsgyökerességek inkább csak elvétve bukkannak elő, s ezért nem igen zavarják az olvasót. L.

Kulturgeschichte des neunzehnten Jahrhunderts in ihren Beziehungen zu den Naturwissenschaften geschildert, von Ernst Hallier. Mit 180 Abbildungen. Stuttgart 1889.

Sokat ígérő czím, tekintélyes külsejű könyv — 846 lap nagy octávban. Ha csak részben is megfelel a keltett várákozásnak a mű,

egyike a legtanulságosabbaknak és olvasásra legméltóbbaknak. Mert alig lehet érdekesebb olvasmány, mint korunk művelődéstörténetének ismertetése, azon szempontból, minő roppant, szinte gyakran iszonytató erőt bocsát az emberi szellem rendelkezésére az általa szolgásába vetett természet.

Mit kapunk ?

Nem akarjuk épen rosszalni, hogy bevezetés gyanánt egy 140 lapnyi rész értekezik de rebus omnibus et quibusdam aliis, mint korunk világnézetének előzményeiről. Columbus és Baco, Kopernikus és Hume váltják föl egymást cifra sorban, míg Kantra és Linnére nem kerül a sor. Bizonyára oly anyag, mely nagy philosophiai concentratiót követel összefoglalásához és teljes írói szabattosságot előadásához. E helyett egyes tényeknek vagy könyvkirovatoknak száraz egymásutánját találjuk sívár összevisszában, a fejlődésnek, vagy csak a jelentőségnek legcsekélyebb megértetése vagy méltatása nélkül. De tévedek. Van itt szó egyébről is, személyekről, jellemről. Linnének — nem tudom, mivel érdemelte e kitüntetést — közölve van egész családfája. A képek közt ott díszleg múzeumának rajza. Életrajza vagy 30 lapot tölt meg. Ez életrajz szellemi színvonaláról fogalmat nyújthat ez a mondat: «Neje nagytermetű, erős, uralkodni vágyó, önző nő volt, kiben hiányzott minden nevelés és szellemi képzettség». Eddig nem tudtuk, hogy ez is századunk művelődéstörténetéhez tartozik, bizonyára tekintettel a természeti tudományokra. Már az előszó megcsappantotta várakozásunkat, látjuk, hogy a szerző nem bírja a történetíró első és legfelső tulajdonát: nem bírja megkülönböztetni a fontost a lényegtelentől.

De szerencsésen eljutottunk a XIX. századhoz. Ezt Apelt és Fries német philosophusok néhány tanának elsorolása kezdi meg — mert szerző szerint ezek a legnagyobbak, — követi Schelling s Hegel rövid megdorgálása. Schopenhauerről így ír: «Philosophusnak mindenekelőtt szerénynek kell lennie, ki kell tünnie tisztaság, humanitás, önuralom, önfeláldozás által. Schopenhauerben mindennek ép az ellenkezője található». Következik aztán egy rossz adoma, s egy pár még rosszabb, de olcsó megjegyzés Sch. philosophiájáról, a mely különben szerinte, épen nem fontos a kulturhistoriára nézve. Az æsthetikai világnézet fejtegetésénél szerző magamagának juttatja a legnagyobb helyet, egy régibb művéből véve át több lapot. Megtanúljuk ezekből, hogy Hallier úr botanikus és Apeltnek tanítványa, a mi megmagyarázza, miért foglal el e két tényező

oly aránytalanul nagy helyet a *Kulturgeschichte*-ben. Egyebet úgy sem tanulunk belőle.

Következik a chemia haladásának vázlata Lavoisier óta, majd a physikáé Gauss és Weber óta, formulákkal és ábrákkal, olyanformán, mint egy középszerű tankönyvben. Az utóbbinál honfitársunk, Heller Agost műve, a physika történetéről, a főforrás. Az astronomia haladását a strassburgi csillagvizsgáló-torony leírásából kellene megértenünk, más anyag nincs. A meteorologiai rész ép oly egyszerűen van átvéve Krebs művéből. Otthonosabb a szerző a természetrajz terén, hol telivér Darwinistának mutatja magát, és a geographiai útazások mezején. Ez utóbbi fejezet mutatja, hogy a természeti tudományokkal való foglalkozás egyáltalában nem menti meg az embert oly apró történeti hibától, minő p. o. a nemzeti chauvinismus. Azt olvassuk az Afrikáról szóló cikkben: «a német birodalom gyarmati birtokot szerzett keleti és nyugoti Afrikában, és ez által, mint túlbecsülés nélkül mondhatjuk, megnyílt a kilátás, hogy a sötét világrész nem sokára föltárul az igazi kultúra és erkölcs előtt». Hát biz eddig is jártak ott angolok, hollandusok és francziák, kik tán szintén nem nélkülözték az igazi kulturát és erkölcsöt. Livingstone-nal három sorban végez; azt az óriási kulturális munkát, mit Anglia végezett Indiában, egy szóra sem méltatja. A «yankee»-k meg még rosszabbul járnak. «Csakis a német bevándorlás mentheti meg Éjszak-Amerikát azon romlástól, melyet a yankee-jellem gonoszúsága és őrzöngése előbb-utóbb maga után fog vonni.» A yankee-jellem megítélésére pedig szerzőnek elég néhány újságbeli adoma. Az amerikai kultúra valódi alapjairól nincs szó. A rabszolgaság és eltörlése, századunk ez egyik leghatalmasabb ténye, alig említetik futólag. Annál több helyet foglal el a német nyelvű iskolázás szükségége az Egyesült Államokban. Nemcsak a yankeek járnak rosszul, az európai nagy nemzetek is. Németország «keleten és nyugaton barbar államokkal határos», azaz: az oroszokkal és francziákkal, az angolok pedig a «perfid» jelzővel bélyegeztetnek meg, colonialis politikájok miatt. Nem mintha valami nagy súlyt helyeznénk Hallier úr expectoratióira. De az ilyen enfant terrible, ha nem is mond igazat, legalább azt mondja, a mit a hasonló műveltségűek gondolnak. Nála csak a fűgefalevél hiányzik.

Ezután, némi oasis gyanánt, az organismusok fejlődésének, majd az emberiség korának meghatározásáról szóló kutatások eredménye következik. A történettel igen röviden végez, a jogtudományról szóló fejezetben pedig egy nagy értekezést találunk — az éjjeli

korcsmákról és kávéházakról, — melyek annyira terjesztik az erkölcs-telenséget, különösen ha pinczérnök szolgálnak. Korunk alkotmányos és jogi mozgalmái egyáltalában nem is existálnak a «művelődéstörténet»-íróra nézve. Semmivel sem magasabb a nevelésről és oktatásról szóló fejezet, mely első sorban a női nevelésről szól — egy pár újsági tárcza alapján. Festészet, zene, színművészet, — mindenről van szó, — de mindig a lehető legjelentéktelenebb tényekkel és adatokkal, s a legköznapibb megjegyzésekkel telvék a lapok. Így p. o. négy lap szól valami Spechter nevű hamburgi, localis hírnek örvendő festőről, hat lap Devrientről, és majd minden lap a *Tingel tangel*ről.

Végre a 629-dik lapon eljutottunk a könyv tulajdonképi tárgyához, a természettudomány által az iparban, kereskedésben, földművelésben stb. okozott változáshoz. Hanem az olvasó igen tévedne, ha annak a reménynek adná át magát, hogy valahára élvezhető és tanulságos olvasmányhoz jut. A gépipar körülbelől oly módon van ismertetve, mint valami középszerű technológiában. Az egyes ágak összefoglalására, vagy a fejlődés föltüntetésére gondolni sem szabad. A hol pedig pontos adatokat találunk, azok kevés kivétellel Hamburg városára vonatkoznak, úgy hogy ez a rész tulajdonkép e híres Hansa-város gazdasági művelődésének képe — de annak is rossz.

Ha még hozzátesszük, hogy a *Socialismus eredete* cím alatt egy német-amerikai 1875-ben tartott gyűlés határozatait olvassuk, a német nyelv tanítása érdekében, ha megírjuk, hogy a «socialismus orvoslása» nem más, mint a Harkort-féle *Arbeiterspiegel*, körülbelől fogalmat nyújtottunk e mű tudományos becséről s színvonaláról.

Mióta egyszer — már évek előtt — egy akkor megjelenő «művelődéstörténet»-ben azokat az emlékezetes mondatokat olvastuk, hogy «Rómában, Augustus császár korában nyitották meg először a nyilvános latrinákat. Ugyanebben a korban élt Jézus Krisztus is, de az nem tartozik a kultur-historiához», borzalom fogott el, valahányszor arra gondoltunk, mi válhatik a művelődéstörténetből. Tisztán a materialis haladást tekintve, mellőzve az emberiség szellemi és erkölcsi mozzatát, a legsívárabb rationalismusnak válik hirdetőjévé.

Ez a munka nem megy annyira, de csak azért, mert politikai vagy vallásos iránya épen nincs. Hanem igen tanulságos, a mennyiben mutatja, mivé válik a történelem, ha egyrészt a természettudományokat tisztán elvontan tárgyalja, nem úgy a mint az életre, különösen az állami életre kihatnak, másrészt az emberről,

a társadalomról és államról nem tud többet, mint a mennyit a közönséges nyárspolgár elsajátít korcsmai beszélgetés közben. Egyrészt a matematikai formulák — másrészt a leglaposabb feuilletoni előadás — ez a perspectiva.

Ha valami a kutatás méltó tárgyává teszi századunkat, úgy bizonyára az, hogy a természeti tudományok mellett, a politikaiak, vagy a még tisztábban a szellem és erkölcs körébe vágók, mennyit haladtak nemcsak elméletben, hanem szervesen, történeti alapon. Mint alakult át az állami élet, mivé szélesbedett a nemzet, mint izmosult meg az annyira megfogyott vallásos érzet — mind ez legalább is oly nagy műve századunk szellemének, mint az electricitás, vagy a chemia terén történt haladás. És ezt bizonyára a kitünő chemikus vagy physikus tagadja legkevésbé — föltéve, hogy kellő irodalmi, történeti s politikai műveltséggel rendelkezik. A nélkül pedig egy igen-igen hasznos tagja lehet az emberi társadalomnak, — de nem mint történetíró.

Minő gyorsan váltják föl egymást a végletek! Csak a múlt században kezdték elhagyni azt a történeti irányt, mely csak fejdelmeket, háborúkat vagy dogmákat ismert, és mely — legalább nálunk — nem halt még ki teljesen. És most már oly történetírás is lehetséges, mely mellőzi az emberiség nagy közös intézményeit, az egyházat, az államot, és csak az egyes ember életkörülményeit tekinti. Ez nem tekinthető másnak, mint modern barbárság betörésének, mert barbárság mindaz, a mi a szellemi és erkölcsi munkát semmibe veszi.

A politikai történet megértése ma ép oly kevésbé lehetséges a népelet ismerete nélkül, mint megfordítva. Mindkét tényezőnek belső összeolvasztásából, szerves összekötéséből születhetik csak meg a jövő történetírás.

i—k.

Az aradi színészet története. 1774—1889. Irta Váli Béla. Budapest, 1889. Ára 1 frt 20 kr.

A monographiák írásának hasznos voltát főlöszleg hosszabbban fejtegetni, s kétségbe vonhatatlan, hogy a ki bármely kisebb-nagyobb községnek vagy intézetnek részletes történetét megírja vagy legalább összegyűjti a levéltárak reá vonatkozó adatait, érdemes munkát végez, melynek a történetírás egykor hasznát fogja venni. Ezt az elismerést megérdemli Váli Béla jelen könyve is, mely az

aradi színészet történetét adja elő. Fő forrása az aradvárosi levéltár volt, melynek írtaait szorgalmasan átkutatta s elég ügyesen állította össze. Idézi azonkívül a régi hírlapokat, az aradi minorita-kolostor naplóját, a színházi emlényeket, könyveket és röpiratokat, melyekben tárgyához való adatokat talált, s hivatkozik szóbeli hagyományokra is. De mintha nem mindig vezetne volna kellő kritikai érzék az adatok gyűjtésében szorgalmatoskodó kezét; egyforma hittől fogad el mindent s néha olyasmit olvas ki egy-egy adatból, ami nincs benne. A minorita-kolostor naplójának néhány sorában (melynek latinságát, mellesleg, meglehetősen eltorzítja) azt olvassa, hogy az aradiakat se eső, se sár, se hózivatar nem tartóztatta vissza a színház tömeges látogatásától, s ebből azt következteti, hogy «több ok szól a mellett, hogy e társulat Kelemen László vezetése alatt magyar nyelven tartott előadást». Szeretnők ezt a «több okot» ismerni; mert valóban figyelemre méltó volna, hogy 1798-ban a még egészen német, oláh és szerb Arad oly tömegesen látogatta a magyar színi előadásokat. De a szerző a «több ok» felsorolásával adós maradt.

Az aradi színészet történetét három korszakra osztja: 1777—1849, 1849—1862, 1863—1889. Az első korszakban leginkább a német színészettel való küzdelmet festi, melytől Aradon is, mint másutt, talpalatról talpalatra kellett elhódítani a tért. Talán ez az oka, vagy mert a levéltárban több adatot talált, hogy a német truppokkal többet foglalkozik, mint a magyar társaságokkal. Ez időszakra esik az első aradi színház építése, melyre egy «élelmes aradi izraelita polgár», Hirschl Jakab vállalkozott. Midőn ez ügyben személyesen jelent meg Ferencz császár előtt, ez ily szavakkal fordult udvari tisztjéhez: «Merkwürdig, wenn a Jude Geld hat, auf was für eine Idee er kommt». Ez a színház 1820-ban készült el, de a magyar színészek még sokáig csak vendégek voltak benne, míg a magyarosodás folytonos terjedésével, 1837-ben a fiatalság kifütyölte a német színjátszókat, minek okául Váli a vizsgáló iratokból nem annyira a szintársulat gyöngeségét, mint inkább a német igazgató és társulatának nemzetiségét olvasta ki. Jó lett volna e vizsgáló iratokat is közölni, mert egy fontos adatot találtunk volna bennök Arad magyarosodásának fejlődéséhez. Tagadhatatlan tény, hogy a hajdan német Arad most az alföld legmagyarabb városai közé tartozik, és szeretnők volna, ha a szerző teljesebb képet nyújt arról, mily befolyása volt a magyar színészetnek a város magyarosodására. — 1838-ban keletkezett a városban a szépművészeti bizottság s a következő téli idény-

ben már Petheő Celestin magyar társasága kapta meg az aradi színházat. De egy ideig még küzdeniök kellett a németekkel, kiknek fölülkerekedését egy ízben a magyar színészek rossz erkölcsi viselete is elősegíté, mely ellen a helybeli plébános is hivatalosan fölszólt. (Csak 1847-ben hozott a városi tanács határozatot, melynél fogva a színház «jövendőre csak magyar színtársulat számára adassék ki».)

Az 1849-től 1862-ig terjedő korszakból különösen kiemelkedik Csernovits Péter alakja, ki maga bérelte ki a színházat, s mint magán-színházban tartatott benne magyar előadásokat, a német hivatalnokok minden kötekedése ellenére. Ezt az időt különös előszeretettel tárgyalja a szerző s ez könyvének legszebben írt része. Hosszasabban foglalkozik Szabó és Phillipovicz igazgatóságával, mely alatt az aradi színház közelismerés szerint az ország második színházává emelkedett. De talán feledékenységből csaknem szóról-szóra ismétli azt, a mit az előbbi fejezet végén mondott. Vagy talán oly szépnek tartotta, hogy kétszer is el akarta olvasatni közönségével?

1863-tól kezdődik a mozgalom új színház építésére. Ennek fejlődését kimerítően vázolja a szerző 1874-ig, midőn szeptember 21-én, a király jelenlétében, megnyílt a fényes új színház. Az új színházban egymástán buknak meg a jobb-rosszabb társulatok; megbukik a színügy-gyámolító egyletnek nevezett részvénytársulat is, mely 1877-től 1880-ig vezette a színházat. Ezután ismét a magán-igazgatók buknak meg; köztök a leggyászosabb emlékű Mannsberger (Mosonyi) Károly, kinek igazgatása alatt, 1883. évi február 18-án leégett a díszes színház.

Az új vagyis harmadik színházban, mely ugyanazon helyen, ugyanoly díszszel épült s 1885 október 1-én nyílt meg, előbb Krecsányi, aztán Mannsberger (Mosonyi) társasága játszott. Ez utóbbinak ismét sikerült tönkre tenni az aradi színészetet, a mi különben csak egy symptomája a vidéki színészet általános hanyatlásának s a központi vezetés gyarlóságának.

Ezzel végzi a szerző az aradi színészet történetét. A IV. fejezetben még az aradi művészekről és írókról mond egyet-mást, s függelékben közli az aradi színészek névsorát, mely azonban se nem teljes, se nem egészen megbízható.

Az adatok összeállításában tanúsított szorgalma azonban ismét elismerést érdemel; sajnáljuk, hogy ítélőképességét nem részeshetjük hasonló elismerésben. Lelkesedése és kritikája néha a vidéki hírlapok színi tudósításainak színvonalát éri el. Dícsér min-

dent, még pedig oly áradozással, oly kifejezésekkel, melyek néha aggasztó tünetekké válnak. Neki *Endre és Johanna* «remekmű», Méray Horváth Károly és Horváth Horovitz Lipót «koszorús költők», Tiszti Lajos «kitünő alakító színész» volt, most pedig «az aradi színpad zsenge tehetségeit képezi». Az ám! . . . Úgy látszik, mintha a szerző mindazokat, kik Aradon jártában szívesen látták, csupa hálából megtette volna nagy emberekké.

De mintha a sok dícséret mellett meg akarná mutatni, hogy szigorú is tud lenni, megteszi Görgeit hazaárulónak. Görgeinek ugyan nem sok köze van az aradi színészethez, de Váli Béla hely- és időszerűnek tartá, Aradon megsiratni a Görgei által elárult nemzetet. Bizonyára gyarló ítélő tehetség kell hozzá, hogy a kérdés mostani tisztázott volta mellett írástudó ember ne restelje kinyomatni ezt a szót. Lehet, hogy a vas-útczai Mikádó-vendéglőben a központi iroda nagy hazafiai így gondolkoznak, de komolynak látszani akaró munkában nincs helye az ily történeti fölfogásnak.

Br—.

Üstökösök és Meteorok. Több idevágó munka nyomán összeállította dr. Darvai Móricz. Átnézte Heller Ágost. A természettudományi könyvkiadó-vállalat VI. cyclusának hetedik kötete. Buda-Pest, 1888.

Hazai irodalmunkban úttörő munkának lehetne mondani, ha eredeti termék, nem pedig Valentiner, karlsruhei csillagász, *Die Kometen und Meteore in allgemein fasslicher Form dargestellt* című népszerű munkájának átdolgozása és helyenként fordítása lenne. Azonban mint idegen elme szüleménye is megérdemli, hogy foglalkozunk vele, mert Darvai a német szerző adatait a maga céljaira használta fel; azonfelül írt a munkához történeti bevezetést, nem mulasztotta el fölvenni a történeti és életrajzi adatokat, és az újabb mozzanatokat is elsorolni. Hogy pedig, a hol szerét tehetette, belevonta előadása keretébe a hazai viszonyokat és a szakba vágó irodalmakat, ezért föltétlenül dícséretet érdemel. Azt hisszük, hogy a magyar irodalom szempontjából mindig többet ér az olyan átdolgozott és fordított munka, a mely a hazánkra vonatkozó adatokat is fölhasználja, mint az olyan compilatio, a mely az eredetiség látszatát viseli ugyan magán, de a melyben a hazai viszonyokról csak annyit találunk, a mennyit a külföldi szerzők esetleg említeni jónak vélték.

A munka 272 lapra terjed, az előszón és tárgymutatón kívül

megtaláljuk benne az üstökösök jegyzékét is Krisztus előtt 372-ik esztendőől kezdve 1887 végéig. Ötvennyolcz darab, legnagyobb részében fametszetű rajz, részint a szöveg könnyebb megértését czélozza, részint pedig arra való, hogv a különféle üstökösöket és meteorokat megjelenések alkalmával és későbbi phásisaikban is szemléltesse.

Három fejezet, azaz 143 lap foglal kozik az üstökösökkel. Könnyed módon ismerkedünk meg a régieknek az üstökösökről vallott nézeteivel, a rettegéssel és babonával, a melyet megjelenésökhöz kötöttek; megtudjuk, hogy a XV. században Regiomontanussal kezdődik az üstökösök tudományos megfigyelése; magyarázatát kapjuk annak, hogy miért tér vissza az egyik üstökös és miért nem kerül újra elénk egy másik. Majd elvonulnak szemünk előtt a nevezetes üstökösök, kezdve a Halley üstökösével és végezve az 1882-iki nagy üstökösön. Az 1862-iki II. üstökös alakjának változásáról tizenegy rajz világosít fel.

Az üstökösökre vonatkozó általános rész magában foglalja az üstökösök alakjának leírását, az üstökös-hajhászat és üstökös-keresés méltatását, az üstökös-rendszernek ismertetését és végre mindannak bemutatását, a mit a tudákosság és félelem az üstökösök megjelenéséhez fűzött. Különösen nagy hatalmat szerettek tulajdonítani az üstökösöknek az időjárásra és a világ végével is kapcsolatba hozták őket. A tudósok a megmondhatói, mennyi fáradtságos munkát végeztek, míg az ilyféle balhitet annyira-mennyire eloszlatták. Igazán érthető és jellemző a híres Littrownak kifakadása, melylyel a balhiedelmeket lerontó egyik munkájában így kiált fel: «Aus diesen mühseligen Untersuchungen folgt nur eben — dass nichts daraus folgt; wie denn alle solche Schlüsse jeder Begründung entbehren da die Anzahl der registrierten Kometen von Nebenumständen aller Art: günstiger Witterung, Güte der Fernröhre, ja vor Allem davon abhängt, ob die Herren Kometenjäger eben guter Laune sind».

Két fejezetben, 70 lapon foglal kozik a kis könyv a meteorokkal, nevezetesen a szórványos meteorokkal és a meteorrajokkal; ezt követik jelenkori nézetek az üstökösökről és hullócsillagokról czímen azok a következtetések, a melyeket az üstökös- és meteorpályák azonosságából és a színképvizsgálatokból az üstökösök és meteorok mivoltáról alkotni lehet. A végfejezet az üstökös-elméletek történeti áttekintésével és az elmélet jelenlegi állásával foglal kozik.

A függelékben fel vannak sorolva a magyarországi meteoritek és mellékelve az üstökösök jegyzéke.

Végig tekintve e rövid tartalomjegyzéken, lehetetlen azzal a

kijelentéssel nem zárunk be ismertetésünket, hogy e kis munkát mindenki haszonnal fogja olvasni, sőt minthogy külön is kapható, könnyen meg is szerezhetni. —|—

Ruschek Antal. A catholicus legényegylet magyar földön. Buda-Pest. A szerző sajátja. 1887.

A mű szerzőjének nem kis érdemei vannak a kath. legényegyletek fejlődése körül s nem a legutolsó épen e mű, mely élvezhető alakban, sok gonddal és igazi lelkesüléssel összeállítva adja elő e szövetkezés történetét minálunk.

A mű fölött Kolpingnak, a kath. legényegylet megalapítójának szelleme lebeg. Az általa nyitott ösvényen haladtak magyar hívei: Zalka, Scitovszky és számos társaik, a szerény kerpeni czipész eszméinek népszerűsítése vetett új fényt nevökre.

1856-ban alakult az első e nemű egylet nálunk s ma számos fiókegylet terjeszti szét az országban a jó erkölcsöket, a hazafiság és serény munka termékenyítő tanait. A kezdemény és vezetés dicsősége a kath. clerust illeti. Nem tartozunk a kath. egyház hívei közé, de becses előttünk minden oly mozgalom, mely igaz meggyőződéssel alapulva, az alsó néprétegek nemesítését és fölemelését tűzi ki célul.

A cathedra többé nem elég arra, hogy a hitet régi fényében fentartsa, hogy az erkölcsök hanyatlását meggátolja, az egyház szolgáinak bele kell nyúlni a mindennapi életbe, foglalkozni annak problémáival, e küzdelem eredménye a lét és nem lét kérdése lehet reájok nézve is.

A clerusnak a legényegyletek körül kifejtett tevékenysége első lépés ez irányban, de tudunkkal az utolsó is. Pedig bizonyos, hogy itt megállani nem volna szabad. Vajon a mesterlegények szorúlnak-e csupán vezetésre, vajon más osztályok ifjúságának élete megfelel-e az ideálnak?

Magok azon eredmények, melyeket a legényegyletek fölmutatnak, olyanok-e, hogy kielégíthetnék a vezetők becsvágyát? Azt hiszszük, nem. Működésök még mindig szűk körre szorúl, eredményeiket a nagy közönség alig, sokszor pedig félreismeri. Pedig harmincz évi múlt után a kezdet nehézségeivel védekezni többé alig lehet.

Az elért eredmény, mondja maga Ruschek — csak fukar

kamat, a lelkesedés és fáradozás után» s nem sokkal alább panaszkodik a magyar lelkesülés ellen, mely még rövidebb életű, mint más nemzeteké.

Az eredmények csekélységének egyik oka, azt hiszszük, az a tény, hogy a vezetők kizáróan német példák után indultak.

Túl a csatornán, Amerikában, sőt az egyházellenes Franciaországban is számos egylet él, hasonló czélok után törekedve, de némileg eltérő szervezettel.

De ezek nem igyekeznek kizáróan egy felekezetnek tűzhelyei lenni.

A «Young men's Christian Association», mely 1844-ben alakult, többet számlál 200,000 tagnál, palotája, az Exeter Hall, London egyik nevezetessége. A «Polytechnic Young men's Christian Association» tagjainak száma szintén több ezer és nemcsak saját palotájában, hanem szerte Londonban nyit fölolvadásokat s tanfolyamokat tagjainak kiképzésére, eszméi népszerűsítésére.

Az Egyesült-Államokban 1850-ben kezdték a munkát, tíz év múlva még kevés volt az eredmény. 1870-ben már sok, 1880-ban rendkívüli, ma az egyletek száma közel 1300. Az «Union Chrétienne de jeunes gens de Paris» Montmartre-útczai fényes termei az eszme termékenységét, haladását és vonzerejét hirdetik még Páris élvezetei közt is.

Talán ez egyletek vezetőitől el lehetne tanulni valamit, mi megadná a kulcsot a magyar nép szívéhez és szélesebb alapokon, de átfogóbb eredményekhez is vezetné a magyar mozgalom férfait.

A másik ok azon nem eléggé erélyes támogatás, melylyel az egylet épen a felső clerus körében találkozik.

Nem hiányzik ugyan a rokonszenv, nem a pénzbeli adományok, de ez nem elég. Magának a fővárosi egyletnek mai épülete sem jöhetett volna létre, a főváros bőkezűsége nélkül.

Az, ki Ruschek művét átlapozta, okvetlenül azon benyomással fogja letenni, hogy az alsó papság lelkesebbjeinek munkáját a felső clerus nem támogatja elég erélylyel, szívóssággal és bőkezűséggel, pedig ezt azon érdekeknél fogva, melyek e kérdéssel össze vannak forrva, okvetlenül elvárhatnók.

A protestans papság, igaz, nem tosz meg ennyit sem.

Lázadó hajósnép viszontagságai a Csöndes tengeren, írta és rajzolta Györök Leo Gy. Buda-Pest, 1889.

Távol, elveszve a Csöndes Oczeán legközepén, a merré a szél is belefárad a fúvásba, a hová a madár sem röpült soha, pálmás és kokuszos koszorúzta bazaltszirt-csoportozat emelkedik a mélységesen kék hullámokból, a Pitcairn szigete, melynek lakatlan partjait ezelőtt ép száz évvel egy angol hadi hajónak, a *Bounty*nak, lázadó hajós-népe szállta meg. Hogyan jutottak oda, mily viszontagságok közt tengették életöket, mikép menekült meg a hadi hajó kapitánya, kit a föllázadt matrózok néhány társával együtt könnyű dereglyére tettek ki, melyen 4000 tengeri mérföld távolságra kellett útnazniok, hogyan alakult a lázadók egyik csoportjából a szenvedések és a munka nemesítő hatása alatt szorgalmas, derék kolonia — mind ezt vonzóan beszéli el az ifjúság számára Györök Leo tanár és jó nevű tájképfestő, ki művét egyszersmind sikerült képekkel is díszítette.

A *Bounty*-lázaadók érdekfeszítő történetét már báró Eötvös József is föl akarta dolgoztatni az ifjúság számára; terve azonban — ha nem csalatkozom, hivatott vállalkozók híjában — dugába dőlt. Györök könyve ugyan e tárgyat tárgyismerettel és élénk előadással dolgozza fel. Különösen kiemelem, hogy a szerző stílusa magyaros, a minek híját ifjúsági iratainknál fájdalom, igen gyakran éreznünk kell; hisz vannak fájdalom, még oly ifjúsági irataink is, melyeknek összetákolói nincsenek tisztában a magyar ragozással sem. Örömmel jegyezzük föl azt is, hogy eredeti szöveg mellett csupa eredeti illustratiókat találunk a könyvben.

Illustrált munkáink különben külföldi clichékkel szoktak dolgozni vagy — a mi még gyakoribb — egyszerűen utánna ciznographálják az idegen illustratiókat; sőt nem egyszer londoni vagy lipcei színnyomatokat kapunk, a melyekre csak oda van hevenyészve a sajtóhibáktól tarka magyar szöveg.

Györök képei közt van egy pár tengeri tájkép, mely valódi művészi becsvágygyal készült és a legválasztékosabb angol vagy francia utazó-munkában is megállaná helyét; csak a tisztán figurális képek közt van egy-kettő, mely kevésbbé sikerült. Az elbeszélés élénk és mindvégig érdekes, habár az egész mű compositiója a tárgy elágazása következtében kissé laza. Nagyon óhajtanók, hogy kiadóink minél gyakrabban térjenek el attól a kényelmes szokástól, hogy kül-

földi illusztrált munkákat magyar szöveggel bocsátanak közre, hanem adjanak nekünk inkább — mint ez Győrök e kisebb munkájánál sikerrel történt — eredeti szöveget eredeti rajzokkal. Rajzolóink és íróink már vannak erre a célra, ha akad kiadó, nem maradhat el az ilyenféle olcsóbb árú műtől a vevő közönség sem. *nb.*

Az Akadémiai Értesítő czímű havi folyóirat előrajza.

A Magyar Tudományos Akadémiának azon szoros viszonynál fogva, mely őt megalapítójához és főtartójához, a magyar nemzethez fűzi, kötelessége időnkint számot adni a nemzet színe előtt, hogy miként, mely eszközökkel és mely eredménnyel teljesíti nagy feladatát: «a tudomány és irodalom magyar nyelven művelését és terjesztését».

Az Akadémia igyekezett is mindenkor e kötelességének megfelelni. A főtítkár minden évben jelentést tesz az ünnepies közülésen az Akadémia munkálkodásáról és rövid foglatban áttekintő képet ad a lefolyt év eseményeiről. Csakhogy az ilyen sommás áttekintés ma már nem nyújthat részletes tájékoztatást az Akadémia sokoldalú és nagy terjedelmű működéséről, s ez okból nem is lehet egymagában elegendő, különösen a mi hamar felejtő és mégis hamar ítélő korunkban.

E végből sűrűbb időközökben megjelenő és részletesebben fölvilágosító irodalmi organumra van szükség, olyan, legalább is havi értesítőre, mely hűségesen beszámol az Akadémiának nemcsak üléseiről, hanem kiadványairól és a segélyével megjelent munkák- és folyóiratokról is, és a melynek révén folytonos érintkezés jöhet létre a nemzet és Akadémiája közt.

Az itt megpendített eszmét a m. kir. Akadémia ez idei októberi ülése elvben helyeselvén, a folyóirat előrajzának megállapítására bizottságot küldött, melynek jelentése alapján a novemberi összes ülés elhatározta, hogy:

a) 1890-től kezdve *Akadémiai Értesítő* czímmel havi folyóiratot ad ki, mely négy nyomtatott ívnyi tartalommal minden hónap 15-én jelenik meg. Szerkeszti a főtítkár.

b) Az Értesítő az Akadémia Igazgatósági, Összes és Osztályüléseiről a tárgyalásokat jegyzőkönyvi alakban, de az üléseken felolvasott emlékbeszédeket, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatait is (ha ugyan azok a kivonatozásra alkalmasok) a külön

ezikkek során közli. Az osztályértekezletek és az állandó bizottságok tárgyalásait is ismerteti, kiszemelvén belőlük azokat, a melyek tágabb köröket is érdekelhetnek.

c) Az Akadémia saját kiadásában és a segélyével megjelent munkák- és folyóiratokról nem bírálatokat, hanem tartalmias ismertetéseket közöl, a szokásos tiszteletdíj mellett, vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy megbízható szakférfiak tollából, különös tekintettel a szabatos rövidsége.

d) Az *Akadémiai Értesítő*t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű beltágjai; továbbá alapítvány-tevői, a hazai tudományos társulatok és intézetek, valamint az olvasókörök és casinók, ha ez iránt az Akadémia főtitkári hivatalát január 1-ig megkeresik. Magánosok részére az évi előfizetési ár 3 frt.

A PESTI HAZAI ELSŐ TAKARÉKPÉNZTÁR-EGYESÜLET ALAPÍTÁSÁNAK ÖTVENEDIK ÉVFORDULÓJÁN.*)

•Minden üdvös új vállalatoknál halasztást óhajt a félakarat, kifogást keres a nem-akarat, rágalmat és gyanút hinteget a rosszakarat; de a teljes jóakarat fontol, kétkezik, hogy győződjék, meggyőződve pedig munkára siet, mert mindenkor vesztésnek tekintí a jónak halasztását. •

Fáy András. *Tervezet* 1839.

Fáy András, a mióta csak közügyekről elmelkedett, a nép javát előmozdító intézmények közt első sorban mindig takarékpénztárak fölállítását sürgette. A takarékossgot nagy erkölcsi s anyagi rúgónak tartotta; ezért amaz erény ápolását nemes föladatnak tekinté. Mikor I. Ferencz király 1825-re országgyűlést hirdetett, Fáy követi utasításra tervet készít és ebben több rendbeli közművelődési, igazságügyi s ipari reformok során takarékpénztárak létesítését is nyomatékosan ajánlá. Ez országgyűlésen a rendek főkép a sérelmek orvoslását sürgették és mindenekelőtt a sokszorosán megbontott alkotmány védelmére követeltek biztosítékokat. — Az 1791-ben megrendelt országos reform-

---

*) Folyó évi január hó 11-dikén múlt ötven éve, hogy a Pesti hazai első takarékpénztár-egyesület megnyílt. Az intézet a folyó évi február hó 8-dikán tartandó közgyűlésen ünnepli s emberbaráti nagy alapítványnyal örökíti meg e nevezetes évfordulót. Az igazgatóság megíratva hazánk e legelső, s most az egész monarchia egyik legtekintélyesebb hitelintézetének félszázados történetét, a mely jó részben az ország és a főváros hitelügyi s gazdasági fejlődésének is története. A munka megírásával Fenyvessy Adolf urat bízza meg és mi örvendünk, hogy a napokban megjelenő e közérdekű mű *Az egyesület keletkezése* című első fejezetét olvasóinknak már előre bemutatathatjuk. *Szerk.*

tervek ilyképen tárgyalásra, az országgyűlésnek egész két évi tartama alatt, kitűzhetőek nem voltak; országos választmányoknak adták ki újabb megfontolás végett. A közszellem ez időben nem is igen kedvezett valódi reform-munkálatoknak. Az elszigeteltség, melyre az osztrák kényuralom hazánkat kárhoztatta, hozzáférhetetlenné tevő nekünk a külföld szellemi s ipari haladását. A nemzet nem érezte még az átalakulás, a sok nemű javítás sürgető voltát. De ha törvényekkel nem vitte is előbbre ez az országgyűlés a haza anyagi s művelődési érdekeit: az első egészséges mozgalom sokféle reform felé, melyet utóbb két évtized küzdelmével elérni sikerült, mégis ez időből veszi eredetét.

Széchenyi István ekkor kezdette meg Pozsonyban a társadalmi actiót egy club alkotásával, hogy censura-mentes módon terjeszthesse eszméit. A rendek tábláján sokat foglalkoztak a jobbágyok nyomasztó viszonyaival. A nemesek kiváltságait ugyan senki sem akarta még ekkor csorbítani; de voltak igenis az igazság érzetétől hevített férfiak, a kik nem nézhették, hogy az alkotmány sánczain kívül hagyott milliókát a törvény engedte határon túl terhelik, zaklatják és hogy e visszaéléseket a népnek ép azoktól kell szenvednie, kik kiváltságos jogaikhoz oly mereven ragaszkodtak. Éles vita folyt a rendeknél továbbá a jobbágyi viszonyokat érintő egyik elvi kérdés fölött. Az adó alá tartozó úrbéri telkek összeírásáról lévén szó, kérdés támadt: vajon nemeseknek, kik úrbéri földeket művelnek, kell-e adót fizetni? Az ősi kiváltságok előharczói elleneztek, hogy nemesek bármi czímen az adózók közé soroztassanak; a rendek azonban, támogatva a főrendektől, többséggel kimondották, hogy az olyan nemesek, kik úrbéri földeken élnek, három év elteltével adót fizetni vagy azon telkeket elhagyni tartoznak. Törvényt még nem alkothatott erről az 1825—1827-diki országgyűlés, de maga a határozat a közteherviselésért folyt harcban vívmánynak tekinthető. Ez országgyűlésnek különben örökké ragyogó jelenete volt az, mikor Széchenyi István a magyar tudományos akadémia megalapítására jószágainak egy évi jövedelmét följánlotta.

Széchenyi egész forradalmat keltett az elmékben *Hitel* című röpiratával, a melyben a recriminációk meddőségét festvén, oly positiv alkotásokra buzdít, melyek nemzeti műveltséget, anyagi fölvirágzást és ezzel együtt valódi önállást és szabadságot biztosítanak. Megtámadja hűbériés birtokrendszerün-

ket; kimutatja, hogy az ösiség miatt a földbirtoknak nem lehet kellő értéke, a földbirtokosnak nem lehet hitele, ennél fogva nem is lehet a földet hasznos beruházásokkal művelni. Hibásnak mondja az egész úrbéri rendszert; mert a munkaerőnek elfecsérlését okozza. A nemesi osztályt kiváltságai nyomorítják meg; az ezekből eredő visszaélések a törvénykezés körül, a melyek mindig az adósnak kedveznek, uzsorások kezébe hajtják a földbirtokost. Sürgeti a köz- és magánjognak oly alakítását, hogy egészséges hitel fejlődhessenek országszerte. «Csak a hitel — így ír említett művében — tehet varázssokat, mely ha ketté török, az áldás könnyen átokká válhat». Továbbá: «Szoros hittel is az egészre nézve csak kevesen bukhatnak el tökéletesen s rövid idő alatt, de annál jobban és szaporábban emelkedik a község java s az egész haza dísze». Ismételve sürgeti ugyancsak a hitel bővítése s erősítése végett a «jus cambio-mercantile» törvénybe iktatását.

Reformterveinek megvalósítása végett Pesten casinót és egyleteket teremt, és ezekben élénk társadalmi actiót indít meg. Egész tevékenységének gyűpontjává Pestet teszi, melyet magyarrá s szeppe varázsolni, híd által Budával egyesíteni, tudományos intézetekkel, közlekedési eszközökkel, gyári vállalatokkal emelni, gazdagítani szüntelen fáradozott. És mindabban, mi e célra szolgált, ő egyaránt kezdeményező s fáradhatatlan munkás volt.

Széchenyi eszméi Fáy lelkében erős viszhangra találtak. *Béltékylház* című 1832-ben megjelent regénye az összes társadalmi problémákat fölkarolja, a Széchenyi Istvántól fölvetett nemzeti s közgazdasági reformokat tárgyalja, s a hitel egyik erős tényezőjeként a takarékpénztárakat melegen ajánlja. Szépen rajzolja, hogy a jó igyekezetű cseléd megsugorgatott néhány forintjával mennyi kísértésnek van kitéve, ha nincs intézet, a hová nyugodtan elhelyezheti azt, mit gyámoltalan vénsége napjaira megtakaríthatna. «Számosabb takarékpénztárak kellenének hazánkban is — úgy mond mély nyomokat hagyott regényének egyik főszemélye — takarékpénztárak, mikkel a műveltebb külföld régen ellátva van.»

Széchenyi *Világ* és *Stádium* című újabb munkáival védekezik és ostromol. Határozottan körülírja, hogy mit kell tenni a korhadt állapotok megszüntetésére s a nemzet anyagi jólétének előidézésére. El kell törölni az ösiséget és fiscalitást;

meg kell adni a nem-nemeseknek a szabad birtokszerzés jogát; ki kell mondani a haza minden fiára nézve a törvény előtti egyenlőséget, a közteherviselést; el kell törölni a regálékát, czéheket és árszabályozásokat; be kell hozni a váltójogot. Ez eszméknek híveket és a közelebbi 1832—1836-diki országgyűlésen lehetőleg érvényt szerezni fáradozott most szüntelen Széchenyi.

Pestmegye második követét, Péchy Ferenczet, mivel nem egyszer, eltérve utasításától, a kormány mellett szavazott, visszahívta 1835 augusztus havában és szeptember 9-diki közgyűlésén Fáy Andrászt választotta, szabadkozása ellenére, követül. Az országgyűlés ekkor már messze haladt munkálkodásában; az úrbéri kérdés vitatása azonban megújult s ő e közben, valamint a jobbágyok terheit érintő más discussióban, azoknak sorsa iránt mindig jó indulatot tanúsított. A takarékpénztárt is mindig oly intézetnek tekintette, mely mindenekfölött a szegény köznep javát mozdítaná elő. Pozsonyban, különösen a Széchenyi körül csoportosultak eszmecseréjében, mindig ébren tartotta az érdeklődést a takarékpénztárak iránt. És az 1832—1836-diki országgyűlés több olyan törvényt alkotott, mely egy fölállítandó takarékpénztárnak a hitelnyújtást, illetőleg az adandó kölcsön behajtását meg fogná könnyíteni. Ilyen az úrbéri új törvények némely rendelkezése; ilyen a szóbeli perek bíróságairól szóló XX. törvényczikk, mely rövid szóbeli peres eljárást enged meg 60 forint erejéig terjedő világos keresetben, ha az adós nem is veti magát alá az ily bíráskodásnak. Fáy 1839-ben takarékpénztári tervének kidolgozásánál, a jobbágyoknak adandó kölcsönökre nézve számba vette e bíráskodást, melyet azután az 1840. XI. törvényczikk 200 forintig menő s a felek szabad megegyezése mellett, bármi nagy követelésekre kiterjesztett.

Törvényt alkotott ez az országgyűlés a «Pesten országos költségen fölállítandó nemzeti játékszínről» is, és ugyanazon országos küldöttség, mely a Buda és Pest közt építendő híd ügyében ki volt rendelve, a színház számára is terv és költségvetés készítésével, valamint alkalmas telek szerzésével bízott meg. És ez országos küldöttségnek József nádor elnöklete alatt, Széchenyi mellett Fáy András is egyik tagja volt. Nem is vetekedhetett ez utóbbival senki a magyar színészetért kifejtett fáradozásban; és az ő közreműködése a nemzeti színház létesí-

tésében a Pesti hazai takarékpénztárra azt a maig fönálló hagyományt szállította, hogy e nemzeti intézet pénzügeit gondozza.

1838-ban Fáy az Athenæumban *Fölszólítás* cím alatt lelkesen szól a kedvenceül fogadott takarékpénztári intézmény mellett. Rövid idővel ezután az eszmének megtestesítésére annyira elérkezettnek tartotta az időt, hogy be nem várva az 1839—1840-diki országgyűlésen tárgyalta fontos földbirtoki, törvénykezési, kereskedelem- és hitelügyi javaslatoknak, melyekről, mint törvényekről, többször lesz alkalmunk szólni, törvényerőre emelkedését; már 1839 márczius havában tetteg kilép az alkotás terére, s részletesen kidolgozza a pestmegyei köznép számára föllállítandó takarékpénztár tervét.

E munkájában a legapróbb részletekig kifejti a pestmegyei takarékpénztár föllállításának, berendezésének és működésének tervét, gazdag adatokkal indokolván az egyes föbb rendelkezéseket. Ez a munka a hazai takarékpénztáraknak sokáig irányadó vezérfonalul szolgált.

Bevezetőleg említi, hogy Győrben és Nagy-Szombatban a bécsi fötakarékpénztár évek óta bizományokat (fiókokat) tart fönn; de ezek függésöknél és a pénz kiszivároztatásánál fogva nem lehetnek az alsóbb néposztályokra elegendő üdvösek. Brassóban néhány év óta városi takarékpénztár áll fönn. Említi, hogy a különböző országok takarékpénztárainak szervezetét tanulmányozta és gondos egybevetés után hazánk és különösen Pestvármegye viszonyainak megfelelő tervezetet készített. Magában a munkában népszerűen és meggyőzőleg előadja külön fejezetekben a takarékpénztárak czelját, irányát, hasznát a köznépre, a nemzet felsőbb osztályaira a fejedelemig és az egész nemzetre; kimutatja, hogy Pestmegye kiválóan alkalmas takarékpénztár föllállítására. Újabb időben a megyék versengnek emberiségi intézetek: vakok, siketnémák, tébolyodottak házának, árva-intézetek föllállítása, fogházak javítása körül. Pestvármegye nem maradt hátra e versenyben; de illő volna, hogy előljárjon egy mintaszerű takarékpénztár szervezésével. Ez intézet megyei közönségét 400,000 lélekre teszi, a melyből 349,403 nem-nemes. Ekkora érdeklődő népesseg bőven elegendő egy takarékpénztár föntartására. Részletezi hat pontban, hogy kik lesznek a betevők; mind csupa szerény módú nemes és nem-nemes nép, cseléd, katona stb. Elfogadhatók lennének kivétel-

kép per alatti pénzek és más letétek, de csakis a rendesnél kisebb kamat mellett.

A takarékpénztár «jótállási bátorságát» hármas alapra fekteti: az «alapítványi» összegre, a tartalékpénzre s a tisztviselők vagyoni jótállására. Az alaptökére nézve, föltéve, hogy a betét évenként 200,000 forintra megy, 20,000 pengő forintot is elegendnek tart. Említi, hogy számos párisi takarékpénztárnak e nemű alapja csak 20,000 frank. «Egyebütt is — mondja igen helyesen — oly csekélyek ez alapítványi összegek, hogy az, ki nem tudja: miként a takarékpénztárak valódi bátorságának nem annyira anyagilag az intézet nagy vagyonában szükség feküdnie, mint inkább az intézet kiszámolt pontos kezelésében, ellenőrségeiben stb., meg nem foghatja okát, miért, hogy ily csekély vagyonbeli jótállások mellett is alig van példa arra, hogy valamely takarékpénztár megbukott, nem fizethetett, vagy tisztviselői által tetemesben megkárosítottatott volna». Nem áll meg mindamellett a 20,000 p. forintnál, hanem a fölöslegig menő biztosság végett már kezdetül 40,000 p. forintra szabja az alapítványi összeget. Ez 200 részvény útján 200 forintjával szerzendő be. Megjegyzi azonban Fáy, hogy pénztelenebb vidéken 100 forintos részvenyt is el lehetne fogadni, s hogy nem szükséges a teljes 40,000 forint az intézet életbeléptetésére. A részvényesek, a kik rendszerint pestmegyei birtokosok, nem tartoznak a tőkét lefizetni, de az összeg okvetetlenül a részvényesek birtokára a takarékpénztár javára bejegyzendő; mert csak így van meg a teljes biztosíték az iránt, hogy szükség esetén a részvényesek az intézet veszteségeért részvényeik arányában helyt állanak. Csak a hat százalékos kamatot tartoznak a részvényesek évenként előre, tíz évig fizetni; a ki a tőkét befizeti, tíz év múlva kamat nélkül visszakapja. E tíz év leteltével a jótállás is megszűnik, és töröltetik a bejegyzés.

Gyámolók azok, a kik az intézetet adományban részesítik. Ezek, ha egy részvénytökénél nagyobb összeget adakoznak, tiszteletbeli tagokul választhatók, és idővel az igazgatásba bevonhatók.

A tartalékpénzt Fáy következőleg számítja: a tisztviselők és szolgák évi fizetése 1650, a kezelési költség 509, az egész kiadás 2159 p. forint. A hivatal két szobáját a megye ingyen engedné át; az első fölszerelés a gyámolók adakozásaiból fog fedeztetni. Mindezekről a legapróbb részletekig kimutatja a

költségeket. Azon 2159 forint kiadást levonva az alapítói tőke után befolyó 2400 forint kamatból, marad 241 forint. Ehhez adva a betéti pénzek kikölesönzéséből várható 3000 forint hasznót, egészben 3241 forint évi jövedelme lesz az intézetnek, mely összeg a tartalékpénz szaporítására szolgál és kamatjaival együtt ez alapot néhány év múlva az alapítványi tőke magasságára fokozhatja. Mihelyt e tartalék 50,000 forintra emelkedik, további szaporítására nincs szükség, és a tiszta jövedelem jótékony célra fordítandó.

Pestmegye pártfogását, a vagyoni jótállás kirekesztésével, (nem is írt alá részvenyt) több tekintetben óhajtja igénybe venni. Az intézet czége legyen: «Pestmegyei takarékpénztár». A megye külön küldöttség útján ellenőrizze az ügyvitelt; az intézet mutassa be évenként számadásait a megye közgyűlésén, a honnan azok a helytartótanácsához fölterjesztendők. Engedje el a megye a takarékpénztárnak mindennemű hivatalos eljárásért a megszabott díjakat; per eseten lehető gyorsan szolgáltatson a megye igazságot és váltójog hiányában, a megye compromissionalis bíróságot rendeljen, melynek a takarékpénztár adóssai előre is magokat alávetni kötelesek. A megye indítsa meg az intézet megalapítására szükséges lépéseket. Végre oly esetekben, midőn pénzbeli apály áll be, «a megye, alispáni kirendelés mellett, 2000 p. forintig emberelje meg házi pénztárából az intézetet csak néhány napra», addig tudniillik, míg ismét bővebben folyva be pénz, a kölcsönt azonnal visszafizeti a takarékpénztár.

Az intézet szervezetét következőleg javasolja Fáy. A részvényes egyesület ügyeit a közgyűlés, az igazgató s választmány intézi. Rendszerint január második felében, rendkívüli esetekben máskor is tartandó közgyűlés. A rendes közgyűlés választja az igazgatót, ki ennek is, a választmánynak is elnöke, azután választja a 18 tagból álló választmányt. Minden részvényes, akárhány részvénye legyen, csak egy szavazatot gyakorolhat. A tíz év elmúltával is az alapító részvényesek, vagy utódaik tagjai a közgyűlésnek; azokból és később a gyámolók sorából alakul a választmány. A közgyűlés ügykörébe Fáy a ma is szokásos tárgyakat sorozza; de a tisztviselők fizetését is az állapítja meg.

Az igazgató három évre választatik meg és újból választható; ha újból meg nem választatik, akkor tagja marad a vá-

lasztmánynak, hogy tapasztalatainak az intézet hasznát vehesse. «Ingyen, csupán becsületből munkálkodik». Benne központosúl az egész ügyvitel; a tervezet több pontban részletezi teendőit.

A választmányi tagok egy évre választatnak, évközben magok egészítik ki magokat. Legalább hatnak kell jelen lenni, ha kezelési ügyeket tárgyalnak, nyolcznak pedig, ha kölcsönadásról döntenek; az első esetben általános, a másodikban kétharmad többség szükséges a helybenhagyásra. A fizetési tisztviselők választására hasonló többség kívántatik. A választmány intézi az igazgatóval a takarékpénztár összes ügyeit és viszi az ellenőrzést. «A választmány teljes hatalmú s habár számot ad is tetteiről a közgyűlésnek, de vagyoni felelettel csak azon egy esetben tartoznék az egyesületnek, ha hűtlensége oklevelesen s törvényesen bebizonyíthatnák ellene, mi egy kiválasztott lelkes testületről föl nem tehető. Hitet a tagok, kik ingyen, csak becsületből szolgálnak, le nem tesznek ugyan, de szintűgy, mint az igazgató, becsületszavokat adják az egyesületnek». A választmány mindenik tagja köteles sor szerint legalább két hétig egy folyamatban biztosí teendőknél eljárni, a mi abból áll, hogy azon napokon, mikor a takarékpénztári hivatal nyitva áll, a tisztviselőket ellenőrizze és támogassa a be- s kifizetéseknel és minden e körüli teendőknél.

A fizetési tisztviselők (pénztárnok, számvevő, ügyvéd, írnök), kiktől tiszta-kezüség és nyájas bánásmód követelendő, a megye közgyűlésén hitet tesznek le hűséges hivataloskodásra és pénzbeli biztosítékot tartoznak nyújtani. «Fizetésöket csak évnegyedenként szedhetik ki, előre soha».

A takarékpénztár üzleteiről Fáy terve a legapróbb részletekre kiterjedő útmutatást szolgáltat. A hivatal a hétnek csak három napján: kedden, pénteken és szombaton (mint a pesti és budai hetivásárok napjain) d. e. 9—12 és d. u. 3—6 óráig legyen nyitva; országos vásárkor minden nap. Ez időben a hivatal minden munkálatot végez, kivéve a betétekért járó kamat kifizetését, a mi január és július első hetében történik és ekkor szintén minden nap nyitva áll a hivatal.

Egy-egy betét legkisebb összege 20 p. krajczár, legnagyobb összege pedig 100 p. forint. Egy könyvön a kamatokkal együtt nem állhat több, mint 200 p. forint; a mi ezen túl megy, azért nem jár kamat. A többlet új betétre használható. Más-

felől mégis óvakodni kell attól, hogy ugyanegy személy különböző nevekkal több könyvre ne tegyen betéteket; nehogy az így könnyebben megeshető tömeges fölmondás zavart okozzon. Azert a betevőnek rendszerint személyesen kell megjelenni. Kamatot fizessen a takarékpénztár, tekintet nélkül nagy vagy kis betétre, egyaránt öt százalékot; csakis a concursuális összegekért és a bizonytalan idejű letétekért, melyek különben is kamat nélkül hevernének, ha azok egyáltalában elfogadtatnak, csupán három százalék fizetendő. Az intézet viszont szedjen a kölcsönökért egyaránt hat százalékot; a különbözet a tartalék-pénztár javára esik. Ha a tartalék 50,000 forintot elér, akkor e kamat öt százalékra lesz leszállítható. A betétek kamatozása a befizetésre következő hónap 1-jével kezdődik és a kifizetést megelőző hónap végével szűnik meg; a kölcsönök kamatai ellenben, mivel itt nagyobb összegekről van szó, napra számítandók, befoglalva úgy a ki-, mint a visszafizetés napját.

A betétek visszafizetésére nézve azt ajánlja a tervezet, hogy az első évben, rendkívüli szorultság eseteit kivéve, nem fizettetik ki betét; azon időn túl 50 forinton alól fölmondás nélkül, 50-től 100-ig nyolcz napi, ezen fölül 200 forintig egy havi fölmondással lehet csak betéteket kivenni. A takarékpénztár ne tartsa magát e kikötéshez és rendszerint fizessen azonnal, ha elég a pénze. A betéti könyv névre szól, a betevőnek lakása s személyi leírása is följegyzendő, a kifizetésnél a személyazonosságra ügyelni kell.

Az adandó kölcsönökre nézve két elvet állít föl Fáy: senkinek pusztá személyes hitelére ne adassék kölcsön, a kimutató biztosíték a megye kebelében feküdjék. A kölcsönvevő tartozik az 1836. XX. törvényczikk 1. §-a értelmében az intézettől szabad tetszése szerint választandó szóbeli bíróságnak magát alávetni. A legmagasabb kölcsön összege 10,000 forint. A választmány ítéli meg, hogy a biztosítékul lekötendő birtok tiszta s elégséges bátorságot nyújt-e? E biztosság megítélésénél nem vehet részt oly választmányi tag, ki a kölcsönkerőnek negyedizig atyjafia. Magok a választmányi tagok és az igazgató nem vehetnek az intézettől kölcsönt és nem is vállalhatnak másért kezességet. A kölcsön egy év elmulta előtt se részben, se egészben föl nem mondható, kivéve, ha a kölcsön veszélyeztetve látszik; és egy éven túl is csak akkor, ha az adós a kikötött tőkerészletet és kamatot nem fizeti pontosan. Rendszerint

egy évben a kölcsön legfőlebb egy negyedének visszafizetését kívánhatja az intézet, ha a választmány pénzek bevonását szükségesnek találja s ekkor a kölcsönök idősora szerint történik a fölmondás. 1000 forintig a fölmondás egy, 2000-ig kettő, 3000-ig három havi, ez összesen fölül félévi a fölmondás. Az intézet ellen is élhet fölmondással az adós; de a visszafizetés oly időhöz legyen kötve, minőhöz a betétek kivétele köttetik. A kamat utólag, félvényként fizettetik. A községek is vehetnek kölcsönt. A parasztagzának adassék apróbb kölcsön, hogy uzsorásoktól menekülhessen, hogy gazdaságát javíthassa, hogy adósságait tisztázhassa, hogy testvérek, atyafiak osztozását rendezhesse stb. Szabályúl követendő, hogy mivel az 1832—36. IV. törvényzikk 6—10. szakaszai szerint az úrbéri telkek javításai, haszonvételei a jobbágy sajátját képezik, csakis ezeknek erejéig adható telkes jobbágyoknak kölcsön; de nem adható se házatlan, se házas zsellérnek. A kölcsön hatvan forintnál több nem lehet; minthogy ekkor az 1836. XX. törvényzikk szerint a rövid szóbeli bíraskodás kötelezőleg csak ez összegre szoritkozott. A kölcsönt kívánó gazda tartozik bizonyítvánnyal igazolni, hogy nem pazarló s kimutatni, mire szándékozik fordítani a kölcsönpénzt. «Parasztagzánál több függ a személyi, mint a vagyoni bátorságtól.» A visszafizetés hat év alatt történjék: az elsőben semmi, a másodikban egy, a harmadik, negyedik és ötödik évben két-két, a hatodikban három tizedrész törlesztendő.

A váltójog hiányát és a perlekedes bonyodalmaikat Fáy szerint a takarékpénztárak fölállításának egyik fő akadályául kell ugyan tekinteni, de a váltótörvény megalkotása s a törvénykezés javítása idejéig is a megye buzgósága, törvény sérelme nélkül, pótolhatja a hiányokat és rövid lefolyású perrel megóvhatja a takarékpénztárnak jogos igényeit adósaival szemben. Nézete helyességét részletes törvénybeli fejtegetéssel mutatja ki Fáy, kifejezvéen egyúttal biztos reményét, hogy a törvényhozás a közelebb múlt országgyűlésen a közhitel javára alkotott törvényeket kiegészíteni, tökéletesbiteni fogja.

A tervezet végre az ügykezelésre nézve igen részletes irómanymintákat szolgáltat és némely fölhozható nehézség elosztásával foglalkozik; említi, hogy idővel Pestmegye területén, később a szomszédos megyékben is fiók-takarékpénztárakat kellend fölállítani s előadja, hogy a megye, a részvények aláírása

s a takarékpénztárnak 1840 január elején történendő megnyitása végett, minő előkészítő intézkedéseket tegyen.

Bőven ismertettük Fáy tervezetét. Szándékosan tettük; hadd lássa az utókor, mily gondos körültekintés, minő gyakorlati érzék és a köznépek milyen hő szeretete sugallta Fáy munkálatát. Ki mondhatja ma, felszázados tapasztalat után, hogy hitelintézeteink szervezete a tényleges viszonyoknak jobban megfelelné, mint azon tervezet az akkori föltételeknek? A berendezés egyszerű, a kezelés óvatos, a részvény- és tartaléktöke az előreláthatott műveleteknek elég támaszt nyújt; egyfelől a betétek elhelyezése, másfelől a kölcsönök törlesztése helyesen aránylanak egymáshoz; a kölcsönökért szedett törvényes és mérsékelt kamathoz képest a betétek jól gyümölcsöznek. Szűk volt az üzleti kör; de váltó-törvény és hazai értékpapírok hiányában az egyesület más hitelnyújtásra, mint ingatlanra egyelőre nem gondolhatott. Jól tudta Fáy, hogy ennek is eljön, még pedig nem soká, az ideje. «Fő dolog minden serkentő, ébresztő intézetnél — úgy mond — a béketűrés és nem csüggedés azon hiedelemből, mintha az igen lassú haladás már sikeresztés volna.» És a mint a hatáskör kiterjesztésére mód kínálkozott, meg is ragadta ő a kezdeményt. Egyelőre «a köznép javára» philanthrop intézetet akart állítani; az lebegett szemei előtt, hogy «a takarékpénztárak nem szegényeket, kórokat ápoló intézetek, hanem inkább mint az elszegényedésnek, inségnek óvó eszközei, a dolog- vagy szolgálattevő szegénynek iparát, takarékos gazdálkodását serkentő, gyámolító intézetek legyenek, melyek e czélból se alamizsnát nem osztogatnak, de nem is nyerekednek a szegénységen, hanem ingyen fáradsznak, munkálkodnak; egyedül azon belső önelégedésre tartva számot, melyet a boldogító emberiség nevében ki-kit saját szíve szokott megjutalmazni».

Fáy András Pestvármegyének 1839 márczius 19-iki kisgyűlésén bemutatván a takarékpénztár fölállítása iránti tervezetét, «azt az egybegyűlt Karok és Rendek nevezett táblabíró hazafiúi buzgóságához meltányos szívességgel fogadták» és e tervezetnek, valamint a magtárak fölállítása iránt tett javaslatnak megvizsgálása s mielőbbi jelentéstétel végett bizottságot küldöttek ki. Tagjai voltak: Dubraviczky Simon első alispán elnöklete alatt gróf Széchenyi István, gróf Károlyi György, gróf Ráday Gedeon, Beniczky Ádám, Benyóvszky Péter, Patay

József, Lissevinyi László s Tahy Károly, táblabíró, Nyáry Pál, főjegyző s egy magok mellé veendő esküdt.

Látni való, hogy Széchenyi István a takarékpénztárnak mindjárt megalapításánál közreműködött. Mindamellett igaz lehet, a mi közhitként el van terjedve, hogy Széchenyi kezdetben, a tervezéskor nem pártolta a takarékpénztárt és az, mit Vas Gereben *Az alispán* című elbeszélésben oly élethű vonásokkal rajzol, hogy, mikor Fáy Széchenyit egy-két részvény aláírására fölkérte: alig tudta őt csak egynek is elvállalására rábírní. Nem bízott az ügy sikerében; a mint ő, ki minden életrevalót és szükségest maga szeretett fölkarolni, egyáltalában kevés bizalommal volt ahhoz, mit mások indítottak meg. És különös, hogy Széchenyi, a *Hitel* lelkes írója, a per eminentiam «hitelintézet»-nek nevezett hypotheka-bankot 1844-ben a főrendi táblán, be nem vallva ugyan, sőt tagadva, de mégis folytonosan ellenezte. A Pesti takarékpénztár-egyesülettől nem vonta meg azonban közreműködését; sőt — mint látni fogjuk — néhány éven át részt vett annak tanácskozásaiban és a mikor nagy országos föladatok másfelé vonták figyelmét és erejét, legbizalmasabb embere: Tasner Antal, az első alapítók egyike, vett részt a takarékpénztár ügyeinek intézésében és utóbb egy évtizeden át (1851—1860) mint választmányi tag működött az egyesületnél. — De térjünk vissza az események fonalához.

Fáy kinyomatta munkáját és átnyújtotta a bizottság tagjainak. Címe: *Terre a pestmegyei köznép számára fölláttandó takarékpénztárnak*. Írta Fáy András. Budán. A magyar kir. egyetem betüivel. 1839. A művet ajánlja «Tekintetes Pest vármegye karainak és rendjeinek mély tisztelettel». Az előszón kívül sűrűn nyomott 82 lapból és a betéti könyv mintájából áll. A munka tanulmányozása után a bizottság június 4-dikén egybegyűlt és a tervezetet nagy elismerés mellett egészben helyeselte. Csak annyiban kívánt módosítást, hogy egy részvény 100 forintos lehessen és hogy a takarékpénztár ne csak a megyére, hanem Pest és Buda városára, különös tekintettel az itt levő értelmiségre, szintén kiterjedjen; csakhogy e városi lakosok, úgy is mint részvényesek, úgy is mint adósok, mindenben a pestmegyei bíraskodásnak kell, hogy magokat alá vessék. Továbbá azt a módosítást ajánlja, hogy a megyétől rövid időre igénybe vehető kölcsön ne a házi pénztárból, hanem

a rendek szabad rendelkezésére álló pénztárakból adassék. A kezelésre nézve netalán szükséges módosításokat a takarékpénztár első nagy-gyűlése határozza el. Történjék meg minden előkészület, hogy az intézet 1840 január 1-sején meg legyen nyitható. E végre jelöltessek ki a megye házában két szoba (csak egyet kapott) a hivatal számára; osztassanak ki önkényt vállalkozók közt aláírási ívek részvényesek megnyerésére s irasék népszerű oktatás a takarékpénztár céljáról. Ez oktatás, öt-hat ezer példányban kinyomatván, függesztessék ki keretben minden helységházánál, osztassék ki a nép között; a tisztviselők, az uraságok és azok tisztjei, a lelki atyák és jegyzők minden alkalommal a takarékpénztár használatára buzdítsák a nepet. A részvényesek aláírásáról a megye közgyűlésének novemberben tétessék jelentés és akkor tűzessék ki a részvényesek nagy-gyűlése. A június 10-dikén tartott megyei közgyűlés a bizottság e javaslatait mind helyben hagyta s ez alkalommal Mondorovits István, főszolgabíró, a nyomtatványok elkészítésére 100 p. forintot ajándékozott. A részvények aláírására buzdító s a gyűjtő-íveket nemsokára kiosztották; negyvenkét ív adatott a fő- s alszolgabíráknak, két-két ív küldetett Buda és Pest város tanácsainak szétosztás és aláírások gyűjtése végett. A köznépi értesítés számos példányban osztatott szét, a jegyzők hat vasárnapon, isteni szolgálat után, rövid kivonatban fölolvasták a nép előtt azt az értesítést és a lelkészek, vallás különbsége nélkül, hirdették a takarékpénztárak üdvös voltát.

A főntemlített küldöttség a november 14-dikén tartott megyei közgyűlésnek örömmel jelenthette, hogy addig már 28 gyűjtő-íven 326 részvény íratott alá, hogy gyámolóktól 790 frt 38 kr. pp. és egy arany folyt be s hogy ennél fogva a 400 részvényre számított intézet 1840 január 2-dikán bizton megkezdheti működését. Legtöbb részvényt, kilenczvenhetet, íratott alá Zlinszky János, középponti főszolgabíró, azután Fáy András negyvenet, Nagy József, orvostudor harminczkettőt, gróf Ráday Gedeon huszonzhármát. A részvényesek nagy-gyűlésének megtartása december 15-dikére tűzetett ki; addig a pénzek kezelésevel, úgy szintén a küldöttség utasítása szerint a többi teendővel is, Simontsits János, másod-alispán bízott meg, a ki azután több éven át, mint igazgató, az intézet élén állott.

Az első nagy-gyűlés december 15-dikén tartatott meg, Simontsits János elnöklete alatt, a megye közgyűlési nagy-ter-

mében. A részvényesek nagy számmal gyűltek egybe s lelkesülve proclamálták a takarékpénztár létrejövetelét; megválasztották igazgatónak Simontsits Jánost és megválasztották, az elnök ajánlatára, közfelkiáltással a tizennyolcz választmányi tagot. Kiküldöttek az alap- és kezelési szabályok megbírálására bizottságot, mely jelentését az ugyane hó 29-dikén tartandó nagy-gyűlésen előterjeszse. Ugyanekkor lesz napirenden a tisztviselői állások betöltése, a melyekre pályázat írandó ki. E második nagy-gyűlésen a bizottság jelentése még nem volt tárgyalható; nemcsak terjedelménél és fontosságánál, de annál fogva is, mert a részvényesek egy része miatt szükséges volt német szövegről is gondoskodni.

A városi polgárságban sok volt akkor a német, görög, örmény, szerb, román és zsidó, kik között az érintkezési nyelv, különösen az üzleti életben, a német volt. — Egyébként is városokban a jegyzőkönyveket azon időben három nyelven: németül és sokszor csakis németül, magyarul és latinul vezették.

Elhatározta tehát a második nagy-gyűlés, hogy a jelentést előbb két nyelven ki kell nyomtatni, s tárgyalását az 1840 január 9-dikén tartandó gyűlésre halasztotta. A második nagy-gyűlésen megtörtént, napirend szerint, a tisztviselők választása. A takarékpénztár-egyesület ez első hivatalnokai: Szalay József titoknok és ügyvéd, Mátray József pénztárnok, Sántha Péter ellenőr, Suhajda Ferencz írnök.

Fáy András az alapszabályok kidolgozására kiküldött bizottság nevében jelenti, hogy ez szükségesnek tartja, a sokféle teendő miatt, a választmányi tagok számát tizennyolczról harminczhatra emeltetni, s az igazgató mellé segédigazgatót választani. A nagy-gyűlés Fáy Andrást «az intézet ügyében tett és örökké fönmaradó érdemei méltánylásául» egy akarattal segédigazgatónak kiáltotta ki. Egyúttal az elnök-igazgató, a Fáy e megválasztása s egy másik választmányi tag lemondása következtében betöltendő összesen húsz új helyre javaslatot tévén, a tagok közfelkiáltással megválasztattak.

Az 1840 január 9-dikén tartott nagy-gyűlés az egész napon késő estig foglalkozott az alapszabályok tárgyalásával és ezeket megállapítván, magyar és német nyelven való kiadásukat elrendelte.

E kis füzet közli egyszersmind e takarékpénztár első alapító részvényeseinek névsorát, a melyen a haza legfényesebb nevű fiai

tündökölnék : ott van gr. Széchenyi István, Deák Ferencz, Kossuth Lajos; ott van: gr. Andrássy György, Bajza József, Beöthy Ödön, gr. Károlyi György, gr. Ráday Gedeon, Szemere Pál, Schedel (Toldy) Ferencz, gr. Teleki József, b. Wenckheim Béla és b. Wesselényi Miklós. Ott van természetesen Fáy András és a Fáyak egész sora; ott vannak nagyobb számmal nemeslelkű hölgyek. A túlnyomó részt a pesti és budai kereskedők és iparosok teszik; legtöbb részvényt, tizet, ugyanaz a szitányi Ullmann Móricz jegyzett, a ki az első magyar vasútnak megalapítója s a pesti kereskedelmi bank első tervezője volt, és még Biedermann M. L. és Társa, pesti nagykereskedő. Az akkori 423 alapító tag közül, tudomásunk szerint, életben vannak ma, midőn e sorokat írjuk: Barabás Miklós, Fröhlich Frigyes, Jankovich László, Kossuth Lajos, László László, Lendvayné-Hivatal Anikó, Pulszky Ferencz és Tóth Lőrincz.

FENYVESSY ADOLF.

HUNFALVY JÁNOS EMLÉKEZETE.*)

Nagyérdekű kérdés és méltó a szellőztetésre, vajon egy elhunyt jeles férfiú emlékezetének megörökítésére hivatottabb-e a boldogúlthoz szoros, meleg viszonyban állott jó barát, vagy az illetőt csak távolabbról ismert, életét és tetteit merev tárgyilagossággal mérlegelő szakférfiú?

De ha emez bele mélyed tárgyába, ha iparkodik — mint föladata is — lelkébe hatolni a dicsőítendő férfiúnak, ha bár mi szigorúan is bírálgatva tudományos működését, annak gazdagságáról és becséről meggyőződik, nem támad-e benne önkénytelenül rokonszenves maradhat-e elfogulatlan, ha tárgya iránti érdekeltsége szeretetté fokozódik! És még is, úgy látom, előnyben van a jó barát, ki mind e rokonszenvet, becsülést és szeretetet már magával hozza, mert ez régóta lakozik szívében; kit ez érzelmei az elhunyt összes cselekményeinek és működésének csak annál behatóbb, annál melyebb kutatására ösztönöznek; ki amazok erkölcsi rugóit, emezek kiindulási pontjait ismerve, igazságosabban tudhat mérlegelni. S így vagyok én; mert nekem Hunfalvy János több, mint egy negyed századon át hön szeretett, nagyra becsült, igazi barátom vala.

Ámde nem szükséges baráti érzelmekre hivatkoznom. A ki az elhunytat ismerte, a ki műveit olvasta, előadásait hallgatta, vagy vele a közéletben érintkezett: egyhangúan úgy fog nyilatkozni, hogy Hunfalvy János mint tudós és író, mint hazafi és honpolgár, mint családfő és barát egyaránt jeles, kitünő, derék férfiú vala.

---

*) Fölvastatott a magyar tudományos akadémia 1889 december 16-dikán tartott ülésében.

Szerény családi körből származva, a tudomány legfénylőbb magaslatára emelkedett. Egy szepesi kis helység szülöttje, fölvilágosodott bár, de mindössze egyszerű polgár fia, kiváló polczra emelkedett a közeletben; magánoktatással és nevelőkódéssal küzködő ifjúból a magyar alma mater dicsfényű recitorává emelkedett.

És, jegyezzük meg, nem megyei aljegyzőségen kezdte, mint korabeli nagyjaink legnagyobb része, nem a hivatalnoki rangfokozat talán fénytelen, de biztos létráján kúszott föl a magyar társadalom legmagasabb rétegeibe. Hivatalt soha sem viselt, hanem tanárkodott; külső fényt és kitüntetést soha sem keresett, hanem ez fölkereste őt, mert komoly tudományos bűvárlatai, ernyedetlen irodalmi tevékenysége, tántoríthatatlan hazafisága emelék őt azon polczra, melyen a hazai közönség s a külföldi tudományos világ egyaránt kimagasló, nemes alaknak tekintette.

Hunfalvy János irodalmi hagyatéka magában egy kis könyvtár. Midőn eredeti művein kívül, melyeket az országos statisztikai hivatal könyvtára híven megőriz, összeszedettem a nemzeti múzeum és a magyar tudományos akadémia könyvtáraiból azon folyóiratok köteteit, melyekben munkái megjelentek, hogy áttanulmányozás végett, budai lakásomba szállítsam, egy kocsiderekat töltöttek meg.

Vissza kelle nyúlnom az *Athenaeum* 1841 és 42-diki évfolyamaihoz, melyekben az 1820-ban született, tehát alig huszonegy éves ifjunak első irodalmi szárnypróbálgatásai megjelentek. Ezek érzélgős és szívrendítő apró elbeszélések, németből és angoltól fordítva. Nem is tárgyuk s tartalmuk, hanem az lep meg, hogy a fiatal ember már annyi nyelvismerettel bírt, mert ugyancsak az *Athenaeum* vezet reá, hogy 1841-ben egy beszélyt írt, melynek meséjét Duc de Vicences *Memoires sur Napoleon et premièr empire*ből vette. Tehát már ekkor három idegen nyelvet bírt, nem is említve a klasszikai nyelvek ismeretét, miről a görög eredetiből fordított, bár sokkal később megjelent Theophrastus jellemrajzai is tanúskodnak.

Emez alapos és klasszikus műveltség kora megszerzése iránt egyébiránt fölvilágosítást szolgáltat Hunfalvy Pál, az elhúnytak közel tíz évvel idősebb, törhetetlen életerejében ma is mindnyájunk által tisztelt s szeretett tudósunk befolyása, ki iránt a boldogult egész életén át ritka kegyelettel viseltetett,

valódi fiúi tisztelettel tekintvén föl reá végső napjaiig; hozzá, ki fiatalságának vezetője, úgy szólván nevelője volt. Magyarázza továbbá Hunfalvy János kora készülségét nevelési menete, melyről báró Podmaniczky Frigyes is megemlékszik *Naplótöredékeiben*, mikor 1834 őszével Miskolczra történt átköltöztetését leírja. «E lehangolt helyzetem közepett — mondja Podmaniczky — nagy előnyökre szolgált Hunfalvy Jánosnak . . . . társalgása s velünk való neveltetése. Édes anyánk igen szívesen beleegyezett abba, hogy Hunfalvy Pál nevelőnk testvéröccse, János, velünk lakjék s neveltessék Miskolczon. Mint rendkívül kitünő szorgalmú s előmenetelű tanuló s nálunknál sokkal erettebb s fejlettebb szellemi tehetségekkel fölruházott, a vele való folytonos érintkezés s együtt tanulás csak is jótékony befolyással lehetett mi reánk gyöngébbekre s a fejlettség sokkal alantasabb fokán állókra nézve.»

E gondos alapneveléshez járult azután az ifju és férfi rendszeres magántanúlmánya, melyet egész életén át, mondhatni véglehelleteig, ernyedetlenül folytatott.

Mellőzve szépirodalmi kísérleteit, melyekkel mint a legtöbb fiatal író úgy szólván csak kísérletképen foglalkozott, legott a tudományos bűvárlat terére látjuk őt átesapni. Kezdetől fogva a leírás és ismeretterjesztés mezején működik, s bár alapos philosophiai ismeretei is voltak, speculativ tanulmányokba soha sem merült, hanem dominiumai mindenha a történelem, a statisztika, meg, a miben legmagasabbra emelkedett, a földrajz valának.

Első nagyobb irodalmi foglalkozása, melylyel nevét legelőbb tette ismeretessé, a *Család könyve* volt, melyet 1855-től 57-ig Greguss Ágost fiatalkori barátjával együtt szerkesztett s mely a művelt magyar közönség ismeretkörének tágítására erkölcsös, nemes irányzattal törekedett. Hasonló célra, bár inkább a hazai történelmi ismeretek terjesztésére irányuló volt *Budapest és környéke* című, eredeti képekkel illusztrált vállalkozása 1859-ben, melyekhez Rohbock rajzolta volt a képeket, melyek igen szép aczélmetszetekben készültek az akkori legjelesebb művészek által. Ennek mintegy kiegészítő folytatása volt *Magyarország és Erdély eredeti képekben*; miből 1865-ben három kötet jelent meg, hasonló szép illusztrációkkal. Mindkét műhöz Hunfalvy János írta a hű történelmi és érdekes leíró cikkeket. De erre való hivatását eleve bebizonyította volt, hisz már 1851-ben látott

napvilágot *Egyetemes történelem* című három kötetes nagy műve, mely 1862-ben új kiadást ért, míg időközben, 1862—65-ben, került ki sajtó alól *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása*, mely szintén három kötetes nagy mű egyszerre élére állítja öt összes természettani és földrajzi íróink legjavanak. E munka annak idején az akadémia nagy jutalmára is ajánlatott; de mert a bírálók nem tudtak megegyezni arra nézve, vajon mint földrajzi mű a II., avagy mint természettudományi a III. osztályba tartozik-e, be kellett érnie a Marczibányi-jutalommal.

De mennyi tanulmány s megannyi kisebb közlemény előzte meg e nagy műveit. Ezek egynémelyikére kitérni már azért is érdekes, mert bepillantani engednek Hunfalvy János tudományos belvilágába, ismeretszerző és terjesztő munkásságának chronologikus menetébe.

Korán kezdte, de legvégig folytatta is a külföld tudományos mozgalmainak kutatását s ebben látjuk azon készség megszerzését, melylyel később nagy földrajzi munkáinak megírásához foghatott. Ilyen egy tanulmányával már 1859-ben találkozunk a *Budapesti Szemlében*, melyben különösen a brit társulat s az angol földíratí társaság elnökeinek jelentéseivel foglalkozik. E kezdetből emelkedtek ki később azon méltán híressé vált évi jelentések, melyeket a csak ezután keletkezett magyar földrajzi társulat közgyűlésein angol példa után szokott volt bemutatni.

Szemlét tart (1859-ben) a magyar tudományos mozgalmak fölött is, de ezekkel korán sincs megelégedve. Még legtöbb munkásságot a történelem mezején tapasztal, de szerinte itt sem szabad beérnünk saját országunkéval, hanem «szükséges, hogy a világ egyetemes történelmét, sőt az egyes országok részletes történelmét is fölkaroljuk».

Helyes nézete volt tudományosságunk mikénti fejlesztéséről s e tekintetben érdekes, hogy már az ötvenes években azt kívánta az akkor még nagyon gyöngye lábán állt természettudományi társulattól, minek ez később, folytonos megerősödése korszakában, oly fényesen meg is felelt.

Tanulmányai igen tekintélyes részét a *Budapesti Szemlében* tette közzé. Már a Csengery Antal szerkesztette első folyamban három nagy értekezésével találkozunk, melyekben a legújabb útazásokat Éjszak-Afrikában írja le s így a magyar iro-

dalomban megelőzi a később Németországon oly terjedelmessé vált afrikai irodalmat.

Itt egész történetét adja az afrikai belföld kutatóinak és az elért eredményeknek, felsorolva valamennyi kiválóbb utazót s az általok szerzett földrajzi ismereteket föltüntetve.

Érdekes egy megjegyzése: «Itt egyszer mindenkorra megemlítem — úgy mond — hogy a neveket, mennyiben a magyar betűkkel lehet, úgy írom a mint a belföldiek ejtik. Bolondságnak tartom az angolokat majmolni, kik semmi idegen nevet sem tudnak helyesen írni, vagy a franczia és német helyesírást az afrikai, ázsiai, amerikai stb. nevekben utánózni».

E tanulmányokhoz méltán sorakozik azután Hunfalvynak a magyar tudományos akadémia megbízásából teljesített azon munkája, hogy Magyar László délafrikai útazásait az 1849—57-ki években sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta (1859).

Csak sokkal később, 1873 novemberben tarthatott Magyar László fölött emlékbeszédet is az akadémiában, melyben e kiváló férfiú viselt dolgait és törekvéseit igaz rokonszenvvel és kellő méltánylattal ismertette.

Az afrikai útazások később is folyvást érdekelték s midőn Sámi Lajos ezekről szóló könyve 1876-ban Ráth kiadásában megjelent, ismét ő ismertette kellő méltánylattal a *Budapesti Szemlében*.

Jól tudta, hogy nemzetünknek elszigeteltségénél és szegénységénél fogva csak csekély része lehetett a fölfedezési útakban, s bár Reguly, Vámbéry, és — mint láttuk — Magyar László érdemeit e téren kellően méltatja, tudta, hogy az újkori földírat anyagának s adatainak gazdagításában az angol, orosz, német, franczia, meg olasz nemzetnek jut az oroszlánrész. De hasznosítani kívánja számunkra is azok munkásságát; ezért mondja már 1866-ban: «Törekedjünk legalább az útazások és fölfedezések eredményeivel megismerkedni s a földíratot egész kiterjedésében irodalmunkba átültetni». Neki is indult legott s hosszabb cikksorozatot közöl ugyan csak a *Budapesti Szemlében*, *A legújabb útazások és fölfedezések* czíme alatt, melyekben éjszaki és déli Afrikát, az Ázsia szélét érő Arábiát, Ázsiában Japánt és népét ismerteti négy közleményben.

Még kisebb értekezéseiben és cikkeiben is bizonyos rendszert követett. Miután, mint láttuk, az afrikai útazásokat érdekes összeállításban bemutatta s a magyar közönséget folyvást

a tudomány haladásának színvonalán tartva, ekkép Afrika geographiáját is közvetítette a magyar publikummal, később a sarkvidéki útazások ismertetésével, — a sarkvidéken tett legújabb fölfedezéseket, nevezetesen az elveszett Franklin-expeditio kutatására történt angol-amerikai törekvéseket bemutattva, — ennek földíratát írta meg úgy szólván; 1864-ben Ausztráliát ismertette meg ugyanitt; felsorolva egyúttal az összes (természetesen külföldi) forrásokat, melyekből merített.

Jó darab ideig nem találkozunk azután Hunfalvy Jánossal a *Budapesti Szemlében*, hol tanulmányai legnagyobb részét közzétette. Csak 1873-ban szól az róla, könyvismertetésképen dícsérően bírálva ugyanekkor megjelent *Ég és föld* című munkáját, mely az akadémiától szintén a Marczibányi-jujialommal lón kitüntetve.

De már ezután ismét ő nyúl a tollhoz és ismerteti (1873-ban) az előtte való évben megjelent Boccardo-féle földíratí munkát, melyet Dunyov, olasz hadseregbeli ezredes, fordított volt magyarra.

Egyik kedvenc tanulmánya volt az «erdők befolyásának kutatása az éghajlatra», mely tárggyal kétszer is lépett a tudományos akadémia elé. Először 1864-ben, mikor is fölolvassása hosszan és élénken folyt vitatkozásokra szolgáltatott alkalmat; másod ízben 1873-ban, midőn a bajor Löffelholz-Colberg és dr. Ernst Ebermayer szakbavágó munkáit ismerteti s melyekből úgy tudományos tanulmány, mint az erdők iránti meleg rokonszenve fényesen kitűnik.

Sőt visszatér e tárggyhoz, 1876-ban is, midőn «a folyóvizek apadásáról s az erdők befolyásáról» értekezik, Wex Gusztáv könyvét ismertette. Ez már kezdete azon polemiának, melybe később a magyar folyószabályozás ügyében keveredett; míg már előbb is igen erélyes polemiát folytat Divalddal és Erdődyvel az *Erdészeti Lapokban* 1865-ben, a miért ezek akadémiai előadását *Az erdők befolyásáról* megtámadták volt.

Időközben más téren is találkozunk munkásságával. 1861-ben alakult meg a tudományos akadémia *statisztikai bizottsága*, melynek Hunfalvy János kezdettől fogva tollvivője s az általa kiadott *Statisztikai közleményeknek* szerkesztője volt 1869-ig, a mikor is én vettem át tőle e füzetek szerkesztését, melyek 1865-ben *Statisztikai és nemzetgazdasági közleményekké* váltak s új folyamban indultak volt meg.

E füzetekben is számos dolgozatát találjuk. Itt foglalkozott először összehasonlító statisztikával is, ismertetvén az 1862-diki állapot alapján *Az európai államok budgetjét*. Külön cikksorozatban pedig *Magyarország viszonyainak statisztikai vázlatát* közli, melyből 1867-ben önálló statisztikai munka vált: *Az osztrák birodalom rövid statisztikája különös tekintettel a magyar államra*, mely munka 1874-ben kibővítve, már alkotmányosabb cím alatt, mint *A magyar-osztrák monarchia rövid statisztikája* jelent meg. Ebben is ép oly modern nézeteket vall a statisztika terén, minőket a már 1868-ban, első statisztikai munkájának mintegy kiegészítőjeként megjelent *Európa államainak rövid statisztikája* című munkájában tanúsított, melyet még mint a József műegyetemen a statisztika, földrajz és történelem tanára írt volt.

Legértékesebb babérait azonban a földrajz terén nyerte. Hogy ebbeli érdemeit kellően méltányoljuk, vissza kell térnünk akadémiai taggá választásához.

A magyar tudományos akadémiában Hunfalvy János 1859-ben június 6-dikán foglalta el székét, a következő értekezéssel:

Strabón és Ptolomaiosz, Busching és Ritter K. nézetei a földíratról, vagyis a földírat tárgya és föladata.

Ő maga úgy fogja föl akadémiai taggá való megválasztását, hogy az akadémia meg akarta tisztelni a geographiai tudomány meghonosítása körüli munkálkodásáért. E munkálkodásának mintegy programját adja ez értekezésében, melyben az eddig létezett földrajzi rendszereket bírálgatva, a merev politikai geographiát elítéli s azon nézetet vallja, mit Strabó után ismét elfelejtettek a geographiai írók, hogy tudniillik «a földíratban nem annyira az államok változó országglati határaitra, mint inkább a földterületek természeti határaitra kell ügyelni». Az országok természeti viszonyainak nagy befolyása az emberi nemnek s az egyes nemzeteknek fejlődésére és művelésére mind inkább elismertetett s ezzel nyerte a földírat igazi alapját és jelentőségét.

És valamint ez értekezésében Ritter hívének vallja magát Hunfalvy s az egyedül helyes, tudniillik az összehasonlító földírat rendszerét fogadja el, úgy ez időben fogalmazott meg elméjében a terv *Magyarország természeti viszonyainak* leírására, melynek később oly méltán nagy hírűvé vált három kötetes

munkájában meg is felelt; de itt az akadémia előtt nyilvánította, mintegy ígéretképen, azon szándékát is, hogy az egész földre vonatkozó egyetemes földírat, valamint hazánkat különösen tárgyaló munkát fog szerkeszteni. És ez ígéretnek és fogadalomnak később, hosszú évek alatti tanulmány és munkásság után, kitünően meg is felelt.

A földrajz népszerűsítésében ugyanis valóságos apostoli szerepet vitt. Ő, a geographiának hazánkban nagymestere, első rangú tudományos művelője, épen nem tartotta rangján alól valónak, hogy iskolai könyveket írjon, még pedig külön-külön az elemi, azután a felső nép-, polgári, reál- és ipariskolák, végül a középiskolák számára.

Elemi földrajza előszavában nem tartja czélszerűnek, «hogy a földrajz tanítását rideg meghatározásokkal, és elvont fogalmak magyarázatával kezdjük. Helyesebb s a növendékekre nézve tanulságosabb a legelső tájékoztatást, a földrajz és térkép legelső elemeinek magyarázatát az iskola termékének, udvarának, kertjének, azután az illető helység és határának ismertetésével összekapcsolni».

Ez alapon indul meg az elemi földrajzban Buda-Pest leírásával, az illető tanítóknak tanácsolván, hogy «saját helységét, ennek határát és környékét ismertesse meg részletesebben a növendékekkel».

E művénél régibb a *Kis földleírás*, melyet 1869-ben az országos magyar iparegyesület megbízásából írt volt meg s mely 1887-ben, miután széltiben használják, hatodik kiadásban is megjelent.

Ugyaníly rendszerben halad a gymnasiumok számára írt földrajzában, melyet a legújabb miniszteri utasítások alapján készített, külön füzetben *Európa földrajzát* az első, a többi «világrészek» földrajzát a második osztály számára szerkesztvén. A középiskolák használatára szánt *Földrajza* már három kötetben készült. Az első kötetben a magyar királyság s a Földközi-tenger medenczéje foglaltatik; a másodikban: Európa a főntebbi részek nélkül; a harmadik az Európán kívüli földrészeket foglalja magában. Jelessége és hasznossága mellett tanúskodik, hogy az első kötet 1880-ig már öt kiadást ért, a második hármat, a harmadik kettőt.

Ily jeles kis műveket bizonyára csak az írhatott, ki az

egyetemes földrajz nagy művét akkoriban részben már megírta, részben előkészítette volt.

E nagy munkának történelme van s az közel két évtized öntudatos, lankadatlan munkásságának eredménye. Az egyetemes földrajz kézikönyvének megírására még boldogúlt Eötvös, mint akkori akadémiai elnök, szólította föl. Mikor utóbb a budapesti tudományegyetemen a földrajz ny. r. tanárává lett, ebben újabb kötelezettséget látott a tankönyv megírásához, mert — maga mondja az első kötet előszavában — «úgy tartom, a tudományos irodalom ápolására első sorban a tudomány- és műegyetem tanárai vannak hivatva, s hogy kötelesegeiket csak félig teljesítik, ha tanulmányaik eredményét egyedül hallgatóikkal közlik; . . . kell — úgy mond — hogy a tudomány a nemzet közkincsévé váljék». Hunfalvy híven felelt meg e köteleességeknek.

Irodalmi működésének gazdag eredményeit eddig is láttuk. Szaktevékenységének koronáját az *Egyetemes földrajz* képezi, mely bármely külföldi irodalomban első rangú helyet foglalna el.

De akár mennyire volt következetes tanulmányaiban és terve kivitelében, a munka egyes kötetaineik közrebocsátásában alig lehetett az. Már 1873-ban adta ki — mint láttuk — a magyar tudományos akadémia támogatásával *Ég és föld* című munkáját, melyet akkor maga is *Egyetemes földrajz*ának első kötetéül kívánt tekintetni; később ezt csak mintegy bevezetésül tünteti föl, elhagyván a természettani földrajzt, melyet Elisée Reclusnek időközben megjelent s magyarra is fordított jeles műve egy időre nélkülözhetővé tett. E helyett első kötetként tényleg *Dél-Európa* jelent meg 1884-ben s magában foglalja a Balkáni, Apennini és Pirenei félszigeteket. Már az első kötetben is az illető vidékek természeti viszonyainak leírása néha költői szépségű. Évekkel ezelőtt kissé száraz, de mindennütt világos stílusa, itt már irodalmilag leszűrődött, az olvasmány élvezetessé válik. Gazdag történelmi áttekintés előzi meg minden egyes népfaj és ország leírását s a munkát valóban tanulságossá, érdekessé teszi.

A második kötet 1886-ban jelent meg e külön cím alatt: *A magyar birodalom földrajza, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra*. Ez Magyarországnak ezideig legtökéletesebb, az országnak nem politikai beosztása, hanem természeti tagozata

szerint készült hű leírása, monumentális mű, mely mindenha dicsérni fogja szerzőjét, ki mindenre volt tekintettel, mi művét érdekesebbé, vonzóbbá teheti. Igaza van, midőn előszavában mondja: «ha valahol, úgy bizonyára édes hazánkban az ethnographiai állapotoknak nagy jelentőségek van, ezeket tehát nagyobb részletességgel kellett tárgyalnom. Ámde se a tisztán geographiai, se az ethnographiai állapotokat történelmi háttér nélkül nem lehet fölmutatni, azért történelmi vázlatokat is kellett közbeszönnöm». Meg is tette híven mindenütt és oly egészet nyújtott, mely megczáfolja szerénykedését, hogy «minél szélesebbre terjesztettem ki tárgyalásom körét, annál inkább megeshetett rajtam, hogy sok becses geographiai adat kikerülte figyelmemet s hogy néhol csak szárazon felsoroltam az adatokat, a hol bővebb leírást és kifejtést kellett volna nyújtanom». Még legelesebb bírálója sem mondhatott volna Hunfalvy e nagy szabású könyvére erősebb kritikát s megnyughatik sírjában is; nem mondjuk könyveről mit csak ő maga említhetett, «hogy az korán sem oly tökéletes, mint a minőt a közönség méltán várhatott volna tőlem».

Jeles munka marad az és csak végtelen sajnálkozással kell tekintenünk, hogy eredeti terve szerint az egészet a tervezett terjedelemben be nem fejezhette. A harmadik kötet ugyanis, a már említett részeken kívül, a többi Európát, a negyedik Ázsiát és Ausztráliát, az ötödik Afrikát és Amerikát foglalta volna magában. Nagy részek meg van kéziratban, várva azon jelesünket, ki méltóan merhet az elhúnytak nyomaiba lépni. Mint értesültem dr. Thierring Gusztáv, Hunfalvy jeles tanítványa, vállalkozott az elhúnyt megbízásából e munkára; de a nagyobbra tervezett mű, a harmadik kötetel, fájdalom, némileg hézagosan fejeződik be.

És e tervszerű földrajzi munkásság mellett más téren sem pihen. Hunfalvy egész férfi; ő, ki a közügyek iránt sem érzéketlen, vallásfelekezete érdekeit is híven ápolgatja s a budai evangélikus egyháznak nem csak presbytere, de lelke, anyagi ügyeinek gondos ápolója, iskolaügyének lelkes támogatója volt. E mellett igazi demokrata, büszke polgári származására, az egyéni érdemeket az átöröklött nemesi prerogatívák elé helyezvén.

Ily nézetekkel köszönt be egy ízben, 1881-ben politikai értekezéssel a *Budapesti Szemlében*, *A választások után* czíme

alatt. Ebben korholja a visszaéléseket a választók összeírása s a választások körül. Kárhóztatja a suffrage universelle-t, mely szinte mindenütt csak a despotismusra vezetett, censust és bizonyos műveltségi fokot kíván s a választási képességet egyetlen egy paragraphusban kívánná megállapíttatni: «Activ és passiv választó képességgel a magyar korona területén csak az bír, a ki honos vagy honfűsített, olvasni írni tud s évenként legalább tíz forintnyi közvetlen állami adót fizet». Ez alól szerinte nem volna kivétel se régi jog, se értelmiségi cím alatt. Javasolja a titkos szavazást, mely minden községben külön történnék az egész országban egy napon.

Újabban nemzetgazdasági kérdésekkel is mind sűrűbben foglalkozott. *A vámjövedelem és fogyasztási adók* címén kimutatja a czukoradó visszatérítéséből Magyarországra háramló károsodást. Itt leginkább azon, akkor még főnállott egyezmény ellen küzd, hogy a czukoradó-restitutio a közös vámjövdelemből fizettetett, mi azóta meg is szűnt.

Nemzetgazdasági ismereteit egyébiránt már régebben is iparkodott érvényesíteni. Így 1866-ban az akadémiába rendes taggá választatván, székfoglalót tart, melynek tárgya *Hazánk közlekedési eszközei*. Itt alapos vezérelveket sorol föl; nevezetesen azt mondja: Csak azon közlekedési rendszer helyes és természet-szerű, mely az adott földíratí körülményeknek megfelel; hogy közlekedési eszközeink rendszere csak úgy helyes és természet-szerű, ha Buda-Pest a központja — a vasútak tervezése és építése mellett a vízi utak is tekintetbe veendő — végül (a mi később teljesedett is visszacorrigálásaképen a Bécsben elhibázott rendszernek) mindenek előtt úgy a vízi, mint a vasútakra nézve azon fővonalakat kell megállapítanunk és létre hoznunk, melyek az ország és nemzet jól fölfogott érdekeinek leginkább megfelelnek s közlekedési eszközeink egész rendszerének való-ságos alapvonalai. Ezt hangsúlyozván, csak a közvetlenül szükséges vonalak kiépítését sürgeti, mintegy előre jelezve a hetvenes évek válságát, mely miatt annyi terv oly sokáig kivitetlen maradt.

Széles ismereteit és helyes nézeteit hazánkról a külfölddel is iparkodott közvetíteni s a haza határain kívül is jó hangzású nevének egész súlyával hatni oda, hogy helyes fogalmakat nyerjenek egyes viszonyainkról. Így ismertette az *Ungarische Revue*ben, e jeles folyóiratban, 1881-ben *Das Zoll- und*

Handelsbündniss Ungarns mit Oesterreich und das Quotenverhältniss; némileg bővítve azon cikksorozatot, melylyel előbb magyarul már a *Budapesti Szemlében* is találkoztunk.

Valódi hazafias tettet követett el azonban ily című cikkekével: *Die magyarischen Ortsnamen und Herr Professor Kiepert*. Ezt azon alkalomból írta, hogy Kiepert 1883-ban a német Schulvereinba lépven, néhány erdélyi szász denuntiáló cikke által fölháborodva, díszokmányát, mint a magyar földrajzi társulat tagja, melyhez már tíz éve tartozott, visszaküldte s neve törlését kívánta. Itt Hunfalvy János gazdag földirati és történelmi tudománya és a német szakirodalom tökéletes ismerete alapján maró gúnynyal és hő hazaszeretet sugallta erélylyel utasítja vissza a német tanár arrogáns észrevételeit, kimutatja a hírhedt német Gründlichkeit ezer tévedéseit, kimutatja, hogy nemcsak Magyarországon nem, de még a régi szász földön se németek valának eredetileg a helynevek és győzelmesen veri le a német Schulverein immár hálisútnak ártalmatlanná vált, de akkoriban elég heves támadásait.

Ép oly meleg hazafisággal írt cikke: *Die staatliche Selbstständigkeit Kroatiens*, melyben Starénak a horvátokról írt könyvében foglalt történelmi hamisítványait czáfolja és Bojnicicessel, a *Kroatische Revue* szerkesztőjével, polemizál.

És ismét látjuk őt újra-újra visszatérni a természethöz: erdők és hegyek, völgyek és folyói, az időjárás mindenha nagyban érdekelték s gyakran foglalkozott velök alapos tudományú értekezésekben, mikor is mindannyiszor fölhasználta az összes haladó tudomány adatait anyagúl.

Így *Az éghajlat változásairól* értekezett a magyar orvosok és természetvizsgálóknak 1882-ben Debreczenben tartott vándorgyűlésén; miután e gyűlés megbízásából szerkesztette volt már 1866—67-ben *Gömör és Kis-Hont vármegye leírását*.

Az új folyamú *Oesterr.-Ungar. Revue*be is dolgozott s 1886-diki évfolyamában egy cikkel is találkozunk, *Die Flussregulirungen in Ungarn*, melyben magyar cikkeiben tapasztalt élességétől eltérve, kellő tárgyilagossággal, bár nem szigorú kritika nélkül, ismerteti Magyarország eddigi folyamszabályozási tevékenységét, az 1830-diki Tisza-áradástól s a negyvenes évekbeli munkák kezdetétől 1885-ig.

Sokkal szigorúbban jár el ez ügy irányában 1888-ban a *Budapesti Szemlében*, *Folyóink szabályozása* címén. De bár

mennyire megtámadták érte szakkörökben, hol az elfogadott rendszertől nem akartak tágitani, nem tagadhatni meg Hunfalvy Jánostól, hogy tiszta, meleg hazafiúi s az ország boldogítása iránti hő vágya bírta e kifakadásokra.

Ugyaníly czélből írta volt meg 1877-ben *A Duna budapesti szakaszának szabályozása* című művét. Ez az 1876-diki nagy aggodalmak után készült, mikor a fővárcsi közgyűlés a szabályozási tervek megvizsgálását kívánta, de mert ennek nem volt sikere . . . . «hogy a dolog tisztába hozassék s a közönség aggodalmai eloszlattassanak — úgy mond — azért eltökéltem magamat e füzet szerkesztésére, melyben a szabályozás ügyét részletesen igyekeztem megismertetni . . . . hadd lássa a fővárosi polgárság s az ügy iránt érdeklődő egész közönség, hogy mi és mikép történt».

A szabályozási munkák elfogadott rendszere ellen írt e czikkeiért sok kellemetlensége volt. De alapos természeti tanulmányaiából merített erős meggyőződését mindenütt őszintén és leplezetlenül hangoztatta. Nem riasztotta vissza tekintély s bár szakférfiúnak e téren magát soha sem vallotta s meggyőző indokok előtt megtudott hajolni, a más oldalon a nyegleséget és elbizakodottságot erősen ostorozta. Noha támadásai mindenikében nem is volt igaza, sőt később némileg enyhébben is ítelt, tagadhatatlanul érdemeül róvható föl, hogy ez ügyet az akták halmazából kikotorta, s folyóink szabályozásának ügyét a nyilvános discussio tárgyává tévén, a hivatott szakférfiakat indokolt nyilatkozatokra bírta s így bár közvetve, hozzájárult az érdekelt közönség megnyugtatásához.

Emelkedett, szép, egyúttal egyik utolsó enuntiatiója volt, de bő és tág tudományos ismeretéről és rendszeres egészökről tesz tanúságot azon nyílt levél, melyet a *Természettudományi Közlöny* szerkesztőihez intézett 1887-ben. válaszolva Lengyel Bélának *Társadalom és természettudomány* címe alatt megjelent cikkére. Ebben némi félreértésekből Lengyel Hunfalvy egyetemi rektori beszédének némely mondására reflektálva, azt véli abból következtetni, hogy Hunfalvy társadalmunk erkölcsi süllyedését a természettudományok befolyásának hajlandó tulajdonítani s hogy a természettudományokat nem tartja alkalmasoknak a magasabb műveltség megszerzésében tényezőként közreműködni. Ez ellen tiltakozik Hunfalvy s mintegy hitvallást tesz saját tudományos állásáról. «A földrajzot vá-

lasztottam szaktárgyamúl — úgy mond — azért különböző tudományokkal kell, gyöngé tehetségemhez képest, foglalkoznom, nevezetesen egy felől a természettudományok fejlődését kell figyelemmel kísérem, s más felől a történelmi és társadalmi tudományokat sem hanyagolhatom el egészen, mert hiszen a földrajz e kétféle tudománykört mintegy összekapcsolja, mesgyéjüket áthidalja . . . .»

És valóban e külön tudományzakokat senki sem foglalta össze oly harmonikusan, mint épen Hunfalvy János. Ezeknek szentelte megszakítás nélkül hosszú, munkás életet, ezek szolgálatában dicsőült közöttünk.

De midőn ennyit szólottam a tudósról és íróról, és még sem merítettem ki összes tevékenységét, hol marad még az ember? azon ember, kire a klasszikai «vir integer» ráillik egész, legnemesebb értelmében.

Pedig itt sem a jó barát akar szólani csupán, hivatkozhatom mindazokra, kik életében ismerték, hogy Hunfalvy János nemes gondolkozású, puritán jellemű, megbízható jeles férfi vala.

Ha, mint helyesen mondják, útazáson ismerhetni meg leginkább az embert, úgy dicsekedhetem, hogy Hunfalvy Jánost alaposan ismertem; mert vele több ízben beúztam Európa nagy részét. Valahányszor, a magyar miniszterium főnállása óta, statisztikai vagy geographiai nemzetközi kongresszus tartatott, mindannyiszor iparkodtam őt is Magyarország egyik képviselőjeül a kormánytól kinyerni. Így együtt voltunk 1869-ben Hollandiában a hágai statisztikai kongresszuson, 1872-ben Sz.-Pétervárott, hova megvittem volt királyi meghatalmazás következtében a meghívót, hogy a legközelebbi statisztikai kongresszus 1876-ban Buda-Pesten tartassék. 1885-ben pedig együtt voltunk Párisban és Londonban az «Institute international» megalakulásánál. Időközben Antwerpenben találkoztunk 1871-ben, hol ő az ott tartott nemzetközi geographiai kongresszuson Magyarország képviselője volt s midőn az üdvözlő polgármester szónoklatára minden nemzet képviselője saját nyelvén válaszolt, ő magyar szónoklatban fejezte ki nemzetünk tiszteletét a tudományok iránt.

Az utolsó francia-angol útra fiamat is elvittem volt világot látni, miután kevéssel előbb letette volna az érettségi vizsgát. Hunfalvy iránta is valódi atyai jóakarattal viseltetett s a hosszú vasútazás alatt folyvást vizsgálgatta ismereteit; ezek

alapján, mert a fiú jó deák volt, gymnasiumi oktatásunkra is akarván következtetni. Történelmi ismereteivel meg volt elégedve, de annál gyarlóbbnak találta földrajzi készségét. Ennek magyarázata is kiderült tantervünk folytonos változtatásában, melynek következtében a gymnasiumot azon időben végzett növendékek egy egész évi földrajzi oktatástól elestek. Annál nagyobb tisztelettel és ismeretei iránti bámulattal csüngött az ifju tudós útítársunkon és hallgatta oktató mondásait, melyek nyílt szemei lágy csillogása és szelíd modora mellett oly mélyen vésődtek a hallgató lelkébe. Svájczból utazva Franciaországba, a gyönyörű vidék szemlélete mellett, ez ország földrajzát magyarázgatá, az útmenti hegységeket, folyókat könyv nélkül mind megnevezte. Sőt midőn egy hídon átrobogva, a vonat kis folyót szelt s a fiú némileg talán pajkosságból odaveté, vajon ennek a folyócskának megtudná-e Hunfalvy bácsi mondani a nevét? ez, kissé elgondolkozva azon, hogy merre járunk, egész szerényen mondá, hogy ez aligha nem az Yonne egy mellékfolyója, a Cure, mit az utólagos térképi vizsgálat meg is erősített.

Mert, ha kisebb mértékben is mint Élisée Reclus, de legalább hazánkra vonatkozólag Hunfalvy is épen úgy nem csak könyvekből s mások leírásaiból iparkodott megismerni az országot. Beutazta azt minden irányban s a mármarosai hegyeket vagy a Kárpátok bérceit épen úgy megmászta, mint Erdély havasait; bejárta a sík alföldet és beutazta a dunántúli vidékeket, Balaton mentét, a Bakonyt, Vértesalját egyaránt tanulmányozván.

Már Hágában is kitüntetés tárgya volt Hunfalvy, Szt.-Pétervártt meg a nagyhírű Quetelet, az újabb statisztika nagymestere, egy egész estét szentelt kettőnknek. Mondhatom, hogy az ő dicsfénye sugaraiban melengettem magam is és hogy a külföld tudósai oly rokonszenven jöttek 1876-ban Magyarországra, bizalommal tekintvén tudományos működésünk elé, abban elismert tekintélyű nevének nem kis része volt.

Folytonos összeköttetésben a földrajz legkiválóbb képviselőivel külföldön, Hunfalvy János közöttök is nem csak egyrangúnak, de egyik elsőnek tekintetett. Meg is örökíté nevét egyik legújabb sarkexpeditio, a legéjszakibb egyik tengeröblöt Hunfalvy nevére keresztelvén, úgy hogy azon távol vidékek újabb térképein hazánk egyik kitünő fiának nevével saját országunk is megtiszteltetett.

Hasonló, bár kisebbszerű megtiszteltetésben részesíték egyébiránt polgártársai is még életében, a Hunfalvy János budai tusculumához vezető útát az ő nevére keresztelvé.

A budai vároldal keleti részén fekvő e kies kis villájában, hol annyi becses tudományos munkát írt, hol annyi közhasznú ismeret terjesztéseért forgatá tollát, ott élt a természetnek és családjának. A ki nem látta szelíd mosolylyal virágai között járni, a ki meg nem figyelhetette mint társalog kedvencz méheivel, miként ringatja térdén meleg szeretettel unokáját, az nem ismerte Hunfalvyban az embert, melynek alapvonása, daczára gyakran pattogó, tüzes beszédjének, csupa szelídség és szívjóság vala a lágyságig.

Föllépésében nem volt semmi a világfi biztos modorából; szalonokban inkább kissé szögletes, a tudós némi félszogsége volt magaviseletében; de szerénysége mellett is férfias önérzete megóvta őt bármely, a társaság szokásaiba ütköző, ballépéstől; élénk társalgása pedig, főkép ha tudományos vagy irodalmi kérdések körül forgott, érdekessé, tiszteltté tette bármely körben.

És e tiszteletben nem volt hiánya a közéletben sem. Évek hosszú során át ő volt a főváros második kerületében a választó elnök s e tisztét is épen oly lelkiismeretes részrehajlatlansággal viselte, mint a hogy minden kötelességét teljesíté. Ha pedig e minőségében átnyújtotta a megválasztott országos képviselőnek a választási jegyzőkönyvet, azt többnyire oly beszéd kíséretében tette, mely bátran beillett volna programbeszédnek s oly hangon tevé, melyből kiértzett, hogy a választó közönség kötelességeket is ró képviselőjére, kit csak mandatárusának tekint. De képviselő mandátumát ő maga, bár szülőföldje őt ilyenel több ízben megkínálta, sőt a főváros budai kerületeinek bármelyike is szívesen megválasztotta volna, soha sem fogadott el. Ő nem vonta ki magát semmi polgári kötelesség alól, de idegenkedett a, szerinte meddő politikától és kiválóan csak tudományának élt, ezt a pályát azonban be is töltötte híven és teljesen.

A sors csapásait — hisz kit kímélnének meg ezek — nemes önmegadással tudta viselni. Midőn évekkal ezelőtt túlfeszített munka és főleg a rosszíratú térképek nagyító üveggel való tanulmányozása közben szembajba esett és orvosai őt, a teljes megvakulástól való félelemben, minden írói munkától

eltiltották, ő, ki egész életében könyveinek és íratainak szentelte minden idejét, egy panaszos hang nélkül ült naphosszat minden foglalkozás híján, de szemének s arcának nyájas és derült kifejezése egy percze sem borúlt el.

Bizott és nem csalatkozott. Visszanyerte szemevilágát és mi újra visszanyertünk egy tevékeny tudóst.

Évekkel reá komolyabban féltettük a haláltól, mint mikor ez az imént, úgy szólván váratlanul, bekövetkezett. Akkor nagyfokú tüdőlob vetette a kórágyra, melyen, nejét már elvesztvén, egyetlen fia meg kicsi lévén, majdnem elhagyottan feküdt, távollakó rokonai, aggódó barátai csak is látogathatták. E nagy betegség utóbajait, már is előhaladott korában sokáig sínylette, de az ég megadta érnünk, hogy újra felüdvén, nagyban tervezett, bár akkor alig kezdetben levő nagy földrajzi munkáját a bevégzéshez legalább közel vigye.

Nagyobb s talán végzetes hatással volt reá menyének, reményteljes fia általa is nagyon szeretett nejének, kora halála. E fiatal családdal töltötte volt estéit, unokáiban képzelte újra föltalálni saját ifjúságát. A Gleichenbergben betegen fekvő fiatal nő haldoklásának hírére oda sietett, az még megismerte a szerető apóst, de legott lehunyta szemét örökre.

E kettős, fiát is őt is ért csapástól megtörtén tért haza. Kedélyvilága elkomorodott, régi derültségét — mint fia mondja — többé vissza nem nyerte.

Múlt télen csak kisebb rendű meghüléséről értesültünk, baját komolyabbnak, épen aggasztónak senki sem tartotta. De midőn 1888 december 6-dikán kora reggel látogatására siettem, zokogó ápolónője csak már a halotti leplet vonta le meghidegült nemes arczáról.

Hogy mit vesztett Hunfalvy Jánosban a hazai tudomány, azt, bármi szeretettel iparkodtam is ecsetelni drága barátunk irodalmi tevékenységét, csak nagyon halvány képben mutathattam be. De, hogy mit nyert tudományos életünk munkásságával, azt örökre hirdetik nagybecsű művei és hivatva van bebizonyítani azon egész nemzedék, mely az ő tanárkodása mellett tudománya emlőin nevelkedett s az összes hazai művelt közönség, mely Hunfalvy János irodalmi hagyatékának örököse.

A KÖZÉPKORI MAGYAR IRODALOM STÍLJÁRÓL.

Második közlemény. *)

IV.

A beszéd csak annyira is, hogy nyelvbeli helyességgel, észszerű rendezettséggel, egyszerű csínnal bírjon, annyival inkább, hogy választékos legyen s a tartalom nemesebb tűzét, vagy a gondolatok fenségét megfelelőleg kezdje kifejezhetni, csak az által juthat, ha az író az emberiségi nagy eszméket az elődöktől eltanúlhatja, ezekkel szabadon foglalkozhatik, tehát a szellemi szabadság bizonyos mértékével bír és avval élhet. E nélkül lehetnek némely kedves tulajdonai a stílnak, lehet benne érzés és vonzó erő, lehetnek hangzatosság és az egyszerű szépségnek jelei, de magasabb gondolatok, a lángészhez méltón, fenséggel kifejezve nem találhatók.

Ezt mondhatjuk a mi középkori nyelvhasználataink magyar nyelvezetéről és stíljáról is. A tanulmány tárgyai a tanulók legnagyobb részére nézve: a biblia az egyháztól kiadott latin fordítás szerint, a bibliai tudományok segítségével, a biblia és keresztyén vallás előbbi magyarázóinak, a görög philosophia és keresztyénség egyeztetőinek, közvetítőinek munkái mind inkább feledésbe menvén. Ezen kívül a keresztyén hagyományokat tanulták, a korábbi s egykorú egyházi emberek theologiai műveit, egyházi beszédeit, melyek közül a jelesebbek teljes megértéséig, s a jelesebb szerzők bölcselő lelkének álláspontjára csak kevesen jutottak el. Az egyházi tano-

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 157. számában.

kat, tantételeket kritika nélkül tanulták, együgyűen tárgyalták és hirdették a nép kedvéért tudomány nélkül való együgyűséggel, ama tekintély nyomása alatt, melynek sok ideig alig mertek ellene mondani. És nemzeti nyelven másutt is alig sikerült becses egyházi dolgozatokat hozni létre; legkevésbé lehetett nálunk, hol nemzeti nyelvű irodalmi és iskolai élet alig volt. Egyszerű gyakorló lelkészek, kegyes szerzetesek, férfiak és nők, voltak, kiknek írásai megmaradtak, mind gyakorlati célzatúak. Nincs ez írásokban semmi jele a lángelmének, mely magának nyelvet, stílt alkot, mely gondolkozó lelkének vagy képzelődése hevének tüzeiben felolvaszt, alkot vagy újjá alakít. Csak a stíl alsóbb rendű mestereiről lehet itt szó, csak ezek tanulmányairól, melyek közé a régi világ irodalmának remekei igen kevéssé tartoznak. Legalább hatásokat igen kevéssé látjuk.

Van szó nálok Plátóról, hol az a szava említettik, hogy boldog a világ, mikor bölcsék országlanak, *Kat.-l.* 672. A hol az elsőségről van szó, *Kat.-l.* 1142., sőt u. o. 2744. s köv., állítják, hogy Plátó a Krisztusban való hitét nyilatkoztatta. Még többször van emlékezet Aristotelesről, kinek (Homér után mondott) szavait hozza föl, hogy nem jó a «polykoirania», egy úr legyen a társadalomban, *Kat.-l.* 1168. Ugyanabból az Isten emberré léte ellen, *Kat.-l.* 1178. A világ örökkévalóságáról, a teremtés ellen, *Kat.-l.* 2350. Az úrság, szolgaság ellentétéről, Krisztusban meg nem férhető voltáról. *Kat.* 2385., v. ö. *Debr.* 379—438. Idéz *Oracius*ból, *Kat.-l.* 818., 1948., igen csekély jelentőségű mondatokat. *Vegetius*ból homályosan, *Kat.-l.* 677. V. ö. ugyanezeket a *Katalin-legendá* más kidolgozásaiban is, a *Debr.* és *Érdy-codex*ekben. *Cicero*ból péld. *Kat.-l.* 1701., Cato morale distichonaiból, u. o. 1871. Kedvesebbek voltak nekik a *Sibylla*-féle hagyományok, melyekből idéz például a *Kat.-l.*, hivatkozván a hellesponti Sibyllára, 2740., 2429. u. o. a megfeszíttetés bizonyítása végett, majd u. o. 2448., a megváltó születését és általa lett megújulást bizonyítván. De legkedvesebb volt nekik a moralista Senecával (*Kat.-l.* 1954.) szemben is Virgilius, a középkor kedves költője, jósa, varázslója. Ebből igazolja a világ teremtését *Kat.-l.* 2360., egy új világ elkövetkezését, u. o. 2437. Ezt teszik Titus császár főemberévé, *Érs.* 307. stb.

Természetes, hogy azon jelesektől sem igen tanultak egyebet, mint bölcselkedő közhelyeket, erkölcsi tartalmú, néha igen jeles példákat és sententiákat s még legföljebb a gondol-

kozás, észlelés némely szabványait, a szólás némely formáit, legkevésbé pedig a gondolkozás tárgyait, anyagát, szabadságát, önállóságát. És ez a tanulás sem volt mindig kedves a felsőbbeknek. Több helyt találjuk az ily tudományt, a világi tanulást, az isteni kijelentés ellenében elítélve «a szent tudatlanságot» ajánlva. Egy helyen pedig olvassuk, hogy Szent-Jeromost affélek tanulásaért — igaz ugyan, hogy álmában, az Isten színe előtt — «megkalapárlák». *Érdy* 561. Előbb is pedig már «a pogány böleseknek könyveinek és hyth írásoknak» tudományából isteni irgalmazásoknak miatta ostorozásokkal kihívattaték. *Érs.* 333.

Sokkal inkább szeretnek és szoktak keresztyén írókra hivatkozni. kik közül Ágoston, Aranyszájú Sz. János, Bernát, Ambrus, Tamás, Bruno, Gergely és Leo pápák, Lyrai Miklós stb. gyakran fordulnak elő, nem ritkán velős es szép mondatokkal, jeles hasonlatokkal, elmés ötletekkel. Nem is mindig a középkor dogmái körül forognak, hanem magas eszmékkel és erkölcsi elvekkel foglalkoznak; csak ezek értenék!

Nem csodálhatjuk, ha nem okoskodással, csak érzéssel, előítélettel emlékeznek azokra, kik az idők szellemétől, bár mérsékelten különbözni mertek, borzadással, szitkokkal emlékeznek az eretnekekre, a reformatio hirdetőire: Lutherre, kit «Machumet»-tel, «az ördöggel tölt kalomárral», együtt átkoznak, *Érdy* 605., mivel az átkozott «Luter» sok országokat «megdögletett», *Érdy* 30. «Mint az Aryana nevű hüt is mind ez világot megferteztette», *Érs.* 345. Irtózáttal emlékeznek a *huzstokra*, s általában a «hittől szakadtakra, félhiten valókra». *Érdy* 600. Panaszkodnak az idők rosszására, kivált az egyházat rongáló urakra, lelketlen papokra stb. Így *Érdy* 496—497. És lelkesen a vétkes nagyravágyó, könnyelmű szerzetesekre is, *Dom.* 130. és köv. *Sánd.* 37. És lelkesen szólnak I. István királyról, ellenben megrovólag a korukbeli papságról: «önnön maga meglátogatta, visitálta, examinálta (a papságot), ha jól él vagy gonoszúl, ha anyaszentegyházhoz lát, ha vigyáz az szegény népön, ha pásztorságát szerével viseli»... «Nem pusztították (a sz. atyák), mint a mostaniak (XVI. sz.), gonoszúságra nem költötték a sz. egyház jószágát, m. a m., el nem rekkentették a Krisztusnak részét, jószágát, mint a mostaniak, sem hájártra, sem torkosságra, sem drága ruhákra nem vesztögették a szent alamizsnát, m. a m.» stb.

Szélyel nem igen tekintettek. Az újabb népek világi elmeművei, a németek és olaszok gazdag költői irodalma, a szomszédság és gyakori érintkezés daczára is, a mieinkre nézve nem léteztek. Semmi hatások nem látszik ezeken, sem költői, sem más műveken. Mégis találok egy kevésbé jelentős, de szép idézést; nem rosszúl, nem is ízléstelenül visszaadva az *Apost. mélt. c. cod.* 48. lapján. A sorok ezek: «Erről mondja vala Dantes: ez tüzes szárnyú édes elmélkedő emberek (az apostolok) az tüzzel gyújtattak vala fel, az honnan a nemes virágok nevednek és az szent gyümölcsök». E sorokat a *Paradiso* XXII: 46—48. verseiben találom, s eredetiben így hangzanak:

Questi altri fuochi tutti contemplanti
 Homini furo, accesi di quel caldo
 Che fa nascere i fiori e i frutti santi.

(Az eredetiben a «tüzes szárnyú» kivételével, mely talán a *fuochit* pótolná, minden megvan.)

Ez az előbb leírt állapot okozta azt a gyarló fölfogást, gyermekies észlelést, ízetlen bölcselkedést, méltatlan tárgyakra, elméskedésekre kiereszkedést, mely sok helyen botránkoztató, — jobb ízléssel, komoly elmével össze nem egyeztethető. Hogyan alantasodik el ilyek által s ily időkben az írásbeli ízlés, nem könnyű lélektanilag kifejtteni, de a történelem tanúsítja, s nem is épen érthetetlen dolog. Az az elme, mely valóban magas gondolatokkal nem foglalkozik, emelkedetten magasabb szépségben nem gyönyörködik, — nem is mer az igaznak és szépségnek keresésére messze járni: hajlandó lesz meggyőződés nélkül mások után beszélni, mások lábán unalmasan járni, rejtélyes ábrándokban, érthetetlen fejtegetésekben, játékokban foglalkozni stb.; tehát nem lesz valóban finom ízlésű alakítója, szerkesztője a beszédnek, formálója az írásmódnak. Lehet a formáságokban ügyes, találhat hangzatos szólásokra, — a középkor a verselés mestere volt! — vehet át ügyesen szép gondolatokat, de a valódi nagy szellemekhez képest bizony alant marad, s néha igen mélyre sülyed. Mily sok együgyű, gyermekies dolgokat találni itt! Nem említhetem itt a cultus tárgyairól, a hitéletből vetteket és naivúl elmondottakat. Némely szentnek születése előtti, utáni s halála utáni, mennybéli dolgairól. Kivált némely tulajdonaikról. Így *Ehr. c.*-ben. Halmazva és bőven, *Pozs. c.* 42., különösen, *N.-Sz. c.* 121—123. stb. Azt sem

adhatom elő, mily naiv hit jellemzi a középkort, mely a csodák világában, a természeti törvények hatása körén kívül, túl vagy fölött él, tehát a természettel ellenkezésben s ezzel szembe helyeztette a keresztyén hitet. S ez az askesisben, mint erkölcsi föelvben mutatkozik, mely alapjában szent dolog, még túlzásában is nemesebb, mint a testiesség; «az élet hű tékozlása», mint Kölcsey mondá, vagy «szent bolondság», mint egy codexünk nevezi; de bizonynyal minden műveltség és így az irodalmi stíl művelődésének is ellensége.

Csak a gyermekes ötletekre, elmejátékokra hozunk föl példát. Egy író «egy küseded predicatiót» tart, *Érs.* 520. s köv., «az édes Máriának nevében való dyaky bötúkról», minden «betükön egy-egy drága kő példázttatván», és így a névnek betűit egyenkint úgy magyarázza, mint Petrarca a Lauráéit (*Canzone* «*Quando io movo*»).

Ismeretes dolog, — mondja de Sanctis (*Petrarca* 72. l.) — hogy P. a Laura nevét sokszor fölcsereéli a *lauro*: borostyán, *l'aura*: a szellő nevével, valamint tréfája is a *Loreta* névvel, melynek első tagja *lo* = loda, második: *re* = *reverisci*, harmadik: *ta* = *taci*, azaz: dicsérd, tiszteld, hallgass.

Egy másik szerint «Mária magyaráztatik keserű tengernek...» *Érs.* 563. Másutt: tengeri csillag. Másik az *ave* üdvözlő szót (*avere*, *havere*): a + *ve*, a görög alphából és *ve* indulatszóból eredteti: azaz *sine ve* = fájdalom nélkül «yay nálkul való ének»-re (*Érd.* 252.) magyarázza. Egy másik Márton püspök nevét: *mors* és *teneotól*: a halál tartására *Érs.* 343. Majd Lukács, Cecilia, Katalin, Sophia, Augustinus stb. nevet értelmezik.

Ide tartozik a természetről való gyarló fölfogás és esetlen beszéd. A napról *Nsz. c.* 222.: «A nap ható állat... igen serény... egy éjjel és egy napon ő oly igen nagyot és igen sokat foly (fut), hogy egy ellőtt nyil száz esztendeig annyit nem mehetne». A világ mivoltáról: «Ime mind e világ egybegyült nagy tüzes gomoloytás (gomb, gomolya), avagy nagy, tüzes, kerekded állat». *Nsz. c.* 75. És a világ teremtéséről mellékesen megjegyzi: mennyire örült Mária, midőn *Jesus* e nagy világot alkotá; «nagy örvendező szívvel vígadozva, mikor ez nemes teremtett állatot oly nagy tökéletességgel megékösöjtéd és ide ez világnak öröme szerzed». *N.-Sz. c.* 118. Egy másik beszéli, *Tih. c.* 223., a világ teremtése napjáról három különböző

vélemény van, többek közt, hogy ez a világ «Sz. Mihály havában teremtetett, mikor a gyümölcsök értékben vannak». Másik, hogy Sz. Domokos a földről fölemeltetett, *Dom.* 71., s még többször Assisi Sz. Ferencz, *Ehr. c.* 63—65., és más szentek is többször, *Dom.* 293. Végre egy másik, hogy a kristály a jégből lett: «az kristál kü, ki volt eleztebb jég: mert sokat állott, változik kűe, úgy hogy immár meg nem olvadhat». *Guary* 21. Így magyarázza, de eszesebben a vizet, tüzet Sz. Ágoston, *Érdy* 661. A nyelvekről állítják, hogy mind elmúlnak, «csak az Isten teremtette zsidó nyelv marad meg». *Érdy* 541. Számptalan badarság fordul elő az állatokról való mondákban. Péld.: «Arábiában vagy on egy madár, ... mely midőn meg kezd aggania, vérét bocsátja és az nap fénye a vért érvén, az vér megelevenedik... és belőle madár leszen». «Az pupiikanus madár az ő hót fiait vérével feltámasztja,» «Az oroszlának fiai is halva lesznek, és harmadnapra ordításával őket föltámasztja...» *Tih. c.* 34., «az gyöngyér madár fából terem. Az ölünek hyma nincsen... Az angvilla nevő hal is atya nélkül leszen.» *Tih. c.* 40. Az adamas és más kö csuda hatásáról, *Érs.* 520. A Nilus a paradicsomból ered, *Érdy* 547. — Hogyan parancsoltak pedig a természetnek, megmondja *Érdy-c.* 576. Sz. Ferenczről szólván ekképen: «valamikor on ez természet szerént való éltető állatoknak parancsolt, mint tűznek, víznek, gögös' égne, syrtalan (zsírtalan, sovány) földnek, vadaknak, madaraknak, akarrattyára hajtotta őket, — kibon megismertetik az ő tiszta ártatlanságos élete». Érdekes idealismus: a tisztaság, erkölcsi nemesség a természet fölé emeli az embert.

Gyarló fölfogásnak megfelelő némely hasonlatok, össze nem illő fogalmak vagy szók allegoriába összeillesztése. Ilyen egy kép a pokolból, *Sánd.* 37. Efféle *Sánd.* 6., hasonlítás az egerekről és kókonyáról, hogy erre amazok miképen «csüvelkednek» (czipelyednek) fel; úgy, mint az elesett ember az isteni kegyelemhez. — Az ismeretes nagyítás, mely igen régi sok különböző műben előfordúl, többek közt egy székely népdalban is Krizánál: a tentáról és papírról. *Péld.* 71—73. Ugyanaz a *N.-Sz. c.* 69-ben, hol így hangzik: «Jaj ki volna, a ki hogy adna neköm olyan szélös hártját, kinek széle legyen oly széles, mint hogy az égne, avagy a mennyországnak széle mene; tentát annet, mene fáknak ü level(i) és az réti füveknek ő magi avagy magjai, hogy írhatnám meg az én keserűségö-

met». Allegoriáik néha részben szépek, máskor erőltetettek és ízetlenek. Így *Érdy* 578., *Érs.* 531. Ez utóbbi a szív, mint az ellenség földében vetett várról, hosszas és nem minden részében megfelelő képet ír le; de megérdemli, hogy a középkori nyelv szépségei között említsük. Gyarlóbb, ügyetlenebb, részleteiben ízetlenebb s valóban is ízléstelen az, melyet a *N.-Sz.* 182, 183-ból, mint jellemzőt, ide írok: «Szentségös dolgával az Úr Isten megszentölé az éjféli időt és tisztölé, mikor az angyali kenyérne(k) ő búzája megarattaték és kévébe kötteték, és házhoz vitetek és megcséplek, megszórák és megrostálák, megörlek és meggyúrák. Ez meggyúrás lön az szűznek méhében sz. lélöknek miatta és mind ennek utána megsüttetek a keresztfának nyássán (így) és ennekutána kemenczébe bevettetek, mikoron az istenös lélek lymbosnak kemenczéjébe szálla, ez szentségös test az koporsóba tétetek és onnaton harmadnapon kivettetek, mikoron e szent angyali kenyér nagy fényösségös dicsóséggel feltámad!»

Csodálatra gerjeszt bennünket első tekintetre, ha a középkorban s utána még egy-két században találkozunk a mennyország részletes, egészen tárgyias leírásával. Itt kivált föltűnő, hogy leírják, hogy ott mit és hogy esznek a boldogok, hogy tánczolnak, milyen hangosság, milyen koszorújuk lesz ott, hogy énekelnek. Mindez hosszú, sok tekintetben rosszul sikerült és ízetlen allegoria és elmagyaráztatás. *Sánd.* 19., 20. *Nsz.*

A régi gyarló bölcselkedés népies, de hiábavaló fogásaihoz tartoznak a kötekedő kérdések. Ilyennek egy példája az, midőn a pogány bölcsök kérdezik faggatódzva a keresztyént: Mi az oka, hogy a szúnyognak szárnyai, lábai vannak, holott az elefántnak nem úgy? *Érdy* 654., 415., 460.

Sajátjuk még, hogy sokszor allegoriásan magyarázzák az evangyeliomi történeteket, és bármely más egyszerű történetet vagy mesét is. Úgy mint mások, péld. a kik után Haller *Hármas Historiája* némely részét dolgozta. Peld. *Érdy* 131. V. ő. a hat vedrekről; *Érdy* 75., *Érs. c.* 309. stb.

Az előbb említett hiányokkal egy töről fakadnak: a szabotosság hiánya és a hosszadalmasság vagy tartalmatlan terjedés. Amazt az okozza, hogy az elme tárgyának, gondolatainak részleteiben is tiszta fölfogására; a kellő szók föltalálására vagy megalkotására, nyomós, tartalmas, erélyes beszédre nem képes. S ez, midőn az idegenből merített gondolatokat kellene

saját nyelvünkön kimagyarázni, épen nem csoda, sőt természetes gyarlóság. Míg nincsen kellő szóbőség, kellő választás a különböző jelentésű szókban, lehetetlen egyfelől az idegen beszédhez híven, másfelől a hallgatóknak és olvasóknak értelmesen szólni.

Ehhez járúl az a hosszasság, mely néha a kifejezésekkel való küzdésből, másszor a világosságra, erélyre törekvésből, néha affektatióból, ünnepies fenségre vágyásból ered, s néha a korban és annak szellemében találjuk okát és magyarázatát, néha egyes írók, vagy írók osztályai hajlandóságában.

A szabatosság hiányára fölhozható számtalan példából legyen szabad egy párt idéznünk, melynek gyarlósága nem szóhiányban, sem más nehézségben, hanem szónoki frázis-bőségben gyökeredzik. Azonos vagy kevésbé különböző jelentésű szók ismétlése, a szóbőség által okozott értelemzavar. «Semmiképen ez világra ne igyekezzetek. Mire (miért)? Mert a szent monostorban van lelki nyugalmas élet, de ez világon nagy munka szerent való;... az monostorban... mennyei élet... ez világon ez földi élet;... az monostorban nyugodalmas avagy vesztegléses élet, ez világon háborúságos...; békességes élet, nyughatatlan élet;... tiszta élet... fertőzetes élet; tökéletességgel való élet... veszedelmes élet; minden jószágokkal teljes... minden bűnnel való, szentséges, .. álnokságnak éléte» stb. *Érs.* 249. Más példa: «bolondsága a bűnben élő embernek ez: mert eladja a tisztességet a szégyenségen, a jámborságot a jámbortalanságon, a bölcseséget a bolondságon, a tisztaságot a fertelmességen, a kazdagságot a szegénségen, az egészséget a kórságon, a dicsőséget a gyalázatosságon, az örök kiváló jókat az elmúlándó gonoszokon, a mennyieiket a földieken, az eleven-séget a halálon, az Úristent az ördög úron» stb. Mily kevés ezekben a szabatosan megkülönböztethető gondolat! Mennyire egyértelmű: a tisztesség és dicsőség, jámborság és tisztaság, mennyieiek és örökkévalók stb. Van rhétori nyomatéka, hangaránya, de egyéb alig. Mondók, hogy a középkor ízlése kivált a hangzatosságon kapott. Utóbb is szólunk még róla.

A hosszasságot is a rhétori hajlandóság és hangzatbeli jelességre törekvés okozza. S ennek használható eszközévé válik néha a nyelv is, melynek terjedt alakjai eszközlik azt a hangteljességet, sőt azt a magasztos vagy néha csak erőlködő ünnepiességet is, melyet az általában véve szónoki elmeművek úgy

kedveltek. De nem hiszszük, hogy magok a nyelv alakjai, ha hosszások is, mellőzhetetlenül okozzák a stílbeli hosszasságot, azt, hogy a beszéd a gondolatok tartalmához képest aránytalanul terjedt legyen. A latin nyelv hosszás név- és igealakjai daczára is, bámulatos rövidséggel írtak Quintilian és Tacitus. A magyar nyelv hosszás alakjai daczára bámulatos rövidséggel énekel a magyar népdal... Mégis igaz, hogy a bágvadt nyelvtelenség és nyelvézés s a fontoskodó írói *cant* különösen a hosszás alakokat válogatja ki, nemcsak rímekbe a sorok végére, hanem teljes hangzású mondattagokká is a körmondat szakaszaiba, s hogy sokszor a hosszásabb alakokkal igyekszik értelmesíteni is, szépíteni is a beszédet.

Az ily célra alkalmazott szók a maiakhoz képest csakugyan terjedtek, s az újabb nyelvben korlátoltabb használatúak, például:

1. A névutók, kivált az önálló névből lettek vagy ilyen eredetűeknek sejtethők *-nak*kal kötése: annakutána, fölötte, előle, belőle, kívülre; álnokságnak ellene, határotoknak belőle, *Érdy* 580.;

-nak ismétlése: asszonnak érdemének segedelme hívása miatt stb. *Marg.* 189.

2. Terjedtebb ragok és képzők: addiglan, vénségéiglen, éjfélikor stb. Így: önálánál, tölemtől. Ezekben, hihető, emphasist kerestek.

Igék múlt időiben: látája, látnája, látvája stb. Eredetileg így voltak helyesen és igazán; de utóbb épen, hosszúságok által terhelők és unottak. Kivált a sok *vala*.

Az összetett igealakok: tanúlt lett legyen, *Érdy* 570., megkeresztelkedem leend.

3. Ide tartozik kivált a *-ság*, *-ságos* képzők összehalmozása, mely okoz ugyan sokszor ünnepies hangulatot, de néha bizony éretlen dagályosságot és erőtlenséget is tanúsít. Így ezekben: Istennek kazdagságos bőségének, magasságos bölcsességének mélységes tudománya. *N.-Sz.* 118. örökkévaló, szépséges, kívánatosságos, fényességös *N.-Sz.* 128., okosságos, bölcseséges *N.-Sz.* 27. kegyösöknek kegyességese, szenteknek szentségese *Fest.* 17. oly nagy szorgalmatossággal vigyáznak, oly mértékletességgel élnek, minden érzékenységeknek indulatit hajtván az okosságnak törvénye alá. *Érdy* 559.

Különösen kellemetlenek a *-ság* képzőjű szók, mikor egy-

szerü képzőtlen törzsszel, vagy rövidebb törzsszel és képzővel is be lehetne érni. Így kívánatosság: kívánás *Érs.* 208.; vesztegletesség: veszteglés *Érs.* 223.; jószágos: jó *Érs.* 220.; okosság: ok, ész *Apost.* 48., *Tih.* 5., 6., 88.; követség: követ *Érdy* 106., 140.; hervadatosság: hervadás; örvendetesség: örvendés; érzékönség: érzés; szenvedetösség: szenvedés; kiszleletesség: kiszlelés; magzatosság: szülés; súlyság: súly; feledség: feledés; módosság: mód; jelenséges: jeles *Ehr.* 155.; használatosság: használat, haszon *Corn.* 120.; kellettség: kellet *Ehr.* 78.; közönséges: közös; siralmasság: siralom *Kaz.* 196.; királság: király *Debr.* 277., *Kat.-l.* 42.; úristenség: isten *Debr.* 385.; rothadatosság: rothadás *Kulcs.* 25.; kellemetesség: kellet, megelégedés; fajzatosság: elfajulás; gyalázatosság: gyalázat; hatalmasság: hatalom; tenyészesség: tenyészés; versenség: verseny; gerjedetösség: gerjedés *Virg.* 103.; malasztosság: malaszt *Érdy* 480. (4); eszközösség: eszköz *Érdy* 557., «a mi sebességünk eszközössége», -lése; tiszteletesség: tisztesség *Érdy* 664. Eredetségnek büne *Érs.* 577.; következendőség: -zés; u. o. erősség: erő «teljes erősségedből» *Jord.* 216.; nyavalyásságos: gazdagság *Érs.* 218.; «minden dicséretre méltóságos» *Tih.* 142. (méltó).

A középkori ízlés gyönyörködött az ilyekben: «Téged illet nagy dicsőség, — tökéletes nagy ékesség, — mennyországban nagy dicsőség, — énekbeli nagy idvesség (idvezlés) — és világi nagy fényesség, — jószágbeli nagy tisztesség. — Neked legyen hatalmasság — és világban nagy királyság, — Neked legyen minden jószág, — földön, mennyen minden ország» *Kat. l.* 3988—3999. (Toldy kiad.) Oh lám én nem voltam felség, — Csak mindennapi szegénység u. o. 3801. Az édességes, szentséges, dicsőséges, méltóságos stb. megszólításokban tagadhatatlanul ünnepies érzés van kifejezve.

Tetsző volt rímelő volta miatt folyó beszédben is: «Hárágalmasság és háborúság lakoznak a kalastromba, vajon hol van szerzeteseknek vesztegletessége, régolának szentsége, szerzetnek vesztegsége, a kalastromnak szerzetössége... egyességnek békesége... atyafiságnak egyenessége... Hol társaságos szeretet! Jaj keserúséges bánat, elvesztett regula, vesztegség, elvesztett szerzetnek szentsége! Elfogyott szeretetnek lassúsága, semmivé lett monostori szerzetösség, atyafiúi szeretetnek ke-lenczözése...» *Érs.* 223.

4. Más képzők által is okoznak a beszédnek hosszúságot és bágyadtságot, ha összehalmozzák. Péld. álmekonytság: ál-mosság (ma rosszabb: aluszékonytság); balgatagoslat: balgaság; császárlat: császárság; dögletös: dögös; előlet: elő, első; értelmetesség: értelem *Érdy* 506.; fegyedelem: fegyés; fejezet: fő, «Róma a keresztvéységnek fejezete» *Érdy* 456.; féledelmes: félelmes *Theur.* 81.; fertelmetesség: fertelem *Érdy* 575.; fer-tezetes: fertös; gyakorlatos: gyakori; hangoslat: hangosság; hasonlatos: hasonló; használatosság: haszon; helyzetetesség: helyzetetés, «lícsértetik az ő székében helyzetetességének méltóságából» *Érdy* 228.; hervadatos: hervadó; hiedelm: hü-lés; ijedetes: ijesztő; jelesképen: jelesül; kedveletes: kedvelt *Ehr.* 114.; különbözetes: különböző; könyöklet: könyök; könyvezetes: könnyes; lakodalom: lakás; örömetes: örömes; örvendezetes: örvendetes, örömes *Corn.* 112., *Érs.* 540.; rothadagosság: rothadás; sietetes: sietős *Érdy* 112.; sietelmes: sietős *Érs.* 537.; sósolat: sós étel; szádzat: száj; *Jord.* 52a.; szögedelem: szegés (?); *Érdy* 10, 122.; szenderetes: szendergő; szenvedetes: szenvedő; szorgalmazatos: szorgalmas; tetetes: tetsző; töredelmeztes: töretik *Apor.* 75., 76.; választatos: választott; váradalom: várás *Apor.* 94.; végezet: vég, czél *Érdy* 539.; végezhetetlen: végtelen *Érs.* 335., 336. vesztegetes: veszteglő; viadalom: vivás; vitelet: vitel stb.

Látni való, hogy itt főképen az -at képző kedveltsége okozta a hosszús képzőket, s hogy itt a magyar nyelvösztön az ige-jelentések kifejezését szaporítja szóalkotásaiban.

5. A kötőszók halmozása is bágyadtságot okoz a beszédnek, mintegy hosszús neki készüléssel kezdvén el a mondatokat. Így: de maga bizony *Winkl.* 155. stb., tudnia mint stb. Kivált a sok *hogy*: parancsola kegyiglen, *hogy* semmi, *hogy* ki űneki szomorúságot tehetne, elébe ne bocsáttassék *Kaz.* 93. Meg esmeg úgy mond *Érs.* 175., minemde nagyobb-e? *Debr.* 256. Ilyen az *és s* oda tevése *mind* előtt; így áll *hogy* a *ki* előtt, *tahát* v. *hat*: lát után, voltaképen érdeklődés kifejezése végett. Ugyanaz körmondatok másod feleben.

6. Körülírt igenév: leszen beszédő *Dom.* 240. Mi bü-neinkről számot leszünk adandók és meghíhatatlan sententiát leszünk veendőek *Kaz.* 4.; a földből föl vagyok támadandó *Kaz.* 176.; született vagy szüztől *Fest.* 82.; lettek lönk mint meg-vígasztaltak *Fest.* 83., 84.; te engem fogadó vagy *Dübr.* 66.;

engem szabadító vagy u. o. 133.; Úrnak angyala űket keserítő u. o. 83. stb.

Ilyenforma: egy igétől eredt név egy létigével: lön támadtja *Érdy* 497. Ma ilyen: kifejezést ad valaminek stb.

7. Magyarázó beszéd, körülírás: nardosba alkotott nemes kenet *Winkl.* 142.; vigasságtevő álgjú *Sánd.* 18.; gyümölcsnek tized dézmája *Jord.* 118.; bozfában alkotott igréckészség *B.-c.* 125.; pusztában lakozó remete *Debr. c.*; menny felett való víz *Döbr.* 230.; rúla beszéd *Döbr.* 331.; rúla való beszéd *Döbr.* 349.; szappanban gyártott késség *B.-c.* 169.; oltáron néző: magus *B.-c.* 119.; sárban mívelő mester *Jord.* 889.; visszavaló törvények *B.-c.* 76.; karon viselő ékesség *Jord.* 41.; a fülben viselő arany gyűrű *Jord.* u. o.; fülben hordozó gyűrűk «kyrwk» *Jord.* 184.; fülbe vető *Döbr.* 524.; (Károli: aranyból csinált függő) asszonyállati füzött «fyzöth» ékességek *Jord.* 184.; nyakba vető *B.-c.* 141.; vékonségű spring selyem *Debr.* 529.; természet szerént való éltető állatok *Érdy* 570.; nyomtató késség *B.-c.* 215.

A tudományos műszók közt sok efféle; ezekről utóbb lesz helye szólnunk (VI).

A kettős szólásokat, melyek szintén értelmezni akartak s nem mindig jól szolgáltak a szabatosság érdekének, már említettük. Ezek is azt a terjengést okozták, mely mindannyiszor untatja a jobb ízlést, valahányszor valami újat vagy érdeklőt nem adhatnak az egyes szólások, s általok a beszéd nagyobb szakasza.

De a középkor, utóbbi időben kivált, tudott röviden is szólni és velősen. Voltak hozzá eszközei, mint utóbb elmondjuk.

V.

Az együgyű hit, gyermekies világnézet és fölfogás, s érzékeny előadás okozza a stílnak naivságát, melyet azon előbb jellemzett gyarló elme szülöttétől, az okoskodás botlásaiban, az előadás disztelenségeiben mutatkozó naivságtól megkülönböztetek. Ezek a primitív ember jámbor hitével, egyszerű beszédmódjával, többször természetes hévvel, néha együgyű mester-

kélással elmondott dolgok a mai nagy műveltséggel szemben sokszor úgy érdekelnek bennünket, mint a gyermekek beszéde, vagy a nép el nem művelődött fiának talpraesett furcsaságai, vagy ártatlan botlásai. Ilyeket találunk a középkor beszédében. Ezeknek eszközeiül említjük:

1. az indulatos szólásokat, kivált indulatszókat a szófűzésben. A nép és a régiek nyelvét ez teszi egyik kedvessé, gyermekdeddé. A gyakori indulatnyilatkozás, az elbeszélő vagy előadó állandó heve, csodálata, legalább érdeklődése akaratlanul meghat vagy meg akar hatni. Ezért a középkori nyelvben egymást érik a pathetikus szólások, az úgynevezett kedélyparticulák, melyek a mondatok folyamában némely mondatoknak, egyes szóknak kiemelő, nyomatékos, sajátos súlyt és értéket adnak.

Így: oh édes Istenem! *Lám* elmémben megfogyatkozom *N.-Sz.* 58.

Azért kegyös atya, *no* azért nézzed meg... *No* azért lás-sad... *No* azért... de gondoljad meg... *No* azért kérlek, hogy ezöket nézzed *N.-Sz.* 78. *No* mondatok elején *Debr.* 290., 295.

Vaj bátor higycék *Veszpr.* 139. Monda a király... Jaj, hogy veszék! *Érdy* 268. Jaj-veszék sokszor *Érs.* 294—303. *De* én Istenem! *De* miért hagyál el! *Kriza* 39. *De lám Thewr.* 290. *la! lám, vaj* mondatok elején *Debr.* 232., 276., 322. Sok *jaj!* *N.-Sz.* 56., 58. stb..

Vajha tehát löttem volna én! *N.-Sz.* ;

nám mint kegyesben téssz én velem *N.-Sz.* 83., *lám Kat.-l.* s másutt;

hát, érdeklődést kifejező szócska *lát* után sokszor *Érdy* 49. stb. ;

im, és *im* az ő nehéz voltával alá vonzza vala *N.-Sz.* 48. ;

avagy, no, hát összehalmozása *N.-Sz.* ;

tat! *tat* úgy! *M.-c.* 46., 52. ;

vah! *vah* ki megépíted a templomot *M.-c.* ;

a hangulatos *én*, melyet Petöfi és Jókai is oly szépen alkalmaznak: én szerelmem stb.

Indulatos közbetételek. Kérdések. A hallgató fölhívása figyelmezésre többféle szólással.

2. Ismétlés. Kivált rövid szók ismétlése ;

te: *Te* vesztegj, *te* hallgass, *te* mulasd el, *te* ne szólj, *te* tarts vesztegséget, boszút ne mondj *Érs.* 202. ;

mind: *mind* a mely völgyeket és *mind* a magas hegyeknek teteit és *mind* a magas égnek magasságát fölülmulja a sírás, kajáltás *N.-Sz.* 52.;

vala: sirathassam meg a gonoszságokat, hogy kik engemet néha gyakorlatossággal örvendeztetnek *vala* és virágoztatnak *vala* engemet... *N.-Sz.* 53. vérös verőd után elárultatol *vala*... megfogtatol *vala*... ruhádban fosztatol *vala*, idegön ruhákkal ruháztatol *vala*, nyakaztatol *vala*,... arczülesapásokkal vezettetöl *vala* (15 *vala*!) *Winkl.* 246., 7. Sok ilyen (l. *Hangzatosság* VIII.);

és ismétlése oly gyakori, hogy nem érdemes reá példákat hoznunk föl. A héber biblia sajtásága; a magyar népnél nem található, csak az erdélyi népnél a *s* ismétlése. (S ez eredeti volna?)

ne: *ne* lelettessel megehnyítetlen nyelvűnek, *ne* torkos, *ne* részeges *Ving.* 134.

Egy codexben gyakori ily kezdése a beszédnek: Elmegyek meghalni... *Péld.*, 57. (Sajátos pathoszáért s tartalmáért egyiránt érdekes részlet.) Sajátóságos ismétlés, melyet a XVIII. évszázad pusztított ki sok egyebbel, ez: «mit tegyek és möggyek»; vagy «meggyek immár, és hová legyek» *Érs.*, 38., 101. Medgyesinél és kortársainál néha: «Mitszünk és mit teszünk». Olyan mint *Plautus*nál: metuoque et timeo. Salve et salvum advenisse gaudeo. (Gerber: *Sprache a. Kunst.* I. 452., 453.)

3. Gyermekes édelgő jelzők, kivált Jézus, Mária és a szentek irányában. Leginkább a középkori keresztyén íróknál fordulnak elő, a bibliában ismeretlenek. Kapcsolatban vannak azon keresztyén mysticismussal, mely a természetfölöttiekhez vonzódást ilyen lágy és hő érzéssel párosította, holott az ószövetségi szent iratokban inkább hódoló imádat, komoly félelem és tisztelet fejeződik ki. Így *édes*, *édességes* csaknem minden megszólításban: «Édes aranyos Jézus», *Érdy* 472. «édességes szent asszonyunk» stb. Ezekkel együvé tartoznak

4. a szépítő szólások hasonló esetekben: Úr Istennek szép tükörös színe személye (arcza) *Érdy* 476.; Krisztusnak szép szerető jegyese *Érs.* 178.; rózsás vagy rózsálló vér, arcz; lágy és gyenge ruhák *Apost.* 33.; oh, színlő szép szemek. csillagozó fényességgel csillagozván; oh, rózsáló piros tündöklő szép orcák; oh, arany színnel fénylő szép sárhajak; oh, mézi

édességgel folyó avagy édeslő szép ajakak. istenfia gyakorlatos csókolgatásával megistenesültek *N.-Sz.* 119.; mézzel szoló sz. Bernáld *Érdy* 500.; Jézusnak szép tükörös emberségének fényessége *Érdy* 604.; kised, áldott, aranyos, szépséges, kicsinded gyermek Jézus *Érs.* 332.

És számtalan ilyen vagy valóban szép, vagy csak erőltetett, s mintegy kendőző kifejezés, melyek közül a becesebbeket alább soroljuk el, itt néhányat csak a naiv édelgés jelezése végett hozánk elő.

5. Népies szólások: a) Ikerszólások többnyire alliteratívval: éjnek ő vadában vagy évadában *Winkl.* 236. stb.; nagy széllel lélekkel alig szalada (léhvel péhvel) *Érdy* 527.; biesek, bájosok *Virg.* 5.; ága-boga *Érdy* 483.; elágazott-bogazott *Tel.* 5.; ijait, fiait *Érdy* 645., *Jord.* 285.; szánja-bánja *Érs.* 154., *Érdy* 561.; szerenszerte *Érdy* 617.; szere szerten *Érdy* 334.; szerte szerint *Érs.* 132.; szem szembe *Érdy* 243.; kevekételen *Érdy* 637.; menvén jöven *Érs.* 638.; kérőt kérni *Érdy* 650.; étlen-itlan *Érdy* 670.; sován világnak savai (az apostolok) *Thewr.* 167.; jöven jö, jóval jöttél *Érs.* 329., 330.; dohos dög *Érs.* 333.; szorgalmassággal szorognak *Ehr.* 70.; áldozott áldozást kíván *Ehr.* 75.; kívápatost kívánja *Ehr.* u. o.; hol járt, költ s mit látott, hallott *Érdy* 513.; tétova néző szemek *Jord.* 153.; sem té «the», sem tova *Jord.* 163., 168.; szerről-szerre *Tel.* 6.; szánszándék *Érdy* 80. stb.; ígéről igere *Debr.* 511. (ma: igről-igre); tejjel-mézzel foly az ígretnek földje *Érs.* 562., *Érdy* 243.; szószóló *Érdy* 23., 176., 487.; csonka-bonka *Érdy* 268., 514.; térül-fordul *Érdy* 493.; sirás-rivás *Érdy* 612.; fogyatlan megfogyának *Döbr.* 24.; csusz-mász *Tel.* 211.; szíve szakadva *Érdy* 569.; mihelyes mihelyt *Tel.* 250.: biborban bársonban éltem *Kat.-l.* 1876.; sem cseng, sem peng, mint az ércz s üveg *Érdy* 466.; csonka-bonka, sánta, siket *Érdy* 468.; dohos dög *Érs.* 333.; bosszú beszédök *Winkl.* 237.; egy napi napon *Érdy* 152. stb.; fántonfánt *Apost.* 27.; háta orya (így) tarka-barka *Érdy* 501.; csodának csodája, szépnél szebb *Érdy* 511.; látván látom (bibl.) *Érdy* 513.; minden szegét bogát («zeegét») *Érdy* 99.; bizon beszéd *Debr.* 542.; szolgált szolgálja *Jord.* 217., 233.; ünnepet ül *Jord.* 235. stb.

Az ily alliteratív szólásokat nemcsak szójátékül használta, hanem elvont tartalmú beszédhez is formálta, szaporította s fejlesztette a középkor, mely az effélének, mint minden

szójátéknak alkalmazására, épen naiv természeténél fogva hajlandó és ügyes volt. Így: vérös vérökkel verejtözék *Winkl.* 235.; dicséretnek áldozatjával áldozom neked u. o. 236.; örök örömeikkel élni u. o. 236.; gonosz gondolatok u. o. 237.; méltólj mostan és mindenkoron u. o. 241.; nép népre támad, ország országra tör *Érdy* 30.; habnak haborodása *Érdy* 105.; sem rejtekben, sem rekeszben *Érdy* 114.; keménb kínokkal követék *Kat.-l.* 24.; dicsőséges, drágalátos u. o. 18. (a mennyországban); földnek fáí és virági virágozni kezdenek *Corn.* 113.; kívánatossággal kívántalak *Ers.* 208.; bajvivó vitéz vijja vala *Érdy* 373.

b) másféle népies szólások: mene, fő, ane ész *Érdy* 69; ki nem tud túrni, nem tud uralkodni *Debr.*; szégyenbe keverjt *Érdy* 561.; csikorog, mint a kenetlen szekér *N.-Sz.* 247.; csikorog, mint a kenetlen kerék és megpattan, mint a tűzbe tött ires fazek *Debr.* 600.; kívánatosság (kapzsiság) és feshényesség egy alomiak *Ers.* 208.; utól ütő pálcza *N.-Sz.* 175.; mennybe kajáltó bűn *Guary* 2.; «apa atte (adj te) kenyeret, anya atte kenyeret» (éhes gyermek szava) *Érdy* 101.; nagy fittyel *Kat.-l.* 3415.; mire vélni u. o. 1279.; olyan bolond, mint a majom, ki mikoron a diófára hág és a dióba szakaszt, megharapja, es érzi a felső hajának keserűségét, elhagyítja, es ekképpen nem jut a belinek édességére *Debr.* 601.; estigen siralm... holvalra vigasság *Keszth.* 65.; szelet vetnek es vészet aratnak *B.-c.* 191.

IMRE SÁNDOR.

A MAI EMBERBUVÁRLATRÓL.*)

Első közlemény.

A magyarországi néprajzi társaság, melynek létrejöttét titkárunk buzgólkodásának köszönhetjük, egy újabb bizonyítékát adja annak, hogy hazánk, a magyar faj ősi hagyományához híven, tevékeny részt kíván venni azon versenyben, mely a földkerekség művelt nemzeteit az emberiség előhaladása céljából folyton mozgalomban tartja. — Az emberiség erkölcsi és értelmi kifejlődésének elvében rejlik azon ellenállhatatlan erő, a mely a föld különböző népeit, netalán politikai ellentétek ellenére is, egy közös célban testvérekként egyesíti. — Bizonyára bármiként is képzeljük az emberiség létokát, nemesebb és magasztosabb célát nem képzelhetünk annál, mint az erkölcsi és értelmi előhaladást; mert csak ekként közelíthető meg az az eszmény, a melyet a biblia úgy fejezett ki, hogy az ember Isten képére teremtetett.

Ha a történelem lapjait forgatjuk, úgy ép erkölcsi érzéssel és nyílt észszel lehetetlen nem lelkesülnünk azon régi népek emléken, a mely népeknek génusza az emberiség művelődési versenyében utánzásra méltó példákat hagyott fenn számunkra. — Helyesen mondják a történelmet az élet mesterének, tanítójának. — Csakhogy mi e mesternek különböző intéseit azért nem követhetjük teljes biztossággal, mert ismeretlenek előttünk azon titkos rugók, a melyek az egyes különböző népekben a látszat szerint azonos külső körülmények között

---

*) Előadatott a magyarországi néprajzi társaság 1889-ik évi november 16-iki ülésén.

emitt az erély növekvését, amott pedig a csökkenését idézik elő. — Annvit azonban egészen biztosan vonhatunk ki a történelem tanúságakép, hogy valahányszor valamely nép vagy nemzet faji erélye hatalmasan kezdett lüktetni az erkölcsi és értelmi versenytéren, az illető nemzetek fölvirágzása is bekövetkezett s hogy másfelől valahányszor a faji erély megcsappant, az illető nemzetek hanyatlása is — és pedig nem ritkán egészen rohamosan állott be. — Bármennyire ismeretlenek előttünk az emberfajták, népek vagy nemzetek fölvirágzásának és hanyatlásának utolsó tényezői; annyi azonban egész biztossággal áll, hogy valamедdig valamely népfaj erélye expansiv irányú, addig az további fejlődésre és elhatalmasodásra is képes, mert a nemzetek életfolyása is szakasztott azt a törvényszerű egymásutánt tünteti föl, mint az egyes emberi lénynek életfolyása. — A nemzetek is úgy, mint az egyes emberi lény, először keletkeznek, fejlődnek, erélyök tetőfokát érik el s aztán aláhanyatlanak és elvégre elpusztulnak — s a mint a történelem tanítja, az egyszer elpusztult nemzetek újra nem élednek föl többé.

De ha így áll a dolog, úgy egészen nyilvánvaló, hogy valamely nemzet életrealóságát a faji erély nyilvánulásai szerint lehet legbiztosabban megismerni. — És mert az emberiség végczélja az erkölcsi és értelmi kifejlődésben áll: úgy a faji erélynek az e téren való nyilvánulásai szerint becsülhetjük meg valójában valamely nemzet geniuszának belértékét az emberiség szolgálatában.

Szavaim elején azt említém, hogy mikor hazánk a művelődési versenyben tevékeny részt kíván venni, ezt a magyar faj ősi hagyománya értelmében teszi. — Tehát a magyar nemzetnek művelődési törekvései nem új keletűek és mi csak öseink ösvényén járunk, mikor a mai művelődési kérdések megfejtésén tevékeny részt veszünk. — Ha a népvándorlás korszakában Ázsiából Európába beszakadt népeiségek között csak a magyar nemzet az, mely a merőben idegen népelemek között faji egységét föntartotta, úgy ezt csak is a magyar faj geniuszának tudhatjuk be, mely nemzetünk tevékenységét mindenkorra az emberi kultúra versenyére terelte. — Alig hogy a magyar, fegyverrel kezében, magának utat tört s alig, hogy a lábát Európában megvetette, fölvette a keresztyenséget és alkotmányos államot alapított. Azóta nem folyt le világra szóló

esemény, a mely hazánkban viszhangot nem keltett volna; nem merült föl újabb, korszakot alkotó eszme, melyet hazánk meleg részvétellel föl nem karolt volna a keresztes hadjáratoktól fogva a reformatióig s a nagy francia forradalomtól a mai napjainkig. — A magyar nemzet az emberi művelődés szolgálatában saját önállóságát tevé kockára, midőn előörsképen az ázsiai vad hordák csapásait Európától elhárította; holott ez ázsiai népségekkel való faji rokonságánál fogva az ideiglenes előnyért könnyen szövetkezhetett volna s velök egyetemben Európa művelt államait évszázadokra tönkre tehetette volna. — Méltán dicsőítheti Michelet a magyar nemzet ez érdemeit az európai államok művelődése körül, midőn mondja: «Qui rassurait l'Allemagne? Un mur sans doute ce mur vivant de la Hongrie, qui deux fois contre les Tartares, contre les Turcs couvrit la chretienté. — Pays étrange où tout homme trouvait juste et simple de mourir en bataille comme était mort son père.» (Ki biztosítja Németországot? Kétségtelenül egy védfal, Magyarországnak az élő fala, a mely két ízben, a tatárok és törökök ellen, földte a keresztyénséget. Sajátszerű ország, a hol minden ember igazságosnak és egyszerűnek találta, hogy meghaljon a csatában, mint meghalának apáik.)

Új korszakok új kötelességeket rónak a nemzetre. — Ma már nemcsak karddal kezünkben kell kötelességünket az emberi művelődés szolgálatában teljesítenünk, hanem főleg a művészetek és tudományok önálló művelése és fejlesztésével is. — Dicső bajnokaink a harcz terén és böles államférfiaink aránylag már elég nagy számmal valának, egy-két lánglelkű költőnk és művésznök is élt már, de világra szóló tudósaink még nem voltak és ez idő szerint sincsenek még. — Fajunk tehát még nem érte el kifejlődésének tetőfokát, a melynek elérését előmozdítani és biztosítani a mi és utódaink kötelességének a fölötte nehéz osztályrésze. — Az emberiség művelődésének történetéből tudjuk, hogy az egyes nemzetek csak hosszas, számos emberöltőn át fölgyarapodott szellemi munkásság által érhetik el az értelmiség kifejlődésének tetőfokát. Államunk, fajunk, geniuszának megfelelőleg, a szabadelvűség alapján van berendezve. — A vallásszabadság biztosítja, hogy a különböző hitfelekezetek egyházférfiai a közérkölcsiség kifejlesztésén zavartalanul versenyezhetnek egymással. — Vajha minél több lánglelkű egyházférfi akadna köztünk, kik a hit melegevel élő

példákban fejlesztenék az erkölcsiség elveit népünkben!*) — Kötelezett iskoláztatásunk és magas fokban kifejlesztett felsőbb tanintézetaink már elég széles alapot nyújtanak népünk tudományos kifejlődése számára. — Vajha minél számosabban áldoznák egész életüket a tudományos ismeretek gyarapítására népünk között! — Így tehát csak rajtunk, a haza polgárain, múlik, hogy fajunkat tovább fölvirágoztassuk s fölvirágzásának tetőfokára elősegítsük.

Mi itt a tudomány napszámosai, kik a már nélkülözhetlenné vált munkafelosztás értelmében szakszerűen foglalkozunk egyes speciális tudományos problémák fejtegetésével, társulatná állottunk össze, a mely társulatnak czélja — a mint ezt társulatunk neve is mondja — abban áll, hogy hű képet adjunk arról, kik és milyenek hazánk lakói? nevezetesen pedig: milyenek a testi és szellemi sajátságai? milyen a foglalkozásuk, háztartásuk, családi életök, iparuk, szokásaik, hagyományaik, babonáik, népköltészetök, honnét származtak be hazánk mostani lakói? kik éltek előttünk e hazában? — egy szóval, mint a társulat neve röviden kifejezi: a czél, hazánk tudományos néprajzának kifürkészésében áll!

Azon tudományos föladatok között, a melyeket társulatunk munkásságának körében felölelt, bizonyára első rangú fontosságot kell hazánk embertani buvárlatának tulajdonítani. A hazánk leírására vonatkozó tudományos munkálatok között hazánk embertani leírása az, a mely nagy fontossága ellenére, leginkább el van hanyagolva s minthogy ez idő szerint is még csak magam egyedül foglalkozom e buvárlattal, legyen nekem, mint a magyarországi néprajzi társaság embertani szakosztálya elnökének, megengedve, hogy tájékoztatást nyújtsak az emberbuvárlat mibenlétéről általában véve s tüzetesebben az emberbuvárlat föladatáról hazánk speciális viszonyait illetőleg.

A mai alkalommal legyen elég a modern embertani buvárlat mivoltát általános vonásokkal illusztrálnom.

---

*) Legyen megengedve, hogy idevonatkozólag egy szellemes és hozzá még kiváló szépségű asszonynak, Ninon de l'Enclosnak, következő mondását idézzem: «Il faut qu'un homme soit bien pauvre en moral; quand il a besoin de la religion pour être honnête». (Erkölc dolgában ugyancsak szegénynek kell annak lennie, a ki vallásra szorúl, hogy tisztességes lehessen.)

Mondják, hogy a világ ránk nézve egy hét pecséttel lezárt könyv, melynek titkait kifürkészni hiába törekszünk. — Akármint is álljon a dolog, annyi azonban egészen kétségtelen, hogy a minket körülvevő rejtélyek között ránk nézve a legnagyobb rejtélyt maga az emberi lény képezi! Természeti alkotásunknál fogva, mi másképp nem is tehetjük, hogy más, mint emberi szempontból elmélkedhetnénk a világegyetemről és annak rejtélyeiről. — Elmélkedésünkben a világegyetem közepontját az emberi lény kérdése teszi, innét indulunk ki és ide térünk ismét vissza összes okoskodásunkban. — Egy szóval, anthropocentrice gondolkodunk.

Egészen nyilvánvaló, hogy minket a csillagos ég a maga bámulatos rendszerével és megmérhetetlen arányaival, a föld a maga alakulásaival, az élettelen és élő képződéseivel lényegileg csak annyiban érdekelnek, a mennyiben mindezeket a saját «lényünk» kérdésével bizonyos kapcsolatba hozni bírjuk, miért is lelkünk csak abban a mérvben találhat megnyugvást az elmélkedésekben, a melyben az ember saját mivolta iránt fölvilágosítást nyerhet.

Nem hiába állította föl a klasszikus hellén philosophia az emberi értelem törekvéseinek alapelvétül a «Γνωθι σε αυτον»-t, az «Ismerd meg tenmagadat!»

Ha egy első szempillantásra előttünk teljesen megfoghatatlan, bámulatos működésű gépről, teszem például a phonographról, van a szó, nemde minden gondolkodni tudó ember legelőször is azt fogja kérdezni: hogyan van e gép szerkesztve? miként hajtja e gép a bámulatos működését végre? — Kérdem: van-e egyetlenegy az emberi lényhez hozzáfogható bámulatos gép? — Hisz a természet e gépe, e műremeke az, mely amazokat is kieszeli! — És mégis, vajon e gép megfoghatatlan csodás nyilvánulásainál is így szokunk-e elmélkedni? Vajon kiki legott azt kérdezi-e, hogy az emberi gép: miként van szerkesztve és miként hajtja végre a működéseit? — Épen a legkevesebb embernek jut ez az eszébe s ha eszébe is jut, csak fölületesen szokott e kérdéssel foglalkozni — és csakhamar át szokott térni a gondolatok egész más rendjére. — Sőt, mi több mi, a kik azt másképp nem is képzelhetjük magunknak, hogy a csodás, mesterséges gép, például a phonograph, csak is szerkesztésénél fogva teljesítheti bámulatos munkáját; mi, a kik abban teljes megnyugvást találunk, hogy e bámulatos működés bizo-

nyos törvényszerűségeken alapúl — legott föl szoktunk háborodni azon, ha valaki azt állítja: hogy az emberi szellem is bizonyára csak testi szerkezetének berendezése alapján hajtja végre a működését s hogy e működés is bizonyára csak a szigorú törvényszerűségnek kifolyása. Hogyan, a szabad akarat, az emberben lakozó isteni szikra, a lélek, törvények, «természettörvények» alatt áll? Mi meghajlunk a «*Mécanique céleste*» nagyszerűsége előtt s a csillagos ég matematikai combinatióiban az Isten, a Teremtő törvényeit bámuljuk; senkinek eszébe nem jut, azért, mert mi itt a jelenségeket «törvényszerűeknek» mondjuk, minket Isten káromlásával illetni; de mihelyt arról van szó, hogy íme, az emberi lény csodás működései a rothadó testének, anyagi szerkezetének berendezésétől függnek, hogy e szervezet egészen szigorú törvények szerint működik, akkor legott föl-háborodunk s azt kiáltjuk föl: az lehetetlen, hogy a «halhatatlan lélek», a «szabad akarat» a természet törvényeinek alá legyen vetve, s azokat, a kik a «szellemi működéseket» a szervezet testi, tudniillik anyagi berendezésétől függőknek ismerik föl, minden tétovázás nélkül, aljas gondolkodással «a materialismussal» vádolják. — Már pedig akár hogy csűrjük-csavarjuk a dolgot, az emberi lény «szellemi» (értelmi) nyilvánulásai ép úgy függnek az anyagi szerkezettől — mint akár a legutolsó féreg életnyilvánulásai a teste szerkezetétől vagy pedig az embertől kiesztelt műreemekek működései gépezetök szerkezetétől. De vajon lealázó-e az emberi lényre nézve (mert csak erről van szó), hogy az ő nyilvánulásaiban is a természet törvényei nyilatkoznak? Azzal, vajon mi erkölcstelen gondolkodást árulunk-e el, ha magunkat «testestől-lelkestől» a természet, a Teremtő szigorú törvényei alá tartozóknak hirdetjük? — Bizonyára inkább tudatlanságunknak s az ezzel testvérként együtt járó elfogultságunknak és önhittségünknek kell azt betudnunk, ha mi a tagadhatatlan tényekkel szemben csökönyösségünkben akarunk megmaradni. — Bizonyára, ha mi például a Marsban vagy más bolygón hozzánk hasonló lényeket fedezhetnénk föl, a melyeknek életnyilvánulásaiban a törvényszerűséget fölismernök, vajon ki volna olyan naív, azt mondani rólok, hogy mert külsőleg hozzánk hasonló, azért okvetetlenül kivételt képeznek a természet rendje alól? Már pedig a földön valóban is élnek, külsőleg hozzánk — bizony ijesztő módon — hasonló lények: az emberszabású majmok s már Cicero is a *De natura*

Deorum című munkájában sokszorosán idézi kedvencz költőjének, Enniusnak, a versét: «*Simia quam similis turpissima bestia nobis*» (oh! mily rút a majom, s mégis lám, mennyire ránk üt), de azért jut-e valakinek eszébe, ezeknek a majmoknak a számára az emberi lény kiváltságát a természet törvényei alól követelni? Bizonyára mindenki örül azon, hogy a mai emberbuvárok kimutatták «ez emberszabású lényeknek» az állati bélyegét s meglelégedéssel kell fogadnia mindenkinek azt, hogy a modern emberbuvárlat az «emberi nem» magas polcztát e bestiáktól megtisztította, kimutatván a múlt évszázadok «istenfélő», de nem eléggé tájékozott tudósainak (például az istenfélő Linnének) azon tévedését, a mikor ezek az anthropoid majmokat az orangot,* csimpanzot az emberi család tagjaihoz sorolták.**)

Azt, hogy az emberi lényt a föld többi teremtményeivel közösen a szakszerű tudományos buvárlat tárgyává tenni perhorrescáljuk, egyfelől tudatlanságunkra és másfelől önhittségünkre kell visszavezetni, a mint ezt Broca Pál a párisi embertani társulat szakülésén oly meggyőző érvekkel fejtegette, mikor mondá: «Az embertan, úgy a mint azt önök fölfogják s a mint azt önök művelik, legfiatalabb valamennyi tudomány között és valóban meg van engedve csodálkozásunkat a fölött kifejezni, hogy miért jöhetett az csak oly későn létre. — Azon dolgok között, melyeket a tudomány buvárkodás alá vehet, vajon van-e egy is, a mely érdekesség és fontosság tekintetében egyenlő rangú lehetne azzal, a mely önöket ide e körbe vonzza? És vajon nem áll-e az, hogy mielőtt az ember a külső dolgokhoz fogott, neki, a hellének legbölcsebbjének életelve szerint, előbb azt kellett volna tanulnia; hogy önmagát megismerje? De az emberiség fejlődésében egészen hasonló egy gyermekhez, a ki kezdetben önmagával mit sem törődve, csak a rajta kívül eső tárgyakra kíváncsi; a ki később dolyfösségében és

*) Orang utan, maláji nyelven = erdei (utan) ember (orang).

**) Linné hétféle emberi lényt különböztetett meg; úgy mint böles embert (*Homo sapiens*), a melyhez sorolja 1. a vad embert (*Homo ferus*), 2. az amerikaiit (*H. americanus*), 3. az európaiit (*H. europeus*), 4. az ázsiait (*H. asiaticus*), 5. az afrikait (*H. asser*), 6. a torz embert (*H. monstruosus*), és 7. az erdei vagy odúban lakó embert (*H. sylvestris seu troglodytes*), mint a melynek képviselője az orang utan.

együgyűségében a külső tárgyakra inkább figyelve, mint gondolatainak menetére, önmagától eltelődik és önmagát bámulja a nélkül, hogy fáradságot venne önmagát vizsgálgatni is, a ki így az önmaga iránti tudatlanságban nő fel és a ki a férfikorba jutván, végre belátja, hogy mindent látott, mindent vizsgált, mindenről okoskodott, kivéven saját lényének természetét. — Ilyen, és még ennél is késlekedőbb a menete az ismereteknek az emberiségben. — Az emberiség is előbb már minden dolgot tanulmányozott, mielőtt az ő saját tanulmányára gondolt volna. — Az emberiség, jóval még a művelődés hajnalhasadta előtt, elvesztvén alacsony származásának emlékét és már is a tudományok küszöbén érezvén magát, merészen azt hihette, hogy neki nem is volt gyermekora, hogy mindjárt teljes erejében és teljes dicsőségében jött a földre, hogy neki a föld csak öröksége, nem pedig hódított birtoka, hogy a természet három országa csak az ő tetszésére és kényelmére van teremtve, hogy a csillagok az ő számára ragyognak, hogy a nappalok és az éjjelek csak az ő idejének a fölosztása kedvéért vannak, hogy az évszakok az ő termésére szolgálnak és hogy az évek az ő uralmának a megörökítésére valók; egy szóval azt hihette, hogy az egész nagy mindenség csak érette van teremtve — és az emberiség olyanmire megrögzött volt ebben a képzetben, hogy valóban lealacsonyodástól tartott s egészen az oktalan állatokkal egy rangra való leszállástól félt, midőn arról volt szó, hogy ő reá is alkalmaztassanak ugyanazok a tudományos vizsgálatok, ugyanazok a leírások és osztályozások, a melyekkel az úgy nevezett természethistoria foglalkozik.» (Lásd Broca: *Histoire des Travaux de la Société d'Anthropologie de Paris (1859—1863)*. Páris 1863.)

Íme tehát láthatjuk, hogy a tudatlanságból eredő elfogultság, mily nagy hatalommal képes az emberiséget a legérdekesebb tudománytól is visszatartani, és ha ma már minden nyílt eszű ember egészen természetesnek találja, az emberi lénynek a «természetbúvárlat» alapján való vizsgálatát; úgy a nálunknál sokkal tanultabb és fölvilágosodottabb utódaink a jövő században bizonyára mosolyogni fognak a mi elődeink naiv észjárásán, a mikor az emberi lénynek szakszerű búvárlásában valóságos sacrilegiumot képzeltek!

Hogy az embertani búvárlat mivolta iránt a legtöbb művelt ember nincsen tájékozva, azon nem lehet csodálkoznunk,

ha tekintetbe vesszük azt, hogy e tudományszakma csak 1859 óta, néhai Broca Pál föllépése óta datálódik. — A legtöbben azt hiszik, hogy az nem egyéb, mint a Lavater-féle «physiognomika» (arczisme) vagy pedig a Gall-féle «phrenologia» (koponyatan) folytatása. Már számos tudós vagy egyébként művelt ember fordult meg múzeumomban, a ki mihelyt hallotta, hogy a mai embertan ez úgynevezett tanoknak egyikével sem foglalkozik, nem bírta elérteni, hogy hát akkor mire jó az egész embertani buvárlat, ha se az arczról, se a koponyáról nem lehet leolvasni a *ἰνώδι σεαυτὸν*-t? — Sajátságos és furcsa a naiv emberek eszjárása. — A tudománytól mindjárt az első izromban a kérdések kérdésének — a rejtélyek rejtélyének megoldását követelik, a melynek kiderítésén eddigelé az összes emberiség hiába fáradozott és mert a tudomány férfia egész nyíltsággal bevallja, hogy ő az emberi lénynek csak is tudományos buvárlat alá eső jelenségeivel foglalkozik s hogy ezek is oly bonyolultak és rejtélyesek, hogy neki okvetetlenül bizonyos sorrendet kell tartania a kutatásban — és jelenleg még csak a legprimitivebb kérdések megoldásán fáradozik — legott oda van az ilyen naiv gondolkodásnak az úgynevezett érdeklődése a tudomány iránt! — Az emberiségnek nagy tömege nem kevesebbet, hanem semmiből egyenesen színaranyat követel a tudóstól s ha az nyíltan bevallja, hogy erre nem képes; de képes a fáradozásai útján szerzett kísérleteiből «porcellánt» készíteni, úgy ezt semmire sem becsüli. — Igen, a mai embertan a nagy tömeggel szemben az alchymisták korát éli. — A nagy tömegnek sokkal jobban tetszett és tetszik a Lavater- meg a Gall-féle színaranyat ígérő káprázat, mint a nehéz es hosszadalmas buvárlatoknak nem csillogó de hasznos porcellánértékű eredménye. — A nagy tömegnek a hiú ábránd kedvesebb, mint a porcellán törekenységű — de hozzá értő ember kezeiben fölötte becses segédeszköze a tudománynak, az emberi esz további fölvilágosodására!

Igen, a mai embertani buvárlat nem tesz egyebet, mint adatokat szakszerűen gyűjteni, hogy ezek segélyével majdan mélyebben bepillantassanak utódaink az emberi lény rejtélyébe. — Csak hogy erre is legott készen van az elfogúlt naiv ember a maga ítéletével. «Ignorabimus»-t kiált, s már előre egészen hiába valónak nyilatkoztatja ki a buvárlatokat. — A dolog pedig magában véve igen egyszerű és szabatos. — A tudomány ugyanis nem fecsérli idejét annak az előre megállapítá-

sára, hogy vajon sikerülni fog-e az eszményt, az emberi tudomány végcélját elérni, hanem becsülettel és emberséges munkájával azon fáradozik, hogy minél több ismerettel gyarapíthassa az emberiséget és teljesen beéri azzal, ha csak egy rövid lépést is előre tehetett a lelki sötétség eloszlatásában — mert már ezzel is némileg közelebb juthatni a tudományosság eszményi céljához. — Sajátságos a fölületesen gondolkodó emberek észjárása! Ők már előre is pálcát törnek a tudomány fölött, mert a tudomány eszményi célja úgy is elérhetetlen; de vajon eszökbe jut-e pálcát törni a különböző vallásfelekezetek azon erkölcsi törekvései fölött, hogy az ember erkölcsileg az Istenhez hasonló legyen? — Vajon a közerkölcsiség terén az emberiség tett-e már eddigelé is oly óriási lépéseket előre az eszmény megközelítésében, hogy ezekkel szemben a tudományos törekvések eredményeit egészen semmiseknek, haszontalanoknak kell-e mondanunk? — Vajon nem lehetne-e egyenlő joggal az ő okoskodásukat reájok is alkalmazni, hogy, mert az erkölcsi eszmény úgy sem érhető el, tehát mindenféle törekvés e téren haszontalan? — Nagy döreség tehát az, hogy már előre olyan dolgoknak az elbírálásával akarunk foglalkozni, a mi voltakép ránk nem is tartozik; mert voltaképen senki sem mondhatja meg előre, hogy az emberiség az erkölcsi és értelmi haladás melyik polczát fogja valaha elérhetni. — Sokkal józannabb és észszerűbb az, ha mi az előre nem látható messze jövőben kalandozó elmefuttatások helyett, minden törekvésünket saját korunk számos sokoldalú szükségseinek a kielégítésére fordítjuk és a költő szavai szerint «a jövődönnek sivatag homályát az istenség vezető kezére bízván», az idővel élünk!

A mai embertan tehát nem foglalkozik az emberi lény végső problémáinak a fejtegetésével, hanem igen is foglalkozik azzal, hogy minél megbízhatóbb adatokat gyűjthessen az emberi lénynek külső megjelenéséről, külső életviszonyairól az egész föld kerekiségén — a mely kérdésekre nézve eddig furcsábbnál furcsább mendemondák, tévedések nagy keletnek örvendettek közöttünk.

Ma már kétségbevonhatatlan bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy az emberiség megjelenése a földön, már a múlt geológiai korszakba, az úgynevezett negyedkorszakba esik, hogy az első embereknek kortársai azon óriás emlősállatok valának, a melyek ma már kipusztultak a föld színéről és a mely

állatóriásoknak a csontjait századokon át a régiek a mondabeli emberóriások maradványainak hitték, míg elvégre Cuvier lángeszével e csontmaradványokból az illető őskori állatokat rekonstruálta. — Ma már kétségbevonhatatlan az, hogy az emberiség első kezdete a földön fölötté nyomorúságos és szegényes vala. — Ha Ádám föltámadna és látna minket palotáinkban, látná fényes városainkat, gőzhajóinkat, gőz- és villamos vasútainkat, táviróinkat, távbeszélőinket, hangiróinkat (phonograph), látná az Eiffel-tornyot: minket semmikép sem érthetne meg — ha mindjárt a tudás fájának a gyümölcsét a tilalom daczára meg is ízlelé. — Ádám szakasztott úgy képzelné ezt a esodás dolgot, mint Grönlandban az itai eszkimók, mikor Ross kapitánynak a hajóját megérkezni látták, tudniillik ők szentül azt hitték, hogy Ross embereivel együtt az égből szállott alá a földre. — Azonkép Ádám is minket valóságos jó isteneknek vagy legalább is félisteneknek képzelné az ő együgyűségében; de Ádám is csakhamar az ellenkező nézetbe csapna át és minket valóságos ördögöknek, tudniillik amolyan gonosz szellemeknek vagyis rossz isteneknek tartana, mikor szemtanújává lenne azon sok gonoszságnak s mikor látná, hogy a csatákban milliók gyilkolják egymást s mikor látná, hogy még a selyembe öltözött és a szemet kápráztató gazdag ékességű palotákban lakó emberek is a róluk kiderült gázságaik következtében börtönökbe vagy akasztófára kerülnek — szakasztott úgy, mint a különböző vad népségek, mikor látták, hogy a csak imént isteneknek képzelt európai jövevények őket a legközönségesebb rablók módjára mindenükből kifosztogatni kezdték. — Persze a mi különböző jótékony intézeteinket, iskoláinkat, kórházainkat stb., fejlett társadalmi intézményeinket nem érhetné föl eszével Ádám. — Ha a föltámadt Ádámot a zónás vasútainkon és gőzhajóinkon körülúztattatnók s neki megmutatnók, hogy ím ezek a fehéres európaiak és sötétes afrikaiak, a sárgás-barna ázsiaiak mind az ő ivadécai, bizonyára elálmélkodna rajtok s alig volna hajlandó mindezekre nézve az apaságot magára vállalni — és kivételt talán csak a vörösös bőrűekre tenne, mert ezekben a saját bőrszínére ismerne reá, hisz őt ép azért Ádámnak (Ádám héber szó) tudniillik vörösnek hívják.

Ha mi az éhenholt vad népek beszédeit hallgatjuk az ősi «paradicsomi életökről» és közelebb tudomást szerzünk arról, hogy miként képzelik ők azt, hogy miben állott ez a para-

dicsómi élet — úgy mi aligha éreznénk kedvet ilyen paradicsómi élet után vágyakozni. — Nem tehetünk róla, de nekünk az életről magasabb fogalmaink lévén, egészen más igényeket támasztanánk arra nézve, hogy az életet paradicsóminak tekinthessük; nekünk ugyanis mindennek előtt a henye élet nem tenné paradicsómivá ittlétünket a földön. — De valóban, nem is volt henye életök az első embereknek a földön. — Akkoron, mikor az első emberek itt a földön megjelentek, e földnek urai az állatóriások valának. — Ezekkel kellett a meztelen és gyenge testű embernek az élet-halál harcát megvívnia, hogy életét tengethesse. — S ha az állatok nyers erejéhez mért nyomorú testében az embernek azon «isteni szikra», az értelem nem működik vala, bizonyára hírmondóstúl el is pusztúlt volna az emberiség a föld színéről! — Hogy mily nyomorúságos és fölötte nehéz lehetett az első emberek élettengése a földön, kézzel foghatólag bizonyítják emez őskorból fönmaradt eszközök. — Az első eszköz, a mit az ember magának az «isteni szikra» segélyével kieszelt, a fegyver volt, a melylyel magát az állatok ellen megvéde. — Tehát fegyverrel kezében tört magának útát az ember a földön. — A mesterséges fegyvereket az első ember a keze ügyébe akadt nyers természeti tárgyakból: kövekből, fadarabokból stb. készítette magának, a mint ezt a tudományt jóval megelőzőleg már Lucretius is megénekelte *De natura rerum* ötödik könyve 1282—1285. verssoraiiban :

«Arma antiqua, manus, ungues, dentesque fuerunt
Et lapides, et item sylvarum fragmina rami,
Posterius ferri vis est, ærisque reperta;
Sed prior æris erat, quam ferri cognitus usus.»*)

«A fegyvert hajdan képezték kéz, köröm és fog,
Úgy szintén a kövek s erdők töredéki, az ágak;
Csak később lön réznek, vasnak kitanúlva hatása.
S a réznek hamarább tudták hasznát a vasénál.»

(*Fábián Gábor fordítása szerint.*)

Az emberiség emez őskorából fönmaradt köfegyvereknél illetőleg kőszerszámoknál fogva, mi az emberiség első korát

---

*) A régi præhistoriai kutatások csakugyan igazolják Lucretius gondolatmenetét a fegyverkészítés sorrendjéről, tudniillik hogy először kőből, azután rézből valamint bronzból, végre vasból készítették az emberek fegyvereiket.

röviden «kőkornak» nevezzük. — Ez a kőkor még a föld negyedik geologiai szakába, (az úgynevezett quartár szakba) esik. — E korszak kőszerszámai még igen nyersen voltak kivagdalva, miért is a francia tudósok e kőkorszakot a vagdalt kőeszközök korának («l'âge de la pierre taillée») nevezik. — Csak egy későbbi korban jutottak az emberek arra az eszmére, hogy kőeszközeiket ügyesebben és finomabban kidolgozzák, a különböző speciális czelok szerint átalakítsák és kisimítsák, miért is a francia tudósok ezt a későbbi kőkort a simított kőeszközök korszakának («l'âge de la pierre polie») nevezik. — De ez az utóbbi kőkor a föld geologiai történetének már a mostani szakába esik.

Nevezetes tény az, hogy a legrégebb ember-ereklyéket, emberi koponya- és csont-maradványokat azon őszállatok csontmaradványaival egyetemben minden czélzatos elhelyezés nélkül, azaz temetetlen állapotban találták; míg a későbbi kőkorból fönmaradt ember-ereklyék temetett állapotban találhatók meg. — Minthogy a temetés szokásának az egyedüli jelentősége a jövő élet hitében rejlik, láthatjuk, hogy az emberiség csak később, értelmi kifejlődésének egy további szakában ébredt a túlvilági élet eszméjére. — S az első mesterséges építmény, melyet emberi kéz emelt, nem az élő, hanem a holt ember számára készült. — Az első emberek itt a siralom völgyében való életökre nézve beérték azzal, hogy ugyanazon odukba vagy barlangokba húzódjanak meg, mint a melyekbe a különböző barlangi állatok is meghúzódtak s a melyeket a bűvójukból előbb ki kellett űzniök, hogy azután magok lakhassanak ott biztosabb házi békében. — Éberségök elégséges volt, hogy barlanglakásaikat az ellenségtől megóvhassák. — De már a holtak számára mesterségesen kellett a nyugalmat biztosítani, s ép azért holtaitak kőtáblákkal körül rakott sírkamarákban ülő helyzetben temették el;*) s hogy e sírkamarákat föl ne boly-

---

*) A halottak elégetése egy sokkal későbbi korban jött szokásba. — Ez a szokás hihetőleg akként kapott lábra, hogy az embereknek tapasztalniok kellett miszerint az eltemetett ember idővel úgy is elporlik és a föld többi részével összevegyül, miért is mesterségesen porlasztották el a testet s a csontmaradványokat azután urnákba helyezvén, drága halottaik maradványainak a földdel való összekeverődését ekként megakadályozták. — Körülbelül így lehet magyaráznunk

gassák, földdel és kövekkel kitöltték s alkalmilag még a sírkamara fölé is földből halmot emeltek volt. — E kősírok tudniillik az úgynevezett dolmenek (kelta nyelven dol = tol, latinul tabula = tábla és men = kő) képezik az első mesterséges építményeket; és tudjuk, hogy még a későbbi korokban is, a mint erről az egyiptomi gulák tanúskodnak, a legnagyobb épületek egyfelől az isteneknek és másfelől a holtaknak készültek. — Még mai napig is a vad népek drága holtaikat a legjobb ruháikban és legbecsesebb házi eszközeikkel és ékszereikkel temetik el — a mint mi is drágábbnál drágább síremlékeket emelünk és magát a temetést is az «Entreprise des pompes funèbres» igénybe vételével, lehetőleg díszesen és gyakran az árván maradt család rovására túlságos költségekkel rendezzük.

Az első emberek tehát oly nyomorútlán tengették életüket a földön, a mily nyomorúságban a föld jelen lakói között rendszerint még a legalsóbb rangú népségek sem élik napjaikat; mert mai napság még a legnyomorultabb úgynevezett vad benszülöttek is már különböző mesterségeket ismernek, hogy életszükségleteiket beszerezhessék, a mely mesterségeket az első emberek bizonyára nem ismertek, s ha a mostani vad népségek egymást irgalmatlanul és kényszerítő szükség nélkül folytonosan nem pusztították volna, úgy az általa lakott s igen gyakran a természet áldásaival bőven elhalmozott vidékeket sokkal jobban benépesíthették volna s magok is előbbre haladhattak volna az emberi művelődés lépcsőjén. — Ha ezek után a mi állapotunkat itt a művelődés gócaiban egyfelől az első emberek állapotával és másfelől a föld mai vad népségei állapotával egybevetjük, úgy lehetetlen el nem fogadnunk az emberi művelődés menetére nézve a fokozatos fejlődés elvét («the principle of gradual development»), a melyet Darwin a föld összes élő világára nézve legelőször oly meggyőzően kimutatott. Lehetetlen, hogy ezentúl is a múltban keressük az emberiség boldog korszakát, a mely voltaképen csak az emberek tarka képzeletében létezhetett, s a melynek létezését — kezdve

---

a halottak bebalzsamozását (mumiákká való készítését) is, a mint ezt a szokást a forró vidékeken (Egyiptomban) gyakorolták. — Ugyanis a bebalzsamozásnak is az volt célja, hogy a drága halott teste a föld porával össze ne vegyüljön, hanem egészében megmaradjon a föltámadás napjáig.

a történelmi adatoktól egészen az első kőkorbeli kőfegyverekig — a tények mind hiú ábrándot bizonyítanak. — Helyesen mondja ezért Saint Simon: «L'âge d'or du genre humain n'est point derrière nous il est au devant dans la perfection de l'ordre social, nos pères ne l'ont point vu, nos enfans y arriveront un jour, c'est à nous de leur enfrayer la route». («Az emberi nem aranykora semmikép sincs mögöttünk, hanem előttünk van a társadalmi rend további kifejlődésében, a mi apáink semmikép sem látták azt, de gyermekeink egy napon majd el fogják érni s a mi föladatunk, nekik ennek az útját egyengetnünk.») — Lehetetlen továbbá ezentúl is úgy okoskodni, a mint ezt régibb időkben tettek, mint például Rousseau, a ki tényleg vajmi keveset ismert a föld vad népségeinek társadalmi életéről és még is ezekre a vad népekre hivatkozólág azt a mondatást ereszté világgá, hogy «minden a mi a teremtő kezéből jő, az jó, és minden a mi az ember kezéből jő, az rossz» vagyis hogy az úgynevezett természetes állapotban megmaradt emberek, tudniillik a vad népségek testileg és erkölcsileg jók, ellenben a művelődésben előhaladt népek testileg és erkölcsileg elcsenevészettek! — Rousseau beteges sentimentalis idealismusát (ő, a maga jellemére nézve azonban minden egyéb, csak idealista nem volt) sokan, igen sokan mint az életbölcsességnek a legjavát, a velejét megbámulták, holott ennek a nagy mondatlásnak semmi, de semmi alapja nincsen. — Ugyanis azok a teremtő kezei alól jött «természetes népek» korántsem olyan jámborok, a mint azt Rousseau az íróasztalán kisütötte; és másodszor a művelt nemzetek nem hogy szellemileg, de még testi erőre nézve is bátran mérkőzhetnek a vad népeknek — képzelt — nagy testi erejével. — Hogy az emberi művelődés következtében az emberi lény elcsenevészne, azt semmiféle tény sem igazolja. — Igaz, hogy a négy fal között fölnevelt ember nem lehet oly edzett az idő viszontagságai ellen, mint például a sátoros cigány; de másfelől a rendesebb táplálkozás, a józanabb életmód, a már gyermekkortól üzött testgyakorlás, a katonakötelezettséggel járó testedzés, a szabad természetben (nyaralókban) való évről évre ismétlődő huzamosabb tartózkodás stb. többé-kevésbé pótolják vagy ellensúlyozzák a városi élet káros következményeit. — Hogy a magasabb művelődés mennyire képes egyfelől az életet egészségesebbé tenni és másfelől az élettartamot is megnyújtani, élő példák erre az ango-

lok. Minthogy a valódi emberi művelődés lényege egyaránt az erkölcsi és értelmi kifejlődésben rejlik, nyilvánvaló, hogy a műveltségben haladó emberiség hovatovább jobban fogja legyőzni bírni mind azon akadályokat, a melyek életiségét fenyegetik s hovatovább öntudatosabban fogja mind azon segédeszközöket alkalmazni tudni, a melyekkel a további boldogulását előmozdíthatja. — Igen helyesen mondja a jeles angol emberbúvár, Tylor: «Mankind is passing from the age of unconscious to that conscious progress». (Az emberiség az öntudatlan előrehaladás korából az öntudatoséba átmenőben van.)

Ha az iránt ma már semmi kétség sem foroghat fönn, hogy az emberiség egészen alulról küzdötte föl magát a ma polczra, s hogy eszélyességével lett urává a földnek; úgy ma már azt is elképzelhetjük magunknak, hogy ez nem egyszerre történt, s hogy az emberiség csak hosszú éónok multán terjedt el lassanként a földgömbön, a mint ma tényleg elterjedve találjuk az emberiséget.

TÖRÖK AURÉL.

ARANY JULISKÁRÓL.*)

I.

Néhány fakó, elhalványodott levél került hozzánk. Gyöngéd női kéz írása, vékony apró betűkkel, könnyen folyó, ritka sorokkal; a jellemzetes vonások minden biztossága és követlősége nélkül, de a természetes ész és nemes szív, a figyelmesség, jóság, egyszerűség és közvetlenség annyi keresetlen bájjával, hogy megihletődve és érdeklődve olvassuk végig. Fiatal leány küldözte fiatal menyecskehez, kivel bizodalmas barátság szeretete és melegsége füzte össze; épen azért hangjok benső és őszinte. Apró benyomások, futó emlékezések, parányi megrendelesek, házi körülmények, kedves semmiségek képezik szerény, mégis változatos tartalmokat: de a negyedszázad ellenére, mely keltök óta eltelt, az igazi kegyelet részvételével me-rengünk rajtok.

Nem a nyilvánosság számára születtek, csak a barátnőnek szólnak, ki azokat kapta, s a ragaszkodó hűség féltő gondosságával őrizgette, mint drága ereklyéket: értékök és érdekök mégis nyilvános; az irodalom méltán örvendhet megmaradásukon. Miért? Rövid a válasz: e levelek a magyar epikai költészet halhatatlan mesterének, a költői szerkezet és nemzeti nyelv tüneményes művészeinek, Arany Jánosnak egyetlen leányától, Juliskától, származnak.

S a mint elolvassuk egyiket a másik után: Arany Juliska képe elénk rajzolódik. Nem a testi, hanem lelki képe, a maga

---

*) Fölolvastatott a Kisfaludy-társaságnak folyó évi január 29-iki havi ülésében.

bájos és édes egyéniségében, melyért idegennek is szeretni kellett, a hogy a búsongó költő *Toldi szerelmében* maga zengi róla.

Szeretni kellett és szeretni kell, mert észrevétlenül is reája feledkezünk és véle foglalkozunk. S a míg nézzük, egyre növekedő élénkséggel és erősödő vonzalommal, lassan-lassan eszünkbe jutnak mind azon enyelgő és bezéző kifejezések, melyek csillogó vonásaival a szerető apa, Arany, aztán Petőfi, Tompa, Gyulai a szöszke gyermeket emlegetik; eszünkbe mind azon játszi és tréfás események, melyek cseperedő leányságából megörökítésre méltók voltak; eszünkbe a szülei szívnek reményei, örömei, gondjai, aggodalmai, vergődesei, jajjai, nehéz és sötét elborulásai, váratlan és vétlen kitorései, melyek a viruló hajadonhoz és hervadó asszonyhoz fűződtek.

Mert hervadó asszony, hervadó virágszál volt a szegény Arany Juliska.

Élete rövid, de szép; emléke nemes és fényes. Hiszen Arany, Petőfi és Tompa emlékével függ össze.

Pihenjünk meg mellette néhány pillanatig, méltassuk néhány szóra!

Igen, de szabad-e, lehet-e a nyilvánosság előtt róla beszélnünk? Beszélnünk a virágról, ki egyszerűen élt és gyorsan elalélt, ritka pompájával a gyönyörűséget és kora halálával a bánatot még inkább fokozva? Beszélnünk az asszonyról, ki nemében nem kívánt csillogni, érdemmel kiemelkedni, s mindössze a nőiség szerény határai közt mozgott és ragyogott? Hiszen mi a virág élete? Nő, virúl és elhajol, nem hagyva maga után egyebet, mint a levegőben az illatot, mely pár perczel túléli. S mi az asszony története? Nő, virúl és elhajol, nem hagyva maga után egyebet, mint a lelkekben az emlékezetet, melyet a szeretet híven őriz... Ám Arany Juliska nemcsak nő egyszerűen: ő az Arany leánya, lángszellem és örök fény visszasugárzása; édes és bájos egyéniségének számos vonásaival reávall apjára, a halandó a halhatatlanra. S Arany a mély szív egész gyöngédségével halmozza el életében, egész összerázó fájdalommal gyászolja halála után. Esztendőig, több mint egy évtizedig a fájdalom eleven sebe megbénítja, hatalmas alkotó elméje is egy időre megszűnik alkotni. Később heged ugyan a seb, de be nem forr, a lángész ír ugyan, de csak némelykor.

Már maga ez a végzetes hatás elegendőképp igazolja, hogy

Arany Juliskáról az irodalom ne feledkezzék el teljesen. Hiszen nemcsak azon költői nőalakok, kiket a mindenható képzelet bűvös hatalma teremt, érdekelhetik az æsthetikust és kritikust, festőt és szobrászt, s velök együtt a nagy közönséget, hanem magok azon élő lények is, kiknek ereiben a korszakos tehetségek szívének vére kering és szemében lelkök sugára ragyog.

A Shakespeare Júliája, a Goethe Margitja, a Madách Évája elmúlhatatlan élettel és elmúlhatatlan érdekléssel bírnak, kik mindig újabb és újabb megfigyelésre és méltatásra tarthatnak jogot: de azért örökké csak ez eszményi jelenségek között, kik levegőből és sugárból vannak szöve, maradjunk-e meg, örökké csak az ő jellemök, gondolkozások, érzések kösselle tollunkat, örökké csak az ő életöket, szerelmöket és megható halálukat rajzoljuk-e azon ábrándos és mégis való világban, mely oly fényes és fönséges, mint az Olympus ormain az istenek világa volt, ragyogó aranyos palotáival, megejtő rózságyaival, a mérhetetlen szenvedélyek, küzdelmek és összeütközések végzetével?

Nem, nem, hisz e korszakos tehetségek is a földi világ kötelekei és vonatkozásai közt élnek, örülnek, szenvednek, költői alkotásaik sokszor nem egyebek, mint a saját üdvök, vagy kárhozatuk tisztább képben való visszatükrözései, saját benyomásaik, boldog vagy boldogtalan élményeik nemesített megtestestítései! Szívbeli tapasztalások a hitves vagy kedves körében, a családi élet annyi édes föllobbanása vagy keserves elborulása közt megrezdül kebelökben és visszazeng az ujjongás repesésével vagy kétségbeesés panaszával a lant húrjain. Az érzés fölemelő vagy leverő, a képzelem csillogó vagy árnyaló, az alkotás izmosodó vagy ellankadó ereje, oh, annyiszor nem tőlök ered: hanem forrása a feleség szelid gyöngédsége vagy zaklató szeszélye, valami parányi böcső vagy parányi sír.

A Byron Annájához, Schiller Lottijához s Petőfi Júliájához nemcsak az ember kíváncsiságával, de még inkább a kutató izgalomával fordulunk, hogy legalább részint bennök és általok keressük a megfejtést, megvilágosítást az állhatatlanság és hűtelenség azon féktelen viharára, mely a *Don Juan* és *Childe Harold* írójában tombol, az eszményi nyugalomnak és rajongásnak azon gazdag kiáradására, mely a *Tell Vilmos* és *Stuart Mária* költőjében uralkodik, a szerelemnek és szenvedélynek azon szilaj lángolására, mely az *Álmodtam szépet, gyönyörűt*,

a *Szeptember végén* s annyi más elragadó dal lantosában föllobog!

De felötlő és jellemző, hogy a mikor az irodalom a halhatatlanok, költők és művészek szívének vizsgálatába és tárgyalásába ereszkedik: mindig inkább megkapja és vonja, a mi kalandos, a mi csiklandós, a mi válságos, mint családi életök csöndes és derűs költészete, egyszerű és békés holdogsága. Vajon csak azért, mert a természet folyamában is mindig egyszerűbb és izgatóbb a fürgeteg, mely futamló felhők, vakító villámok, zengő és zúgó mennydörgések között ontja le zuhogó záporát, mint a permeteg, mely szeliden, de áldólag öntözi meg a határt, s a nyújtas meleg, mely lassan, de biztosan érleli meg a vetést? Vagy azért, mert közvetlenebbül érinti és érdeklí emberi gyöngeségünket, ha beláthatunk e választottak vívódásába, botlásaik és bukásaik sodrába, s diadalmas föl-emelkedésökbe, ha szemtől szembe megfigyelhetjük lázas fölhevüléseiket és kínos kitöréseiket, melyek közepett remekök fogan s a lelki hullámok közül kiemelkedik? Vagy azért, mert ebben a mai időben, az idegek és izgalmak korában, érzékeink már csak az erőszakos és kivételes forrongások iránt bírnak fogékonysággal; s az életben is harmonia és idyll helyett disharmoniát és tragédiát áhitunk?

Legyen az ok bármelyik, vagy összevéve mindenik: a tényen nem változtat. Az kétségtelenül úgy van. Az ember — ember, s a míg az marad, az emberben mindig jobban ingerli és lebilincseli, a mi különös, mint a mi rendes; mindig jobban, a mi megragadó, mint a mi vonzó. Hiszszük, valljuk és elismerjük ezt, de magunkat kiveszszük a törvény egyetemes érvénye alól. Mert mi nemcsak a nagyok zivataros szenvedélyei iránt érdeklődünk, hanem mindig megindulással olvassuk azon mélységes és gyöngéd szeretetet is, melylyel Dante, Lamartine és Arany csüngnek leányaikon.

A Dante Beatricéje, ki osztozik apja száműzetésében, örökös gondjai fölött, viraszt betegségja mellett, úgy hogy az *Isteni színjáték* költője karjai közt hal el, ki aztán apácza lesz és kolostorba vonúl; a Lamartine Júliája, ki mint a tavasz korai bimbója, fiatalságának tavaszán hervad el, ki után a me-rengések érzelmes dalnoka olyan magasztos bánattal kesereg; az Arany Juliskája, ki szerény háziasságával és nemes egyszerűségével, komoly érzésével és játszi kedélyével a Toldi meste-

rének kedvence volt, ki miatt a csapás vesztesége úgy találta, mint öregedő fát a villám, hogy alig épülhette ki, — bennünket mindig kegyeletes részvéttel és elismeréssel tölt el. Képök előttünk nemcsak a család szent ereklyéje, hanem egyszersmind az irodalomtörténet öröksége is, melynek jelentősége vonatkozásainál fogva félreismerhetetlen!

Az olasz és francia irodalom számtalanszor meghajolt e jelentőség előtt, kellő érdeme szerint méltatta Beatricét és Júliát: csak a magyar irodalom ne áldozzék-e Arany Juliska emlékének? Annaira gazdagok és kemények vagyunk-e, hogy az ily gyöngye és gyöngéd jelenség még csak nem is számít előttünk?

Emlékezzünk!...

Szedjük össze a töredékes vonásokat, apró-cseprő följegyzéseket és segítségökkel rajzoljuk meg ezt a kedves alakot: levelei annál érdekesebbek és vonzóbbak lesznek!

II.

A nagyszalontaiak 1847-ben csak arra ébredtek, hogy a másodjegyzők szegényes szállása híresebb, mint maga a város. Fényes dicsőségbe vonta Arany, ki *Toldijával*, mint vulkán a tenger mélységéből, egyszerre bukkant ki s egyszerre a nemzet legelső költőinek sorába emelkedett. Emlegették, magasztalták, de leginkább Petőfi, lángeszével fölismerve, önzetlen szívével megszeretve a hatalmas pályatársat, kinek sietett elragadtatásában egész koszorúval nyújtani a borostyánt.

S a legnagyobb magyar lantos és legnagyobb magyar epikus mindjárt az üdvözlő levéllel és üdvözlő költeménnyel összebarátkoznak. Megered köztök az írás, kedélyes és szeszélyes csapongással, ötletes és zamatos eredetiséggel: s alig néhány hónap múlva Petőfi már megjárja Szalontát is.

Nem a régi hajdú-fészek, hanem új barátja vonja, kinek csöndes, de boldog családi köre egészen megigézi. Magyarosság, szívesség, bizalmasság uralkodik benne, s Petőfi, a természet hű és igaz fia, teljes lélekből megszereti ezt a természetességet. A míg a házi gazda egyszerű mélységével ragadja el, addig a házi asszony keresetlen jóságával hódítja meg. Magasabb műveltség hívságos csillogása helyett a szívnek belső műveltsége

ékesíti, s kellemes megjelenésében szeretetreméltó szelídség nyilatkozik. A gyermekek pedig, az öt esztendőös Juliska s a három esztendőös Laczi, játékos és pajkos fürgeségökkel végképen megnyerik. S Petőfi, ki épen ez időben szövegeti arany álmait a maga jövő paradicsomáról, házi életéről, alig távozik Szalontáról, szerető melegséggel írja vissza: «Vajha oly boldog lenne az én családi életem, mint a tiétek, mert annál boldogabb már nem lehet». S tréfás költői levelében, Szatmárról, enyelgve emlegeti a barna Laczit s a szóke Julist, e kedves gyermeket.

Íme, ez az Arany Juliska első bemutatása. Ettől a pillanattól fogva szerepel az irodalomban.

Szerepel? No már a mint a magaféle kis leány szerepelhet. Sőt néha még ügyabban, nagyobb dolgot is forgat a fejében. Nemcsak megtanítja öcscsét a Petőfi bácsi versére, melyet Laczinak a szegény kis ürgéről írt, hanem a Petőfi lakodalma is erősen foglalkoztatja. Csak azt hajtogatja: «majd lesz öröm — Petőfi bácsinak». Mondják neki, beszél Arany játszi kedélylyel: miért lenne, még szomorkodik, az édes anyja erővel házasítja, — de a fruskának esze van, s nem hiszi. Sokszor vállatóra fogja apját, «milyen leány a Petőfi bácsi leendő arája?» S persze le kell írnia tetőtől talpig, minden ízét s haja szálát. «Ide aztán kell költészet, — vágja reá Arany humoros hasonlattal, — mint a Szigligeti «históriai» darabjaihoz.»

Különben akármily kicsiny: nagyon önérzetes. A komázást még csak eltűri, de a feddést ki nem állja: inkább bujdosásnak indul. Arany is megcselekedte valami tizenkét esztendőös korában, hogy az apai keménység miatt elbujdosott, s elment messzi-messzi, — a szalontai homokgödrökig; ott iszonyú elkeseredéssel tűnődött sorsa mostohaságán, míg — hazahézett. S Juliska egészen apja leánya. Nem tudva, nem sejtve mindezt, kitör a vér belőle: örökli a bujdosó vállalkozást.

Egyszer, a mint róla zeng az ének, feddő szó éri, mi a kis nyolcz esztendőös leánynak annyira fáj, hogy nebeztelve félre ül duzzogni, kiszöni, hogy mikép állhasson bosszút. A nagy fejtöréstől és tervezgetéstől föl sem veszi a cziczust, mely kezét nyalva vigasztalni egy nótát dorombol; sőt a keményszívű goromba fricskával úzi el. Tányér, villa, kanál hiában csengcsörög, a kis haragos reá sem hederít.

Mit tesz föl magába?

Azt, hogy ő biz elmegy a széles világba.

Elbujdosik messze, a határon végig,

A mező párkányán leboruló évig.

Túl a három nyárfán, a tanyákon is túl.

Fele sem bolondság, most már épen indul...

A mi az övé, szép rendetlenséggel összekötözve, szülei-
nek kezét csókol, s aztán elbúcsúzik örökre.

Anyja kérleli, marasztalja:

«Ne menj el galambom, ne menj el virágom,
Ki lesz akkor az én kedves kis leányom?»

Biz ő csak azért is megátalkodik.

De az édes apja komolyan így szóla:

«Már fiam, ha elmész, nem tehetek róla;

Itt van egy fehér pénz a nagy útra, tedd el:

Erre sem vagy méltó önnön érdemeddel».

Fanyalodva nyúlt a kis leány a pénzhez,

Otthon maradásra szinte kedvet érez:

De örökségét már kiadá az atyja,

Egy szó kellene csak: szóval sem marasztlja.

Aztán elindul világra, el is megy nagy elszántan az útca-
ajtóig, honnan valami kutya láttára csöndesen visszasonpolyo-
dik. S a bujdosás véget ér.

A kis leány kibékül sorsával, s az írás elhallgat róla.
Arany az ő «viselt dolgai» helyett nagy válságokon mereng.
A nemzeti nagy szerencsétlenség miatt mélyen összerendül.
Lelke ellankad, kedve elcsügged, kétségek és bizonytalanságok
gyötrik. Mitől vemhes az idő? Mi lesz a nemzettel? Mi az iro-
dalommal? Mi vár családjára? Borongásai közt érkezik a nagy-
körösiek megemlékezése. Igazában nem is a nagykörösieknek,
hanem Szász Károlynak jut eszébe. Szász Károly, mint a ma-
gyar nyelv és irodalom megválasztott tanára, nemes szerény-
séggel önmaga, önzetlen tisztelettel Arany irányában, lemond
saját tárgya tanításáról, s hajlandó a mennyiségtudományi
tanszéket foglalni el, ha az iskolai előjáróság helyére Aranyt
választja meg. Az eszme tetszik, a meghívás elkészül, s Arany
elfogadja azt. Nagy-Körösre költözik, hol újra remények, tervek,
alkotások veszik körül.

Az az évtized, melyet itt eltölt, Nagy-Körösnek és főiskolájának fénykora. Nemcsak Aranyért, hanem az egész tanári karért. Kitünő tehetségek, kiket a forradalom vihara zátonyra vert: e kis alföldi város ölen csöndes kikötőbe húzódtak. Bizony örök büszkeségére és dicsőségére szolgálhat! A tudomány és költészet hívatottai: Szász Károly, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Mentovich Ferencz, Warga János, Vész Ármin, Ács Zsigmond, Jánosi Ferencz, Losonczy László, Tomori Anasztáz több-kevesebb esztendeig e helyen találnak menedéket; úgy hogy, mint Arany tréfásan mondja egyszer, itt lakik a fél akadémia. A másik fele meg ide jár látogatóba: Csengery, Gyulai, Kemény, Brassai, Toldy, Tompa s a két Hunfalvy le-lerándul. Mintha a magyar tudományos és költői irodalom szálai itt futnának össze!

Megélénkül a közlekedés Buda-Pest és Nagy-Körös között. Természetes, hogy vágyakozás lobban a gyermekekben is. S a vaspálya megnyílt alkalmából Arany Juliska öcsésével együtt addig erősködik, hogy szülei fölviszik; úgy sem látták még a fővárost.

Persze, hogy az utazás nem marad hatás nélkül. Olyan hatásra mégis, a minőt Juliska beszél, senki sem gondolhatott.

A szülei szív megrebben miatta. Arany szeretettel, gyöngédséggel, borongó tünődéssel emlegeti. Az ő vére, mely a művészet ködös álmaiért a biztos pályáról a bizonytalanba csalogatta, megint megnyilatkozik: s leánya jövőjéről szorongva szól, a mint e kirándulás után Tompának ír.

«Nőm, gyermekeim egészségesek, — mondja a többek közt. — Laczi iskoláz, Juliska pedig komédiáz; több, vele egykorú leánykával a Jókai *Örmény és családját* akarják eljátszani, melyet magok vígjátékká alakítottak. E gyermeknek igen nagy szenvedélye van minden iránt, a mi nem prózai; s ez nekem nem kevés gondot ad, mert egyfelől azt nem akarnám, hogy műveletlen maradjon, másfelől felek, hogy ábrándozó lesz, s az élet prózai oldalába nem fogja tudni magát betanúlni. Midőn Pestről haza jöttünk, anyját egyszerre csak e határozott hangon ejtett szavakkal lepte meg: «anyám, én színész leszek». Meglehet csak múlekony benyomást tett rá a nemzeti színház, de meglehet örököst. Ezért akarnám én inkább a háztartási gondok felé vonni, de azokhoz bár sok ügyessége, nem sok kedve vala.»

S úgy látszik, hogy a kis ábrándozó az *Örmény és családja* előadására csakugyan komolyan készül. Gyermeki művészetében és sikerében naiv bizalommal hisz, s annak megtekintésére Pestről még Gyulait is meghívja. Gyulai nem mehetve le, az ő kedves Juliskájának azt izeni, hogy bocsásson meg. Lehetetlen volt lemennie s megnéznie azt a híres műkedvelői előadást. Majd tavasszal valahogy lerándul Kemény bácsival valamelyik ünnepre. Addig is jó volna, ha megmondaná apjok- vagy anyjoknak, hogy a farsangra vigyék föl vagy egy bálra. Ne fősvénykedjenek, apjokat úgy is gazdagon fizeti Nagy-Körös, meg a szerkesztő bácsik. Anyjokra is ráférne még a táncz, apjokkal pedig elmulatnának ők, csinálnának neki egy kis kedvet s több effélét.

Juliska kételkedik a Gyulai határozatlan ígérétében, de megnyugszik a maga ábrázoló hívatásában. Két esztendő múlva ismét megjelenik a színpadon, rendes színpadon; nem gyermekekkel, hanem nagyokkal játszik, belépti díj mellett, jótékony czelra. Még fiatal is, alacsony is, úgy hogy négy ujjnyi sarkas topánnal kell a kis leányt kipótolni: de tapsot és koszorút bőven arat.

Kisfaludy Károly vígjátéka, a *Csalódások*, ez a szellemes és ötletes darab kerül színre. Merő elevenség, vígság, félreértés, csalódás az egész, míg utoljára Lombai uram, a nagy tervkovácsoló és szenvedélyes házassító minden planuma összeromlik. A meglepetések és véletlenek, mulattató qui pro quók tarka változatában, a mi alatt a magyar vígjáték mestere a helyzeti comicum összes fogásait diadalmasan kifejti, Lombai uram mellett főleg a parlagi Mokány s az öreges Lucza kisasszony jellemzetes alakja sikerül. Mokány mindig mintaképe lesz az egyenes, de nyers, becsületes, de nehézkes magyarnak, kinek erős nemzeti érzése még nem olvadt össze a társadalmi símasággal; s Lucza szerencsés példánya a pártában felejtett, kontyra törekedő hajadonoknak, kik ártatlanságukkal szemérmesen sóhajtoznak, s a főkötővel sápítózva kaczerkodiknak. Hogy megered nyelve a báró Kényesi nevének hallattára!

«Báró! Ah, aranyom! báró Kényesi? az a finom, udvarias, elmés, szép, kellemes, bájos, mulatságos fiatal ember? És báró? Ki mondta? ő mondta? mit mondott? hogyan mondta? mikor mondta? Ah, kedves szomszéd, ha fillent, a másvilágon is süssék érte. Hah, be elgyűjtött! —»

A tisztos illemkedésen rohanva tör át az emésztődő tűz fölcsapó lángja; a szemérmesség és mohóság véglete, sóhajtozás és sápitás kevereke. S e szembeszőkő és rikító színezés természetes alakítása — meglehetősen nehéz. S Arany Juliska épen a Lucza szerepére vállalkozik.

S hogyan játszik. Mutatja az elismerés: csak úgy bukácsol a koszorúban: bizonyítja apja vallomása: hogy úgy sikoltoz, mint az áspis kígyó.

A *Hölgyfutár* különös dícsérettel magasztalja, min Tompa és felesége örülnek is, tünődnek is; mert félnek, ha nem kap-e a gyermek kedvet a színvilágba? Hiszen szép szó az a művész és művészet, de mégis, jegyzi meg Tompa, igen közel van ehhez: cifra nyomorúság; mire Arany siet az aggodalmat eloszlatni:

«Juliska iránti aggodalmatok talán nagyon is komoly. Többször nem hagytuk föllépni, s ő könnyen bele nyugodott. Bezzeg dolgozott aztán női munkát is eleget; nekem ingeket varrt, és egy pompás abroszt horgol, két barátnéjával, az úrasztalához ajándékul. Örülök ennek, bár egy kis költségbe kerül, mert a fruskák magoktól jöttek e kegyeletes eszmére, midőn itt először communicáltak. Csak szép az a női szív, míg romlatlan, tiszta!»

A szent kenyér egy hitvány kávé abroszon áll: Juliska és társai a helyett gyönyörű virágos és kelyhes terítőt csinálnak, közepén a húsvéti báránynyal.

Íme, így váltakoznak szívében a művészi és vallásos ábrándok. Könnyű, elevendi természet, játszi kedélylyel és komoly érzéssel; eszes és művelt, mutatós csillogás nélkül, keresetlen bájjal. Egyenlő ügyességgel kezeli a varrótűt és író tollat, de megelégszik a jó kis gazdasszony egyszerű dicsőségével. Bár hajlama van, talán vérénél, talán születésénél fogva, a színészethez; ebbeli vágya leányos merengéseinek egén mint bárányszerű játszra jelenik meg és oszlik el. Mint egykor apjának elég egy sötét álmom, hogy lelkiismeretében a gyermeki szeretet és kötelesség érzése győzzön a ködlő ábrándok és kalandok fölött, s a világjelentő deszkától visszaütze az alacsony szülei házba: úgy Juliskának sem kell hosszas intés és lebeszélés; hisz ő maga a jóság és engedelmség.

III.

A nemzeti szellem és nemzeti élet szabadabb és élénkebb lüktetése, az ötvenes évek végével, pezsgésbe és mozgásba hozza az irodalmat. Az akadémia és Kisfaludy-Társaság, a tudomány és költészet képviselője megébred: újra tervezget és újra szervezkedik. Arany ennek következtében, pesti barátai és tisztelői sürgetésére, mint a Kisfaludy-Társaság igazgatója 1860-ban a fővárosba telepszik. Hiszen Nagy-Körösön a kicsinyes bajok, a fárasztó és zibbasztó hivatalos vesződségek annyira elcsüggesztik és elbetegesítik, hogy alkotó kedve és ereje is megbénul. Épen azért már régóta sóvárgó vágy gyötri és emészti vala, hogy a tanítás nyüjétől, az írásbelik javításától megszabadulhasson! Azt hiszi, hogy új pályakörben, új viszonyok között egészsége visszatér, s műzsája többször meg-meglátogatja.

Mind maga, mind az író és olvasó közönség sokat remél az ő középponti működésétől. Mert ha valaki, épen Arany a hívatott, az ő széles és alapos műismeretével, előkelő és magyaros ízlésével, annyi jeles és ritka remekével, hogy az ízlés tisztulására és emelésére, a szépirodalom nemesítésére és vezetésére befolyjon. Magasabb eszménye, erősebb törekvése, fáradhatatlan munkássága igazgatói és szerkesztői állásában teljesen elfoglalja: Tompa kivételével még belső barátainak is csak hivatalos dologban ír.

Különben sem nagy levelező.

Az érintkezést az elhagyott Körössel Juliska tartja fenn. Van ott egy barátnéja, az újabb tanárok közül dr. Lengyel Dánielnek «szép kis felesége», mint Arany jellemzi egyik levelében. Szépségén kívül szeretetreméltósága, esze és műveltsége is csillog; úti rajzai, irányzikkai, elbeszélései a női lapok hasábjain tanuskodhatnak róla. Sőt ír néhány érzelmes verset. Költői neve Dalma, melyet megtalálunk az Arany *Koszorújában* is. A mellett rajzol és festeget; szóval oly lélek, ki nemezebb érzéseinél és eszményeinél fogva jól illik Arany Juliskához, kinek nagy szenvedélye van minden iránt, a mi nem prózai.

Az ő levelezéséből, az ő kegyes engedélyével mutatunk

be néhány lapot, mely Arany Juliska lelkének, gondolkozásának és érzésének megvilágítására szolgál.

A pesti élet természetesen az egész családot fölvilágnyozza. Még maga Arany is, örvendve jelenti 1861, augusztus 25-ről Tompának, hogy a nagy csüggedés, melynek Kőrösön martaleka volt, elmúlt. S jelene nincs minden enyhület nélkül. A míg melegebb idő járt, családjával s egyik-másik jó ismerősével naponként csinált valami olcsó kirándulást a zöldbe; annyira, hogy elmondhatja, — kilencz évig nem szórakozott Kőrösön annyit, mint Pesten egy év alatt. Talán ennek köszöni kedélye némi derülését s önbizalma erősbulését.

Hát Juliska hogyan fogja föl az új életet?

Eleinte a berendezkedés gondjai lepik el, a mint látszik. Levelei 1861-ben tele vannak megbízással, barátnője révén leginkább hímzéseket készített a magok és Csengeryek számára; úgy hogy alig győzi a bocsánatot kérni sűrű alkalmatlankodásaiért. Aztán bele melegszik az új helyzetbe, s 1862 elején meglegedése beszédessé lesz.

«Bizony, kedvesem, — mondja többi közt, — egy kissé sajnállak benneteket azon a Kőrösön. Nem tudom, miként szoknám ismét oda, ha valamiképen oda kellene mennem. Most mi igen kellemesen élünk. Hasonlíthatatlanul kellemesebben, mint a nyáron, mert hiában, csöndes vagy zájos körben él az ember, Pesten a társas élet csak télben virul. Nem tudom, beszéltük-e mi Néked, hogy van itt körünkben egy kedves, derék nő, ki csak télben van Pesten, a híres statusférfi és publicista, Bezerédj Istvánnak özvegye, ki férje nevének méltó viselője. Daczára annak, hogy ő már születésénél fogva is az arisztocrátiához tartozik, ő ezeknek társaságában ritkán vesz részt, s akkor érzi csak valóban jól és boldognak magát, ha írók, művészek, s ezeknek családja körében lehet. Máskülönből ő jótékonyága és végtelen emberszeretetéről ismeretes. Tolnamegyében, lakásán egész serege van szegényeknek és árváknak, kik tőle nyernek táplálékot és növeltetést. Ritka nemes lélek, ki csak azért látszik teremtvé lenni, hogy lássa a világ, hogy a szép és jó nem halt még ki a földről. Tehát e nőnek is igen gyakran vagyunk a társaságában és igen nagy élvezet nyújt, mert ő maga is széles és alapos műveltséggel bír, s társas körét úgy tudja maga köré gyűjteni, hogy a harmonia legkevésbé sincs megzavarva, bármennyien legyenek is jelen. Minden héten

kétszer nyitja meg szalonját vendégei számára; vasárnap a férfiak ebéden, s szerdán már vegyesen férfiak nőkkel theán vannak nála. Ekkor rendszeren mi is, Csengeryék is ott vagyunk. A férfiak közül pedig a pesti írói kör legelőbbkelői. E körben aztán hol itt, hol ott gyakorta összejövünk jó barátainkkal, a mi aztán előttem becesebb, mint e világnak minden bálja és mulatsága, e szónak közönséges értelme szerint.

«Most veszem észre, hogy papírosom mindjárt elfogy. S én még úgy tele vagyok írhatnámmal, hogy ha nem félnék tőle, hogy nagyon megunsz, még egy másik papírt is tele írnék. Hanem úgy-e elég lesz a — rosszból. Tehát Isten áldjon meg javaival s csókom özönével — büntessen meg!»

Igaz lelki nemesség és erkölcsi magasság, eszménye — a jóságos özvegy, szórakozása — a szellemes társaság! S a míg Bezerédj Istvánnéról magasztaló sorait olvassuk, önkénytelenül az Arany magasztaló költeménye csendül meg füleinkben, e mely és zöngzetes ének, miben az elégia méla bája és az óda emelkedése olvad össze. Hisz ő is ép oly meleg elismerést érez az írók, művészek s államférfiak e fenkölt barátjáné iránt, ki a nagyok között is nagy marad; sőt ép a méltó környezetben mutatkozik igazán a maga ritkaságában. Férje ősi birtokán kívül a jótékonytságot is reá hagyta örökségül: s a közjóra áldozni minden óra készen találja. Fehér asztalánál össze-összegyűlnek a régi elvtársak és barátok: Deák, Kemény, Perczel Bela, Zichy Antal, Csengery, Arany, Gyulai és mások, s a haza sorsának fordulatan ott pendül meg az eszme: hogy kössék a múlttal a jövőt össze? A nagy költő húsz esztendő múlva rója le a hála áldozatát a jóságos özvegynék; húsz esztendő múlva, a mikor az asztal már fogy...

oszlanak vendégi,

Csak úrnője maradt a kegyes, a régi;
Bánatos arczára fénysugarat vetnek
Alkonyi felhői szép emlékezetnek.

Ám e húsz esztendő ellenére, mintha csak ugyanazon szív érzése ömölne dalba: apa és leány oly teljesen megegyezik!

Arany Juliska minden levele méltó az apja leányához.

Kell-e bizonyság? Íme, hadd beszéljen!

«Most már egy nagy örömemet írom meg Neked, — jelenti 1862 január 26-ról. — Vagy talán már meg is írtam,

nemde? Gyulaiék e nyár elején bizonyosan feljönnek lakni Pestre. Ösmered mind Gyulait, mind Marikát, hogy fölfoghasd az én méltó örömemet. Lakásuk Gyulainé apjának házában lesz, s a tavasszal Csengeryék is oda mennek. Hogy mi is most oda nem megyünk, oka az, hogy forró óhajlásunk daczára nincsen abban a házban olyan üres szállás, mi nekünk alkalmas volna, — s Szendrey jövő őszszel fog számunkra egyet kiírítani. Hogy tehát kikerüljük a gyakori költözés kellemetlenségeit, addig még e lakáson maradunk. Hogy minő jó élet lesz az a mienk ott, azt nem tudom leírni, csak elképzelni. E három család, ki oly igen jól van együtt, kinek férfi és nő tagjai kimondhatatlanul szeretik egymást: mennyi örömet fog abban találni, hogy ha egymásnak apró bajaiban segítségül lehet, s üres perceit egymás körében töltheti el, s ennek a távol lakás bizony akadályára van. Hanem én igen rossz leány vagyok. Neked minden levelemben újra és újra lefestem a Pesten lakás kellemeit, s Benned újra és újra fölébresztem a vágyat itt lakhatni, a mi különben talán már ha nem is kihaltó, de alvó állapotban van. De azért, hogy elismerem rosszaságomat, s átlátom a bizonyos következményt, hogy Benned nem a legjobb hatást idézi elő, mert helyzeted vagy köröd hiányait jobban kitünteti: mégis most újra szólok egy kedves, élvezetes napról, a mi reám vár. Értem a Kisfaludy-Társaság nagy-gyűlését, a mi jövő hó hatodikán lesz. Igen érdekes a program, a mint előre sejteni alkalmam volt. Szász Károly tart fölolvasást, azt hiszem költeményt, aztán Toldy tart emlékbeszédet Bajza fölött, s Apám is fog valamit saját szerzeményei közül fölolvasni; olyant tudniillik, mi meg nem jelent meg, s így a közönség előtt ismeretlen.

«A főváros társas köreit most nagyban foglalkoztatják az Eötvös stb. által rendezendő estélyek az írói segély-egylet javára. Igen sok élvezetes estét ígérnek magoknak mind a rendezők ismert jó tapintata, mind a közreműködő művészek — s talán műkedvelők is — ügyességénél fogva. Ezek az estélyek minden vasárnap lesznek, s a mint hírlik, a hangverseny végeztével tánczczal is lenne egybekötve, ámbátor ennek sokan ellene vannak e mostani táncztalan farsangon. S igazuk is van. Először nincs ok erre a különös nagy vigalomra, másodszor ha a vidék jó példával ment és megy elől, kell hogy a főváros is kövesse. Én nem hiszem, hogy ez estélyekben részt

veszek, mert a mint az előkészületekről látni lehet, roppant nagy lesz a fényűzés a hölgyek öltözetét illetőleg, s habár anyagilag tehetném is, mégis irtóznék ettől testem-lelkem...»

A nagy öröm, melyen Arany Juliska lelke eleve oly édesen csüng, elmarad. Néhány hét múlva már megtudja, hogy a szép reménység hiában. De a maga veszteségénél is jobban agg és panaszol a Csengeryné válságos helyzete miatt.

«E csöndes, egyszerű életből — írja 1862, márczius 12-én, melynek úgy szólva semmi változatossága nincs — mit tudjak én Neked, kedvesem, írni? Megírhatom azt, hogy napjaim, daczára, hogy zajos fővárosban lakom, egész egyszerűségben, munka és olvasás, néha egy pár jó barátal összejövök között telnek el. De e napok oly kimondhatatlanul kedvesek!... Megírhatom, hogy a Szendrey-házba menetel a tavaszról későbbre halasztatott az én nagy fájdalomra, s bizonyos prózai okok miatt, miknek közlése Előtted érdektelen tárgy lenne! Megírhatom, hogy szegény Csengeryné most minden nap kínos, keserves óráknak néz eleibe, mik egy nőre nézve kétség kívül igen válságosak szoktak lenni. Nagyon-nagyon fájdalom e tekintetben a Csengeryné sorsát. Neki az élete ez: hordozza és szüli kisedét, fölneveli 3—4—6—8 éves korukig; mikor legtöbb velök a baj, gond, nyughatatlanság; ezt az időt keresztül hatolja velök szerencsésen, szépek, egészségesek gyermekei, s egyszer egész váratlan jön egy torokgyík, vagy más hirtelen ölő betegség, s akkor ragadja el őket egymás után, mint már egy ízben történt, hogy egy hét alatt hármát vesztett el. És ez így megyen évről-évre, s neki mindig csak apró gyermekei vannak. Ugy hiszem, most a tizenharmadik lesz. Iszonyú sors ám ez, Kedvesem! Mondtam én azt a múlt levelemben is, hogy zavartalan boldogság nincs a földön. Csengerynének anyagi helyzete elég tisztességes; van egy olyan férje, hogy a férjeknek példányképül szolgálhat; egy olyan férje, ki mindenki által tiszteltetik, mondhatnám, ünnepeltetik; olyan házas élete van tehát, hogy példátlan a maga nemében, s neki a gyerekek elvesztése elveszi életének csaknem minden örömét...»

Természetesség és bensőség nyilatkozik a szerető részvét az aggodalmában; természetesség és bensőség áradoz Arany Juliska szinte minden egyes sorában! De ez az ő természetessége a legtöbbször magában egyesíti a költőiséget, s ez az ő bensősége mindig elárulja a szívbeli melegséget. Szép és becses

megvilágítása, érdekes és tanulságos igazolása ez állításunknak az a levele, melyben a Margit-sziget jövőjéről, meg a Csengeryekkel és Gyulaiékkal való lakás eszméjéről emlékszik meg. Mintha csak sejtő szívvel megérezte volna, hogy az öreg költő mennyi pihenést és ifjodást találанд egykor itt, a ringó és csillogó habok e virágos földén, s illatos levegőjében, a terebélyes tölgyek alatt, — hol, mint a régi bűvös hellén világ papjai, a levelek suttogásán merengve, édes sugalmakra figyel, mikkel múzsája folkeresi és megihleti még egyszer, húzamosabban, áldással gazdagon; — mintha csak megérezte volna: oly feltékeny szeretettel rebeg a sziget prózai kihasználása és csöcseléssel való előzönlése miatt. Mennyi eszesség és igazság van megkülönböztetésében nép és nép között, mennyi becslés és ragaszkodás faja irányában. Szereti a népet, a magyar népet, de úgy, mint apja, kinek költészetében a népi — nemzeti és művészi, — nemesebb erkölcsi képében.

Hadd álljon itt az egész levél, bevezető mentegetőzéssel és befejeső családi emlékezéseivel együtt. 1862, június 9-én kel.

«Kedves Pepikém! Ha rám igen-igen megnehezteltél, — mondja, — ha leveledben jól leszidsz, vagy épen nem is válaszolsz e sorokra: megérdemlem e büntetést kárhooztatásra méltó hallgatásomért, hogy olyan régen nem írtam. De bocsáss meg nekem; Anyám gyakori betegsége miatt házi dolgok foglalják most el a máskor üres perczeket, s ezen fölül szemfájásban is még mindig szenvedek. Ha hiszesz ígéretemnek, úgy bizton számíthatsz reá, hogy ki fogom pótolni az elmulasztottakat. Teljesen megbántam bűnömet, s ezután gyakran írok, hogy értesítsek egyszerű életem folyásáról, mi aztán csak annyiban lesz élvezhető olvasmány, a mennyiben sorsom Téged érdekel.

«Többek közt, a napokban szívesen emlékeztünk Rólad, midőn egy egész délutánt a Margit-szigeten töltöttünk, kellemes kis társasággal. Nem tudom, hogy jut-e eszedbe, tavaly Apám följegyzette nevét egy darab köre, s Te azt eltetted, azon meghagyással számomra, hogy következő kint létekor nézzem meg, hogy ugyan ott van-e még? Én tehát most néztem, de bizony az az egész hely most már romokban áll. Végtelenül fáj nekem, látván, hogy pusztúl napról-napra ez a kis paradicsom, és nincs senki, ki némileg igyekeznék megóvni az idő romlásától. Pedig nincs Pestnek egyetlen helye sem, mi oly bűbájos szép volna! Különbén ezt most tapasztaltam, midőn az egész

szigetet összejártuk, s még szebb helyekre találtunk, mint mi-
kor Veled voltunk, Kedvesem. A múltkor híre járt, hogy valami
mulatókát fognak oda építeni, s lehetővé teszik, hogy a közle-
kedés könnyűvé váljék, a mennyiben e czélra rendeltetett kis
gőzös hordaná el a közönséget. Hála Istennek, e terv dugába
dőlt! Nem lesz e szép, e szent hely is kitéve a verkli és csöcse-
lék rajának! Én nagyon szeretem a népet, szeretem igazán,
őszintén, lelkemből, s boldoggá tesz a tudat, hogy a magyar
hazát ilyen nép lakja, kit becsületességben, értelmes, józan
észjárásban, honához ragaszkodásban egy nép sem múl fölül,
szeretek köztük lenni s órákat elbeszélni velök, vagy lopva ki-
hallgatni, ha egymás közt véleményt cserélnek; de a mi itt,
nyilvános mulatóhelyeken összegyűl, sört inni és waltzert tán-
czolni, a német nyelve, természete, bármi más, csak magyar
nem: ezt nem szenvedhetem, és örülök, ha oly helyre jutok,
hol akaratom ellenére is nem látom szüntelen ügyetlen, felszeg
mozdulataikat, nem hallom ostoba, trágár beszédjüket.

«De hova tévedtem?! Jobb lett volna, ha elmondom ad-
dig, míg erről fecsegek, hogy a kedves, szép kis Gyulainé köz-
tünk van végre-valahára. Épen olyan, mint volt, az a mindenki
szeretetét megnyerő, s mindenkit lebűvölő teremtés. Főlöszleges
mondani, hogy gyakran, nagyon gyakran vagyunk együtt. Iga-
zán, a mi a társas kört illeti, semmi kívánni való sincs hátra,
vagy legalább nem szabadna lenni, ha az emberi kebelben meg
nem volna már az a dícséretes tulajdon, hogy soha sem elég, a
mit sorsa ád, mindig több után vágyik. Én is nem elégszem
meg azzal, hogy e két kedves nővel egy városban lakom, s
csaknem naponként együtt vagyok velök (Gyulainét és Csenge-
rynét értem), hanem most már szeretnék egy házban is lakni
velök, miután már meg lön pendítve az eszme. Neked is írtam
már erről, de bizony ez idő szerint nem lesz belőle semmi,
mert nincs abban a házban olyan szállás, a mi nekünk alkal-
mas lenne. Biztat a remény bennünket, hogy ha most nem is,
de jövőre lesz.

• «Hol fogjátok most a szünnapokat tölteni? Nem Pesten
ismét? Mi most egy nagyszerű útazást tervezünk (!), hogy ha
ugyan csak tervnek nem marad. Ugyanis Apámnak Balassa
rendeletéből Szliácsra kell menni, s valószínűleg el is megy a
jövő hó elején, s egy hónapig vagy talán tovább is oda lesz.
Anyám és én ez időt Szalontán óhajtanánk tölteni, s Laczi vagy

velünk eljön, vagy a mi még valószínűbb, elmegy, a Kárpátok szép vidékét bebarangolja e három hónapos szünidő alatt. Bármennyire is szeressem én Pesten lakni, ezt az utazást nagyon óhajtanám, ha valósúlna, hogy egy kis falusi léget szívjak, s a rég nem látott rokonokat, gyermekkori kedves barátnőket ölelhessem . . . »

A levelezés itt nagyot szünetel. Több mint félesztendő telik el, míg Arany Juliska fölveszi a tollat és barátnéjának ír. Fájdalom és öröm csendül meg hangjában.

Fájdalom, hogy e szerető kis kör, az Arany, Csengery, Gyulai családok köre, hetekig is alig találkozhatnak. Betegségek nyűgzik és kötik le, majd egyik, majd a másik család retteg, s a jóságos özvegy, Bezerédjné egész télen egyebet sem csinál, mint egyik betegőt a másikhoz zarándokol. A társas összejövetel vajmi ritka!

S öröm, hogy apja, úgy látszik, a szliácsi fürdő hatása következtében pompás egészségnek örvend, bár eleinte kevés javulás mutatkozott. Gyötrődése alig van magával, — vesződsége annál több lapjával. Kiállítása gyarló, dolgozótársa nem sok; mindenféle munka a maga válláiba szakad, úgy hogy százszor is megátkozza, a ki a szerkesztést föltalálta. Ellenben előfizetőinek száma váratlanul megnő. A mint Arany Juliska 1863, január 11-én írja barátnéjának, már ezeröttszázhoz közeledik; így a *Koszorú* fönnállása és virágzása biztos.

IV.

Legalább egyelőre biztos.

Mert hogy mi lesz később: már ő nem kísérheti közvetlenül, napról-napra szemmel. Levelezése megszakad: komolyabb gondok és komolyabb dolgok foglalják el.

1863 életének nevezetes fordulója. Elhagyja az édes és boldog szülei tűzhelyet: férjhez megy Szél Kálmán, református lelkészhez, ki szülőföldére, Szalontára viszi.

Arany Juliska épen olyan leány, ki az egyszerű, fecskeszkes és verőfényes papi lakba bele illik. Nagybátyja, Ercsey Sándor, jellemzése szerint ritka nő ékeskedik annyi kellemmel, szeretetreméltósággal, vonzó kedélyességgel, mint a mennyi a gondviselés jóságából az ő része volt; s még ritkább nő az, ki e

tulajdonokat oly lekötelező kedvességgel és őszinte közvetlenséggel mutassa ki, mint a hogy ő gyakorolja. A rokonok, ismerősök kiténtető figyelemmel veszik körül.

Hiszen az ő büszkeségök, Arany János leánya.

Apja helyett becsülik. Már ezelőtt néhány esztendővel is, 1857-ben, hasonló módon cselekvének. A szalontai értelmiség hírneves földijét, kinek nagyobb elbeszélései után kisebb költeményei is épen megjelentek, s teljes diadalt arattak, a nagy elismerésen fölbuzdúlva, Barabással lefestette, s ünnepélyes fogadásra várta. Készült a beszéd, a lakoma, toast: de a költő, ki a nagyságot antik egyszerűséggel egyesítette jellemében, kitért minden nyilvános tüntetés elől. Erős kívánságára elmaradt minden. Csak leányának rendeztek a nagyszalontaiak táncmulatságot és adtak éjjeli zenét.

Most megújul a ragaszkodás, tisztelet és szeretet irányában, hogy a fiatal asszony egészen otthon érezhesse magát. S Arany ezóta örömeztőbb gondol Szalontára. Régi vágya, mely a hivatal nyugozése, a főváros zakatája között meg-megsajdúl, a független és enyhe nyugalom után, — erősödvé éled meg benne! Visszasóvárog oda, hol őseinek egyszerű bölcsője ringott, — csöndes kikötőbe, munkás öregségre. S ez a vágya édes melegséggel tölti el, akaratlan önfeledéssel és önáltatással szövögeti a tervet. Gyűjtögető gondja megkétszereződik, — számol és számol, minden gondolata ebben az egyetlen vágyban olvad össze. Mint valami rab-madár, ki messzi-messzi délre, derűsebb ég alá kívánczik: úgy vergődik békői közt, a délibábos Alföldön csüngő tekintetével. Igazán megható, hogy ennek a nemes és gyöngéd érzésnek megvalósítására mennyi rideg takarékos-ságot fordít. Levelei sógorához tele vannak tőkével és kamattal, földdel és telekkel, a kaparító gazda és nyereszkesdő kalmár kettős könyvvitelének számtalan kicsinyes adatával: mintha nem is ő merengne régi nagy időkön, nemzeti daliákon, az ősi monda-világ örök dicsőségbe emelkedő leventéin! Tele vannak, mert a független és enyhe nyugalom, hová múzsáját el-elvárná, mint élete sugaras alkonyának kiengesztelő eszménye, fáradozásainak, törődéseinek, zaklatásainak fejében — szinte emésztő szenvedélye lesz. Úgy van, a mint maga dalolja: élni fél, hogy nem élhet; nem élheti meg ezt a vídám, boldog öregséget, s a mit kezdett, abban a véget! Majd e tervébe bele szövi az egész családot: leánya már ott, fia is oda térne meg, valami

városi hivatalba, így valamikor mindnyájan együtt lehetnének.

A mint azonban Arany Juliska válságnak néz eleibe: elfogja az aggodalom. Remeg egész szívében. Valami balsejtellem, mint rémes lehetőség, kizavarja tervezetéséből. Abban hagyja az alkudozást, mert ha Isten valamiképen csapást találna rá bocsátani, minek akkor neki Szalontán telek?! A míg a szerencsés fordulat meg nem történik, mondja sógorának mély megilletődéssel: «várjunk és imádkozzunk».

Aztán közönyös tárgyakat érint, de levele végén megint csak szíve kedvenczére tér vissza. Hálálkodik, hogy sógorasszonya Juliska lebetegedése előtt naponként meglátogatja és bátorítgatja. «Szegény kis Juliska, — sóhajt föl szeretettel, — csak túl volna már minden bajon! Egészséges, de oly kicsiny, oly gyöngö idegzetű!...»

A válság szerencsésen elvonul. Piroska, a kis idegen, a mint édes anyja nevezi vala, az annyiszor áldott gyermek, megszületik; s ő teljesen fölépül. Néhány hó múlva azonban veszélyesen meghül, ágyba esik, rohamosan gyengül. A költő ijedtség és levertség között maró panaszaival szívéet tépi; menne, repülne gyermekének ágyához: de kötelessége és lelkiismeretessége hivatalához köti, hol, mint a rab, csak pányvája szűk körét futkossa! Az a kínos és eles kitörés, mely leányához bezél és 1865 december 13-án fogan, megráz a maga közvetlenségével. Mint vakító villám a fekete éj mélyébe: úgy világít be a kétségbeeső szív szenvedésébe! A fájdalom ereje végre még az alakot is, melyen Arany mindig a legnagyobb művészi öntudattal uralkodik, összerontja és szétszaggatja. A költemény veszít szerkezeti tökélyéből: de nyer költői és emberi igazságban! Eh, jut is az apa eszébe a szabatoság, mikor ő most az egész világon csak egyre, beteg leányára emlékszik. S riadva és töredezve kiáltja:

«Szenvedsz? mióta? mennyi kint?
Régen! sokat! Oh, Istenem!
Röpülök: látlak-e megint?
Vagy a pohár csordúlva vár,
S fenékgig kell üritenem!»

Oh, bizony Arany és családja hiában siet Szalontára. A szülei szeretet életadó hatalma, az anyai ápolás kimerítthe-

tetlen önfeláldozása, az orvosi tudomány minden kísérlete meg nem mentheti. A haldokló valami csodás látomással, megvilágosodással, jóslatszerű ihlettel elbúcsuzik még szeretteitől: — s a másvilág bizó hitével költözik el.

Arany összetörve, alig bír annyi lelki erővel, hogy másnap, december 29-én, néhány sorban Tompának megírja, mikép az ő édes jó leánya, drága Juliskája nincs többé. Tompa, ki még nagyobb csapás alatt roskadoz, mert egyetlen fiát veszítette el, nem tud mit szólni, mit írni, mivel nyugasztalni barátja átvert szívét.

Arany csak hetek múlva válaszol. Megvult benne az akarat, hogy előbb írjon, — de soha sem mert bele fogni, hogy ha bele kezdett, félbe kellett hagynia. S e tépelődésben régi bajai mind kiújulnak; azt hiszi, hogy tönkre jut; a fátyolt óvakodik érinteni, mégis egyre csak lengeti.

Mennyi mélység, mennyi keserűség van e levelében. Visszaéli, visszaképzeli, a miről évek óta ábrándozott: mi minden is omlott össze drága halottja poraival! S ez álmok, e tervek földidézésével csak veszteségét növeli, csak sebért nagyobbítja.

«Minő fordulat esett rajtam, — panaszolja Tompának. — Évek óta ábrándozom a gondolatnál, hogy visszamehessek Szalontára. Ennek teljesültére kezeséget, egyszersmind valószínűsítésére újabb ösztönt nyertem 1863 nyarán, midőn a kapcsolat e helylyel még szorosabbra fűződött. Attól fogva egy fősvény sóvárgó tekintetével számláltam minden fillért, melyet becsülettel megtakaríthatok: hogy e célomat, habár évek folytáni kitartás, nélkülözés által, valósíthassam. Háztartásom meg lön szorítva, bár jövedelmem szaporodott: itt Pesten, a multság és látvány fészkeben, minden ily költség teljesen kerülve. Összeszedtem némely apró tőkéimet, aranyaimat, eladtam szalontai telkemet, s íme úgy találtam, hogy egy akkora darab földet megvehetek, mely elégséges arra, hogy Szalontán, mint magam szegénye, megélhetek nőmmel együtt. Még csak az eladott helyébe egy kis ház szerzése volt hátra: terveztem, alku-doztam, építettem. S most! . . .

«Tegnap indítottam el az első épületkövet — Gerendaytól. Egy pyramidál gránitdarabot, mely egyszersmind évek óta sóvárgó ábrándjaimnak zárkövet képezi! A hová eddig legörö-

mestebb pillantott lelki szemem, a hol megnyugvását találta: most, azon vidék felé, e kő zárja el a kilátást!»

Mi adhat még vigaszt e vígasztalanságban? A találkozás egykor, a mit a haldokló élő hittel hirdetett. E hit kitörülhetetlenül bele vésődik a költő lelkébe, s igaz meggyőződéssel hangoztatja a síremléken:

«A lélek él: találkozunk!»

Arany fájdalmasan érdekes levele, mint Tompa nevezi, az ő szívét egészen elborítja: feleségének meg sem meri mondani. Azt az iszonyú gondolatot minden nap olvassák egymás szemében, de nem szólnak; felesége tudja, hogy ő tudja, mit gondol ő; Tompa is tudja, hogy az tudja, mit gondol ő: de hallgatnak. Tíz esztendeje, hogy fiokat elvesztették: azóta nem beszélgettek róla, nem emlegették, még a nevét sem mondták ki soha! Azonban hosszan éjeket virasztottak nyitott szemekkel s Tompa nem egyszer éles sikolylyal szökött ki ágyából, — mintha megőrülne!...

S e fönséges néma kínban vérzik el idő előtt!

Arany ép oly mélységes érzéssel, de sokkal szívósabb szervezettel bír. Megrendül egészségében: de aztán kiépül testileg. Lelkének csüggedt szárnyai elnehezedve ereszkednek le. Megkísérti, ismételve megkísérti 1866-ban, hogy valamely költeménnyel emléket emeljen neki: de *Följajdulása* egyszerre megtörik. Nem terjed tovább, mint egy gyötrő, egy elfojthatatlan kiáltás, melyet a nyilalló kín a szív mélyéből az ajkon kiszakaszt: hogy rövidsége és elessége annál jelentősebb és ijesztőbb legyen. A *Juliska emlékezete* is, mely mint valami magasztosan borongó elégia indul meg, az első négy sorral félben marad. A mint a pár szónyi jegyzetre, melyet a záró jel magában foglal, pillantunk: «Nagyon fáj! nem megy!...» megsajog érzésünk, szinte könny lopózkodik szemünkbe, mert elárulja azt a fájdalmat, mely Aranyban vonaglik.

Mert oda jutott, a hová az ő *Dalnoka*, hogy szárnyaszegett dalok, romok közt andalog. Azaz — ő tovább. Nem andalog: hanem hangtalanul búsong. Sóhajai, jajai töredezzve hullanak vissza; kezd, de nem végez. Egy-egy régi tervet enyhületül újra fölelevenít; szövi-hímzi, fáradtan és kimerülten megleteszi. Egész helyett tørsókat alkot. Bár a mesteri kéz fogása rajtok: mégis csak csonka-bonka töredékek azok!

Így fog bele ismét a *Toldi* középső részébe; s a VI.

ének nyitányaképen Rozgonyi Piroskáról a magok Piroskájára térve, anyja emlékezetének szentel néhány versszakot, mely épen oly gyönyörű, mint a mily megragadó: de sebeinek fölmarczangolásával annyira tönkre teszi idegeit, miként Tompának megvallja, a hogy régóta nem tapasztalta. «Most már pihennem, pihennem kell, — veti utána, — ha még kiheverhetném az életben!» S később, a következő esztendőben, összeszedelőzködve, leírja és elküldi azt a részletet, s barátja a legmelegebb magasztalással ítéli meg. Szerinte olyan az, mint a drágakő, mely kevés helyet foglal el, de becsét meghatározni nem lehet. Arany pedig ez egyszer örömmel veszi a dícséretet, nem a versért, hanem az érzésért, hogy ki bírta fejezni, a mi gyötri, a mi olylyá teszi, mintha nem is az élők, hanem a holtak társasága lenne az övé. Bizony körmével kiásná leányát a sírból, ha lehetne!

Oh, hogy írhatna lelke ily állapotában sikerrel, kitartással, egy húzamban befejezésig! Több, mint egy évtized halad el, a míg a *Toldi szerelme* megjelenhetik.

S ott a drága emlék, az Arany Juliska emléke. Mesteri alkotás!...

«Mi haszna, mi haszna? . . . az a vidor élet,
A szép kis alakból kisugárzó lélek,
Mely, mint kicsi csillag, haj, rövid ösvényén
Beragyogva körét egyedül önfényén:

Az a komoly érzés, játszi kedély mellett,
Melyért idegennek is szeretni kellett;
Nyílt szív, ajak és arcz, nevető nagy kék szem,
Róla vetett árnyék: de nem ő az még sem!»

SZÉCHY KÁROLY.

SZELLEMI ÉLET ÉS ÉLETTARTAM.

«Es ist ein Vorurtheil, wenn man meint,
Das Genie müsse früh sterben.»

Heine.

Igen gyakran találkozunk azon nézettel, hogy a szellemi működés a testre és annak egészségére károsan hat és hogy nagy szellemi munkásság korai halálhoz vezet. Az a tizenegy éves római költő, kinek szobrát még ma mutatják a Capitolium gyűjteményében, és ki versengés alkalmával túlerőlködés következtében meghalt, e fölfogás jelképe. Ma, a hol a szellemi élet terjedelme és jelentősége óriásilag emelkedik, már nevelési szempontból is gyakorlati jelentőséggel bír azon kérdés: lehetséges-e a szellemi működés káros visszahatását az egészségre kimutatni?

E kérdésre csak is a statisztika segítségével bírunk felelni, fájdalom, azzal is csak nagyon hiányosan. Midőn a halandóságnak a foglalkozással való kapcsolatát vizsgáljuk, ropant nagy, majdnem legyőzhetetlen nehézségekkel találkozunk. Eléggé szabatos észleletek csak igen csekély mérvben állanak rendelkezésre. Hozzá járul, hogy a foglalkozást a vele együtt működő tényezők hatásától ritkán lehet elválasztani. Két egyen ugyanazon tevékenységet fejtheti ki, de mivel az egyik kedvező, a másik kedvezőtlen anyagi viszonyok között él, vagy az egyik műveltebb, erkölcsösebb, mértékletesebb, mint a másik, az egyik esetben a foglalkozás kedvező, a másikban kedvezőtlen hatásúnak fog föltűnni. Nem csoda, ha a statisztika e tekintetben még végleges eredményekhez alig tudott jutni. Mindamellett a tudomány nem mond le egészen a problema kutatásáról még azon tökéletlen módszerekkel is, a milyenek egyelőre rendelkezésére állanak.

Ez szolgáljon mentségül azon eljárásnak, melylyel a következőkben a fölötte érdekes tünemény homályában tapogatózva, keresünk tájékozást. E célból a szellemi tevékenység különböző főbb ágai szerint kiválasztottuk azokat, kik az illető téren a tudomány és az államok történetében kimagasló jelentőségre tettek szert. Ez eljárás több rendbeli hiányban szenved. Először ily eljárás nem vezethet tömeges észleletekhez, tehát nem alkalmas, végleges eredményeknek tömeges megfigyelések alapján való megállapítására. Továbbá ily eljárás mellett úgynevezett «választott egyénnel» dolgozunk, mi némileg circulus vitiosusba sodor. Mert minden téren csak a leghíresebbeket választván ki, minthogy szabály szerint nagy hír csak tartós tevékenység jutalma, a fiatalabb korúak már ez által ki vannak zárva. Az általunk nyert értékek tehát minden esetre magasabbak lesznek, mint lennének akkor, ha nem csak a nagy hírre emelkedetteket, hanem mindazokat vennők, illetőleg vehetnők, kik az illető téren működtek. Ez utóbbi eljárás azonban természetesen ki van zárva az arra szükséges adatok hiányában. Végre az életkor meghatározása is mutat egyes esetekben ingadozásokat, mi arra kényszerített, hogy ott, hol nagyobb az ingadozás, az adatot figyelembe nem vettük. Ellenben megjegyezzük azt, hogy mindazon eseteket kihagytuk — salvo errore —, melyekben a halál erőszakos módon vagy öngyilkosság által következett be.

A következő dolgozat különben nem is számíthat arra, hogy a matematikai inductio szigorú követelményeinek megfeleljen. Nem is tulajdonítunk annak teljesen exact értéket. Csak gyöngye sugár az, mely talán egy kicsit fölismerni engedi azon tényeket, melyek kérdésünkre válaszolhatnak. Hogy ez eljárás nem egészen elvetendő, a mellett legyen szabad fölhozni, hogy kiváló és bíráló statisztikusok, mint például Benoiston de Chateauneuf is ez irányt követi, a mennyiben 742 francia akadémikus író élettartamából következtetéseket vezet le; ugyanazt tették Foissac, Decandolle stb., még pedig mindannyian sokkal kisebb anyagból, mint a mely a következő kísérlet alapjául szolgál.

* * *

A szellemi élet terén első helyet foglalnak el a költők és különösen azok igazolhatnák azon elterjedt nézetet, hogy inten-

siv szellemi élet a physikai élet hátrányára van. E nézet gyökere valószínűleg abban rejlik, hogy nem egy nagy költői tehetség korán szállt sírba. Különbösen is bizonyos, hogy a költészet a szellemi tevékenység legmagasabb hatványa, mely magas röpében nem egyszer jön ellentétbe a mindennapi élet követelményeivel. Hozzájárul, hogy a költő hivatását gyakran az anyagi existentia lábál taposásával folytatja és így nélkülözi az anyagi helyzet azon biztosságát és rendezettségét, mely a hosszú életkor egyik föltétele. Ha a statisztikai adatok világánál vizsgáljuk a tényeket, a következő eredményekhez jutunk: Összesen 163 költő közül meghalt:

80 éven fölüli korban	16
70—80 éves korban	38
60—70 " "	33
50—60 " "	34
40—50 " "	23
30—40 " "	15
—30 " "	4

E szerint összesen mintegy 53·4 százaléka 60 éven fölüli kort ért el és közel 10 százalék épen 50 éven túl élt. Bár látni fogjuk, hogy más irányú tehetségeknél ennél kedvezőbb viszonyokat találunk, még ez sem tekinthető egészen kedvezőtlen eredménynek, ha vesszük, hogy a világirodalomban számot tevő költők közül minden tizedik az élet legvégsőbb határáig jutott el. És e legvégső emberi kort érte el nem egy első rangú költő, kinek neve örök halhatatlanságban ragyog, mint Goethe, Voltaire, Hugo Viktor, továbbá Calderon, Wordsworth, Grillparzer, Wieland, Lönrott stb. A 70. életkor meghaladta után kiléptek az élők sorából Petrarca, Rabelais, Boileau, Corneille, Lafontaine, Lamartine, Scribe, Swift, Johnson, Moore, Lopez da Vega, Klopstock, Voss, Uhland, Kisfaludy Sándor, Kazinczy stb. 60—70 éves korukig éltek: Cervantes, Milton, Sheridan, Bunyan, Walter Scott, Bulwer, Racine, Dumas, Alfréd de Vigny, Prosper Merimée, Tegnèr, Turgenyew, Geibel, Scheffel, Freiligrath, Jean Paul, Arany stb. Az 50—60 évig eljutottak között a világirodalom legfényesebb nevei szerepelnek: Dante, Ariosto, Tasso, Alfieri, Shakespeare, Sterne, Molière, Balsac, Lessing, Heine, Thakeray, Dickens, Dostojewski, Vörösmarty, Bajza stb. Az 50-dik életkort nem érték el: Schiller, Lenau, Bürger, Musset, Fielding, Goldsmith, Gogol, Kisfaludy K., Madách. A férfikor

küszöbén (30—40 év között) meghaltak: Byron, Burns, Poe, Leopardi, Chenier stb., míg Keats, Shelley, Schulze stb. harminczadik életkoruk előtt le voltak törve.

Adjunk itt mindjárt egy kis helyet a zeneköltőknek, kik szellemi életükre nézve legközelebb állanak a költőkhez. Összesen kilenczven zeneköltőnek és a zenét gyakorló művésznek életkorát vettük vizsgálódás alá. Ezekből azt látjuk, hogy mintegy kilencz százaléka haladta meg a 80-ik és 60 százalék a 60. életkort. Épen úgy, mint a költőknél, találunk a zeneköltőknél is aránylag nem csekély számban olyanokat, kik korán tüntek le az élethől. Ha korosztályonként vizsgáljuk a főbb eredményeket, azt találjuk, hogy az általunk megfigyelték közül nyolcz élt nyolczvan éven túl; ezek között Clementi, Porpora, Cherubini, Auber stb.; 25 élt 70—80 évig, ezek között: Palestrina, Scarlatti, Gluck, Haydn, Händel, Meyerbeer, Rossini, Liszt, Moscheles stb.; 21 élt 60—70 évig, ezek között: Allegri, Durante, Viotti, Bach, Seyfried, Berlioz, Halévy, Marschner, Volkmann stb.; 17 élt 50—60 évig, ezek között: Beethoven, Hummel, Boieldieu, Méhul, Donizetti, Ponchielli, Paganini, Onslow stb.; 40—50 éves korában elhalt tíz, köztök Weber, Schumann, Lortzing stb. Nem érte el még a negyvenedik életkort sem kilencz, ezek között: Pergolese, Mozart, Bellini, Chopin, Mendelssohn, Schubert stb.

A nagy művészek életfolyama is a mellett bizonyít, hogy nagy alkotások és nagy munkálkodás a szellemi téren épen nem vezetnek az élet megrövidítéséhez. Tanulmányunkban 226 művészt a szabad művészetek sorából választottunk és azt találtuk, hogy ezek közül meghalt:

80 éven fölül	33
70—80 éves	47
60—70 „ „	55
50—60 „ „	37
40—50 „ „	32
30—40 „ „	19
—30 „ „	3

E számokból látjuk, hogy 76·1 százaléka meghalt hatvan éven fölül korban és nem kevesebb, mint tizenöt százalék 80 éven fölül korban. A legnagyobb művészek egész sora eljutott az élet e legvégső határáig; mindenek előtt Tizian, ki 98 éves lett és kiről Cornelius azt mondta, hogy ha Velenczében nem

tör ki a pestis, még most is élne; a mély érzelmű Bellini (90), a titánszerű művész-philosophus: Michel-Angelo, Donatello, Sassoferrato, a két Robbia, Michelozzo, Cignani, Muratta, Crayer, Neffs, Teniers, Cuyp, Mieris, Jordaens, Hals, Cranach, Rauch, Cornelius, Overbeck, Dannecker, Claude Lorrain, Ingres stb. A 70—80 évesek között találjuk a következőket: Perugino, Ghiberti, Guercino, Tintoretto, Mantegna, Benvenuto Cellini, Dolci, Bramante, Jan Eyck, van der Velde, Terburg, Hobbema, Ostade. Palissy, Poussin, David, Lebrun, Corot, Thorwaldsen, Landseer, Jamnitzer, Schnorr, Krafft, Semper, Lessing, Waldmüller, Genelli, Kaulbach, a mi Kupeczkynk stb. 60—70 éves kort elérték: Leonardo da Vinci, Sansovino, Sodomá, Guido Reni, Simone Memmi, Fiesole, Boticelli, Brunelleschi, Masolino, Palladio, Giotto, Cimabue, Sebast. del Piombo, Canova, Murillo, Velasquez, Quinten Massys, Weyden, Dou, Rubens, Boucher, Rosa Bonheur, Viollet le Duc, Delacroix, Horace Vernet, Proudhon, Ary Scheffer, Schinckel, Stüler, Schwind, Genelli, Piloty, Kaufmann, Camphausen stb. Egy nagy sora a legkitünőbb művészeknek egy hosszú életen át dolgoztak törhetetlen erővel eszméik valóstításán. Szúkebben méretett az élet kelyhéből, kik a hatvanadik életkort meg nem haladták. Ezek közül még a sorstól legkedvezményezettebbek voltak a következők, kik 50—60 közt haltak meg; ide tartozik a színek és az életkedv nagymestere: Paolo Veronese, ide Leonardo da Vinci tanítója: Verocchio, ide a Madonna del sacco festője: Andrea del Sarto, Giulio Romano, Rafael tanítványa és munkatársa; ide továbbá van der Helst, Breughel, Everdingen, van Steen; a németek két nagy festője a renaissance idejen: Dürer és Holbein; a modern festők közül pedig a költői tájkepek festője: Gauermann, a borongós tájkepek nagymestere: Calame; továbbá Feuerbach, Rahl, Hildebrandt, a kelet fényképésze es Humboldt barátja; Ferstel, a nagy bécsi építész stb. Az élet delelőjén (40—50 éves korban) lehanyatlottak Coreggio, Albertinelli, Caravaggio, Domenico Ghirlandajo, Palmavecchio, Carpaccio, Wouvermann, Metsu, van Dyck, Ruysdael, Carstens, Schwantaler, Danhauser, Rethel, Makart, Izsó, Huszár, Mészöly stb. Ifjusága virágzásában letöretett a művészek legnagyobbika: Rafael, továbbá Vivarini, Bissolo, Giorgione, Favretto, Watteau, Potter stb. A művészet terén, mint ez adatok mutatják, a magas életkor elérése épenséggel nem tartozik a kivételek közé.

Azon esetek pedig, hol kora halál áldozatául estek az illetők, nem mindig mint a művészettel való foglalkozás következményei tekinthetők. Számos művésztől följegyezték az életrajz-írók, hogy igen rendetlen, kicsapongó életet folytattak, mivel épen-séggel nem akarjuk azt állítani, hogy a képzelem túlságos gyors kifejlődése és fokozott tevékenysége nem képes a szervezetet tönkre tenni.

A szellemi munkák között kétségtelenül az élet vezetése igen kedvező hatása van a természettel való foglalkozásnak. E foglalkozás serkent a természet parancsai szerinti életre, nem korbácsolja föl a szenvedélyeket, nem izgatja a képzelődést és így e foglalkozás körében nem hogy kedvezőtlen, de ellenkezően kedvező vitalitási viszonyokat sejtünk. Természetesen nem feledkezünk meg arról, hogy e foglalkozás körül is másfelől káros tényezők érvényesülhetnek: fárasztó utazások, mérges anyagokkal való dolgozás, veszélyes eszközök kezelése. Mit felelnek minderre az adatok? Előrebocsátjuk, hogy a tárgy és a szellemi munka hasonzerűsége alapján a természettudósokhoz vettük a nagy matematikusokat is, ellenben kizártuk az orvosokat, már gyakorlati tevékenységöknél fogva. Adataink 160 híres tudóst foglalnak magokban; ezek közül meghalt:

80 éven fölüli korban	31
70—80 éves korban	55
60—70 „ „	32
50—60 „ „	23
40—50 „ „	12
40 éven alóli korban	7

Ez adatok szerint a természettudósok 73·8 százaléka 60 éven fölüli korban halt el és ismét 19·3 százaléka túlhaladta a nyolczvanadik életkort. A legmagasabb kort elérte a néhány hónap előtt meghalt francia vegyész, Chevreuil, ki 103 évet elt. Azonban a nyolczvan éven fölüliek között találjuk a korszakalkotó Humboldt Sándort (90), a nagy csillagászt, Halleyt, Darwin elődjét, Lamarkot, Newtont, Herschelt, Voltat, Dumast, Chaslest, Wöhlert, az organikus anyagok mesterséges úton való első összeállítóját; Harveyt, a vérkeringés fölfedezőjét, Ritter Károlyt, mindegyik egy-egy óriás a szellem világában. Pedig ezek között nem egy születésétől kezdve gyöngye testalkotással bírt, mint Newton, Humboldt. Azok között, kik 70—80 évig

éltek, emlitem a következőket, kiknek neve egyéb magyarázatot nem igényel: Galilei, Kopernikus, Laplace, Lagrange, Gauss, Euler, D'Alembert, Dove, Oersted, Berthollet, Liebig, Faraday, Darwin, Gay-Lussac, Geoffroy-St.-Hilaire, Oken, J. Bernouilli, Priestley, Linné, Boerhave, Carnot stb. 60—70 éves kort elérték Decandolle, Berzelius, Cauchy, Huyghens, Arago, Leverrier, Cuvier, Fourier, Wollaston, az erő-megtartás elvének híres fölfedezője, Meyer Róbert; a spektralanalýsis fölfedezője, Kirchhoff stb. Az aggkor bekövetkezése előtt, 50—60-dik életkorukban, meghaltak: a nagy csillagász Kepler; az optikai jelenségek nagyszellemű magyarázója: Young; az éles eszű Broca, a matematikus: Poisson; továbbá: Davy, Argelander, Dirichlet, Dolomieu stb. Férfikora javában elhalt Foucault, elhalt Zöllner, a mély eszű lipesei tanár, és Riemann, az új geometria úttörője, alig negyven éves korában; Pascal épen harminczkilencz éves korában stb. Saját nemzetünk alacsonyabb átlagú életkora itt is kifejezésre jut. Hírneves magyar természettudósok közül elérte Lenhossék a 70., Hunfalvy a 68., Balogh az 53. életkort.

A természettudósok egyik külön csoportját képezik vagy hozzájuk igen közel állanak azok, kik nagy találmányok által gazdagították az emberi ismereteket. Rólok is jegyezzünk föl néhány adatot. Összesen negyvenháromnak életkorát vettük vizsgálat alá. Ez adatokból is csak azt a tanúlságot merítjük, hogy itt is, daczára a nagy küzdelmeknek és nélkülözéseknek, melyeknek gyakran a legnagyobb föltalálók ki voltak téve, az élettartam nem alakúl kedvezőtlenül. Majdnem a negyede az általunk megfigyelteknek, 80 even fölüli kort ért el, ezek között első sorban az újkori ipar nagy megteremtői, a trias: Watt, Cartwright és Jacquard, továbbá Brunel, Boulton, Murdoch, Dreyse stb.

A gondolkozásnak a legmagasabb kérdésekre való irányozásával foglalkoznak a philosophia és a theologia. A szellemi élet e legmagasabb légkörében foglalkozók következő életképeséget tanúsítanak. Összesen 107 közül meghalt:

80 éven fölüli korban	15
70—80 éves korban	26
60—70 " "	34
50—60 " "	20
40—50 " "	12

Ez adatokból látjuk, hogy összesen tizennégy százalék ért el nyolczvan éven fölüli kort, hetven százalék pedig hatvan éven fölüli kort. Itt azonban belejátszik azon körülmény, hogy arra, miszerint valaki akár a philosophia, akár a theologia terén nagy hírt vívjon ki magának, magasabb kor szükséges, így se az egyik, se a másik csoportban nem találunk egyet sem, ki negyven éven alóli korban halt volna meg.

80 éven fölüli kort elérték: Fichte, Kant, Littré stb. a philosophusok, Beza, Wesley, Pusey stb. a theologusok közül.

70—80 éves kort elérték: Schelling, Emerson, Ulrici, Cousin, Berkeley, Wolf, Rosenkranz, Lotze, Schopenhauer, Locke, Diderot, Trendelenburg stb. a philosophusok, Gomarus, Penn, Lammenais, Spener stb. a theologusok közül.

60—70 éves kort elérték: Berkeley, Leibnitz, Feuerbach, Rousseau, John Stuart Mill, Baco, Hume, Hegel, Herbart stb. a philosophusok, Luther, Melancthon, Knox, Francke, Ständlin, Neander, Strauss, Wisemann stb. a theologusok közül.

50—60 éves kort elérték: Descartes, Condorcet, Helvetius, Hutcheson, Bayle, Comte stb. a philosophusok, Calvin, Channing, Schleiermacher stb. a theologusok közül. Ellenben ötven éven alól meghaltak Spinoza, Lamettrie, Lange stb.

A természettudományok műveléséhez szükséges tulajdonságoktól lényegesen elütő szellemi minőségek szükségesek a társadalmi tudományok sikeres műveléséhez: amott különösen kitartó figyelem a természeti jelenségek észlelésénél, emitt főleg a képesség a társadalmi élet szövevényes jelenségeit elemeire szétbontani. Ezért külön vizsgáljuk meg azokat, kik a társadalmi tudományok terén érvényesültek, hozzászámítván a történelem művelőit, kik végre is szintén csak a társadalmi élet alakulását bizonyos szempontból, tudniillik történelmi folyamában vizsgálják és törvényeire visszavezetik. Táblázatunk összesen 158 íróról nyújt fölvilágosítást; ezek közül meghalt:

80 éven fölüli korban	27
70—80 éves korban	39
60—70 " "	58
50 - 60 " "	26
40—50 " "	7
40 éven alóli korban	1

Az e csoportba tartozóknak 17·0 százaléka élt 80 éven túl és 78·4 százaléka meghaladta a 60-dik életkort. A viszonyok tehát itt sem mutatnak kedvezőtlen alakulást. A részletekből a következőket látjuk:

80 éven fölülű kort elérték: Ferguson, Hobbes, Owen, Bonald, Haller, Passy, Bentham, Carey, Tooke, Sonnenfels, Tracy, Kerseboom, Quesnay, Savigny, Winckler, Mittermaier, Schlosser, Carlyle, Thiers, Mignet, Raumer, Ranke stb.

70—80 éves kort értek el: Quetelet, Leplay, Chevalier, Forbonnais, Wolff, Thomasius, Cournig, Zachariä, Görres, Dahlmann, Justus Möser, Schulze-Delitzsch, Mohl, Senior, Nebennius, Hermann, Bluntschli, Laboulaye, Dumont, Pothier, Troplong, Arndts, Pauler, Vico, Michelet, Am. Thierry, Palacky stb.

60—70 éves kort elérték: Bodin, Salmasius, Montesquieu, Delolme, Puffendorff, Malthus, Smith, Say, D'Avity, Seckendorff, Petty, Süßmilch, Bertillon, Buchez, Cabet, Saint-Simon, Fourier, Marx, Wargentin, Ducpétiaux, Hildebrand, Wolowski, Gentz, Maistre, Humboldt Vilmos, Benjamin Constant, Austin, Schwartner, Fényes, Konek, Story, Thibaut, Wheaton, Sumner Maine, Gervinus, Rotteck, Aug. Thierry, Karamsin, Horváth Mihály.

50—60 éves kort elérték: Beccaria, Turgot, Stahl, Tocqueville, Proudhon, Ricardo, Bagehot, Feuerbach, Glaser, Gibbon, Macaulay, Niebuhr, Szalay stb.

40—50 éves kort elérték: Gournay, Bastiat, Bazard, Puchta, Buckle stb.

Fölötte érdekes annak kutatása, milyen az átlagos kora azoknak, kik a politikai élet izgalmi között töltik életüket. E működésnek ép úgy sajátzerű élettani, úgymint lélektani jellegét nem tagadhatni. Adatainkból a következők tűnnek ki. Összesen 111 államférfi közül meghalt:

80 éven fölülű korban	28
70—80 éves korban	33
60—70 " " "	20
50—60 " " "	27
50 éven alóli korban	3

Több mint huszonöt százaléka az általunk megfigyeltéknek meghaladta a nyolczvanadik életkort és majdnem nyolczvan százalék hatvan éven fölülű korban halt meg. Ez adatok

lényegesen eltérnek az eddigiektől, a mennyiben e pályán nem csak általában véve a magas életkorúak igen nagy számban szerepelnek, hanem a többi pályákhoz képest is igen magas arányát találjuk az aggkorban levőknek. Izgalmas volta ellenére is a politikai élet elég magas korhoz juttatja választottjait. Igaz, hogy itt módszerünk hiányossága is érezteti magát, mert kétségtelen, hogy ez eredmény részben annak tulajdonítandó, hogy a politikai pályán nagy sikerek csak nagy tapasztalatok árán vívhatók ki, és így többnyire a nagy politikai szerepek előfeltétele már a magasabb kor; ez némileg megszorítja, de teljesen meg nem czáfolja adataink azon tanulságát, hogy az államférfiúi tevékenység sem zárja ki a hosszú élettartam lehetőségét. Adataink nem eléggé nagyszámúak, hogy részletes kutatások megtételét megengednék, hanem úgy látszik, hogy a parlamenti élet izgalmai közt működő államférfiak életviszonyai kedvezőtlenebbül alakulnának, mint az ancien régime és az abszolút államok vezérférfiaié.

Áttérve adataink részletesebb ismertetésére, még a következőket akarjuk kiemelni:

A 80 évet meghaladott államférfiak között találjuk a következőket: Pombal, Adams, Brougham, Sieyès, Guizot, Metternich, Broglie, Talleyrand, Kaunitz, Wellington, Jefferson, Gorcsakoff, Shaftesbury, Hobhouse, Nesselrode, Royer Collard, Odillon Barrot, Palmerston, Ghyezy stb.

70—80. életkoruk között meghaltak: Walpole, Bute, Jackson, John Bright, Madison, Beust, Buchanan, Disraeli, Grenville, Barras, Stein, Clay, Necker, O'Connel, Hardenberg, Webster, Grattan, id. Pitt, Deák, Trefort, Somssich stb.

60—70. életkoruk között meghaltak: Louis Blanc, Melbourne, Burke, Johnson, Washington, Minghetti, Peel, Sumner, Cobden, Sennyey, Lónyay stb.

50—60 éves koruk között meghaltak: Cromwell, Mazarin, O'Connor, Buxton, North, Sheil, Fox, Liverpool, Canning, Richelieu, ifjabb Pitt, Sella, Cavour, Gioberti, Lasker, Twesten, Eötvös, Csengery; negyvennégy éves korában Gambetta; harmincznégy éves korában Dessewffy Aurél stb.

Foglaljuk már most össze az eredményeket, melyek az előbbi adatokból következnek. Meghalt:

	80 éven fölül	70—80	60	70	50—60	40—50	40 éven alól
költő	16	38	33	34	23	19	
zenész	8	25	21	17	10	9	
művész	33	47	55	37	32	22	
természettudós és mathem.	31	55	32	23	12	7	
főltaláló	11	5	13	9	5	—	
philosophus és theologus	13	26	34	20	12	—	
társadalmi író	27	39	58	26	7	1	
politikus	28	33	20	27	2	1	
összesen	169	268	266	193	103	59	

Látjuk e számokból, hogy ha együtt vesszük mindazokat, a kik az utolsó századokban az emberiség szellemi munkájának java részét végezték, az eredmény a szellemi munkások élettartamára nézve nem kedvezőtlen; a felsorolt adatok szerint átlag tizenhat százalék az élet legvégső határáig jutott el, túlhaladván a 80-dik életkor küszöbét; és jóval több mint három ötöd, 66·4 százalék, 60 évnél magasabb korban zárta be életét. A szellemi élet egyes körei szerint eltérések mutatkoznak, habár nem fölötte nagyok. Látjuk ezt a következőkből. Meghaltak:

	80 éven fölül	60 éven f lül
átlagban	16·0 %	66·4 %
költők	10·0 "	53·4 "
zenészek	9·0 "	60·0 "
művészek	15·0 "	76·1 "
természettudósok és mathem.	19·3 "	73·8 "
philosophusok és theologusok	14·0 "	70·0 "
társadalomtani írók	17·0 "	78·4 "
politikusok	25·0 "	80·0 "

Láthatni ez adatokból, hogy legkevesebb 80 éven fölülégyen van a zenészek közt, legtöbb a politikusok között, egy negyede az összes szerepelt kiválóbb államférfiaknak. Ha pedig a 60 éven fölülieket vesszük, itt a legkisebb arányszámmal szerepelnek a költők, a legnagyobbal ismét az államférfiak. Azonkívül igen sok a 80 éven fölülé a természettudósok között, míg a 60 éven fölülé csoportban a társadalomtani írók is kedvező eredményt mutatnak. Az egyes csoportok között kétségtelenül legkedvezőtlenebbül alakulnak a viszonyok a költőknél.

Az összehasonlításra biztosabb alapot nyerünk, ha az

egy csoportok átlagkorát állapítjuk meg. E szerint tesz az átlagkor:

a költőknél	60.9	évet
művészeknél	61.5	«
zenészeknél	61.7	«
philosophusoknál	65.3	«
főltalálóknaál	65.6	«
theologusoknál	66.0	«
természettudósok- és mathem.-nál	67.9	«
politikai és társadalmi íróknál	68.1	«
politikusoknál és államférfiaknál	69.6	« *)

A scala legalsóbb fokán állanak e szerint a költők, kiknek átlagos élettartama 60.9 évet tesz, ellenben legmagasabb az átlagos élettartam a politikusoknál, hol 69.6 évre emelkedik. A különbség tehát mintegy kilencz évet tesz. Azonkívül még magas átlagos élettartamot mutatnak a társadalmi tudományok művelői, természettudósok és theologusok, míg a zenészek és művészek alacsonyabb átlagkort érnek el. Ha pedig az általunk észlelt összes eseteket összefoglaljuk, azt látjuk, hogy e szellemi koryphæusok átlagos kora 65 évnél felel meg. Ez szám épenséggel nem olyan, hogy abból a szellemi életnek kedvezőtlen hatására lehessen következtetni, és inkább hajlandók volnánk azt hinni, hogy ha nem találjuk is a nagy szellemi munka körében a legmagasabb életkort, de valószínűleg a legalacsonyabbat sem.

Igen érdekes, számításaink eredményét néhány hasonló irányú kutatás eredményeivel röviden összehasonlítani. Foissac

---

*) Talán nem lesz érdektelen annak följegyzése, hogy az általunk átvizsgált esetek összesen 68,630 évet képviselnek, melyből esett:

költőkre	9,941	év
művészekre	13,894	«
zenészekre	5,564	«
philosophusokra	3,267	«
főltalálókra	2,822	«
theologusokra	3,767	«
természettudósokra	10,879	«
politikusokra	7,726	«
társadalmi írókra	10,770	«

Ez évek száma részben képviseli azon időt, melyet a modern kultúra megteremtése igénybe vett.

azt találja, hogy az újkori philosophusok átlagos élettartama 67 év, a költőké 62, a zenészeké 63 év, a mi a mi eredményeinktől jelentéktelenül tér el. Benoiston de Chateauneuf számításai szerint a francia akadémikus írók átlagos élettartama 68 év 10 hónap. Guy számítása szerint az írók átlagos élettartama a XVI. században 64 év volt, a XVII. században 63 év, a XVIII. században 65 év. E kutatások tehát megközelítőleg ugyanazon értékhez jutnak, mint a mieink.

A statisztikusok azon kérdést is vetették föl, vajon az életkor alacsonyabb ma, mint volt régente, a midőn a történelem elbeszélése szerint egyesek igen magas kort értek el. Természetes, hogy itt a statisztika még inkább csak tapogatózás, mint széles kutatás alapján adhat tájékozást. Számításaim szerint tényleg nem csekély különbség mutatkozik, a mennyiben az általam összeválasztott ötven leghíresebb ókori író és költő, kiknek életkora nagyobb-kisebb pontossággal tudva van (az erőszakos halállal kimúltakat itt is kihagyva), az említett egyének átlagos kora 72 év, míg az e tanulmány folyamán ismertetett egyének átlagos kora csak 65 év. Tekintve azonban azon körülményt, hogy bizonyára az ókorban a följegyzések hiányossága következtében, az aggastyánok korát túlozták, a mi még ma is a falusi népeesség között megtörténik, a különbség bizonyára kisebb, mint ezt a föntebbi szám kifejezi. A magas korúak közé tartoznak Thales, Pythagoras, Demokritos, Zenon, Plato, Thukydidés, Xenophon, Sophokles, Anacreon, Juvenal stb., a fiatalabb korban elhaltak közé: Virgil, Propertius, Plautus, Tibull, Suetonius. stb.

Végre még egy megjegyzés, a mi különösen a mi embereink átlagos korát illeti. Ha külön számítjuk a magyar szellemi élet képviselőit, akkor azt találjuk, hogy a mi embereink átlagos kora csak 62·8 evnek felel meg. E számból is azt kell következtetni, mit a statisztika általában bizonyít, hogy a vitalitás nálunk kisebb, hogy a mi életerőnk gyorsabban fogy ki. Nem lehet ezt faji okoknak tulajdonítani, de igenis annak, hogy az élet művészetét, a helyes diatetikát részint nem ismerik, részint ignorálják. Pedig ha van előretörő nemzetnek oka, hogy erejével mindenkép takarékoskodjék, úgy van a miénknek. Látjuk a fölhozott példákból, milyen nagy számban fordulnak elő más népeknél olyanok, kik az élet végső határait elérik, és nagy és hosszú életmunkában nemzetök szellemi gazdagságát szapo-

ritják. Nálunk ilyen esetek alig fordulnak elő, pedig mi a fiatal népek közé tartozunk. Nem lehet elég gyakran e szomorú jelenségre figyelmeztetni. Nemzeti kulturánk haladásának egyik legjellemzőbb és egyszersmind legörvendetesebb jele az lesz, ha mentől nagyobb számban lesznek olyanok, kik népünk szellemi kincseit egy hosszú életen át gyarapítják, és ha úgy, mint más nemzetek, mint például különösen az angol, mi is azon lélekemelő látványt fogjuk élvezni, hogy a fiatalkor tett buzgóságához, a férfikor erőteljéhez az aggkor érettsége és bölcsesége csatlakozik, mely a nemzetet nagy föladatainak teljesítésében támogatja, az emberi élet legvégső határáig.

FÖLDES BÉLA.

SZERELMES LEVELET HIÁBA NE ÍRJ.

Elbeszélés.

Második és utolsó közlemény.*)

Ez egész idő alatt mintha Grittlit elnyelte volna a föld. Elvonultan élt, se látni nem lehetett, se hallani felőle. Ha hazulról elindult, a hátulsó kapun, mely a várost kerítő falba volt vágva, azonnal a szabadba lépett ki s ott sétálgatott magánosan; gyakran távol is volt, néha hónapokig, hogy idegen helyen szerényen szabadságát is élvezhesse s üdüljön. Seldwylában nem férközhetett hozzá semmiféle kerő; de többször híre járt, hogy a határon kívül valahol újra eljegyezte magát; bizonyosat azonban senki sem tudott. Hogy Vilmossal nem látszott törődni s őt sohasem látta, azon nem csodálkozott senki sem; nem volt, a ki elhigye, hogy komolyan vonzódott volna a szerény fiúhoz.

Ennek azonban annál jobban meggyúlt a baja. Mindenki elhitte, hogy fülíg szerelmes Grittlibe; s a mellett, hogy férfi, asszony egyaránt rossz néven vette tőle, a miért szemét Grittlire merte emelni, még ki is csúfolták, hogy oly komoly hittel levelezgetett. Még a kútnál is énekelték a leányok, ha mellettök elhaladt:

A szomszédban nyílik egy szép rózsafa,
Illatozó piros rózsza van rajta,
Ne kacsintson, kacsingasson kend rája!
Másnak nyílik a kert piros rózsája.

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 157. füzetében.

Meg is szégyellette magát amúgy igazában nem annyira az emberek előtt, mint saját maga előtt. Az a mód, a mint Grittl felöle a törvényszék hallatára beszélt, elevenébe nyilaltott s a mint hitte, megnyitá szemét maga és az asszonyi nem iránt, melyet ezentúl kiűzött gondolataiból. Magába tért tehát, szélnek ereszté hóbortjait s szeretetével, szorgalmával iskolás gyerekei felé fordult. De java munkája közben lejárt hivatala, mert csak helyettes volt s nem állt rendes szolgálatban. Mikor pedig újból meg akarták választani, a plebános, mint az iskola-szék elnöke azzal akadályozta meg az előljáróságoknál megerősítését, hogy jelentést tett arról, milyen épületes szerepe jutott Vilmosnak egy kényes házassági pörben s megerősítés helyett az ifjú bűnös üdvös megfenyítését kérte. Gyűlölte a tanítót hitetlensége s mythologiai istentelenségei miatt; még nem tudta, hogy Vilmos, mióta azt hitte, szeretik, újra az egyedül üdvözítő egy élő Istenre esküdött. Így két évre fölfüggesztették hivatalától s kenyér és kereset nélkül hagyták.

Mit volt mit tennie, hátára vette batyuját s elindult házföldel-keresni máshová és pedig szégyellős bánatában föltette magában, hogy a homályban bújdokol s valami parasztnál mint földműves keresi meg kenyerét; mint egy nyoma veszett paraszt család maradéka, ismerte jól a falusi munkát s már gyerekkora óta volt benne része. Ily szándékkal kanyarodott egy borús márcziusi napon a közeli hegynek; a mint azonban tetejére ér, a nedves ködből zuhogó eső lett s Vilmos valami földel után nézett azon reményben, hogy rövid időn megszűnik a zápor. Csekély távolságra lakocskát pillantott meg, mely egy nagy szőlőhegy felső végén, az erdőszélen állott. E vinczellérház előrenyúló eresze jó oltalmat kínált s emberünk oda húzódva leült a kölépcsőkre. Festői vén házikó volt, szélkakassal tetején s gömbölyű ablakszemekkel. Az eresz két faoszlopra támaszkodott; a lépcső pedig, vasrácsozatával erkélynek beillett, honnan ha szép idő volt, messze el lehetett látni a völgybe, délről, nyugatról pedig a havas hegyekre. A famunkán s az ablaktáblákon tarkállott a sok szín. De kissé megviselt, eső mosta volt minden.

A mint vándorunk így magában üldögel, megmozog valami a kis kamarában, fölnyílik az ajtó s a szőlő tulajdonosa kilép s felszólítja Vilmost, jöjjön be vele, hogy várják meg együtt, míg eláll az eső. Egy üvegben cseresznye-pálinka állott az asz-

talán; a gazda a fali szekrénykéből kis poharat keresett elő s megtöltötte vendégének. «Kenyerem ide fönn nincs» — mondá — «egy pipa dohányt azonban majd csak elszívunk együtt». S ezzel előszedett a szekrénykéből két hosszú agyagpipát, meg jó vágott dohányt; a seldwylabeliek ugyanis egy idő óta, hogy a szivarhoz kedvöket szegték, újra ősi agyagpipákból eregették a füstöt méltósággal, mint a hollandus nagykereskedők.

A mi seldwylaink, bár posztónyíró volt, egyszerre csak eszébe vette, hogy földművelésre is adja magát, mivel a termékek ára jól felszökött s ez a foglalkozás e mellett sok sétára is nyújt kilátást. A szőlőhegy több nagy rétséggel s néhány hegyoldalon fekvő szántófölddel hajdani állambirtok volt, melyet a posztónyíró megvett s a hova most fölballagott, utána nézni a szőlőnek, minthogy küszöbön állott a tavaszi munka. Kérdezte Vilmost, hova indul, mi a szándéka; mert még nem tudta, hogy elbocsátották. Vilmos elmondotta, hogy földműves népnél keres alkalmazást s mivel kevéssel beéri, reményli, hogy majd csak megél szép csendesen. A posztónyíró elcsodálkozott s addig faggatta, míg végre megtudta az iskolamester kivonulásának okát. «Ez megint annak a szenteskedő papnak a munkája» — mondá — ki gyermeki csínt nem tud megkülönböztetni valami rosszaságtól. De vigyázzon magára! Majd nála is útját szegjük édeskés, mosolygós czirógatásainak, mikor vallásleczkére jönnek föl hozzá a leányok. A szépeket, finomakat ott tartja szorosan maga körül; a púpost, felszeműt, a rongyost meg sutba állítja s nem is beszél hozzájuk. Ez pedig bosszantóbb dolog, mint a mester uram levelezgetése. Ha nem tetszik neki ez a stílusgyakorlat, nekünk meg az ő szépérzéke nincsen ingyenre! De hát tud kelmed bänni ásóval, kapával? Ért hozzá valamit, a mezei munkához?

«Úgy a hogy, értek» — felelt Vilmos — «elhalt szüleim betegsége alatt én végeztem mindent s csak mikor elháltak s jószágunk eladatott, a tizennyolczadik évemben, kerültem vagyionunk maradékával a tanítóképzőbe. Most mult öt éve s a tanítóképzőben is ki kellett mennünk mezei munkára». «De miért nem használja inkább a tudományát, találhatna jobb foglalkozást is parasztszolgálatnál!» — folytatá a másik; Vilmos azonban már határozott s nem volt semmi kedve helyzetéről emberével tovább szöni a beszédet.

Az eső azalatt teljesen elállott, sőt már nap sütötte a messze tájat. A tulajdonos szőlőjét megnézni indult s Vilmost is marasztalta legalább egy órára, elég messzire eljuthat még ma úgy is.

A szőlőben észre vette a seldwylabeli, hogy Vilmosnak e dolgokban jó ismerete s helyes ítélete van; s a mint itt-ott — véleményét megmagyarázva — egy szőlőtőt megmetszett vagy karóhoz kötött, ügyes keze is meglátszott. A gazda elment hát vele a rétekre, meg a szántóföldekre is s kérdezte tőle: mitévő legyen. Vilmos minden tétova nélkül azt tanácsolta: szántóföldjéből csináljon rétet, a mi már azelőtt is volt. Mert az, a mi itt fön megterem, alig jöhet számba; ellenben a nedvesség, mely az erdőségből itt meggyül, épen elég öntözni a rétet. Ezen aztán marhát lehetne legeltetni; s a tejből meg eladó állatból szép jövedelmet kaphatna kezéhez. A posztónyíró ezt rögtön fölfogta; gondolkozott egy kis ideig s fölszólítá a tanítót, lépjen szolgálatába. Dolgozzék, a mint kedve tartja, egyébként tartsa rendben a birtokot s ügyeljen mindenre. A mennyit másutt szereshet, azt megadja ő is s e mellett még illő tisztességgel is bán vele. Egynehány pillanatig Vilmos is gondolkozott, azután megköté az alkut oly föltétellel, hogy itt künn lakhassék a kunyhóban s ne kelljen a városba mennie. A gazdának ez még kedvére is volt s a szökevény így mindjárt vándorlása kezdeten menedekhelyet talált.

A posztónyíró még az nap fölszállított egy ágyat, meg holmi élelmi szert. Egy kis konyha különben is volt a házikóban, hogy szüretkor sütni, főzni lehessen; a földszinten pedig pajta. A lépcsők alatt meg kis fáradsággal kecskeólat vertek, hová egy ily tejelő állatot lehetett beállítani. Így változott át Vilmos hamarjában remetéskedő földművéssé s ügyességgel és szorgalommal alkalmazkodott új helyzetéhez. A szántóföldeket napszámosokkal, kiket a posztónyíró rendelt ki, szorgalmasan megmunkáltatta; a köveket elhordatta s fűmaggal bevetette. A szőlőben majdnem csak egymaga dolgozott s munkájának végére jutott, mielőtt gondolta volna; a mint gyakran megesik, hogy az olyanok, kik kivételesen vagy hosszú megszakítás után fognak valamibe, első melegökben többet bírnak azoknál, kik mindig a hámban vannak. Néhány hét múlva már annyi ideje volt, hogy házikója mellett veteményes kertet mérhetett ki magának; hadd legyen káposztája meg répája is a

húshoz, melyet kétszer hetenként küldöttek neki. Egy sötét éjjel a városból régi violából és szegfüiből néhány palántát is elhozott s elültette új kertjében. Sövénynek vadrózsát választott; háza párkányait s oszlopaít pedig futóvirággal folyatta körül s mire elérkezett a nyár, oly tarka és csinos volt minden, mint valami albumképen.

Vilmos már hajnalhasadta előtt naponként talpon volt s nyugalmaít fáradhatatlan mozgásban kereste, míg csak le nem tűnt a magas hegyekről a rózsás köd. Így maradt ideje bőven, s szabadon használhatta, a nélkül hogy kötelességét elhanyagolná. Tüzelő fát szedni nagy fordulókat tett az erdőben s sétája közben mintegy magától megnőtt a nyaláb. Leginkább akkor kereste föl az erdő árnyékát, mikor künn a nap tűzött s sétáival üdvösen ellensúlyozta a kergesítő földmunka hatásaít. Mert mostanában az erdő lett az ő iskolája és tanulóterme, ha nem is a magasabb tudományban, mint inkább annak épületes alkalmazásaít, a mit már tudott. Megleste, hogyan él a madár s egyéb állat; s kóborlásaítból nem tért meg soha, hogy rözszenyalábaít óvatosan berakva ne hozott volna haza valami természeti tárgyat: szép mohát, mesterségesen rakott, elárvúlt malárfészket, csodálatos közetet, vagy valami feltűnő kores képződményt fáról, bokorról. Egy elhagyott kőbányaítból nem egy kődarabot tört ki ősi állat- vagy növénymaradvánnyal. Az erdei fák kergéből pedig szép gyűjteményt állított össze; kímetszett belöle mohával benöít négyszögletű táblácskákat s szépen egymás mellé illeszté; a fenyődarabkákon meghagyta még a fénylő gyantacsöppet is, úgy hogy gyönyörűség volt nézni. Egyéb hely hiányaít, azután fölékesítette velök szobája falát s gerendáít. Csak előre nem nyújtá ki kezét; minél szebb s ritkább volt egy-egy pillangó, melyet repülni látott — s ott a magasban több ilyen fajta volt található — annál ajtatosabb szívvel engedte tovaröppenni. Mert, mondá magában, tudom-e, volt-e már párja szegénynek? S különben is, mily gyalázatos, tönkre tenni család fáját egy ily szép, ártatlan állatkának, mely dísze a szabadnak s a szemnek öröme! Hát ha kiirtom vele egész nemét e gyöngéd, repülő virágnak, mely kezdettől annyi évezreden föntartá magát s e vidéken talán fajának utolsó sarja is! Ki ismerheti ellenségét s a kísértő veszedelmeket?

E jámbor érzéseíért, remeténket egy kihalt nemzetség

jutalmazta meg; az erdő közepe felé, egy halom alatt, mely már régen gyanús volt előtte, egy kelta harezos sírját ásta ki. Fegyverben, ékszerrel hosszú csontváz tárult szemei elé. Azonban csakhamar újra behantolta a sírt s nem szóllott felöle senkinek, mert nem akart rejtekéből kilépni. Hanem azért gondosan átkémlelte az erdőt s még több ily, elszórt kővel borított dombra akadt, melyekről majd később szándékozott jelentést tenni. A talált ékítményeket s fegyvert addig remetesége egyéb nevezetességeihez rakta.

Ily módon lassanként megtanulta, hogy a pázsitos föld vígaszt s mulatságot nyújt az elhagyottnak és hogy a magánosság áldásos iskola az olyannak, ki nem egészen durva és üres.

Így nem csoda, ha hült helyét találták, mikor a posztónyíró néha nagy társasággal a vinczellér-kunyhóhoz fölrandúlt egy kis lakomára vagy tánczra a pázsiton. Különösen a vidám asszonynép kémlelődött kíváncsian a remeteskedő ifjú után, ki ugyancsak megemberesedett s a szabadban a napfény s hegyi levegő hatása alatt csinos barna legénynyé változott. Egyszerre csak úgy vélték, hogy nem lesz tanácsos a szökevényt egészen függetlenné tenni szemök varázsától. Egyik-másik a kandiabak közül néha-néha magánosan is elsetált a hegytető felé s mintegy véletlenül ott kísértett a házikó körül. Emberünket azonban mintha kicserélték volna. Nyugodtan s félig gúnyosan nézett a portyázókra; nem sütötte le szemét, nem vált titokban szerelmessé, hanem tovább haladt minden kísértés nélkül. Ez új csoda volt s csak a szót szaporította felöle a városban.

A posztónyíró meg volt elégedve birtokával. A laposban, hol egy másik darab földje feküdt, tágas istállót és pajtát építtetett. Ott állott marhája s ennek tenyésztésénél is jó tanácsal szolgált Vilmos. Szerencsésen tető alá gyűjté a kétszeri szénatermést is s a rákövetkező szüret megmutatta, hogy a szőlő is annak rendje s módja szerint volt megmunkálva.

A mint a posztónyíró jövedelmét számolgatta, előnyösnek találta a gazdaságot jövőre is folytatni. A helyett, hogy pusztán futó mulatságot keresett volna benne, mint az már Seldwylában szokás volt, elhatározta, hogy utána lát derekasan s jó végre viszi a dolgot. S ha a vidáman élökhöz tartozott is, volt benne mégis egy derék erecske; így Vilmos friss munkakedve, józansága, kitartása elragadt reá is, különösen a mikor látta, hogy az az ábrándos és szerelmeskedő iskolamester ilyen

erényekhez látszólag csak amúgy vaktában jutott, mintha az utcán szedte volna föl. A mihez más tud, gondolá, azt majd csak megbírja ő is s önérzetességétől sarkalva, gondos, óvatos férfiú lett. Korán kelt s dolgait illő sor szerint végezte. A helyett, hogy műhelyében mindent munkásaira bízott volna, most maga is utána látott, hogy jól s gyorsan folyjon a munka s e mellett maradt ideje a gazdaságra is. Vendéglőkben, gyűléseken, hol a jó madarak s elménczkedők ültek, mindig ritkábban jelent meg s hozzá szokott, hogy akkor kelt föl szekéről s hagyta ott a társaságot, a mikor neki tetszett a nélkül, hogy azért vére elsavanyodott volna. Észre vette, hogy az igazi vidámság csak munka után fakad ki s hogy az olyan emberek, kik mindig egy azon módon ugyanazon egy kocsmában ülnek, csak kupaktanácsba valók. Megtanulta, hogy a könnyelmű philister egy mákszemmel sem különb legény a solidnál s általában az oly pajtások, kik folyton érintkeznek s napjában többször is összedugják fejüket, végre ostobára fecsegik egymást. Hanem azért megterése nem történt meg botlások nélkül s ugyancsak meg kellett feszítenie erejét, hogy vissza ne essék. Ha tehát nagy lett körüle a zaj s a csábítás erős, elhagyta a várost s kiballagott Vilmoshoz, kit megszeretett s bizalmasává tett. Az ördög azonban új konkolyt hintett: a posztónyíró felesége folytatni akarta a régi módot s a léhákkal és mulatósakkal adta össze magát. A férj elpanaszlá baját a remetének; ez hamarjában gondolt egyet s azt tanácsolta a nyírómesternek, hogy egyszer felesége haját nyírja le töveig; egy évig legalább el nem mehet hazulról. Mert Vilmos asszonygyűlölőnek tartá magát s örült, hogy egyre vezeklést mérhet. A posztónyíró azonban kijelenté, hogy az nem járja; feleségének a haja nagyon szép s az ő inventariumának legkiválóbb holmija, mert egyébként nincs mit dieseckednie élete párjával. Ekkor Vilmos újra elgondolkozott s azt tanácsolta, hogy adja át a posztónyíró nejének a tejgazdaságot s a jövedelemből is juttasson neki részt. Így fölingerli kapzsiságát; nem sokára vizet fog keverni a tejbe; e miatt majd összerperel a várossal s jótékony elszigeteltségbe jut. A terv jónak látszott s némileg sikerült is. Az asszonynak öröme telt a nyereségben s különösen esténként otthon maradt, nehogy a fejénél megcsalják.

Ezalatt beállított az ősz s Vilmosnak egyéb dolga sem akadt, mint ügyelni a marhára, melyet most legelőre hajtottak.

Nem engedte volna másnak ez alázatos foglalkozást; legalább egy öszön át egyedül akart maradni a szép állatokkal a mezőn. De ép az a túlzás, hogy egy kis pásztorfiú tisztét teljesíté, ártott meg neki s megfosztotta attól a szabadságtól s nyugodalmas hangulattól, melyet munkásságával megszerzett. A mint a napos dombon ült s mellette a kolomp csilingelt s a várost az őszi aranyködben maga alatt feküdni látta: egyre tisztábban fejelett ki emlékezetéből Grittli alakja; mert igaz marad a közmondás: «Restség az ördög párná,a». Mi tagadás benne, kalandja a bevégtetlen, felében hagyott történetek közé tartozott, melyek emléke az idők változásánál ép úgy sajogni kezd, mint az előtt láb helye. Elvesztett boldogságnak minden kis maradék reménye ezer fájdalmat újít föl, mihelyt pihen a lélek s tetlenül átereszti magán a napsugárt.

Egy napon, mikor a völgyekben ép delet harangoztak s Vilmos, egyszerű ebédjét elkészíteni, kunyhója felé tartott; hirtelenében egy csinos asszonyt pillantott meg, ki ott állott az eresz alatt s a távolba tekintett. Alig volt kétszáz lépésnyire s Grittlit vélte látni. Ijedés villant át rajta, megállott s mondá: «Vajon mit akarhat? Mit keres?»

Egy vadkörte-fa mögé bújt s vagy öt perczig nem mert oda nézni. Mikor végre arra tekintett, a jelenés megfordult, az ablakon keresztül a vinczellérház belsejét vizsgálgatta figyelmesen, azután a lépcső tetejére ült, zsebéből egy darab kenyeret vagy más ilyest kivett, enni kezdett s nem volt rá kilátás, hogy a hölgyecske onnan hamarjában távozzék. Lakását ily módon megszállva látván, Vilmos sarkán fordult s a nélkül, hogy evett vagy visszanézett volna, megint fölkereste a nyáját. Nyugtalan zavarodottságában künn maradt estélig, mikor az ehség újra visszahajtá. Óvatosan közeledett fészkéhez, de már üresen találta: az angyal a lángpallossal már elvonult a küszöbről. Megvizsgált apróra mindent: az ablakot, a lépcsőt, de semmi változás, semmi gyanús nyom. Nyugalma azonban oda lett, bár azt sem tudta bizonyosan, Grittli volt-e itt?

Nem vallotta be magának, de e naptól fogva gondosabban öltözködött, szinte be sem illett tehénpásztornak s gyakran közeledett óvatosan házikója felé: de hiában, nem volt ott senki sem. E helyett Grittli alakjával benépesült az egész hegy: minden fordulónál Vilmos előtt lebegett, vagy be-betekintgetett a présház gömbölyű ablakain. Vilmos már-már kiállhatat-

lannak találta, hogy oly közel kell laknia Grittlihez, de azért el nem költözködött volna onnan; még jobban megzavarta az a körülmény, hogy Grittli most szabad s magára van.

Az első hó véget vetett a pásztoréletnek. A posztónyíró most magához akarta venni Vilmost, házába. Ez azonban vonakodott tőle; inkább künn maradt. Gazdája nem akarta kedvét szegni, egy kis kályhát küldött föl és őt mindenféle munkával ellátta. Béréből Vilmos néhány könyvet is vásároltatott magának, melyeket a posztónyíró szerzett be neki. Ezzel aztán eltemette a hó s magánosabb volt, mint valaha.

Azaz csak annyira, mennyire egy igazi remete magános lehet, mert az ilyet mindenféle ügyes-bajos ember föl szokta keresni. Vilmosnak is csodálatos udvara támadt. Több óra járásra a környéken a parasztok mint valamelyes bölcseset és prófétát emlegették, a mit főleg szokatlan erdei barangolásainak s lakása csodálatos berendezésének köszönhetett. Mihelyt a paraszt egy ily szentet kiszimatol, ki bánatában valami titokzatos ballépése miatt, rendkívüli módon keres vigasztalást, a magányba vonúl, s a rendestől elütő életet él: azonnal mozgásba jó képzelme, s a különcnek mód fölötti belátást és titkos erőket tulajdonít, melyeket a maga javára fölhasználni ellenállhatatlan vágyat érez; míg ellenben a városi nép s a fölvilágosodottak inkább azoktól kérnek tanácsot, kik az arany közepszertől soha el nem pártoltak s a hámból soha ki nem rúgtak.

Elsőnek egy szorongó özvegyasszony jött gézengúz fiával, ki az iskolában nem akart semmit sem tanulni s örökké csinyeken jártatta eszét, s elpanaszolta Vilmosnak a fiú előtt baját. Ez barátságosan szólt a bűnönhöz; megkérdezte, miért teszi vagy nem teszi ezt meg amazt; s javulásra intette, mert jó embernek jobban is megy a dolga. A messze út, az anya ünnepeyes panasza, a próféta kalandos szobadíszei s barátságos, komoly szavai úgy meghatották a fiút, hogy azóta igazán jobban viselte magát s az özvegy világgá szélesztette Vilmos hírét.

Kis idő mulva másik asszony jött egy gonosz szomszédnőjére panaszkodni; majd egy vén paraszt állított be: szeretett volna leszokni a tobákolásról, mert bűnnek tartotta. Vilmos biztatta, tobákoljon csak továbbra is, nem követ el vétket, a miért azután a paraszt agyba-főbe dicsérte a tanácsadót. Végre nem volt nap, hogy ne akadt volna látogatója s mindenféle házi és erkölcsi baj föltárúlt előtte. Legsűrűbben leány meg

asszony látogatta, hogy titkos levelet írassanak vele, melyben varázs legyen; más babonás nép is eljött, ki hogy elcsent vagy elveszett dolgait visszakérthesse, ki hogy csodaorvosságot kérjen vagy ép jövődőt is mondasson magának. Végre kezdte Vilmos únni a dolgot s a folyamodókat hol tréfával, hol kemény szóval iparkodott magáról lerázni. Erre aztán híre járt, hogy bogaras s nem mindenkivel áll szóba, a mit különben helyesen cselekszik. Legszívesebben elbibilődött olyan gyermekekkel, kik az iskolában nem tudtak boldogulni; ilyeneket elhozta hozzá, úgy hogy később magok is feljöhettek. Örömmel bajlódott velök s szerette, ha egyike, másika vagy többen is körülötte voltak. Majdnem mindegyiket útba egyengette s köszönetet s tiszteletet szerzett magának; a kicsinyek pedig annyira ragaszkodtak hozzá, hogy vasárnaponként csapatosan keresték föl s gyermeki ajándékokat hoztak neki; mindegyik például egy szép almát, úgy hogy együtt egy kosárkával telt belőle; vagy tíz diót, hogy megtelt vele a ládafia. Azután énekelniök kellett, ő pedig visszakísérte őket egy pár fordulón.

E tettek híre gyakran Grittlihez is elhatott, kit mind ez élénken érdekelt, ha nem is mutatta. Fúrta a kíváncsiság s nagyon vágyott rá, hogy Vilmost egyszer beszélni hallja s gazdaságát saját szemével lássa. Mikor egy vidéki bizalmas barátja egy ízben látogatóban volt nála, ennek szórakoztatására megegyeztek benne, hogy elmennek a remetéhez. F fiatal paraszt-asszonyoknak öltöztek, arcukat sok művészettel bekenték, s azonkívül nagy kendőt is kötöttek fejükre. Egy tiszta téli reggel hát útnak indultak a hegy felé, melynek fehér takarója a kék égbolttól élesen elállott. A présház elé érve, csendesesen megállottak s kíváncsian és bámulva nézdelek. Fénylett, csillogott, mintha merő kristályból vagy ezüsből lett volna. Az ereszről köröskörül nagy jégcsapok lógtak le, melyek finom hegye majdnem a földet érte. A szélkakast, a párkányzatnak még a czopf idejéből való vas díszítéseit s a futóka szárait ellepte a dér, melyen a nap hétszínű sugara csillogott. Az eresz alatt a kockás köveken csak úgy nyüzsgött a kisebb nagyobb erdei madár, a mint csőrükkel fölszedték az elszórt magot s vidáman ugrosztak egymás között. Oly szelidek voltak, hogy alig röppentek félre a zarándoklók lábai elől s egymás után a párkányra s az ablak elé ültek. Egyik asszony a másikat tuszkolta, hogy kopogtasson; az egyik köhécselt, a másik kacagott, de egyik sem

akart kopogtatni. Végre a vidéki asszony neki bátorodott, s koczogtatott oly erősen, mint valami kérges újjú paraszt s ugyanakkor, megnyomkodva lépteit, be is nyitott az ajtón.

Vilmos egy nagy könyvbe volt merülve, melybe növények voltak festve s épen nem örült, hogy megzavarták, különösen mikor két fiatal, friss asszonyszemélyt látott érkezni. Aennchen, Grittli barátnője, azonban azonnal szapora fecsegéshez kezdett, összehordva füt-fát s megtoldva egy csapat kérdés- meg kérdéssel. Szalmát adott el; nem csalták-e meg az árában? Azután elővont zsebéből papirosba csavart öntött ólmot; kérdezte, mit jelent? Majd kezét tartá oda, jósoljon. Továbbá utasítást kért, mikor legjobb zabot vetni; szabad-e ugyanazon évben kétszer is házasságot ígérni; kérdezte, tud-e olyan csoda kávé-malmot készíteni, melyben elátkozott lélek ül; majd egy vastag csomó tyúk-, kacsa- s lúdtollal huzakodott elő s kérte, hogy pénzért meg jó szóért messe meg, majd alkalmlilag eljön értök; mert szeret írni szörnyen, de nincs soha tolla. Végre azt is tudni akarta, vajon az új év alkalmas lesz-e arra, hogy egy derek, tisztességes nőszemély konty alá kerüljön. S mindezt, szalmát, zabot, ólmot, kávé-malmot, elátkozott lelket, tollat, házasságot oly gyorsan s ügyesen egybekuszált, hogy nem volt emberfia, ki felelhetett volna reá. Valahányszor Vilmos a száját fölnyitá, az asszony azonnal közbe vágott, ellenmondott, hogy nem ezt, hanem azt akarta, szóval fölötte mulatságos jelenetet rögtönzött. Ez alatt Grittli, kezével kötője alatt, meg sem mocczant, nehogy elárulja magát. Nagy figyelemmel vizsgálgatta Vilmos különös tanyáját, mely belől még regényesebbnek mutatkozott, mint kívülről. A falakat mohos fakéreg, nagy kagylók, madárfészkek, fénylő kvarczok egészen eltakarták; a tetőre csodálatos növesű faágak, gyökerek voltak erősítve, honnan mindenféle erdei termék, fenyőtoboz, kék és piros bogyók bokra lógott lefelé. Az ablakokon pompás fagy; mindegyik gömbölyű üvegtáblán más-más kép látszott: egy tájék, virág, magas sudarú facsoport, egy csillag, vagy ezüstös damaszt-szővet. Volt vagy száz ilyen ablakszemecsse; mindegyik különböző, mintha valami gót építőmester műve volnának, ki boltozott folyosóján minden csúcsos ívéhez új díszítést talál.

Mindez nagyon megtetszett az asszonynak, kit Viki meg Kató közönséges, prózai teremtésnek híreszteltek; s mikor néha e lakás birtokosára tévedt szeme, ez sem tetszett kevésbé.

Vörhenyes rókaprembe volt burkolva, melyet a posztónyírótól kapott télire; tömött, barna haja hosszúra nőtt, egy kis sötét bajusz is serkedzeni kezdett felső ajakán s a legény egész magatartásában volt valami szabad öntudatosság és fesztelenség. Egy hosszú piros kendő, melyet könnyedén nyaka köré vetett, még ártatlan hegykeséget is adott alakjának, mely bizony aligha marad olyan hegyke, ha tudta volna, ki van vele szemben.

Anna azonban oly jól vitte dolgát, hogy Vilmosban semmi gyanú sem ébredt; azt hitte, egy hóbortos fehérszemélyivel van dolga, kit valamelyik szótlan, szemérmes társa ide elkísért. Mikor végre megsokalta a tréfát, erővel félbeszakítá a fecsegőt, mondván: «Szalmájáért ennyi meg ennyi jár; a többi ostobasággal meg más ajtaja előtt kopogtasson, édes asszonyom!»

«Hát így vagyunk!» — mondá Anna utánozhatatlan, negédes hangon. Vilmos pedig: «Így ám! Most Isten hírével s békesség velünk».

«Lám, lám, nekünk ugyan kiadta az útat» — felelt Anna. — «No, mindegy! Köszönjük a szíves látást. Áldja meg az Isten garabonczás uramat s ne haragudjék. Jöjjön, komám asszony!»

De a mint a küszöbre ért, újra visszafordult s mondá: «Nézze az ember, majdnem elfelejtettem volna. Szépen köszönetik. Vagy talán mondtam is már?» «Még nem. S ki köszönet?» «Biz az egy finom, szép menyecske. Jobban fogja ismerni azt az úr, mint én, mert én még a nevét sem tudom». «Hírét sem hallottam én ilyen asszonynak». «Nem-e? Gondolkozzék csak egy kicsit; ott lakik a város fala mellett; nem igen magas, de szép arányos a termete s barna haja fürtös, mint egy pudlié! Én, meg a komámasszony itt la, tojást vittünk neki s mikor elmondtuk, hogy ide föballagunk: szerencsét jósoldatni magunknak, minden szépet s jót üzent».

Vilmost elfutotta a vér s sebtiben oda kiáltott: «Tudom is én, kit gondolnak kendtek». Erre nyomban könyvéhez ült s egy pillantásra sem méltatta tovább az asszonyokat. Ezek megfordultak s pajkos kedvvel botorkáltak le nehéz cipőikben a lépesőkön.

Alig voltak egy köhajtásra a házikótól, megszólalt Anna: «Halled-e lelkem, ha nem volna már férjem, ezt elhalásznám előled. Csinos legény, ha goromba ficzko is!»

«Nekem is tetszik, nagyon» — sohajtá Grittli — «de még nem bízom benne! Modora, az igaz, derek, férfias lett; de hátha még mindig az a szerelmes pintyőke maradt, a ki az egész világra rámeresztí szemét. Akkor aztán esőbőrből vödörbe estem. Próbára kellene tennünk valahogy.»

«Azt ugyan megtehetjük» — mondá barátnöje s tanácskozni kezdettek, mimódon lehetne nyélbe ütni a dolgot; Anna pedig megígérte, hogy végre hajtja a próbát, mihelyt elmúlt a tél. Ekkor Grittli újra sóhajtott, mondván: «Oh, az még messze van s tavasszal már rendben kellene lennünk».

Nevetve felelt a másik: «Ezen már bajos segíteni, édesem! Most vissza kell mennem férjemhez; s azután nem is volna nagy kedvem, most újra fölmászkalni a vad ember kunyhóához, akármily szépen csillog is a hótól! Tehát türelem! Mire az ibolya nyílik, itt leszek megint s próbára teszem erdei rigódat, de a magad veszélyére!»

Grittli belenyugodott; a tél hátra levő részét a legnagyobb csendben töltötte; a hó azonban csak nem akart eltűnni s Grittli néhányszor megingott, ne hagyja-e abban a próbát, s ne végezzen e röviden egymaga. De végre megérkezett a hatalmas déli szél s meleg záporát rézsút önté hegyen völgyön át. Siető futással olvadt a hótömeg; a magaslatokról patakozott a víz, ezer nyelven csacsogva, nevetve, énekelve. Grittli hallgatta a csengő zajt, mintha esküvőre harangoznának. A mint a közeli rét fölszáradt, kiment megnézni, van-e már ibolya; nem talált, csak néhány hóvirágot, de mikor visszatért, barátnöje már megérkezett egy nagy kofferrel együtt, melyben a tervükhöz szükséges dolgokat hozta magával.

Egy jómódú falusi menyecske ünneplője volt benne, a hozzávalókkal; újdonaúj minden s csinosan, majdnem díszesen készítve. Az első vasárnapon, kora hajnalban, Grittli segítségével Anna magára öltötte s szépségét, mely nem volt mindennapi, kihívólag ragyogtatta benne. Rövid skarlátszoknya fölé egy ép oly hosszú feketét öltött, úgy hogy csak gyors mozgásnál volt látható a piros szín, mely alól csak annál ígézőbbnek tünt föl a hófehér harisnya. Derekat, vállait, gömbölyű karjait formásan mutatta a testhez simuló barna selyem zeke, de szabadon hagyta mellét, mely ezüst csattos derékba volt fűzve s a fekete bársony mellkendő alatt láthatólag pihegett. A homlokra néhány pajzán fürtöcske lógott, haja különben

vastag tekercsbe fonva, majdnem a földig ért és csipkés bársony pántlikában végződött. Grittli minden darabnál, melyet nevető barátnőjére tüzdolni segített, komolyabbá, aggodóbbá lett s midőn a pajkos asszony végre teljes díszben tudatos szépségében sűtkérezett, menten bánni kezdte az egész dolgot s kifogások után kapkodott. Anna azonban kinevette. «Ha már teszünk valamit, adjuk meg a módját is! Talán bizony madár-ijesztővel akarod megkísérteni remetédet? Az ilyen csodálatos szenteknek ősidőktől fogva jobb ízlésök volt!»

Grittli erre azt tanácsolta, hogy legalább fehér harisnyáit cserélje ki fekete gyapjúval, mert hideg és nedves ám még oda künn! «Ezért húztam erős talpú cipőt» — felelé Anna — «lába ikráját meg asszony nem hűti meg, azt úgy is tudod, szentem!» «Legalább védj jobban nyakadat!» — esdekelt bátoritanul az aggodó, mire visszafelelt a javíthatatlan: «Ebben igazad van! Adsza csak azt a selyem kendőcskét; legalább könnyen zsebre dughatom, ha kiérek a napra».

Erre föltárta az ablakot s kikukucskált a vasárnapi nyugalmas reggelbe; zajtalan volt minden és ép alkalmas idő tova osonni. Grittli azonban a reggelivel tartóztatta; eléje aprítgatta kedvencz falatkáit, hogy csak húzza vonja az időt; végre mégis elérkezett a pillanat s mikor Anna most elindult, Grittli könnyezni kezdett. Ekkor a másik kerekre nyitotta szemeit s komolyan mondá: «Ej, te bohó teremtés! Ha igazán azt hiszed, hogy nincs mibe bizakodnod, hagyjuk abba! Tüstént átlözhetem!»

Grittli még erősebben könnyezni kezdett, tusakodott magában, végre határozott: «Nem, nem! Eredj s tégy úgy, a mint jónak látod. Meg kell lennie».

Anna asszony vidám kedvvel indult neki a tavaszi vidéknek s kalandra vágyón fűrészté alakját a fényes levegőben. Szoknyái ide-oda libbentek s a piros szegély minden lépésénél fölcsillant. Karján kék kockás kendőbe takarva frissen sült kalácsot meg egy palatáblát vitt. Lassanként elért a vinczeller-házhoz; ezúttal csak úgy csöndeskén kopogtatott s illő tartózkodással lépett a szobába. Vilmos nem ismerte föl mindjárt, de megilletődött a szép alakon. Épen vasárnapi kávéját főzte, mely kellemes illattal tölté be a tért. Anna kecses bókot csapott s mondá: «Ép jókor jövök! S megmetszette-e a tollaimat, garabonczás uram? Eljöttem értök; s hozok egy kis ajándékot is

fáradtságaért, csakhogy épen mutassam jó szándékomat». Ezzel kigöngyölgette a kendőből a kalácsot s letette az asztalra. «Úgy csak vegye vissza ajándékát» — felelt Vilmos, «mert azokat a tollakat eldobtam; nem írásra valók». «Így hát majd a városban kell tollat vásárolnom. De sebj! A kalácsot mégis itt hagyom s magam is eszem belőle egy harapást, ha megkínál egy csésze kávéval. Úgy-e, megkínál?» Ezzel hímezés-hámozás nélkül az asztalhoz ült s vagdalni kezdé a finom süteményt. Vilmos nem tudta, mire vélje a dolgot; úgy érezte, valami veszélyes szellem lebeg át csöndes hajlokán és a tavaszi napsugár is oly titokzatosan surrant át a tiszta ablakokon s tánczolta körül a szép parasztasszony alakját. Végre is sorsába nyugodott; előhozott egyet a posztónyíró porzellán csészéi közül s becsületesen megosztá kávéját a betolakodóval.

«Ejnye be jó kávéja van, garabonczás uram» — mondá a vendég — «hol tanulta főzni?» «Örülök, ha jól esik» — felelt Vilmos, «csak arra kérem, ne nevezzen engem garabonczásnak, mert fájdalom, nem értek se a repüléshez, se a megbabonázáshoz». «Nem-e? Pedig úgy hittem!» vizonzá amaz mosolyogva s fénylő szemeket vetve rá; «engem legalább egy kissé megigézett, ha nem is valami nagyon udvarias ember. De legalább csinos egy férfi! S nem unatkozik ide fönn — egyedül? «Úgy látszik, nem!» — felelt Vilmos elpirosodva — «különbén elmennék emberek közé. Hanem ugyancsak tréfára áll a kedve, szép asszony!»

«Szép asszony? Lám, lám, ez már jobban hangzik! Csak egy kicsit kellene még iskoláztatni az urat, bizony! Válhatnék belőle valami. De fájdalom, magamnak is kell még járnom az iskolát. No nézze! majdnem elfelejtettem volna kérésemet, a földolgot, a miért tulajdonképen ide jöttem, ha nem neheztel érte. Az a számítás, melyet multkor oly gyorsan elvégzett, hogy észre sem vettem, nekem hasznomra vált. Van egy nagy tanúyam, de nincs benne férfi, ki a gazdaságban rendet tartson s számoljon; én magam, mikor még kisleány koromban iskolába jártam, nem figyeltem s nem is tanultam semmit, egyébként is olyan kis fitty-firitty voltam. Most bezzeg szánom, bánom, mert nem tudom soha, hányadán vagyok s nem veszem észre, ha megcsalnak. Ej mit! Gondolám, nem vagy te még oly vén a tanulásra; huszonnégy, huszonöt év még nem öregség; elmégý hát a garabonczáshoz s megkéred, mutassa meg, hogy

kell azokkal az ákombákom számokkal elbánni. Illő árért bizonyosan megteszi s egy zsák krumpli meg egy kis oldalas szalonna még nem tesz koldussá, ha meg tud tanítani a mestersegre. Itt van, nézze, táblát is hoztam magammal, meg krétát; ejnye, hová is dugtam azt a krétát?

Ezzel letette a táblát az asztalra, kezét szoknyája zsebébe mélyeszté s nyugtalanul motozkált benne. Majd egy marok holmival húzta ki kezét s oda dobott az asztalra egy fakó bicskát, egy rézgyűszút, néhány pénzdarabot, kenyérmorzsát, egy sípolót, egy aszalt körtét s egy kis darab krétát. A körtét hirtelen szájába dugta s majszolva mondá: «Itt van az az ördögös kréta! Kezdjünk hát hozzá!» Ugyanekkor közel tolta széket Vilmos oldala mellé s várakozással nézett szeme közé!

«Ily nagy tanítványokhoz tulajdonképen nem vagyok szokva», mondá Vilmos zavarral s egy kissé odább húzódva, «de ha figyelmes lesz, majd meglátom, mit tehetünk». Erre mutogatni kezdé az asszonynak a négy speciést, a ki viszont tetette magát, mintha újdonságokat hallana. Újra közelebb húzódott Vilmoshoz, minden untalan kikapta kezéből a krétát, elrontotta a számítást s ezer bohóságot üzött, miközben néha-néha hosszú tekintetet vetett szomszédjára. Ez ilyenkor esodálkozva és némi szíves érdeklődéssel nézett reá, de nem jött ki sodrából s mikor az asszony a táblára lehajlott, akkor is oly nyugodtan szemlélte a csinos főt, mint valami nemes növényt szokás. Hanem közben mégis hallgatag lett s néhányszor adós maradt a szóval. Hirtelen föláll az asszony s mondá: «Mára elég ennyi, különben nagyon is tudós leszek. Holnapután naplementekor eljövök újra, ha van egy kis ideje. Most Isten áldja, jó éjtszakát!»

S feleletet sem várva, távozott, oly váratlanul, a mint érkezett.

Vilmos utána pillantott, a nélkül, hogy székéről fölkelt volna. Azután egy kissé elámolygott gondolataiban, végre megszólalt: «Utójára még innen is elúznak. Úgy látszik, ennek az asszonyszemélynek hiányzik egy kereke».

Anna annyira megtetszett magának a falusi öltözetben, hogy a magános ösvényeken elsétálgatott a déli harangozásig. Gondolkodva nézdelte hol a gyöngve vetést, hol a gyorsan siető patakot; de nem a vetés, nem a patak forgott eszében, hanem arra gondolt, meddig vigye a játékot a fiatal emberrel. Azt hitte,

a siker kezében van s csak azon tündökött, ne keresse-e egy kicsit a maga vígságát is, vagy pedig úgy cselekedjék, mint az egy becsületes nőhöz s őszinte barátához illik. Mert a remetét szórakoztató mulatságra, víg kalandra mintegy rátermettnek találta. Ha Vilmos törbe esik, barátnője legalább egy csél-csap embertől szabadul s nincs mit szomorkodnia, a csapodár pedig a vidám csalás által kellőleg bűnhődik. Anna ép olyan helyen állott, hol a patak erecskéje megtorlódva, vidáman tükrözte vissza képét. Majdnem túlságosan szépnek találta magát egykedvű férje számára; másrészt azonban a kaland még sem tűnt föl egész ártatlannak előtte; rajta veszthet ő is s oda volna kényelmes nyugalma. Azután barátnője is szerencsés sorsot érdemel; s meg volt győződve, hogy Grittli meg fogja tartani fonálán a madarat, ha az egyszer épen kezébe került. Komoly fontolgatásai így lebegtek egyensúlyban; sorsát végre egy száraz levélre tette föl, mely ott keringett csöndesen a víztükrön s menekülő útát keresett. Ha a jobb parton akad meg: barátnőjének fog szolgálni; ha a balon, a maga javát nézi. A levél azonban hirtelen lefelé úszott a távolba: s Anna is abban hagyta a fontolgatást, jöjjön, a mi jön. Ekkor megkondult a déli harangszó; Anna hazafelé sietett s a mezőre nyíló hátsó ajtón a házba beosont. Ember szeme nem látta, mert ilyen tájt a régi világban a nagy Pan aludott, az újban pedig a seldwy-labeliek pereputtyostól a vasárnapi pecsenye körül ültek s az utcák zajtalanabbak voltak, mint sötét éjjelen.

Aggódó várakozással nyelte magába Grittli szeme a pajkos barátnőt, a mint nevetve a szobába betoppant. Megölelte, megcsókolta Grittlit s mondá: «Jer, jer, nagyon csókolódzhatnám, mióta rózsásnál voltam!» «Ne beszélj ily rütakat» — felelt feddőleg a másik. «Csak nem tettel valami bolondságot. Mi történt? Hogy viselkedett?» — «Nyugton lehetsz, olyan volt, mint a tuskó» — mondá Anna s Grittli fölkiáltott: «Áldott legyen érte az úr! Így hát abban hagyhatjuk a játékot!» «Abban hagyhatjuk? Ez volna még csak szép dolog!» — szakítá félbe Anna — «hisz így ott volnánk, a hol voltunk. Olyan volt mint a tuskó; de csak most jön a hadd-el-hadd, a hol fordulhat balra, persze fordulhat jobbra is! Ó lássa: a ki mint vet, úgy arat.»

Ekkor Grittli újra leküzdötte aggodalmát és mondá: «Legyen úgy! Ha megkezdtük, végezzük is. De ha ördögössé-

geidből kimenekszik, ugyancsak derék legénynyé vált s megérdemli a jutalmat».

A kísértő tehát másod napra újból útjára indult és pedig az esti szürkületben. Úgy öltözködött, mint első ízben; csak-hogy változtatás kedvéért valamivel egyszerűbb volt ruhája, mint olyan parasztasszonyé, kinek hétköznap a szomszéd faluban valami dolga akad. De azért gondoskodott róla, hogy gúnyáján minden csinos és tetszetős legyen. Haját most városi módra fonta be s kendővel elfödte.

Vilmos szántsándékkal eltávozott, mert azt akarta, hogy különös szépe, ha ugyan valóban eljönne, ez egyszer hiába járjon. A mint azonban szürkülni kezdett, kelletén túl is gyorsította lépteit lakása felé: hajtotta a kíváncsiság, vagy talán a vágy, hogy a tréfás menyecske mellett viduljon. Csakugyan össze is találkozott vele az ajtóban, melyen ép akkor hiába kopogtatott. «Ah, végre itt jön» — mondá lágyan a nő — «már azt hittem, itt hagyott a faképnél! Hát csak eljöttem megint, ha rossz néven nem veszi; nap közben nem értem rá». Vilmos gyertyát gyújtott s mondá: «Nos hogyan állunk? Maradt-e valami a fejben a múltkori leczkéből, vagy elfelejtettük?» «Magam sem tudnám megmondani» — felelt rá szerénykedve Anna s egyáltalán oly lány hangulatban látszott lenni, hogy a tanító megint nem tudott belőle kiokosodni.

Mikor a számoláshoz kezdtek, az asszony csöndes és szórakozott volt s szórakozottságában nemcsak hogy hibát nem ejtett, hanem föladatait, mintegy vigyázatlanságból gyorsan végig számolta s a próbájukat is megcsinálta. Egyszerre csak oly ügyesen számolt, mint maga a tanító, de épen nem látszott azt észre venni. Vilmos egy ideig csak nézte, nézte, mialatt szívében pezsegni kezdett a ver. Csak most tűnt föl neki, milyen fehér keze van ennek a parasztasszonynak, s szépen fonott hajának illata is csiklándani kezdé orrát. Egyszerre csak megszólalt: «Ön nem parasztasszony! Honnan jó? Mit akar?»

Anna ijedten tette le a kretát, félve reá nézett, majd maga elé s egymásba rakta két kezét. Mindakettő néma maradt. Majd könnyű sohajjal így kezdé halkán az asszony: «Fiatal özvegy vagyok, ki unalmában már nem egy bohóságot követtem el. Minap egy barátnémmal megegyeztünk, hogy mi is megnézzük a böles remetét, kiről annyi szó jár. Nos tervünket végre

is hajtottuk, tudhatja. De kandiságomnak megadtam az árát!»

«Mi baja történt?» — kérdé Vilmos nevetve, bár feje kissé keringeni kezdett. S a másik még halkabban folytatá: «Sajna, itt maradt a szívem» — s mosolyogva szemeit Vilmosra veté. Ez a tekintet, igaz, nem volt önfeledt, szívből fakadó; inkább gyári, csinált, mint a cseh gyémánt, ezt Vilmos jól érezte; de azért mégis szikrázott a szemekben annyi tűz, hogy benne is az érzelmek s gondolatok egész sorát lobbantotta föl.

«Végre is az asszony olyan mint a skorpió; az egyik szúrását azzal a nedvvel gyógyítjuk, melyet a másiktól kipréselünk. Mit használ, az asszonyok édesseget megvetni, mert lengek és csalfák! Szakaszd el óvatosan szára hegyén a rózsát, de ne illesd tövét s a tövis nem fog bántani! Hörpentsd föl a bort s állítsd félre a kelyhet s élj békével! A ki pusztaságon vándorol, igyék az alkalom forrásából s a ki egyedül van, csalja lépére a rigót! Íme! az távozik, ez jő, az sötét fürtű, ez aranyhajú. Azt válaszd, a ki megcsókol».

Nem szóról szóra gondolkozott így, hanem mégis a szavak bűnös értelme gyülemlett Vilmos elméjében, mikor megfogta Anna kezét s habozva, de mosolyogva reá nézett. De mert cselekvésben gyávább volt, mint gondolatban: a következő percz után nem ő karolta át a szépet, hanem őt a szép. S mikor ez épen csókot nyomni készült ajakára, e pillanat alatt megint egy sor képzet és gondolat gyülemlett meg Vilmos elméjében.

«Ez hát» — így fonta magában — «ez hát az irigylett szerencse nő karjai között! Hisz, szépnak szép s épen nem kellemetlen! Istennek hála, hogy végre itt tarthatok egyet szorosán mellettem! Ugyan mit szólna hozzá Grittli, ha így megláthatna?»

S elméjében Grittli egyszerre csak ott állott a lépcsőnél, azután a lépcső fejenél leült. «És ha — gondolá magában Vilmos — csakugyan ő keresett volna? Ha csakugyan szeretne?» S megszállta iránta szívét a nagy szájalom, szinte megijedt a maga keményszívűségétől; szóval, gondolataiban elszórakozva, visszahajlott s hirtelen elvonta magát a csók elől, melyet Anna épen készült ajakára nyomni. Elmerengett az ablakon áttetsző kék távolba s mindig tisztábban látta Grittli asszony

képzelt alakját, a mint csendesen az ajtó előtt ült s várakozni látszott. Ekkor hirtelen magához tért s váratlanul azt kérde Annától: «Milyen üzenet is volt az, melyet múltkor hozott — azon asszonytól? Hogyan van s mit csinál?»

«Melyik asszony? Milyen üzenet?» — kérde kissé zavartan, meghökkenve Anna, s mikor megértette, hidegen felelt: «Ah az! Csak tréfálkoztam. Nem is ismerem azt az asszonyt». Ez a rideg és szívtelen felelet nem tetszett Vilmosnak és sértette őt. Önkénytelen kibontakozott Anna közeléből, az ablakhoz lépett, fölnyitá s kedvét vesztve, kinézett az éjbe.

Az ég csillagos íjat vont a völgy fölé, hol sűrű csomóban Seldwyla mecsei ragyogtak; szemléletökben egészen megfeledezett arról, mi van szobájában; gondolataival ott bolyongott a mélyben a sötétlő városfalaknál és épen jókorát sóhajtott, midőn szorosán ablaka alatt egy nő alakja suhant el e szavakkal: «Jó éjtszakát, garabonczás uram!» Anna asszony volt, ki észrevétlenül kiosont a házból s nevetve lefelé szökdelt a hegyen. Vilmos megmozdult s valami azt kiáltotta belül: «Ne engedd elszökni». Azonban még sem hagyta el helyét, vágya a lidérczes parasztasszonytól a völgybe röpült, hol Grittli volt. A szenvedély minden manója fölébredt s ittasan támolygott szívében s Vilmos álmatlanul s izgatottan tölté az éjt.

«Ezen segítünk!» — kiáltott föl, mikor a nap már magasan állott az égen s ő nyugtalan reggeli álmából fölocsúdott. «Egy időre ellódulok innen, keresek más levegőt». S úgy tön, a mint mondá. Másodszor is magára akasztá útítarsolyát, markába szoritá botját, becsukta az ablaktáblákat s az ajtót, s útnak indult, elvinni a posztónyírónak a kulcsokat s búcsúzni.

Könnyű és gyors léptek rázták föl mámorából, melyben mindezt megcselekedte. Ismerte e lépéseket s néhány pillanatig a neszökre fülelt, mielőtt föl mert volna tekinteni. A reggeli nap már egy fátyol könnyed árnyékát veté a fénylő útra, közvetlenül szemei előtt; s a hálós árnyék egy pár gömbölyű vállat lengett körül. Vilmos úgy érezte magát, mintha tűzesőbe került volna, de minden zavara mellett is észrevette, hogy a kedves hangzású léptek észrevétlenül, mintegy elakadnak. Végre föltekintett s maga előtt látta Grittlit, ki most hasonlóképp elpirúlt s zavartan mosolyogva maga elé nézett. A két ember, nem tudva mit csinál, most meggyorsítá menését s

elhaladt egymás mellett, valószínűleg hogy többé soha se találkozzék. Ekkor Vilmos mégis megemelte kalapját, s Grittli gyors meghajlással viszonzta a köszöntést. Erre mintha dróton húznák, mindegyik vissza nézett, megállott, lassabban, gyorsabban megfordult; végre egymás mellé kerültek, mint két galyacska, mely a víz tükrén tova himbál s ezentúl lépést tartva, egymás mellett sietve tova indultak. «Csak nem akar elútazni, táskával, bottal?» — mondá Grittli. Vilmos azt felelte, hogy de bizony akar s midőn Grittli kérdé: hová? miért? ügyeiről beszélt neki; a szép időről, erről is, arról is; s Grittli is semmiségeket fűzött a beszéd közé; de mindez a legmélyebb indulatban történt. Így haladtak egymás mellett, gyorsan, rövid lélekzettel s váltakozva egymásra tekintettek; végre, a nélkül hogy észrevennék egy erdei gyalogösvényre kerültek s már mélyen a fák között jártak, midőn Grittli végre így szólt: «De hová is jutottunk? Erre visz az útja?» «Az én útam?» — felelt komolyan Vilmos — «nem». «Ez ugyan szép dolog» — veté utána mosolyogva Grittli — «lássunk hozzá, hogy innen minél hamarabb kiérjünk». — Mondá Vilmos: «Vágjunk hát itt keresztül» s egy keskeny mellékösvényen előballagott az erdőben. Rövid idő után egy kis tisztásra értek; magas erdei fenyők zárták körül, egymásba ágazó koronával. A fenyők alatt nagy, vörhenyes kövek feküdtek egymáson; alattok volt a kelta ember sírja s köröskörül a tért a kököresin fehér csillagú virága fődte.

«Milyen szép itt!» — szólott Grittli «egy kissé meg kell itt pihennem, elfáradtam». S leült a kövekre, míg Vilmos mellette állva maradt. «Vigyázzon, fol ne ebreszsze, a ki itt lenn pihen» — mondá. Megijedten kérdé Grittli, hogyan értse, mire a másik elmesélte a sír történetét. Kis vártatva Grittli szólt: «Hát a neje hol feketik? Bizonyára a közelben». «Azt nehéz megmondani» — felelt Vilmos nevetve — «talán ott fekszik a galliai harcmezőn, talán a vidéken egy más hegyen, talán itt egészen a közelben, vagy talán nem is volt felesége».

Erre csend állott be a két ember között s mindegyik különös gondolatokba látszott mélyedni. Grittli levette kalapját s kerek fejét símára fésült fényes haja fődte a fürtök helyett, melyeken azelőtt annyiszor megakadt Vilmos szeme. Az új hajviselet ezt most egészen kihozta sodrából; szebbnek látta Grittlit, mint valaha. Különben is rendkívül csinos s finom volt öltö-zéke; egyszerű volt minden, de friss és szépen varrt; bár eyes

dolog rajta nem tűnt föl, az egész mégis vonzó látványt nyújtott. Az egyszerűen fésült, fiatal szépségében virágzó fej uralkodott az egész fölött. Meglátszott, hogy ez az asszony ruháiban s lelkében egyaránt otthon van; s hogy a ki nála betérhet, nem kerül vásári bódéba. Mindez elbűsítá Vilmost; s úgy látta maga előtt a fiatal asszonyt, mint mikor valaki a tavaszi kék messzeségbe néz, hová el nem juthat soha.

A mint a mély esend néhány perczig eltartott, mialatt Grittli keble zihálni kezdett: megszólalt az erdő mélységéből a kakuk, csak egyszer, de tisztán és messzehallhatón. Egymásra tekintettek s Grittli, nem keresve alkalmasabb időt, barátságos mosolylyal megszólalt: «Örülök, hogy még találhattam; mert félig-meddig szándékomban volt önt lakásán fölkeresni».

Vilmos rámereszté szemeit; e szavak fölébreszték önfeledtségéből s eszébe hozták azt a viszonyt, melyben e nőhöz tulajdonkép állott. Ezért egyebet sem tudott kinyögni egy gyanakvó s rövid «miért?»-nél s izzó orczával gondolt rá, hogy egy új komédiának lehet újra tárgya. Grittli azonban folytatá: «Szerettem volna megkérdezni, haragszik-e még rám azért a levél-historiáért?»

«Önre» — felelé Vilmos — «nem haragudtam soha, csak magamra. A mit azonban a törvényszék előtt felőlem mondtam, az nem volt jó s hálátlanság is volt. Mert oly nagyra tartottam szépségét és kedvességét, hogy másként nem tudtam magamon segíteni, minthogy hinni kezdtem egy Istenben, a ki önt teremté s nekem ajándékozta, a mi persze gondolatnak is hiúság és önzés volt.»

Pompás pirosság lepte el Grittli arcját. «Nem voltam háladatlan!» — mondá, levetve keztyűjét s keze fejét nézegetvén. «Midőn azon szavakat kiejtém, azt gondoltam» — itt megakadt s Vilmos majdnem érthetetlen hangon közbe szólt: «Nos, mit gondolt?» «Azt gondoltam» — folytatá suttogva s szemlesütve Grittli — «szívemben azt fogadtam, hogy e szavak fejében testem lelkem az öné lesz, ha megjön az ideje. S most itt vagyok!»

Ugyanekkor oda nyújtá két kezét s fölveté szemét Vilmosra. Tekintete nem volt oly villámló, mint akkor a sövény-nél, de mélyebb s tisztább. Vilmos megfogta kezeit s Grittli fölkelte. Hanem a mi derék pasánk, ki képzeletben egy egész város asszonya fölött uralkodott vala, most ez egygyel sem tudta

mit csináljon; csak föl- s alá járt a tisztáson s a nő kezeit kezéből ki nem eresztve, folyton reámosolygott. Végre folytatták útjokat; Vilmos előre ment, de vissza-vissza nézett, követi-e Grittli a szűk ösvényen: ott járdalt mosolyogva mögötte. Egyszer azonban egy vastag cserfa mögé lépett s ott elrejtőzött, úgy hogy mikor Vilmos újra visszatekintett, hült helyét találta. Nem tudva mire vélni a dolgot, megijedt, megállott s midőn hiába várt, lassan visszaballagott vagy húsz lépésnyire s minden lépéssel sötétebben ébredt benne a fájdalmas gyanú, hogy újból tréfa tárgya lett. Még nem tudta magát egy boldog szerelmes állapotába beleélni. Ekkor tréfás köhintést hall a cserfa mögül s midőn közelebb lép, az elveszett karjait tárta feléje. Most végre ő is átfonta karjaival, elhalmozva csókjaival, mindegyre forróbban s Grittli némán helyt állott s úgy érezte, hogy mindekkorig nem sokat tudott a szerelemről.

Miután Vilmos egy kissé nyugodtabb lett, leült párjával a cserfa alá, egy nagy mohos gyökérre, megsímogatta Grittli orcáját s megkérdezte tőle, nem volt-e ősszel egyszer deltájt házikójánál. «Hát megláttál mégis?» — felelé s helyben hagyta a kérdést. Vilmos őszintén elmesélte, hogyan volt a dolog; elmondta kalandját Annával is s hozzátette, hogy hűségében csak annak a képnek az emlékezete tartotta meg, a mint Grittli ott ült házikója előtt a lépeső fejénél.

Erre Grittli símogatta meg Vilmos orcáját, megcsókolá s szólt: «Így hát a java búzából való vagy, melyben nincsen korpa».

Mikor eljött a május, virágzó fák alatt ültek vidáman menyekzöt. Mialatt oda voltak útatni, a posztónyíró a környéken egy terjedelmesebb birtokot szemelt ki, melyet visszatértök után megvettek. Vilmos okosan gazdálkodott s nem sokára tekintélyes s nyomós szavú emberré vált, míg neje boldogító kedveségében a régi maradt. Ha a kedvtelenség árnyéka érinté férjét vagy kis koczkodás támadt, fölbontá fürteit; s ha hatalmuk gyöngült, megint csak halántekára símitá haját s Vilmosnak újra meg kellett adnia magát. Jól nevelt gyermekeik is voltak, kik mire megnöttek, más jólneveltekkel házasodtak össze. A posztónyíró is megmaradt a barátságban s józan életmódjában, úgy hogy végre egész kis gyarmat támadt olyanokból, kiknek rendén volt a szénájok. Vidáman éltek ezek is, de mérteket tartottak s boldogultak. A seldwylabeliek gúnyosan «fontolgtava

mulatóknak» vagy «agyafúrt góbék»-nak nevezgették; hanem azért jó lábon állottak velök, mert sok dologban hasznokat lehetett látni s tekintélyt is szereztek a helységnek.

Störteler Viki s az ő Katója ellenben a szerelmes levelekkel együtt, melyeket éhségtől, szükségétől sarkalva újból összeállítottak, egymásra vonatkoztattak s zsémbelés közt bővítettek — már régen feledve vannak; emlékek sem maradt.

KELLER GOTTFRIED *után, németből*

!—

A DUMFRIESI ÖNKÉNYTESEK.

A gögös gall tör hát reánk?
Legyen kezünk a kardon,
Fa váraink a tengeren,
Önkénytesink a parton;
Előbb foly a Nith fölfelé
S bérez lessz Solvay lapossa,
Mint eltürjük, hogy ellenség
A brit földet tapossa.

Ne küzdjünk, mint morgó ebek,
Czivódásban egymással
Melyeket egy hitvány pimasz
Kerget majd szét korbáccsal.
A brítkez a brit hú legyen,
Testvére önmagának,
Mert csak brit kéz gyógyítja meg
Sebét Britannianak.

Az állam és egyház üstjén
Tán egy-egy szög hiányos;
De soha se menjünk azért
Egy idegen kovácshoz.
Vérrel szerezték őseink
S ki bántaná merészen?
Az a szentségtörő bizony
Az üst lángjába' vész el.

Gaz az, ki zsarnokot kíván;
Arra is gazt kiátok,
Ki csócseléket trónra hív,
Mind a kettőre átok!

Ki a királyt nem éltetné,
 Azt majd magasra kötjük,
 De ám éltetve a királyt,
 A népet se feledjük!

BURNS után, angolból

LÉVAY JÓZSEF.

DALAIMRÓL.

Az ifjúság legszebb korát
 Mély honfibúban éltem át;
 Megtört vágy, széttépett remény
 Uszott a kétség tengerén
 S kitört a rejtett fájdalom:
 Azért oly bús, komor dalom.

A honra hogy szebb nap derült,
 Hajh örömem búval vegyült
 Új bú, új gyász szakadt reám,
 Ott sírtam nőm ravatalán.
 Elnyelt mindent egy sirhalom:
 Azért oly bús, komor dalom.

Év gyorsan tünt el év után,
 Enyhültem lányom mosolyán,
 Az anyjáié volt az nekem,
 S most árny vagy, kedves gyermekem,
 Enyésző árny, én pusztá rom:
 Azért oly bús, komor dalom.

Az élet ősze int felém;
 Derül-e még rám enyhe fény,
 Vagy új vihar tarolja szét
 Reményim hulló levelét,
 Új honfibú, új fájdalom? . . .
 Azért oly bús, komor dalom.

GYULAI PÁL.

BOSZNIA IGAZSÁGÜGYE. *)

I.

Ismeretes tény, hogy az angol képviselőházban, ha Indiáról van szó, általános a részvétlenség. A tagok távoznak a teremből ebédelni vagy beszélgetni; a vitában résztvevőnek és hallgatónak alig marad más, mint néhány szakértő képviselő, többnyire nyugdíjazott indiai hivatalnok, s az a kevés, a kiknek az ind viszonyok tanulmányozása mintegy külön kedvtelése. Nem egyetlen jelenség tehát a maga nemében, ha nálunk a bosnyák viszonyokra nézve hasonlóképen nagy a közöny, s ha annak ellenére, hogy magyar államférfi kezdeményezte és vitte keresztül az occupatiót, hogy épen legfelső fokon túlnyomólag magyar államférfiak intézték kezdettől fogva Bosznia kormányzatát, a bosnyák ügyek iránt a képviselőházban, valamint a delegatióban csak akkor és a tekintetben mutatkozott érdeklődés, a mikor tulajdonképen nem is Boszniát illető, hanem oly kérdést tárgyaltak, a mely ránk nézve közjogi jelentőséggel bírt, vagy a mikor ránk nehezedő költségek elvállalásáról és viselésének módjáról volt szó. Pedig a bosnyák állapotoknak a magyar politikában rendkívüli fontosságuk van nemcsak külügyi és kereskedelmi szempontból, nemcsak azért, mivel magyar államférfiak működésének színterét képezi e tartomány, hanem azon tanúságoknál fogva is, a melyeket különböző

---

*) *Das Justizwesen Bosniens und der Herzegowina*, von Eduard Eichler, Regierungsrath der Landesregierung in Serajevo. Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien und Herzegowina. Wien. Aus der k. k. Hof- u. Staatsdruckerei. 1889.

elemű, idegen népességű, minden tekintetben teljesen fölbomlott szervezetű terület közigazgatási, igazságügyi, vallás- és nevelésügyi rendezése, sőt — bátran többet mondhatunk — teljes polgárosítása, a mely az utolsó tíz év óta eszközöltetett, számunkra szolgálat, és mivel az osztrák-magyar monarchia és egyszersmind hazánk szellemi és anyagi erejéről tesz tanúságot azon föladatak megoldása, a melyeknél nehezebbek ritkán merültek föl, és a melyek tekintetében eddigelé a történt intézkedések sikere, ha talán nem is teljes, de mindenesetre vetekehetnek azzal, a melyet bármely idegen hatalom általa hódított vagy megszállott országban elért. Igaz, hiányzanak itt azon óriási arányok, a kormányzóknak az alattvalók szertelen tömegéhez képest szinte hihetetlen csekély száma, hiányzik a fajok azon ellentéte, hiányzik a művelendő nép körében azon ősi nemes hagyomány, hiányzik az a föltűnő szerteágazás az életföfogásokban és szokásokban, a mely a britt uralom tevékenységét Indiában oly kimagasló történeti jelenséggé emeli, és a politikai gondolkozónak oly jelentékeny anyagává teszi; de valamint itthon is, szerényebb viszonyaink közepett, nem kevésbé válságosak az elintézendő kérdések, és nem kevésbé érdekes az eredmények megállapítása, mint az angol világbirodalomban, úgy a megszállott területek szűkebb határai közt is oly teendők teljesítése várt a működő kormányközegekre, a melyek alig kevésbé bonyolódottak, és a melyek helyes elintézésének érdeme alig kisebb, mint az, mely a Kelet nagy birodalmában a Nyugat királynőjére hárúlt.

Egyebiránt kétségtelen, hogy annak oka, hogy közönségünk tüzetesebben a Boszniában történtek részleteivel nem igen foglalkozott, abban is rejlik, hogy eddigelé kevés volt a hozzáférhető fölvilágosító anyag. Az irányadó államférfiak igen helyesen azon fölfogásból indultak ki, hogy előbb tenni kell, s elérni a tényleges eredményekben rejlő igazolást, s csak azután juttatni a világ tudomására nem szándékokat és terveket, hanem megvalósulásokat. Most, a bosnyák ügyek felelős vezetésének elvállalása után hét évvel, végre elérkezettnek látta Kállay pénzügyminiszter az időt, hogy tájékozást nyújtson a közigazgatás különböző ágaiban történekről, s ennek következtében, mint legelső részletről, az igazságügy terén eszközölt szervezésről jelent meg a boszniai és hercegovinai országos kormány kiadásában a boszniai igazságügy leírása, nem mint

kérkedés kivívott diadalokkal, hanem egyszerűen tárgyilagosan, mint a megszállás előtti, utáni és a jelenlegi állapotok ismertetése az e téren történtek rövid vázlatával, egyetlen név említése nélkül, sőt helylyel-közzel, a hol a fönnálló rendszert nem mindenben találták megfelelőnek, némi kritikával is.

A mű két részre oszlik. Az első a boszniai és hercegovinai igazságügygyel foglalkozik két könyvben, melyek elseje a török birodalomban érvényes régi jogot, a scher'i-t, a kanun-t, a millet-ek jogát és a consularis jogot ismerteti, második a török reform-törvényhozásnak lényegéről, terjedelméről, mind a magán-, mind a büntetőjog tekintetében részleteiről, valamint az igazságügyi szervezetről szól. A második rész szintén két könyvének elseje azon intézkedéseket írja le, a melyek a megszállástól 1882 végeig, úgy szólván, a berendezkedés és tapogatódzás korszakában történtek; részletezi a közigazgatás átvételét a katonai parancsnokságok által, majd a polgári közigazgatás berendezését; áttér azután a büntető-igazságszolgáltatás reformjára; megemlékezik a consulatások törvénykezési hatóságának megszüntetéséről; kiterjeszkedik a polgári ügyekben hozott rendszabályokra, vázolja a viszonyok tényleges alakulását a polgári jog terén. A második könyv az 1882 június óta folyó időszak alkotásait és az ezek következtében beállott viszonyokat tárgyazza, szólva először a bírói szervezetről, a perrend- és ügyvédi rendtartásról, majd a scheriat bíróságokról, azután a bíróságon kívüli eljárásról, majd a kereskedelmi, váltó- és csőd-törvényhozásról, valamint a hitelezők védelméről az őket megkárosító cselekmények ellen és a jogügyletek megdönthetőségéről; külön fejezetben magyarázza az ingatlanokra vonatkozó törvényhozást, ide foglalva úgy a jelzálogügy rendezését, mint a telekkönyvi intézmény behozatalát, mint az erdőbirtok-szabályozást és rendezést. Fejtegeti az anyagi magánjog kérdéseit, így áttér a büntető-igazságszolgáltatásra, érintve úgy az anyagi büntető-törvényt, mint a büntető-eljárást, s kiváló részletességgel a börtönügyet, míg a mű végén a bírói szabályzat kivonatát közli. Így az olvasó történeti rendben teljes átnézetet nyer mindarról, a mit a boszniai kormányzat a megszállt tartományokban a közigazgatás átvétele alkalmával föllelt, tiszta képet a létesített reformokról és világos útmutatást a tényleges állapotok, az érvényes jogrendszerek és az ez idő szerinti gyakorlat tekintetében.

A mi Bosznia igazságügyi rendezésének szemléleténél a jogászai érzületet kellemesen lepi meg, az — épen nem tekintve egyelőre a történt intézkedések belső értékét és megfelelőségét — azon nagy figyelem, melyben az átalakításnál a régi jogintézmények és szokások részesültek, azon jogfolytonossági szellem, mely a reformokat áthatotta, s a mely nem riadt vissza oly tetemes nehézségektől sem, mint a minőkkel az előbbi jogrendszer összes, legaprólékosabb mozzanatainak is összegyűjtése, áttanulmányozása, érvényök körének megállapítása, és használhatóság tekintetéből, a föntartható elemek megóvása szempontjából való megrostálása járt; nem riadt vissza ellenére annak, hogy oly újjáalkotások forogtak szóban, a melyeknek a modern igényekhez képest is meg kellett állaniok a sarat, de a melyek foganatosítása alkalmával lehető kíméletet kellett gyakorolni a lakosság érzülete iránt; nem riadt vissza ellenére annak, hogy oly jogrendszert kellett teremteni, a melyben összhangzatosan helyet foglalhassanak egymás mellett mohamedán jognézleteken alapuló intézmények, olyanok, a melyek az osztrák polgári törvénykönyvből merítvék és olyanok, a melyeket a magyar törvényhozás újabb termékeiből vettek át: s mindezt nem gépies egymás mellé állítás útján, hanem előre megállapított terv szerint úgy, hogy e különböző elemekből lassanként egységes jogfejlődés induljon ki, a mely tápot nyerjen mind a szervezett bíróságok szellemében és eljárásában, mind a bosnyák nép eddigi és alakuló életnézeteiben, szokásaiban és részben a hagyományokból merített, részben a fönnálló kormányzat bölcsessége által bele nevelt jogi érzékében. Egészen ugyanazon eljárás ez, ugyanazon megoldása a kényes föladatnak, mint az ind jogélet átalakítása az angol törvényhozók által, de egyáltalán nem utánczat, még kevésbé puszta másolás; egyszerűen hasonló körülmények, hasonló szükségletek következtében hasonló tekintetek által sugalt intézkedés, a mely Boszniában is teljesen eredeti és független fölfogásnak köszöni létét. A végczél természetesen Boszniában is önálló, saját talajból fakadó codificatio, a melyet azonban igen helyesen csak fokozatosan készítenek elő és ha, — a mint reméljük, az igazságügy intézésénél továbbra is az eddigi szellem marad irányadó, — ezentúl sem fognak siettetni és elhamarkodottan erőszakolni, mielőtt az újabbkori forgalom, az európai elemek beszívárgása a gondolkodásba, és az összes nép-

nek, de kivált a magasabb osztályoknak lassankénti művelődése az új viszonyok közt a jogéletet ily műveletre alkalmassá nem érleli.

II.

A mű, melyet a közös pénzügyminiszterium kibocsátott, mint említettük, tisztán szakszerű, az igazságügyre szorítkozik, s a politikai történet és fölfogások terét csak ott érinti, a hol ez egyáltalán kikerülhetetlen; a megszállás előtti igazságügyi viszonyok azonban nemcsak politikai jelentőséggel az általános politikai állapotokra visszahatással bírtak a legnagyobb mértékben, hanem magok is nagyrészt a szorosan vett jogi tértől messze eső politikai tényezők következtében nyerték sajátos alakulásukat. Mielőtt tehát a könyvnek magának ismertetéséhez foghatnánk, meg kell emlékeznünk néhány szóval azon eseményekről, a melyek oly különös viszonyokat teremtettek Boszniában és Hercegovinában, a minőket a többi, a török uralomnak valamikor alávetett, tartományokban sehol nem találunk.

A Balkán-felnszigeten általában a mohamedán hódítás mindenütt elsöpörte az ősi aristokrátiákat, s az uralma alá kényszerített népek előbbi társadalmi szervezetének még nyomait sem hagyta meg; Bosznia és Hercegovina egyedül képeztek sajátos kivételt. A mohamedán hatalom fenyegető fölényével szemben e tartományok hűbéri aristokráciája, a mely az általa nagyobb részt kegyelt Bogumil-eretnység üldöztetése miatt a katolikus egyháztól túlnyomólag úgy is idegenkedett, de a mely büszkébb volt, semhogy a görög-keleti hitet fogadja el, a melyet a paraszt jobbagység vallott, áttért az izlamra. Ez úton legnagyobb részben sikerült megtartania jószágait s megmaradnia földesúri jogainak élvezetében, bár ebben nem jogilag, hanem csak tényleges szokás alapján, mert a porta hallgatag tűrte ez állapotot, míg annak valódi természetét eltakarta a mohamedán jogból kölcsönzött műszavak használata. A porta uralmának négy százada alatt gyakran igyekezett saját hűbéri rendszerét, illetőleg a spahi adományok rendszerét érvényesíteni, de valódi, átható siker nélkül; s midőn a spahi-rendszert eltörölték, a földesurak jogai gyakorlatilag csorbíthatlanul fennmaradtak.

A társadalmi helyzeteknek s a földbirtok rendjének e szabálytalan és rendellenes viszonyai adtak alkalmat az úgynevezett agrar-kérdés keletkezésére Boszniában és Hercegovinában, és szolgáltatott ürügyet az európai diplomatiának arra, hogy e tartományok ügyeibe avatkozzék. Boszniában és Hercegovinában az agák vagy földesurak, és a kmet-ek vagy parasztek egy fajhoz tartoznak, egy nyelvet beszélnek; de a török uralom alatt halálos gyűlölet keletkezett a két osztály között. Az arisztokratikus származásukra kényes, gögös agák, azon vallási vakbuzgóságtól áthatva, a mely a határszéli mohamedanizmus sajátja, türelmetlenek, kíméletlenek és elnyomók voltak és vallási és társadalmi állásukban kétszeresen gyűlöletesek a parasztság előtt, a mely mind keresztyén, mind jobbágyi voltában elnyomva érezte magát, és a mely egyaránt hangoztatta újabban vallási jogait és állítólag ősi teljes földtulajdonát. Igaz, hogy, a mint a megszállás után kitűnt, volt számos szabad keresztyén, ámbár csak paraszt, tulajdonos, és volt igen számos mohamedán jobbágy; de az 1878-at megelőző húsz év izgalmai alatt az ügyek állásának tüzetes és részrehajlatlan vizsgálásáról szó sem lehetett, annál kevésbbé, mivel magok a bosnyák földesurak, a kiknek állása és igényei a mohamedán jog által megállapított elvekkel összhangban egyáltalán nem voltak, magával a portával is folyton hol nyílt lázadásig fokozódó, hol a fölszín alatt lappangó ellentétben állottak. Az agák legnagyobb részt nem magok művelték birtokaikat, hanem tehiflik-ekben, jobbágytelkekben műveltették jobbágyaikkal, a kiknek részt kellett fizetni a termésből, és a kiktől némely személyes szolgálatot is kieroszakoltak, ámbár jogilag a jobbágyoknak szabad költözködési joga és személyes szabadsága mindig fönmaradt. Az ősi szokás szerint a jobbágytelkek örökösödésnek voltak tárgyai, de nem végrendelkezésnek, sem élők közötti forgalomnak. A jobbágyot a földesúr el nem mozdíthatta telkéből, míg annak bármely részét művelte; a földesúr azon fölül kötelezve volt a jobbágy épületeit fölépíteni és fön tartani. Mind e vonások arra utalnak, hogy e rendszer a török hódítást megelőző időből, legalább is a XV. századból származott, a melyben hasonló rendszer uralgott majdnem egész Európában; sőt mondhatni, hogy épen azért, mivel e régi időből maradt meg a jobbágyok állása, a vallási mozzanatokot nem tekintve, kedvezőbb lett volna az, mint az újkor elején a Kelet szélén fekvő

európai keresztyén államokban, minthogy ezekben épen a XVI. század nagy parasztlázadásai óta a jobbágyok sorsa tetemesen romlott, őket röghöz kötötték és súlyosabb szolgálatoknak vetették alá.

A porta gyakran megkísértette ez állapotok megváltoztatását, mert tudta jól, hogy azok, épen birodalmának határain, rendkívül veszélyesek. Omer pasa már 1851-ben sereggel volt kénytelen a bosnyák agák ellenállását megtörni. Az 1856-diki Hatti Humajunban kihirdettetett a vallás- és jogegyenlőség, és ennek következtében a kmet-ek nyugtalanok lettek és megkezdték tagadni tartozásaik fizetését. A porta, kivált 1861 óta, hosszú sorát bocsátotta ki a javító törvényeknek, a melyekben őszinte és emberies törekvést mutatott a különbségeket kiegyenlíteni és a létező visszaéléseket megszüntetni a nélkül, hogy a földesurakat tökéletesen tönkre tegye, de e törvényeket csak részben és e részben is tökéletlenül hajtották végre Boszniában. Bekövetkezett azután 1875-ben a válság a nagy hercegovinai lázadás következtében, a melyet Montenegró és a panszláv izgatások indítottak meg, és a bosnyák vallási, agrar- és osztályellentétek kérdéseit az európai diplomacia terére vitte át. A kmet-ek közül több százezernél ideiglen átmenekült a Száván a régi határörvidék területére, és az osztrák-magyar monarchia költségén tartatott el. E körülmények, valamint az orosz-török háborúból keletkező politikai szükségek és lehetetlensége annak, hogy Törökország Boszniában és Hercegovinában uralmát visszaállítsa, együttesen idézték elő a berlini congressus azon határozatát, melylyel az osztrák-magyar monarchiát bízta meg Bosznia és Hercegovina megszállásával és igazgatásával.

Mikor a megszállást tervbe vették, főnnállott a remény, hogy a török hivatalnoki szervezet egyszerűen átvehető, és hogy minden erőszak és zökkenés nélkül fokozatosan léptethetők életbe a szükséges intézkedések; az 1878-diki fölkelés azonban teljesen fölbontotta a tartományok szervezetét, a nagy részben török idegenekből álló hivatalnoki kar a zavarok közepekkiköltözött, s a mikor 1878 késő őszén a béke helyreállott, úgy a belügyi, valamint az igazságügyi kormányzat terén teljes anarchiát talált a közös kormány.

III.

Elméletileg a bosnyák és hercegovinai jogélet a török uralom alatt teljesen a mohamedán jogrendszeren alapúlt. E jogrendszer három, lényegileg különböző elemet, tartalmazott, s e mellett abban néhány kiegészítő, bár gyakorlatilag eléggé fontos tényező foglalt helyet. Az alapot a mohamedán jogban a scher'i, a törvény képezi, tudniillik a dogmatikát, a szertartásokat, a muzulmánok köz- és magánéletét rendező szabályok foglalata. Ennek ősforrása a *Koran*, a melyhez, mint második jogforrás, a próféta hagyományszerű tanai és cselekedetei, mint harmadik jogforrás az első négy khalif döntvényei és határozatai, és mint negyedik jogforrás a mohamedán jogtudósok döntvényei járultak, a melyek szakadatlan sorban következtek, az utolsó századok fetwa-gyűjteményeit (döntvénytárait) felölelve. Az e forrásokból származott tételekhez csatlakozik az ádet, a mohamedán szokásjog, a mennyiben a szent joggal ellentétben nem áll. A török tartományokban a scher'i-t, az előbb említett jogforrásokból származó összes szabályok foglalataát Soliman uralkodása alatt aleppói Ibrahim sejk *Multeka* név alatt összegyűjtötte, s e jogkönyv, mint a mohamedán jog hanefita iskolájának irányadó műve, a mely kiegészítését lelte az újabb fetwa-gyűjteményekben, tényleg majdnem kizárólagos tekintélyre emelkedett. A *Multeka* tartalma természetesen messze túlhaladja a merő jogéletet, s 57 könyvében számos, tisztán csak vallási és ritualis szabályt is találunk; mindazonáltal kiterjeszkedik a jog minden ágára, s különösen a családi jogot illetőleg a legújabb időkig is minden részében föltétlenül uralkodó és irányadó, de ezenkívül számos szabványt tartalmaz, a mely mind a dologi, mind a kötelmi jognak egészen sajátlagos rendezését alapítja meg, és a mely e részben szintén még a jelenlegi viszonyok között is fontos.

A török mohamedán jog második lényeges alkateleme, a mely a scher'ivel, mint kinyilatkoztatott vallási joggal szemben világi jognak nevezhető, a kanun, tudniillik a szultáni parancsok, a melyeknek számos gyűjteménye keletkezett, a legfontosabb régi gyűjtemény ugyancsak Solimantól származván. Kiváló jelentőségű a kanun az ingatlanok jogát illetőleg.

A kanunnak alakilag folytatása, de valójában egészen különvált elemet képeznek az újabb reform-törvényhozás termékei, a melyek az 1839-diki gülhánei Hatti scheriftől kezdve *Tanzimat* név alatt ismeretesek és a *Destur* nevű hivatalos törvénykiadásban jelentek meg. E törvényhozás elvben teljesen szakít a régi mohamedán jognézlettel, mely szerint a szultán tulajdonképen mint a hívők feje és az alávettett hitetlenek uralkodója jelentkezett, és a helyett a modern államhatalom és a török állampolgárság fogalmából indul ki, a mely tekintet nélkül az alattvalók vallási állására, a személyes jogok teljességét, a törvény előtti egyenlőséget, a szabad vallásgyakorlatot biztosítja, és a közhatalom ervényesítésében a szigorú rendet és felelősséget, a rendes pénzügyi kezelést és a katonai kötelezettséget helyezi kilátásba. Az idegen rendszerek közt, a melyek erre befolyással bírtak, leginkább kiemelkedik a francia jog, a melyből sok tekintetben, kivált a kereskedelmi jogban, átvett tételeket az újabb török törvényhozás. A Tanzimat-törvényhozásban egyébiránt tervezve volt és lassankent keresztülvitetett a scher'i modern polgári jogéletben alkalmazható részeinek rendszeres földolgozása és az újabb törvényhozások keretébe való illesztése. Ezt Konstantinápolyban a legtudósabb ulemákból és állami méltóságokból összeállított bizottság eszközölte; munkálkodásának eredménye *Medzselle* név alatt 16 könyvben a *Destur*-ban adatott ki, s egy rész *Code civil ottoman* név alatt francziául is megjelent.

A keresztyén felekezetek és a zsidók családi, házassági és hagyatéki joga, a mely elvileg az illető egyházi hatóságok által volt alkalmazandó, «millet»-ek nevén volt e mellett ismeretes; gyakorlatilag azonban e milletek kis mérvben ervényesültek; Boszniában legalább ez ügyekben is a scheriat bíróságok jártak el az ádet, vagyis a scher'i mellett tekintetbe vett szokás-jog alapján.

Messze vezetne nyomról-nyomra kutatni a régibb bosnyák jogéletnek e forrásokból való alakulását; csak a közvetlenül a megszállás előtt fennállott jogviszonyokat kívánjuk itt röviden ismertetni.

A mi az igazságügyi szervezetet illeti, kétféle bíróság állott fönn: a scheriat-bíróságok, melyek — minden járásban egy kádival mint egyes bíróval — fölebbezés kizárása mellett jártak el a scher'i elvei szerint a mohamedánok családi, házassági s örö-

kösödési, a nem-mohamedánok házassági vagyoni és hagyatéki ügyeiben, a «wakuf», vagyis alapítványi ügyekben és számos peren kívüli ügyben, és a «nizamije» bíróságok, melyek ismét kereskedelmiekre és rendesekre oszlottak. A három kereskedelmi törvényszék egy-egy elnökből, két állandó bíróból és négy, évről-évre választott, kereskedelmi ülnökből állott; ötezer piasteren alul fölebbezés kizárásával ítélt, ezen fölül a perek a konstantinápolyi kereskedelmi főtörvényszékhez voltak fölebbezhetők. A rendes bíróságok első fokát a scheriat-bíróból, kádiból mint elnökből és a nép köréből választott két mohamedán, két nem-mohamedán ülnökből álló járásbíróságok képezték; ezek hatásköre kiterjedt minden, a scher'i, a milletek vagy a kereskedelmi törvényszékek elé nem tartozó jogügyletre; polgári ügyekben ötezer piaster készpénz-összeg, vagy évi ötszáz piaster járadék erejéig; büntető-ügyekben a kihágásokban fölebbezés kizárásával ítélték, a többiekben fölebbezhetés mellett, mely a fél tetszése szerint akár a kerületi bíróságokhoz, akár a szerajevói tartományi törvényszékhez volt intézhető. Büntettekre nézve a járásbíróságok mint vizsgáló bíróságok szerepeltek. A kerületi bíróságok egyszerűen a hat, kerülete központját képező város járásbíróságai voltak, ugyancsak járásbíróági szervezetökben; ezek jártak el mint első bíróságok a büntettek eseteiben, a melyekre nézve azonban mindig fölebbezésnek volt helye a szerajevói tartományi törvényszékhez. Ez utóbbi, mely egyébiránt legnagyobb részt csak a kerületi bíróságokkal concurráló fölebbezési forumként szerepelt, a szultán által kinevezett magasabb scheriat-bíróból és három mohamedán, három nem-mohamedán választott bíróból állott. Legfőbb fokon a konstantinápolyi fő- és semmitő törvényszék járt el, melyhez a büntettekre vonatkozó ítéletek hivatalból fölterjesztendők voltak. A bírói határozatok végrehajtását a közigazgatási hatóság, tudniillik a járások előljárói («mudir»-ok) eszközölték, míg a község igazságügyi tekintetben csakis mint békebíróság szerepelt. Az összes bíróságok előtt szorosán szóbeli eljárás dívott, a melyről a kádi jegyzőkönyvet vett föl. Bizonyítás polgári ügyekben csak tanúk által volt lehető; csak kivételesen ezek hiányában vagy tanúságuk elégtelensége esetén volt alperesnek főeskü ajánlható, melynek el nem fogadása pervesztéssel járt. A büntető eljárás csak vádra volt megindítható; a vádlottat többnyire vizsgálati fog-

ságba vetették, bár óvadék mellett szabad lábra volt helyezhető. A végrehajtás tárgyai meglehetősen korlátolva voltak, a mennyiben mindig a legnagyobb tekintettel voltak az adós körülményeire; ruházatra, lakóházra, a háznép főtartására multhatatlanul szükséges telekre végrehajtást foganatosítani nem lehetett. A hagyatéki s árva-vagyon minden bírósághoz külön állandóan kinevezett gondnoknak a kádi fölügyelete alatt való kezelésére volt bízva.

Az anyagi jog terén általában a reform-törvényhozás, a mely a scher'i és kanun mellé illeszkedett, a nélkül, hogy annak bárminő tételét határozottan eltörölte volna, rendkívüli bonyodalmakat idézett elő; gyakorlatilag azonban az a körülmény, hogy a nizam-bíróságoknak is kádi, tehát első sorban a scher'i jogban kiképzett bíró volt az elnöke, arra vezetett, hogy tulajdonképen a Tanzimat-törvényhozás igazságügyi tekintetben vajmi kevés hatálylyal bírt; csak a földbirtok-viszonyokat illetőleg volt rendkívüli gyakorlati jelentősége, bár épen e téren ütközött érvényesítése a legnagyobb akadályokba.

Teljesen szabad, korlátlan tulajdon (mulk) ingatlanoknál csupán a lakháza, udvarra és 500 négyszögméternyi telekre nézve állott fönn; minden egyéb birtok a szó legszélesebb értelmében államjóság volt, melyből a tulajdonképeni földbirtok, a kültelkek, a kanun alapján mint «mirije» adományoztatnak egyeseknek egy összegben fizetendő adományozási illeték («tapu») és évi tizedilletékek mellett. Ily alakban adományozták vissza a régi bosnyák jószágokat tulajdonosaiknak, a kiknek jobbágyaikkal való viszonyukat azután pusztán az ádet, a szokásjog szabályozta. A mirije-jószágok, a melyek alakjában e szerint legnagyobb részt jelentkezett az ingatlanon való magántulajdon, csakis a közvetlen leszármazottakra voltak átörökölhetőek; később azonban az örökösödést az első-, illetőleg másodfokú fölmenő és oldalági rokonokra is lehetővé tették, s ezek híján a közbirtokosságra, sőt a többi, a faluban lakó birtokosra is átszállottak e javak, a tapu lefizetése mellett. Végrendelésnek e tekintetben nem volt helye. A mirije-jószágokon kívül fönnállottak: az alapítványi birtok (wakuf), akár mint mulk, akár mint mirije-alapítvány, továbbá a nem adományozott jószágok, úgymint a tulajdonképeni államjóságok — első sorban az erdők — a műveletlen területek (mewat), az általános használatban levő birtokrészek, úgymint utczák, terek stb., és a

közsegi erdők és legelők (metruka). A mirije-jószágokhoz való jog az adománylevél (tapija) által volt igazolható, melyet minden birtokváltozásnál újra kellett kieszközölni, s mely egyszerűs mind a földkönyvbe ígattatott, de melyen az illető birtok kiterjedése nem volt följegyezve; innen az, hogy az írtások és foglalások nyomán egy tapija alapján az abban adományozottnál sokkal tetemesebb jószágokat bitorolt gyakran a birtokos. A mirije-jószágokban való örökösödést 1867-ben rendkívüli mértékben kiterjesztették, egyúttal pedig e kedvezményért az egyszer s mindenkorra fizetendő illetéket az évi jövedelem 15 0/0-ában határozták meg. A tapiják és a földkönyvek alapján lehetővé vált a birtokok elzálogosítása a használatnak akár átengedésével, akár visszatartása mellett. A földhitel szempontjából az újabb tapija-törvényhozás kísérletet tett a francia jelzálogrendszer életbe léptetésére, de ez gyakorlatilag csak rendkívüli zavarra vezetett. A Tanzimat-törvényhozás egyszersmind kisajátításról is gondoskodott; megalkotta 1869-ben az erdőtörvényt, a mely fontos volt főleg azért, mivel az erdőket határozottan mint állami jószágokat jelölte meg, és ugyanez évben a bányatörvényt is, melyet azonban a megszállásig tényleg kis mértékben foganatosítottak.

Mindezekből kitűnik, hogy a megszállás előtt a kezdeményezett reform-törvényhozás nagy részben papiroson maradt, és hogy a népnek a hagyományos alakokhoz való ragaszkodása és a túlnyomólag csak a régi jogot alkalmazó bíróságok mellett az újítások hatálya a fönnállott tökéletlen rendnek csak még teljesebb fölbontásában nyilvánult.

IV.

A megszállás után az első föladat a tartományok általános közigazgatási rendezése volt. Ezzel, mihelyt a katonai műveletek véget értek, először egy a közös miniszteriumokból alkotott bizottság, majd az 1880: VI. törvényezikk után a közös pénzügyminiszterium állandó osztályának magasabb vezetése alatt a tartományi kormányzat egy főnöke bizatott meg, a ki a közigazgatást a Szerajevóban székelő «boszniai és hercegovinai országos kormányzat» által vezeti. Az országos kormányzatot három osztályban szervezték: a belügyi, igazság-

ügyi és pénzügyiben. Az igazságügyi osztály feladataiúl tűzték ki: 1. az összes igazságügyi közigazgatásnak — a börtönügyinek is — ellátását; 2. a bíróságok szakadatlan és törvényszerű igazságszolgáltatásáról való gondoskodást; 3. a kegyelmezési jogra nézve a javaslattételt; 4. a törvények és rendeletek gyűjtését, összeállítását és kiadását. Elhatározták, hogy a bírói személyzet hiányának a monarchia két államából való pótlásával Szerajevóban egy társas főbíróság és a kerületi bíróságok helyein szintén társas bíróságok állíttassanak föl, a járásokban pedig vegyes járási hivatalok szerveztessenek, a melyekben a bírói teendőket kinevezett bírák lássák el. A mohamedán vallási, családi és házassági ügyekre nézve a scheriat-bíróságok rendezését vették czélba, míg a más vallások híveinek ügyeit a rendes bíróságoknak óhajtották föntartani.

Ennek következtében a bírói szervezet a következőkben alapított meg: A 47 főnállott járásbíróságot — egy-egy rendes kinevezett bíróval — elsőfokú bírói hatósággal ruházták föl az összes polgári ügyekben, összegre való tekintet nélkül, s a kihágások- és vétségeknek azon tömegében, a mely a katonai bíróságok elé utalva nem volt. A hat kerületi bíróság négy-négy rendes bíróval szerveztetett; első fokon jártak el kereskedelmi ügyekben, és a katonai bíróságok elé nem tartozó büntettekre nézve, másodfokon a kihágási ügyekben. A hét bíróból álló szerajevói főtörvényszéket általános fölebbezési törvényszék hatáskörével ruházták föl. A bírói ügykezelés nyelvűl a török helyett a szerb-horvát nyelvet fogadták el. E mellett föntartották a scheriat-bíróságokat, s külön fő scheriat-bíróságot állítottak föl, mint a főtörvényszék osztályát, a scheriat-bíróságoktól fölebbezett ügyekre nézve.

Egyidejűleg 1879-ben az osztrák katonai büntető törvénykönyv alapján, de annak némi módosításával, egy bosnyák-hercegovinai büntető-törvénykönyvet alkottak, míg a büntető eljárást 1880 végén önállóan szabályozták, az 1873-diki osztrák büntető törvény alapján természetesen az esküdtszéki intézmény mellözésével, valamint a vádelvnek némi módosításával, a meny nyiben az államügyészi intézmény hiánya következtében a vizsgálat teljesen a vizsgáló bíró kezében pontosult össze, ki azt a nyomozó elv alapján kezelte, s csakis a végtárgyaláson, midőn a vizsgálóbíró mint vádló lépett föl, érvényesült a vádelv. A katonai hatalom elleni büntetteket, a felségárulás, a lázadás, a

közcsendháborítás és a katonaság elleni fegyveres támadás büntetteit, a rögtönítélő eljárás összes eseteit s a vasutak megromlását a katonai törvényszékekhez utasították. Röviddel utóbb, 1880-ban, eltörölték a consularis bíraskodást, a mibe a külföldi hatalmak is beleegyeztek.

A mi a polgári jogot illeti, mindenekelőtt a főnállott törvények és jogszabályok kikutatása képezte a főladatot, és a *Medzsellek* es a *Destur* fordítása mindjárt kezdettől fogva igénybe vette a kormányzat figyelmét. Megindítottak egy hivatalos törvény- és rendeletgyűjteményt, elrendelték a kataszter megalkotását, részletesen szabályozták a kisajátítási, a bizonylatokra és hitelesítésekre s a váltóóvásokra vonatkozó eljárást, kibocsátották a bányatörvényt és a bányatelekkönyvi rendtartást. Tüzetes utasítást adtak ki a bíróságok számára, melyben a török anyagi jog tekintetbe vétele mellett pótló jogforrásképen az osztrák polgári törvénykönyvet állapították meg; az eredmény csakhamar az lön, hogy — az eredeti szándékkal ellentétben — az osztrák polgári törvénykönyv fő jogforrás tekintélyere emelkedett, s a török törvényeket csak mellékesen alkalmazták az azokkal nem ismeretes bírák.

Polgári törvénykezési rendtartásúl addig is, míg a szerzendő tapasztalatok alapján lehetővé válik a végleges szabályozás, a magyar rendtartás sommás eljárását vették át, tekintettel arra, hogy ez a josefinus és nyugot-galicziai rendtartás elvein nyugodván, közel rokonságban volt azzal, mely a szomszéd határörvidéken uralgott. Érdekes, idézni az előttünk fekvő müből az e téren két éven át tett tapasztalatok kritikáját.

«A magyar-erdélyi polgári törvénykezési rendtartás szerinti (sommás) eljárás a megszállott tartományokban, sajnos, nem vált be, mert abból számos, részint az igazgatás hiányos voltában, részint a bírói személyzet elégtelenségében rejlő körülmény közrehatása következtében oly eljárás képződött, mely nem felelt meg sem azon rendtartás lényegének és szellemének, sem azon igényeknek, melyeket a lakosság az új igazgatás törvénykezési rendtartása iránt támaszthatóknak vélt.

«Az eljárás nehézkessé és hosszadalmassá, e mellett aránytalanúl költségessé vált, és mégis, az igazságos döntés szempontjából, gyakran ki nem javítható pontatlansággal járt. Oly eljárás mellett, melyben a másodfokú bíróság határozatát az első fokon jegyzőkönyvileg megállapított tárgyalási és bizonyí-

tási anyagra kell, hogy alapítsa, különben sem könnyű, de alacsonyabb művelődési fokon álló lakossággal való érintkezésben meg épen nehéz a tényállást első fokon helyesen fölvenni, azaz: a felek előadásaiból a lényegtelen részleteket az ügy eldöntésére lényegesek közül kiküszöbölni és épen ezért a lényeges tényeknek és bizonyítékoknak jegyzőkönyvi megállapítása, mely az elsőfokú bíró föladatát képezi, nagy ügyességet és tapasztalatot igényel. A hol ez hiányzik, s a fölvétel a perben lényegesek iránt való tiszta érzék, a lényegtelennek éles elkülönítése híján pusztán a felek előadásának jegyzőkönyvelésévé válik, írat tömegek keletkeznek, a melyekre szükség nem volna, s a melyek a tényleges és jogi helyzetnek elannyira nem nyújtják világos képét, hogy idő múltán sem a sommás bíró maga, sem társas bíróságoknál a tanács, a mely döntenit van hivatva, sem végre föllebbezés esetén a felsőbíróság nincs azon helyzetben, hogy az iratok alapján igazságos ítéletet hozhasson. Ennek természetes következményei gyarló határozatok, vagy a tárgyalás kiegészítésének folytonos elrendelése.

«E hiányok az említett eljárásnak a megszállott tartományokban való alkalmazása terén igen rövid idő múltán és igen nagy mértékben érezhetők voltak, mivel a már magában, számra nézve is elégtelen és ismert okokból folytonos változásnak alávetett bírói személyzet, különösen a járási hivatalok bíróságainál, nem bírt azon gyakorlati képzettséggel és tapasztalattal, melynek a tartományok akkori viszonyai között kiválóan nagy foka lett volna szükséges.

«Az eljárás nagyjában és egészében írka-firkává fajult. A tárgyalások elhalasztása, czéltalan jegyzőkönyvelések, a tárgyalásra hosszú határidők kitűzése és a határozathozatalnak hónapokig tartó elodázása következtében a legegyszerűbb pereket is húzták-halasztották. Ha végre a félben a megelégedettség érzetét keltette az a tudat, hogy ügye másodfokon van, s ha remélte, hogy az ügy végleges befejezésének néz elébe, majdnem rendszerint újabb kiegészítések elrendelése következett be.

«Tény az, hogy az 1880. és 1881-dik években a főtörvényszék a föllebbezett elsőfokú határozatoknak majdnem felét megsemmisítette, s az elsőbíróságot újabb eljárásra utasította.

«Nem csoda, ha ily körülmények között a lakosság keservesen panaszkodott az igazságügyi állapotokra. E panaszok soha sem illették ugyan a bírák pártatlanságát és becsületet-

ségét, kik épen e tekintetben mindig a legnagyobb elismerésben részesültek; de a lakosság az új, hosszadalmas eljárásnak, a mely szerint a jog érvényesítése nagy idővesztéssel és költséggel járt, hátrányait annál élénkebben érezte, mert e jogviták tárgyai rendszerint csekély összegek vagy értékek voltak, és mert előbből igazi szóbeli és sommás eljárásból volt szokva.»

A perrendtartással kapcsolatban egyszersmind a bélyegügyet is szabályozták, de e tekintetben is panaszok merültek föl az eljárás költségessége miatt, s e panaszokat csak szaporította azon körülmény, hogy a jogi ügyködésnek Boszniában addig ismeretlen intézménye csakhamar viszonylag nagy arányokat öltött, mert a monarchia mindkét államából nagy számmal tolokodtak be a közönséget részben zsaroló jogi képviselők. A végrehajtási eljárás szabályozatlansága is sok bajt okozott ép úgy, mint a schariat-bíróságok hatáskörének szokás alapján a nem-mohamedánok házassági, vagyoni jogi és hagyatéki ügyeire való kiterjesztése is. Mindez okokból a tapogatózás rendszerével való szakítás és végleges szervezés s a jogrendnek végleges megállapítása mutatkozott szükségesnek; s 1882 június havától fogva, a mikor Kállay került a közös pénzügyminiszteri székre, az intézkedéseket e tekintetben öntudatos terv szerint egész erélylyel foganatosították. Nem kísérhetjük lépésről-lépésre az alkotott rendszabályok történetét, csakis a végeredményekről adhatunk számot, röviden összeállítva a rendelkezésünkre álló főbb adatokat.

A bírói szervezet két fokban állapítottatott meg. Első fokon a járási hivatalok, mint bagatell vándorbíróságok járnak el, ötven forintig terjedő ügyekben, és pedig előre kitűzött törvénytapon, mely alkalommal a járásbíró a népesség köréből a különböző vallásfelekezetekre való tekintettel a falusi bírák által választott ülnökök segédletével működik mint bagatell- s egyszersmind békebíró. A közönségnek bevonása a csekély ügyek elintézésébe, rendkívül üdvösnek bizonyult, és tényleg a bagatell-ügyeknek átlag nyolcz százaléknál alig nagyobb része került ítéleti eldöntés alá, míg a többit egység útján fejezték be. A járási hivatalhoz beosztott bíró, mint egyes bíró bíraskodik első fokon birtokháborítási, továbbá 300 forintot fölül nem haladó értékű egyéb ügyekben. A többi ügyekben a kerületi törvényszékek képezik az elsőfokú bírói hatóságot. Másodfokon

bíráskodnak a szerajevói főtörvényszék a kerületi törvényszékektől, a kerületi törvényszékek pedig a járási hivataloktól följebbvitt ügyekben. A kerületi törvényszékek hármas tanácsban ítélnek, a szerajevói főtörvényszék ötös tanácsban dönt. Mint kézbesítők a hivataloszolgák és községi közegek, mint végrehajtók a törvényszékek kiküldöttjei, és csekély ügyekben szintén a községi közegek működnek. Az eljárás nagyjában az 1881. evi osztrák perrendtartási javaslaton alapúl, némi, a körülményekhez szabott, változtatással; jelesen előkészítő iratok nem léteznek, de bizonyos rendkívüli terjedelmű, péld. számadási perekre nézve előzetes eljárás van megállapítva külön e czélra kiküldött bíró előtt. A panaszoknak a bíróságok által való jegyzőkönyvi fölvetelére állandó törvénynapok vannak kitzúzve. Ügyvédi kényszer csak a föllebezési törvényszékek előtti szóbeli tárgyalásnál van behozva. A végrehajtás, a régi török törvényekre való tekintettel, szintén külön szabályozást nyert. A mirije-jóságok nem árverezhetők el, ha az adós kimutatja, hogy a birtok három évi tiszta jövedelme a hitelezők követeléseinek kielégítésére elegendő és e jövedelmet a hitelezőknek tényleg biztosítja is; az adóssági fogságot azonban behozták. A bírói eljárás szabályozásával egyetemben az illetékeket is igen mérsékelten állapították meg és csak föllebezésekre szabtak magasabb díjakat. A mi az ügyvédi rendtartást illeti, a zugírászat kikerülésére, valamint a népesség szokásainak tekintetbe vételével az ügyvédek kinevezését határozták el; képesítésül az osztrák-magyar monarchia bármely államában letett, vagy a szerajevói főtörvényszéknél leteendő ügyvédi vizsgát követelik. Szerajevóban négy, a kerületi törvényszékek városaiban 2—2, és így összesen 16 ügyvédi állomást szerveztek, melyekhez újabban még Mostarban egy harmadik és a kereskedelmi tekintetben rendkívül fontos bréka járási hivatalnál szintén egy állomás járult. Ügyvédi kényszer nincs. A scher'i ügyekben első fokon a járási hivatalokhoz besoztott kádi ítéel, másodfokon a főtörvényszék scheriat-osztálya, mely a főtörvényszék elnökéből, két scheriat-főbíróból és két főtörvényszéki tanácsosból áll. A scheriat-főtörvényszéknél az eljárás írásbeli és nem nyilvános. A scheriat-bírák képesítését külön vizsgák szabályozása útján állapították meg. E bíróságok hatásköréhez tartoznak a mohamedán házassági kérdések, a szülők és gyermekek közötti viszony kérdései a mohamedánokra nézve, s a mulk-birtokra vonatkozó mohamedán hagyá-

teki ügyek és örökösödési perek. A scheriat-bíróságok föladata továbbá közreműködés a mirije-birtokra vonatkozó mohamedán hagyatékgyámi és gondnoki, és a wakuf vagyis mohamedán alapítványi ügyekben. A többi, azelőtt scheriat-bíróság által intézett ügyeket rendes bíróságokhoz utasították. A magyar-osztrák monarchia alattvalói külföldieknek tekintetvén, ezek hagyatékainak tárgyalását az illető ország hatóságainak tartották fenn. A gyámi és gondnoki ügyeket, valamint a hitelesítések ügyét külön intézkedésekkel szabályozták. A kereskedelmi jogot a magyar törvény alapján codificálták, a váltójogot az osztrák váltó-rendtartás alapján, míg a csődjog megalkotásánál nagyjából a magyar, de részben az osztrák törvényt is tekintetbe vették. A hitelezők védelmére, az őket megkárosító jogügyletek ellen, és a jogügyletek megdönthetőségére nézve külön törvényt hoztak, a mely lényegileg az 1884-diki osztrák törvénynek meghonosítása. Az ingatlanok tekintetében mindenekelőtt a tapiják (adománylevelek) ügyének szabályozása, s e mellett az erdő-birtokviszonyok rendezése volt szükséges. Azon elv daczára ugyanis, hogy az erdők állami javak, minden adomány nélkül, számos erdőrésztletre magánigények alakultak, s a községek erdei szolgálmai is bitorlás útján messze túlterjesztettek az eredetileg megállapított jogi és gazdasági tekintetek körén. A rend helyreállítására mindenekelőtt minden járási hivatal mellett egy tapija-bizottságot szerveztek, melynek hetenkénti ülésein az összes birtokátruházások és jelzálogügyek bejelentendők és hiteles alakban rendezendők voltak. Egyszersmind eljárást szerveztek, melynek alapján telekjegyzőkönyv fölvétele engedélyezhesse a tartományi kormányzat egyes esetekben azoknak, a kik kellő indokolással kifejtik, hogy gazdasági czélokra jelzálogkölcseket akarnak fölvenni. Az erdei szolgálmai tekintetében való határozathozatalra 1884-ben közigazgatási eljárást állapítottak meg. Ugyanez időben a telekkönyvek fölvételére s a telekkönyvi rendtartásra vonatkozó rendeleteket is kibocsátották, a telekkönyvi ügyre nézve az 1871-diki osztrák törvényt fogadva el alapul. A kataszteri fölvétel befejeztetvén, foganatba vették az erdők szabályozását, és ma már a 49 közül 32 járási hivatalnál be is fejezték. A telekkönyvek fölvételét 1885-ben szintén megkezdték, és eddig 18 járási hivatalnál fejezték be, a hol a rendes telekkönyveket már meg is nyitották.

A mi az anyagi polgári jogot illeti, fogamatba vették a *Medzselle-törvénykönyv*nek teljes lefordítását, a mely fordítás ne csak a törvénykönyv teljes szövegét, s az abban foglalt jogra vonatkozólag commentárt szolgáltatson a bírónak, hanem a mely, az általános osztrák polgári törvénykönyvnek s a megállapodott jogszokásoknak idézésével, hivatva van a különböző jogrendszerek alkalmazásával való bíraskodásnak egyöntetűségét biztosítani, s így egyszersmind a megszállott tartományok anyagi magánjogának codificatiójához alapot nyújtó műként szerepelni.

A büntető igazságszolgáltatásban fokozatosan szűkebbre szorították a katonai törvényszékek hatáskörét, csak a rögtönítélő bírói eljárást tartva fenn kivétel nélkül azoknak. Az anyagi büntető törvény tekintetében nem történt további változás, kivéven a mennyiben figyelmeztették a bíróságokat, hogy az alanyi beszámításnál kellően tekintetbe vegyék a nép ősi fölfogását. Az eljárás terén számos bajt okozott a nyomozó eljárás, minek következtében tervbe vették a büntető rendtartás módosítását az államügyészségek intézményének behozatalával, s a vizsgálatnak a vádelvre való alapításával. Minthogy továbbá a semmiségi panasz és a fölebbezés közti különbség a bosnyák népnek tudatába egyáltalában nem hatolt, valószínűleg szükségessé válik a büntető ügyekben is általában a fölebbezést megállapítani. A közönségnek bevonását a büntető eljárásba szintén kívánatosnak mondta ki a főtörvényszék és az országos kormányzat, főleg a nép jogtudatának erősítése és a közigazgatásnál való részvételre nevelése szempontjából.

A legjelentékenyebb intézkedések egész sorozata történt a börtönügy terén. Zseniczán, — a mennyire értesültünk, hazánkfia, Tauffer Emilnek kiválóan szakértő vezetése alatt, — valódi minta-intézetet alapítottak a progressiv rendszer életbeléptetésével. Ez intézet 61 egyes zárkával, 440 fogoly elhelyezésére szolgáló főépületből áll, 50 ágyra berendezett kórházzal és 74 fogolyra szánt közvetítő intézettel és gazdasággal. A szabadságbüntetéseket a büntetés megkezdésekor magánzárkában, később közös munkarendszerrel és éjjeli elzárással, és a büntetési idő utolsó szakában a közvetítő intézetbe való áthelyezéssel hajtják végre. A büntetési idő első fele okvetlenül az első és a második büntetési fokozatok mellett töltendő el; az idő másik felében közvetítő intézetbe való áthelyezés történhetik, de élethossziglan

elítelt raboknál csak tíz, tíz éven fölüli időre elítélteknél és visszaesőknél csak öt év leteltével. A közvetítő intézetben megfelelő magaviseletet tanúsított fegyenczek a büntetési idő utolsó negyedében föltételelesen szabadon bocsáthatók.

Párhuzamosan ez intézkedésekkel egyszersmind szabályozást nyert a bírák állása, es a bírák számára részletes utasítást bocsátottak ki. A szerájevói főtörvényszéknél bírói vizsgákat szerveztek és úgy a főtörvényszék, valamint az alsó bíróságok ügyrendjét a tett tapasztalatok alapján tüzetesen szabályozták.

V.

Távolról sem merítettük ki az előttünk fekvő mű részletes tartalmát s a Boszniában eszközölt igazságügyi intézkedéseknek csak legfőbb irányait érintettük, hogy meggyőződést keltünk arról, mi történt eddigelé s részben talán arról is, minő teendők maradtak fönn a jövő számára. Van azonban egy mozzanat, melyről közvetlenül semminemű hivatalos jelentés sem adhat fölvilágosítást s a melyre nézve csak a munkálatok általános benyomása alatt lehet ítélni, pedig ez minden közigazgatási működésnél, de különösen első alkotásoknál és szervezéseknel alkalmasint a legfontosabb: kellő megválasztása azon személyeknek, a kik a törvények és rendeletek elkészítésével, de még inkább azoknak életbeléptetésével és érvényesítésével voltak megbízandók. Hogy milyen nehéz egyrésztől kezdeményező s egyuttal kodifikáló hivatalnoki testületet, másrésztől teljesen járatlan elemekből, részben hagyományos, részben pedig egészen új jogintézmények kezelésére hivatott oly bírói kart teremteni, mely föladatának magaslatán álljon, hogy milyen nehéz a megfelelő helyekre a megfelelő egyéneket kiszemelni és, a nélkül, hogy visszaélésre adassék alkalom, elegendő hatalommal fölruházni, erről az utolsó húsz év óta hazánkban is bő tapasztalatokat szerezhettünk. Hogy ez a megszállott tartományokban általában, különösen pedig az igazságügyi igazgatás terén mennyire sikerült, azt mutatja azon munkatömeg, melyről könyvünk tanúskodik, mutatja a folyó ügyek ellátásában a hátralékoknak majdnem teljes hiánya, s mutatja mindenekfölött azon megelegetés, a mely nemcsak a

hivatalos jelentésekből tükröződik vissza, de főleg a concret panaszok hiányából bizonyítható.

Természetes, hogy könnyebb volt az igényeknek megfelelni ott, a hol oly kezdetleges és rendezetlen állapotok állottak fenn, mint Boszniában az occupatio előtt, hogy könnyebb volt az átalakítás munkája ott, a hol a művelt magasabb osztályok úgyszólván hiányoztak, s talán kedvezett az alkotások merészségének és határozottságának azon körülmény, hogy vajmi gyér volt azon szakértő elem, a melynek kímélni kellett volna megállapodott nézeteit vagy érzékenységét s a mely a részletekben aprólékos kritikával megzavarhatta volna a tervezeteknek nagy vonásait; sőt tagadhatatlanul némi előnyös helyzet származott a bosnyák igazságügyi kérdések fejlesztésére abból, hogy lehető volt a nehézségeket hivatásánál fogva is szaporító ügyvédi kart csak lassanként, fokozatosan és igen szerény mérvben meghonosítani. Másrészt azonban épen e körülmények kétségen kívül szaporították a tévedések alkalmait, s becsületére válik az irányadó férfiaknak, hogy oly ritkán csalódtak, s hogy a tapasztalatok a változtatásokat nagy részben igazolták, annak ellenére, vagy talán épen azért, hogy, mint a jelentés szelleméből kitűnik, mindig készek voltak esetleges hibáikat elismerni s helyesebb javaslatokat elfogadni. A tartományok szervezése nehéz föladatának megoldására szükség volt azon tartaléktalanul őszinte, minden felekezeti, sőt általában vallási előzetes megrogzött nézetektől, más szokású és hagyományú népek kormányzatának eseteiből származott előítéletektől teljesen ment, nyílt fölfogásra, a mely kész a történeti előzményekhez és helyi körülményekhez és oly sajátlagos viszonyokkal bíró népnek a nyugatiakétól teljesen eltérő életnézeteihez is alkalmazkodni. E kellék, a mely, mondhatnók, egyedüli záloga volt a sikeres tevékenységnek, egyszerűnek, szinte magától értődhetőnek látszik; de a ki ismeri a példákat, melyeket nem is messze fekvő korokban és országokban előfordúlt kísérletek az ellenkezőre nézve mutatnak föl, az nem fog habozni, hogy teljes elismerését nyilvánítsa azon talán nem mindig eléggé méltányolt, de valójában igen jelentékeny államférfúi tulajdonságok iránt, a melyek Bosznia és Herzegovina rendezésének munkáját az utolsó években minden kétségen fölüli sikerrel koronázták.

É R T E S I T Ó.

Beszélyek és vázlatok. Irta Dóczi Lajos. Két kötet. Buda-Pest, Ráth Mór. 1890.

Dóczi, a kit leginkább színművei tettek ismertté, most mint beszélyíró mutatja be magát. Kíváncsian fogtunk hozzá beszélyei olvasásához: vajon a beszélyíró fölülmúlja-e benne a színműírót, vajon azon sajátságok, melyek a színműírót jellemzik, érvényesülnek vagy módosúlnak-e a beszélyíróban? Dóczinak mint színműírónak fényoldalai inkább általános irodalmiak, árnyoldalai nagyrészt specifikus drámaiak. Párbeszédeit lyrai hév vagy szónoki lendület, elmés dialectika, szellemes ötletek jellemzik, de cselekvénye szegény vagy erőltetett, a kifejlés önkényes s a különben tűzzel írt jelenetek közül legföljebb egy-egy érthetőbb drámai helyzet emelkedik kellő hatásra. Jellemrajza épen nem biztos és eleven, a fő személyek nem eléggé érthetők vagy ha azok, inkább abstractiók, mint élő emberek, de mint ilyenekben sincs határozottabb indok, a melyből szükségesképp folyjon a tett.

Mind e sajátságokból sok van a beszélyekben, de egy főkülönbség is tüstént szemébe ötlük az olvasónak. Dóczi, mint beszélyíró, mérsékli lyrai és rhetori hevét, elmésségét s tisztán elbeszélő stílje egyszerű, tárgyias, sőt néha majdnem száraz. Személyeire bíz mindent s ezek sem sokat ömlengenek, szavalnak, mint drámai személyei, inkább elmélkednek, önmagokat elemzik és sok elmeelt és lélektani finom megfigyelést tanusítanak. Különösen illik ez *Carmela* című beszélyére, mely a legterjedelmesebb és legkiválóbb az egész gyűjteményben. De mégis, e főkülönbség ellenére is, a színmű- és beszélyíró Dóczi egy pontban föltünően összehangzanak. A színműíró Dóczi elmés és szavaló személyeinek bonyodalját épen oly

kevésbé tudja megoldani, mint a beszélyíró elmélkedő személyeiét. Mintha osztoznék hóbortjaik- vagy sophismáikban, vagy annyira szeretné őket, hogy kénytelen mindenben igazat adni nekik.

Azonban tartsunk sort. A gyűjtemény darabjai, úgy látszik, különböző időben keletkeztek. Némelyikben a beszélyíró még a színmű formájáról sem mond le, mint az *Arany és Petőfi* és *Megcsókolt* címűekben; másokban pedig, bár más bonyodalommal, ugyanazt kíséri meg, mit színműveiben már megkísérelt, mint a *Kis Murányvár*- és *Egy vegyes házasságban*. Az *Arany és Petőfi* címűnek a drámai forma nem szolgál előnyére; némi humorral elbeszélve, nagyobb hatása lett volna. A két növendék leány rajzában, a kik tanáruk ellen egy kis csejt szőnek, hogy megtudják: vajon nem szeretett-e belé valamelyikökbe, sok a mesterkéeltség, a tanárban pedig, a ki Aranyt és Petőfit magyarázva, elárulja titkos szerelmét, kevés a szeretetre méltó érdekesség. A *Megcsókolt* már sikerültebb, a drámai forma is jobban illik hozzá. Párbeszédei élénkek, a lelemény is elmés, csak az a baj, hogy Kopáry urat nem értjük eléggé: vajon csakugyan szerelmes volt-e barátja nejébe, a kit megcsókolt, vagy csak a hálaérzet ragadta el, midőn élete egy szomorú epizódját beszélve el a nőnek, ez elérzékenyült és könnyezett. Ha az utóbbi az eset, akkor Kopáry úr könnyen kivághatta volna magát és nyerhetett volna bocsánatot; ha nem, akkor más fordulatot vett volna a bonyodalom, mint a hogy vett. Lehető egy harmadik eset is, de éppen az a baj, hogy találgatjuk a lehetőséget s nem értjük a mi megtörtént. Az indokok határozatlansága, a jellemrajz nem elég világossága kiválóan jellemzik azt a két beszélyt is, melyekben Dóczy színműveivel némiképp rokon tárgyat dolgoz föl. A *Kis Murányvár* mellékdarabja Nagy Murányvárnak, azaz *Széchy Máriának*. De valamint a színműben nem értjük eléggé se Wesselényit, se Széchy Máriát: úgy e beszélyben sem tudunk tisztába jönni: vajon könnyelmű diák-kalanddal vagy komoly szerelmi történettel van-e dolgunk? Vajon egy lelkes ifjúnak eszménye lehet-e oly leány, a ki a más levelét titkon fölbontogatja és elolvassa, s vajon a szerelem felköltésére csalhatatlan szer-e a más szerelmi leveleinek olvasása, hogy így minden más ok nélkül éppen abba szeressünk belé, a kihez azok inteztetek? *Egy vegyes házasság* című beszély szintén a szerzőnek *Vegyes párok* színművének eszme körében mozog, hasonló valószínűtlenséggel. Egy antisemita s e mellett ultramontán bárónó reá akarja venni egyik szegény rokonát, Kerényi grófot, arra, hogy a főrendiházban a zsidó házasság ellen szavazzon. Kerényi gróf,

a ki nem használja czímét, s más név alatt jogakadémiai tanár egy kis városban, meglátogatja a bárónőt, de Helley Józsefnek, a gróf egyik legjobb barátjának adja ki magát, mint a kérdéses ügyben megbízottja, s megkezdődik az értekezlet a fiatal bárónő és Helley között, a ki zsidónak mondja magát és erős leczkét tart a bárónőnek az antisemitismus korlátoltsága- és brutalitásáról. A bárónő megszéldül s antisemitából philosemita lesz, Kerényi gróf pedig levetve álarczát, bemutatja magát a rokonoknak. Szívesen elismerjük a Kerényi gróf szónoklata szépségét és igaz voltát, de a főnforgó viszonyok között ilyenmő hatásban oly kevésbé hiszünk, mint a *Vegyes párok* jeleneteiben. A szónoklat hatásának nemcsak æsthetikai okai vannak, hanem lélektaniak is, s ez utóbbiak épen oly kevésbé fenyekednek a beszélyben, mint a színműben.

Nem csak e négy beszély, hanem az egész gyűjtemény a jelen életről van merítve, de mégis, mintha némi mesés köd borongana rajtuk, a társadalmi viszonyok körrajzai el-elmosódnak s a személyeken legtöbbször nem annyira a költő alakító erejét érezzük, mint erőszakát. A *Pensum* címűben a kiinduló pont hibás. E mű tulajdonkép nem beszély, hanem satira akar lenni, mely az újkori naturalismust gúnyolja. A költő abból indul ki, hogy napjainkban az iskolai írásbeli dolgozatok mellőzik az elmélkedést s a leírásra fordítanak minden gondot. Bemutatja egy felső gymnasiumi tanuló iskolai dolgozatát a tanár jegyzeteivel, mint a naturalista ízlés bizonyítványát. Úgy látszik, Dóczy nem tudja, hogy az úgynevezett descriptio sokkal inkább divatozott a régi iskolai gyakorlatokban, mint a mostaniakban. A descriptio divatja, a mely a múlt század végén s a jelen elején annyira uralkodott az európai és a magyar irodalomban, iskoláinkban sokáig fönmaradt s még ma sem szorúlt ki teljesen, de semmi köze az újkori naturalismussal. Hogy naturalista ízlés uralkodnék iskoláinkban, arról nekünk nincs tudomásunk s Dóczyinak nem az iskolai gyakorlatokat, hanem irodalmunk némely újkori jelenségeit kellett volna satirája alapjául vennie. — *Saeckerhets-Tuendstickor* bohózatos tréfa, elég jókedvűen elbeszélve, de itt is épen a kiinduló pont, az orvos és szobaleány légyottja, kissé erőltetett, pedig a bohózat minden fájában épen az a fő, hogy a költő a mű elején tudjon hitetni s magával ragadni az olvasót, a ki aztán könnyen elhiszi neki azt is, a mi kevésbbé hihető. — A *Mennyi* című jól gondolt és jól írt beszélyke, de még jobb lett volna, ha a Lezsinszky báró rajzában egy pár oly rokonszenves vonással is találkozoznánk, melyek megértetnék velünk, hogy Anna kisasszony csak-

ugyan örömet meg hozzá férjhez. Azt értjük, hogy Zalabér úrtól elfordul, de azt már kevésbé, hogy Lezsinszkybe szeret. A szerelmet nem szükség ugyan indokolni, de minden esetre úgy kell rajzolni, hogy hihessünk benne. — *A gróf szava* és *Fifine boszúja* meglehetősen bizarr művek oly bonyodalommal, melyeket a legnagyobb tehetségű költő sem igen tudna kielégítően megoldani. Mellettök a maga egyszerű ártatlanságában mintegy szégyeli magát a *Hogy járt Heteyi uram* című, mely Kisfaludy K. és Fáy komikai beszélyeire emlékeztet, csakhogy ezeknél kevésbé sikerült.

Úgy látszik, hogy Dóczi csak azért gyűjtötte össze e különböző időben és sebtiben írt beszélyeit és vázlatait, hogy mintegy kíséretül szolgáljanak a legterjedelmesebbnek és legújabban, legtöbb gonddal írottaknak, melynek címe *Carmela*. Valóban e mű mind jellemrajz, mind szerkezet tekintetében komoly gondot tanusít. Különösen feltűnő benne a jellemrajz minél szabatosabb kidolgozására való törekvés. Négy személy jellemrajzát veszszük: Portenstein herczegét, a ki unalomból utazik és sajtáságos bölcséletből nőcsábító, hogy feleséget találjon magának; Carmeláét, egy olasz vendéglős híres szépségű leányáét; Pártos festőét, kinek a herczeg pártfogója volt; és végre Montelione herczegnőét, a ki ledér gondolkozású, de különben erkölcsös nő. Dóczi nagy kedvvel, különös előszeretettel rajzolja mind a négyet, de művének hőse s neki magának is kedvence Portenstein herczeg. Ez ifju nagy úr, nagy kártyás és eladósdott, különösen nagy összeg becsületbeli adóssága van. Bátyja csak úgy hajlandó kifizetni adósságát, ha lemond a majoraturáról öcsese javára bizonyos évjáradék fejében s tíz évre elhagyja Németországot. Nem fogadja el az ajánlatot s házasság útján akar kiemelkedni a bajból. Ügynök által alkudozni kezd egy gazdag emberrel, a ki Oroszországban nagy kőolaj-aknából számos milliót kívül bárói címet is nyert s nem rég Berlinbe jött, hogy súlyos bajából kigyógyíttassa magát. Van egy szép, Melitta nevű, leánya, a kit örömet adna nőül a herczegnek. A herczeg beleegyezik a házasságba, de látni sem akarja a leányt. Az alku Melitta beleegyezésével is megkötetik, de ezalatt az atya meghal, a leány visszaküldi a herczegnek az egyezményt, oda csatolva a szükséges összeget is, adósságai kifizetésére, mint kölcsönt. — «Ha valamikor oly helyzetben lesz — írja neki — kell oly helyzetbe jönie, hogy a kölcsönt megfizethesse, akkor szabadon válaszszon, akar-e nejevé tenni vagy sem. Várok, de várakozásom önt ne kötelezze semmire.» A herczeg megszegyenülve, visszaküldi a pénzt, elfogadja bátyja föltételeit s útnak indul a nagy

világba. Melitta szintén utazik s férjhez megy egy vén olasz herceghez, a ki nem sokára meghal. A fiatal özvegy bolyongani kezd a nagy világban, szeszélyeinek és művészi hajlamainak élve. A herceg Velenczében megkedvel egy fiatal festőt, Küstner Oszkárt, útítársúl veszi s műkedvelősködik társaságában. A festő komoly, majdnem puritán érzelmű, a hercegnek pedig különös fogalmai vannak a szerelemről és házasságról. Ő örömet meghódít, elcsábít bármely leányt és nőt, a ki neki megtetszik s lelki furdalás nélkül oda hagyja, ha megunta s rendesen az első mámor után már meg szokta őket unni. Ezért eddig minden nőt csak egyszer szeretett életében, a mikor tudniillik elcsábította. A házasságnak elvben nem ellensége, de úgy, a mint főnnáll, éles bírálója. Azt hiszi, hogy ifju és leány, a mikor házasságot kötnek, nem ismerhetik egymást s igazában nem köthetik le magokat. Bizonyos ideig egymással kellene élniök s így teljesen megismerkedve, biztosabban köthetnék le magokat vagy válhatnának szét. Ő csak ilyenemű megismerkedés után kész valakit nőül venni, épen azért folyvást hódít, csábít, de a keresettre még nem talált reá. Olaszországban, álnévvel, mint festő egy híres szépségű leánynyal, Carmelával, akar a maga módja szerint megismerkedni, a ki Capri mellett egy falusi vendéglős leánya; hívja barátját, Küstnert is, de az nem megy. A kaland nem sikerül, a herceg a leányt nem is láthatja, mert az atya megtudta a vélt festő kilétét s kiadta neki az útát. Visszatérve Capriba, kéri Küstnert, hogy váltsa fel őt a vendéglősnél s hozzon hírt, hogy a leány csakugyan oly szép-e? Ez hajlik kérésére, leginkább azon okból, hogy a leányt eltávolítsa. Csakugyan reá is beszéli a vendéglőst, hogy költözzék el onnét, sőt e célra pénzt is kölcsönöz neki, a hercegnek pedig megírja, hogy a leánynak nyoma veszett, s ha a jövőben valakit megtisztele barátságával, soha se bízza meg oly szereppel, mint őt. Carmela atyja Rómában telepedett le, hol alkalmazást nyert, de megbetegedett s irt Küstnernek, hogy látogassa meg. Ez teljesíti kérelmét, de már haldokolva találja. Halála után részvétből, szerelemből nőül veszi a szép és jó leányt; Bécsben telepedik le, mint magyarországi születésű, Pártosra változtatja nevét s igen szép állást vív ki Bécs művészei között. Montelione hercegné is Bécsbe kerül és szorgalmasan látogatja Pártos műtermét. Nem sokára várat magára Portenstein herceg is, ki szintén Bécsbe érkezik; a műtárlatban föltűn neki Pártos festménye, régi barátja modorára ismer benne s fölkéri egy bárót, hogy ismertesse meg a művészszel. A báró bejelenti Pártosnak Portenstein teendő látogatását. Pártos zavarba jó, őszintén

bevallja a bárónak s a hercegnének a herceggel való viszonyát és neje, Carmela, történetét s tanácsot kér tőlök. Azt határozzák, hogy Carmelát el kell tüntetni s Pártos a hercegné társaságában még az nap el is küldi Abbaziába. Hogy Pártos nejét miért bízta épen a hercegnére, a kinek gondolkozásmódja rossz hatással lehet reá, azt nehéz megérteni. Alkalmasint azért, mert különben a bonyodalom nem fejlődhetnék tovább. A herceg meglátogatja Pártost, egymásra ismernek s kibékülve nevetnek a Carmela történetén, mint ifjúkori bohóság. Azonban a herceg névtelen levelet kap Abbaziából — a hercegné írta — mely fölszólítja : ha látni akarja Carmelát, jöjön Abbaziába. A herceg oda utazik s megismerkedik két nővel, kiknek mindegyike Carmelának adja ki magát. Egyikbe, a hercegnébe, bele szeret, de nem tudván eligazodni a dolgon s Pártos művének gondolván az egészet, ír neki, hogy föltalálta Carmelát, nőül akarja venni. Pártos megíjvedve, Abbaziába utazik. Azalatt a herceg még inkább bele szeret a hercegnébe, sőt a maga módja szerint el is csábítja. Pártos megérkezvén, a tévedés és álokoskodás kiderül. A herceg nőül veszi a hercegnét, híven követve elméletét, azonban nem tudjuk : vajon néhány hónap múlva nem únja-e meg s így elmélete nem vall-e kudarcot.

E vázlatból inkább csak árnyoldalai tűnnek ki a műnek. Fényoldalai így elvesznek : a kellemes elbeszélés, ügyes szerkezet, szellemes párbeszédek és elmélkedések s a jellemrajznak nem egy finom árnyalata. De ha még több báj s gazdagabb tehetség nyilatkoznék is e műben, mintegy megsemmisítené azt a megoldás léha hóbortossága. A költő tulajdonkép Portenstein herceg szószólója, győzelemre segíti elméletét és hirdeti, hogy ez a valódi szerelem, ez az igazi házasság. Dóczy kedveli a szokatlant, az ingerlőt, a sophismát, az absurdumot s lélektani és erkölcsi ellenmondásokba keveredik. Mi azt hittük, hogy ez csak forrongó tehetségének küzdelme, de ha így folytatja, azt kell hinnünk, hogy ez tehetségének fő jellemvonása.

—i.

Bobula János. Magyarország iparügye. Buda-Pest, 1888. Kókai Lajos bizománya.

Nem sokan értik közülünk a könyvcsinálás művészetét. Kevesen vannak, kik műveik összeállításánál a világos és logikai berendezésnek oly fokát tudnák elérni, mely mellett a mű egyes részei tar-

talmuknál és helyöknél fogva emelnék az egésznek hatását és sikerét. E tekintetben az előttünk fekvő terjedelmes füzet sem tesz kivételt.

Az ipar múltjával foglalkozni kellett azért, hogy megértsük a jelent, a mai állapotokat vázolni kellett azért, hogy meglegyen a kiinduló pont azon javaslatoknál, melyek a jövő fejlődésnek igyekeznek irányt adni.

A három rész, melyre a műnek ily módon oszlani kell, önként kínálkozik, a valóságban azonban a két utolsó összefoly s így nehezíti az áttekintést.

A munka ugyan három részre oszlik, de míg a másodikban a jelen állapoton kívül a javaslatok is fölvétettek, a harmadik oly tárgyakat ölel fel, melyek az általunk jelzett két utolsó kategóriába lettek volna beosztandók.

Kifogásainkban itt még nem állhatunk meg. Meg kell jegyez-nünk, hogy a részletekben is sok az, mi nem állja ki a kritikát.

A stíl maga sokszor nagyon alacsonyán mozog a nélkül, hogy népszerűvé tudna lenni; az egyes oda vetett állítások, történelmi igazság szempontjából nem egyszer helyesbítésre szorulnak.

Szerzőnk bizonyára nem ismeri sem az angol viszonyokat, sem a nagy Turgot életét és törekvéseit, ha azt állítja, hogy az ipar szabadságát Franciaország hozta be 1791 és 1810-ben,*) a mi alatt bizonyára azt érti, hogy ez volt az első kísérlet az ipar szabadságának meghonosítására.

Mit szóljunk ahhoz, «hogy szerinte Németországban eleinte a tudósok képezték a polgári középosztályt» s csak később csatlakoztak hozzájuk az iparosok és a technika emberei? **)

Vajon szerzőnket, mint építészt, Nürnberg classicus stílú városháza és jólétről tanúskodó polgári lakásai, a Hansa városok egykori fénye, és mindazon emlékek, melyek a középkori német városi élet fejlettségére utalnak — nem figyelmeztették-e arra, mily igaztalan fönti állítása s mily erős volt a polgári osztály Németországban már századok előtt?

Vajon nem jut-e a tényleges viszonyokkal csodálatosan ellentétbe akkor, midőn azt állítja, hogy nálunk a tőkehiány miatt gondolni sem lehet arra, hogy iparvállalatok magán úton jöjjenek létre? ***)

---

*) 119. l.

**) 79—80. l.

***) 345. l.

Ilyen és hasonló hiányok mellett a másod és harmad kézből vett, sokszor teljesen fölösleges idézések nem fogják oda segíteni szerzőnket, hogy műve a tudományos kritikát minden ízében kiállja. Ő azonban a doctinaire kétes dicsőségét azt hiszszük nem is vágyik elnyerni. Mint maga is mondja, «csak oda akar hatni, hogy az ipar szükségét kimutassa és az iparpolitika behozatalának barátokat szerezzen.»*)

És erre művének minden fogyatkozása, irányának germanismusai mellett is sok igénye és qualificatiója van.

Nekünk nincsenek Grote-jaink, a kik a főkönyv lezárása után örömet találnak a letűnt classicus világ tanulmányozásában s Hellas történetével gazdagítják hazájok dicsőségét; nincsenek minisztereink, kik leszavaztatásuk után «mosolyogva vonulnának könyveik közé»; e helyett a gyakorlati élet emberei s a tudományt és nemesebb eszményeket képviselő kicsiny csoport törekvései közt nyílt a szakadás. Mintha irtóznánk a mélységtől s meglegednénk azzal a tudással, melyet a hírlapok nyújtanak, nem vágyunk más nemesbülésre, mint a melyet útczáink élete, hézagos társadalmi életünk adhat. «Csak tudóssá ne neveld fiaidat!» adta tanácsul egy nagyon is activ államférfiünk rokonának, ki e tárgyban gazdag tapasztalatait óhajta igénybe venni. Bobula szakított ez előítélettel. Szilárdabb támasztékot keresve nézeteinek annál, mit közéletünk forrongó, változó véleménye adhat, visszanyúlt a múltba, rendszerbe foglalni igyekezett a jelent s a tudományra támaszkodva, igyekezett kifejteni javaslatait.

Művén az ipar iránti lelkesülés és azon meggyőződés vonúl végig, hogy ipar nélkül se hatalmas, se gazdag nép nem lehetünk. Bár mennyire igyekeznek is azonban az iparos osztályt védeni, nem hiszi, hogy a jelen helyzetből másként, mint az állam közvetlen, messzi szétágazó és tervszerű intézkedései által kigázolhassunk.***) Szerinte úgy a törvényhozásnak, valamint a kormánynak több figyelmet kell fordítani az iparra, mint tette eddig, sőt alakítson gyárat is, ha kell.

A programm tehát nem új, és nem mutat valami eszményi fölfogást nemzetünk gazdasági értékéről. Szerintünk egy nagy eredendő bűne van, mely megvalósítása esetén bukását idézné elő. Nem titok, hogy a magyar állam ez ideig sokkal egyszerűbb, elemibb s az egye-

*) IV. 1.

**) 341. 1.

sek által semmi körülmények között meg nem oldható föladatoknak sem tudott urává lenni. Mind a mellett iparosaink készek új föladatokat róni reá és nem egy még el is hiszi, hogy véleménye az egyedül helyes. Azt látják, hogy közigazgatásunk sok nagyon egyszerű dolgot elérni nem bír és ez csodálatos módon azon meggyőződésre vezeti őket, hogy a bonyolult föladatoknak sikeresebben fog megfelelni.

Bobula művének megjelenése óta egyébiránt nagyot változott a világ. Az ipar fejlesztésére irányuló állami actio megindult s a közel jövőben még nagyobb arányokat fog ölteni. Az állam támogatni fogja a vállalkozókat, minden rendelkezésre álló eszközzel, de — igen helyesen — maga nem állít gyárat.

A közel jövő egyébként is a gazdasági föllendülés korának ígérkezik. Az Egyesült Államokban, Franciaországban, mindenek fölött pedig Angliában az ipar egyes ágaiban oly tevékenység uralkodik, mint évek óta nem. Németországban alig győzik regisztrálni az új vállalatokat, az aranyesőből ki fog jutni nekünk is. A vas és kőszén ára emelkedőben van, sőt más árúczikkek is hasonló irányzatot követnek. Az állam végre megszűnik deficitje számára igénybe venni a polgárok megtakarított millióit s azok, bár első sorban a földbirtok árát fogják emelni, részben segítségére lesznek az iparnak is. A miről annyian álmodtak, el fog jönni, hazánk nagyobb mérvben fog fejlteni az ipar tekintetében is. —f.

Földünk fémdarázsainak magánrajza (Monographia chrysididarum orbis terrarum universi). Írta : Mocsáry Sándor, nemzeti múzeumi segédőr és a magyar tudományos akadémia levelező tagja. A magyar tudományos akadémia III. osztályának külön kiadványa. Budapest, 1889. 643 nagy ívoldal. Két tábla rajzzal. Ára 20 frt.

Az állattani tudomány óriás léptekkel halad előre. Ma már az ember kutató szelleme nem elégszik meg az egyes ismeretlen állatfajok pusztá leírásával, megkülönböztető jeleik megállapításával, az egyes országok és vidékek faunájának kutatásával, hanem iparkodik a boncz-szövetteni szerkezetet földeríteni, az állat életfolyamán mutatkozó alakváltozásokat, a keletkező, fejlődő és ivarérett alakokat teljesen megismerni és a rokonfajok morfológiai szerkezetével összehasonlítani. Kutatja azok életviszonyait, életmódját, elterjedését, szellemi tehetségeit és képességeit. És mindezen

alaki és élettani tulajdonságok alapján azután csoportosítja őket, s a mennyire lehetséges, kimutatja keletkezésüket és egymáshoz való rokonságukat. Ily óriás terjedelme van az állattannak. Minthogy e roppant kiterjedésű tudományt egy ember magában nem művelheti sikeresen, azért a munkafelosztás elve alapján az egyes tudósok egy-egy szakot, egy-egy állatcsoportot választanak s specialistákká válnak; de azért az anatomus, az embryologus, a systematikus vagy az entomologus egyaránt becses munkát végeznek, mert mindnyájoknak csak egy közös céljok van és kell lenni, tudniillik az anyag, tények és tapasztalatok összegyűjtése alapján a tudományt előre vinni, az állatvilág nagy törzsfáját megállapítani. És ezért van az, hogy az egyes magánrajzok e különböző irányok bélyegét hordják magokon, a mennyiben lehetnek szövettani, boncztani, fejlődés-tani vagy tisztán systematikus monographiák. A szóban forgó mű sem egyéb systematikus monographiánál, mely a hártvás szárnyú rovarokhoz tartozó fémdarázsokról szól.

A fémdarázsok mindeddig se a külföldi, se a hazai állattani irodalom részéről nem részesültek kellő figyelemben és méltásban. Igaz ugyan, hogy elszórva találunk egyes adatokat, de rendszertanilag részletesen tanulmányozva, az ismert fajok összeállítva és leírva, élősdi életmódjuk, földrajzi elterjedésök, synonymájuk megállapítva, sem boncz- és szövettani szerkezetök földcritve még nincs. Legnagyobb munka még Dahlbom alapvető műve, de ebben is csak 207 faj van leírva. E hiány indította Mocsáryt arra, hogy 1879-ben az akadémiai Vitéz-féle pályázatra a magyarországi fémdarázsokat írja össze, melynek alapján azután földünk eddig ismert összes fémdarázsainak rendszertani magánrajzát készítette el.

A munka bevezető részében mindenekelőtt számot ad arról, hogy hogyan és honnan tudta a fémdarázsokra vonatkozó összes irodalmat megszerezni, és hogy mely múzeumok és magányosok szívességéből jutott az eredeti, tipikus példányok birtokába, leírás és összehasonlítás céljából. Azután ez élősködő szépszínű fémdarázsoknak rövid ismertetését és életmódját nyújtja, — elmondja, hogy a levél-, magánéltű, redósszárnyú és kaparó darázsoknál, nem különben méhféléknél, tehát saját rendökbe tartozó alakokon élősködnek, — továbbá, hogy neveiket tűz- vagy rézvörös, aranyos vagy zöldes aranyos, piros, zöld, kék vagy violaszín színezeteinek pompás ércfényétől nyerték. Leírja gyönyörű színjátékukat, mely minden mozdulatnál változik, a miért is bátran «a rovarvilág kolibriainak» lehet őket nevezni. Majd áttér előfordulási helyök és idejük, tartózkodási

viszonyuk és földrajzi elterjedésök leírására. 1888. év végéig összesen 757 faj volt leírva, ebből azonban 226 synonym, marad tehát 531 faj, melyhez 178 új faj és 19 új változat járul, s így az eddig ismert összes fajok száma 733. Ezek közül Európában 229, Ázsiában 213, Afrikában 190, Amerikában 164 és Ausztráliában 34 faj él. Európa egyes országai közül Franciaországból 98, Magyarországból 92, Németországból 63, Oroszországból 76, Törökországból 81 stb. faj ismeretes. E számok világosan mutatják, hogy Európa fémdarázsokban elég gazdag, és hogy hazánkat egyedül Franciaország múlja fölül hat fajjal, pedig a franciaországiakat már több mint 100 éve kutatják, míg a hazánkban élőket csak az újabb időben kezdték gondosan gyűjteni.

Az általános rész után az irodalmi kútforrásokat ismerteti (1—21. l.). A múlt év végéig körülbelől 241, különböző nyelven írt mű jelent meg, melyek közül külön betűsoros névjegyzékben sorolja föl azokat, melyek az egyes fajok leírását tartalmazzák (167.) és azokat, melyekben elszámolások vagy biológiai megfigyelések vannak. 21—24. lapon a fémdarázsok ismeretének történetét és a rólok megjelent nevezetesebb műveknek kritikai leírását adja. Azután röviden jellemzi a fémdarázsok családját, nem különben az egyes alcsaládokat, csoportokat, illetőleg nemeket és azok, valamint az egyes fajok meghatározására szolgáló kulcsokat nyújtja. Legvégül az egyes fajokat írja le részletesen és pontosan. Mindenhol kiemeli a synonymákat, fölemlíti az egyes termő helyeket és azokat, a kiknek birtokában azon tyikus példány, a melyről az illető fajt leírta. Összesen 733 fajt ír le, ebből a tudományra nézve 178 új faj és 19 új változat van. Az új fajok közül nyolcz, a változatok közül pedig kettő Magyarországból való (*Cleptes ignitus* vr. *scutellaris*, *Ellampus auratus* vr. *virescens*, *E. angustatus*, *E. Horváthi*, *E. similis*, *Holopyga iucunda*, *Hedychruma semiviolaceum*, *Chrysis Kuthyi*, *Chr. filiformis*, *Chr. Thalhammeri*). Európa többi országaiból 51, Amerikából 31, Afrikából 35, Ázsiából 38 és Ausztráliából 7 új fajt ismertet. Legvégül kiegészítésül az egyes fémdarázsoknak eddig ismert gazdáit sorolja föl rendszeres kimutatásban, az illető nevét mindenhol zárjelbe téve.

Az egész munka latinúl van írva, a bevezető általános rész azonban még magyarul is megtalálható. Mellékelve van két tábla rajz, 92 természethű ábrával, melyek az egyes fajok meghatározását nagyban elősegítik.

E munka tíz évi szakadatlan bűvárkodásnak az eredménye.

A szerző nem kímélt sem időt, sem fáradságot; beúztatta hazánk egyes vidékeit, csakhogy élettani megfigyeléseket tehessen és adatokat gyűjthessen, levelezésbe lépett az összes múzeumokkal és gyűjtőkkel, egyszóval folyton kizárólag a fémdarázsokkal foglalkozott és ez meg is látszik művén, mert rendszertanilag oly alaposan, oly behatóan és világosan kevés mű van megírva, illetőleg összeállítva, mint a szóban forgó. A meghatározásra szolgáló táblázatok, az egyes fajok leírása mind jók, elég rövidék és könnyen érthetők. Az összes adatok áttekinthetően vannak kiírva és csoportosítva. Mind azt, mire egy entomologusnak, a ki a fémdarázsokkal részletesen akar foglalkozni, szüksége lehetne, föltalálhatja benne. Latin stíljé folyékony, csakhogy az ára (20 frt) talán egy kicsit túlságosan nagy.

Valóban kár, hogy az egyes adatok földrajzi elterjedéséről — könnyebb áttekintés céljából nem adott táblázatos kimutatást, és hogy különösen a fémdarázsok általános boncz- és szövettani szerkezetét, morphologiai tulajdonságait nem tárgyalta legalább oly mértékben, hogy az ember belőle egy *Chrysis* általános alaktani viszonyait megtanúlhatta volna. No de ez mit sem von le a mű értékéből, a mely mind alak, mind nagyság és tartalom tekintetében nemcsak a hazai, hanem a világ entomologiai irodalmában is számot tesz, és a szerzővel bátran elmondhatjuk, hogy messze földek tiszteletét és meleg elismerését fogja az ő (tudniillik Mocsáry) őszinte hálájához csatolni a m. tud. akadémia iránt, mert azt egy állattani múzeum és szakbúvár sem nélkülözheti.

Vámgel Jenő.

SZÓKÉSZLETÜNK ORTHOLOG SZABÁLYOZÁSA ÉS AZ ISKOLA.*)

Bizony, csak szelet vetnek és forgó szelet aratnak.
Biblia.

Nem örömet nyúlok a kényes kérdéshez, mely annyszor bolygatva, már-már talán unottá is vált. De velem a tudomány érdeke és lelkiismeretem parancsolt, s én hanyatló koromat sem vévén tekintetbe, itt állok, hogy a közműveltségünket compromittáló tudákosság ellen tiltakozó szavamat hallassam és a józan ész védelmére keljek.

Minek előtte azonban ezt tennem, legyen szabad kettőt megjegyeznem.

Egyik az, hogy midőn ez ügyben most már negyedszer szólalok föl, erre a kérdésnek újabb fejleményei ösztönöztek, melyek intőleg rámutatnak arra, hogy «proximus ardet Ucallegon». Minthogy pedig a veszedelem, melynek elhárítása érdekében fölszólalásaim történtek, ma már tetőpontjára hágott, szükségessé vált a dolgot úgy adnom elő, a mint az történelmileg fejlődött, és a mint a fejlődés folyamatja, fájdalom, aggodalmaimat fokról fokra mind jobban igazolta.

A másik az, hogy óvást kell tennem minden olyan föltevés ellen, mintha fölszólalásom pro aris et focis történnék. Erre nézve ki kell eleve jelentenem, hogy szótárimról csak annyiban lesz értekezésemben szó, a mennyiben azok szerkesztése a neologia ügyéhez fűződött volt, és dolgozataim eleintén az újítások terjesztésére, később túltengést és elfajulást tapasztalván, azoknak szűkebb korlátok közé szorítására szolgáltak.

---

*) Fölolvastatott a magyar tudományos akadémia folyó év január 7-dikén tartott ülésében.

Épen ötven esztendeje ugyan is, hogy magyar szótárírással és azzal foglalkozom, hogy nyelvünket a németek részére hozzá férhetővé tegyem. — Magyar és német szótáromnak 1841 óta egymásután megjelent különböző kiadásai, mint mind mennyi új dolgozatok, a nyelvfejlődés különböző stadiumait tüntetik föl, a mennyiben mindenik a megjelenése korában dívott szókészletet egész teljességében törekedett földolgozni; az a szókészlet pedig a szerint a mint a társas élet különböző tényezői: tudomány, művészet, ipar, kereskedelem stb. mind teljesebb mértékben a magyarság körébe vonattak, egyre növekedett, és itt-ott olyannal is bővült, mi csak ideig óráig, mintegy jobb hiányában vétetett használatba, s azonnal kiesett a forgalomból, a mint a fejlődő nemzeti szellem találóbb s a nyelv törvényes formáinak megfelelőbb kifejezéseket teremtett.

Nem sokat állítok, ha kimondom, hogy szótáraim egymásután következett kiadásaiiban, a magyar nyelv fejlődésének félszázad alatti fázisai sorra tükröződnek, fény- és árnyoldalaik egyforma feltüntetésével.

Igazi sisyphusi munka volt, a mit e téren végeztem. Mert bár gyakorlati föladatombhoz képest azt kell vala szem előtt tartanom, a mit Medgyesi Pál úgy fejez ki, hogy «a szó valamint a pénz az jó, a mely elkél»; mégis mind elejétől fogva tisztán állott előttem, hogy a mondva csinált sok új szó szükség nélkül való elszaporítása utoljára is a beszéd érthetőségét veszélyeztetné.

Erre való tekintettel szótárom első nagyobb alakú kiadásának előszavában ekképen nyilatkoztam:

«Csaknem legyőzhetetlen nehézséget okoz a magyar szótárírónak a századunk harmadik tizedében fölkapott, és most már a kellő korlátok közé vissza nem szorítható újítási vágy, mely erőnek erejével el akarja velünk hitetni, hogy nyelvünk ma szintúgy mint ezelőtt harmincz évvel véghetetlen szegény, s hogy a derűre borúra faragott új szók gazdaggá teszik . . . Hova fogjuk nyelvünket oly mohó újítgatásokkal juttatni, előre megjósolni nem merem; de annyi bizonyos, hogy a szótárírónak azzal is meggyűlik a baja. — Én ismerve szótárírói tisztetemet, fölvettem mindazt, mit a közönség jónak látott fölkarolni, s így még az utálatos tanonc szónak a becsületes *tanuló* vagy *tanítvány* mellett is helyet kellett szótáromban adnom, mert a szó már széltire használtatik.»

A mit a szükségtelen újítgatás és szófaragás ellen e nyilatkozatomban megpendítettem, azt a következő 1857-dik évi július 6-dikán a magyar tudományos akadémiában fölolvastott *Nyelvújítás és nyelvrontás* című értekezésemben elég bőven ki is fejtettem, megállapítván szorosán a határvonalat, a meddig az újítás jogosult, és melyen túl a nyelvrontás kezdődik.

Olvassa el bárki azon, több mint 32 évvel ezelőtt írt értekezésemet, és látni fogja, hogy a később föllépett újabbkori orthologia alaptételei ez értekezésemben oly határozott kifejezést nyertek volt, hogy fejtegetéseimet bátran azzal rekeszthettem volna be, a mivel az újabb orthologia kezdte, hogy *ne újíts!* a nyelv ismert törvényeivel ellenkező módon szókat ne alkoss! mert hevenyészett nyelvbővítésre ma már semmi szükség.

S valóban, nem mondom, hogy az én fölszólalásom okozta, de tény az, hogy az ötvenes évek végén túl nyelvünk fejlődésének folyama rendes medrébe tér, és újonnan koholt szókkal csak nagy ritkán találkozunk; sőt az olyféle vakmerő szóalkotások, minők a harminczas években napi renden voltak, mint: *alany, anyag, elnök, elnököl, elv, élv, élvez, érv, írvél, szerep, szerepel, szerv, szervez, terv, tervez,* stb. stb. merőben lehetlenné válnak.

Ezzel a szótár-íróra nézve a nyelvújítás kérdése elég szerencsésen végelintezést nyert volna, ha a nyelvtudománynyal foglalkozó újabb nemzedék, mely az utóbbi időben a nyelvadatok gyűjtögetése és földolgozása körül dicséretre méltó szorgalmat fejt ki, a neologia kérdésében is adatok gyűjtésével kezdi működését, és nem siet fogyatékos inductio alapján oly nyelvtörvényeket rögtönözni, melyeket alkalmazva, nyelvünket úgy, a mint több mint felszázad óta szóban és írásban használtuk és használjuk, jó nagy részt elkorcsosodottnak, megromlottnak kellene kijelentenünk. Ki is mondja a *Nyelvőr*, mint az újabb iskola szája, hogy *«egy porszem nem sok, de az egész neologiában annyi jó sincsen»*.

E kijelentés határozott szakítás volt közművelődésünk azon egész korszakával, mely a neologia zászlaja alatt a nemzeti életet regenerálva, oly irodalomnak adott lételt, melyet szabatossága és formáinak maradandó szépségénél fogva méltán klasszikusnak mondunk.

Én pedig a *Nyelvőr* azon nagyhangú kijelentésével szem-

ben, azt kérdeztem magamtól: lehetséges-e, hogy a kik a nemzeti szellemnek több mint fél századon át leghathatósabb élesztői és ápolói voltak, azok a szellem legközvetlenebb nyilatkozatában: a beszédben, a nemzetinek megrontói, a nyelv elkorcsosítói legyenek? — Avagy az is valószínű-e, hogy a mi korunk, mely mindenben, a mi specificie nemzeti, századunk első fele mögött oly messze elmaradt, épen a nemzeti nyelv tisztaságára nézve tanítója lehessen azoknak, kik mesterei voltak az igaz magyar szellemek: magyar szónak és írásnak egyaránt?

E kérdésekre a felelet csakis olyan lehet, mely a *Nyelvőr*-nek a neologiaról ejtett főntebbi nyilatkozatát mint főnhéjázó tudákosság szüleményét visszautasítja.

Így történt, hogy én, ki mindannak, mi a *Nyelvőr*-féle újabbkori orthologiában egészséges elem, voltaképen első megindítója voltam, csakhamar oda láttam magamat terelve, hogy kitérjek oly áramlat elől, «mely a fejlődés fonálát megszakítva, nyelvünket könnyen azon habozó állapotba sülyeszthetné, melyben a század eleje találta».

Ezt én a magyar tudományos akadémiában 1881 január 3-dikán olvasott értekezésemben mondtam ki, mely ugyanazon évben *Nyelvünk újabb fejlődése* cím alatt jelent meg.

Midőn e fölszólamlásomban a főntebb jelzett aggodalmaknak kifejezést adtam, két tény állott tisztán lélkem előtt.

Egyik az, hogy a *Nyelvőr* mindjárt eleintén elhibázta a dolgát, midőn a helyett, hogy föladatahoz képest azt tette volna kutatása fő tárgyává: mi a magyar észjárás törvénye, midőn a szókat gondolatai kifejezésere összefüzi? milyenek a magyar észjárásnak megfelelő szójárások? inkább azt kereste, mi a ridég szó alakjának, mi a szóképzésnek törvénye? holott az egyes szó, ha még oly csodabogár is, mint például *zongora*, *minta*, ha a nemzet egyszer elfogadta, és közönségesen élnek vele, a nyelv nemzeti jellegét nem rontja meg, se a nemzeti észjárást nem botránkoztatja. Ha valaki azt írná ma, hogy *Zichy Géza gróf egykezű létére is nagy zongoraművész*: minden magyar ember megütköznék az *egykezű* kifejezésen, mert a magyar észjárás mindazt, mi csak párosan létezik, és egészet csak kettésével tesz ki, mikor egyesén jelenik meg, felnek néz, s így a főntebbi mondatban *félkezűt* várna és nem *egykezűt*; de a *zongora* szóban ma már bizonyára senki sem akadna fönn, ha csak ortholog dogmák nem bántják. Ha a kereskedő világnak tetszett

a *firma* jelölésére *czéget* elfogadni, az *adressedt* *czím* szóval jelölni, kinek mi kifogása lehet az ellen, mikor a nagy közönség még arról sem tud semmit, vagy legalább nem gondol arra, hogy az egyik *czégérnek*, a másik *czímernek* a kurtítása által jött létre. Azonban *czéj* csak olyan magyar hangzású szó, mint *jéj*, *czím* pedig *gím*, *hím* szókra emlékeztet.

A másik tény az, hogy a *Nyelvőr* viselkedése mind elejétől fogva olyan volt, mintha most gyártanák a sok új szót, s a nyelvújítás most uralkodó irány volna, melynek nyelvrontó működése ellen küzdeni az ő föladata. Pedig valóság szerint ez csak ürügy lehet, mert a mi ellen a küzdelem foly, rég megszűnt actualis lenni. Nem is egyes íróknál szórványosan jelentkező oly nyelvújítási tünetek ellen foly a küzdelem, minők például a XVII. században a Geleji Katona-félék voltak, melyek felekezeti kis tudós körben keletkezve, ebben sem bírtak közérvényre jutni, a mennyiben Medgyesi Pál ugyan abban a körben azokat hatalmasan ellensúlyozta; hanem szó van a neologia alkotta oly nyelvanyagról, melyet az egész nemzet, ifja véne, tanúltja és tanulatlanja több mint félszázadon át egyhangúlag magáénak vallott és vall ma is, s mely úgy a közönséges beszédet, mint az írói nyelvezetet úgy áthatotta, hogy onnan többé szellemi közlekedésünk főszközének, a nyelvnek fenekestől való fölforgatása nélkül ki nem irtható.

E tények kiderítése mellett mellözhetetlen szükségüvé vált annak kimutatása is, hogy miért kellett a nemzeti élet ébredésével egyidejűleg a nyelvnek okvetetlen úgy fejlődni, a hogy a neologia zászlaja alatt tényleg történt; miért nem lehetett a latinnal tarkázott, használatban volt szókészlettel beérni akkor, mikor az volt a föladat, hogy a közélet teréről sok emberöltőn át leszorítva volt nyelvünk mindenestől oda fejlesztessék, hogy a modern civilisatio színvonalára hirtelen emelkedő nemzeti szellemnek alkalmas közegül szolgálhasson.

Mindenki érezte, hogy a föladat sokkal óriásibb, semhogy a megszokott, útszéli eszközökkel hamarjában, a mint a szükség követelte, megoldható volna, és örömmel fogadta a nemzet jeleseinek szószéken és irodalomban használt merész újításait, melyekkel a tömegesen jelentkező modern fogalmak jelölését megkísérlették.

A neologianak ez úton létrejött és mind közönségesen elfogadott alkotásai lajstromát nevezett értekezésemben azért

tettem közzé, mert azt gondoltam, hogy a *Nyelvőr* szerkesztője azon végig tekintvén, és látván, hogy újabb irodalmunk nyelvete nagy részt azon neologismusból telik ki, annyira, hogy maga is a neologia ellen folytatott támadásaiban a közkeletű neologismusok nélkül el nem tud lenni: majd csak fölhágy oly harczzal, melyet a józan ész arczulcsapása nélkül tovább nem folytathat.

Csalatkoztam. A *Nyelvőr* szerkesztője, élve az előnyvel, hogy az akadémia ægise alatt folyóirat birtokában van, terjedelmes vezércikkben egy álló esztendeig nekem demonstrálta a mondva csinált rossz szók tarthatatlanságát és engem tanított arra, a mit én huszonnégy évvel előbb ugyancsak ez akadémia kebelében elég bőven fejtegettem volt. Csak arról nem szólott, a mi az én újabb fölszólalásomnak főtárgya volt, hogy: mit tegyünk a félszázados irodalmunkban széltire használt és a nép nyelvébe is átment feles számu neologismusokkal?

Hosszadalmas volna mindazokat itt érintenem, a mikkel a *Nyelvőr* szerkesztője ellenem írt philippikáiban előhozakodott. Csak annyit jegyzek meg általában, hogy minekutána 10, mondd: tíz hosszú czikken keresztül folytonos maga dicsőítése mellett csaknem kizárólag személyem és szótáram ledorongolásával foglalkozott, azzal végezte, hogy szavaim *hamisítva**) történt idézése alapján engemet is, mint kinek többé nyelvünk dolgában szavam nem lehet, a sárga földig legyalázott Fogarasi és Toldy mellé a csendes emberekhez hitt sorozhatni.

Ellenem intézett monológjait befejezván, utoljára alkalmasint maga is belátta, hogy helyén volna elvalahára a fölvetett kérdéshez is hozzá szólani, s akkor a következő év kezdetén *Értsük meg egymást* című, de már nem nekem szóló külön cikksorozatban annyira bekanyarodott, hogy a használatban lévő neologismusok közül mindazokat megtarthatóknak mondja, melyekről «a mai nyelvérzék már nem tudja, hogy neologismusok».

E kijelentéssel a *Nyelvőr* mindazt a szóanyagot, mely miatt megelőzőleg szótáram és személyem ellen törvényt látott volt, nagy részt maga mondta megtarthatónak; mert azt csakugyan senki nem állíthatja, hogy a nagy közönség mai nyelvérzékének legkisebb sejtelve is volna arról, hogy a közforga-

*) Lásd *A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr* című értekezésemet 30. l.

lomban élő ilyféle szók, mint: *állam, alap, belváros, külváros, cím, címez, dívat, dívatáru, egyetem, elem, elnök, elnököl, érdek, érdekel, gyár, gyáros, gyártmány, honvéd, honvédség*, stb. stb. újabb keletű alkotások. Pedig olyanok ellen irányult volt a *Nyelvőr* támadása legtüzetesebben.

A ki azokra a végnélküli csúfolódásokra, maró sarcamusokra emlékezik, melyekkel a *Nyelvőr* szerkesztője, Toldy ellen folytatott polemiájában a nyelvérzékertelme, lehetetlen, hogy a bekanyarodás leplezése végett a nyelvérzékertelme történet hivatkozását másnak tekintse, mint «vakulj magyarnak»-nak, mit az is bizonyít, hogy azóta is a *Nyelvőr* nem hogy a neologia nyelvének bolygatásával fölhagyott volna, inkább oly neki iramodással folytatja, mintha csak azt ismerné a nemzet legszentebb hivatásának, hogy a mit száz éven keresztül (1772—1872) alkotott, azt az 1872 után következő században Penelope módjára szálanként bontogatván, összerombolja s utoljára végkép megsemmisítse.

Hogy ilyféle, mindig elől kezdő eljárás mellett egészséges fejlődés nem lehet, ennek bizonyítását megkísérlettem *A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr* című értekezésben, melyet akadémiánk 1884-dik évi május 4-dikén tartott ülésében fölolvasván, ugyanazon évben az akadémiai értekezések sorozatában közzé is tettem.

Azóta évek múltak a nélkül, hogy részemről a kérdéshez tovább csak egy szót is szólnék. Minek is tettem volna, mikor biztosnak vehettem, hogy ellenfeleim, ha a fölvett irányban elébbre haladnak, okvetetlen falnak mennek, vagy oda jutnak, hogy se ki se be.

Jogositott engem ilyféle bizakodásra különösen az, hogy a ma már határozottan történeti alapra helyezkedett nyelvtudományunk, midőn a nyelv különböző fázisaiban a nemzeti szellem váltakozó lüktetéseit észlelni kénytelen, lehetetlen, hogy elébb utóbb rá ne jöjjön, mennyire visszás, fölfordult dolog, ma alkotott nyelvtörvényekkel múlt nemzedékek nyelvét szabályozni akarni.

A tudománynak kétségen kívül jogában áll, illetőleg kötelessége, hogy a nyelvet, melyet közéletben, iskolában és irodalomban használnak, a korabeli nézetek szempontjából új meg új vizsgálat alá vegye, annak tovább fejlődését irányozza, újításait ellenőrizze. De nem áll jogában, tehetsége sincs rá, hogy

a *múltat* szabályozza, hogy helytelennek, korecsnak nyilvánítsa, a mit úgy a nemzet színe java, mint a nagy közönség emberöltőkön át egyiránt használt, és ezzel hallgatag kijelentette, hogy szellemi sajátjának tekinti.

Így állván a dolog, még ha mind igazak és ámenek volnának is, a miket a ma is közfalgalomban lévő neologismusoknak hibául rónak föl, még akkor is hasonlíthatatlanul nagyobb hiba a *Nyelvőrök* részéről az, hogy a nyelvfejlődés folyamában nyelvünknek épen attól a korszakától tagadják meg a maga módja szerinti fejlődhetés jogát, mely a modern gondolatvilág gazdagságának megfelelő irodalmi nyelvet megállapította, s nagy írói és szónokai által annyira közkeletűvé tette, hogy vívmányai nélkül ellenni sehogy sem tudunk, sőt arra, hogy azokról valaha lemondjon, a nemzet nem is gondol.

Innen van, hogy mentül tovább üzik-füzik a neologia útján nyelvünkben esett úgynevezett törvénytelenések kimutatását, annál szélesb körü engedmények tételére szoríttatnak a jelent illetőleg, úgy hogy utoljára a mozgalom egész eredménye az volna, hogy ha valamikor, talán századok múlva, a nemzet ismét szócsinálásra adná magát, tanulja meg most, hogy akkor mit kell követnie, s mit kerülnie.

Igaz, hogy tudós sportnak ez is megjárja. Csakhogy annyit mindenesetre követelhetünk, hogy okoskodás- és módszerre nézve a tudomány kívánalminak megfelelő legyen az eljárás.

De mikor tizennyolecz év óta folytatott táborozás után még a múlt évi *Nyelvőr* 166. lapján is az «elnök» szó helytelenségét a szerkesztő ekkép bizonyítja: «hogyha *első-ből* lett *elnök*, akkor ezekből: *utol-só*, *al-só*, *fél-ső*, *bel-ső*, *kül-ső*, *közép-ső*, *szél-ső*, *mell-ső*, *rég-ső*, ép oly joggal lehetne: *utol-nok*, *al-nok*, *fél-nök*, *bel-nök*, *kül-nök*, *közép-nök*, *szél-nök*, *mell-nök*, *rég-nök*, mint-hogy pedig ezek képtelenségek, világos hogy az elnök is képtelenség»: az ilyféle futilis bizonyítás még a leglomhább elmét is kihívja, hogy az analogia tovább terjesztésével az egész nyelvtudományt nevetség tárgyává tegye, így: hogy ha *el-ső*, mellett van *el-ött*, *el-é*, *el-ől*; *al-só* mellett *al-att*, *al-á*, *al-ól*, ép oly joggal lehetne: *kül-ső* mellett *kül-ött*, *kül-é*, *kül-ől*; *utol-só*, mellett, *utól-ott*, *utól-á*, *utól-ól*, minthogy pedig ezek képtelenségek, világos, hogy *el-ött*, *el-é*, *el-ől*, *al-att*, *al-á*, *al-ól* is képtelenségek.

Ilyenekre vonatkozik első sorban, a mit értekezésem jel-

szavául választottam a könyvek könyvéből: «Bizony csak szelet vetnek és forgó szelet aratnak», kik nézeteiknek minden áron való elfogadtatását hamis okoskodásokkal is erőszakolják; mit is legyen szabad egy két adattal teljes világosságba helyeznem.

Évekkel ezelőtt egy közvizsgálaton szó lévén arról, hogy a timsót bőrkészítésre is használják, csak úgy odavetőleg azt találtam volt mondani, hogy e szerint *timár* szavunk, mely timsós bőrt gyártó iparost jelent, alighanem *tim* töből *ár* képzővel alakult szó, előttem állván a latin *alutarius*, mely szintén az alumenből alakult *aluta* (timsós bőr) töből eredvén, tulajdonképen annyi, mint *timsós bőrt gyártó* = timár.

Erre Szarvas Gábor tagtársunk a *Nyelvőr* X. évfolyamában a *timár* szóról egy hosszú czikket ír, melyben oly rengeteg tudomány kitérésével, hogy az ember feje is megbódul bele, végre arra a *biztos* tudományra jut, hogy a görögben van egy *τομαρᾶς* szó, mely hosszú vándorlás és külön-különféle metamorphosisok után utoljára *tomajo*, *tomára* alakban és Oberleder jelentéssel az olaszba került és «innen vette át a magyar a *timár* szót, mely kezdetben a magyarban is *bőr* jelentésben volt járatos. A vele foglalkozó iparost aztán elnevezték *timáros* vagy *timármesternek*; és így jelenthetett egyrészt a timármester Schuhflickert, másfelől Gerbert».

E két jelentéssel pedig bírnia kellett, tagtársunk *biztos* tudomása szerint a magyar timár szónak azért, mert Molnár Albert *Dictionarium Ungarico-Latino-Germanicum*ában szóról szóra ezt olvassa és erre építette biztos tudomását: «Timár, Cerdo, Alutarius, Ein Schuhflicker, Weissgerber». — Molnár Albert szótára ugyanis Szarvas Gábor tudós tagtársunk előtt a magyar szónak németre való áttételét illetőleg is első rendű tekintély. Talál is abban sok olyat, mit Ballagi *Magyar-Német szótár*ában hiába keres, mint például, hogy *Állás*, a. m. Ein Meerhafen, Schifflande. Item Schildwache; vagy hogy *Elájulok* a. m. ich erstaune, *Elájult*, enterbet, *Felpörös*, a. m. Comödienspieler, *Fenkő*, a. m. Elnbogen, *Kapta* pedig a. m. Pantoffel stb.

Nem tudjuk, boszankodjunk vagy ne vessünk-e azon, hogy magyar nyelvész egy ma is közhasználatban levő magyar szó jelentését illetőleg idegen ember bogaras tolmácsolása után indulva, minket arra akar tanítani, hogy *timár*, mely ma is timsós bőr készítésével foglalkozó iparost jelent: egykoron *bőrt*, később *vargát* jelentett volna.

A ki Molnár Albertnek magyar-latin-német szótárát szakismerettel forgatja, lehetetlen észre nem vennie, hogy a németet oly ember igtatta a magyar-latin mellé, ki magyarul egy szót sem tudott, a miért is, a hol a latin értelmezés több jelentésű, igen gyakran a magyarhoz legkevésbé sem találó német kifejezés igtattatott, mint például *Bilincs*, manica, Ein Ermel am Kleid, Handschuh. Igen, mert manica németül langer Aermel an der Tunica, der bis über die Hand herabhing, also zugleich unsere Handschuhe ersetzte; és csak átvitt értelemben: Handeisen, Handfessel (lásd Dr. Wilhelm Freund: *Gesamtwörterbuch der lateinischen Sprache*), továbbá: *Tekenős béka*, testudo, Gewölb, mert a latin testudo *boltozatot* is jelent; vagy *zápfog*, molaris, dens molaris, zur Mühl gehörig, Stockzahn, mert molaris magában csakugyan malomhoz valót, zur Mühle gehöriget jelent.

Hogy a németet a latinból magyarul semmit sem értő német ember (alkalmasint norimbergi Beer Kristóf, ki a negyedik, 1700-diki kiadás címlapján mint dolgozótárs is szerepel) toldotta be, még pedig Molnár Albert halála után, mutatják legvilágosabban a latinnak hibás olvasása miatt értelmökből teljesen kiforgatott német áttételek, mint például *Börpaizs*, caëtra, caëtera, sonst, im Uebrigen. Cetera, *többüt* értett a német, holott *caetrára*, spanyol rövid paizst mond a latin értelmezés. *Tanú*, traurig, mert a latin *testis* helyett *tristis* olvasott a jámbor; *Telepedés*, Bekenntnuss, mert a latin consessio helyett confessiot olvasott; *Uzható*, natalis, zur Geburt, mert nātālis (nāto, úszokból) helyett nātālis (nascor-ból) születésit, születéshez tartozót olvasott. *Fenkő*, a. m. Elnbogen, mert Molnár bizonyosan tévedésből *acone*, fenkő helyett *acone*, könyököt vett föl a latinba; a főntebb említett *Felpörös* is úgy lett Comödispieler, mert a latin *actor* azt is jelenti; Felső ruha, a. m. der Fried, mert a latin toga, á. é. békét is jelent.

Ha Szarvas Gábor tagtársunk a helyett, hogy eszét tudós szertelenségeken jártatja, a könyvet, melyet kutatásainál használni akar, elébb közelebb megnézi, lehetetlen, hogy a mint az első lapon végig néz, maga is rá ne jöjjön arra, hogy *Ácsi do-log*, Fabrilis, e, was zu einem *Schmied* od. Werkmann gehört; továbbá *Acsmester*, Architector, Faber, Ein Werkmeister, *Schmied*; valamivel odább *Álorcza*, Larva, Persona, Nachtgeist, Gespenst, eine Person, so vermmummet, csak olyan ember

tollából folyhatott, ki a nélkül. hogy magyarul értett volna, pusztán a latin szerint írta oda a magyar szónak német fordítását.

Ezeket tudva, elég lesz Molnár Albert szótárából egyszerűen ide írni a kérdéses szót: «*Timár*, Cerdo, Alutarius, Ein Schuhflicker, Weissgerber» hogy tisztában legyünk tagtársunknak főntebb jelzett nagy tudományú fölfedezései értéke felől, különösen ha tudjuk, hogy *Cerdo* Scheller szerint a. m. «bőrrel foglalkozó kézmíves, talán timár, s úgy látszik, a timárok egyuttal vargák is voltak és viszont; a miért is *Cerdo* vargának is fordítható».

Bármily érdekes azonban Szarvas Gábor tagtársunk *Timár* szóról írt értekezésének most ismertetem része, tárgyunkhoz mégis a dologozatnak az a része tartozik inkább, mely egyenesen az én szófejtésem ellen irányúl és annak helytelen voltát akarja bizonyítani. Ki is írom ide szóról szóra. «A magyar nyelv-érzéknek, mondja, visszatetszőbb szókat alig képzelhetni, mint ezek volnának: kalap-ár, fazek-ár, kés-ér, üveg-ér, kezty-úr, fés-úr; már pedig a *tim-ár* szófejtés helyességét elfogadva, nem csak a teljes analogia alapján (az iparos azon eszköztől kapja nevét, a melylyel dolgozik) lehetőek volnának ilyen iparos nevek is: *kalapács-ár* = kovács, *szurk-ár* vagy *ár-ár* = varga, *tű-r* vagy *olló-r* = szabó stb. Elfogadhatónak tartja valaki ezeket? Ha nem, akkor az a tétel sem fogadható el, hogy a *timár* tim gyökérből -ár képzővel alakúlt szó.»

Ennyiből áll az, a mit tudós tagtársunk egyszerű szófejtésem ellen fölhoz, én pedig a helyett, hogy e nem is annyira komoly beszédnek, mint inkább bohóskodásnak tekinthető beszédre e helyt külön felelnék, jelzem inkább azt, hogy hasonló bizonyítási módszerrel állapította meg a *Nyelvtör* a neologia ellen alkotott majdnem minden úgynevezett nyelvtörvényét.

Mindjárt első törvényét, hogy «az újabban alkotott igetős összetételek, mint a magyar nyelv természetével meg nem férök egytől egyig helytelenek», úgy bizonyítja, hogy, ha *rakpart*, *raktár*, *szünülő*, *tandíj*, *tankönyv*, stb. helyes összetételek, akkor azok mintájára alkotott ezek a compositumok is helyesek volnának: *mosteknö*; *szapulkad*, *futbolond*, *szelellik*, *forjászél*, *irt-háború*, *metszkés*, *halföld*, *verfény*, *főzkanál*, *ivpohár*, vagy *isz-pohár* stb., stb. — Íme a főntebb bemutatott bizonyítási módszernek telivér mása.

Nem látják vagy nem akarják látni, hogy az analogia törvényének mindig és mindenütt egyforma alkalmazásával a nyelv egész szerkezete forgattnék föl.

Avagy nem kellene-e a föntebbiekhez mindenben találó analogia szerint így szólani: Az igetövekből *-ság, -ség* képzővel alkotott főnevek, minők például: *fárad-ság, imád-ság, kíván-ság, gyűlöl-ség, ijed-ség, költ-ség, nevet-ség, siet-ség* stb., mint a magyar nyelv természetével meg nem férők, egytől egyig helytelenek. Mert, ha *fárad-ság, imád-ság, kíván-ság, gyűlöl-ség*, stb. helyes képzések, akkor azok mintájára igetökből alkotott ezek a szók is helyesek volnának: *ér-ni, ér-ség* (valor), *fél-ni, fél-ség* (timor), *kér-ni, kér-ség* (petitum), *farag-ni, farag-ság* (sculptum), *lát-ni, lát-ság* (visum), *ír-ni, ír-ság* (scriptum) stb. stb.

Azonban úgy az összetételre, mint a képzésre nézve úgy áll voltaképen a dolog, hogy általában a szóalkotás, akár az írók, akár a nép körében gyakorolják, mint a szellem ösztönyszerű működése a bölcsélet megállapította nyelvtani kategóriák (név, ige, particula) megkülönböztetésével nem sokat gondol, annyival inkább nem, mert különösen nálunk, számos igető most is nev számban jár, mint: *nyom* (premit és impressio), *vágy* (cupit és cupido), *vész* (perit és periculum), *zár* (pessulum és obpessulat); sőt még a személy- és időragos ige is széltire névsorban jár, mint: *nemakarom* bántja, *tessék-lássék* dolog, csak úgy *találomra* (mondta), *szeme láttára, szeme szöktében, szüette* (fa), de nagy *veszekedhetnékje* van, majd lesz *hadd-el-hadd* stb. stb. (lásd Simonyi Zsigm. *Névszókül* használt *igealakok. Nyelvr* VII. kötet, 434—444. lap). — Nem csoda e szerint, hogy e század első évtizedeiben, midőn a sok körülírástól megcsömörülve rövidségekre kezdtek minden áron törekedni, és *elere való ítélet, színjátszóház, előljáróbeszéd*-féle terjengő kifejezéseket a rövidebb *előítélet, színház, előbeszéd* vagy a még rövidebb *előszó* kezdte fölváltani: akkor csakhamar *fekhely, lakhely, gyakfa, fenkő* példájára alkotott *forrpont* (forrás pontja helyett), *láthatár* (látás határa helyett), *rakpart* (rakodó part helyett) stb. igetős összetételek, mint rövidebbek, kapósak lettek, érintetlen maradván azonban mindazok a compositumok, melyek igeneves szerkezettel használatban voltak, vagy melyeket azontúl alkotni akarnak. Így történhetett aztán, hogy Vörösmarty *Julius Caesar* fordításában (I. fölvonás, 1. jelenés vé-

gén) egyfelől így ír: «Különben túl száll ember *látkörén*», másfelől ugyanott (IV. fölvonás, 2. jelenés) «De mit keressen ily *futóbolond* háborúban?»

Megengedjük tehát, sőt határozottan állítjuk, hogy a megszokott *mosóteknő*, *szapulókád*, *futóbolond* stb. helyett *mosteknő*, *szapulkád*, *futbolond* stb. összetételeket alkotni helytelen dolog volna; azonban ebből sehogy sem következik, hogy a régi szójárást «a budai bor *nyelizü*»*) oda kellene igazítani, hogy «a budai bor *nyelőizü*, vagy hogy a népnyelvben élő *csalétek* helyett *csalóétek*, *csalótojás* helyett *csalótojást*, *birfa* helyett *birófát* kellene már most mondani, se az nem következik, hogy Arany János nem tudta, mi a helyes magyarság, minthogy szeltire *kötöszt* írt és soha sem *kötösztöt*.

Ezeket tekintetbe véve, a *Nyelvőr* akkor jár el helyesen, ha nyelvszabályát így formulázza: Tekintve, hogy nyelvünk az igezős összetétel helyett *rendszerint* ige-neves szerkezettel él: igezős előfelü compositumok alkotását nem javasolhatni. Ilyetén formulázás a *rendszerint* kifejezéssel biztosítja vala mindazon igezős szerkezetek használhatóságát, melyek jelenleg közszájon forognak és szentesíti az ige-neves szerkezetet a nélkül, hogy szüksége volna a *fenkő*, *gyakfa*-féle régi összetételeknél a *fen*, *gyak* szókra erőnek erejével ráfogni, hogy főnevek. Elég, hogy ösztönszerűleg olyanokul tekintették, kik azokat azon összetételekben először használták.

Ha a *Nyelvőr* olyanformán közleti a nézeteket keletkezésükkor, akkor nem volna kénytelen működése tizennyolczadik évében visszavonásait ily semmit mondó okokkal fődözni: «Mi az igezős összetételeknek, a minők: *látkör*, *védör*, *tévhit*, *tanfelügyelő*, stb. ige-neves szerkezetekkel: *látókör*, *védőör*, *tévesztőhit*, *tanításfelügyelő* helyettesítését azért nem tartjuk ajánlatosnak, mert folyton emlékeztetnek azokra, a melyekhez nyelvünk-fülünk teljesen hozzá szokott s a megszokott helytelennel szemben a helyes, de szokatlan új szerkezet visszásságnak tetszik, s így elfogadása és terjedése meg van nehezítve». (Lásd *Nyelvőr* XVIII. kötet, 1. füzet, 29 l.)

Mindazokhoz a merész szóalkotásokhoz és gyökelvonásokhoz, melyek miatt a *Nyelvőr*ék a neológiát annyit szidták és szidják ma is, a népnyelv folyvást a legfelölőbb példákat

*) L. Szvorényi József: *A magyar nép eszejárása és eszmekeire*. 34. l.

szolgáltatja. Így beszéli Kuthy Lajos (*Hazai rejtelmek* II. kötet, 310. l.) a beszterecezi lápvídekről: «Egy haragos gyepfolt közepén, kávéatlan kútban *buzog* az átlátszó kristály, mit a lápi kaszás *buz-érnek* (= buzgóér) nevezett». — Vasvármegyében széltiben mondják: «Ne tessék olyan *csur-ig* tölteni, mert lefo-lyik» vagy «már egészen *csur-ig* van», hol a *csur* nevet a népnyelv nyilván *csur-og*, *csur-ran* igékből vonta el. — Szakasz-
tottan ugyan az az eset, mikor *lob-ban* igéből gyöklevonással e szólamot alkotják: *lobb-ot* vetett; vagy mikor a találós mesében: *állva kérik*, *guggon adják*, azaz: a csaphoz leguggolva adják a bort, hol *gugg* nem egyéb, mint *guggolni* igéből levont tő. Hasonló történi, mikor az ismeretes közmondásnak: «a mint atyák fujják, fiak úgy ropják» utolsó szavából a nép az igetöt minden tétova nélkül így is használja: «*rop-pal járja a tánczot*».

Ha *csur-ran*-ból lehet *csur*, *rop-ni*-ből *rop* főnév, miért ne lehetne *véd-eni*-ből *véd* és ebből folytatólag *honvéd*, *ügy-véd*, *véd-beszéd*, *véd-erő*, stb. és miért nem volna jó *tan-ítani*-ből *tan* s ebből ismét: *tan-férfi*, *tan-költemény*, *tan-nyelv*, *tan-ügy*, *tan-ár*, *lélek-tan*, *mér-tan*, *nyelv-tan* stb. stb.?

De nem élünk többé a nyelvalkotás korszakában, mikor az ilyen ösztönszerű míveletek megjárták, — mondhatják elleneseink. Megengedem, hogy nem — ma, mikor az annyira szidalmazott neologia nagy munkáját már megtette és halhatatlan irodalmi művek révén a nemzettel elfogadtatta. De nem olyan volt az állapot akkoriban, mikor százados elnyomatás után a nemzeti szellem arra ébredt volt, hogy tengernyi hézag tátong értelmiségének idegen nyelvek segítségével eszközölt nagy előhaladottsága és a fejlődésében annyi ideig megakasztva volt nyelvének közlekedési készlete között.

Nem ok nélkül hangoztattam e helyt több ízben, hogy a neologia, a mint századunk első felében tömegesen föllépett, a közszükség szülte *forradalom* műve volt. Ezzel a neologianak nem csak jogcímét és jogosultságának határát akartam kijelölni, hanem a neologia tudományos igazolását is kívántam megállapítani azok előtt, kik a nyelvészetben még egyéb valami is keresnek, mint kalandos szófejtegetéseket.

A neologia a nemzeti szellemnek forradalmi ténye: ez fejti meg, honnan nyerte azt a teremő őseröt és az intuiciónak azt a biztosságát, mely mindannak sajátja, mit a nép egyetem-

leg alkot. Csakis az teszi megfoghatóvá, hogy és mikép lehetett oly szokat, mint: *alap, anyag, szerény, szerep, szilárd* stb. megalkotni, és — a mi a mai ember előtt még sokkal felülőbb lehet — a nemzettel mind közönségesen úgy elfogadtatni, hogy számbavehető ellenkezéssel nem igen találkoztak.

A *Nyelvőr* szerkesztője előtt, kinek a fölhordott és azokhoz hasonló szók, «mint a nyelv természetével meg nem férő, sőt egyenest ellenkező jelenségek, kivétel nélkül mind hibák s alkotásuk s használatba vételök meg nem engedhető», (lásd *Nyelvőr* XI. kötet, 50. l.) egyáltalában nem kellene, természetes, hogy a neologianak olyatén igazolása, mely a nemzeti szellemre hivatkozva ettől teszi függővé a fejlődés mikéntjét; mondom, a *Nyelvőr* szerkesztője előtt a neologianak olyatén igazolása nem egyéb, mint a fönséges nép szája íze szerint való üres izgató beszéd (lásd *Nyelvőr* X. kötet, 158—167. l.). A *szolid tudomány* beszéde pedig az, hogy «a nyelvbéli fejlődésnek időre van szüksége; csak fokozatosan halad előre és végbemeneése teljes észrevétlenül történik». Minek igazságáról, hogy minden olvasója teljesen meg legyen győződve, be kell mutatnia a hét-nyolczszáz évvel ezelőtt keletkezhetett következő szót: *Odor-peneztarhazo*, és meg kell mutatnia és elképesztő tudománnyal meg is mutatja, hogy lett ebből, a nem tudom milyen codexek nyomán alkotott chinai hangzású szóból hét-nyolcz század lefolyása alatt a mai *adópénztár*.

E tíz lapnyi fejtegetésre a fönforgó kérdés tisztába hozatala érdekében nagy szükség volt; mert abból tanulhatjuk meg, hogy a ki századunk elején mathesist írt és tudományának meg tudománya egyes alapfogalmainak (linea, superficies, figura, circulus, quadratum stb.) a haladó neologia szellemében magyar neveket adott, mily nagy bünt követett el, hogy nem várt még vagy 800 esztendeig, míg észrevétlen fejlődés útján a Dugonics-féle *Tudákosság* nyelve Isten tudja milyen, de nyelvtanilag teljesen correct alakot nyert volna.

A nemzetnek azonban, úgy látszik, nem tetszett az észrevétlen fejlődés útja, mely a nemzeti ébredés nagy művét mindenestől késleltette volna; tehát rövidre fogta a dolgot és haladék nélkül azonnal hozzálátott a munkához. — Hogy mily szerencsével és biztató sikerrel? erről tanúskodjanak, mint szónokok: Széchenyi, Deák, Kossuth, Eötvös József, Dessewffy Aurél stb. stb., mint írók: Kölcsey, a két Kisfaludy, Berzsenyi,

Fáy András, Vörösmarty, Petőfi, Kemény Zsigmond, Horváth Mihály, Csengery Antal, Arany János stb.

A nemzet alig húsz év alatt (az akadémia megnyitásától számítva a forradalom lezajlásáig) egyszer csak azon vette észre magát, hogy mindent szabatosan kifejező oly nyelven beszél, és nagy fiai e nyelven oly irodalmat teremtettek, mely a művelt világ irodalmai közt a magyarnak is előkelő helyet biztosít.

Bizonyára nem csoda, hogy oly fényes siker után mind közönségesen abban a hiszemben éltünk, hogy véglegesen megállapodott, irodalmilag is kiművelt nyelven beszélünk és írunk. Kifejezést is adott korszaka nyelvéről táplált abbéli nézetének Kemény Zsigmond a *Pesti Napló* 1853-dik evfolyamában *Élet és irodalom* cím alatt megjelent egyik cikkében.

«Kell-e napjainkban — így ír — még féltetni a neologismus által nyert eredményeket? — A nyelvújítás úgy diadal-maskodott, hogy az ellenkező mozgalomnak zászlói és követői nem lehetnek. — Uralkodik a tudományos irodalomban; átment a kormányrendeletek és törvényszéki iratokon kezdve a falragaszokig mindenüvé, hol az állam honunk nyelvét használja akarátának s intézkedésének közlönyetül; belépett az elemi iskolákba; él a népköltészetben és egyházi szónoklatokban, s még az írástudatlan tömeg is az új szók egy részéhez már annyira hozzá szokott, mintha soha sem nélkülözte volna.»

Meghazudtolta volna már is az idő Kemény Zsigmondnak ez oly határozott hangon ejtett szavait? s azok ellenében a nemzet közvéleményét hangoztatta volna a *Nyelvőr*, mikor kimondta, hogy «egy porszem nem sok, de az egész neológiában annyi jó sincsen»? — Nem hiszem, olyast hinnem nem szabad.

Mert az nem jelentene kevesebbet, mint, hogy hiábavaló munka volt mind, a mit e század eleje óta íróink színe java, sőt értelmiségünk egyetemben művelt, úgy hogy ma már a legüdvösebb a mit tehetünk, az volna, hogy a Kazinczy Ferencztől Arany Jánosig létrejött irodalmunkat mindenestől tüzre vetnők; legalább a jövő nemzedéket mentenők meg a Kemény Zsigmond-féle neologia rontotta stílustól és nem terjedne tovább az a nyelv, a melyen Kölcsey, Kossuth, Eötvös, Vörösmarty és más czégyeres neologok írtak és beszéltek.

Igaz, hogy ha általában a nyelv föladatát és czélját tekintjük, talán nem is volna elég okunk a jövő nemzedéket a

neológiától oly nagyon feltenünk; mert ha a beszéd czélja az, hogy értsenek róla, hogy a mit kifejez, az a hallgató lelkében megfelelő képzeteket, fogalmakat vagy indulatokat keltsen: akkor talán nem is volna oly nagy szerencsétlenség, ha a jövő nemzedék a most nevezett főfő neologok nyelvén beszélne, és a maga korabeli eszméknek úgy tudná a lelkeket megnyerni, a mint amazok tudták.

Már hogy mily kimenetellel, az nem tartozik kérdésünkhöz. Hanem igenis oda tartozik az, hogy a neologia ellen közel két évtized óta folytatott harcz hová juttatta a dolgot épen azokban a körökben, hol a jövő nemzedék létfeltételeinek, műveltségének alapját vetik, tudniillik az iskolában. — S valóban cseppet sem csodálkoznánk, hogy ha minden, ki iskoláink tényleges állapotait közvetlen tapasztalatból nem ismeri, hitelt nehezen adna szavunknak, mely az anyanyelv tanítása körül történő csodadolgokat híven ecsetelendi.

Avagy ki látta vagy hallotta valaha, hogy iskolában az anyanyelv tanítására oly tankönyvet használjanak, melynek czíme a könyvben előadott szabályok szerint nyelvtani hiba, a könyv írójának czíme pedig kettős öreg hiba? amannak czíme lévén *nyelvtan*, hol a tan, mint *tanít*, *tanul* igéknek elvont gyöke név gyanánt szerepel; emennek pedig a czíme *tanár*, mely kétszeresen hibás szó, mert töve a rossz *tan*, képzőjét (ár) pedig, mint idegen (szláv) nyelvből kölcsönzöttet, a tankönyv szerint használni épenséggel nem szabad (lásd Szinyeyi József, egyetemi tanár, *Rendszeres magyar nyelvtana*).

Csaknem tragikomicus benyomást tesz, midőn tagtársunknak nagy szakismerettel és szorgalommal írt munkájában a nyelvújítás ellen fölállított dogmákat a nyelvtan ismert szabályai közé, mintegy törvénykönyvbe igtatva látjuk, és bevezetésül e nagyon is polemicus hangú sorokat olvassuk:

«68. (§). Van a magyar nyelvben sok hibásan képzett szó is, különösen főnév. Az úgynevezett «nyelvújítás» korában (a múlt század végén és a jelen századunk első felében) ugyanis az írók, különösen pedig a fordítók igen sok új szót csináltak, a nélkül, hogy a magyar szóképzés törvényeit ismerték vagy figyelembe vették volna, s így természetes, hogy a csinált szavaknak igen nagy részét hibásan képezték.»

Ebből az ízelítől közlött pár sorból is már azt a megbecsülhetetlen tudományt merítheti a középiskolai tanuló, hogy

a szóalkotás mind elejétől fogva bizonyára a szóképzés törvényeinek kimerítő ismerete nélkül nem történhetett; e szerint párduczos Árpád és közvetlen elei meg utódai, midőn a két világrészben észlelt sok dolognak neveket kellett adniok, ezt bizonyosan oly széles grammatikai ismerettel tették, a minővel se Vörösmarty, se Petőfi, se Arany nem rendelkeztek.

A rövid bevezetés után a jó hosszú, több jókora szakaszból álló grammatikai törvényezik így foly tovább: «A nyelvújítók sokféle módon gyártották új és hibás szavaikat; így például először olyan képzőket, melyek csak ige-tövekhez járulhatnak, névszó-tövekhez függesztettek, és viszont; például az ige-tövekhez járuló *-ály, -ély* képzőt hozzátettek az *ünnep, kedv, erő, ész, szesz, szent* névszókhoz és így származtak ezek a hibás szóképzések: *ünnepély, kedély, erély, eszély, szeszély, szentély*; az ige-tövekhez járuló *-mány, -mény* képzőt hozzátették az *ok* főnévhez, a *bizott* igenévhez és a *körül* határozóhoz, s így keletkeztek ezek a hibás képzésű főnevek: *okmány, bizottmány, körülmény*; a névszótövekhez járuló *-ász, -ész* képzővel ige-tövekből képezték e hibás szavakat: *festész, építész, történész, nevelész*; ugyanazon képzővel a *gazda* szóból *gazdászt, bölcs-*ből *bölcsészt* csináltak s ezek szintén hibás képzések, mert itt az *-ász, -ész* képző nem a szokott jelentésével van alkalmazva».

A hibásan képzett főnevekről szóló czikk második pontja az ú. n. holt képzőkkel alkotott hibás szókról szól. Ilyen holt képzők szerzőnk szerint: a) *-ány, -ény*, például *nyit-ány, vir-ány, szer-ény*; b) *-g*, például *ad-ag, any-ag, köz-eg, lény-eg, össz-eg, töm-eg, ször-eg*; c) *-m*, például *hajl-am, szól-am, tart-am, üt-em, roh-am, jell-em*; d) *-ny*, például *er-ény, id-ény, péld-ány, sét-ány, reg-ény, eszm-ény, al-any, sürg-öny, függ-öny, közl-öny*.

A harmadik pont az idegen nyelvekből átvett képzőkkel alkotott új szavakat tárgyalja. Ilyen idegen képzők szerző szerint: a) *-ár, -ér*, például *títk-ár, csill-ár, hord-ár, pénz-ér, tan-ár*; b) *-cza, -eze*, például *tár-cza, ál-cza*; c) *-nok, -nök*, például *titok-nok, el-nök, hírtal-nok, fő-nök, szó-nok, ügy-nök, gond-nok, mér-nök, gyakor-nok, ül-nök*.

A negyedik pont így szól: «Új képzőket is csináltak, azaz minden jelentés nélkül való szótagokat és hangokat tettek a szavakhoz, és úgy képezték belőlük új szavakat; ilyen csinált képzők például a) *-ar, -or, -er, -ör*, például *sziv-ar, mod-or,*

töm-ör, tud-or ; b) -cz, például él-cz, külön-cz ; c) -da, -de, péld. óro-da, zár-da, képez-de, iro-da, nyom-da, jár-da, kóro-da ; d) -la, -le, például tám-la, ír-la ; e) -ly, például szip-oly, suh-oly ; f) -ma, -me, például szak-ma, szőr-me, ado-ma ; g) -na, -ne, például jégne ; h) -ncz, (-onecz, -encz, -öncz), például új-oncz, kegy-encz, fegy-encz, tol-oncz, küld-öncz, lel-encz ; i) -nya, -nye, például rosto-nya, fehér-nye ; k) -önd, például bőr-önd, kör-önd ; l) -p, (-ap, -ep), például al-ap, szer-ep ; m) -v, például él-v, el-v, ér-v, mér-v, ismér-v ; n) -ly, például beszél-ly, segé-ly, kéte-ly.

Az ötödik pont arról értesíti a tanulót, hogy «a nyelvújítók még úgy is csináltak új szavakat, hogy sok szót megkurtítottak, péld. árnyék : árny, czégér : czég, czímer : czím, csábítás : csáb, tervezet : terv» (szerző azt hiszi, hogy tervezet régi szó, s ebből lett kurtítás által terv ; pedig a harminczas évek eleje előtt sem tervezetnek, sem tervnek sehol semmi nyoma. Az 1834-ben megjelent *Philosophiai műszótár* szerint Planum kifejezésére a *Terv* szót Helmecey ajánlotta, s csak a negyvenes évek elején kezdik tovább képezve használni, így : tervel, tervez, tervezget, tervrajz, tervezet stb.).

Nehéz elgondolni, mit akart szerző az orthologia fegyvertárából összehordott e száraz s épen nem szabatos pontozataival elérni.

Újból akarják talán a szócsinálás mesterségét kezdeni, s erre a teendőre a közepiskolai tanulókat használni? — Ha ez a kalandos czél lebegett szerző szemei előtt: akkor nem elég annak pusztá elmondása, hogy az előzők miben hibázták el a dolgot, hanem akkor a szócsinálás mikéntjére nézve eljárási positiv szabályokat is kellene adni. Erre pedig pár lapnyi vázlat, mint a milyen az előttünk fekvő, nem elégséges. Mert az a szóképzés oly kimerítő tárgyalását tenné szükségessé, mely a grammatika keretébe, mint pusztá appendix el sem férne.

A mint most előttünk fekszik a száraz rövidlet, egyébre nem szolgálhat, mint arra, hogy teljes zavarba ejtse azt, a ki használja. A tanuló ugyanis a hibás szóalkotások példáinak e rengeteg tömegén végig tekintvén, és nyelvünk romlottságának elijesztő képét látván maga előtt, lelkében okvetetlen ez a kérdés támad: minthogy szóból ért az ember, s így hibás szóból csak hibásan érthet: mily nagy csodája Istennek, hogy mi még valahogy értjük egymás beszédét, mikor nyelvünket, melylyel szóban és írásban tényleg élünk, a hibák oly tömérdek sokasága

tarkázza? — Ennek utána igen természetesen gondolkodóba esik a tanuló azon is, hogy ő már most hogy írjon és beszéljen, mikor annak a nyelvnek, melylyel eddigelé élt, melyhez hozzá szokott volt, jó nagy részét magyartalannak, korcsnak mondja a tankönyv, azonban szót sem tesz arról, hogy mivel lehetne és kellene az akkép támadt lézagot betölteni. — Ám legyen, hogy *szerény* hibás szó, *tömeg* is hibás szó, *szerep*, *terr* meg épen veszettül rossz szók; de mit tegyek helyökbe, mikor a tegnapi készített és ma benyújtandó dolgozatomban mind a négy előfordúl, és mondataim megcsontítása nélkül el nem hagyhatom?

Növeli a tanuló lelki hányattatását még az a körülmény is, hogy az előbbi osztályban más, még pedig nagyhírű szerző könyvéből tanult, s abban azon képzők ellen, melyek miatt jelen tankönyv a névszók nagy részét hibásan gyártottnak mondja, nemcsak hogy semmi kifogás nem tétetik, hanem azok a többi kifogástalan képzőkkel egy sorban említettnek.

Mikor tankönyve fölötti tépelődésében a tanuló idáig jutott, gondolja magában: itt vannak a tanár úr ajánlotta «jeles írók», azokat veszem elő, azok nyelvéből majd meglátom, mi az igaz magyarság. Úgyis holnapra dolgozatot kell készítenem a *Zrinyás*ról, elolvasom tehát Arany János *Zrinyi és Tasso* című akadémiai székfoglaló beszédét, melyről tanárunk azt mondta volt, hogy a magyar prózának legremekebb terméke.

Kezdi olvasni, s íme mindjárt a második sorban szeme megakad e két ominosus szón: *alap* és *ünnepélyes*. Az első a tankönyv szerint azon hibásan képzett főnevek egyike, melyek úgy keletkeztek, «hogy minden jelentés nélkül való szótagokat és hangokat (új képzőket) tettek a szavakhoz, s úgy képeztek belőlük új szavakat»; a másik (ünnepélyes) a tankönyvben felsorolt hibásan képzett főnevek között épen az első. — Tovább olvas és — az első három kis oldalon a tankönyv szerint hibásan képzett e szókat találja: *költészet*, *eszmeébszertő*, *viszony*, *jellem*, *visszhang*, *párhuzam*, *előny*, *közvetlen*, *szerény*, *mozzanat*, *alappráz*, *rege*, *anyag*, *indokol*, *esetleges* stb. Mindmegannyi szemenszedett barbarismusok, melyek a szülemlő új magyar nyelvből okvetetlen kizárandók.

Nem folytatom a tanuló vívódásai leírását, hanem azt mondom:

mutasson nekem valaki akár a múltban, akár a jelenben

széles e világon még egy országot, hol a fiatalságot anyanyelve helyes használatára úgy tanítják, hogy kezébe adják a nemzeti irodalom remekeit, mint a magyar stíl mintaképeit, s egyidejűleg tanítják olyan nyelvtanra, melynek szabályai szerint azon remekművek rakva vannak hibásan képzett szókkal, kerülendő barbarismusokkal, s általában egész nyelvezetők alapjában hibás. Sőt — s ez az abderitaságnak igazi netovábbja — maga a grammatika írója is oly nyelvvel él, melyet munkája szabályai helytelennek, hibásnak bélyegeznek.

Idáig érvén, tartozom a minden egyéb tekintetben jeles tankönyv szerzőjének az igazság érdekében azzal a kijelentéssel, hogy ő nem áll egyedül abban a harcban, melyet a mai iskola a tegnapi ellen, a betürágó meddő tudakosság az alkotó genialitás ellen indított és folytat.

A napokban egy épen most megjelent nyelvtan került kezembe, mely a szóban levő hóborttól megválva, máskülönben nyelvünk benső sajátságainak sok ismeretével nemzeties szellemenben írt oly munka, melyet e szakban határozottan a legjobbak és legteljesebbek közé számíthatni.

E munka a szóban forgó kérdést tetszetős alakban tárgyalja, a mennyiben nem szól a *nyelvújítóknak sokféle módon gyártott új és hibás szavairól*; lényegileg azonban csak azt mondja ez is, a mit az előbb említett tankönyvünk, s ezzel végzi a *hibásan képzett főnevekről* szóló szakaszt: «A hibás képzésű főnevek közül azokat, a melyek még pótolhatatlanok s tehát jobb szók híján szükségesek is, bátran használhatjuk, főleg ha nem rossz hangzásúak és a közhasználatban is el vannak fogadva. Ilyenek: *alany, alap, anyag, beszély, csomag, dalnok, elnök, erély, erény, eszme, eszmény, főnök, függöny, gép, gyár, hajlam, hírnök, hivatalnok, jelvény, kellem, körülmény, lét, modor, nyomda, nyomdász, nyomdászat, összeg, roham, tábornok, tanár, titkár, szerep, szivar, szöveg, szónok, ulvarnok, viszály, zongora* stb.»

Nagyon nevezetes szavak azok, melyekkel e nyelvtan szerzője a hibás képzésű szók elleni szabályait módosítani, illetőleg szelidíteni akarja. Azok szerint «a hibás képzésű főnevek közül azokat, a melyek még pótolhatatlanok, s tehát szükségesek is, bátran használhatják». — A fiatal ember e szerint, ha a körülötte folyó gyakorlati élet meg nem tanítaná rá, megtanulhatja a tudományos téren előforduló e példából, hogy a rosszat

is bátran használhatja, ha szüksége van rá. — Ez aztán olyatén maxima, melyet épen a mai kor fiatalságának nagyon szükséges szívére kötni.

Lám, ilyen fatalis értelmű nyilatkozatokra vetemedik az okos ember is, mikor a józan észszel ellenkező doctrina hírnökeül szegődött.

De van a most idézett nyilatkozatnak a dolog érdemére vonatkozó oldala is, melyet szó nélkül hagyni annyival kevésbbé lehet, minthogy a neologia elleneseinek közös jelszava az, melyet az idézetben a «még pótolhatatlan» jelző fejez ki, azt akarván mondani, hogy ím ezeket a szokat meg kell ugyan még ideig-óráig tartanunk, mert nem tudjuk, mit tegyünk helyökbe; de kétséget nem szenved, hogy elébb-utóbb ezeknek is üt az órájok, s akkor az a tenger hibás képzésű új szó, melyeket a modern civilisatio kötelékébe lépett nemzet elfogadott, mind helyet enged majd a *Nyelvőr* szellemében megigazitott szavaknak, melyekből közel két évtized alatt az új szellem már is «igaz magyar konyhán költ» e szavakkal örvendeztette meg a nemzetet: hordár helyett *hordáros*, titkár h. *titkáros*, bíbornok h. *bíboros**), pinczér h. *pinczés***), pénztárnok h. *pénztáros*, ünnepegy h. *ünnepség*, és a melyet legelől kellett volna említenem, *Nyelvőr*éknek szemök fénye, idény h. *érad*.

Ily eredmény után azt hiszik, teljes joggal várható, hogy a millenium után következő új ezer év alatt okvetetlen sikerülni

---

*) Eddigélé azt tartottuk, hogy *-nok*, *-nök* tisztséget, méltóságot jelző képző, és az hogy idegen eredetű, ép oly kevésbé tilthat használatától, mint a hogy nem szűnünk meg *ablak*, *asztal* stb. szókkal élni, ámbár tudjuk, hogy a szlávból kölcsönöztek. — Egyébiránt *bíboros* lehet bárki, a kin bíborszínű ruha van; ellenben *bíbornok* papi fejedelmet jelző műszó; *udvaros*, Szegeden a. m. háziszolga, Hausknecht, *udvarnok* pedig, bár tudjuk, hogy *dvornik*ből van átvéve, méltóságot jelent; *asztalnok* is, bár szintén a szláv sztolnik átvétele, mind a mellett kizárólag azon méltóság kifejezésére szolgál, melyet deákul *dapiferorum magister*nek híttak, míg az *asztalos* közönséges mesterember.

**) *Finczés* csak olyan idegen eredetű szó, mint Kellner vagy pinczér; csak hogy ezeknél annyival rosszabb, hogy a köznyelv pinczésnek nevezi azt, ki a bor körüli teendőket végzi a pinczében s német neve Kellnermeister, míg a pár évtized óta használatba jött *pinczér* szó, mint Kellnernek utánzata, az étteremben a vendégek körüli teendőket végző egyént jelöli.

fog a neologia mételyezte nyelv helyébe *hordáros*, *pinczés*-féle szókkal ékeskedő nyelvet tenni közkeletűvé, s akkor a föntebbi idézetben felsorolt *alany*, *alap*, *anyag* stb. ideiglenesen használándó rossz szókat is tiszta magyarságú új szók váltandják föl.

Mily félreismerése a nyelvélet természetének: szók megsemmisülését várni az időtől, mely azoknak éltetője. A szó külső alakja igenis idővel kopik, változik, sőt jelentése is változhatik; de veszni, el nem vész; sőt hova tovább, annál jobban gyökerizik meg, annál biztosabb lesz fönmaradása.

Máskülönben is, hiheti-e valaki komolyan, hogy a haladás pályájára lépett nemzetnek lesz ezentúl még valaha annyi otiuma, hogy azt a nagy nemzeti munkát, melyet nyelve körül már egyszer dicsőséges eredménnyel elvégzett, ismét elejétől kezdje és újból csinálja? — De tegyük föl, hogy tehetné és meg is tenné: nem mutatnának-e világszerte újjal reánk, hogy íme egy nemzet, mely előbb egy szép nagy irodalmat teremtett magának, aztán meg neki állott, hogy a nyelvet fölforgassa, melyen azt az irodalmat megírta volt.

Bizony csak szelet vetettek a *Nyelvőr*ben, midőn egyes, rideg szókat, mert alakulások nem a szokott rend szerint történt, mint a nyelv szellemét rontó idegenszerűségeket mutattak be, melyeket üldözöbe kell venni; holott az egyes szó hasznavehetőségének más kriteriuma nincsen, mint az, hogy a beszélő nyelvorganismusának megfelelő, könnyen ejthető legyen, a hallgató pedig könnyen értsen róla.

Hogy valamely szó e két főkelléknek megfelel-e, ez nem annyira alkatának szabályszerűségétől, mint inkább attól függ, vajon azt, a mit jelezni akar, találóan fejezi-e ki, és ha igen, közhasználatban él-e? — A mely szót az irodalom fölkarolt és az élet a közönség körébe, a nép nyelvébe is átvitt, az a nemzet közkincsévé vált, és ezentúl a nyelv többi szóanyagával egyforma tekintetek alá esik, úgy hogy a *Nyelvőr* alkotta kanon, mely szerint az újonnan alkotott szótól megkívánja, hogy abban «az alapszó jelentése tiszta, átlátszó, a képző módosító ereje érezhető legyen» stb., a több mint félszázad óta közforgalomban élő oly szókra, mint: *alap*, *anyag*, *eszme*, *eszmény*, *szónok*, *szöveg* stb. szerintem csakúgy nem alkalmazható, mint akár az ősrégi *haszon* szóra.

Ha nem volna magyar szavunk a *poesis* kifejezésére, és valaki ma e célra a *költészet* szót ajánlaná, azt mint helytelen

képzésüt okvetetlen visszautasítanók és inkább az idegen poesis szó használata mellett maradnánk. Minthogy azonban a *költészet* szót a nemzet rég elfogadta, és több mint félszázad óta (Kunoss Endrének 1835-ben megjelent *Szófüzérében* már ott van: Költészet, die Poesie, poesis) magáénak vallja: nem látom át, miért volna *költészet* rosszabb anomalismus, mint a szint olyan alkotású régi *természet* szó.

Szóval, szerintem a mit az élet és az irodalom használata szentesített, az a nemzet elidegeníthetetlen tulajdona, melyet bolygatni a nélkül, hogy teljes pótlásáról gondoskodva volna, annyi mint a nemzet szellemi közkincsének megrablása; míg a *Nyelvőrök* a nagy íróink használta megszokott szót is, ha törvényes származását igazolni nem tudja, ki akarják a közönség szájából venni, ha másképp nem lehet, akár irodalmunk megsemmisítésével is, mely a neologiat magyra nevelte.

Hogy a szörszálhasogató bölcsesség e tekintetben már is mennyire ment, mutatják a minden nap ismétlődő példák, melyek közül legyen szabad ez úttal itt csak egyet említenem.

Csaknem félszázada, hogy Vörösmarty *Szózata*, mintegy a nemzeti tudat *Miatyánk*jává lett, melyet ha ünnepélyes alkalmakkor hangoztatnak, minden magyar szív hatalmasan földobog hallatára. — A nemzet ily ekklatáns nyilatkozása sem tartóztatta Füredi (Führer) Ignác «képző tanár» urat, hogy *Új magyartalanságok* című könyvecskéjében ki ne mondja: «*Szózat* nyelvtanilag nem helyeselhető képzés, mert «szóz» igénk nincs. — *Szólat* vagy *Szó* helyesebb lett volna.» — Még az sem zavarja Füredi urat, hogy *szózat* nem is új szó, mert már Molnár Albert magyar-latin 1644. évi kiadású szótárában is előfordúl. Elég az hozzá, hogy *szózat* nem helyesen képzett szó és Füredi úr tanítja Vörösmartyt helyes magyarságra!

Ilyenekben én mind elejétől fogva, mindent fölforgató veszedelmet láttam, most pedig azt látom, hogy nemzet-ellenes bűnt követnek el, kik legkedvezőbb esetben századok múltán érvényesülhető theoriák érdekében a most élő nemzedék értelmi művelődését veszélyeztetik, midőn az anyanyelvben való alapoktatást úgy intézik, hogy az orthologia érdekében egy füst alatt a nyelvanyagot is bíráló alá veszik.

Agg szó ugyanis, de igaz lévén, hogy két úrnak egyszerre szolgálni nem lehet: előre látható, hogy a tanuló ifjúság az elibe tűzött két cél közül a máskülönben is korunk mindent

kritizáló hajlamának megfelelőbb célra fogja egész figyelmét fordítani, és boldognak mondja majd magát, ha ünnepelt szónokaink beszédeit olvasva, azokban a neologiai hibákat kijelölheti, ugyan akkor, mikor maga meg egy becsületes chriát, nyelvtani és helyesírási hibák nélkül megírni nem tud.

Hogy e fonákságoknak mi a gyakorlati eredménye, erről sok siralmas mesét beszélhetnek, kik az érettségre megjelenő ifjakknál a fogalmazási készségnek évről évre mind alantibb fokra szállását tapasztalják.

Az sem igen biztató tény, hogy a jogállam föllendülése óta megszorodott írásbeli teendők végzésére ajánlkozó fiatal-ság ellen állandó a hivatalokban a panasz, hogy fogalmazás tekintetében a legmérsékeltebb kívánalmaknak sem képesek megfelelni.

Fiatalságunk értelmi műveltségében mind sűrűbben mutakozó e megdöbentő hátramaradások nagy részt az anyanyelv tanításában tapasztalható főntebb ecsetelt balfogásoknak tulajdoníthatók. — Kétséget ugyanis nem szenved, hogy az a fattyúhajtás, melyet a nyelvtanítás fáján az orthologia elébb csak szórványosan, most pedig rendszeresen fejleszt, ha terjedelemre nézve nem nagy is, de a főntebb kifejtett okoknál fogva olyan, hogy az életnedvet mind magához szíván, elébb-utóbb elkerülhetetlenül az egész életorganismus elsatnyulását kell eredményeznie.

A fiatalság, mely eddigelé a nemzet jeles íróiban mestereit tisztelte, s eszök járását és kifejezésök módját követendő példakül tekintette: nyomukban haladva, biztos alapon mehetett elébbre az élő szó es írásbeli előadás kellékeinek elsajátításában; de most, hogy tankönyvének utasítása szerint a tanuló van hivatva azokat a jeles írókat corrigálni, valóban nehéz elgondolni, kire és mire támaszkodják művelődési nagy munkájában.

Az igazság meggyőző hatalmára támaszkodják, mondják az új tan elbizakodott hirdetői. — Helyes! csakhogy nem gondolják meg, hogy a könyvek, melyekben az új tanok hirdettetnek, középiskolák számára írvák; az igazságok kifejtése pedig, melyeknek meggyőző hatalmára építeni akarnak, sokkal magasabb képzettséget követel, mint a melylyel középiskolai tanuló rendelkezhetik.

S ha mind ez megvolna, akkor is kérdem: az időnek

oly bőviben vannak gymnasiumainkban, hogy ilyen soronkívüli tárgynak annyi időt szentelhetnek, a mennyit e kérdések alapos fejtegetése igényelne?

Világszerte azon mesterkednek évek óta, hogyan lehetne a túlterhelés megszüntetése céljából a középiskolai tananyagot alászállítani úgy, hogy azért az értelmi műveltség összhangzó egészen csorba ne ejtessék.

Nálunk is a tanügyet intéző körökben e kérdés beható tanácskozások tárgya volt, és — mirabile dictu — soha senkinek sem jutott eszébe, hogy a gymnasiumainkban most divó tantárgyak között van egy olyan, mely a tanterv egészen annyira kívül esik, hogy elmaradása nem hogy hézagnak tűnnék föl, hanem inkább a nyelvtanítás akkor válhatnék csak igazán teljessé, ha megszabadulva attól a fattyúhajtástól, a tanuló figyelmét osztatlanul a fődologra lehetne központosítani.

Azt hiszem, hogy az eddig elmondottak elegendők arra, hogy az illetők figyelme a nagy fontosságú ügyre irányoztassék, s akkor talán nem jogosulatlan abbéli reményem, hogy :

közoktatási ügyünk vezetői vagy megezáfolják a most mondottakat és megnyugtattják a nagy közönséget, vagy elrendelik, hogy a máskülönben jeles tankönyvekből a nyelvújításra vonatkozó részek, mint nem odavalók és az oktatás egészét zavaró kitérések, mindenestől kihagyassanak.

BALLAGI MÓR.

A MAI EMBERBUVÁRLATRÓL.

Második és utolsó közlemény.*)

Bármerre is pillantsunk földgömbünkön, Szahara forró sivatag homokján épen úgy, mint Grönland örökös haván megtaláljuk az embert. — A híres sarkútazó Kane (*Archic. Explorations*, 1856) tengerésze, Morton, nyugati Grönlandnak 82° 21' alatt fekvő táján is embernyomokra akadt (tudniillik szántalppá földolgozott bálnabordákat, késnyelet és kőköröket talált, mint a melyek arról tettek tanúságot, hogy itt előtte emberek jártak). — Tehát a mit a költő a maga élénk képzeletével teremtett, az ezúttal valóságban is megvan, Homér végső emberei «*ἔσχατοι ἀνδρῶν*» a sarkköri lakók (eszkimók) tényleg élnek. — A földgömbnek emberrel való benépesítése, a mint ezt eddigi adataink egybevágóan tanúsítják, a legnagyobb valószínűséggel a nagy szárazföldekről kiindulólag történt. — Az európai utazók az óceánoknak csak a szárazföldektől messzebb eső szigetein nem találtak benlakókat. — Így mindenek előtt az Atlanti óceánban a Bermuda-szigetecsoporton, az Azorokon, a Madeira-szigetecsoporton, a Zöldfok-hegység szigetein, Guinea öblének szigetein, valamint a szétszórtan fekvő szigeteken (Fernando Noronha, Trinidad, Martin Vaz, Szt-Ilona, Ascension, Tristan d'Acunha és a Falkland szigeteken). — Lakatlanoknak találták az első európai utazók az Indiai óceánban a Mascaren-szigeteket, a Marion-Crozet- és Kerguelen-szigeteket, az ezektől még délibb Sz.-Pál- és Amsterdam-szigeteket. — Sőt, mi több, a még az aránylag tetemes nagyságú Új-Zéland

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 158. füzetében.

szigetek is (a Csendes-óceánban) csak újabb idők óta bírnak lakossággal, legalább a mostani benlakóik, a maórik, azt állítják, hogy őseik mintegy 1400 körül Kr. u. költöztek be az éjszaki szigetre; az Új-Zélandtól keletre fekvő Chatam-sziget-csoportra nézve pedig egészen biztosan tudjuk, hogy e szigeteket a polynéziaiak csak a múlt század óta népesítették be és az e szigetektől még délibbre fekvő Auckland-szigetek is (nem tekintve az időről ide vetődő újkori Robinszonokat) mindekkörülg lakatlanok. — A Csendes-óceánnak Dél-Amerika felé eső részében fekvő szigetei: Juan, Fernandez, Masafuera, S.-Felix, S.-Ambrosio, Sala y Gomez, Galopagos, valamint a Kókusz- és Revillagigedo-szigeteket az első európai utazók lakatlanoknak találták. — Hogy az éjszaki sarkvidék szigetei, például a Spitzbergák, a Medve-szigetek, a Bering-sziget stb., lakatlanok, azt könnyen elképzelhetjük. — Érdekes az, hogy Izland is csak a történelmi idők óta van benépesítve. — E sziget első lakói ugyanis megkeresztelt kelták lehettek, a kik Kr. u. 795. év körül jutottak ide; mert mikor a normannok legelőször ide jutottak, a déli parton fekvő kicsiny szigeten, az úgynevezett papok szigetén, püspöki botokat, harangokat és ír nyelven írt könyveket találtak. Ős benlakókat az európai utazók csupán csak a Kanári-szigeteken találtak. — Ezek az úgynevezett guáncsok, a kik azonban azóta már kihaltak. Mikor az európaiak hozzájuk érkeztek, nem tudták, hogy rajtuk kívül más emberek is léteznek, s hogy nem nagyon messze tőlök egy nagy szárazföld (Afrika) fekszik. — A spanyol hittérítők azon kérdésére, hogy miként jutottak e szigetekre, naivsággal azt felelték: «Isten helyezett minket ide, itt hagyott s azután itt felejtett minket». Nyelvmaradványaik után a kihalt guáncsokat a berber népséghez kell sorolnunk; ők halottaikat mumiákká változtatták, továbbá úgynevezett háziállatokul kecskéket tartottak.

Ez adatok szerint tehát azt kell fölvennünk, hogy az emberiség valahonnét valamely nagy szárazföldről terjedt el szanaszét a földgömbön. — Általában véve az ázsiai földséget tekintik az emberiség bölcsőjének, vagy a mint a tudósok kifejezték: «officina gentium», «vagina gentium». — A mint tudjuk, a biblia is Ázsiába helyezi a paradicsomot. — Hogy hol lehetett az emberiség bölcsője, erre a kérdésre természetesen a tudomány nem felelhet, csupa conjectura az egész, a mit a tudós itt tehet. Nem valószínű, hogy az első emberek akár a föld sarkain, akár

az egyenlítőjén éltek volna. — Az angol Duncan szerint az emberiség bölcsője nyugatról kelet felé (Európától és éjszaki Afrikától Ázsiának délkeleti végeig) keresendő valahol. — Az angol Sclater szerint pedig az emberiség bölcsője az Indiai óceánba ma már elsüllyedt földségen lehetett, a melyet Lemuriának nevezett. — Minthogy azonban az Indiai óceán Afrika és Malezia (a malájoktól lakott Szunda-szigetség) között igen mély, nem valószínű, hogy itt valaha nagyobb szárazföld süllyedt volna el. — Egy fölötté érdekes, de eddigelé meg nem fejtett ténynyel találkozunk az Indiai óceánnak nyugati (Afrika) részében fekvő Madagaszkár szigeten. — E szigeten ugyanis két, mind nyelvökre, mind testi jellemökre nézve egymástól föltűnően különböző benszülött népség lakik. — A szigetnek nyugati (Afrika felé eső) részén laknak a szakalávok, a kik a néger vér bélyegét viselik testökön; míg a keleti (az Indiai óceán felé eső) részén a hovák laknak, a kik testi sajátságaira nézve szakasztott olyanok, mint a tölök messze (kerek számban ötven földrajzi fokkal tovább) lakó malájaiak és a kik egy oly nyelven beszélnek, a mely az afrikai néger nyelvtől lényegesen különbözik s a mely nyelv Humboldt Vilmos kutatásai szerint a maláji nyelvcsaládhoz tartozik. — Hogyan kerültek tehát ide Madagaszkarra malájaiak? Vagy, miként van az, hogy Ázsiának az Indiai óceánt határoló déli részében az arábiai felszigettől kezdve egészen hátsó Kelet-India, Malakka felszigeteig a malájaiaknak teljesen nyoma veszett? — Ki tudna ezekre felelni? De akármit is álljon a dolog, az emberiség nem egyszerre népesítette be a földet, hanem csak lassanként és a földkerekségnek az embertől való mostani benépesítése az emberi lénynek a hosszas évezredekén át tartó vándorlása eredménye.

Az emberi lénynek az egész földkerekségen való elterjedésének ténye egy fölötté nagy fontosságú jelenség, mely a tudományos problémáknak hosszú sorát tárja elénk. — Az életbuvárlat (physiologia) ma már egész matematikai bizossággal kimutatja, hogy az életiség itt a földön kivétel nélkül mindig csak bizonyos föltételek mellett lehetséges s hogy tehát az egyes lények élete szigorúan meg van szabva; miért is a determinismus (Claude Bernard) az életiségnek közös alapelvét képezi. — Az életiség itt e földön kivétel nélkül mindenütt egy bizonyos szervezett állománynak már a múlt században Wolfftól nagyjában körülírt «substantia viva» s e század második

feleében a görcső segítségével szabatosabban vizsgált úgynevezett «protoplasma» vagy «bioplasma» jelenlétéhez van kötve. — Bárhol észleljünk életnyilvánulásokat e földön, az emberilénytől kezdve a fölötté picziny, csak igen erős görcsői nagyítás mellett látható bakteriumokig, mindenütt ez állománynak rejtekében, műhelyében látjuk végbemenni a különböző életfolyamatokat. Az emberi, állati és növényi test utolsó alakegységeinek, az úgynevezett sejteknek lényegét ez állomány alkotja. — Ma már az életbuvárlat hatalmába kerítette ez «élő állománnyal» a teremtés legbámulatosabb alkotásával való experimentálást. — A mai életbuvárlati kísérletek már szoros határok között megállapíthatják a különböző physikai és chemiai föltételeket, a melyek az életiségre változtatólag behatnak, a melyek azt elősegítik vagy tönkre teszik. — Egészen szabatosan megállapítják például a küllhőmérsék azon végleges határait, a melyeken belül a «protoplasma» élhet, s így tovább. — Persze az életiségnek e determinismusáról az emberiségnek ezelőtt még csak sejtelve sem volt és nem is lehetett. — A mai életbuvárlat a múlt századból eredő s e század elején tovább kifejtett kosmogoniai elmélethez, az úgynevezett Kant-Laplace-féle elmélethez, egy igen nevezetes adattal járult, a mennyiben egész biztossággal kimutatta, hogy itt e földön csak azóta ebredhetett életiség, mióta földünk kérgén a hőmérsék kerek számban 100 Celsius fokon alább szállott. Az is ma már megingathatatlan ténye az életbuvárlatnak, hogy az életiség e földön eleintén csak a legprimitivebb alakokban mutatkozhatott s hogy csak utóbb — megszámlálhatatlan hosszú időszakok multán jöttek létre a szervezetségek szerint oly bámulatos változatosságú élő lények, melyeknek ivadékait ma e földön látjuk. — A geologia kézzel fogható adatokat nyújt arról, hogy földünk folytonos változásoknak volt alávetve és e változások során változott át az életiség e földön. — A földkéreg legrégebb rétegei az életiségnek semmi nyomát nem tüntetik föl; ezek a rétegek azon eonokból valók, a mikoron az életiséghez — a protoplasma keletkezésére — az okvetetlenül szükséges föltételek még nem voltak meg. — Ezek a földkéregnek úgynevezett azoikus (élettelen) rétegei. — A földkéreg azon rétegei között, a melyek az életiség nyomait mutatják föl (az úgynevezett zoikus rétegek) a legrégebbek, szervezetségekre nézve a legegyszerűbb élő lények maradványait zárják magokba (ezek a pa-

læzoikus rétegek). — Magasabban, azaz bonyolultabb szervezetségű lények maradványai csak az újabb (kainozoikus) rétegekben találhatók föl. — De az emberi lények maradványait még a kainozoikus időszakok (az eocén, miocén és pliocén szakok) rétegeiben sem találjuk — holott az emlősöknek ekkoron már legmagasabb képviselői, az úgynevezett állatornások már szelvényben el voltak szaporodva. — Az emberi lény a legmagasabban, tudniillik a legbonyolultabb szervezetségű lény csak a legutolsó geológiai időszakban, tudniillik a postpliocén vagy úgynevezett quartár szakban lépett föl; csak ez időszak rétegeiben találhatjuk föl az ember csontmaradványait. A mint tehát láthatjuk, a földkéreg rétegei meggyőző adatokkal bizonyítják meg az életiségnek történetét a fokozatos fejlődés elve értelmében. — Akkoron, a mikor az első emberi lény a földön megjelent, a föld élőkkel, növényekkel, állatokkal be volt népesítve, a legalsóbb szervezetű lényektől fogva egészen a legmagasabb szervezetségű emlősállatokig — a mint ezt még mai napig is így látjuk a földön. — Az emberi lény tehát, a mint ezt a biblia is mondja, a legutolsó és a legremekebb lénye a Teremtőnek. — Hogy miként jött létre az emberi lény, azt épen oly kevéssé tudjuk, a mint a legegyszerűbb baktériumoknak keletkezését sem tudjuk. De mert valamennyi élő lénynek a közös alapállománya — a protoplasma — és mert valamennyi életjelenségnek, tehát magának a testi szerkezet képződésének is az oka a protoplasma működésében rejlik, úgy nyilvánvaló, hogy az összes élő lények egy közösséget, tudniillik az élőknek világát képezik az élettelen anyaggal, az élettelen világgal szemben. — Az élők világában tehát, egy a szervezett anyag, tudniillik a protoplasma. Ebből keletkezett mindaz, a mit az élő világ fölmutat, s ez az ősi alapállomány ismétlődik mindenütt valamennyi lénynél. Így tehát igazolja a tudomány az élő világra nézve Heraklitosz koszmológiai eszméjét: «*Ἐκ παντὸν ἓν, καὶ ἐξ ἑνὸς πάντα*» (Mindenekből egy és egyből minde- nek). — S az emberi lény, ha a föld élő világának koronáját is teszi, azért mégis csak egyik tagja az élők világának és épen úgy alá van vetve azon szigorú, kivételt nem tűrő törvényszerűségnek, a melylyel a többi élő lények nyilvánulásaiban lép- ten-nyomon találkozunk. A törvényszerűséget a növények, állatok országában mint a Teremtő bölcseségének kifolyását megbámuljuk; de a mely törvényszerűséget tudatlanságunk

szülte önhittségünknel fogva magunkra nézve lealázónak tekintünk, hirdetünk! — Ha nem is tudjuk, hogy az életiség mily specialis körülmények között keletkezett e földön, de azt egészen biztosan tudjuk, hogy az életiség, a «protoplasma», csak azon bámulatos sajátsága mellett lehetséges, a mely abban áll, hogy az élő részek bizonyos határok között a külső természeti befolyásokhoz alkalmazkodni képesek, s hogy ez alkalmazkodás következtében átalakulásra is képesek. — Ha mi azt látjuk, hogy az emberi lény, mielőtt megszületik, épen úgy fejlődik egy sejtnék (petének) protoplasmatomégéből, mint a legutolsó féreg; ha azt látjuk, hogy ez az egész fejlődés nem áll egyébből, mint az eredetileg egységes petesejt sokasodásából és az ezzel karöltve járó átalakulásaiból a petesejt protoplasmájának; ha azt látjuk, hogy ezek az átalakulások mindig egy bizonyos törvényszerű egymásután következnek, tudniillik hogy eleinte az egyszerűbb s utóbb az összetettebb részek lépnek föl, míg végre az emberi magzat érett és a külvilágra nézve is életképessé lett — s ha mindezt a fejlődési menetet valamennyi szervezett-ségű lénynél szakasztott e módon végbemenni látjuk: úgy lehetetlen, az egyes lény fejlődésében (ontogonesis) az élők világa óriási szabású fejlődéstörténetének kicsiny tükörképét meg nem látnunk. — Minden egyes lény e tekintetben az összes élők világát tükrözteti vissza. — Minden egyes lény tehát egy valóságos mikrokosmos, az élők világának makrokosmosához képest. — A mi itt óriási arányokban végbemegy, az amott kivonatosan és kicsi arányokban foly le. — De mindkettőben a lényeg azonos, tudniillik keletkezés, kifejlődés és hanyatlás. — Jól mondja ezért Lucifer az *Ember tragédiájában*:

•Minden, mi él, az egyenlő soká él,
A százados fa s egy napos rovar.
Eszmél, örül, szeret és elbukik,
Midőn napszámát s vágyait betölté.
Nem az idő halad: mi változunk;
Egy század, egy nap, szinte egyre megy. •

De ha tagadhatatlan tény, hogy az élők világa e földön nem keletkezett egyszerre, ha tény, hogy a föld mai élő lényei mind származékai az ősi protoplasmának — a természet e legbámulatosabb anyagának — ha tény, hogy az ősi protoplasmában a kültermészeti befolyások alatt megindult átalakulások

(Metamorphosis) útján jöttek létre a mindinkább összetettebb élő alakok, míg elvégre az emberi lény létrejöttéig eljutott a folyamat; úgy nyilvánvaló az is, hogy az emberi lény szervezetében meg kell keresni és találni a legmagasabb szervezetségnek bélyegét is.

Az emberi szervezet külső mivoltában első szempillantásra bizonyára alig ismerhetjük föl ezt. — Az emberi lény a maga külső mezében oly fogyatékosnak mutatkozik a föld többi lényeivel szemben, oly annyira védtelen az állatország hatalmasaival szemben, hogy bizonyára külseje után ítélve, az emberi lény soha sem juthatott volna el azon magas polczra, a melyet ő, mint a földnek ura elfoglal. — Bőrének finomsága és csupaszsága miatt az idő viszontagságainak sokkal inkább ki van téve, mint a növény vagy állat. — Testi ereje, az állatoríások erejével szemben, számba sem jöhet, de még külső fegyverekkel sincsen ellátva az emberi test. Nincsenek fulánkjai, méregfogai, nincsenek hatalmas tépőfogai, agyari, szarvai, agancsai, nincsenek tüskéi, karmai. — Repülni nem tud semmikép, úszni sem tud magától, futása elég gyöngye, kúszása pedig ügyetlen — például a majmokhoz képest. — Az éhséggel nem bír versenyre kelni az állatokkal; de az már azután igaz, hogy evés dolgában fölveszi a versenyt, mert kényszerűségében akár mit: tücsköt, bogarat megeszik az ember. — Az ember mindenfalo (omnivor) s megeszi épen oly jóízűen a húst, mint a növényt; míg a húsevő állatok a növényi táp mellett, a növényevők pedig a hús mellett eldöglenek. — De mert a táplálék, a sült galamb módjára, nem repül a szájba, hanem utána kell nyúlni s azt előbb meg is kell szerezni; tehát mindenk előtt éles érzékek szükségesek, hogy alkalmilag már messziről is megérezhesse az állat a szükséges zsákmányt. Már pedig, az ismeretes latin közmondás szerint: «*Lynx visu, aper auditu, canis odoratu, aranea tactu superat hominem*» (a hiúz a látásban, a vadkan a hallásban, a kutya a szaglásban, a pók a tapintásban múlja fölül az embert): nyilvánvaló tehát az, hogy ha csak nyers testi erejére támaszkodhatott volna az emberi lény, úgy soha sem győzhette volna le a létért vele együtt küzdő állatokat; soha sem ragadhatta volna kezébe az uralkodás jogarát, s úgy a mint testileg teremtvé van, menten elpusztult volna a föld színéről. Másfelől az is nyilvánvaló, hogy az emberi lény valamennyi vetélytársát e földön könnyen legyőz-

hette volna, ha az ő testi szervezete mind azon működések tehetségével együttesen meg lett volna áldva, a melyeket az állatoknál csak egyenként találunk oly bámulatosan kifejlődve. — Ha az emberi test a hatalmasabb izomerőn kívül még gyorsan futni, ügyesen kúszni, egyaránt repülni és úszni bírna, ha méregfogakkal, tépőfogakkal, karmokkal stb. természetes fegyverekkel el volna látva; ha érzékei lehetőleg élesen ki volnának fejlődve: úgy bizonyára ez állatias tehetségeinél fogva könnyen legyőzhette volna valamennyi ellenfelét e földön. — De ilyen szörnyeteg lényeket e föld nem szült. — A föld ősi protoplasmájának alkalmazkodási képessége és szervképzési tehetsége is tehát bizonyos határok közé van szorítva, s egy ugyanazon lényben nem producálhatja mindazt, a mit csak az élők összességében képes fölmutatni. — De épen azért, mert az élők világában a munkafelosztás elvét látjuk keresztülvive, s mert mindenik lény e munkafelosztás értelmében csak bizonyos — s az egészhez képest — nagyon egyoldalú tehetségekkel bír; azt is megmagyarázhatjuk magunknak, hogy miért nem képesek az élő lények — a növények és állatok — megélni, ha a rendes külső természeti viszonyaikból kiragadtatnak, a melyekhez az ő szervezetök alkalmazva van. — A hal a levegőn elpusztúl, az emlős a víz alatt megfúl, a forró égálgához szokott pálma a hidegebb égövek alatt elvész, a mint az izlandi zúzmó sem terem meg az egyenlítő égálgján. — A mikor a sarkok felé való tájakon még melegebb égálg uralkodott, akkoron itt oly növények és állatok is élhettek, a melyekhez hasonlók ma már csak a melegebb égálgakon találhatók. — Egy szóval, a mint az egyes élő lény nem képes valamennyi élő lény működési képességeit kifejteni, mert szervezete erre alkalmatlan, azonkép nem képes egy maga a földkerekség minden részében, tehát a legkülönbözőbb égálgj viszonyok között megélni — a mire csak összességében képes az élők világa. — Tehát minden növény- és állatfajnak meg van a maga tartózkodási és elterjedési köre, a melynek határain túl elpusztúl; mert szervezetének alkalmazkodási képessége csakis e határokon belül juthat érvényre.

És íme, mi azt látjuk, hogy az emberi lény — a melynek testi ereje és testi (állatias) képességei oly fogyatékosak, nemcsak hogy minden élő ellenségét e földön legyőzte, hanem hogy még az élettelen természettől eléje gördített akadályokon is tudott diadalmaskodni, minek következtében a földkerekség

minden égalján el bírt szaporodni és a föld minden vidékét be-
népesíteni. — Talán az ő állatias teste másként van-e alkotva,
hogy a forró és zord égaljhoz egyaránt tud alkalmazkodni?
Bizonyára nem. — De a természet, mely épen az emberi lény
testi erejét oly szűkmarkúlag látta el, ennek kipótlásául egy
szervet adott az embernek, a melyhez hasonló hatalmas szervet
egyetlenegy élő lényben sem találunk kifejlődve. — És ez a ha-
talmatlan szerv az agyvelő — a melynek működéseinek az emberi
lény mindent köszönhet, a mit eddigelé e földön magának ki-
vívott és elért. — Már Aristoteles tudta, hogy az embernek
testnagyságához mérten a legnagyobb agyveleje van (*Κατὰ
μέγεθος δέχει ἄνθρωπος πλεῖστον ἐγκέφαλον*) és már a régi görög
orvosi iskola tanítá, hogy az emberi lény lényege az agyvelőben
rejlik. (*Ἐν τῷ ἐγκεφαλῷ το ἡγεμονικόν εἶναι*). Az agyvelőben van
a vezérlő.) — És csakugyan az az isteni szikra, mely az emberi
agyvelőbe van beoltva s a mely isteni szikra a fölötte bonyolult
összetételű szerv működéseiben nyilvánul, busásan fölér vala-
mennyi többi élő lénynek testi előnyeivel az emberi testtel
szemben. — Az ember esze segélyével a tűz mesterséges elő-
idézésével pótolni tudja a sarkvidékek fogyatékos napmelegét,
más állatok meleg bundájával földi meztelen testét, biztos lakot
készít magának, megmérgezett nyílával a vadat már messziről
hatalmába keríti, a sebes futású állatok hátán űzi zsákmányát,
hajóin a halakkal versenyre kel és azokat hálójába keríti, a
jövő század Dædalusa pedig a Jókai-féle ærodromon megvaló-
sításával, a lég urává fogja tenni az embert. — Gőz- és villa-
mos gépeink, dynamit, ekrasit, melinit, panklastit stb. robbanó
szereinkkel oly irtóztató erőt vagyunk képesek kifejteni, a mi-
hez képest a mesebeli titánoknak erőpróbái ártatlan gyermek-
játékokká törpülnek. — Az ember agyvelejének hatalmával
meghódította magának e földet, mert a terméketlen vidékeket
kies virányokká átváltoztatni képes, mert közlekedési eszközei-
vel a távolságokat, az időt legyőzi, mert gondolatait villám-
sebességgel közölni bírja a föld legtávolabbi zugán élő ember-
társaival, mert folytonos tevékeny életmódjával magának az
időt úgy be tudja osztani, hogy a testi szükségések kielégítésére
nem kénytelen többé az időt hiába vesztegetni és reá ér, hogy
idejét a maga további kiképzésére, valamint a maga és családja,
nemkülönb az emberi társadalom jobb jövőjének előmozdítá-
sára is fordíthassa! — Az élők világának buvárlata annak a

törvénynek fölismerésére vezet, hogy minden élő lénynek rendeltetése e földön szervezetének képességei szerint van előírva és megszabva. — Minél korlátoltabb valamely lénynek szervezeti működése, annál egyszerűbb a rendeltetése is. — Ha pedig ez így van, úgy legott mindenki előtt világos lesz az is, hogy mert az emberi lény szervezete egyébkénti fogyatékosága mellett csakis agyvelő-működéseinek révén töltheti be hivatását a földön és ha az ember Isten képére van teremtve, úgy ezt az eszményt csak az agyvelejében lakozó isteni szikrának, az értelemnek, további kifejlesztésével közelítheti meg; és minden újabb észme, minden újabb gondolat, mely az ember agyvelejében támad, egy-egy újabb lépés azon eszményhez — a melyet, mert eszmény, csak megközelíteni, de elérni nem fog. — Bölcsen fejezi ki azért Malebranche az emberi tökéletesedés sorsát, midőn mondja: «C'est le sort de l'homme de tendre à la perfection, mais jamais d'y prétendre» (Sorsa az embernek törekedni a tökéletesedés felé, de azt sohasem igényelni). — Az emberi lény azonban csak az emberi társadalom körén belül tölthetvén be hivatását e földön, az is nyilvánvaló, hogy mint tagja a társadalomnak, erkölcsi kötelességekkel is bír; miért is egyaránt erkölcsi és értelmi munkáival töltheti csak be hivatását e földön. — Az észnek egyoldalú ismeretek által való kiművelése még nem teszi méltóvá az embert, hogy a föld urává és a teremtés koronája legyen. — Hisz az ember eszével vissza is élhet, s az emberi ész a nemesebb érzések és fenkölt erkölcsiség nélkül dæmonná változtatja a teremtés remekét és meg az állatoknál vadabb lénynyé sülyeszti az emberi lényt. Erre számítva, mondja ezért Mephisto:

«Ein wenig besser würd' er leben
Hätt'st du ihm nicht den Schein des Himmelslichts gegeben;
Er nennt's Vernunft, und braucht's allein,
Nur thierischer als jedes Thier zu sein».

(Goethe: *Faust*.)

Ezek után visszatérve azon tényre, hogy itt a földkerekségen egyedül az emberi lény terjedhetett el széltében, míg a növények és állatok a zónákra vannak kárhóztatva; egészen világos előttünk, miszerint az ember csakis értelmi erejénél fogva győzhette le a kültermészet akadályait, mikor bölcsője elyét elhagyva, az ég mind a négy tája felé elszéledt. — Azt

képzeltük, hogy ez az elszéledés csak hosszas évezredek múltán sikerülhetett s hogy számos nemzedéknek kellett azalatt elpusztulni, míg elvégre az emberiség az egész földkerekségen magát egészen otthonosnak érezhette. — Hogy az emberi test rögtönösen nem bír az idegen égálgakhoz alkalmazkodni, azt a mindennapi tapasztalás bizonyítja. — Hogy mily veszedelmes az emberre nézve, ha igen eltérő égálg alá jut, legyen elég fölemlítenem a következő példákat. — Így se az angolok nem bírják Keletindia égálgját megszokni, sem pedig a hollandusok Szunda- és a Philippin-szigetségen. — A Keletindiában született angol gyermekek a tizedik életéven túl elbetegesednek és elpusztulnak Keletindiában, miért is minden angol, a ki csak teheti, ez életkorban a gyermekeit Angliába küldi. — Hasonló tesznek a hollandusok is. — Európai nő a Szundákon vagy a Philippineken nagyon is fontolóra veszi a dolgot és leszámol magával, mielőtt itt férjhez megy; mert rendszerint az első gyermekágy az európai nőnek életébe kerül. Romley, angol hit-térítő, ugyanezt mondja a portugál nőkről, a kik déli Afrikában, Teteben (a Zambeszi partján), férjhez mennek. — Ismeretes, hogy az izlandiak, ha Kopenhágában letelepszének, aszkórban pusztulnak el; jóllehet ők is épen oly dán eredetűek, mint a kopenhágaiak, a kikkel még ezelőtt 800 évvel szakasztott azon a tájszóláson beszéltek.

Ha ellenben az éghajlat változtatása csak lassanként és fokozatosan történik, a mint ez bizonyára az emberiségnek a földön való elszéledésekor történt; úgy az ember is lassanként egészen hozzá szokik az új égálghoz és az új külső természeti viszonyok között egészen beleéli magát. — Nincs okunk abban ketelkedni, hogy a magas rangú (előkelő) hindu Keletindiában épen oly árja (arya = fehér) származású, mint Izland lakói s hogy közös őseik egy helyről valók; és mégis az árják mai utódai egyfelől épen oly jól érzik magokat Izland zord égálgján, mint másfelől Keletindia forró égálgján. — De bizonyára évezredek teltek el, míg az árják utódai egymástól oly messzire elszakadtak. — Még érdekesebb példát nyújtanak e tekintetben Amerika benszülöttei, a kik — az eszkimókat nem tekintve — mind egyetlen egy fajtát képeznek s a kik épen úgy hozzá szoktak Labrador és a Tűzföld zord égálgához, mint a központi Amerika forró égálgához. — Hogy egymástól meglehetősen eltérő égálgak alatt is képes egy s ugyanazon nemzet vagy nép-

ség élni, mutatják a chinaiak. — Így a chinaiak egyfelől a szi-bíriai határon Mainacsinban (Kiachta) élnek, a hol a közép-hőmérsék a fagypontra alul van és télen a hideg -40° R. ér el és másfelől egészen az egyenlítőhöz közel fekvő Szingapurszigetig elszéledtek. A török népségek egy része, tudniillik a jakutok, a Lena partján tanyáznak, a hol őket az angol utazó Kennan (*Tent Life in Siberia*) — 32° R. mellett ingben és bundában a szabad ég alatt ögyelegni látta, míg másik része déli Egyiptom forró ögöve alatt él.

Wallace, abból a tényből kiindulva, hogy az emberiség, ellenére az egész földkerekségen való elterjedésének s így tehát ellenére a legkülönbözőbb kültermészeti behatásoknak, faji jellemének egységét mindenütt megtartani bírja — holott az állatok és növények a különböző égalkak alatt vagy elpusztúlnak, vagy átalakúlnak — kitarató typusnak (during type) nevezi az emberi fajt. — Így a már több század előtt Afrikából Éjszakamerikába rabszolgákként betelepített négerök mai napig is szakasztott olyanok, mint az afrikai négerök, vagy pedig a több mint kétszáz év óta Dél-Afrikába bevándorolt hollandi boerek (olvasd búrok, tudniillik parasztok) egészen olyanok maradtak, mint az európai hollandusok. — A négyezer éves egyiptomi emlékeken lepingált négerök és æthiopiaiak miben sem térnek el Egyiptom mai lakóinak typusától.

De épen úgy, mint azt a tényt, hogy egyedül az emberi faj volt képes a föld minden égalkájához szokni, csakis az emberi lény értelmiségére lehet visszavezetni; hasonlókép kell azt is ennek betudni, hogy az emberiség faji egységét meg nem változtatta. — Az által, hogy az ember magát mesterséges övszerekkel körülvehette, megmentette a testét a kültermészeti tényezők változtató behatásától.

Ha most ezek után azt feszegetjük, hogy mégis miért különböznek az egymástól messzire lakó népségek, mint például az európaiak, ázsiaiak, afrikaiak, amerikaiak, ausztráliaiak és óceánbeliek oly annyira egymástól, úgy e problémánál egy alternatívával állunk szemben, a mely alternatíva az emberiség eredetének kérdését tolja előtérbe: — Ha ugyanis az analógiát a többi élő lények, a növények és állatok világából vesszük, úgy azt kell mondanunk, hogy minden vidéknek, égalkának népsége többé-kevésbbé a kültermészet bélyegét tükrözteti vissza, a mint az egyenlítői, a mérsékelt és a sarki flóra meg fauna is

az illető égaljakkal a bélyegét hordja magán. — Ha tehát ebből az analógiából indulunk ki, akkor vagy azt kell elfogadnunk, hogy az egy emberpártól leszármazó emberiségnek különböző fajtái lassanként átváltoztak úgy, hogy elvégre az egy emberpártól az úgynevezett fehérbőrű európaiak, a majdnem feketebőrű négek, sárgás-barna malájaiak, a vörös-barna amerikaiak és a sárgás bőrű ázsiaiak létrejöttek — és ez esetben egészen a Darwin álláspontjára kellene helyezkednünk. — Vagy ha ezt nem fogadjuk el s abból indulunk ki, hogy az egyes emberfajták az emberi típusnak egyébként is ismeretes szívésságánál fogva már elejétől fogva ilyenek voltak és létezésük óta átalakuláson nem mentek át, akkor ez esetben nem marad más hátra mint fölvenni azt, hogy a mai emberiség nem egy, hanem több különböző törzs szüléktől vette eredetét, mely esetben természetesen az emberiségnek is nem egy, hanem több bölcsője volt a földön. — Hogy mily bonyolult ez a kérdés, azt talán bővebben fejtegetni nem szükséges. — Az emberbuvárok részéről az emberiségnek mind a monogenetikus, mind pedig a polygenetikus leszármazása mellett támadtak védők s maga Broca is inkább azon nézet felé hajolt, hogy az emberiség nem egy, hanem több, tudniillik néhány különböző törzs szülőtől vette eredetét. — Nem lehet föladatomban ez alkalommal az egyik és másik fölfogás mellett vagy ellen az egyes erveket taglalnom és elég lesz, ha röviden jelezem, hogy mi e kérdést véglegesen megoldani képtelenek vagyunk.

Nem tekintve azt, hogy az emberiség kezdetéről csak conjecturák segítségével alkothatunk magunknak némi fogalmat, e kérdés ezenkívül még azért oly fölötte összeszövődött, mert az emberiség már ősidők óta folyton vándorlásban van és nincs a földnek olyan zuga, a melynek lakóiról biztosan tudhatnók, hogy autochtonok, azaz, hogy azok csakugyan ott keletkeztek, tehát a szó valódi értelmében: ős benszülöttek. Továbbá nincs egyetlenegy emberfajta sem, a mely idegenekkel többé-kevésbé össze nem vegyült, össze nem keveredett volna, miért is úgynevezett tiszta emberfajtákról sem lehet többé szó. — Európáról és Ázsiáról nem szükséges szólni, mert e két földrész népeinek vándorlásáról nemcsak a régi hagyományokból, hanem történelmi adatokból is bőséges ismereteink vannak. — Ma már azonban a többi földrészek, úgynevezett benszülötteinek a vándorlásáról is vannak biztosabb adataink; így Afrika,

Amerika, Ausztrália valamint az óceáni szigetvilág benszülotteiről is. — Ha a különböző földrészek benszülotteit soha szülőföldjüket el nem hagyták volna, akkor azt lehetne mondani, hogy mindenik benszülotott népség a szülőföldjének bizonyos bélyegét hordja testén, a mint ezt a növényekről és állatokról mondhatjuk. — Ez esetben tehát, akár a monogenismus (Darwin értelmében), akár pedig a polygenismus híveinek is valljuk magunkat, azt kellene mondanunk, hogy mindenik égalj a maga bélyegét sütötte az illető benszülottek testére. — Sokáig csakugyan így is fogták föl a dolgot az emberbuvárok, a kik azt mondták, hogy az ember bőrének a sötét színe nem egyéb, mint a melegeből égaljak s a világos színe pedig a mérsékelt és hideg égaljakkal az eredménye.

Míg a föld különböző tájain élő fajtaikat még csak fölületesen ismerték, mindaddig könnyen össze lehetett egveztetni az egyes adatokat. — Nagyon tetszetős volt az a nézet, hogy a sötét (úgynevezett fekete) bőrszín egyenesen a nap hevének befolyása alatt jön létre, a miért is Afrikában a legsötétebb színű embereket találjuk; a mely bőrszín annál világosabb lesz, minél éjszakábbra lakó népekről van a szó.

Mondjuk, a bőrszínnek a nap hevétől való ez egyoldalú függését már egészen bebizonyítottak tekintették a tudósok annak előtte, mert csakugyan senki sem tagadhatta, hogy a negerek nem sötétebb bőrűek, mint a mórok s hogy ezek, valamint a görögök, olaszok és spanyolok nem sötétebb bőrűek, mint a tőlök éjszakai lakó germánok és szlávok. — És még a germánokra nézve is ki lehet mutatni, hogy déli Németország lakói sokkal barnábbak, mint a pomeranusok vagy pláne a skandinávok. — Hogy az élő lények, a növények és állatok testében fellépő festékanyagok közvetlenül vagy közvetve a napsugarak nélkül nem keletkeznek, az bizonyos; de ebből a tényből még semmikép sem következik az, hogy a különböző emberfajták jellemző bőrszínének létrejöttét csakis az égaljok behatásának kellene betudni. — Ha igaz is, hogy az európai világos bőrű emberek Afrikában megbarnulnak, ha igaz is, hogy a folytonosan a szabad napon élő emberek, például pásztorok, barnábbak, mint házban, városban lakó rokonaik; de bármily sokáig is legyenek európaiak az afrikai nap hevének kitéve (például a boërok), még sem lesznek négerbőrűekké. — Ha tisztán csakis a napsugarak mennyiségétől függne az ember

bőrének a színe, akkor nyilván az egyenlítő alatt a legsötétebb színűnek kellene a bőrnek lennie; már pedig még Afrikában is nem épen az egyenlítő alatt élnek a legsötétebb színű négerék. — Továbbá Afrikán kívül sehol az egyenlítő égálgán (központi Amerikában, a Szundákon, óceániai szigeteken) nem találni olyan sötét bőrű embereket, milyenek az afrikai négerék. — És a mi a bőrszín sötétségét illeti, ezekhez az afrikai négerékhez legközelebb az ausztráliai benszülöttek állanak, már pedig Ausztráliának a fele már a baktérítön túl fekszik. — Igaz, hogy azt is mondhatná valaki, hogy ezek a sötét bőrű emberek mind a forró égálgak alatt keletkeztek és csak utóbb széledtek el — magokkal hozván őseiknek sötét bőrszínét. — De a mint mondtam, ez a magában véve is fölötte bonyolult kérdés még az által is bonyolultabbá lett, hogy az egyes emberfajták bölcsőjének a helyét nem ismerjük s hogy nem tudjuk pontosan kimutatni az egyes emberfajták vándorlásának útját. — Hogy a nap heve nem egészen egyformán hat az emberekre, az bizonyos. Amerika zord éjszaki és déli részének lakói sokkal sötétebb bőrűek, mint Európa legéjszakibb népe (a lappok), hasonlóképp a legéjszakábbra lakó grönlandi eszkimók olyan sötét-barnák, mint nálunk csak a cigányok szoktak lenni.

Ha a kültermészeti tényezőknek az élő lényekre való behatását akarjuk mérlegelni, nem szabad azt egyoldalúlag tenni; minek következtében az egyes emberfajták testi jellemének magyarázatánál nem érhetjük be pusztán a bőr színének kérdésével. — Ne feledjük, hogy az egyes emberfajták a bőrszínen kívül még számos egyéb testi sajátságokra nézve is egymástól eltérők. — A négert nemcsak a sötét bőrszíne teszi jellemzetessé; testének részarányai, fejének általános és részletes bonczatani sajátságai, bőrének a csupaszsága, hajának úgynevezett gyapjas volta, belső zsigereinek egyes részletes alaki sajátságai épen úgy megkülönböztetik őt az európaiaktól, mint a külső bőrszín. — Nyilvánvaló, hogy ha az élők világa a kültermészet bélyegét is visszatükrözteti, s ha az égálgak a bélyegöket nyomják az élő lényekre, úgy ez fölötte sokféle combinatióban nyilvánulhat. Én azt hiszem, hogy például az afrikai négernek épen oly kiváló jellemvonása a gyapjas haja, mint a feketés bőrszíne. Sőt mi több, ha például egy ausztráliait és egy afrikai négert állítunk egymás mellé, valaki a bőrszínét illetőleg hamarjában alig lesz képes az első szempillantásra a ket-

töt egymástól megkülönböztetni; de ha hajukat nézi, lehetetlen, hogy rögtön észre ne venné a feltűnő különbséget közöttök; mert míg a néger haja csupa összetekerődött apró gomolycsákból áll, addig az ausztráliaié hosszúkás, bozontos, a milyen haj sehol Afrikában elő nem fordul. — S ha most tovább folytatná a kettőjük közötti összehasonlítást, egymás után fölötte jellemző boncztoni eltéréseket fogna fölfedezni, a melyeknél fogva arra az eredményre jönne, hogy az ausztráliai és az afrikai néger a közös — és csak árnyalatában eltérő — sötét bőrszín daczára, egymástól épen úgy, söt egynémely tekintetben inkább té: el egymástól, mint például külön veve az európai a négertő. vagy az ausztráliaitól. — A mai emberbuvárlat tüzetes boncztoni vizsgálatok alapján immár fölötte érdekes eltérések ismeretére jutott, a melyek nemcsak az egymástól távol élő emberfajtákat, hanem az egyes emberfajták területén belül is az egyes népségeket egymástól megkülönböztetik; de e kutatásainál arra az eredményre is jutott, hogy a számos eltérés és átmenő alakiség mellett az összes emberiség csak néhány alaptypusnak combinatióit tünteti föl s hogy az emberiség a többi állatokkal szemben egy egységes úgynevezett fajt (species) képez, a melynek változatait az egyes emberfajták (Menschenrassen) teszik.

A mint már említém, a legközelebbi múlt évszázadok jámbor természettudósai a nagy majmokat, tudniillik az ember-szabású majmokat, egyenesen az emberi család tagjaihoz (igaz, hogy a hitvány tagjaihoz) sorolták. — Mikor 1859-ben Darwin átalakulási elméletével föllépett, legott találkoztak tudósok, a kik az emberi lénynek a majmoktól való leszármazását készpénznek vették (megjegyzendő azonban, hogy maga Darwin e kérdésben nagyon tartózkodó volt). — Tudjuk, hogy Hæckel, milyen könnyedén állítá föl az emberiségnek származó törzsfáját. — Élénk képzeletével le is rajzolt egy csodaformájú, szőrös vézna alakot —, mint az emberiségnek az őset, Ádámját. — A modern emberbuvárlat tényei azonban ezeket a képzelődéseket mind halomra döntötték. — Épen az által, hogy az ember-szabású majmok, boncztonát ma már tüzetesebben ismerjük, kiderült, hogy az egyes vonásokban nyilvánuló ijesztő hasonlatosságok mellett is e lényeknek a voltaképi bestialis typusa minden kétségen fölül áll; úgy hogy ma már olyan tudós, mint e kérdésben szakértő nem léphet föl, a ki az emberiségnek az

általunk eddigelé ismert majmok egyikétől vagy másikatól való leszármazását hirdethetné. Minthogy pedig a tudománynak az egyedüli czélja nem lehet más, mint a megismert igaznak és a valóznak a hirdetése, azért a mai emberbuvárlat nemcsak, hogy tartózkodik az elsiettetett és merő speculációkból kiinduló tanoktól, hanem egyenesen kimondja, hogy mi ez idő szerint az emberiség közelebbi leszármazását teljességgel nem ismerjük még. — Természetes, a mikor a mai emberbuvárlat ezt egészen nyíltan bevallja, azt is kénytelen bevallani, hogy a különböző naiv népeknek a régi hagyományokon alapuló ember-leszármazási tanait sem fogadhatja el, mert semmiféle bizonyítékokat nem bírunk e tanok alaposága mellett fölhozni. — Egy szóval az emberiség ebben a kérdésben teljesen ignorans. — De másfelől abból, hogy az első emberi lény létrejöttét nem ismerjük s ebbeli tudatlanságunkat nyíltan hirdetjük, legkevésbé sem következik az: hogy az emberi lényt a Teremtőnek többi lényétől egészen külön állónak tekintsük és számára külön törvényeket vagyis inkább magyarán szólva, a természettörvények alól való kivételességét vindicáljuk. — Az emberi lénynek az egész szervezete és szervezetének valamennyi működése épen úgy alá van vetve a természet kivételt nem tűró törvényeinek, mint bármely növény vagy állat. — És vajon ebben a fölfogásban van-e valami erkölccstelenség? Vajon a természet törvényei nem Istennek eszméi-e, a mint ezt Oersted oly szépen fejtegeté? A mai embertan azt tanítja, hogy az ember magasabb társadalmi lény, tehát okvetlenül erkölcsi lény; a mai emberbuvárlat azt tanítja, hogy az ember a legnemesebb munkáját a Teremtőtől adott hatalmas szervének, az agyvelejének, működéseivel segélyével viheti csak végbe — mert csakis ebbeli munkásságával émelkedhetik ki az állatiasság köréből és emelkedhetik föl az eszményhez, a Teremtőhöz.

A mai emberbuvárlat azt tanítja, hogy az emberiség a szebb jövőjét csak az erkölcsi és értelmi haladás útján érheti el, miért is ugyanazt a bátorító szót hirdeti, a mit az isteni szikra a költő lánglelkében élesztett:

«Mondottam, ember küzdj' és bízva bízzál».

(Madách: *Ember tragédiája*.)

TÖRÖK AURÉL.

A NÉMET BIRODALOM MEGALAPÍTÁSA. *)

Ha egyáltalában saját kora történetének megírása a historikus legnehezebb föladata, még sokszorosan nehezebbé válik az, midőn a tárgy korunk legnagyobbszerű fejlődésének, a német birodalom megújulásának elbeszélése. Mert akár a történeti hagyományok hatalmasságát tekintjük, akár az egymással szemben álló erők és érdekek nagyságát és sokféleségét, akár végre az elért politikai eredmény óriási voltát, bizonyára oly eseménynyel állunk szemben, melyet fontosságban alig halad fölül századunk egy más történeti ténye. És ha a német politikai renaissance nem is mérkőzhetik a vele különben annyira rokon Olaszszal drámai érdekekben, ha nem is szól annyira a kedélyhez, mert a fejlődés sokkal lassúbb és természetesebb, és az átmenet nem oly rögtöni — távolról fölülmúlja azt mereteiben, úgy magát a küzdelmet, mint kivált következéseinek jelentőségét és politikai tanulságait nézve.

Mind Olaszország mind Németország egyesülésének legfőbb tanulsága a dynastikai alapon nyugovó, katonai és politikai szervezet túlsúlya a gazdasági és irodalmi tekintetben sokkal fejlettebb, de egységesen nem szervezett államszövetségek fölött. Ugyanaz a jelenet ismétlődik, mint a midőn a félig barbár Macedonia egyesíti Hellast, vagy a csak fegyvereire büszke Róma veti alá Etruria és Nagy-Görögország virágzó városait. Piemont, épen úgy mint Poroszország, alig vett részt az olasz, illetőleg a német nemzeti culturalis mozgalmakban. Épen hátrama-

---

*) *Die Begründung des Deutschen Reiches durch Wilhelm I.* Vornehmlich nach preussischen Staatsacten von Heinrich von Sybel. München und Leipzig, 1889. 2 kötet.

radottságuk okozta, hogy ott nem ment annyira a fölaprózás, a particularistikus, a municipalis érdekek túltengése. És midőn a nemzet idegen nyomás alatt véréből való mentő után kíván indulni, csak oda fordulhat, a hol még megdöntetlen a tekintély, a hol hű sereg és megbízható administratio nyújtja alapját a fegyveres föllépésnek, a hol megtalálja a célhoz vezető politikai organisatiónak első föltételeit. A hódításnak azonban kölcsönösnek kell lennie. Nemcsak a dynastiának kell meghódítani a nemzetet «vérrel és vassal», a dynastia is magáévá teszi a nemzet ideáljait és érdekeit, melyeket azelőtt megvetett, vagy idegeneknek tartott.

Nemcsak a kard, hanem a toll is közreműködött a jelen egységes nagy nemzeteinek megalapításában. És azok közt, kik korunkban műveikkel előkészítették a porosz vezetés alatt álló német birodalmat, mielőtt még megtermett az, mint a cseh és lotharingiai csatamezők gyümölcse, előkelő hely jutott Sybel Henriknek. Mint a francia forradalom historikusa, nagyon elterjedt és rendkívüli ügyességgel szerkesztett művében a német nemzet két nagy hagyományát igyekezett legendának, tévedésnek tüntetni föl. Az egyik a forradalmi Franciaországban látta az emberiség nagy eszméinek előharczosát, magának a német földnek is fölszabadítóját a százados nemesi és kényúri iga alól. Ez alapon állott az egész, majdnem az összes művelt közeposztályt magában foglaló liberalis párt. Ennek a forradalom túlzásait, félszégeit kellett bemutatni, különösen pedig vezetőinek rablását és garázdálkodását. Még sokkal fényesebb nimbus vette körül a Habsburg-házat, a római császárság dicsőségének örökösét, a német nemzet százados fejét. Az volt a közhit, és pedig mondhatni egész Németországon, hogy a császár nem csak repräsentált, hanem meg is védte birodalmát, a minthogy reá nehezedett a köztársaság, majd meg a corsikai nagy harcoss ellen viselt háborúk fősúlya. Merő tévedés! A császár soha nem nézett mást, mint örökös hatalmát, és mindig kész volt Lengyelország vagy Olaszország egyes kerületeiért föláldozni Németország legfontosabb érdekeit. És mint igazi missonarius, nem csak ledönti a régi kor bálványait, romjaik fölött megveti az egyedül üdvözítő egyház alapjait. Mi lehet az más, mint a Hohenzollern-ház történeti hivatásába vetett hit, mely szembe száll a francia ellenséggel, s visszaszorítja a félig idegen, a mellett katholikus Habsburgokat. A «kleindeutsche

Geschichtsbaumeister»-ek, kik között bizonyára Sybel a legügyesebb és legtudósabb, ily módon hathatósan előmozdították Moltke és Bismarck munkáját. A hála sem maradt el. Sybel állíttatott a porosz levéltárak élére és neki jutott az a megtisztelő föladat, hogy hivatalos adatok alapján ő adja képét a német birodalom létrejöttének.

Tudtunkra egyedül álló eset az európai nagyhalalmaknál, hogy diplomatiái acták alapján írt történetét nyújtsák a legfontosabb alkudozásoknak, oly közel lefolyásuk után. Ezt még a sokkal demokratikusabb olasz kormány sem tette, mely csak levelezéseit adatta ki Bianchi által, és a parlamentaris kormányú Anglia ép úgy őrzi a statustitkokat a történelem előtt, mint bármely más állam. Hogy ép Bismarck herczeg jár elől e nagy példával, melynek követését csak óhajthatjuk, de alig remélhetjük, kettőt bizonyít. Először a német birodalmi kanczellár meggyőződését arról, hogy politikája eredményeinek nagysága előtt elnémúl a kritika. Másodszer azt, hogy ez az eredmény annyira szilárdan áll, és annyira elismeri azt mindenki, hogy már a legyőzött feleknél sem okozhat nagy keserűséget. És így bizvást a nyilvánosság elé terjesztheti azon út sokféle rejtekét s bonyodalmát, melyen országát a mostani polczhoz vezette, azon nyilvánosság elé, melynek mesteri fölhasználása mindig egyike volt államferfiúi működése fényoldalainak.

Sybel egy rövid bevezetésben adja elő Poroszország helyzetét a német szövetségben, a bécsi kongresszustól a negyvennyolczadiki rázkódásokig terjedő időszakban. Ez az a kor, melyben Poroszország a gazdasági viszonyok fejlesztése, különösen a Zollverein alapítása, továbbá a műveltség előmozdítása és egy kitünő administratio megteremtése által előkészítette jövendő vezérszerepét akkor, midőn politikai és katonai tekintetben még törhetetlenül fönnállott Metternich Ausztriájának a Bundestagban is elismert túlsúlya. A Hohenzollernek állama culturalis tekintetben elől járt, ámbár a politikai szabadsággal és a liberalismus követeléseivel szemben ép oly elutasító állást foglal, mint a Habsburgok monarchiája. Szerzönk a többi porosz történetírónak és különösen Treitschkenek módjára már itt előlegezi a jövendő fejlődést, a mennyiben már eleve német érdeknek jelzi mindazt a mi porosz és hazafiatlannak azt, mi porosz-ellenes. Pedig, mint a következés megmutatta, akkor

igen sokféle, nagyon eltérő megoldása volt még lehető a német kérdésnek. Nem az osztrák politika okozta a fő nehézséget, mert a Metternich-rendszer elzárkózódása minden haladástól, akadály volt ugyan, de nem olyan, minőt nagy nemzetek pezsgő életereje le nem küzd. Az csak gátolt, de nem teremtett, nem vezetett, és maga is kénytelen volt elismerni, mennyire megelőzte a versenyben a porosz. A főproblema abban állott: milyen állást foglal el a Hohenzollern-dynastia a kor alkotmányos eszméivel és a német nemzet történeti tradíciókon alapuló követeléseivel szemben?

A februáriusi forradalom egyszerre föltárta a problémát egész nagyszerűségében. A romantikus, nagy műveltségű, de mindig félszeg IV. Frigyes Vilmos, kinek épen nem hízelgő jellemzése egyike a könyv fényoldalainak, középkori vallás-erkölcsi eszmék után indulva, rendeket engedett ugyan, de irtózott mindentől, a mi parlamentre emlékeztetett. Hiába figyelmeztette őt az élesen látó Metternich arra, hogy «provincialis rendeket fog összehívni, de azok mint birodalmi rendek mennek széjjel», a «Vereinigte Landtag» létrejött, és föltárta az eltérést a király feudális-patriarchalis meggyőződése, és a német nemzet alkotmányos óhajai közt. Ez okozta, hogy Poroszország a februáriusi forradalom kitörésekor elvesztette előbbi népszerűsége java részét, és a király magaviselete a berlini márcziusi forradalommal szemben, midőn előbb katonaságot küldött a fölkelők ellen, majd meghunyászkodott, széttepte tekintélyének utolsó foszlányait is. Valóban, ha akkor férfiú ül a Habsburgok trónján, ki magáévá képes tenni a nemzet aspiratióit, nem szenvedhet kétséget, hogy hosszú időre a régi császári dynastia javára dől el a közte és a Hohenzollernek közt századokon át folyó verseny. Hogy e véleményünk több mint hypothesis, azt egy igen fontos tény bizonyítja. A Frankfurtban a Szent-Pál templomában összeülő nemzetgyűlés, mely minden hibája s félszége mellett kétségtelenül hű kifejezője volt az akkori német közvéleménynek, óriási többséggel a Habsburg-dynastia egy tagját, János főherceget, választotta a birodalom kormányzójának (Reichsverweser). Kormányzót választott, a birodalom végrehajtó hatalmának vezetésére, az annyira népszerű császári cím elhagyásával; mert Ferdinand császár képtelen volt az uralkodásra, a porosz király pedig egészen kívül maradt még a számításon.

Tudjuk, hogy Ferdinand császár még márczius 13-dika estéjén megkérdezte bukott kancellárját, nem volna-e ajánlatos, ha lemondana az uralomról. Minő más fordulatot vehet minden, ha a trónváltás akkor megy végbe, és Ferencz József előbb lép a trónra, mielőtt a hosszú húzás-halasztás előidézi a polgárháborút, s be nem látható időre leköti a monarchia mindkét felének erejét!

De történetben kár lehetőségekről szólni. Csak ott ötlük fel önkénytelenül az ilyen reflexio, a midőn oly historiai építészettel állunk szemben, mely elkerülhetetlenül szükségesnek, s így *a priori* egyedül lehetőknek tünteti föl a valóban megtörtént változást, mert az fölfogásának kedvez.

Maradjunk a tényeknél, melyeket e nagyon tartalmas két kötet nyújt. Észrevételeinket két részre osztjuk. Először az egész mű menetének fő vonásait ismertetjük, bár természetesen nem meríthetjük ki az egész tartalmat, a második pontban pedig azon új anyagot foglaljuk össze, mely hazai viszonyainkra is világot vethet.

I.

Mióta a Hohenstaufok birodalma megdőlt, Németország nem bírt egységes állami szervezetre szert tenni. Azt előbb rendi, majd felekezeti küzdelmei akadályozták meg, végre pedig a két legnagyobb német állam rivalitása, mely körébe vonta a kisebb területeket is. E sokféle, és gyakran ellenkező érdekeket csak igen külsőleg kapcsolta össze előbb a római szent birodalom, majd a bécsi kongresszus által inaugurált államszövetség. Jelentékenyebb kísérletet az egység megteremtésére újabb időben csak József császár tett, és mióta azt Nagy Frigyes, mint a «német szabadság» védője, 1785-ben meghíúsította, szinte lehetetlennek látszott, egységet teremteni ott, a hol természeti és műveltségi viszonyok annyi különféle politikai individualitást hoztak létre, melyeket csak a nyelv csatolt össze. A nemzet legnagyobb része elégedetten élt a kisszerű, helyi viszonyok közt, a műveltebbek, különösen az ifjúság, nem mondtak le a birodalom megújulása reményéről. Ezt az éjszakiak a porosztól, a déliek a császártól várták, de a várakozás inkább phantastikus remény volt, mint a jelen viszonyok mérlegelésén

alapuló kilátás. Nemcsak a porosz és osztrák neutralizálta egymást; a német egység létrejöttét minden módon megakadályozták az idegen udvarok is, különösen az orosz meg a francia, kik a kisebb német fejedelmeknek védelmököt ajánlották föl a nagyhatalmak önzése ellen. Annyira ment a dolog, hogy egy nagy föltűnést keltő és kétségtelenül igen szellemes röpirat, az *Europäische Pentarchie*, még 1839-ben egyenesen a mellett kardoskodott, hogy a kisebb államok orosz pártfogás alá álljanak.

A párisi események hatása alatt 1848-ban a nemzet közszelleme lépett a történeti igények, a népsouverainitás eszméje a dynastiák joga helyébe. Közmeggyőződéssé vált, hogy a német birodalom meg fog újulni, magának a nemzetnek akaratóból, a fejedelmek nélkül, s ha kell ellenökre. A frankfurti nemzetgyűlésnek épen az volt, úgy szólva megbízatása, hogy ez egységnek megtalálja formáját.

A forradalmi láz első paroxysmusában mi sem látszott lehetetlennek. Nem csak egyenlő jogot szavaztak meg minden németnek, egységesnek kellett lenni a külügynek és hadügynek is. Megkívánták, hogy úgy a porosz, mint az osztrák sereg esküt tegyen a «Reichsverweser»-nek. A kormányok az első rémületben engedtek, vagy legalább nem mondtak ellen nyíltan. Csak később, midőn Cavaignac júniusban leverte a párisi munkás-zászlóaljkat, Windischgrätz pedig a prágai szláv fölkelésen vett erőt, ocsúdtak föl és kezdték folytatni előbbi törekvéseiket. Csakhamar közmondássá vált a «gegen Demokraten helfen nur Soldaten», és a fejedelmek diadalát nagyon elősegítette a bekés polgári osztály megváltozott magatartása, melyet a socialista átalakulástól való félelem elriasztott a népmozgalmaitól. Ettől fogva a kormányok tudatára jöttek erejöknek, és mind általánosabbá vált a meggyőződés, hogy a Szt.-Pál templomában gyülekező és szónokló tribunusok csak addig folytathatják végtelen tanácskozásaikat, míg azt a fejedelmek megengedik. Mivel pedig a porosz király sokkal hamarabb bírta helyre állítani a nyugalmat országában, mint a császár, igen természetes, hogy a népmozgalmak által fenyegetett fejedelmek feléje fordultak, mint mentőjök felé. A nemzetgyűlés pedig, ha már alkotni akart valamit, kénytelen volt számolni a megváltozott viszonyokkal, és nem szánhatta másnak a megújított császári koronát, mint IV. Frigyes Vilmosnak.

Úgyanakkor, midőn egymást érték a magyar forradalom

diadalai, 1849 április elején járt Berlinben a nemzetgyűlés azon küldöttsége, mely a porosz királynak ajánlotta föl a császárságot. A király, ki azelőtt megelégedett volna, ha a Habsburg császár alatt, mint «birodalmi vezér» szerepelhet, most a legmagasabb polczot látta elérhetőnek. De Ausztria fölemelkedhetik újra — Oroszország fenyeget, a forradalom sincs még egészen leverve. Azután meg, oly uralkodó, ki annyira át volt hatva a királyi méltóság isteni hivatásától, mint IV. Frigyes Vilmos, nem fogadhatott el egykönnyen demokratikus eredetű koronát. Ezt tehát visszautasította, de kiemelte, hogy e följánlás által igényt nyert, melyet később érvényesíteni is lehet. Ily módon lépett föl először karöltve a német császárság és a porosz királyság.

Mindig jellemző vonása volt a porosz politikának, hogy magasan szárnyaló reményeket táplál, de azért nem feledkezik meg a mindennapi kenyérről. Ez pedig mi lehetett volna más, mint az ország kikerekítése, a szomszéd kisebb királyságoknak és fejedelemségeknek szűkebb viszonyba hozása, más szóval, egy porosz hegemonia alatt álló kisebb szövetség megalakítása a nagy birodalmon belül. Erre most annál kedvezőbb alkalom nyílt, mert az egyes udvarok, a szász, hannoverai stb. azelőtt a particularismus természetes és született patronusai, most a forradalomtól rettegtőkben örültek, ha a porosz sas védő szárnyai alá bujhattak. Mialatt Ausztria főnnállásáért küzdött, porosz sereg verte le Drezda utcáiban a fölkelést és semmisítette meg a Badenbe betörő internationalis forradalmi csapatokat. Szászország és Hannovera, nem is szólva a kisebb államokról, már 1849 május 26-dikán szerződésre lépett Poroszországgal, melyben a porosz király főhatóságát szövetségi ügyekben elismerik (Dreikönigsbündniss). Csak Bajorország szabadkozott, főnn akarván tartani Ausztria belépését a szövetségbe. Akkor lehetőnek látszott a szűkebb körű német állam megalkotása porosz vezetés alatt, a «kleindeutsch» párt, támogatva a liberális közvéleménytől, föléje kerekedett a «grossdeutsch»-oknak, kik Németországot Ausztria nélkül elképzelni nem bírták.

Mihelyt Ausztria ura lett Magyarországnak, legfőbb gondja volt, német positiójának visszaszerzése, melyről leszorították az események, de melyről nem mondott le soha. Clientelája készen várta, a királyok egymásután elpártoltak a porosztól. Főnnállhat-e az éjszak-német unio nélkülök, különösen ha

ellene fordul a külföldi nagyhatalmaknak, első sorban Oroszországnak befolyása is? Mert nagyon tévedne, a ki az orosz udvar osztrák barátságából magyarázná Miklós czár poroszellenes magatartását. A laza államszövetség inkább ínyére volt, mint a központosított állam; emez kivonja magát hegemoniája alól, amaz megengedi annak fölülkerekedését Stuttgartban, Darmstadtban és más helyeken. Ehhez járult még a schleswig-holsteini kérdés is. A porosz udvar, bár vonakodva, magáévá tette a két herczegség függetlenségének ügyét, vezért adott nekik a dánok ellen, és már népszerűsége érdekében sem szegült ellene a dánok ellen fölriadó nemzeti lelkesedésnek. Ausztria mindebben sokkal kevésbé volt érdekelve és lekötve, és így közelebb állott az orosz politikához, mely már dynastikus szempontból is, a rokon dán király birtokainak teljes integritását követelte.

Nem kísérhetjük a politika mindenféle rejtekútait és kibuvóit, melyeket Sybel számos fontos és érdekes új adat alapján ismertet. Varsóban és Olmützben a porosz kívánságok ellen határoztak. Poroszország, hogy háborúba ne keveredjék Ausztriával és szövetségeseivel, kénytelen volt minden pontban engedni. Az unio megszűnt, Schleswig-Holstein visszacsatoltatott Dániához. Schwarzenberg herczeg politikája teljes diadalt aratott, és Ausztria, alig egy évvel miután császárrá választották a porosz királyt, hatalmasabb volt Németországon, mint valaha.

De mi lesz Németországból, a szövetségből? Ha már sem a parlament és a császárság, sem a szintén parlamentaris alapon szervezett szűkebb porosz unio nem maradhat fenn, nincs hátra egyéb, mint a régi szövetség visszaállítása. Mennyire arczul ütötte ez a német nemzetnek magasra szálló reményeit, mennyi önmegtagadást követelt ez Poroszországtól, mely európai nagyhatalom létere ott mindig csak második szerepet játszhatott, és ki volt téve annak, hogy a szövetség legjelentéktelenebb tagjai által fontos kérdésekben leszavaztassék — arról fölösleges szólni. De Schwarzenberg kihasználta az alkalmat, mindenkorra osztrák érdekhez vélte köthetni a beolvasztástól féltő fejedelmeket, és ez által biztos többséget szerezhetni államának. Ausztria, mint conservatív hatalom lép föl a sok kis souverain védelmében. Igaz, hogy már más hatalom is van Németországon, mint ezeké, a föléledt nemzeti érzés, a kama-

rák, a sajtó, a sokféle egyesület, de hisz ezeket, ha már Poroszország nem támogatja őket, el lehet nyomni rendőrséggel és katonasággal. Más eszköz az ő diplomatiái fegyvertárából nem került ki, ezek hatályosságát pedig csak az imént próbálta ki Magyarországon.

Bizonyos drámai hatás keresés van abban, hogy éppen e ponton végződik az első kötet. Az osztrák túlsúly egészen a brutális nyers erő művének tűnik így föl, mely szövetségben az oroszszal, és istápolva a földaraboló, nemzetölő particularismust, kérlelhetetlenül véget vet a német szabadság sokat ígérő, Poroszország által gondosan ápolt zsengéinek. Arról nem esik szó, hogy ennek a hatalomnak mélyebbre nyúltak a gyökerei. Ha Poroszország jelentette a jövőt, Ausztriáé volt a múlt, a történeti jog. Még több: a porosz uralom nem volt elképzelhető erőszakos beolvasztás nélkül; osztrák felsőség alatt pedig, éppen mert az conservatívabb volt, békén megmaradhatott az egyes vidékek sajátos fejlődése. Az, hogy Ausztria fölhasználva a külső bonyodalmakat is, utját állotta Poroszország terjedésének, alig volt nagyobb bűn a német nemzet ellen, mint a midőn szász Móricz vagy Nagy Frigyes francia szövetségben megtámadták a Habsburgok hegemoniáját. Sokat beszéltek már akkor arról, hogy Ausztria egész fejlődésénél fogva, meg az örökös tartományokat sem véve ki, nem tartozik egészen Németországhoz. De vajon közelebb állott-e a német közszellemhez az akkori, specificus poroszság? Nem volt-e «grossdeutsch» a közép- és délnémet intelligencia java, nem tartozott-e e párthoz Uhland, a nemzetnek akkor legnagyobb költője? Csak a Schwarzenberg-Bach-féle æra, a burokrácia, katonai nemesség és klerikalismus e vegyülete, tette teljessé a szakadást Ausztria és Németország életre való elemei között.

A második kötetben, mely szerintünk úgy tartalma érdekességénél, mint jobban kidomborodó szerkezeténél fogva magasan fölötte áll az elsőnek, az osztrák hegemonia lassú aláírása a főtárgy. Miután ennek, az 1850-ben kivívott jelentékeny előnyök daczára sem sikerült a szövetségnek új alapon való szervezése, e föladatnak ismét Poroszországra kellett visszahárulnia, mihelyt az képes és kész volt annak elvállalására. Nem sikerült pedig, mert nemcsak Poroszország, hanem a többi nagyhatalom is ellene volt a «hetven milliós birodalomnak» osztrák felsőség alatt, a mely a régi római szent birodalom ko-

rát idézte volna föl újra, mert továbbá, még a déli német tartományok sem akartak az osztrák egyesülés kedvéért lemondani az iparuknak és kereskedésöknek a Zollverein által biztosított védelemről, és mert végre azokat a kik ott nem materialis, hanem ideális javakat kerestek, elidegenítette a bécsi politikától az ott minden téren korlátlan uralomra jutott reactio. Ausztria fölfüggesztette alkotmányát, Poroszország a reactio idejében is megtartotta. Minduntalan kiderült, hogy Poroszország egy régi alkotása, a Zollverein által, milyen mélyre ható befolyást szerzett magának egész Németországon. Az eddigi érdekekhez, melyek a németeket a Hohenzollernek államához kötötték, még egy új is járult: az alkotmányosság érdeke.

Mihelyt egyször Ausztria 1850-ben és 1851-ben elszalasztotta a kedvező pillanatot, a melyben orosz segítséggel, az összes conservatív államok helyeslése mellett, leverheti Poroszországot, és megalkothatja a nagy «összbirodalmat», minden további belügyi és külügyi fordulat csak ronthatta helyzetét. A krími háború, melyben határozatlan állása egyaránt maga ellen ingerelte az oroszokat és ellenségeiket, teljesen izolálta. Az olasz háború fölfedte belső gyöngéit, és megmutatta, milyen módot kell követni elnyomott nemzetek fölszabadításában. Az a férfiú, ki czélul tűzte ki magának a német kérdés megoldását «vér és vas» által, akkor már ott működött Frankfurtban, mint Poroszország követe a «Bundestag»-nál, azon a helyen, hol legjobban megismerkedhetett a német politika minden ízével. De Bismarck iránya nem érvényesülhetett, míg a művelt, jóakaró, de határozatlan és álmok után járó IV. Frigyes Vilmos ült Poroszország trónján, és még nem állott készen az a hatalmas eszköz, melylyel tervét keresztülvihette: a porosz hadsereg.

Valóban alig gondolható történetíróra nézve kényesebb helyzet, mint az, ha kortársairól kénytelen ítéletet mondani, kik nemcsak a történetben, de államában is igen magas polczon állanak. A hivatalos historiographus ily esetben alig tarthat számat hitelre. Sybel egészben véve szerencsésen oldotta meg e nehézséget. Az imént elhúnyt I. Vilmos jellemzése a mű legjobb részeihez tartozik, csak Bismarck bemutatásánál látszik, mennyire elragadja a lelkesedés még a higgadt németeket is, mihelyt államuk igazi megalapítójáról van szó.

«Vilmos hatvan éves volt, midőn 1857-ben, mint királyi

testvérének helyettese átvette az ügyek vezetését. Mint ifjú tiszt, testtel lélekkel katona volt, Poroszország üdvére; mert derék vezetés mellett a katonai hivatás kitünő előtanúlmánya az uralkodónak, mert gyors elhatározáshoz, biztos parancsszóhoz, és a kötelességnek föltétlen teljesítéséhez szoktatja az embert.»

«Igaz, hogy jó időn át e miatt egyoldalú lett műveltsége, de komoly szorgalma által annál alaposabb lón a maga körében. — Hívó keresztyén volt, ki egyszerű meggyőződéssel vallotta ősei hitét. A végsőig lelkiismeretes volt a megfontolásban, és föltétlenül félelem nélküli a veszélyben. — Nem tartozott azon eszményi vagy dæmoni természetekhez, kik vagy túlnyomó lelki erejük által új pályát szabnak elő századuknak, vagy ellenállhatatlan szenvedélyvel szédítő magasságból borzasztó örvénybe sodorják magokat és népöket. — Élte végeig tántoríthatatlan volt conservatív elveiben, de elismerte, hogy az idők változásával változnak a hatalom eszközei is, és hogy a haladó reform a megtartás állandó föltétele. — A nélkül, hogy talán ismerte volna nagy elődjének (II. Frigyes) mondását, ki magát az állam első szolgájának nevezte, hitte, hogy «Isten az uralkodót népe javának szolgálására rendelte». E szolgálatban szigorú volt, még inkább önmaga, mint mások iránt. Ernyedetlen szorgalommal fogott az ügyekhez; mi előbb közönyös volt előtte, azt most, mint hivatalához tartozót, meg akarta tanulni, és mily buzgalommal tanult! — Így ment ez minden szakon át; élete munka volt, munka az igazgatás minden ágában; mások javára szentelt munka. Hol alkalom kínálkozott, kész volt királyi fényt fejteni ki; saját életében mértékletes és egyszerű maradt, edzett katona, takarékos családapja.» (282—290. l.) Kedvező jellemzés, olyan, melyben világosság és árnyék nem részrehajlatlan kézzel van elosztva, de mindenestre olyan, mely embert, élő embert mutat.

Máskép a Bismarcké. Midőn IV. Fridrik Vilmos 1851-ben Frankfurtba küldi a volt gárdakapitányt, az 1848-diki országgyűlés conservatív pártvezérét, Sybel ily szavakkal ír felőle: «Gyakran szóltak Bismarck tanulmányveiről Frankfurtban, körülbelől, mintha egy fiatal hal uszó iskolájáról beszélnének.

Ő, ki addig soha sem gyakorolta magát diplomatiiai szolgálatban, itt idegen körbe lépett, és el kellett sajátítania a személyek és ügyek bizonyos ismeretét. De miután néhány hét alatt tájékozta magát az új talajon, működése első lépéseitől

fogva kifejtette politikai remeklését. Született államférfú volt. A természet bőkezősége gazdagon ellátta az uralkodói hivatás minden kellékével, a viszonyok gyors és átható fölfogásával, a positiók erejének és gyöngéjének éles megismerésével, biztos pillantással, mennyiben használhatók a legkülönbözőbb emberek céljainak előmozdítására. Szándékainak elérésére töretlen akaraterővel igyekezett, de ezzel soha el nem apadó szellemi rugonyosságot kötött össze a mindenkor czélszerű eljárás alkalmazásában. A nélkül, hogy valaha rendszeres tanításban részesült volna, meg volt benne az a tulajdonság, melyet Thukydides Themistoklesben dicsért, az, hogy természetének hatalma által rövid gondolkodás után mindjárt megtalálja az igazat». (145—146. l.)

A nagy görög történetíró, az első, ki oly magas szerepet tulajdonított a történelemben az egyéniségnek, méltán emelte ki Athén első államférfia természeti kiváló tehetségeit. De ugyancsak ő írta Themistoklesről azt is, hogy egy évet fordított a perzsa nyelv és szokás megtanulására, mielőtt megjelent a nagy királynál. Thukydides tudta, mi a lángész, mint győzedelmeskedik az oly nehézségeken könnyű szerrel, melyek alatt közönséges elme összeroskad; de ismerte annak határait is. Azt hiszszük, hogy a lángész sokra képes fejtörés nélkül, mit iskolai tudomány soha nem ér el. De épen Bismarck herczeg egész pályája bizonyítja, mennyi komoly tanulmány szükséges mostanában egy európai nemzet sorsának intézéséhez. Szabad görög város historikusa nehezen kedveskedik állama vezető politikusának, azzal a bókkal, hogy az uralomra született, mint hal az uszásra, és iskolára szüksége nem volt. Sybel úr eljárása ez esetben szintén görög — de inkább Byzanczban volt szokásos, mint Athénben.

Bármint álljon a dolog, tény, hogy Bismarck nagy iskolán ment át nem csak Frankfurtban, hanem Párisban és Pétervárott is, mielőtt, mint porosz miniszterelnök 1862-ben tehetségeihez mért helyet foglalhatott el. Kormányra jutásával egy időben kitör a conflictus: a porosz kamara megtagadja a királytól a hadsereg újjászervezéséhez szükséges költséget, a kormány pedig nem szűnik meg e célra szedni az adót. A végleges eredmény igazolta a kormányt, a győzelem megbocsáthatóvá tesz sok mindent. De azért legalább is furcsa, ha Sybel, ki akkor az oppositíóhoz tartozott, most azt hiszi, hogy a kormány eljá-

rása voltaképp nem volt alkotmány-ellenes. Akkor az egész német közvélemény egyetértett e kérdésben, és mivel Ausztriában Schmerling épen alkotmányos rendszert inaugurált, német vezetés mellett, ismét, a történet folyamában talán legutoljára, itt volt az alkalom, magához ragadni a vezérszerepet. A fejedelmek gyűlése Frankfurtban, Ferencz József elnöklete alatt, mutatta, minő nagy a császári név varázsa még Németországon. De Poroszország távol maradt, és Bismarck, kinek műve volt ez a távolmaradás, nem tulajdonított e tanácskozásoknak más jelentőséget, mint azt «*hogy Schmerling díszes születésnapjára ünnepélyt szerzett a császárnak fehérbe öltözött fejedelmekkel*». A Fürstentag sikertelenségének kimutatása zárja be a mű e kötetét. Perspectivát nyit már a jövő kötet tartalmára: a schleswig-holsteini kérdésre, és annak végzetes következéseire.

II.

Szembe ötlő az a kérdés, nem érint-e ily közeli és ily végzetes események elbeszélése, különösen ha ez oly határozottan tendentiosus, mint a jelen esetben, sok sajtó sebet, nem kelti-e a legyőzött felnél azt a vágyat, hogy a rosszul informált közönségtől a jobban informálthoz appelláljon. Maga Sybel optimista e tekintetben. «*Az 1866-diki ellenfelek nem csak kibékölttek, hanem erős baráti szövetségben megbízhatóbban egyesültek, mint bármely előbbi korszakban. A régi «Bundestag» ideje lefolyt, az már történeti múltunk befejezett része. Königrätzről már oly elfogulatlanul szólhatunk, mint Leuthenről vagy Kollinról.*» Nem vagyunk illetékesek megítélni, Ausztriában csakugyan egyforma érzést kelt-e már a cseh hadjárat, mint a hétéves háború, de azt hisszük Magyarországot illetőleg igaza van Sybelnek. A német ügyek legújabb fejlődése folytonos és igen erős behatással volt hazánk viszonyaira; és nehéz észre nem venni a párhuzamosságot Ausztria német positiójának elveszése és a dualismus megalapítása közt.

Először kitűnt ez a kapcsolat, midőn Dahlmann, a híres történetíró, kit némileg a mostani német politikai iskola mesterének lehet tekinteni, mint a «*Vorparlament*» előadója, 1848 áprilisban kidolgozta a német birodalmi alkotmány ter-

vezetét. Dahlmann az 1848 április 11-dikén szentesített magyar törvénykönyvet fogadja el alapúl, mely oly erősen hangsúlyozza a magyar korona függetlenségét. Magyarországnak tehát Németországhoz semmi köze, de igenis oda tartozzék Cisleithania. Mivel pedig alig volt elképzelhető, hogy az ausztriai császár birodalmi törvényt és vámot tűrjön örökös országaiban, még kevésbbé, hogy serege felét birodalmi vezetés alá adja, önkényt kínálkozott a megoldás: Ausztria kilépése, és a szűkebb Németország megalapítása, porosz hegemonia alatt. (161. lap.)

Épen azon időben, midőn Bécs fegyverben állott a császári kormány ellen, Magyarország pedig megkezdte az élet-halál-tusát a nemzetiségek ellen, október 27-dikén határozott a német parlament Dahlmann javaslata fölött. A magyar ügy népszerű volt, a monarchia együttmaradásában nem bízott senki. Így az a határozat, mely már csírájában rejtette az 1866-diki megoldást, nagy többséggel ment keresztül. És ezh a elyzet akkor sem változott, midőn Windischgrätz bevonult Bécsbe. «Míg a porosz tartományokban nyugalom uralkodott, Magyarországot egy fegyveres, Kossuth által hatalmas erélylyel vezetett forradalom bírta. Olaszországban vissza volt ugyan hódítva Lombardia, de Velence nem; Szárdiniával csak fegyverszünetet kötöttek, és az ellenség buzgón törekedett erőt gyűjteni újabb összeesapáshoz, Ausztria szláv népei e perczen a legnagyobb monarchikus loyaltással kérkedtek. De mindenki tudta azért, hogy végső céljok egy önálló, csak personalis unio által Ausztriához kötött Csehország, Horvátország és Galiczia megalapítása. A mellett a birodalom pénzügyei teljesen kimerültek, és a császár eltompúltsága és a márczius óta egymást fölváltó gyöngé miniszteriumok alatt a polgárság és parasztság elvadtak, és a közigazgatás félig fölbomlott. Egész a császári családig fölhatott a zürzavar. Alig titkolták az udvarnál a gyanút, hogy István főherczeg független királyságra tört Magyarországon, és hogy János főherczeg, ki nem is kérdezte a császártól, elvállalja-e a birodalom kormányzóságát, azon szándékkal ment Frankfurtra, hogy német császár legyen és a német birodalomba keblezze a német-osztrák tartományokat.» Ez a roppant zürzavar és bizalmatlanság sok mindent megmagyaráz, mi akkor hazánkban és hazánk ellen történt. Sybel is érzi szavainak súlyát, szokása ellenére urát is adja állításainak: a bécsi porosz

követ jelentéseire hivatkozik. Ferencz József trónfoglalása után megváltozik e kép. Schwarzenberg már december 13-dikán az egész egységes Ausztria befogadását követeli a Bundba, és miután márczius 4-dikén kiadta a császárság alkotmányát, néhány nappal később ismétli e kívánságát. Áprilisban, a magyar győzelmek hatása alatt, úgy látszott, mintha Ausztria egyszerre vesztené el Németországot és Magyarországot. A porosz királynak császárrá választása, mely után az osztrák képviselőket visszahívták Frankfurtról, és a debreczeni függetlenségi nyilatkozat bizonyos mértékben megfelelték egymásnak. Viszont a magyar forradalom diadala visszahatott Poroszország politikájára is. IV. Frigyes Vilmos «visszariadt azon gondolattól, hogy Poroszország jövő nagyságát ne a német fejedelmek testvéri szövetsége, hanem a magyar rebellesek győzelme, a szász republikánusok fondorlata, és a sváb és hannoverai népképviselőt ösztönzése alapítsa meg». (316. l.) Konservatív szempontból, és annak Bismarck már az időben erős kifejezést adott, egyenesen porosz érdekek tartották Magyarországnak újra a Habsburg hatalom alá jutását. Legfőlebb arra törekedtek, hogy Németországon a porosz sereg verje le a forradalmat, mint hazánkban az osztrák és az orosz. Tényleg a porosz sereg épen akkor, 1849 júniusban hatolt előre egész a Boden tóig, midőn megkezdődött Haynau és Paskievics seregeinek bevonulása.

Midőn Poroszország 1850-ben Ausztria unszolása daczára is vonakodott fölöszlatni az uniót, Csehországban sereg gyűlt Radetzky vezetése alatt. Ez a sereg, Sybel szerint, alig mérkőzhetett volna a poroszszal. Igen is nagy volt ott a besorozott honvédek száma, kik bizonyára nagyon kétes indulattal harcolhatnak csak a császári zászló alatt.

Később, midőn a szövetség újra helyre áll, Ausztria nem csak német tartományainak garantiáját eszközli ki, hanem Magyarországot is. (1851 és 1854.) Ebben nagy része volt IV. Frigyes Vilmos félelmének a Napoleonban megtestesült forradalomtól, mely «tigris-ugrásra készül Magyarországon, Lengyelországban, Italiában és Németországon». (II. kötet 185. l.) Nem is ítélte meg rosszul a francia császárt, ki okos minisztere Drouyn de l'Huys tanácsa ellenére, ki az Ausztriával való szövetség érdekében emelt szót a német és olasz egység megakadályozása céljából, régi forradalmi hajlamait követve, Cavourral értett egyet az itáliai osztrák uralom megbuktatása ügyében.

A szerencsétlen olasz hadjárat szükségessé tette a jobb viszonyt Poroszországhoz, hol már Vilmos országolt, mint regens, és elkerülhetetlenné az absolut kormányforma megdőlését Ausztriában. A villafrancai béke csakhamar fegyverszünetnek bizonyult, az erőre jutott forradalom támadással fenyegetett Velenczében és kitöréssel hazánkban és a többi dunai tartományban. Ily viszonyok közt találkozott Ferencz József császár a regenssel Teplitzben, 1860 július 26-dikán. A porosz minisztérium előre megállapította ez entrevue programját. «Poroszországnak megfelelő előnyöket kell igényelnie, ha Ausztria segílyt kíván Olaszországban, tehát a szövetség ferde állapotának megszüntetését, váltakozást a «Bundestag» elnökségében a két állam közt (addig az osztrák követ elnökölt), végre a holsteini ügy kedvező elintézését. Különben az országgyűlés soha sem szavaz meg pénzt egy Ausztria javára viselendő háborúra. A regens pedig már régebben úgy gondolkozott, hogy az Ausztriával való szövetségnek csak úgy van értéke, ha az belsejében megerősödik, ennek pedig liberalis reform és vallásos türelmesség az előfeltétele». A császár kijelentette, hogy háza régi előjogairól le nem mondhat, a belső haladást és a felekezetek egyenjogúsítását pedig belső ügyeknek declarálta, melyek felől nem köthet szerződést, bár szóban kijelentette készségét az illető reformok megtételére. (II. 367.) E találkozást követte az októberi diploma. Véleményünk szerint ez adatok rendkívül fontosak hazai történetünkre nézve. Bár ez egyenesen megmondva nincs, «a vallásos türelem» alatt alig lehetett érteni akkor mást, mint a Magyarországon oly erős oppositiót keltett protestans patens visszavonását. Ha ez áll, úgy utolsó jelenete a porosz uralkodók százados szereplésének a magyar protestantismus szószólói gyanánt.

Nem meríthetjük ki e mű gazdag tartalmát, csak utalhatunk még az 1863-ki lengyel fölkelés mesteri rajzára, Bismarcknak az imént meghalt gróf Károlyi Alajoshoz mondott szavára, hogy a monarchia tegye át súlypontját Budára (1862 december), és annak megemlítésére, hogy leginkább a magyar mozgalmaktól való félelem tartotta vissza az osztrák kormányt 1863 tavaszán az erélyes föllépéstől a lengyelek érdekében, Napoleonnal egyetemben.

Mindenesetre szerencsés könyv, melynek érdeke úgy szólva fejezetről fejezetre nő, mert mindinkább közeledik a jelen politikát legjobban érdeklő eseményekhez és személyekhez. És mégis, bármily becsesek adatai, bárminő hazafias hangja, és bármily kitünő néhol előadása és jellemzése, véleményünk szerint nehezen számíthat tartós becsre. Azt a képet nyerjük belőle, mintha Németország megalapítása csaknem kizárólag katonai és diplomatikai sikereknek lett volna műve, hisz másról a könyvben alig van szó. Vakság volna tagadni Bismarck és Moltke tetteinek nagyságát és eredményeit, de történetíró nem mellőzheti el azon szellemi mozgalom rajzát és méltatását, mely eszmében már egygyé tette a német nemzetet, mielőtt még a fegyver és a szerződés megadta ez egység külső szentesítését. Nem mellőzte ezt el még Treitschke sem, kit pedig legkevésbé lehet vádolni a szorososan vett hatalmi tényezők kiemelésének elhanyagolásával. E mellőzés pedig talán nem csak történetírói hiba. Nagy történetíró mondása az: a nemzeteket az a hatalom tartja fön, mely megalapította. Németországra nézve pedig alig képzelhető nagyobb veszély azon hitnél, mintha egyesítése csakugyan csak a «vas és vér» műve lett volna, és nem lett volna még nagyobb része abban és a birodalom fölvirágzásában az eszményi javakért való, szellemi és erkölcsi eszközökkel vívott ernityetlen munkának.

MARCZALI HENRIK.

A KÖZÉPKORI MAGYAR IRODALOM STÍLJÁRÓL.

Harmadik közlemény.*)

VI.

Voltak a középkornak, mint már az előbbiekből is láthatjuk, olyan stíltra tartozó tulajdonai, melyek ma is tanulmányt és méltánylást érdemelnek. Mert egyfelől az akkori írók jó igyekezetét tanúsítják, másfelől a szépízlést érdeklik, s általában az akkori sajtóságos gyarapodás útját, módját ismertetik meg velünk.

Mert a középkori írók közül a tehetségesebbek nem hivatás és siker nélkül munkálkodtak a nyelv bővítésén; azaz erre ösztönszerűleg is, de öntudatosan is, s nem mindig szolgai lélekkel törekedtek! Ez által a nyelv bővülését, a stíl nemeseződését többféleképen segítettek elő. — Voltaképen az irodalmi nyelv a nép nyelvével kezdetben egy és ugyanaz, utóbb is abból alakul, abból él, annak szellemével tartozik táplálkozni akkor is, midőn az egyházi és tudományosan műveltebb élet sok olyan képzzettel vagy dologgal, tehát névvel is foglalkozik, mely a népnél nincs meg, s midőn lassanként megalakul az a külön nyelvezet, a melynek fő dísze, ha gazdag, de nem kevésbé az is, ha a nép nyelvével alapjában egyező és vele egyjellemű. Megalakult ez nálunk is és többképen gyarapodott.

E nyelvezetnek szavai közül némelyek, úgy látszik, ősrégiiek, talán az ősi hazából hozottak lehetnek. Némelyek ere-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 157. és 158. füzetében.

deti értelmeket és formájokat megtartották és az utóbbi gondolatmódosulásokhoz természetes fokozatokban alkalmazkodtak. Így például: jonho *M.-c.*; jonh *M.-c.* 49., *R. M. K. I.* 26.; joh *R. M. K. I.* 15.; enh, enha *Winkl.* 45.; ehotokat *Jord.* 31.; eehod *Jord.* 728., *Érs.* 561.; szív, belső részek, derék stb. jelentéssel. Így torl v. törl *Döbr. c.*; törlejt, törlít l. al. Vannak, a melyeknek alakjuk és jelentésük kevésbé változik. Így: idő, ima, ihl, jószág, réül stb. Általában ez ősibb nevezetekből akarunk elsöben is néhányat elsorolni, megjegyezvén, hogy ezek nagy részét mai értelemben műszónak nem mondhatnók, inkább csak az akkori beszéd kelendőbb, s legföképen a szellemi életre tartozó szólásainak. Ilyenek: áld, áldomás: áldás *Debr.* 93., *Érdy* 471.; álgyó: eszköz, szerszám (gép); péld. vigasságtevő *Sánd.* 18.; majd kinnak álgyója *Debr.* 549.; kímpad *Kat.-l.* 3473.; álság *Döbr.* 26.; ápol: csókol *M.-c.*, *Pozs.* 33.; ázalék *Vitk.* 54.; bölcső: búcsú, bocsánat *Ehr.* 145. stb.; csepke «czepke» *R. M. K. I.* 201.; deli ördög *Apor.* 50.; döllye: döllyf: döl, döllyed *Érdy* 208.; egyenesség, igyenesség: egyesség, méltányosság *Kulcs.* 236., 319. stb.; emni, emtet, emlet *Döbr.* 307., *Érdy* 44., *Vitk.* 86. stb.; elemtet: ablactare, elválasztani az emlötöl *B.-c.* 181.; eszeveszett vélekedés, eszvesztés, eszvesz («yzwez») *Érdy* 606., *Jord.* 773.; folnagy: villicus *M.-c.*, *Vitk.* 45.; gyöngyér madár *Tih.* 40.; hagyap. hagyapal *Peer* 206., *Winkl.* 118.; havas: lunaticus *M.-c.*; hamarja, hamarját fut: versent *Bod.* 19.; hamarja nyíl *Debr.* 166., 167.; hamarja herjó l. al. húgy: csillag. V. ö. hód *Ehr.* 152., *Tih.* 2., *Fest.* 6., 106., *Döbr.* 213., 235., 260., 316.; elhomlol, homlojt *B.-c.* 212., *Jord.* 449.; idnep: ünnep *Döbr.* 454.; ihlés, ihl stb. *Ehr.* 3, 22. stb.; iklani, hátra: csuklani, hanyatlani *Fest.* 400.; iktelenség *Döbr.* 83., 84., 166.; ima: ünnep *Döbr.* 443., 444., 454.; irrengés: gonosz Kár. b. ford. *Döbr.* 31.; izleni: sapere, «izleni magast» *Döbr.* 284.; jajveszék *Érdy* 615. stb.; jószág, jószágos: virtus *B.-c.*, *M.-c.*; jószágos művelkedet *Debr.* 326.; keg: kör, stadium, versenytér *Érdy* 88., 594., *Érs.* 75., 123., *Debr.* 61.; kergeteg, -nek lelke *Tel.* 111.; késa, késás, késaság, késálkodás *Debr.* 62., 179., *M.-c.* 103., 164., *Érdy* 431. stb., *N.-Sz.* 110.; kép: dárda stb. *Érdy* 306., *Jord.* 191.; képös: lancearius *Jord.* 785.; kölláb: oszlop, köllik: barlang *Debr.* 104., 123., *N.-Sz.* 114.; réül, rütet «elmének rütete» *B.-c.* 258., 267. stb.; szeg, a világnak négy szege: nap-

kelet és eset, észfek : észak, délszeg *B.-c.*, *M.-c.*, *Érdy* 603.; szerez : rendez, készít *Debr.* 47. stb.; táltos : magus *B.-c.* 119., 120., 122.; torol : boszúl, viszonozza a rosszat *Debr.* 25.; ügy : vétek, vád *M.-c.* 164., *Apor* 26.; üresködni, iredködni : hiús-kodni, vacare stb. *Tih.* 296. stb.; vallás : confessio, imádás, tiszteles *Tih.* 295., *Apor* 29., 30., 57., *Döbr.* 98., 166., *Ers.* 104. stb.; bizonyágtétel *Jord.* 6a.; testimonium; vesztegl : veszteg, tétlen marad *Érdy* 518. stb.

Azok közül, melyek inkább magokon hordozzák az újabb alkotás, módosítás jeleit, vagy újabb-kori dolgokat, viszonyokat jelelnek, ezeket említjük :

ágazat : betegségnek ágazatja *Dom.* 169.; áldozott áldozás (mint szolgálta szolgáltság *Jord.* c.), *Ehr.* 75.; állat szerént való jutalom *Érdy* 492.; áros : kereskedő *Ers.* 15., *Döbr.* 440.; asszonykodik az alázatosság (mely nőnemű, tehát nem úrkodhatik!) *Debr.* 594.; asztalnok *Jord.* 75a., 76a.; bájos, bájoló *Kat.-l.* 3287.; beléndes : buja *B.-c.* 31. stb.; belső való késálás — külső v. k. küzdés *Ehr.* 50.; bizonság : igazság *Ehr.* 115. stb.; bötü «deáki b.-re változtatott» : fordított *Érdy* 333.; bulcsú és óldozat *Érdy* 275., 366.; büne szánt ember *Ehr.* 158.; büntehe-tetlenül *Tih.* 204; deákság és bölcsesség *Érdy* 663., *Tel.* 93.; derék szerént való : derekas *Debr.* 142.; ég : felsőbb fényes ég, a hol a szentek laknak *Erdy* 18.; cristal ég *Érdy* 661.; ég, kit be vonszunk *Érdy* 19.; égbe néző mester *Debr.* 328.; egész : egészséges *Jord.* 88a., *M.-c.* 29., *Virg.* 48., *Érdy* 434.; egés-ség : gyógyulás *Ers.* 355.; egészlenséggel való *Fest.* 143.; egye-nesítés : directio *Döbr.* 54.; egyes egyetlenség : egység *R. M. K. I.* 183., *Ers.* 427., 428.; egyetemben, egyenben, együtt; éltető állat : elem. *Debr.* 54., *Ers.* 141.; éltető ég *Debr.* 55.; éltető föld *Keszth.* 41.; éltető víz u. o. előlélet : primogenitus (?) *Apor* 37., 71.; énekletnek edényi : eszközei *Apor* 24.; érzékenység : érzek, péld. érzékenység szerént való fájdalom *Ers.* 414.; érzé-kenységnek indulati *Érdy* 559.; érzékenység szerént való bizonyágvétel : érzékek által bizonyítás *Ers.* 321.; érzékeny-ségek dagályossága *Tih.* 65.; érzet : érzék *Ers.* 321.; eredet-nek büne — művelkedésnek büne *Debr.* 404.; eredetbűn *Érdy* 164., *Tel.* 83.; eredett bűn *Tel.* 253.; eredet bűnét von valaki *Tih.* 74.; eredetségnak büne *Ers.* 578.; fántanfánt (fante in-fantetól) : megtorlás *Apost.* 27.; faragvány : bálvány *Apor* 74.; fegy, fegyelem stb. *Ehr.* 57., *B.-c.*; fején marad : fővesztésre

ítéltetik *Debr.* 331; félhitő: samaritanus *Jord.* 382.; félpap: diaconus *Debr.* 64., 65., 103., 133.; félbe való *Érdy* 555.; fohászás *Ehr.* 33.; forbatl, megforbatlat: megtorl *B. c.*, *Apor* 20., 65., 107.; fordejtos: ajtos *Dom.* 109.; földkerekségnek sark lábai *Döbr.* 407.; hagyás: testamentom *Kulcs.* 47., 201. stb.; világi hangosság: zaj *Érdy* 619.; haval fogadta: föltétel-lel *Tih.* 273. Az Úr Isten a törvényt haval adta *Tih.* 172.; elhímlett nép: elpártolt *B. c.* 76., 108.; hét szabad tudományok *Debr.* 500.; hét vetekedésnek könyvei *Debr.* 500.; hét természetről való tudomány *Érdy* 665.; híre veszőtt: infamis *Érdy* 542.; hitságos játékok *Vitk.* 63.; hitvétel *Ehr.* 150.; hitez: meghitel, hitet teszen vagy tétet *Érdy* 525.; hittől szakadt: eretnek *Ers.* 316.; hiúságos *Debr.* 389.; meghívni gonosz tettét: revoco *Kat.-l.* 2921.; elidegenül érzékenységétől és lélekben elreüttetik *Ers.* 414.; igazulás: justificatio *Döbr.* 54.; igyenölés: egyenesülés, egyesülés *Ers.* 150.; inai elszakadoznak *Ers.* 440.; intézni: aestimare, hasonlít valakihez *Döbr.* 99.; jóbágy: főúr *Döbr.* 178.; jonhabeli siralmasság *Ehr.* 58.; kalandos «sok kalandosokat tart» *Tel.* 192.; kaputartó *Ehr.* 141.; képe a császárnak: képviselője *Debr.* 18.; képesajt: ábrázol: simulat *Döbr.* 320.; l. meg személyez, képez: képzel *Ers.* 332., *Kat.-l.* 2013.; képez «kéböz»: formál *Jord.* 845., *Winkl.* 143.; képzés: forma: kígyónak képzése *Döbr.* 116.; képiró *Winkl.* 283.; képére jön a bíró elébe: személyesen *Dom.* 250.; kérődik: nap napnak ígét kérődik *Fest.* 8.; kézi vígasságok eszköze *Ers.* 371.; keresztségbeli ártatlanság *Debr.* 142.; késál: késált valamit valakinek az ördög *Ehr.* 52.; kevélységgel való igazságmutatás: erénygög? *Ers.* 433.; kincsez: kincset szerez *M.-c.*; kintorna, tíz húrú — *Kulcs.* 239., 359., kötél avagy köteles szerzés *Ers.* 580.; közönséggel: általában *Debr.* 90. stb.; közönséges világ: egész — *Tih.* 48.; középaránt: középen *Debr.* 165.; kórákó mesterek *Érdy* 227.; lágy gyenge ruha l. al. *Apost.* 33.; lelkes: állat *Keszth.* 201.; megleletezett: senyvedett *Apor* 43., 97., 110.; lélök szerént: lelki átvitt értelemben *Tih.* 44.; lyuki emberek: barlanglakók *Tel.* 274.; magamentés *Debr.* 275.; mélyföld: mér föld *Ehr.* 87.; mérhetlenség *Keszth.* 49.; meg mértékhetetlen *N.-Sz.* 39., 43., 76., 107. stb.; mesterség kordái avagy húrjai: hangszer *Ers.* 371.; módisság: mód, módozat *Tih.* 31.; mordályúl, árúlatásképen *Debr.* 134.; műveltető: vinczellér *Döbr.*

292.; menedik: engedelem *Jord.* 789.; némabűn *Debr.* 52.; neszmélyesség *Ehr.* 115.; nézők és bölcsek *Jord.* 78a.; nyakvágó *Döbr.* 406.; ok: ügy «semmi okba magatokat ne elegyítsétek» *Érs.* 225., 226.; okadandó istennek előtte valamiért *Corn.* 127.; okosságos: okszerű *Tel.* 238.; okvetés: se akarattal, se okvetés alatt (l. al.); orvosságról való tudomány *Érs.* 545.; ördögös *Dom.* 242. (?); parancs *Jord.* 87a.; paraszt törvény: világi *Dom.* 194.; patvaros: hamis *Érdy* 298.; példabeszéd *Döbr.* 144., *Keszth.* 121.: rula beszéd: ugyanaz *Döbr.* 291., 295., 344., 351.; rula való beszéd *Döbr.* 349., 353.; példa és rula beszéd *Döbr.* 365., 380.; hasonlatost mond: u. a. *Döbr.* 353.; pohárnok *Érdy* 167.; ribáldok *Debr.* 623.; salsás tál: sauce salsugo? *M.-c.*; seb: farkas seb *Péld.* 24.; sereg orra, orrozatja stb. *N.-Sz.* 22., *Érdy* 490., *B.-c.*; sérés, fog s., fő s., *Debr.* 574., 575.; «syb» emberek: zsványfélék *Érdy* 603.; szabad tudományok l. f.; számkvi vet, sz. vetés stb. *Érdy* 520., *Debr.* 61., 72., 83., 104.; sósolat: salsugo *Apor* 78.; számvető pénz *Döbr.* 596.; szellet: lélek, szellem, szél *M.-c.*, *Apor* 113., 115., 119., 120., 121., *Érs.* 314., *B.-c.* 102., 108. (szellet vagy szellem és lélek közt különbséget tettek!); meg személyez: ábrázol, l. képe-sejt *Döbr.* 366.; szentírásmagyarázó mester *N.-Sz.* 225.; szerbeszéd: műbeszéd, szónoklat; szerbeszédet törlejt *Ehr.* 122.; megszerez: rendbeszed stb. *Érs.* 521.; szerzést szerzenek *Döbr.* 155.; szerzett ének, l. szerbeszéd *Döbr.* 70. stb.; tanácstartó ház — a sz. háromságé *Tih.* 205., 208.; tántorodás: botránkozás *Érdy* 12., 107., 552., *Döbr.* 433.; tapasztal: tapint: palpate *Apor* 86.; természettudó mester *Érdy* 465.; hét természetről való tudomány *Érdy* 665.; tétemény szerént való vétkezett *Winkl.* 263.; tévelygéseknek leengeszte-lése *Dom.* 304.; torl: nap napnak ígét torl *Döbr.* 39.: én ajakim ineket torlanak *Döbr.* 70.: én nyelvem ígét torl *Döbr.* 39., 101.; meg tökell *Érdy* 616. stb.; tömény «themen» sereg *Apor* 167.; töredelmes malaszt: spiritus contribulans *Döbr.* 109.; törlés, törlejt: beszédet, írást, törvényt, verset stb. *Winkl.* 133., *N.-Sz.* 228., *Debr.* 62.; törlejtet: fragmentum *Apor* 65.; törlejtő: statuarium *B.-c.* 311.; törvényben tudó *Dom.* 216.; törvényt tör *B.-c.* 282.; törvénytörő: patyarozó *Apor* 95.; tudatlan tett bűn *Érs.* 348.; udvarló vitéz *Érdy* 519.; udvar módra: úri módra *Ehr.* 83., 85.; úrfiu ágy: úri *Érdy* 642.; véggel való jó — véghetetlen jó: végtelen *Tih.* 210.; végezet vég: czél

Érdy 251., *Érs.* 16.; verekedés, jóra: küzdés *Érdy* 516.; versszerző *Érdy* 519.; hét vetekedésnek könyve *Debr.* 500.; vizetlen: pusztá *Apor.* 73.; visszavívás, visszavívó nép *Kulcs.* 30., *Jord.* 162.; visszahadagos («vizhadagos») nemzet: gonosz *Döbr.* 252.; visszavaló törvény *B.-c.* 76.; visszavaló ítelet *B.-c.* 270.; megvisszál «vizhal»: exacerbare *Apor* 76.; zsoldár, tíz húrú *Apor* 116.

Az elszámláltakból látható, hogy a középkor kezdője volt a magyar tudományos nyelvezetnek, s nem egy oly szava volt, mely ma nincs, jelel oly dolgokat, melyeket ma vagy épen nem, vagy nem jobban jelelünk. Sejthető, hogy kivált az erkölcsi életre tartozó némely akkori szólások maig sincsenek elég jókkal pótolva, épen oly törvényes származásúakkal, mint tartalmásokkal. Sőt némely régi szók jobbak mint az újak, csak mi nem ismerjük valódi értékeket. Így: vallás jobb, mint az utóbbi időkben megkísértett: egély, vagy az idegen religio, melynek szép és fontos jelentése a nép tudomására nem juthatott. Továbbá némely kifejező szólások: eszveszés, eszvesz l. f.: összezavarodás, összezesés, tumultus; ireskedés: hiúskodás; hit-ságos: hiába való; műves: iparos; áros: kereskedő stb. maig megmaradhattak volna, mint néző, bájoló stb. megmaradtak. És eredett bűn nem rosszabb, mint eredendő, vagy eredet szerént való; szerbeszéd, mint műbeszéd (v. ö. szerzett ének, tehát szerzett, rendezett beszéd); tántorodás: botránkozás; megtökéll (l. Toldynál): befejez. Sőt még a nem sikerült műszók is tanúságosak. A felsőbb fényes, vagy «cristal» ég, bevonzott ég, éltető állat, föld, víz, félhitű, félpap, «ha»-val fogadni, császár képe, okadandó, okvetés, okosságos, sereg orra vagy orrozatja, számvető pénz, vizetlen, kietlen: pusztá, megvisszál, viszhadagos stb. mutatják, hogy a magyar elme sokszor a latintól függetlenül küzdött a nyelv bővítése érdekében.

Még egy különösen érdekes példát csatolok ide. A mit ma így mondunk: létezik, azaz tartósan, nyomosan *van*, létel bír, azt a régiek néha így mondták: lévél. Találjuk a codexekben, így *Thewr.* 181. (kétszer) *N.-Sz.* 110.: leyl hasonló értelemben, — és leveven: lévélvén (vagy lévén?) *Ehr.-c.* tartalm. Többször az újabb nyelvben: Balassa B. Szilády kiad. 25., 260. l.; Bornemisza: *Predik.*; Szilády: *Költők* IV. 295.; Káldinál *Nyelvőr* IX. 69.; Lippai: *Pozsonyi kert* mindig *lévél* alakban és az előbbi jelentésben legalább tizenegyszer találva,

Vecsei István *Geogr.*, *Nyelvtör* XII.; Károlyi Ferencz *Bibl. l. Hist.* 1758. címl. Bővebben a szóképzésben. — Ide tartozik:

A bűnöknek a gyónáshoz való teljes és folyékony elszámálása *Virg.* 1. s köv. l.

Egy szógyűjtemény a morálhoz hasonló célra. «E világon élő szent emberek — mond az *Érs. c.* 218. — eltávoztattak beszéd szerént való bűnöket: művelkedésben, gondolatban, tekintetben, hallásban, indulatban, szemlélésben, kezeiben, lábaiban, vetekedésben, haragban, dyhösségben, tétova hányásban, hiú dicsőségben, kevélységben, fúalkodásban, torokosságban, álomban, bujaságban, erőltetésben», stb.

Van egy bűnlajstrom, *Nádor-c.* 89. l., összesen 61 szó és szólás. Az előbbieket után megemlíjük: ájzatatlanság, hézölködés, nemzethöz (?) való kívánság, jószágnak megutálása, jószágnak szégyönlése, magának való értés, uraságnak kívánása, hiú dicsőség, magamentés, igreczség, másutt igreczesség (mulatságkedvelés), szembefenyögetés, szóviselés (— hordás), hírszólás, magas (így) hányás, szertelen való veszteglés, szertelen való fenyegetés, hívalkodó beszéd, malasztra való nem szerzés, malasztal nem élés, isteni ihlésre («hyhles») magát nem tartani, avagy meg nem téríteni, zsolozsmára nem igyekezni, magát büntől meg nem fegyelmezni.

És a *Guary-codex*ben 20. disciplina-vétel (?) éfelen fölkelés, vesztegség tartás stb. És mindeniknél bővebb, szabatosságra törekvőbb sorozat *Theur.* 179—181. Ebből néhányat kiemelni célunkra tartozik. A vétkök 1. gondolatok, 2. szólás, 3, cselekedet körül levők. Ilyenek: hívalkodók, haszontalanok, jóra való restségre vivők (gondolatok) gyanósok, éretlenek, mordok, szemérmetlenek, szemtelenek (így), tettesek, kívánatosok, negédesek, heában valók, — rendnekül valók, habahurják. — Se okvetéssel, se «akaratokkal» ne szóljatok hazugságot. *Érs.* 185. Általában az *Érs. c.* 161. s köv. cz. gazdagok az ily szókbán.

Utóbb is: szünek ajtatatlansága, szának csacsogása, testnek hertelensége, ételnek és itálnak mohsága, munkának tunyasága, hitságos öltözet és önnen magoknak megutálása? *Érs.* 322. szótevő, szóhallgató.

Világosan láthatni itt ezekből a szókból, s nagyobbrészt mondattagokból, hogy erőlködnek megszülemleni a műszók.

Mert hogy ezek magok nem azok, s hogy ezekkel s a többivel a szükségesek előállítva nincsenek és az írók, a legjobbak is, az általok célba vett, előadni akart fogalmakat szabatosan kimondani nem tudták, nagyon természetes. Magok sem bíztak ebben. Ezért magyaráztatták a régieket az újakkal, az idegeneket a hazaiakkal és megfordítva, kivált pedig körülírásokkal. Ugyanazon szót is többképen alakítják a nép és az írók: penitencia: pitancia: peledoncze; ireskodik, üreskodik, híreskodik; üreskedés: hivalkodás *Érs.* 322.; reülés, rivölés, — verstorlejtő, versszerző.

De ez a műszókkal küzdés, mely utóbbi időkben is előfordult, a középkorban annyit legalább okozott, hogy a nyelvezet, ügyesebb írónál, meglehetősen megfelelt a szükségnek. A jobb írásokban (*Katalin-legendában, Érsekújvári, Érdy* stb. *codexekben*) szép példáit találjuk a szóbőségnek, saját szólásokkal gazdag és elég tartalmas nyelvnek, s a próza különböző nemeihez képest a szenvedélyes, allegorikus beszédnek; természetesen mindent a nyelv akkori alakjaihoz, a szók hosszúságához s a szófüzés akkori meg nem állapodott gyakorlatához mérve.

A nyelv bőségére mutatnak a mindennapi életre, családi és házi viszonyokra tartozó némely szók is, melyekhez a népnél származott egy-két költői, vagy jellemző szólást is merünk kapcsolni. Íme például: úr: úr pápa, jámbor, pap jámbor, hős legény, vitéz legény, udvarló vitéz, dalia, deli (l. f.), dalida (tul. név), úrfú, asszony házas, asszony feleség, fele: feleség, felekezik, néember v. néemberi, menyez, menyekező, kegyes, jegyes, lelki kegyes, jegybeli, egyes: (utóbbi Zrínyinél is) stb.; másfélék: áros ember, árossá tenni, míves: iparos *Jord.* 769.; czepeke: cseplesz, aprólék: kisebb ember *Jord.* 701.; délest, gyapon: gerjed, ijenő: ijesztő *Kulcs.* 210., *Döbr.*; megloshad stb. *Kulcs.* 91., *Keszth.* 92., 419.; keg, l. f., regez, kiregez, hitság (l. f.) megtaglás, vízfő: kútfő, iklani: hátra iklani *Fest.* 400.; dagályos: nagyravágyó, egerlő *Döbr.* 473.; tügy, túrgyagozó emlők *Döbr.* 473.; duzmáskodik; duzmad, duzzog; elhímlik: elfajúl; siákol (a gyertya) *Érs.* 162.; hozzá békél *Érs.* 123.; megtüdes: megszurkál *Érs.* 93.; kénkén: önként, salyog: fénylik, repeső, tagos, aszály, hamarja (l. f.), kelenczözés (l. f.), színlő: Tubálkain jó színlő (faragó, ács); kalandos *Tel.* 192. l. f.

Azon családi élethez közelebb tartozók, melyekhez még többeket találhatni, talán méltók a figyelemre másképp is, nemcsak szóbőség tekintetéből. Mintha benne több kegyelet, több szeretet, szorosabb családi viszony érzése és természetesebben volna befoglalva. E mellett jó hangzat, sőt valamely hangulatosság is kedvelteti őket. Úgy érzem, hogy a stíl kedvességére is tehettek valamit.

A szóbőség és ezen alapuló választékosság példájául idézem az *Érdy-c.* 126. lapjáról: «Ki vagyon, ki ez világon az ő ifjúságát tisztán megtarthassa? Akkoron bizonyával a pokolbeli ördög is nagyobbban kísért embert, míglen ifjú, gyenge, hajlandó (-lékony) mind jóra, mind gonoszra. Akkoron töri meg az ifjúságnak szépségét ez világnak hangosságával, akkoron szeplősöyti meg az ő gyengeségének virágát különb-különb ez világi fajtalanságokkal; akkoron hajtja el az ő idvességének útáról, míglen hajlandó minden gonosz szokásra; mert jól tudja, hogy ha az ifjúságnak erősségét megfoghatandja, az gonoszúl aggot vénséget hamarabb elveszti. Erről mondja Sz. Ágoston doktor: boldogtalan ember, a ki az ő ifjúságának virágát ördögnek adja es vénségének seprejét Istennek.»

Különös figyelmet érdemelne az elbeszélő próza. Ennek tartalma csaknem kivétel nélkül szent történet, mely tárgygyal kegyes érzés, ezzel pedig általában olyan tulajdonok járnak, melyeket oda elő elsoroltunk: a naivság, annak érzelmessége, szónokias pathosza, ismétlései. A laza kapcsolat, néha igen sok, máskor semmi kapcsoló szóval; az igék alakjai által terjedtebb, de nyomosabb kifejezése annak, a mihez utóbb érzékünket is elvesztettük: a tartós és momentán, a viszonyos és viszonytalan múlt cselekvésnek, a föltételes jövőnek stb.

Mind az elmélkedő, mind az elbeszélő írók gondosabban írt művein tapasztaljuk, hogy néha nem siker nélkül igyekeznek elérni vagy követni az eredetieket. A nyelv kincstárából kitelt a szükséges szók nagyobb része, lassanként jó és saját színe lesz a folyóbeszédnek. Így találjuk a biblia, egyházi beszédek s legendák nyelvén. A szók gondjától menekednek, a szókkal önállón kezdenek gazdálkodni, az idegenektől eltanúlt gondolatokat tudják szókba öltöztetni, tudnak tartalmas és hangzatos beszédet alkotni. Velősen adják néha okoskodásait, vonzólag a leírásokat, kellő arányossággal fűzik a mondatokat.

Az elbeszélő stíltra nézve a *Margit-legendára*, a *Debreczeni*, *Érdy* s *Érsekújvári codexekre* kell az érdekelteket utasítunk, — példákat fölhozni lehetetlen levén. A leírás és okoskodás példái közül részint megemlítünk, részint csak röviden idézünk egy keveset.

Érdekes leírást, vagy inkább velős, elmés jellemzést ad a hatvan éves ember életéről *Érdy c. 40.*

Egy képet az utolsó ítéletről *Érdy 78.*

A pokolbeli dolgokról *Sánd. 77.*

Az ítélet után való boldogságról leírás, keresve keresett szépségekkel, válogatott szókkal, csinos prózában. *N.-Sz. 188.* stb. Kivált 195., u. o.

Az irigyek gyötrődéséről részletesen és érdekesen *N.-Sz. 364.*

A gonosz asszony ismertető jegyeit *Érs. 322.*

Kevelység és alázatosság leírását *N.-Sz. 265—269.*

Elmélkedő próza jeles példáit találni:

Szent Pálnak egy levele után; érdekes, csinos kifejezésekben gazdag beszéd *Érdy 96.*

Érdekes próza az alázatosságról *Debr. 577. l. al.*

Hatalmas, pathétikus próza Sz. Ágostonhoz írva *Érdy 563.*

Bölcselkedő, elvonó tárgyú érthető beszéd arról, mikép származik az ismeret? *Érs. 321.*

Érdekes bölcselkedés Szent Ágoston után jó nyelven *N.-Sz. 189.*

Keresztyén lelkű derék előadás, sok, de hathatós ismétlésekkel, hangulatos próza *Érs. 257. s köv.* Ebből egy keveset:

«Jézus monda: tíz vagyon, melyek énnekem kellemetesebbek és neked («nekem») használatosbak:

«Először: ha az én szeretetemért a te életedben egy pénzt adandasz, nekem kellemetesebb és te neked használatosb, hogy nem halálood után egy arany hegyet adnál, ki az eget érné föl.»

«Ha egy ellened való ígét elszenvedsz én szeretetemért, énnekem kellemetesebb és teneked használatosb, hogy nem mint ez világnak erdőit hátadon elszagatnád, avagy eltörnéd.»

«Harmadszor: ha imádságodba vigyázsz («vygacz») és a te álmodba egy keveset elhagysz, nekem kellemetesebb és teneked használatosb, hogy nem mint bőjtölnél 40 esztendeig vízzel, kenyérrel.»

«Hetedszer: tennen magadért könyörögni, hogy te bűniedet megbocsássam és teneked malasztomat adjam, énnekem kellemetseb és teneked használatosb, hogy nem mint én szent anyám és mind a szent angyalok és én szentim, kik mennyországban vannak, ez földön teéretted imádnának.»

VII.

De a középkori írók bírtak érzékkel a széphez is. Már említettük a széphangzathoz itt-ott mutatkozó hajlandóságukat, — s erről utóbb még többet kell mondanunk. Hoztuk föl például alliterációknak is. Ez mind csak a formára tartozik. De a tartalomra nézve is azt mondhatjuk, hogy az a mystikus széperzés, melyet a középkori theologus, kivált legenda-írók, énekeikben, legendáikban, elmélkedéseikben kifejezni igyekeztek, melyhez heves érzéssel bírtak, s melyhez gazdag nyelvezetet is alkottak, annak a transcendentalis, néha mégis igen is testies szerelemnek érzése átszállott a mieinkre is. Ha eredeti művekben ki nem mutatják is ebbeli erejüket, de általok a magyar beszédben hasonló szépségű, vagy azon mystikus szép cultusának épen úgy megfelelő szólásokat találhatunk. Ezek is, mondhatjuk, nagy sikerrel tudják fölhasználni e célra a nyelv kincseit; szép szólásokat, sorokat, szakaszokat tudnak formálni.

Talán azt is mernők állítani, hogy azon, akár belső vagy gondolatbeli, akár külső vagy szólásokban levő szép, melyet a középkor latin íróinál találni, nem haladja fölül azt a szépet, nyelv- vagy stílbeli szépséget, melyet a magyar szellem és nyelv kifejezni tudott. (Nem számítva természetesen azon nyelv természetes előnyeit.) És ezt némileg az is okozta, hogy a római szellemnek és nyelvnek egy fokkal alább kellett szállani a klasszikai műveltség magasságából, a végre, hogy a keresztyéniséget tolmácsolja; elhagyni előbbi irányát, megtagadni erejét, lemondani a képzelődés virágairól, melyekkel a mythológiából és népies elmeművekből oly gazdag volt. Lemondani játékos elméje szabadságáról, komolyabb arcot olteni, komolyabb stíllal és nyelven beszélni. E miatt, úgy látszik, hogy csak az elsőbb századok jelesebb szellemeinek sikerült jó stillal és mégis keresztyénül írni latin nyelven. — A magyar ellenben,

mivel nem volt valamely irányban úgy megerősödve, megizmosodva, nem előbbi műveltségét megtagadva, tehát korecsosodva módosult, hanem most elsöben kezdett több oldalról bővülni, gazdagodni, oly irányban, mely új, de nem ellentétes volt, erősebben művelödni. Most alakult meg, a mivel csak alapjában bírtunk, szókinsünk a moralhoz, vallástanhoz, állami élethez stb. Mindezekhez tartozó régi fogalmainkat, melyek kicsi számmal és alig voltak, nem kellett megtagadnunk, vagy elhagnunk, csak belölok fejleszteni, módosítani, — vagy eltanúltakat hozzájuk adni. A nyelv nehezen tudta, az új irányban haladva, az új fogalmakat jelelni, az új szükségeket pótolni; de ha pótolhatta, szavai nem korecsok, nem előbbi jelentésöktöl megfosztott, méltatlanül elaljasított szólások voltak. Az új fogalmak és szavak nem voltak a régiekkel olyan ellentétben, mint amazok, amott.

Jóformán ide tartozik az is, a mit a *Vulgatáról* említetem. De részletesebben is lehetne szölnöm. A mi régi vallási szólásaink: élő v. isten, ihl, áld, réül is rütet, hisz, hível, héül, vall, lélek, szellet (utöbbsi?), jonh, eh vagy eha... esz, szív, elme, ige, ima, üllni v. üdleni, üdnepe, ég (?), menny, nap, hold, hágy, böles, néző, bájoló (?), ozön, bün, vétek, búcsu, áldoz, áldomás, átok, örök, jó stb., legnagyobb részben világos, egyszerű, ösi értelmökben vannak meg, — a mennyiben az idö szelleme némelyeket, de csak egyet-kettöt, el nem utasított. Nincs rajtok nyoma a korecsosodásnak, jelentésök ferdülésének. Alakjuk is a réginek látszik. Ellenkezöleg a *Vulgata* latinságában, hol a spiritalis aedifico potentatus abjicere: toldom *B.-c.* 198., 226., elangvescere: megleletezni u. o. 204. stb., supplantare: megtalalni u. o. 197., justifico, mortifico, lex carnalis spiritalis, sacramentum és ezernyi más, valamint a szófüzés és stíl, változást és ferdülést mutatnak. És ha az alább idézendö szép helyeket a *Vulgatában*, vagy latin legendás könyvekben is elolvassuk, észreveszszük, hogy a mi szavaink egyszerűsége, érthetösége, csínja, elébbvaló amazokénál. Legalább a mieink olvasásakor nem érezzük azt, a mit a latin fordítás olvasásakor, hogy latin nyelvtudatunk minden lépten sértödést szenved, vagy minden fontosabb szó hangzatához egy mellékes idomtalan, vagy disharmonicus hangzás járül.

A természetbeli szépet kevésbbé érzik, mert teljesen szabad szellemmel nem szemlélik. Csak gyarló eszköznek tekintik

a nagy alkotó kezében, sőt a szenteknek is rendelkezésük alatt állónak *Erdy* 510. Minél nagyobbak a természet csodái, annál nagyobb az alkotó; a természet maga az ő kezében semmi, vagy kevés. De hatásának még sem állhattak ők magok sem ellene, mint elődeik, a héber próféták és énekesek sem. Bár mellékesen és mulólag, de gyönyörködnek benne, örömmel szólnak és énekelnek róla. Tanúlnak is tőle. Sz. Bernát magáról ezt mondja: «őneki egy mestere sem volt, de mind az erdön, haszton és fák között járván, elmélkedvén, gondolkodván, Ūristentől adott (adatott neki) minden igazságnak ismereti és értelmessége (értése); kit kétség nélkül hihetünk, ha meggondoljuk ő mélységes írásának csudálatos édességét» *Erdy-c.* 502. És másutt mondják, hogy a természet megismerése tanúsítja a lélek méltóságát *N.-Sz.* 229. köv. A szép természet cultusához hasonlít, midőn a Teremtőről így szólnak: «Ha látunk a rózsában szépséget, liliom verágban és violában, ennek miatta megérthetjük, hogy az ő teremtőjök sokkal szebb legyen» *Corn.* 165. Majd az állatokról okoskodik u. o. — Magokat is a természetbe tartozóknak érzik; az állatok («lelkesek»!) sorosainak, társainak. Mint Jób az ősidőkben a férgeket testvéreinek nevezte, úgy most Assisi Sz. Ferencz a madarakhoz szól, mint hűgaihöz *Virg.* 105. A fecskével egyszerre beszél a Teremtőről és attól legyőzetik, és ebből tanulságot vesz és ad *Virg.* 106. Isten dicséretében versenyez a fülelivel *Virg.* 107. Ugyanez a nemeslelkű szent, testvéreinek nevezi a fákat, a teremtő szerelmével eltelve, könnyeivel öntözi és csókolja azokat, — a napról való hymnusban pedig sorban szólítja föl a napot mint testvérét, a holdat mint hűgát, a szelet, vizet hasonlóúl, a földet mint anyját, a halált mint testvérét, hogy az Urat dicsérjek. (L. többet Biese: *Entwicklung d. Naturgefühls im Mittelalter.* 196. l. V. ö. Walt Whitman énekét a halálhoz!)

A természetből veszik a képeket a legmagasabb eszmékhez. És többhöz többet, mint bármikorok. A természet körébe vonják le, természeti szemlélés tárgyává teszik a szentek dolgait. E tekintetben a plastikával egy úton haladtak. Ábrázoltak, ferdítettek. Arany színű violákhoz hasonlítják Mária emlőit, *N.-Sz.* 122., és édes illatú dolgokhoz («állatok») ugyanazokat. Valami természetfölötti szépet látnak, vagy ábrándosan képzelnek Krisztusban is. «Oh, újítatos lélek, valahol az áldott

Christust Jézust látod, látsz nagy szépségöt; ha az mennyországban látod, ott szép; ha a földön voltában, szép; ha atyaistenben az szent ígét, szép; ha embör anyjában testöt és ígét, szép;... ha születvén a jászolban, szép; szép minden csodatételében, szép beszédében, szép kénszenvedésében,... szép az magas keresztfán,... szép föltámadván, szép menynekben ő szent atyjának jogjára ülvén...» *Érdy* 45. Kifogyhatatlanok Mária szépségének leírásában, egyes tulajdonainak a természet felséges jeleneteihez hasonlításában. «Kicsoda él, ki föltámad; választott, mint az fényes nap; szép, mint az világos hold és szikrázó, mint az égi csillagok?» *Érdy* 454. Pál apostol is fehér lilionszál *Theur.* 65. Egy írónk pedig, volta-kép nem miénk, annyira megy, hogy bizonyítja, hogy szép test, szép lélek együtt jár *Tih.* 263., 269.

De a természetet csak másod sorban, csak Isten által fenséges vagy szép tárgy gyanánt szemlélvén is, a benne Isten fenségét látó írónknál szép leírását találjuk a természet egyes részeinek és tárgyainak.

A természet szemben Máriával *N.-Sz.* 120., 121.

Ugyanaz szemben Krisztus fenségével, dicsőségével *Kat-leg.* 946. köv.

Természetleírás az *Énekek éneke* után *Érdy* 379.

A nap leírása *N.-Sz.* 221. köv.

A tavasz leírása, kapcsolatban Krisztus keresztfájával *N.-Sz.* 113., 114.

A világ, vagy mindenség leírása *N.-Sz.* 229., 230.

A «tengörbéli leány színű hal» és a «tenger csudája a szépen éneklő» említve *N.-Sz.* 64., 66. Erkölcsi vonatkozásban, bő és virágos stíllal.

Szép nyelven tudnak szólni a virágokról: a mező liliomáról — a bibliabeli kedves virágról — és a rózsáról. «Piros rózsát ha szedtek pünkösöd idejében...» *Péld.* 32. «Gyenge rózsza meghervad...» u. o. Szép sorok és szók, kedves lejtéssel. Myrrhának gyengesége illatja *Érs.* 239. «Fűzjétek be engemet szép virágokkal, hintsetek be szép almákkal» *Érs.* 240. Rózsza és alma kedves dolgok a szentek, kivált a szent asszonyok életében. Így Sz. Dorottyáéban: «Urunk, Jézus, Boldogasszony havában méltán küldé rózsákat a paradicsomból Sz. Dorottyának, miképen tisztaságos kegyösnek» *Debr.* 183. «Sz. Dorottyia tisztasággal virágozván, olyan vala, mint a fehér rózsza, a mar-

tiromságaért olyan, mint a jó illatú, nömös piros rózsa» u. o. 184. «Sz. D. Úr Krisztus kertjében rózsákat szed almákkal egyetembe» u. o. 186. «Halálakor egy bársonba öltözött gyermek képében Úrnak angyala megállapék előtte; kezébe egy kis kosárka, s benne három rózsa és három alma» u. o. 187. Mária piros és fehér rózsából koszorút köttet, és kezében rózsát hord *Debr.* 629. V. ö. az énekeket is. — «Máriában plantálta (Krisztus) virágoknak szépségét, mert szent alázatosság virágozik ő benne, mint kék viola, szeretetnek rózsája, tisztaságnak lilioma *Winkl.* 352. Rózsa és viola *N.-Sz.* 57., rózsai vér, rózsai szép piros tündöklő szín *N.-Sz.* 73. (Kempis Tamás műveinek címe: *Hortulus rosarum, Vallis liliorum.* Utóbbi imádságos könyveknek címei is.)

Hogyan adják vissza az *Énekek éneke* és más művek szép természetleírását, vagy természet szerelmétől ihlett szavait, arra legyen itt egy-két példa:

«Szeretöm ő énekem és én öneki, ki legeltetik lilium virágok között, míg napnak melegsége érheti és setétségnek homályossága hajolván, elérkezik» *Ers.* 238. — «Örvendezik az fénlő és illatozó szép szenteknek jószági között... míglen napnak ideje tart és setétségnek hajlása, míglen ez jelenvaló időnek ködös borulása elmúlik és nap tetszik» *Ers.* 239. — «Íme az én szeretöm szól énekem: kelj föl én szeretöm, én galambom, én szépem, én ékességem; és jőjj ide. Mert immáron az tél elmúlt, az zúz elment és lehullott, az mezei virágok kinyíltanak a mi földünkön, az míveltetésnek ideje eljön, az gerlicze madárnak szózatja hallatszík... az figefa kihozta az ő gyöngyöcskéit (rügy), az virágzó szőlők illatot bocsátanak; kelj följ azért, siess ide, én szeretöm, én szépségem; és jőjj el én galambom, az köszálnak odvaiban és gypűnek odújában, mutasd meg énekem az te szép orczádat. Íme zengedez immáron az te szózatod énekem füleimnek; mert a te szód igen édes és a te szemed igen ékes» *Döbr.-c.* 475.

A természettől, vagy külső világtól veszik képeiket (honnan is?), mint az ószövetségi hagyományok s a pogány írók is. Ezért rakva vannak a természetből vett tropusokkal, allegoriákkal, sőt mesét és mythust, mondát is találtak nálók. Így a Féniksz madárról *N.-Sz.* 298., népmondát Fókus kovácsról *Ers. c.* 307. stb. Talalós mesét *Döbr.* 483. Ez utóbbi, mely rövidségeért megérdemli a figyelmet, így hangzik: «Soha távol

tőle. Benne vagyon neki lelke; egyes ketten és hármas. És nincsen benne választás. Rája küvöl ő nézése (?) Lankad, mi-ként Ester. Vigyáz, félvén, miként Judith» stb. — Úgy tetszik, az idegen mű hangzatát, szakadozott mondatait megtartotta. Eredetét nem tudhatjuk, tartalmát nem érthetjük.

A jó ízlés gyarapodása sok példáját hozta létre a szép virágos beszédnek és kedves szólásoknak, szép szakaszoknak. Sokszor összehalmozott képeket, a képek össze nem hangzó halmozását, de néha csinos, sőt megragadón kedves beszédet is. Íme egy példa a jó lelkiismeretről; sok hasonlattal: «Az jó lelkiismeret Atya mindenható Istennek kellemetes palotája, Cristus Isten fiának szerelmes hajloka és szentléleknek szerel-mes temploma. — Úr Istennek kincses háza, a mennyei ígéretnak bizony edénye, isteni áldomásnak szaporajtó mezeje, ki minden jó gyümölcs- és művelkedéssel teljes és minden isteni édességnek gyönyörűséges kútja» *Érdy* 25. (Vajon a lelkiismeret ennyi sok képbe foglalva, ennyiben tükrözve elő, nem lesz-e ez által homályossá, sőt képtelenné is?) — A penitenciáról: «A penitencia egy némi nemő fölmagasztatott árboczfa, kit az anyaszentegyháznak közepette ültetött és palántált az mennyei áldott szántó ember király, Chr. Jézus, kinek élő gyökere szív-beli töredelmesség, ágaboga jó művelkedőtök, levelei tiszta gyónás, gyümölcse kedeg elégtétel» *Érdy* 578. — Máriáról: «Miképen a hegyes töviskes ág közül az szép gyenge rózsza ki-támad, ugyan jött Évának nemzetiből az Sz. Mária. Ez az ten-göri szép csillag, örök életnek úta, idvesség kapuja. Nem tud tövisket, mint az szép gyenge virág, sem bűnnek rútságát» *Érdy* 164.

De kapcsolatos nagyobb darabokban kimutatni az ekkori stíl szépségét, nincs módunkban, nem is ide, hanem iskolai olvasókönyvekbe való. Meg kell elégednünk hosszabb és rövidebb szép szólások idézésével, melyekből felőlök ítélnünk, sőt tőlök tanulságot is vehetünk. Mert sokat mondtak szebben, mint mi ma szoktunk és tudunk. Mert többet s naivabbúl éreztek az írók, s utánok a lelkesebb fordítók; néha, mint láttuk, gyermekiesen, esztelenül és ügyetlenül is. Szóvirágaik is néha igenis illatosak, kábító, csaknem émelyítő; de sokszor kedves és tartós illattal bírnak. Némely szavokban maig maradt valami báj, melyet ma is érez a nép, megérzünk mi is, csak tegyék előnkbe. Így némely szók [gyenge, lágy (finom), apol,

bájos, búdosó (elme), csepke, gyöngyér, gyöngyöske (rügy), csitinet, doha, moha (földnek), éha, joha, réülés, loshad v. roshad, törlít, valály stb.] és némely alakok s képzések (édes-séges, szépségő, látnája, látvája stb.), alakok sok szófűzési kapcsolatokkal ma is páratlanul kedvesek azoknak, kik Arany Jánossal tudják érzeni a régi magyarság s magyaros szólás bájait.

Számláljuk elő néhány példáját a szép szólásoknak és az erővel teljeseeknek.

Oh, csalárd világ! Oh, kegyetlen fene haragos kemén vad! Oh, te vérben telhetetlen bestye! *N.-Sz.* 66. dohos testi fajtalanságnak szégyentelen baromsága *Érdy* 517.

Édességes sebek *Virg.* 104., édes vigasság, isteni édességes gondolat *Virg.* 78., édeskedik *Virg.* 72., édeskedés *Virg.* 68., édesen bocsát könnyhullatásokat *Corn.* 98.

Szép Istennek mezejének virága *Érdy* 532., nemes szép kies mező *Érdy* 548., nemes virággal teljes áldott mező *Érdy* 85.

Szépséges ifjú gyenge test *N.-Sz.* 46., gyengeséges ifjúdada test *N.-Sz.* 47.

Az ő édes szerelmes szíve megfeszlik és elolvad *Érs.* 267.

Úrnak édességes és fene beszéde (így) *N.-Sz.* 160.; édes, tüzes, isteni predikáció! *Érdy* 587.

Édes, aranyas Jézus I. f.

Áldott Sz. Három Úristennek szép tükörös szent színe *Érdy* 553. Jézusnak szép tükörös emberiségének fényessége *Érdy* 604.

Oh, édes szent, színről-színre való látása *Érdy*.

Lelki édes ének *Döbr.* 124. Mézzel szóló szent Bernáld *Érdy* 500.

Az apostolok «lőnek a mézzel és tejjel folyó édes bölcseségéért; ők valának az rózsával és liliummal megvirágozott magasságó hegyek is, az isteni elmélkedésnek nagy voltáért, kik pirosak valának, mint a piros rózsa, vérek hullásával, fehérek, mint a lilium tisztasággal, jó illatuk csodatételekkel» *Apost.* 9.

Az ő szerette szülötte tartotta nevelte Jézus *N.-Sz.* 274.

Ez a nemes vesszőszál, kiben sem eredetbűnnek «bőthke», sem bocsánandó véteknek «bojtása» nincsen *Érdy* 164.

Isteni szent szeretettel fölgypont szent szívét, lelkét az ellenségnek tüze lángja úgy nem pörzsolhaté, hogy megoltsa («occha») *Érdy* 465.

Nagy, tüzes és aranyos színű a szeretetnek méltóságos volta *Érdy* 465.

Krisztus tüzes parancsolati égne az ő szívében *Érdy* 466.

Fénlik a több szentök között, mint a szép illatú rózsa virág az több virágok között az Úristennek színe előtt *Érdy* 467.

Imádkozának nagy édes szívvel, lélekkel *Érs.* 157.

Búdosó elméjű ember *Érdy* 503. Búdosó elmének forgó gondolatja *N.-Sz.* 85. Búdosó személy, ki soha sem állhat vala imádságában *Ers.* 372. Búdosó szem *Corn.*

Elbúsul valamibe *Érdy* 28. Bűnbe iszamik *Érs.* 154.

Az elmének hamis szabadsága, azaz tétova való búdoztatása. Az embernek önnönmagába való nagy búdoztatás, avagy bizodalom *Debr.* 293.

Angyali boldog asszony *Virg.* 87. El kezdte olvadni a *Sz. M.*-nak szíve *Debr.* 52. Nem volt tétova szökdelő viselete *Corn.* 53.

Immár ülök, miként mezítelen, árva, özvegy, elhagyott asszonyi állat *N.-Sz.* 55.

Oh, én szívemnek a vas keménségéhez hasonlatos ő keménséges volta, mire hogy ennyi keserűségben keseregvén, meg nem hasadt? Oh, ti mind isteni nömös virágok, lássatok és hallgassatok engemet *N.-Sz.* 59. Oh, szép virágok, nemes ifjak! *Érdy* 651.

Megszerzéd, hogy honnan a halál támad vala, onnan az élet támadna *Érdy* 537.

Szíve szakadva *Érdy* 569. Várunk lelkünk szakadva *Érdy* 488.

Régi poétáknak regzett mondások *Érdy* 164.

Világi enyves élet *Érdy* 516. Bűnnek sok rútságába magad elmerítöd *N.-Sz.* 162.

Agg ellenség, pokolbeli sátán *Érdy* 31. stb.

Gyönyörködések árjából itatod *Döbr.* 86. Világi veszedelmes hangosság (zajos élet) — világi szep zöngés *Érdy* 619., 620.

Ájtatosságra remül *Érdy* 611. V. ö. remül, rezzed rezzeszt, réogat.

Tüzköves esz (másutt: köes)), hó, jég, vizeknek lelke *Fest.* 38.

Szemeid mérgös nyilaival sebösited *N.-Sz.* 161. Az ő bölcseséges igéi olyaténok . . . mint a tüzes nyilak, melyek lövet-

nek a szent szeretetnek ijéből *Apost.* 45.... Fejed fölött függ Isten ítéleti, mint a kétélű tör *N.-Sz.* 162.

Szeretet elveszi a bűnnek rozsdáját *Érdy* 122. Öntöznek isteni malasztnak balzsamomát *Ehr.* 136. Gyűlötségnek, kevélységnek fűsti, *Érs.* 420., bűn miatt megdohosult *Debr.* 383.

Szentségnek fensége esti homályosság *Pozs.* 42., 43.

Megemlékezek, hogy ők testek, elmuló szellet és meg nem térő *Döbr.* 147. Lesznek monnal vesernyei elmúlt harmat, miként forgó széltől szérőben elragadtatott por s miként kémémből származó füst *B.-c.* 199. V. ö. *Keszth.* 201.

Vészben és ködökben Úrnak útai; vésznek idején előszer az ég megháborodik és homályos lészen, annakutána mennydörgések jünek, és azok után eső leszen és azután napfény stb. *Érs.* 534. Nap, setétség befordul és hód vérbe, mielőtt eljőjön Úrnak nagy napja *B.-c.* 208.

Siket füllel el nem múlasztja *Tel.* 97. Nem tűrheti siratlan *Jord.* 88a.

Ne legyetek megkörnyékeztetvén hízelkedésnek szelétő *Érs.* 193.

S szübeli hit, szívekbeli keservesek, szívekbeli töredelmek *Döbr.* 141., 197., 226.

Kietlenbeli pellikán (pusztai) *Döbr.* 179. Hamarja herjó felszökellik *Érs.* 114.

Kisded edényben mind az egész tengört befértetheted? Kisded markodban mind ez világot beszorajthatod? Az egeket megállathatod...? *Érdy* 563. A képet leragadván, az tűzbe vetém, és mind foszlánná eltörem és porrá tevém, az folyóvízbe vetém *Jord.* 220.

IMRE SÁNDOR.

AZ ETHIKAI DETERMINISMUS ELMÉLETE.

Első közlemény.

I.

TÖRTÉNELMI ÁTTEKINTÉS.

Wagner Adolf föllépése. A szabadakarat problémája. Németországban: Wagner, Drobisch, Oettingen, Wundt, Engel Ernő. Franciaországban: Quetelet, Legoyt, Dufau. Angolországban: Buckle, Mill Stuart, Lecky, Draper, Spencer.

Azóta, hogy Wagner Adolf: *Die Gesetzmässigkeit in den scheinbar willkürlichen menschlichen Handlungen* 1864. című munkájával újból megindította a társadalmi bölcsészet terén azt a nevezetes mozgalmat, melyet Quetelet kezdeményezett, s a melynek az volt a merész föladata, hogy a társadalmi élet tüneményeiből ismerje ki az emberi cselekvések természetét, eredetét és indító okait; e nevezetes ethikai problema állandó tárgya volt, és az ma is — az újabb philosophiai kutatásoknak.

Alig hogy megjelent a nevezetes munka, egyszerre újlag fölszínre került mindaz, a mit módszer, álláspont és tudományos apparátus dolgában emberi elme a legrégebb idők óta fogva csak kigondolt vagy alkalmazott; sőt az egyoldalú speculatio és syllogistika mellett, az inductiv kutatás és moralstatistikai adatok is fölemelik a szavukat, nehogy a végleges ítélet megalapításánál talán nálok nélkül mondja ki a tudomány az utolsó szót.

És ez az érdeklődés a mily öröndetes, épen oly természetes. A kérdés tudniillik, a melyről itt szó van, egyike a legfontosabb ethikai kérdéseknek: az akarat hatáskörének, erejének, törvényeinek problémája. Vajon mit tehet, és mit nem tehet az akarat? Meddig terjednek erejének határai? Miféle törve-

nyek szabályozzák funkcióit? Mindezen és hasonló kérdések — nemcsak sarkalatos, elvi jelentőségű, elméleti ethikai kérdések, hanem erkölcsi meggyőződéseinket, tradícióinkat, tehát legszen-
tebb érdekeinket is a legmélyebben érintik; és így — tekintve e
kettős jelentőségöket — csak természetes, ha olyan széles körre
terjedő mozgalmat keltettek, a melyben részt vett a theologus,
történetíró, sociologus és philosophus egyaránt, mindegyik a
maga fegyverével, saját tudománytárának nagyobb-kisebb sza-
bású készletével, hogy kivívja a maga igazát, és győzedelmes
elveivel egyszer-mindenkorra végét szakítsa az örökös contro-
versiáknak.

A küzdelem nem is volt meddő. A különböző álláspont-
tok, módszerek, elvek és érvek, egymással szemben — rend-
kívül megkönnyítették az objectív ítéletést, a melynek ered-
ménye gyanánt ismét tömérdek kicsinyes, tépelődés-szülte
előítélet, inveterált, de hibás meggyőződés kezdette erejét
veszíteni, hogy helyet engedjen a tudományos kutatás correct
módszerével föltalált azon igazságoknak és új nézeteknek,
a melyeknek a mellett, hogy teljesen megbízhatók és helyesek,
még az az előnyük is megvan, hogy erkölcsi életünket nem
csak nem fenyegetik veszélylyel, sőt szilárdabb alapokra he-
lyezik.

Meg kell kísérlelnem, hogy legalább főbb vonásaiban vá-
zoljam e mozgalmat, a melynek az eredményei oly nagy hord-
erejűekké váltak az ethika rendszerére.

Ezen az úton a kitűzött föladat is legkönnyebben leszen
megoldható. Lássuk csak a főbb elméleteket.

Irány, módszer és az érvek különfélesége szerint, három
csoportba osztályozhatjuk azon kísérleteket, melyek az «akarat»
kérdésének megfejtésével több-kevesebb szerencsével foglalkoz-
tak, és nagyobb vagy kisebb körben elfogadott elméletekké
alakultak. Ím ezek:

a) a természetbölcseleti irány rendszere: a physikai de-
terminismus;

b) a speculativ bölcseleti irány hitvallása: az indetermi-
nismus;

c) az összeegyeztető bölcseleti irány elmélete: a syncre-
tismus.

A physikai determinismus az egyetemes okság, törvényes-
ség és kényszer sanctiója. Szerinte ok, törvény, kényszer ural-

kodik az egész természetben, tehát az erkölcsi világban is, s az okság ez egyetemes törvénye alól az ember sem vonhatja ki magát. Akarata épen ezért korán sem az a független, korlátatlan, indeterminált «szabad akarat», a mely kénye-kedve szerint mindent akarhat, és pusztán tetszése szerint határozhatja el magát pro et contra — hanem az a determinált akarat, a melynek irányát, elhatározásait tisztán physikai okok, az úgynevezett motivumok befolyásolják és physikai törvények szabályozzák, mint bármely más physikai ható-ok működését.

Nem így az indeterminizmus; mely egészen ellenkező állásponttól fogja föl a dolgot, s az önkényes akarat elvét proclamálja. Ez elmélet szerint az erkölcsi és társadalmi élet tünetményei, már természetöknél fogva annyira különbözők a physikai világ tünetményeitől, hogy sem ugyanazon methodus, sem azonos, habár egyébként egyetemes elvek szerint sem fejtegethetők, hanem merőben külön törvények és okok hatása alatt állanak. Az ember akarata, egy magasabb tehetség, a melyet végelemzésben csak a saját önkénye, az indifferens liberum arbitrum vezérel, . . . s a ratio helyett a voluntas mozgat: pro ratione — voluntas.

Míg a föntebb jelzett harmadik theoria arra a nehéz munkára vállalkozott, hogy talán sikerülhet összeegyeztetni e két ellentétes irányt, es közvetítő úton oldani meg a kérdést? Miért ne lehetne ketté választani az egységes emberi természetet, és mereven szemközt állítani egymással az érzéki természetet a szellemi természettel, hogy azután ilyen alapon, lényegileg különbözőknek látszó tüneteiket is, természetök-követelte különböző factorok fölvétele által értelmezzük? Az elmélet, a melyre ily úton jutunk, nemcsak nagyon egyszerű, de föltötte plausibilis: az ember, mint érzéki lény, mindenben alá van vetve a természet törvényeinek, a rá ható kényszer-okoknak; e tekintetben tehát akarata sem szabad . . . mint szellemi, eszes természettel bíró lény azonban már egészen más sphærához tartozik, a melyben a physikai okot és törvényt az akarat «szabad elhatározása» helyettesíti, s a physikai okok, ha netalán impulsus gyanánt szolgálhatnak és tényleg szolgálnak is, és az elhatározást megelőzve, nagyobb-kisebb súlylyal föl is léphetnek, a végeldöntés stadiumában döntő befolyással nincsenek. Az utolsó szó mindig az akaraté marad.

Íme a három ellentétes elmélet egy-ugyanazon kérdés-

ben. Vajon melyiknek és mennyiben van igaza? Vegyük csak vizsgálat alá egy történelmi kritikai szemlében: miképen gondolkoztak e problémát illetőleg az újabb kor és tudomány nevezetesebb emberei, és minő érveket tudtak összegyűjteni állításuk igazolására. A nyert tájékoztatást önkényt érthetőleg nem arra fogjuk fölhasználni, hogy talán tekintélyek által döntsünk e fontos kérdésben, vagy számarányok szerint álljunk egyik vagy másik nézet mellé, hanem csak arra, hogy teljes áttekintést szerezzünk és nyújtsunk a történetek iránt, és főleg, hogy tanulságot merítsünk a fölmutatott eredményekből.

* * *

Ott kell kezdenünk, a honnan a mozgalom kiindult, Németországon — Wagner Adolf föllépésével. Wagnernek mindenestre elévülhetetlen érdeme van abban, hogy föntebb már említett munkájával — az önkényeseknek látszó emberi cselekvések törvényszerűségéről — újlag ráterelte a figyelmet a kutatásnak azon újabb módjára, mely az egyoldalú speculatio meddő okoskodásai helyett, a társadalmi élet tüneményeinek elfogulatlan vizsgálatát, az ezen alapon gondosan összegyűjtött statisztikai adatok tervszerű fölhasználását, s az ezekre fektetett combinatiót jelölte ki egyedül helyes methodus gyanánt, a melynek alkalmazása nélkül sikertelennek kell maradni a bár legmesteriebben szőtt elméletnek is, s legfőlebb szépen kigondolt, hangzatos elveket proclamálhatni, de tudományos becsű tantételekhez jutni nem lehet. Bár másfelől — okoskodásainak menetét tekintve — meglehetősen inconsequentian leledzik, midőn az épen általa összegyűjtött tények halmozásával szemben sem meri elvetni az indeterministicus akarat fogalmát, hanem e nagy munka végrehajtását «egy új Prometheustól várja, a kinek sikerülend az ég titkait ellesve, a nagy rejtély leplét föllebbenteni».

Wagner egész műve a társadalmi tünemények törvényszerűségének codificatiója. Bárhová tekintünk — úgy mond — a társadalmi életben, mindenben és mindenütt okot és törvényt kell constataálnunk: a legkülönbözőbb emberi cselekvések évről-évre szabályszerű arányokat mutatnak; a születések és halálozások, házasságkötések, különböző bűntények oly változatlan percentekben jelentkeznek, mintha csak «maga az

állam törvényhozása szabná meg, hogy évenként mennyi bűnténynek, öngyilkosságnak kell elkövetetnie, mennyi házasságnak köttetnie». És mégis mindamellet, hogy ez általános törvényszerűséget minden lépten-nyomon látja és constatálja — nemcsak hogy nem lép síkra az indeterminizmus ellen, sőt továbbra is fönn akarja tartani annak elveit és szabályait, ha másképen nem lehetne: legalább mysterium alakjában. Azonban ily módon rejtély a legkézzelfoghatóbb igazság is! Mert azt már csak még sem tagadhatja senki, hogy törvény és önkény soha, semmiféle szín alatt sem kombinálható össze; s a ki elfogadja az egyiket, annak multhatatlanul el kell ejtenie a másikat. Ha csak össze nem keveri a fogalmakat, és egészen más, új érteleményt nem fűz hozzájuk. Wagnert a speculativ összeegyeztető bölcséleti irány syllogistikája s a merev determinizmus rosszul alkalmazott elvei tartóztatták vissza attól, hogy a végső consequentiákat is levonja összegyűjtött adataiból. Visszariadt a merev consequentiáktól, melyeket még nem tudott megfelelően alkalmazni és constructiv munkára fölhasználni: inkább megállapodott tehát a puszta tényeknél és statisztikai számadatoknál — nehogy elsietett, vagy esetleg téves combinatiókkal magát a methodust is discreditálja. És e tekintetben óvatossága nem volt egészen jogosulatlan. Ha az eszme megéri, úgy is kérlelhetetlenül előtör, — addiglan hadd küzdenek egymással az ellentétes nézetek és érvek... az igazságot nem kell félteni az időtől, sem más emberi machinatióktól. Egyébként az új methodus tervszerű alkalmazásának nehézségei, s a talált eredményeknek miként való beleillesztése az ethika rendszerébe, valamint már Wagner előtt, úgy utána is, még hosszú időn keresztül szolgáltak meglehetősen erős akadályauál a határozott föllépésnek. Német- és Franciaország csaknem összes legnevezetesebb elméit mintegy lebűvölte ez a tartózkodó irány, és azon kínos vergődésnek, a melyen fejtegetéseik közben keresztül kell vala menniök, hogy a társadalmi tünemények törvényszerűségét is elismerjék, de azért az akarat önkényét se vessék el — úgy szólván egyedüli forrásai gyanánt ezeket a nehézségeket kell tekinteni. A legkitünőbb philosophusok, statisztikusok, theologusok, sőt jogtudósok: egy Drobisch, Vorländer, Huber, Ulrici, Oettingen s a *Philos. Monatshefte* munkásai a németeknél; Legoyt, Dufau, Moreau de Jonnés, Guerry, Guillard, Fayet — ez utóbbiak jóval Wagner újabb

föllépése előtt — a francziáknál, ez iránynak hódolnak; s ha elvétele föl-föltünik is egy-egy merészebb mű, mely deductióiban következetes marad — s fogalmait és tantételeit szabatosan formulázza: teljesen kifejtett ethikai rendszerünk, mely ez újabb fogalmakra és elméletekre lenne alapítva, még mind máig egyáltalán nincsen.

Drobisch, a hírneves lipcei philosoph: *Die moralische Statistik und die Willensfreiheit*, 1867. című munkájában foglalkozott tüzetesebben ezzel a kérdéssel; és bár még határozottabb érvekkel és állításokkal támogatja a társadalmi törvényszerűség elvét, mint Wagner, a problema végleges eldöntésénél nála is hiába keresnénk biztos megállapodást. A közös felelősség, erkölcsi solidaritás fogalmait például, nemcsak hogy elfogadja, de maga is fönnen hirdeti, sőt tényekkel bizonyítja, midőn nyíltan bevallja, hogy az emberi cselekedetek (büntettek) okai legnagyobb részt a társadalmi állapotokban és életviszonyokban rejlenek; minélfogva a cselekvések megítélésénél nem is szabad kiragadni az embert társadalmi viszonyaiból, mert tény az, hogy a társadalom minden tagja felelős (közvetve, vagy közvetlenül) mások cselekedeteiért, vagy mulasztásaiért — a mennyiben a társadalom összes tagjai között erkölcsi solidaritás létezik: *) de azért ez állításához következetesen még sem meri elismerni az okszerűség és törvényszerűség hatalmát az akarat fölött. Hol itt a szigorú logika, a melynek pedig oly nagy mestere Drobisch az elméletben?!

És Oettingen? A milyen roppant anyaghalmazt gyűjtött össze *Moralstatisztikájában* **) az emberi társadalmi élet összes viszonyaiból; tényeket és számokat, a melyekből csakugyan bizton eligazodhatni a törvényszerűség és önkény kérdésében: ép oly bámulatra méltó következetlenséggel állítja föl, e tényekkel és számokkal merőben ellenkező elméletét az akarat erejéről és funkcióiról.

Mindjárt munkája bevezetésében, a hol azokra az ellenvetésekre reflectál, a melyeket a moralstatisztika ellen szoktak fölhozni, mélyen jogosultaknak nevezi ez ellenvetéseket, és tiltakozik azon fölfogás ellen, mely a moralstatisztikát a szabad

*) L. i. m. 90—93. lap.

**) *Die Moralstistik in ihrer Bedeutung für eine christl. Social-ethik.* II. Aufl. Erlangen, 1874.

akarata aláadására akarja kiaknázni: «Ki merné tagadni azt, a mi ezekben az ellenvetésekben mélyen jogosult? Sőt a legnagyobb jelentőségűek azok, nevezetesen azon rajongók ellenében, a kik a moralstatisztikával az erkölcsstan és az akarat-szabadság aláadására élnek vissza».*) Holott egész műve az okszerűség, törvényszerűség és rend kimutatását czélozza. Hiszen már egy pár sorral alább a törvényszerűséget és rendet az egészséges morál positiv szükséglete gyanánt tünteti föl.**)

Alább meg épen arra az eredményre jut, hogy a cselekvések úgy látszó chaosában egy mélyen rejlő rendnek és kapcsolatnak kell lennie, mely teljesen érthetetlen lenne, ha mindenki a maga kezére, személyes önkénye szerint dolgoznék. A morál nem mint magánügy tűnik föl, hanem mint egy kölcsönös hatás alapján működő község élete. A szenvedélyes personal-ethikusoknak, kik az erkölcsi egyén-alanyt tolják mindig előtérbe, a moralstatisztika egy rakás érdekes föladattal kínálkozik, melyeket csak az egyén-alanyoknak az összes részszel való kapcsolatából tehet kimagyarázni, és a melyek egy benső törvényszerűségre utalnak az erkölcsi élet mozgalmában.***) Még egy lappal tovább pedig merőben deterministicus színezetű álláspontra helyezkedik. «Senki sem csodálkozhatik, — úgy mond, — ha valaki önvizsgálata alapján, vagy mások tapasztalati kiismerése következtében arra a meggyőződésre jut, hogy erkölcsi karakter csak ott létezik, a hol az ember jövő cselekvése módjának bizonyos előrejelése, kiszámítása lehetségesnek mutatkozik. A szemlélhetetlen, kiszámíthatatlan szabadság csupán pusztá önkény volna. Az erkölcsi szabadság lényegében tehát az okvetetlenség momentumának is benn kell foglaltatnia.»

Íme egy csomó idézet, valamennyi annak igazolására, hogy mennyire nem lehetett Oettingennek kibontakoznia az okszerűség, törvényszerűség tömkelegéből, midőn minden lépten-nyomon rájuk kellett bukkannia kutatásaiban. És mennyire következtellenek kellett lennie, hogy legalább a lát-szatát menthesse meg a szabad akaratnak.

*) *Moralstat.* Einleit. 12. lap.

**) «Egy egészséges morál positiv szükségleteül kell azt is kijelölnünk, hogy a szabadság közegett a törvényszerűség és rend is fön-tartva és nélkülözhetetlenségök kimutatva legyen.»

***) *Moralstat.* U. o.

Még ez sem sikerült neki.

Hiszen egész művében egyetlen helyet sem lehet föl-
kutatni, a melyen a szabad akarat fogalmát a szó közönséges
értelmében venné; ellenkezőleg mindenütt úgy értelmezi, mint
okszerű, törvényszerű mozgást, a mi pedig a közhasználatú
értelmezés szerint már nem szabad akarat. Mi több, művének
utolsó fejezeteiben már épen úgy beszél a közönséges értelemben
vett szabad akaratról, mint a mely szétrombolja az erkölcsi
világrendet. «Az indifferentisták és indeterministák széttépik a
világnak erkölcsi egész kapcsolatát és a történelem folytonos-
ságát... Az ő Istenök — ha van nekik és vallják létét — az
önkény, vagy a közönyös szenvedőlegesség istene és az ő «liber-
tas»-uk nem egyéb, mint a Pelagianusok «libertas indifferen-
tia»-je. Ebből az álláspontból az általunk elemzett tényesorokat:
nagyszerű szabályosságukat, kapcsolatos és indokolt előhala-
dásukat, az egyes ember és népek öntudatán fölül lebegő lán-
czolatukat (concatenatio) nem hogy összeségökben, de egyet is
közülök nem lehet semmikép kimagyarázni.» *) Kérdem már,
nem annyit tesz-e mindez, hogy Oettingen nemcsak beismeri
az okszerűség egyetemes törvényét, hanem még úgy állítja azt
föl, mint az erkölcsiség föltételét, mely nélkül hiába akarnánk
elgazodni az emberi élet tüneményein? Hogy ily állásponton
és elvekkel, csak az esetben lehet küzdeni a szabad akarat mel-
lett, ha azt egészen más értelemben vesszük, mint a hogyan a
közfelfogás veszi, oly értelemben, mint Oettingen vette: tör-
vényszerű mozgásnak, melyből az okvetetlenség elemének sem
lehet hiányoznia — ezt a mondottak után alig lesz szükséges
bővebben bizonyítani. Ez esetben azonban kétségtelen az is,
hogy Oettingen álláspontja — bár mennyire harczol is ellene —
a deterministicus álláspont, melyet igyekszik ugyan új elméle-
tével a szabadságról, erőszakos fogalomértelmezéssel elrejtteni —
de megtagadni, az általa gyűjtött tények óriási halmazával
szemben lehetetlen. Végre is akár hogyan vegyük a dolgot,
szabadság és törvényszerűség kizárják egymást. Vagy... vagy.
Összeegyeztetni e ket fogalmat nem lesz lehetséges soha; s a ki
mindenben törvényszerűséget lát, annak, essék bármily nehe-
zére szakítani a hagyományos fogalmakkal és előítéletekkel —
arról az ideális szabadságról már csak le kell mondania; ha

*) *Moralstat.* Schlusserörterung, 735. l.

csak nem akarja magát és közönségét mystificálni. Oettingen alaphibája ebben a mystificatióban rejlik. Elhiteti, vagy legalább el akarja hitetni magával, hogy sikerült összeegyeztetnie a törvényszerűséget a szabadsággal. Ez tiszta mystificatio; mert az a szabadság, melyet Oettingen állít föl, már nem szabadság.

Mindamellett — még ennyi, az iskola legkitünőbb képviselőinek műveiben kimutatható következetlenség után sem hagytak föl a speculativ összeegyeztető bölcséleti irány hívei további kísérleteikkel, hogy hacsak lehetséges, mégis diadalra segítsék ezt az irányt. Vorländer.*) Ulrici,**) Huber,***) Knapp †) stb., továbbra is ez állásponton maradnak; s a legújabban a Wundt által alapított physiologiai iskola, s a merev materialismus emberein kívül, a társadalmi tudományok terén csak Engel Ernő és követői foglalnak határozott állást. Engel nyíltan bevallja, hogy a népek erkölcsi és physikai természetete egyformán, állandó és változó befolyások által van szorosan megszabva — mert minden emberi cselekedet, még azok is, melyeknél úgy látszik, hogy kizárólagosan a szabad akarat döntött: magasabb természeti törvényeknek hódol.

Messze vezetne kitűzött földadatomtól, ha mindez írók és tudósok műveit egyenkint és részletesen akarnám megismertetni — de céltalan is lenne a «szemle» illetén kibővítése; mert valamennyi mű egy irányzatnak hódol, s ugyanazon tévedésekben és fogyatkozásokban leledzik. Mindannyi a tények egész halmazával számol, és kénytelen látni az egytetemes törvény- és okszerűséget, de azért még sem látja — sőt erőszakos elméleteket gondol ki: a belső és külső szabadságról, az ok és indok, a belső és külső ember közti különbségről... csakhogy az «iskola» elvei ne szenvedjenek. Pedig épen ez elméletek által szenved az iskola tekintélye legtöbbit, midőn alig szenved kétséget, hogy mind e szólamok: külső és belső ok; külső és belső szabadság; külső és belső ember, alig jelentenek egyebet,

---

*) Vorländer: *Die moralische Statistik und die sittliche Freiheit.* Tüb. Zeitschrift für die gesammte Staatsw. 1866.

***) Ulrici: *Gott und Mensch. Grundzüge der prakt. Philos.* 1873.

***) Huber: *Die Statistik der Verbrechen und die Freiheit des Willens.* (Philos. Schriften, 1867.)

†) Knapp: *Quetelet als Theoretiker; Ueber Quetelet's Anthropometrie* (Jahrb. v. Hillebrand und Conrad).

mint erőszakos szétbontását az egységes emberi természetnek — egy metaphysikai chimæra kedveért.

Ugyan mik azok a belső és külső okok?

Nem épen olyan természetes ok az egyik, mint a másik? A mikor minden, a mi reánk hat, végelemzésben egyformán a nagy természetből fakad, és szervezetünkön át hat reánk. Az erkölcsi és társadalmi okok és tényezők szintén csak természetes módon keletkezett és ható okok és tényezők; a melyek ereje épen azért nem kevésbé kényszerítő, mint az úgynevezett tisztán physikai okoké.

És azok a belső okok, a melyekre itt hivatkozás történik, kérdem: nincsenek-e a legbensőbb kapcsolatban azokkal a külső okokkal? Más-e az a belső ember, mint a külső? A belülről jövő indokoktól ösztönöztetve, nem hódolunk-e tehát csak épen úgy az okszerűség egyetemes törvényének, mint ha külső okok által kényszerítettünk?

Ne bonyolítsuk össze erőszakosan a fogalmakat, a mikor nyílt és természetes okoskodással mindenestre könnyebben célhoz jutunk.

* * *

A francia tudományos irodalomban Guerry *) indította meg a mozgalmat a moralstatisztika s általában a társadalmi bölcsészet terén. A főérdem azonban mindenestre Quetelet-é, a hírneves belga statisztikusé, a kit méltán tisztel a tudomány «a társadalmi természettan» (physique sociale) megalapítója gyanánt, s a ki első dolgozta föl systematice «természettudományi állásponton» az e téren összehalmozott nyers anyagot. Álláspontja ugyanaz, a mi a természetbölcséleti irányé, ez állásponton oldja meg a szabad akarat kérdését is, s habár itt-ott megtartja a szabadság fogalmát a közönséges nyelvhasználat (langage ordinaire, mint ő mondja) kedveért: hogy mindazáltal szigorúan az egyetemes törvényszerűséget vallja a szabadság ellenében, ezt maga Oettingen is elismeri róla: «Mint szakszerű physicus és meteorologus az ő moralstatisztikai műveiben is természettudományi szempontból indul ki». És egy pár sorral alább: «Ott (tudniillik *Sur l'homme* stb. című fő művében) mindenütt azon fő gondolat uralkodik, hogy az emberiség nagy-

*) Guerry: *Essai sur la stat. morale de la France*. 1834.

ban és egészben ellenállhatatlan természeti törvények szerint mozog. Az egyes szellemek (Einzelgeister) pedig oly formán viszonylanak ahhoz az általános okvetetlenséghez (Nothwendigkeiten), mint egy táblán húzott körvonal pontjai, melyek nagytóval szemlélve, mint egyes atomok, a legesetlegesebb és szabálytalanabb csoportokban foglalnak helyet egymás mellett, és mégis egészben véve szabályos alakot alkotnak.»*)

E nyilatkozat Oettingen részéről, ki mindenestre sokkal szívesebben constatálta volna Quetelet deterministicus-ellenes álláspontját, azt hiszem elég döntő bizonyágtétel az ő természetbölcséleti álláspontja mellett. Mi egyébként eléggé világosan kitűnik Quetelet műveiből is,**) melyekben habár néhol beszél is a szabadakaratról, mint esetleges okról «cause accidentelle»-ről, mely, mint ilyen szintén befoly a társadalmi tünemények előidézésére: bevallja azt is, hogy ezt a szójátékot csakis a közönséges szójárásért alkalmazta, midőn neki voltaképen az a nézete: hogy esetleges okok nem is léteznek, hanem csak szükséges és állandó okok «raports constans et nécessaires déterminés par la nature de choses».

Quetelet e szerint határozottan a physikai determinismus híve; s ha még kivüle többen is találatnak a francia társadalmi bölcészek között, a kik több-kevesebb nyíltsággal, de mindannyian elég érthetően kimondják az igazságot, melyre őket a tények vezetik: Bouchez (*Traité de polit. et de science sociale*), Barrier (*Principes de sociologie*), Clement (*Essai sur la science sociale*), Villermé (*Memoires sur les ages resp. des époux*), Garnier (*Morale sociale*), a túlnyomó többség azért még itt is a Wagner-féle állásponton áll. Vajon jobban sikerült-e nekik, mint a hogyan a német tudománynak sikerült leküzdeniök azon nehézségeket, melyeket e közvetítő irány, már természeténél és elveinél fogva, a kutató elé gördít? Alig hihető. Az igazság utoljára is igazság marad, akár a németek, akár a francziák küzdjenek ellene. S a logika törvényei sem változnak, sem a németek, sem a francziák kedvéért. Midőn a francia társadalmárok is összehordják a tényeket az emberi

*) Oettingen: *Moralst.* Einleit. 23. és 24. lap.

***) Quetelet: *Sur l'homme et le developpement de ses facultés, ou essai de physique sociale* 1835; *Anthropométrie ou mesure des différentes facultés de l'homme*, 1870.

élet legkülönfélébb viszonyaiból, hogy azok szaván induljanak, s a mikor ezek kimondják a végzetes szót, akkor e döntő szónak ők is csak épen úgy nem hisznek, mint a németek: a logika kénytelen rájuk olvasni a következtelenség vádját csak ép úgy, mint ráolvasta a németekre.

Legoyt,*⁾ egyike a legkitünőbb francia moralstatistikuskoknak, hogy megmentse az indeterministicus szabad akarat elméletét, épen oly erős megpróbáltatáson megy keresztül, mint Oettingen, épen oly kirívó ellentétekbe és ellentmondásokba bonyolódik, mint amaz. Beszél a «raison libre»-ről, az akarat fölött uralkodó magasabb hatalomról, a szabadság játékaról s egyéb ilyféle dolgokról, melyek homlokegyenest ellenkeznek egymással, az ő elméletében azonban szépen összeférnek... csakhogy a szabadság theoriája áldozatul ne essék.

Így Dufau**⁾ is, a hírneves methodologus; Moreau de Jonnés,***) Guerry,†) Guillard,††) Fayet†††) stb., az ember életviszonyait illető különféle kutatásaikban elismerik és bevallják, hogy a tényekben okozatos törvényszerűség uralkodik, mégis azt állítják, hogy az akaratot e törvényszerűség elhatározásai-ban épen nem korlátolja? Ugyanaz a csűrés-csavarás, ugyanaz a mystificatio, melyet már a német hagyományos bölcelet híveinél bemutatunk; természetes tehát, hogy a tanúlság is csak ugyanaz lehet.

Sokkal több következetességet és határozottságot találunk már az angoloknál. Ez a kiválóan gyakorlati nemzet legkevesbbé hunyhatott szemet a gyakorlati élet nyújtotta tények előtt; s fölismerve a bennök nyilvánuló törvényszerűséget, — józan érzékénél fogva, — legkevesbbé érezhetett hajlamot az iránt, hogy a tények tanúlságát eltagadja, vagy azokból hamis következtetéseket húzzon. Legkitünőbb tudósaik: egy Buckle

*) *La France et l'Étranger*, 1870.

***) *Traité de statistique ou théorie des lois d'après lesquelles se développent les faits sociaux, suivi d'un essai de statistique physique et normale de la population française*, 1840; *Traité de la méthode d'observation dans son application aux sciences morales et politiques*, 1860.

***) *Éléments de stat. comprenant les principes généraux de cette sciences* stb.

†) *Essai sur la statist. morale de la France*.

††) *Éléments de stat. humaine ou démographie comparée*. 1855.

†††) *Essai sur la statistique intel. et mor. de la France*.

Mill Stuart, Lecky, Draper, Cornwall Lewis, Spencer — mind-megannyi a deterministicus irányzatnak képviselői.

Buckle *History of Civilisation in England**) című művében fejti ki nézeteit az akarat erejéről és funkcióiról. Tényekre hivatkozván arra nézve, hogy el kell vetni mind a szabad akarat indeterministikai, mind a jelenetek előre meghatározott rendjének theologiai tanát, azon tételt állapítja meg, hogy az ember tetteire csupán csak a múlt gyakorol elhatározó befolyást, minélfogva az egyformaság bélyegét is viselik magokon, vagyis egyenlő körülmények közt egyenlő eredményt mutatnak.

A szabad akaratról szóló egész tan, úgy mond, tulajdonképen azon tételen alapúl, hogy az emberi öntudat a legfelsőbb valami az emberben. Mindenki érti és tudja, — szokták fölhozni, — hogy ő szabad lény, és semmiféle okoskodással sem lehet elvitatni tőlünk az öntudatot, hogy szabad akaratunk van. Ámde ez az ellenvetés elveszti egész erejét, ha tekintetbe vesszük, hogy e legfelsőbb valami elismerése két föltételtől függ, melyek egyike: létezik-e valóban az az öntudatnak nevezett független tehetség — ha igaz volna is, soha be nem lön bizonyítva; a másika pedig: vajon tanúságtételei csalhatatlank-e, kétségtelenül nem igaz. Ugyanis elvitázhatatlan történelmi tény az, hogy mindazon nagy lépcsőzetek, melyekre az emberi nem a művelődés útján lassan eljutott, a szellem bizonyos sajátságai vagy meggyőződéseai által tűnnek ki, melyek az illető kor vallására, bölcséletére és erkölceire rányomták bélyegöket. E meggyőzések bizonyos időszakban a hit, másban a gúny tárgyai voltak, s a maga idejében mindegyik annyira össze volt forrva az ember szellemével, és oly részét képezte az öntudatnak, mint napjainkban azon fogalom, melyet szabad akaratnak nevezünk. Az lehetetlen, hogy az öntudatnak mind e szüleményei igazak lettek volna . . . legalább a mindennapi élet jelenségeiből más tanútságot meríthetünk. Nem vagyunk-e — folytatja — az élet némely körülményei között bizonyos dolgok (phantomok) öntudói? Már pedig általános meggyőződés, hogy ilyesek nem léteznek. Tehát az öntudat, mint független tehetség létezésének bizonytalansága, úgy azon ellentmondás, mely nyilvánulatai között mutatkozik, elégséges ok arra nézve, hogy mindenki meggyőződjék arról, hogy a metaphysika

*) Németre ford. Arnold Ruge, 1860.

azon közönséges módszer által, melylyel az egyéni szellemet vizsgálja, soha sem fog a tudomány rangjára emelkedni; ellenkezőleg csak a történelemből levont törvények alkalmazása által fog előbbre haladhatni. Statisztikai adatok bizonyítják, hogy az emberek jó és rossz cselekvései között olyforma kölcsönösség uralkodik, mely szerint az egyiknek erősödése a másiknak viszonyos gyöngülését vonja maga után; miből arra a következtetésre kényszerülünk, hogy e kölcsönösség messze terjedő, általános s az egész társadalomra való hatása által bizonyos eredményeket származtató okok következménye, minden tekintet nélkül az egyesek önelhatározására.

Ehhez, azt hiszem, nem kell commentár: Buckle a történelmi fejlődés értelmezésénél az önkényes akaratszabadság metaphysikai elméletét el nem fogadhatta; ellenkezőleg, az okszerűség egyetemes törvényét az emberi élet tüneményeire is kiterjesztette. E határozott álláspont vezethette Oettingent arra az elhamarkodott ítéletre, melylyel *Moralstatisztikájában* Buckle fölött pácztát tör: «Tudtommal Buckle az egyetlen egy, a ki mint Quetelet «félelmes gyermeke» (enfant terrible) azon socialphilosophiai világnézetet a történelem philosophiájává igyekezett angol földön értékesíteni, de az ő műkedvelőfele (dilettantenhaft) modorával nem bírt behatolni a dolog mélyébe».*) Íme csak nem szűnik meg kísérteni az a végzetes német «Tiefsinnigkeit». Tagadta volna meg Buckle a tényeket, mélyedt volna cifrábbnál cifrább elméletek fölállításába, bizonyára egyike vala a legkitünőbb bölcselő-történetíróknak — még Oettingen szemében is. Mert azonban ezt nem tette, maradt egyszerű «enfant terrible»-nek, habár nagynevű történetírotársa, Draper sem tudott más álláspontra helyezkedni. Draper is átkutatta Európa szellemi kifejlődésének egész történelmét**) — de azért őt a tények roppant halmaza, nemcsak hogy az indeterministicus szabad akarat elméletéhez nem vezette, sőt épen ellenkezőleg az okszerűség egyetemes érvényességéről győzte meg. A történelem — úgy mond — azon tanúlságra vezet, hogy a világot változhatatlan törvények kormányozzák... és ez örök törvény méltóságának az ember is engedelmesen hódol társadalmi pályáján.

*) Oettingen: *Moralst.* 27. lap.

**) Draper: *History of Civ.*

Mill Stuart *A deductiv és inductiv logika rendszere* című művének hatodik könyvében adta elő idevágó fejtegetéseit abban a végeredményben foglaltan: hogy az emberi akarás és cselekvés szükséges és kikerülhetetlen. «Helyesen fogva föl — így ír — a philosophiai okvetetlenségnek nevezett tan egyszerűen a következő: ha bizonyos egyén elméjében (mind) leledző indokok és az egyén caractere és hajlamai adva vannak, csalahatatlanul következtethetni belőlök az ő cselekvése módját; azaz, ha bizonyos egyént teljes tökéletesen ismernénk és tudnánk minden reáható indokot, épen olyan biztosan megjósolhatnók az ő cselekvése módját, mint bármely physikai processust. Azt tartom, hogy ez az állítás nem egyéb, mint a közönséges tapasztalat magyarázata, szavakba öltöztetése annak, a miről minden ember meg van bensőleg győződve.» *)

Mill e szerint kétségtelenül a deterministicus állásponton áll, és ez álláspontján legkevésbbé sem változtat az, a mit alább az okvetetlenség értelmezésére az okok közti különbségről fölhoz: «Midőn azt mondjuk, — írja, — hogy minden cselekvény okvetetlenségből történik, azt értjük alatta, hogy bizonyosan megtörténik, ha semmi sem akadályozza meg» stb. És alább: «Rajtuk (tudniillik a cselekvényeken) soha sem uralkodik valamely indok annyira kirekesztőleg, hogy ne legyen még más indoknak is helye. Azok az okok tehát, a melyek eredményei a cselekedetek, soha sem ellenállhatatlanok, és adott eredménynek csak akkor kell okvetetlen előállania, ha az okoknak, melyek azokat származtatják, gát nem vettetik». (I. m. 443. l.)

Mill ebben a fejtegetésben csak az okok ereje, intenzitása között tesz különbséget, melynél fogva lehetséges, hogy egyik ok a másikat legyőzi; ez azonban a legesekélyebb ellentétben sem áll az okszerűség törvényével.

És Spencer Herbert, az angol társadalmi bölceletnek ez idő szerint egyik legkitünőbb képviselője, tanulmányaiában a társadalmi tudományokról **) épen oly határozottan elveti a szabad akarat elméletét, valamint azt a theologiai tant is, hogy az isteni gondviselés a történelem intézője, ***) s helyökbe az

*) Mill: Id. m. VI. II. 440. lap.

**) Spencer: *Study of social science*. Németre ford. *Einleitung in das Studium der Sociologie*, hrg. v. Heinrich Marquardsen. 1875.

***) Spencer: I. m. II. Capitel: *Giebt es eine Socialwissenschaft?* 34. lap.

egyetemes törvényszerűség elvét fogadja el. Lapokat idézhetnék fönt címzett művéből deterministicus elméletének kimutatására — elég legyen azonban csak arra hivatkoznom, hogy az emberi cselekvésekről általában úgy beszél, mint a melyeket a befolyások egész hálózata határoz meg,*) s oly szabályoknak vetvék alá, melyeket némileg előre is láthatni. Sőt polemizál azok ellen, a kik a társadalmi tudományokat azért nem tartják lehetségeseknek, mert a cselekvések előre nem láthatók. (I. m. II. C. 45. és következő lapokon Froude ellen.) Végül szemközt állítva az ellentéteket, így fejezi be érdekes fejtegetését: «Az ellentétek tehát röviden a következők: Minthogy a társadalmi életnek semmi jelenségében sincs természet szerinti okszerűség (causalitas), tehát kormányzás és törvényhozás képтелenségek. Parlamenti végzéseket épen oly jól lehet egy sorsjegy húzásától vagy egy pénzdarab fölvetésétől tenni, mint nem tenni függővé; vagy pedig épen el is lehetnének náluk nélkül, mert a jelenségeknek nem lévén kitudható törvényei, nem is számíthatni semmi foganatra amazokkal. Ellenben ha létezik természet szerinti okszerűség, minden erő-combinatio, melynek eredmény-combinatio a foganata, ezt az eredmény-combinatiót az erők törvényei szerint hozza létre. És ha így van, minden szorgalmunkat arra illik fordítanunk, hogy kipuhatholjuk, mik az erők, mik a törvényeik és hányféle módon működnek közre.»**)

Úgy gondolom, elég kategoricus idézet. Spencer oly hatást tulajdonít az okszerűség törvényének, hogy e nélkül magát a társadalmi existenciát, a törvényhozást, kormányzást is lehetetlennek tartja.

Nem is tartom szükségesnek, hogy még tovább is folytassam e szemlét, a melyből, azt hiszem, eddigelé is eléggé kitűnt az angol társadalmi bölcsészet jelleme és álláspontja. Az ismertett philosophusok és sociologusok magasodnak ki főleg az angol társadalmi és philosophiai tudomány képviselői közül, s az ő nézeteiket és tantételeiket meghallgattuk. Bátran levonhatjuk a tanúlságot, hogy az angol nemzet gyakorlati szelleme a tudomány terén sem tagadta meg magát, hanem szívós követ-

---

*) I. m. I. Capitel: *Nothwendigkeit des Studiums der Sociologie.* 21. lap.

**) Herbert Spencer: I. m. II. 58. lap.

kezetességgel ragaszkodott azon eredményhez, a melyre a tények egész halmaza utalt. Még Cornwall Lewis *) szerint is «isteni törvények alapján áll az egész mindenség».

Más kérdés azonban, hogy a merész tan, mely az ismeretett elméletekben foglaltatik, mennyiben fogadható el szabatos és végérvényes megoldása gyanánt annak a nagy problémának, a melyre vonatkozik?

Erre a kérdésre azonban már most is határozott «nem»-mel kell válaszolnunk, természetesen föntartva magunknak ez állításunk igazságának okokkal való igazolását.

Az imént nyert történelmi tájékoztatás fölötté becses adatokat tartalmaz az alkalmazandó módszer, a fölhasználható eszközök iránt; útba igazít, hogy milyen természetű kutatásokkal, milyen anyagkészlettel kell munkához fogni, hogy czélt érhessünk: azonban magát a kérdést nem fejtí meg.

Mind a három elméletnek olyan szembeötlő hiányai és hibái vannak, hogy szinte kihívják a kritikát.

Próbáljuk meg, nem lehetne új állásponton és irányelvek szerint tárgyalni e kérdést? Hátha correctebb eredményekhez juthatunk.

PAUER IMRE.

---

*) C. Lewis: *A treatise on the methode of observation and reasoning in politics*. London, 1852.

AZ UTOLSÓ JURATUS.

Beszély.

A vigasztalhatatlan rónaság sártöltésén ószerű hintót vonszolt előre a négyes előfogat.

A hintóban Borkúthy táblabíró úr ült, mellette vidor kinézésű ifju feszelgett.

Az öreg úr öblös pipáját kiverve, a lábainál kimagasló börtáskából másikat vön elő e szókkal:

— Gyújtsunk rá, öcsém!

— Elég ezt a port nyelni, ha még füst is szegődnék hozzá, megfojtana.

— Hm, beh kényes torkod van. Lásd, én a por kellemetlenségeit elüzöm a füst kellemeivel.

— Vagy más szóval, hogy lehelletén a vöröshagyma-szagot meg ne érezzék, eszik rá fokhagymát.

— Az evésről jut eszembe öcsém, az alispánnál három óraker ebédelnek, ha így döcögünk, nem tudom, oda érünk-e idejére?

— Majd megérkezünk ebéd után.

— Csak az kellene még, elmaradni az ebédnél! mikor már is képes volnék terített asztalhoz ülni.

— Pedig, mosolygott az ifju, órájára tekintve, attól még negyedfél óra választ el.

— Egész örökkévalóság! . . . Na de kárpótolni fog a választékos ebéd. Hej öcsém! ezer meg ezer joggyakornok megirigyli sorsodat. Bejutsz a legelőkelőbb házba, és minő asztal! de arról csak én szólhatok, ki annyit megfordultam ott, s ki a jót méltányolni tudom. Szerencséről, nagy szerencséről beszél-

hetsz. De így megy az a világon, az apák érdemeit fiaikban méltányolják.

— Ha méltányolják? — vágott közbe az ifju.

— Micsoda? — pattant föl Borkúthy, a tenyerökön fog-nak hordani. Meglásd, a ház elkényesztetett gyermeke léssz. Boldogúlt atyád úgy is, mint ügyvéd, de mint pártvezér különösen annyi jó szolgálatot tett Verseghy alispánnak, hogy boldognak fogja magát érezni, ha irányodban valamit leróhat nagy kötelezettségéből.

— Na-na, kedves bátyám, a nagy urak hamar szoktak felejteni.

— Teringettét! az meglehet, de neki nem szabad feledni, hogy alispáni székét atyádnak köszönheti; na ez csekélység! de terjedelmes birtokainak egy negyede erős pörrel volt megtámadva; a legszebb pöröknek egyikét atyád az ő részére nyerte meg. Na de mondhatom örvendett is, mikor kértem, hogy Boldizsár bátyám jogvézett fiát gyakornokul fogadná maga mellé. «Hozza csak el barátom,» mondá, «különös gondom lesz rá.» Nem gondolod, hogy ez annyit tesz: Úgy fogjuk tekinteni, mint a ház gyermekét.

— Bátyám! sok regényt olvasott?

— Vagy kettőt-hármat átlapozgattam.

— De talán írt?

— Bolond beszéd, soh' sem voltam holdkóros. De miért kérdesz ilyet?

— Mert kedves bátyám szereti a füstöt.

— Imádom! különösen a csetneki dohányfüstöt. De mi köze annak beszéd tárgyunkhoz, s a regényhez?

— Hát a legtöbb regényben is sok a füst, meg félek, hogy abban az alispáni erős hajlamban is az egész csak füst lesz.

— Nem egészen értem; mit akarsz mondani?

— Azt, hogy az alispán hír szerint gögös.

— A bizony, mert nem ölelkezik minden bocskorossal? Egyébiránt választáskor azt is megteszi. Nem elég nektek, hogy szabadelvű, s az ellenzék vezére? . . . mi kellene még? . . . Erre az öreg úr mérgesen vágta magát a hintó párnái közé, nagyokat fújt, úgy hogy a pipából emelkedő füst versenyre kelt a fölvert porral.

A társalgás megszakadt, s némán érkeztek az állomásra, hol lovakat kelle váltani.

A község háza előtt a kisbíró az uraságok elé állított azon kijelentéssel, hogy félóráig nem szolgálhat előfogattal, mert dél lévén, ember és állat étkezik.

Borkúthy úr éktelen lármát csapott, mire az öreg bíró is megjelent, ki kevés türelemért esengett.

Borkúthy úr mérgesen a szeme közé nézett, de vonásai lassanként megszelídültek, végre fölkiáltott:

— Szelig maga az?

— Én bizony. Ej! csak most ismerek a tekintetes úrra, nem láttam, mióta főszolgabírónk volt.

Borkúthy erre kiszállt a kocsiból, végig nézett Szeligen s fölshajtott:

— Bizony megöregedett.

— Hát a tekintetes úr is, főbíró korában nyalka, sugár legény volt, s most . . . most . . .

— Úgy-e megerősödtem?

— Nagyon.

— Mit gondol, mennyit nyomok?

Szelig müértőleg szemügyre vette, aztán határozott hangon szólt:

— Harmadfél mázsát.

— Épen eltalálta.

— Hogy ne, hisz mézsáros voltam.

Az ifju torkaszakadtából nevetett, a nagybácsi zavarodottan krárogott, Szelig elégűlten bólingatott fejével.

— Most — kezdte Borkúthy — sürgősen lovakat kérek.

— Abból semmi sem lesz.

— De ebédre az alispán úrnál akarok lenni.

— Az alispán úr ebédjét máskor is megtalálja a tekintetes úr, de én megint várhatok vagy tizenöt évet, míg szerencsém lesz. Most épen delet harangoznak, térjenek be hozzám egy kanál levesre. Ezzel súgott valamit a kisbíró fülébe, ki azonnal tova iramodott.

Öreg és ifju összenézett. A meghívás csábítón hangzott s mindkettő tekintete azt látszott kifejezni: jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok! Igaz, hogy itt csak gyarló ebédre számíthatunk, de az idő siet, s az alispánnál majd mellé eshetünk.

— Kedves öcsém! — szólalt meg Borkúthy úr — én azt gondolnám . . .

— Nagyon bölcsen gondolja, kedves bátyám.

— Ne sokat töprenkedjenek a tekintetes urak, — esett beszédökbe az öreg bíró — mert meghül a leves.

Elindultak Szelig uram közvetlen közel fekvő házához.

Nem csak a színpad, nem csak regények, de néha az élet is nyújt váratlan meglepetéseket.

Útasaink azt hitték, hogy jómódú sváb gazda lakására fognak benyitni, s találtak egy egészen úriasan fölszerelt házat. A három személyre terített asztal nem csak kifogástalan, de — mondhatni — díszes volt; hófehér abrosz, ezüst evőszerek, arany szegélyű finom tálak és tányérok, cseh üvegüeműek s az asztal közepén kristály virágtartóban nagy bokréta — sok közezbirtokos asztalát megszégyenítette.

Hárman leültek.

— Hát a családtagok? — kérde Borkúthy úr.

— Feleségem — felelt Szelig — a konyhában forgolódik, leányom fölszolgál, Hánzi fiam meg a marha-etetésnél van.

Az ebéd megfelelt a terítéknek.

Az ifju el volt ragadtatva, talán nem annyira az étkek ízletességétől, mit az öreg úr nem győzött magasztalni, mint a fölszolgáló leányka kecsseitől. Majd einyelte szemeivel, s ha a tállal hozzá került, mindig módját tudta ejteni, hogy legalább a kis újját érintse, mitől a leány arcza egyszerre lángba borúlt. Erre hirtelen bókkal vagy dicsérő körmondattal hozta a leánykát oly zavarba, hogy a tálat is majd kiejtette kezeiből.

— Ej ifjú úr! — nevetett a bíró — ne kényeztesse el azt a leányt, úgy is nagyon rátartó.

— Lehet is — jegyzé meg az ifju — mert alig hiszem, hogy a faluban volna hozzá méltó legény.

— Akad biz' itt — erősítette a bíró — úgy-e Káti, hogy akad.

A leány letette a tálat, kezeivel arcát elfödte, s kifutott. Mindhárman jóízűt nevettek.

Ebéd után Szelig köszönetet mondott hajdani főszolgabírájának, hogy házat ennyire megtisztelte.

Az előfogat készen állt. Kimentek a kapu elé, négy sárkány prűszkölt s kapálódzott a hintó elé fogva.

— Beh gyönyörű állatok! — kiáltott föl Borkúthy.

— Saját nevelésem — dicsekedett Szelig — a fiam tanította be, s ő fogja vinni a tekintetes urat, tehát a gyepő biztos kézben lesz, ha tüzeskednek is a csikók. Hans! a jövő állomáson

nem váltasz, hanem egy huzomban elviszed a tekintetes urat az alispán úr kastélyáig.

— Nagyon köszönöm — e kijelentéssel föl akart ülni Bor-kúthy, de csak most vette észre, hogy útítársa hiányzik. Kiabálni kezdett:

— Kálmán! Kálmán!

Az ifju nagy sokára elősompolygott. Kalapját erősen szemére húzta.

Fölültek, Hans kiereszté ostorát, s a vén hintó repült, mint életében talán soha.

Kálmán levette kalapját, s zsebkendőjét homlokára nyomta, melyen vércsepp piroslott.

— Mi lelt? — kérde az öreg úr.

— Tudja bátyám, nincsen rózsza tövis nélkül.

— Talán bizony tilosba tévedtél?

— Nem én, de attól a kis sváb tündértől búcsúcsókot akartam.

— Aztán kaptál körömmérget, hahaha!

— A többi meglepetéshez ráadásul ez is elfér.

— Micsoda meglepetés?

— Micsoda? hát földműves gazdánál oly fényes háztartás, rögtönzött úri ebéd, kifogástalan borok, s ez a négy sárkány.

— Neked természetesen ez meseszerű, de engem, ki rég ismerem őt, nem lep meg. Tudod-e, ennek a parasztnak van legkevesebb huszonötezer forint jövedelme. Nagy terjedelmű földjei, ménese, gulyája messze vidéken híres. És nem ő az egyetlen itt, kiről el lehet mondani, hogy aranyparaszt; van tizenöt-húsz, s a többi is jómódú mind. Évekkel ezelőtt földesurok, báró Miskey, kétszáz ezer forint kölcsönt keresett Bécsben. Ezt megtudták jobbágyai, küldöttség által fölkérték őt, hogy ne menjen ő ily összegért a faluján túl, hanem fogadja el tőlök a kölcsönt, s másnap asztalára leolvasták a kétszáz ezer forintot.

Kálmán fölpattant, hogy majd kirúgta az avult hintó oldalát, s fölháborodással dörögte:

— Miért nem jönnek ide azok az éhen kórász német apostolok, kik üres gyomorral s rongyos csizmában teleordítják lapjaikat, hogy fajrokonaik Magyarországon mennyire elnyomvák, üldöztetnek, s a kétségbeesésig szánandó állapotban síny-

lenek, pedig otthon a püspökük sem él jobban. Csak kezeim közé kaparíthatnék egyszer ilyen alapos tudományú tollhóst, fülénél fogva idehoznám, hogy egyszer életében jóllakják.

— Jhah, öcsém! éhes ember az eget is bögőnek nézi. Kínjában ordít az mind!

Gondolatokba merültek . . . az öreg Borkúthy néhányszor eldörmögte, hogy: buták! átkozott buták! aztán elnyomta a szokott délutáni álmom.

Kálmán meg elábrándozott jogászcsinyein, kalandjain és pajtásain. «Drága szép idők!», sóhajtott közbe, «vissza nem tértek többé soha, soha! legyen szent és áldott édes emléketek.»

Így érkeztek Vadfalvára.

Hans cserdítve robogott végig a községen.

A nagy arányokban épült kastély úgy emelkedett ki a park fái közül, mint tengerparton az árbocterdből a világító torony.

— Itt volnánk! — kiáltott föl az öreg úr.

— Csak nem hajtatunk be ily porosan? — jegyzé meg Kálmán.

— Miért ne? . . . vagy igaz, hölgyek közé illetlen. Átel-lenben van az iroda, ott majd lekeféléttjük magunkat.

— Bátyám teheti, de én átöltözködöm.

— Nem várlak meg, de majd átküldünk érted.

Az irodában két ifju kártyázott; Kálmán bemutatta magát.

A két kortárs vígan ugrándozott föl, megjegyezvén:

— Mindjárt vígabb lesz az élet. Igaz, eddig is hárman voltunk, de Fenlakyt kinevezték tiszteletbeli aljegyzőnek. Előbb is fönn hordta az orrát, de azóta csak félvállról néz le ránk. Meg is van nagyon különböztetve, ő benn lakik a kastélyban.

— És ti?

— Mi itt a melléképületben, hol számodra is be van már rendezve a hely. Ő naponként az alispán asztalánál étkezik.

— És ti?

— Nekünk csak vasárnap jut a szerencse, rendszeren a számtartóhoz járunk ebédre.

Kálmán megcsóválta a fejét, kérdezvén:

— És miért van az a Fenlaky úr úgy kitüntetve?

— Először, mert nagybirtokos fia.

— Igen szabadelvű eljárás. És még?

— Mert, azt suttogják, hogy az alispán úr kisasszonyának vőlegénye.

— Az alispán a szabadelvű párt vezére — mond Kálmán.

— Igen a gyűlésteremben, de itthon . . . brrr! azelőtt más világ volt itt, de mióta másodszer nősült, a fiatal asszonymal oly szellem lopódzott a kastélyba, melytől libabört kap a jóravaló magyar ember háta.

Kálmán, ki ezalatt tetőtől talpig átöltözött, olyatén nézett körül, mintha óhajtaná, hogy Hans a bíró uram házába visszaröpítse.

Most, hogy rendbe hozta öltözékét, lehetett csak látni, mily meglepő jelenség; daliás termet, vonásain erő, bátorság s nagylelkűség kifejezésével; sokat mondó nagy szemekben elszántság tüze villogott.

Egy megyei huszár jött az üzenettel, hogy az ifju urat várják.

— Jól van — felelt Kálmán, s azt gondolta magában: ezt az utat csak megteszem, de itt nem maradok. Visszatérek bátyámmal, s holnapután megyek Pestre. Ott a jurátus helye. A mint azonban a terembe lépett, ez a szándoka megváltozott. Két igéző fiatal hölgyet pillantott meg; az egyikben azonnal fölismerte az alispán fiatal nejét, az ifjabbik meg nem lehetett más, mint ennek mostoha leánya. E leány megpillantása ésbontó hatással bírt Kálmánra. A két hölgy közt kiborotvált állú piperkőcz ült. Bizonyosan Fenlaky.

A mint Kálmán odaszegezte szeméit, észrevette, hogy a korosabb hölgy az ifjabbik háta mögött a piperkőcz kezét fogja, s a fürkésző tekintetre elpirulva vonta vissza kezét. Meglehet, mert ez szeget ütött a fejébe, vagy mert a leány elbűvölte, de elég az hozzá, hogy szoborként állt meg helyén.

Nagybátyja kétszer is szólította, míg az alispánhoz közeledett, ki javakorában levő, büszke tartású férfi volt.

Az alispán leereszkedő nyájassággal szólt:

— Kitünő ajánlatokat hoztál; bizonyítványaid, atyád emléke, s nagybátyád közbenjárása kezeskednek jóravalóságodról. Számolhatsz jóindulatomra. A teendőket és házirendet megtudod társaidtól. Isten hozott! — És mint valami fejedelem, előkelő fejbillentéssel elbocsátá alattvalóját, hogy az öreg Borkúthyhoz fordulva, folytassa beszélgetését a megyei ügyekről.

Kálmán büszkén felütötte fejét, s meg akarván mutatni, hogy társaságokban forgott, s az ily elutasító modort nem érti, szilárd léptekkel az ifju csoportozathoz ment. Udvarias meghajlással bemutatta magát.

A fiatal alispánné olyat billentett fejével, mintha mondani akarná: ez még is csak tolakodás.

A leányka bájos mosolylyal viszonzta az üdvezletet.

E mosoly lebilincselte Kálmánt, s kárpótlás volt neki az apa rideg fogadtatásáért s a szép mostoha sértő kicsinyléseért. Képes lett volna ábrándokba merülni, ha Fenlaky szavai föl nem riasztják.

— Barátom uram, hol végezte a jogot?

— Nagy-Váradon — felelt Kálmán — hát barátom uram?

Fenlaky körülnézett, mintha keresné, kihez szól e vakmerő, aztán vontatva mondá:

— Én megyei aljegyző vagyok.

— Én meg a királyi tábla fölesküdt jegyzője.

Kölcsönös feszes meghajlás, mire Kálmán távozott.

E pillanattól kezdve a két ifju gyűlölte egymást.

— Helyes ifjunak látszik — jegyzé meg a leányka.

— Ugyan Irén! szörnyűködött az alispánné, szögletes mozdulataival . . .

— Faragatlan modorával — tette hozzá Fenlaky.

— Csak nem képzeled, hogy jó társaságba való?

Kálmánban az alispáni hivatal hatalmas munkaerőt nyert; többet dolgozott egymaga, mint a más három, a mellett gyorsan és jól. Főnökével azonban soh'sem érintkezett, Fenlaky osztotta ki a földolgozandó tárgyakat, s ő vette át aláírás végett az alispán elé terjeszteni.

Pajtásai nagy csodálkozására, a vasárnapi ebédekre soh'se ment el. Kimaradása, mintha föl sem tűnt volna, kérdés nélkül hagyták. Egyetlen mulatsága, illetőleg élvezete volt, a parkban sétálni; itt órákig elmerengett, s lesve leste az alkalmat, hogy eszményét, az igéző Irént, megpillanthassa. És e gyakori séták alatt, merengései közben észlelt olyasmit, a minek előjelét akkor látta, midőn először lépett az alispán termébe. Nem ok nélkül rázogatta ő fejét, ha az egész világtól hallotta, hogy Irén és mostohája úgy él együtt, mint két angyal, s jobban szeretik egymást, mintha ikertestvérek volnának. És szeme szikrázott, arcát láng borítá, valahányszor előtte beszéltek, hogy Fenlaky

bizonyosan nőül veszi Irént. Ajkiról mindég titok akart ellebbenni, de visszafojtotta.

Különben Vadfalván víg élet folyt; a környék előkelősége gyakran összejött a nagyszerű kastélyban, s ilyenkor az alispáni irodát is mozgósították, hogy a táncosok száma szaporodjék. Ez mindég nagy ünnep volt a fiatalok egyhangú életében, de Kálmán egész következetességgel innen is elmaradt. Ezért pajtásai elnevezték «vad medvé»-nek.

Ő meg viszont őket: «tányérnyalók»-nak. Fenlaky meg félvállról azt szokta róla mondani: Oly alantias egyéniség, ki tisztességes társaságban meg sem mer jelenni! Bensőleg azonban örvendett, hogy nem jelen meg köztük, mert félt mély tekintetétől.

Kálmán az irodában hivatalos dolgait végezte.

Fenlaky betoppant e kérdéssel:

— Kész már a jelentés?

Kálmán az írásról föl sem pillantva felelt:

— Mihelyt az alispán úr sürgeti, kész lesz.

— Sürgetem én.

— Tessék.

— Ön feledi, kivel beszél?

— Ha az volna az eset, inkább megválogatnám szavaimat.

Fenlaky nagyot topanva tört ki:

— Ön egy . . .

Kálmán lecsapta a tollat, egy ugrással Fenlaky előtt termett, s erősen szeme közé nézve rádördült:

— Mi vagyok? . . .

Fenlaky visszahökkenet.

— Mi vagyok? no? — sürgeté Kálmán.

— Egy egy . . . hebegte Fenlaky — igazi jurátus.

— No, ha tudja, hát óvakodjék engem ingerelni. Ezzel visszaült íróasztalához.

Fenlaky épen el készült sompolyogni, midőn legénye kis csomaggal a kezében belépett — mondván:

— A városból érkezett.

Fenlaky izgatottan vette át, a legénynek távozást intett, s fölbontá a csomagot.

Kálmán véletlen az előtte függő tükörbe pillantott, s látta, hogy Fenlaky elragadtatással néz egy ritka virágokból művé-

szileg kötött bokrétácskát. Ajkaival érinté, s ismét a dobozba rejtve, gyorsan távozott.

— Igazán még is csak leendő menyasszonyát szeretheti, gondolta magában Kálmán, ah! beh boldog! ha én nyújthatnék annak az angyalnak bokrétát, az éden üdvét élvezném . . . . Mi lett belőlem? már megint érzéletesen kapom magamat . . . . Hejh! hogy féltedobnám e csaloka képeket, csak régi pajtásim itt volnának, hogy velök szívem szerint kimulathatnám magamat. Micsoda eszeveszett barát is lőn itt belőlem; egy oltárképet imádom s ez minden örömem, boldogságom; nevetséges! de végét is vetem minél hamarább. Pest majd kijózanít.

Ebédelni ment, nem volt étvágya; haza ment s dolgozni akart, de nem tudott, sehol sem találta helyét. «Mi a mennykő lelt engem?!» kiáltott föl, «hisz ki vagyok cserélve».

Csak akkor tudta, hogy mi lelte, mikor rendes séta-ideje érkezett. A parkba ment, s azt dörmögte maga elé: bolond vagy te Kálmán! Össze-vissza bolyongott, eszméinek szabad röptőt engedve. Egy kanyarúlatnál kifordulva, szemben találta az alispánét, Irént s Fenlakyt. Szíve összeszorult, mert tanúja volt, mily hevesen udvarol Fenlaky Irénnek. De mit látnak szemei? Nem káprázat-e az, mi eszét s érzékeit hatalmába kerítette? nem, nem! a bokréta, melyet reggel Fenlaky kezében látott, ott kaczerkodik a szép alispáné mellén.

Fölháborodva fordult meg, s futott vissza, egész hazáig.

Még azon este Fenlakyt valami hivatalos ügy az irodába vezette. Kálmán oroszlánként ugrott a belépő elé. Tekintete, állása oly fenyegető volt, hogy Fenlaky remegni kezdett. Perczekig némán néztek egymásra, aztán Kálmán fölrángatta vállait, s visszaült helyére, maga elé dörmögven:

— Végre is, mi jogom van őt felelősségre vonni?

Fenlaky lélekzethez jutván, kérdé:

— Mi lelte önt? én nem értem . . .

— Pedig csak egy szavamba kerülne, hogy megértsen.

— Kíváncsivá tesz.

— A kíváncsiság torkára forrhatna.

— Ohó! még fenyegetődni mer.

— Annyira, hogy ajánlom kerüljön engem, különben rossz vége lesz a dolognak.

— Majd meglássuk — fejezte be a szóvitát Fenlaky s sietett távozni.

— Léha áruló! — dörögte utána Kálmán.

Fenlaky jónak találta nem hallani.

Se sürgős munka, se kedvezőtlen idő Kálmánt vissza nem tartotta, hogy bizonyos órában a parkbeli sétáját meg ne tegye. Vajon csak az üde lég, vagy a terebélyes fák árnyának élvezete vonzotta? Nem, oh nem! Ő epedett látni Irént, ez volt lelkének egyedüli vágya, s ha látta, győzelemittasan tért haza.

Irén figyelmét ez el nem kerülhette. Részvétből, hiúságból vagy időtöltésből tette-e? maga sem tudná számon adni, de annyi bizonyos, ha csak szerét tehetette, alkalmat adott az ifjú különöznök, hogy köszöntse. Eleinte mulatságosnak találta a dolgot és nevette, később érdekesnek s hallgatott róla, végre gondolkozóvá tette.

Szólt a zene, jött a sok vendég, az alispán úr névnapja volt. Ebédnél egyik felköszöntő a másikat érte. Az asztal végén az iroda-személyzetnek is jutott hely, szükség van rájuk, este tánc készül.

Kálmán, mint mindég, most is hiányzott.

Délután a társaság különböző csoportokra oszolva a parkban keresett szórakozást.

Fenlaky, mint rendesen, a szép Verseghyné körül forgolódott. Az ügyes asszony egyszer félrehúzódott, Fenlaky nyomában volt.

— Foglalkozzék Irénnel — súgta a nő.

— De kérem . . . szabadkozott Fenlaky.

— Akarom. Ma sok szem lát, kerülnünk kell egymást. Mindenki Irén leendő vőlegényét látja önben, helye hát oldalánál van.

— Ez kegyetlenség! de mert minden áldozatra kész vagyok önért, hát engedelmeskedem.

Itt tekéztek, ott labdázta, mások meg fölrepített karikákat fogdostak el, pallos alakú botocskákkal.

— Melyik csoporthoz álljunk? — kérte Fenlaky Iréntől.

— Talán a csolnakázókat követnők — felelt szórakozottan a leányka.

— Nagyon helyes — egyezett bele a lovag s karját nyújtotta.

A száz holdas tavon messze távolban himbálódzott három-négy ladik, s elragadón hangzott a «barcarolle», melyet ott a távolban zengtek.

Fenlaky nyílsebességgel ugrott egy lélekvesztőbe, bese-
gítette Irént, s e szókkal:

— Mindjárt utolérjük őket, evezőit mélyen a vízbe
merítette.

Repülő sebességgel haladtak vagy ötven lépésnyire, ekkor
hirtelen emelkedett szélroham Irén fejéről elragadta a könnyed
szalmakalapot. Fenlaky fölugorva, utána kapott, s egyensúlyt
veszítve, fölborította a ladikot.

Irén és Fenlaky alámerült.

A tavat szegélyező sűrűségből, mint megriasztott szarvas,
törtetett elő Kálmán, s meggondolás nélkül vetette magát a
habokba.

Fenlaky a fölborult csolnakba kapaszkodott, s kétségbe-
esetten kiálta Kálmánra:

— Ide, ide! drága barátom, mentsen meg.

Kálmán Herkules-erővel szelve a vizet, közelített azon
helyhez, hol Irén küzdelmesen vergődött . . . csak egy pillanat
még, és Irén hatalmában van, de a velőt rázó katasztrófa előbb
bekövetkezett, s Irén fölött összecsaptak a hullámok. Ugy rém-
lett Kálmánnak, mintha egész világa összeomlott volna.

— Istenem! — sóhajtá — most — csak most adj erőt!

Ezzel alábukott. Elmúlt vagy másfél perc . . . ezalatt
szólt a távolban a «barcarolle», s a közelben Fenlaky tele to-
rokkal ordított segítségért, de Irén és Kálmán nyoma elve-
szett . . . A tó tükreén egyszerre nagy karika támadt, mely hul-
lámozva, mind nagyobb és nagyobb terjedelemben terjeszke-
dett; a kör közepén föltűnt Kálmán, ki balkarjával Irént deré-
kon átölelve, hozta fölszínre.

Fenlaky még mindég a csónakba kapaszkodva küzdött.
Midőn látta, hogy Kálmán Irént megmenti, esengve rimán-
kodott:

— Engem is, az Isten szerelmeért, engem is!

Kálmán oda sem hederített neki, hanem Irént erősen át-
ölelve, igyekezett a part felé. Ő most nem tóban, de kéjtenger-
ben úszott.

— Mily élvezet volna így meghalni — gondolta Kál-
mán — csak alá kellene merülnöm, s öt örökre karjaimba zár-
hatnám. Nem, nem! Isten és a világ elleni véték volna e szép
teremtés életét föláldozni. Éljen ő, s boldogítson bár mást,
annyit még is kivívtam, hogy néha gondolni fog reám.

Szerencsésen partot ért.

Festői kép, a mint Kálmán Irént átkarolva, a vízből kilépett. A leányka feje bágyadtan hanyatlott az ifju izmos vállára. Fölbomlott szőke haja ennek mellét elborítva, mint arany vért csillogott a leáldozó nap sugariban; félig lehúnyt szemei inkább ábrándos álmodozást, mint a veszély félelmét, vagy a megmenekülés örömét árulták el. Az a Rafaeli angyalarcz s a Salva-tor Rosa-fele elszánt, harcziás s férfi lélekkel teljes tanulmányfő egymást érintve, elragadó látvány volt.

A kertészbojtár, ki Fenlaky segélykiáltására előrohant, megdöbbenve állt e kép előtt.

— Fuss a komornához — szólította meg Kálmán a bojtárt — s mondd, sietve hozzon köpenyt a kisasszonynak.

A kertészbojtár futott, mintha «tarantella» csipné. Futásban mindenkinek elmondta, hogy szerencsétlenség történt.

Kálmán még mindég átölelve tartotta Irént, s úgy érezte, hogy nem bánna, ha ez az állapot a végtelenig így tartana.

Nagy sokára Irén fölvetette szemeit, elhaló gyöngye, de azért zengzetes hangon szólt:

— Megmentette életemet.

— Bár a magamét — felelt az ifju — cserében ott hagyhattam volna.

— Ne vétkezzék; ily válságos helyzet után csak is hálára lehet gondolni.

— Oh! az én hálám szent és örök.

A föllármázott vendégek és háziak a tóparthoz siettek. Ezalatt a ladikázók is kimentették Fenlakyt szorúlt helyzetéből.

Irént női kezek vették ápolás alá, s Kálmán köszönetet vagy elismerést nem várva — eltűnt.

Elmaradt zíni előadás, táncz s minden egyéb mulatság; a vendégek szép csendes hazaszállingóztak.

Másnap reggel Kálmán az alispántól következő sorokat kapta: «Öcsém! Köszönöm a szolgálatot. Fogadd a mellékelt csekélységet elismerésem jeléül. Jóakaróid Verseghy.»

A mellékelt csekélység három darab százas volt.

Minden csepp vere a fejébe tódult, s forgott vele a világ. Az első roham után gúnyos kacajban tört ki:

— Hahaha! meg akar fizetni, mint egy csendbiztost, ki ellopott lovait megkerítette. Nem úgy, alispán úr! — ezzel a pénzt markába gyúrte, föltette kalapját és elrohant.

Szerencse, hogy első fölindulásában az alispánt nem kapta kéznél, mert bizony képes lett volna valami bolondot elkövetni, de a kastélyig érve, kissé lehült a vére. Homlokát megdörzsölve, mormogta:

— Így jobb lesz. — Megfordult a sarkán, s a község házához ment. Oda vágta a bíró elé a három százast, azzal a kijelentéssel, az alispán úr küldi a helység szegényei számára.

A bíró elképedt, a jegyző csaknem hanyat ajúlt s az esküdt rémülve kiáltott:

— Jézus Mária! vajon mit akarhat tőlünk?

Mert a szabadelvű alispántól eddig a szegények soh'sem kaptak mást, mint botot vagy jó tanácsot.

Föl is kerekedtek mindhárman, hogy elmenjenek megköszönni az alispánnak ezt a hallatlan nagylelkűséget.

Az alispán úr csak úgy hüledezett; ötlött-hatolt, krárogott mindaddig, míg ki nem sütötték az átadó nevét. Most kezdte érteni a dolgot s boszúsan morogta fogai közt:

— Fölfuvalkodott kölyök! a míg én vagyok úr e megyében, hajdú sem lesz belőled.

— Mit akartok még? — rivalt a hajlongó előljárókra — a pénzt megkaptátok, most takarodjatok.

És ők egymást taszigálva, siettek kifelé, nehogy jusson nekik abból a jótéteményből, a melylyel az alispán úr máskülönben szokta a szegényeket megvigasztalni.

Kálmán meghívást kapott Iréntől. Ez egész forradalmat támasztott szívében-lelkében. Izgatottsága oly nagy volt, hogy képtelennek érezte magát valami elhatározásra. Vegre fölkiáltott:

— Hollá, Kálmán! mióta nem tudsz parancsolni idegeidnek? Akarom és megtörténik. Így összeszedte magát, s a kastélyba ment.

Irénen a megrázó esemény nyomai látszottak, nem mintha szépségéből csak egy hajszálynit is levont volna, sőt ellenkezőleg egész lényén valami szellemszerű ömlött el, de kifejezéséből eltűnt az a könnyed vidorság, mely minden ifjú szép arcznak bájaait növelni szokta. Két nap óta megkomolyodott és szemei elárulják, hogy e komolyság lelke mélyéből fakad.

Arczát futólag gyöngé pír színezté, mikor Kálmán belépett. Keccesen nyújtá az érkező elé kezét, e szókkal:

— Bocsánat, hogy fárasztám, de tudni óhajtottam, nincs-e önnél az eseménynek komolyabb következménye?

— Oh van!

— Az Istenért!

— Eltörölhetetlen emléket vésett szívembe.

— Az a küzdelem a vízben? — folytatá Irén, mintha Kálmán imént ejtett szavait nem hallotta volna.

— Abból erőt merítettem egész életemre.

— Leginkább pedig azért kértem ide, hogy a nagy szolgálatot személyesen megköszönjem.

— Oh! — sohajtott föl Kálmán — az a néhány pillanat, míg partot értünk, képezi életem gyémánt korszakát.

Elnémultak.

Szünet után kezdé Irén:

— Miért kerülte mindég társaságunkat, soha sem jött asztalunkhoz, s nem vett részt multságainkban?

— Mert tiltotta önérzetem.

— Istenem! — sohajtott Irén — hisz az ember néha büszkeségéből valamit föláldozhat. Vagy nem találja érdemesnek?

Kálmán épen felelni akart, midőn az alispánné Fenlaky kíséretében belépett.

— Hogyléted után jöttünk tudakozódni — mond az alispánné, azután sértő tekintetet vetve Kálmánra, folytatá: — talán atyád üzent valamit?

— Nem — felelt Irén — Borkúthy urat én kértem ide, hogy személyesen fejezzem ki hálámat élete koczkáztatásáért.

— Vagy úgy? igaz! Gondja lesz rá férjemnek, hogy méltó elismerésben részesüljön.

— Nekem is gondom lesz rá — mond Fenlaky — hogy méltó megtorlásban részesüljön. Engem a tóba akart fojtani.

— Nem is jártam arra — nevetett Kálmán — a hol ön vergődött.

— Épen azért akart befulasztani.

— Ah! az csunyaság! — kiálta föl az alispánné.

— Méltóztassék tetszése szerint ítélni eljárásom fölött. Lelkiismeretem nyugodt. E válasz után meghajtá magát Kálmán s távozott.

— Igaza van — gondolta magában Irén — egészen igaza van, hogy kerüli e társaságot. Művelt lélek ily sértéseket nem tűrhet.

— Kár ennyire leereszkedned — mond az érdekes kis mama mostoha leányához — az ily emberek mindjárt bizalmaskodnak. Elég lett volna köszönetedet megüzenni, vagy legföljebb megírni.

— Nem tudok elég hálás lenni — rebegete Irén.

— Furcsa! Ő tartsa szerencséjének, hogy alkalmá volt valami szolgálatot tenni.

— Aztán — jegyezte meg Fenlaky — nem is oly nagy dolog volt az annak, a ki úszni tud.

— Igazuk van — ejté keserűen Irén — csekélység volt az egész, de azért köszönöm meleg részvétöket, s most kérem, térjünk át valami érdekesb tárgyra.

Azután tervezgetésekbe bocsátkoztak, hogy a megzavart multság mi módon, mely napon s miféle új meglepetésekkel támasztassék föl?

Néhány nap múlva minden visszazökkent a régi kerékvágásba; Fenlaky udvarolt, a két gyakornok kártyázott s Kálmán dolgozott mind a négyökért. Pedig a munka napról napra szaporodott, úgy hogy Fenlaky alig győzte aláírás végett hordozni az alispánhoz.

A levegőben kezdett valami mozogni; egymást érték a zajos gyűlések; minduntalan érkezett egy-egy viharos megyei körlevél, s az országgyűlési tudósítások is izgatóbbak voltak, mint valaha.

Kálmánt kezdte bántani, hogy itt senki sem dolgozik, csak ő; még jobban bántotta az, hogy Fenlaky az alispán úr nevében csak úgy parancsolgat vele. «Fogadni mernék, gondolá, el sem olvassák, a mit írok, különben alig érnének rá annyit mulatni».

Hetek és hónapok múltak el; Kálmán a parkbeli séták híve maradt; ez volt fölüdülése, élvezete s minden boldogsága. Nagyon ritkán történt, hogy Irén és Kálmán ily alkalmakkor ne találkoztak, vagy legalább is ne látták volna egymást. Szót nem váltottak soha, de szemeik beszéltek, s néha egy pillantás többet mondott, mint két kötet regény.

Egy délután sűrű havas eső verdeste az ablakokat; a zúgó szél mindenütt nyilást keresett, hogy azon keresztül üvöltsön. Rettenetes barátságatlan idő volt.

Kálmán épen hegedűjét vette elő, hogy azon elzengje panaszát, mert a mai nap életéből ki van törölve . . . nem lát-

hatja meg azt, ki üdvet ad lelkének, mikor az ajtó föl pattan, s Fenlaky úgy jelenik meg, mintha a szél sodorta volna oda.

— Brrr! — mond megrázkódva — az ember hivatalának rabja. Ilyen időben! de sürgős. Írjon minden fő- és alszolga-bíróhoz körleveleket, hogy a február 16-dikán tartandó közgyűlést hirdessék ki. Értette?

— Értettem — felelt szárazon Kálmán.

— Aztán a hátrálékokat is siessen földolgozni, mert az alispán úr sürgeti. És köszönés nélkül távozott.

— Dolgozzam föl? — dörgé utána Kálmán — hát ti többiek miért nem dolgoztok semmit? még csak annyit sem, hogy a kézet átolvasnátok. Hollá! minő eszme! . . . nem mondta, hová hívandó össze a közgyűlés . . . Majd meglátom, alapos-e a gyanúm? . . . Ha kérdőre vonnak, Fenlakyra hárítom a hibát, miért nem közli szabatosan a rendeleteket.

Megírta a fő- és alszolgabírákhoz a körleveleket, melyek szerint meghagyatik az illetőknek, hogy a február 16-dikán a vadfalvi kastélyban tartandó közgyűlést, annak rendje és módja szerint a járásban tudomásra hozzák.

Fenlaky átvette a kéziratokat, s csakugyan olvasatlanul terjesztette az alispán elé; ki azokat áttekintés nélkül aláírván, szétküldetni rendelte.

Lett ebből lótás-futás, fejtöres meg találgatás. Az egész megye izgalomba jött e szokatlan eseményre. Verseghy bizalmasb emberei eljöttek fölvilágosítást kérni.

Verseghy eleinte nem tudta miről van szó? Előkért egy köriratot, átolvasta s maga is hüledezett.

Kit tegyen felelőssé e kihágásért? ha lármát csap belőle, maga fölött tör pálczát, s el fogja ítélni az egész világ, mert olyat írt alá, mit el sem olvasott, s mások kormányozzák a megyét az ő neve alatt. Ez bizony rettenetes bolond dolog! . . . Nincs más hátra, mint jó képet vágni a gonosz játékhoz. Rajta hát, a botlásból csináljunk erényt.

— Nos igen — felelte a hozzá intézett kérdésekre — Vadfalván fogjuk a közgyűlést megtartani, nyomós okaim vannak rá.

Erre aztán minden közbirtokosság előértekezletet tartott.

A főispán roppant fölháborodással vette a hírt, s azonnal ellenrendeletet adott ki; melyben szintén február 16-dikára hívja össze a közgyűlést a megye székvárosába. Az alispán intézkedéseit forradalmi eljárásnak nyilvánította.

Ez meg az alispánt böszítette föl.

És most mérkőzni kezdtek, hogy ki a hatalmasabb a megyében?

A gyűlés napja elérkezett.

Vadfalvára csak úgy özönlött a sokaság. Főjegyző, tiszti ügyész is eljött, magokkal hozták a megye pecsétjét.

A főispán a megye székhelyén, tényezők hiánya miatt, nem tarthatott gyűlést. Vadfalván ellenben a legimposánsabb tanácskozás vette kezdetét.

A szónoklatok árja megindult, s lehetett olyanokat hallani, a miket — még két hét előtt — az illető poharak közt sem mert volna elmondani. Egyik a másikat tüzelte, s a magasztos határozatok hozatalában mindenik részes kívánt lenni.

Először is letették az önkénykedő főispánt, ki a megye bizalmát soh'sem bírta.

Másodszor: Visszahívják az országgyűlési követeket, mert az általános adó, s a jobbágyi földek fölszabadítása ellen állást foglaltak.

Harmadszor: Körirat küldetik az ország minden megyéjéhez, városához és kerületeihez, hogy szintén sürgessék a felelős magyar kormány és önálló hadsereg behozatalát.

És így tovább.

Természetesen, hogy az a megye, mely Vadfalván tartotta közgyűlését, mely a főispánnal késhegyig ellentétbe helyezkedett, csakis ily szellemű határozatokat hozhatott. Meg is termette gyümölcsét.

Verseghyhez egy hét alatt záporként özönlött a sok szerencsekívánat s üdvözlő levél. A megyét elnevezték «vezér vármegyé»-nek, őt magát meg a «nemzet csillagá»-nak.

De a királyi biztos sem késett, ki először is megsemmisítette a jegyzőkönyvet, a főbb tisztviselőket fölfüggeszté, s csak azután fogott hozzá a megye átalakításához. De csakis hozzáfogott, mert mielőtt belemerült volna, Pestről a márczius 15-diknek híre ide jutván, a királyi biztos úr jónak látta az egész vizsgálatot abban hagyni, s úgy szökött vissza, hogy meg a lefoglalt jegyzőkönyveket is itt feledte.

Megkezdődtek a mozgalmas idők.

Mindennap új események hírért hozták.

Megalakult az első magyar kormány.

Verseghy főispánná lön, s később midőn Pesten a nemzetgyűlés együtt ült, teljhatalmú kormánybiztossá lön.

Kálmán fölnevetett:

— Ebből ugyan nagy embert csináltam!

De most már kezdett alatta a föld égni. Erről, meg arról a pajtásáról olvasott, hogy ez itt, az ott, egyik így — másik úgy szerepel . . . és ő a tollat rágja. Minden nap készült el-menni, s minden nap maradt.

— Hol az eszem? — kiáltott föl — mikor az egész világ forrong, engem fogva tart egy bálvány, egy álombeli szerelem, egy nő, kit soha nem bírhatok. Kiverem a fejből . . . hm! az könnyű, de szívemből csak akkor, ha utolsót dobantott.

Döntő volt elhatározására a kastély személyzete közt el-terjedt azon hír, hogy Fenlaky eljegyezte Irént. A válság bekö-vetkezett, szellemvilága elfoszlott . . . most már mehet.

De úgy érezte, hogy mielőtt távozik, Irénnel egyszer szól-nia kell; ehhez van joga és bátorsága elég. Jogot ad az, mit ő számtalanszor kiolvasott Irén szemeiből; bátorságot az, hogy a főispán úr kegyeire épen úgy nem vágyik, mint a szerencsére, tovább is környezetéhez tartozhatni. És végre is, miért ne mondhatna «Isten hozzád»-ot annak, kinek életét men-tette meg.

Holmiját összecsomagolta, a koresmárossal, kinek jó lovai voltak, a fuvarbér iránt megalkudott, s azzal a kastély felé vette útját.

Ezt megelőzőleg föl kell említenem, hogy a kastélyban na-pokkal ezelőtt leskelődésen ért a méltóságos asszony egy szo-baleányt, s nem is késett őt saját kegyes kezeivel úgy arczúl legyinteni, hogy a kis ártatlan két napig fogfájásról panasz-kodott.

Senki se higye, hogy egy nevelt szobaleány ily sértést boszultatlan elviseljen. Annál következetesebben, de egyszer-s-mint óvatosabban folytatta a leskelődést.

Ma aztán sírva állított be Irénhez, mondván:

— Nem csak én, de mi mindnyájan halálosan sze-retjük a kisasszonyt. Kívánom, hogy boldog, nagyon boldog legyen.

— Köszönöm, jó leány.

— Tudom, hogy kegyeremmel játszom, de inkább elvesz-tem azt, mint engedjem, hogy a mi angyali kisasszonyunk szí-

vével játszanak. Csak annyit mondok: szerencséje függ tőle, ha ma délelőtt fél tizenkettőre a téli kertben megjelen, de vigyázva s észrevétlenül. A virágok közt sok rejtek hely van.

A szobaleány eltűnt.

Iréen elgondolkozott a szobaleány szavain. Nem volt kétsége, hogy ebben Kálmánnak része van. Mit akarhat? közlendője van? oly rejtélyesen beszélt ez a leány . . . veszély fenyegeti őt, vagy engem? honnan . . . merről . . . ki által? . . . «mit tevő legyek? illik-e elmennem? . . . miért ne, hányszor olvastam ott, miért ne tehetném ma? . . . az óra nagyon szokatlan . . . főfájásom volt, azt akartam elűzni. Majd meglátom mit teszek?»

Fél tizenkettőre a téli kert déli oldalán a méltóságos asszony lépett be, ugyan abban a pillanatban az ellenkező irányban Fenlaky jelent meg.

Egymás karjaiba siettek.

— Ah, Robertem! — sóhajtá a szép asszony, nem bírom elviselni a gondolatot, hogy Irén kezét megkérd.

— Mikor ez a legbiztosabb ürügy, hogy föltűnés nélkül közvetlen körödben maradhassak.

— Nem jó a tűzzel játszani, az a gyermek oly szép.

— De nem oly tündér, mint te. Esküszöm, hogy szívem a tied, örökre s osztatlanul a tied.

És a szerelmi ömlengések árja föltartóztatlanul folyt.

Ezalatt érkezett a kastélyba Kálmán. Végzete épen a leselkedő szobaleányt hozta útjába, kit megkért, hogy jelentse be a kisasszonynál.

— A kisasszony minden valószínűség szerint a téli kertben van.

— Köszönöm — mond Kálmán, és sietett a téli kert felé.

A szobaleány kárörömmel nevetett utána.

Tele elragadtatással s költői eszméktől dagadó kebellet közeledett Kálmán az édenhez, hol látni fogja még egyszer drága angyalát.

Benyitott és szoborrá vált.

A ki egy keleti rege gyönyöreinek hetetik egét álmodja, s arra ébred, hogy egy lőfegyver csöve van homlokának szegezve, nem érezhet oly meglepetést, mint érzett Kálmán, ki eszményét remélte itt találni, s meglátta Fenlaky karjai közt a méltóságos asszonyt.

Először is Verseghyné ugrott föl s indulattól reszkető hangon mondá:

— Micsoda vakmerő betolakodás ez?

E merész hang Fenlakyba is annyi bátorságot öntött, hogy szintén bátorzkodott fölugrani, s egy parancsoló mozdulattal az ajtóra mutatott.

— Bocsánat, méltóságos asszony, nem volt szándékom megzavarni, nekem csak ezzel a gyáva képmutatóval kell leszámolnom.

— Ah, ez szörnyűség! — kiáltott föl Verseghyné — majd teszek róla. Ezzel a virágok közt kisurrant.

— Igen, szörnyűség! — visszhangozta Fenlaky — majd teszünk róla, és szeretett volna kereket oldani.

Kálmán elállta útját, rádörögven:

— Egy tapodtat sem innen.

— Mit akar?

— Nyomorúlt! imát színlelve, akarsz csúszni az oltárhoz, hogy megrabold.

— Ezt az örült beszédet nem értem.

— Majd világosabban szólok. Oly arczátlan elvetemültség, mint az öné, megérdemli, hogy homlokon bélyegezzük.

— Uram! — válogassa meg szavait.

— Önnel szemben? bár találnék elég erős kifejezést, melyre az ily alávaló arcz még el tudna pirulni.

— Ez már nagyon sok!

— Na, ha sok, hát vessünk véget a dolognak. Ön eljegyezte Irént.

— Még nem.

— Úgy hát ne is merészelje.

— Ki tiltja?

— Ki? Önnek magaviselete, jellemtelensége. Ön el akarja öt jegyezni, hogy czíme legyen szeretőjével föltűnés nélkül úzni a viszonyt. Talán még elvenni is képes, csakhogy a bűnt szabadon üzhesse tovább is. Valóban, ily két romlott lélek méltó egymáshoz. Én ma elütazom, de ha önök továbbra is annak az angyalnak boldogtalanságára működnek, a pokol fenekéről is elő fogok teremni, hogy átkozott nyakukra hágjak.

E pillanatban a déli növények buja sűrűsége mögött súlyos zuhanás volt hallható.

Kálmán egyik, s Fenlaky másik oldalról rohant a hely színére. Irén aléltnan terült el a földön.

Mindketten lehajoltak, segélyt nyújtani.

Kálmán úgy lökte mellbe Fenlakyt, hogy ez hátra tántorodott.

— Ne érintsd gonosz kezeiddel rút bűneid áldozatát — rivalt Fenlakyra Kálmán, s karjaiba véve Irént, a pamlagra fektette. Talált öntözésre szánt vizet s azzal halántékait dörzsölgette.

Fenlaky egész megbutulva állt ott, nem merte Kálmánt egyedül hagyni Irénnel.

A vállalkozó asszonyka nem vesztegetett időt, hanem egyenesen rohant férjéhez.

— Meg vagyok szégyenítve — panaszkodott — le vagyok alázva, te a hatalmas, ezt nem tűrheted. A téli kertben valék, Fenlaky jött s megkérte Irén kezét.

— Ah!

— És mi történik? midőn javában beszélgetünk a módokról, miként tudassuk veled és Irénnel, egyszerre berohan Borkúthy, ki Irénbe szerelmes.

— A semmiházi koldus, hova merte emelni szemeit?

— Ő még többet is mert, engem érzékenyen megsértett s Fenlakyt veszélyesen fenyegette.

— Oh a nyomorúlt!

— Kérem — folytatá a nő — követelem, hogy ez az örült azonnal pusztuljon még e környékről is.

— Pusztulni fog. De hol találom?

— Bizonyára még a téli kertben.

Verseghy roppant izgatottan rohant a téli kertbe.

Irén azalatt kezdett magához térni; igéző szemeit fölvetette. Ah! mennyi elismerés, gyöngédség és szerelem tükrözött azokban, midőn Kálmán szemeivel találkozott.

Egy perczig némán élvezték e boldogságot.

— Hol az a silány kölyök? — hangzott a bejáratnál.

— Itt, itt! — kiáltá Fenlaky.

A következő pillanatban már ott állt Verseghy főispán úr, villámló szemekkel, rángatódzó idegekkel, s a fölindulástól rekedtté vált hangon rikácsolta:

— Hálátlan vadállat! pusztulj e környékről rögtön, mert ha két óra múlva még mutatkozol a határban, megköztetlek.

— Atyám! atyám! — esengett Irén — az ég irgalmáért, ő nem ily bánásmódot érdemel tőlünk.

— Igazad van, megérdemelné, hogy kikorbácsoltassam.

Kálmán összeresztette, kezeit ökölre szorította, s elkékült ajkait fogai közé szívtá. Darabig némán, de villogó szemekkel nézett a főispán úrra. Végre megszólalt:

— E viselet után megérdemli, hogy hallgassak. — Egy szívmetesző pillantást váltott Irénnel s elrohant.

Rögtön kocsira ült, elhajtattott, s az első állomásról két nagy szarvat küldött emlékül a főispán úrnak, azután Pestig meg sem pihent.

A mozgalmas világ, melyet itt talált, megvérzett szívét s lesújtott lelkét új életre villanyozta.

Sietett a *Pilwax*-kávéházba, régi ismerőseit s jópajtasait látni, s talált ott öreg urakat, komoly férfiakat, s törődött szolgálkat. Hova lett a fiatalság, a jurátusok? A színházban lesznek. Itt meglepte az, hogy a páholyokból sürgönyöket olvastak föl, s Egressy Gábor a színpadon a szerb lázadók színhelyéről közölt híreket; de a kikkel találkozni akart, innen is hiányoztak. Elnyelte őket a föld?! . . . Végre a *Komló*ba ment, itt szoktak vigadni. Csupa ismeretlen arcz, sok vörös zsinóros barna öltöny.

A mint így csodálkozva körülnéz, lát egy barna attilás ifjút fölemelkedni, ki oda kiáltott rá:

— Te vagy az utolsó jurátus. Hol késtél? a többi már mind honvéd.

Kálmán elszégyelte magát. Másnap már ő is honvéd volt.

Három negyedévet ugorjunk át. Rövid idő, de e három negyedév több század eseményeit foglalja magában, s a történelmet néhány vaskos kötettel gazdagította.

Távol van tőlem a merész gondolat, hogy e nagy idők s világra szóló események történetéből e szűk téren csak kis rajzokat is akarnék nyújtani, hisz ahhoz Horace Vernet ecsete kellene, és nem ily gyöngé toll.

Ott veszem föl tehát a megszakított fonalat, mikor Kálmán a szolnoki, issaszegi, bicskei és nagysarlói csatákban szerzett érdemei nyomán, mint huszár-alezredes a másod- és harmadrendű éremmel a mellén tűnik föl.

Épen lóra akart ülni, hogy egy rég kiküldött kémszemle után nézzen, mikor az őrző egy ifjút, mint elfogott kémet bekísért.

Kálmán maga elé vezeteté, s alig bírta megtartani komolyságát, mikor abban Versegly egyik írnoát fölismerte, ki nyomban igazolta is magát, hogy igaz járatban van, mert az ellenséges előrsökön átszökvén, magyar sereget keresett; hisz honvéd most minden jóra való magyar fiú.

Mindjárt magán ügyekről kezdtek beszélgetni. Az írnoak elmondta, hogy a Versegly-ház fölbomlott. Fenlaky a Svájczba szökött, nem egyedül . . .

— Hogyan? — kiáltott Kálmán — Irén? . . .

— Dehogy — világosította föl az írnoak — a méltóságos asszony kísérte el. Szegény Irén kisasszony mindég bús volt, és sokat sírt.

— Tehát mégis szerette azt a gyáva sihedert.

— Soh'sem szerette biz az, legalább a körülmények azt igazolták, s az egész háznép is azt suttogetta, hogy ön után búsulja agyon magát.

Kálmán, mintha törszúrást érzett volna szívében, öszszerezett, aztán lassan elfordulva, szemében egy könnycseppet morzsolt szét. Rövid szünet után kérdé:

— Hát a dolyfös főispán.

— Meg van törve; elfogták s Aradvárában ül.

— Beszéljünk másról — szólt az alezredes — ön az ellenség táborából jött.

— Egyenesen.

— Minő erővel állunk szemben?

— Egy erős dandárral.

— Mit hallott, látott vagy észlelt ott?

— A környékből tömérdek szekér van a parancsnoki szállásra rendelve, a gyalogság számára. Este tíz óra után a dandár két harmada megindul, s nagy kerülő úton az önök háta mögé érkeznek. Hajnalban gróf W** parancsnok arcban színleg megtámadja a magyarokat, s az első lövésekre, melyek inkább jeladások, mint az ütközet előhírnökei, a valódi erő hátulról intézi a rohamot.

— Elég! Ön vendégem marad, de őrizet alatt, s ha igazat beszélt, jutalma nem fog késni, ha pedig tévútra vezetett, áru-lóként lakol.

Szép csöndben össze vonta az egész lovasságot, fél üteg ágyút vón magához, a hátra hagyott gyalogságra nézve is meg-

tette a kellő intézkedést, s a szép holdvilágos éjtszakán megindult az osztrák csapat ellen.

A községet, hol gróf W** tábornok főhadi szállása volt, miután a sereg legnagyobb része onnan kivonult, rövid küzdelem után elfoglalta, s magát gróf W** tábornokot elfogta.

A hold ragyogó fényénél — a csatározás alatt elszort csapat összegyülekezett, s Kálmán gyönyörrel szemlélte jókedvű vitézeit. Epen azon tűnődött, hogy melyik nyomon kövesse az ellenséget, nehogy valamikép eltévedszze; ügyes vezetőre volna szüksége, de hol vegye? E pillanatban összerezzen alatta a ló s kapálódik; egy nő erős kézzel ragadta meg zabláját.

— Atyámat, az ég irgalmáért! atyámat mentse ki — hangzott a nő ajkáról.

— Honnan? — kérte Kálmán.

— A község börtönéből. Rimáncodtam a parancsnoknál, de ő azzal fenyegetett, hogy reggel föbe löveti.

— A parancsnok jószerencséről beszéljen, ha az ítéletet nem rajta hajtjuk végre. Ő foglyom.

— Vason hurezoltatá ide atyámat, zokogott a nő, mert mint bíró marhát s élelmi szereket szállíttatott a magyar seregnek.

— Honnan?

— Rétkertről.

— Káti! te vagy? — kiáltott föl Kálmán, s leugrott lováról.

— Jézus Mária! honnan ismer?

— Az oroszánt körmeiről. Nézz meg jól, homlokomon viselem nyomait.

— Lelkemre! nem akartam, de mikor oly csintalan volt. Kérem, bocsásson meg.

— Megbocsátottam már — nevetett Kálmán, a kantárt legényének odadobva, folytatá — most vezess atyádhoz — mire Kátival távozott.

Szelig megvasalva a puszta földön hevert. A belépő huszártisztet meglátva, fölkiáltott:

— Győztünk! hallottam a csatazajt, s imádkoztam e győzelemért. Ha véresre törte a vas kezeimet, nem szenvedtem semmit, mert eldöntöttük az osztrákot; ha elvesztettem vagyonom felét, nem vesztettem semmit, mert győztünk!

— És győzni fogunk — tette hozzá Kálmán.

Egy suhancz, kit eddig észre sem vett a huszártiszt, fölsegítette az öreg Szeliget.

— Ez Hans? — kérdezte Kálmán.

— Hans? — felelt sértődve az öreg sváb — nem uram, ő ott van, a hol most lenni illik, ő honvéd. Ez itt vöm, Gottlieb. Kálmán Kátira tekintett, ki szemefehéreig elpirúlt.

— Nem tesz semmit — nevetett Kálmán — én azért követelem az elmaradt búcsucsókot; adósom vagy vele.

Káti szégyenkedve visszahúzódott.

— Hol az eszed, Káti? — szólt a férj — tartsd szerencsédnek, részemről mindég büszke leszek rá.

Ilyesmit akár huszár, akár jurátus, nem mondat magának kétszer, villámként termett a menyecskenél s úgy megölelte, hogy annak még a csontja is ropogott.

— Hát az öreg tekintetes úr mit csinál? — kérte Szelig.

— Debreczenben törvényeket — felelt Kálmán, s kardjára ütve tevé hozzá — én meg szentesítem azokat.

— Az Isten segítse.

— Éljetek boldogul — mond Kálmán — sietnem kell, hogy nyomukat találjam azoknak, a kiket üldözni akarok. Ezzel elrohant

— Jaj beh gyöngyhuszár az Istenadta! — sóhajtott Káti, kár volna érte.

— Talán bizony még egy csókot adnál neki, enyelgett Gottlieb.

— Hát nem te parancsoltad?

— Igen, de nem ám azt, hogy sóhajtozz is utána.

— Hisz az úgy is hiábavaló — sopánkodott Káti.

— Szerencsére! — jegyezte meg a férj. — De nini! én jó szolgálatot is tehetek. Ti haza kocsiztok egy lóval, a másikkra rávetem magam, végzek valamit, aztán majd csak hazavergődöm. Na asszony! nekem is egy csókot, félig-meddig huszárnak csapok föl.

— Jaj te aranyos férj! mindjárt meghalok érted, annyira szeretlek.

— Nem szabad késnem — szólt Gottlieb, kifogta a kocsiból a nyergest, kötőféket hurkolt a ló szájába, ráült és elvágatott.

Kálmán épen indulóra fuvatott, a mint Gottlieb mellette teremve szólt:

— Nagyságos uram! Láttam, merre mentek, ismerem az útat, minden dűlöt s akadályokat, ha megengedi, vezetőjük leszek.

— Ember vagy, fiam! megérdemled Kátit. Tehát Isten nevében.

«Előre, indulj!»

És gyorsított menetben haladtak.

Ilyen svábjaink vannak nekünk, világraszóló schulverein! s ezeket összekoldúlt filléreitekkel el nem vásárolhatjátok tőlünk, mert szeretik ezt a hazát, mely nekik jólétet, jogegyenlőséget és szabadságot biztosít. A magatok háza előtt seperjetelek nagyképű szédelgők, otthon mentsétek meg testvéreiteket az éhhaláltól, s enyhítsetek nyomorán azon millióknak, kiket az ínség kivándorlásra késztet. Hagyjatok ti békét ennek a becsületes, munkás és jólétnek örvendő svábjainknak, jobban szeretik ezek hazájukat, Magyarországot, mint ti azt csak fölfogni is bírnátok. Ámításaitok s rágalmaitokkal itt csak kalandorokat s birkákat foghattok, azokat pedig szívesen odaadjuk.

Hajnalhasadtakor az osztrákok csakugyan a hátrahagyott magyar gyalogság háta mögé kerültek, s várták a szemben támadó sereg jelt adó ágyúzásait . . . Borzasztó volt a meglepetés, midőn az ágyúk egyszerre mögöttük dördültek meg. Erre a honvédegyalogság hirtelen arc- és szárny-változtatással szemben állt velök, s néhány ágyúlövés után szúrónyszegezve támadta meg, míg hátulról a lovasság intézett ellenök rohamot.

Kétségbeesett harc folyt.

Félóra múlva a fényes dandár meg volt semmisítve.

Kálmán egyet gondolt, s hadi követet küldött az aradi várba, hogy a fogságba ejtett W** tábornokot Versegly kormánybiztossal kész kicserélni.

Nem sokáig folyt az alkudozás, az osztrákok örömmel odaadták a buta kormánybiztost a jeles katonáért.

Versegly szabad lön, s azonnal sietett nővééréhez, a hol leánya volt.

Kálmán látogatásukra ment.

Iren néma merengésben ült nyitott könyve előtt; az olvasás, vagy gondolatai hatották meg annyira, hogy könnyeznie kellett? Ki a szemekből olvasni tud, eltalálhatja, hogy nem képzetet, ábránd vagy egy könyvbe lefektetett eszmék idézték elő e drága gyöngyecspeket.

Észre sem vette, hogy atyja közeledik.

Verseghy leányához lépve, kezét annak égő homlokára tette s szólt:

— Megint sírtál, könnyeid fokozzák fájdalmimat, ne okozz nekem több bánatot, úgy is, mióta az a kígyó megmárt, lelkem oly beteg.

— Felejtsd a hitszegőt.

— Miért nem tudsz te feledni?

— Én felejthetném őt, ki még boszújában is oly nemes. Te földig aláztad, s ő fogságból szabadított ki.

— Ha tudnád, hogy az, kit imádtam, mennyire ingerelt ellene, mily alávaló vádakkal halmozta, s mint segítette ebben szövetségese, Fenlaky.

— Mert útkövekben volt, s félték a leálcázástól.

— Földülták életemet! Már ha mindent vesztettem a hűtlen nőben, miért kellett fájdalmamat tetézni azzal, hogy téged is boldogtalanná tettelek? Csak ezt helyrehozhatnám, aztán megvonulnék magányomba, hol az utolsó állomást találnám halálom előtt.

— Követlek a magányba — sóhajtá Irén — követlek a halálba, hisz nekem az élet többé nem ígér örömeket.

— Szegény gyermekem! haloványságod, könnyeid, levertséged mind megannyi vád öszülő fejemre.

E pillanatban kard zördült meg az ajtóban.

Mindketten oda pillantottak. Délezeg huszártiszt lépett be.

Verseghy örömkialtásba tört ki.

Irén atyja keblére borúlt s hangosan zokogott.

Kálmán, mert ő volt a tiszt, habozva helyben állt.

— Tudod, mi ez? — szólt Verseghy Kálmánhoz, s leánya fejét kezeivel gyöngéden kebléhez ölelte.

— Ha merném hinni — szólt Kálmán akadozva . . . ha szemeim nem csalnak . . . ha ez nem képzelet . . .

— Úgy azt jelenti — vágott bele az öreg úr — hogy Irén csak veled s általad lehet boldog.

— Igaz ez? — tört ki Kálmán, s hirtelen Irénnél temett. — Irén! egyetlen üdvezítő szót.

Irén reszketve nyújtott kezét, s alig hallható hangon rebegte:

— Istenem! csak hogy láthatom.

Verseggy mellől leányát — mint igazi virágot — Kálmán mellére hártotta e szókkal:

— Ezután itt a te helyed.

— Atyám!

— Uram!

— Jól van, jól! — mond Verseggy, szemeit törölgetve — tudom mit akartok mondani, sok vígjáték végén hallottam már. Aztán Kálmánhoz fordulva, régi derűtségével fölkiáltott: — Villámadta jurátusai! mindég vakmerők, és győznek.

— Nincs többé jurátus — nevetett Kálmán — én voltam az utolsó.

— Kár! — jegyezte meg Verseggy — kitépték a nemzet kertjéből a leghazaibb virágot. Na de derék honvédekre még is csak nagyobb szükség volt.

DEGRÉ ALAJOS.

DIADAL.

Haragod villámával megtördelted
Életem büszke fáját, oh Uram!
Erőm, reményim, üdvöm : csak szilánkok
Akaratod sötét forgóiban.

Magamra hagytál ; gyászba borítottad
Szívemet, mint vihar az óceánt ;
Lelkem cél nélkül tévelyeg az árnyban
S bukdácsol leszerelt hajó gyanánt.

Nagyon szerettem és te nem akartad,
Hogy boldogságom állandó legyen :
Földültad örömeim szép világát,
Sivataggá taroltad édenem.

Tudom, hogy csak hívságos lárma volna
Ha veled, Uram, pörbe szállanék ;
Romok és sirhalmok között borongva
Tudom : tied a kezdet és a vég.

De bár hatalmas kéz ütötte rajtam
A sebet, mely örökre fájni fog :
Gyászolni, sírni *úgy* mint annyi más szív
S megalázkodni gyáván — nem tudok.

Csak tetszelegjen gyásza borujával
 S könnyével a hivalkodó világ :
 Te égj, lobogj, fiatal vérem árja
 S fájdalomad csapdosson fel mint a láng.

Részvétre, szánalomra nincs szükségem !
 Megannyi morzsák ! Szedegesse más !
 Neked, szivem, e mély bú, mely körülzsong :
 Teremtés, költészet, föltámadás !

Avagy ki tilthat, ki gátolhat engem,
 Hogy — révedezve sírhalmod felett —
 Szebbnek ne lássalak, oh nőm, világom !
 S most még forróbban ne szeresselek ?

Élőt szeretni — szerelem-e vajjon ?
 Vágyam utánad : bizton az, tudom.
 A mit birunk, félig már elvesztettük —
 Soha, kit álmunk glóriába von !

Sugárban, árnyban nem lengsz-e körültem ?
 Halk éjen nem hallom-e hangjaid ?
 Nem vagy-e most is szívem dobogása
 S előttem nem alakod rajza ing ?

Van-é az ütköző lét bús harezában
 Porló sziveden kívül menhelyem ?
 Szárnyam, mely fölemeljen a magasba —
 Ha nem te, drágám, jóm, egyetlenem ?!

Emléked bűvös, égi jelenése
 Úgy leng fölöttem mint az ideál . . .
 El, el szememből gyarló, földi könnyek !
 Itt ujjászületés van, nem halál.

Oh hadd rajongjam körül lényed árnyát,
Csókkal, virággal hadd borítsalak!
Nyaram rózsáit hadd hintsem sirodra,
Ki életemnek leghűbb álma vagy!

Hadd törjek hozzád lobogó lelkeimmel,
E zengő gyászszal, a mely istenit
És homlokodon koszorúba fonja
A végtelen ég minden fényeit!

Hitemnek napnál égőbb melegével
Hadd öleljem át tiszta szellemed
S dalaim hymnuszával hadd hirdessem
Diadalodat a — halál felett!

ENDRÖDI SÁNDOR.

HOLD NYUGTA.

Csöndes, magános éjtszakán
Ezüstös fényü réten és habon
Hűs szellő leng keresztül.
A messzeség homálya
Habok nyugalmas árja,
Halmok meg házak, lomb meg cserje közt.
Ezernyi csábos tüneményt
És csalfa képet füst élénk.
A menny határát éri most a hold,
Aztán a hegy mögött pihenni lép be
A tengerárnak végtelen ölébe.
Szinét veszíti a világ;
Az árnyak tűnnek, hogy a szirt, a völgyesség
Egyforma gyászruhájok öltsek,
S világtalan marad az éjtszaka.

S látván, hogy végsugarit szórja
 A fény, mely mostanig vezérelé :
 A fuvaros, ki mén hazafelé,
 Egy-egy bús dalt zeng búcsuzóra.
 Így oszlik el és hagyja itt
 Az ember élte napjait
 Az ifjuság. Az édes tévelyek
 Csalóka árnya mind enyész,
 S a mely a föld fiának gyámola,
 A szép reménység szinte vész.
 És ráborúl a fénye-hagyta létre
 Az éjtszaka sötétje,
 A melybe hasztalan mélyeszi el
 A megzavart utas tekintetét :
 Célját s miértjét már föl nem fedi
 Utjának, mely még hátra ideleonn :
 Már, ő a földre nézve idegen,
 Miként a föld is idegen neki.

Az égben azt hívek, fölötte vídám
 És boldog lenne éltünk folyta itt,
 Hahogy az ifjuság, mely jót ha ad is,
 De egy javának száz keserv az ára,
 Eltartana az ember holtaig.
 Nagyon szelidnek tetszett az ítélet,
 A mely halállal sujtja mind, kik élnek,
 Ha éltök fele-részin által
 Nincs annyi szenvedésök,
 A mely fölér ezer halállal.
 Mert meglelék az odafönn valók
 — Halhatatlanokhoz mily méltó találmány —
 Minden bajok lebúsabbját: az aggkort,
 Hol ép a vágy, de nincs erő — s remény,
 Hol az örömnök elapadt a kútja,
 Hol nő a baj, de nem nyil' jönak útja.

Ti rétek, partszegélyek :
 Ha tűnt is az a fény, mely nyugaton
 Ezüsttel vont a fátylát az éjnek :
 Ti nem maradtok özvegyen.

Kelet felől majd nemsokára
Ismét dereng a szem határa
S majd kél a hajnal-szürkület.
S nyomába jó a nap
S hatalmas lángival köszönt,
S bocsát aranyló fényözönt
A levegőbe és reátok.
De ah ! az életet,
Ha már az ifjukornak vége lett,
Nem éri uj sugára virradatnak.
Özvegy marad, s az éj határaul
Mely létünk férfi- s aggkorára hull :
Az istenek — sirgödröt adnak.

LEOPARDI *után, olaszból*

RADÓ ANTAL.

VALUTÁNK SZABÁLYOZÁSA.

Minden elméleti fejtegetés mellőzésével, azon kérdések vitatására szorítkozom, melyek egyenesen a valutaszabályozás gyakorlati keresztülvitelét érintik. De még a tisztán gyakorlati kérdések köréből is kizárom azokat, melyek — bár a valuta-szabályozással szoros kapcsolatban vannak — nem képezik részét az ügy úgynevezett érempolitikai oldalának, hanem a valutaszabályozás céljaira fölveendő nagy kölcsön előkészítésére vonatkoznak. Ilyen az a kérdés, vajon e kölcsön közös legyen-e vagy pedig a monarchia két fele részéről külön-külön bocsáttassék-e ki. Azon kérdésre nézve, hogy az osztrák sóbánya-jegyek helyett forgalomban levő államjegyek miképp fedezendők, hogy továbbá az osztrák-magyar banknak úgynevezett 80 milliós követelése milyen arányban és mily módon törlesztendő a két állam részéről és végül a 312 millió államjegy beváltása miképp eszközrendő, mindezekre nézve korábbi törvények intézkednek. Fönmarad tehát tulajdonképp csak azon kérdés, melyik legyen szabályozott valutánk fémrendszere és milyen legyen annak viszonya az idegen kulturállamok pénzrendszereihez. Ez azon kérdés, melynek helyes megoldásában az egész monarchia közgazdasága egyenlően érdekelve van és melyben a két állam fiscalis érdekei semmiféle ellentétben nincsenek.

A «valutaszabályozás» kifejezés újabb keletű; addig mindig csak a «valuta helyreállításáról» volt szó és ez alatt azon, nálunk különben jó régóta ismeretlen állapot helyreállítását értették, melyben a forgalomban levő papirpénz-jegyek kívánatra ércpénzre, ezüstre, voltak felválthatók. Az ezüst-

piaczon a hetvenes évek eleje óta beállott fordulatnak, a kizárólagos aranyforgalom iránti rajongásnak az eredménye, hogy a valutát nálunk ma már nem lehet egyszerűen helyreállítani, hanem azt alapjából reformálni kell. Mert akár azoknak van igazuk, kik a német pénzrendszer-reformot okolják az ezüstár hanyatlásával, akár a német reformatorok cselekedtek helyesen, hogy az ezüstár állandóságában nem bízva, fölmondták az ezüstnek a szolgálatot — tény az, hogy a hogy a viszonyok ma fönnállanak, egy európai állam sem bírhat annyi bátorsággal, hogy szembe szállva egy hatalmas áramlattal, ragaszkodjék azon fémhez, mint pénzrendszerének egyedüli alapjához, mely közgazdasági helyzetét, forgalmát, értékalakulásait a legnagyobb változásoknak, veszteségeket előidéző ingadozásoknak kitehetné.

Ebben a tekintetben ma úgyszólván véleményeltérés nem is létezik és ezért arról, hogy forgalomban levő papírpénzjegyeinket ezüsttel váltassuk be, sehol szó nincs.

De megszűnik a vélemények ez egybehangzása, mihelyt tovább megyünk és azt kérdezzük, ha az ezüst többé be nem válik, mi pótolja annak a helyét. És itt azután szemben áll két nagy párt, melyek mindegyike egyaránt jóhiszemben és egyaránt nagy szenvedélylyel küzd: az aranyvaluta és a kettős valuta pártja. Én azt hiszem, az aranypárté az az érdem, hogy legelőször vitték be küzdelmükbe a dogmát, bár Suess tanárnak azon érvelése, hogy miután tudományos kutatásai szerint az aranybányák nemsokára, néhány évszázad múlva, teljesen ki fognak merülni, az arany még sokkal megbízhatóbb alapja a pénzrendszereknek mint az ezüst, eléggé doktrinárius. De ezt nem tekintve, és talán még az idealista Cernuschit kivéve, az ezüstpártbeliek mindig törekedtek a gyakorlat terén maradni és érveiket a mindennapi élet tanúságaiból és viszonyaiból meríteni, holott ellenfeleik mintegy természeti és kulturális törvénynek állították oda, hogy a művelődés előrehaladtával az ezüst háttérbe szorul az arany mellett. Az aranyvaluta híveinek helyzete különben elég kedvező volt; az általános áramlat Európában az ezüst kiszorítását valószínűvé tette és az agitáció ezen a téren talán határozottabb sikerekre is vezet, ha be nem áll az, a mi tulajdonkép ezen áramlat természetes és kikerülhetetlen következménye, tudni illik az ezüst árának olymértvű hanyatlása, hogy Bismarck kényszerítve látja magát,

nyilvános ülésben (1879 június 19-én)*) a felelősséget a további ezüst-elárusításokból eredő óriási veszteségekért magáról elhárítani és az elárusítások teljes megszüntetését indítványozni. Így nem saját erejéből, hanem az események segítségével folytán aratták a kettős valuta hívei azon győzelmet, mely ugyan époly kevéssé győzelem volt az egyik pártra, mint vereség a másira nézve, de mely mégis nagy jelentőséggel bírt annyiban, a mennyiben időt engedett az ellentétek kiegyenlítésére, kölcsönös közeledésre. Azóta elmúlt egy évtized, de se az ellentétek nem szüntek meg, se azon bajok, melyeken mind a két párt segíteni iparkodott. Az ezüst ára a legnagyobb ingadozásokon ment keresztül és ma ismét ott áll, a hol állott körülbelül négy év előtt; a nemzetközi bimetalismus létesítésére irányuló törekvések pedig, daczára az ismételten megújított kísérleteknek, megannyiszor meghiusultak.

Ezek az események igen kevéssé érintettek bennünket addig, míg — az ezüst-pénzveretések megszüntetése folytán minden összeköttetés a külföld érczpenz-piaczaival fel lévén függesztve — papirpénzforgalmunk föléje helyezett bennünket e tusáknak. De most, hogy érczpenzforgalmat készülünk a magunk számára is biztosítani, kénytelenek vagyunk állást foglalni és a különböző rendszerek esélyeit és kilátásait mérlegelni.

Nálunk a közvélemény, néhány közgazdasági író által, meglehetősen az aranyvaluta mellett van befolyásolva. E közgazdasági írók úgy állítják oda a dolgot, hogy másról mint az aranyvalutáról nálunk szó sem lehet, részint — ezek a dogmatikusok — mert művelt nemzet vagyunk, részint — ezek az opportunisták — mert a nemzetközi bimetallistikus egyezmény még eddig nem bírt létrejönni, ha pedig létrejön, még mindig csatlakozhatunk hozzá az aranyvaluta alapján is. Az ellenfelek aggodalmait, hogy nem bírjuk megkapni azt a sok aranyat, a melyre ilyen nagy birodalom pénzforgalmának szük-

---

*) « . . . weil ich für die Fortsetzung, ja für die Vergrößerung der Verluste, welche wir gegenwärtig bei dem fortwährenden Sinken des Silberpreises bis auf 47, während 61 der normale Werth sein würde, erlitten — die Verantwortlichkeit für meine Person nicht mehr tragen will». A német birodalmi gyűlés hivatalos gyorsírói naplója, 1879. ülészak 1712. old., Bismarck beszédjéből.

sége van, statisztikai számcsoportok alá temetik el, kimutatván azt, hogy mennyi volt az aranytermelés 1492 óta és mennyi lesz az még ezután, utalva Olaszországra és a Baring-czég ügyes manipulációjára, melynek segítségével észrevétlenül és alig érezhetően merítették az aranyat az európai és amerikai bankok pinczéiből és reámutatva végre arra, hogy a nagy bankok aranykészlete hogy gyarapodott az utolsó években is. Aranyban tehát nem lesz hiány!

Azt magam is hiszem. Arany mindenesetre tovább lesz, mint kőszén, mert emezt porrá égetik, azt pedig gyűjtik és körülhányolják; és azért, ha még nem érkezett el az ideje annak, hogy a kőszén fogyasztását korlátozzuk, még sokkal kevésbé időszzerű aggódni az arany szűke miatt. De igen is aggódhatunk azon felfordulás miatt, mely esetleg beállhatna, ha az aranyért való rajongás újabb lökést adna az ezüstnek, azt esetleg végkép megfosztaná azon szereptől, melyet évezredek óta vitt és így több ezer millióra menő vagyonkészletet oly újabb elértéktelenedésnek tenne ki, melyhez hasonlót az emberiség még nem tapasztalt. És abban, azt hiszem, nincs semmi túlzás, ha az osztrák-magyar monarchia elhatározásának ebben a kérdésben nagy befolyást tulajdonítunk. Mert ma úgy állanak a dolgok, hogy az amerikai Egyesült-Államok, a latin unio tagjai, a Németbirodalom mind függőben tartják végleges elhatározásukat, várnak; várnak vagy valamely előre nem látható eseményt, vagy egyik, vagy másik állam részéről valamely döntő lépést vagy a nemzetközi bimetallismus kérdésében valami fordulatot. Több mint tíz év óta várnak, hasztalanul ugyan, de az ideiglenességnek meg van az az előnye, hogy legalább meghagyja a reményt. Mi lehetne azonban annak a hatása, ha monarchiánk, szemben a többi államok e határozatlanságával, ily kifejezetten színt vallana? Nem hajtaná ez a vizet az aranypártbeliek malmára a többi államokban is és nem kellene-e esetleg attól tartani, hogy monarchiánk lépése lenne az a csepp, mely még hiányzott, hogy a csordultig megtelt tartály kiáradjon, hogy az ingadozókat végelhatározásra bírja — és pedig elhatározásra az ezüst végleges detronizálása értelmében?

Hogy ez mit jelent, azt nem tudjuk még, mert a múlt nekünk erre példát még nem szolgáltatott; azt a csekély ízeltöt, az ezüstár-hanyatlást 62-ről 42-re, eléggé megsínlik

azok, kiket érdekel. De körülbelül elképzelhetjük, hogy az ezüstnek további csökkenése 30—40%-kal mennyire sujthatná a világ gazdasági helyzetét és hogy az ezüstnek a pénzforgalomban való szereplésének teljes megszűnése másfelől milyen visszahatással lehetne az arany értékére, melynek — miután mennyisége csak évszázadok mulva szaporodhatna fel annyira, hogy az ezüstpénz hiányát pótolja — óriási mértékben emelkednie kellene. Ez egyszerre két irányban bekövetkező hatás lehetetlen, hogy legalább is ellen ne súlyozza mind azon előnyöket, melyeket az arany barátjai az arany kizárólagos használatából remélnek. Szándékosan szólok az arany «kizárólagos» használatáról, mert a végtelben ez volna az eredmény, minthogy az ezüstnek nagy súlyához arányítva annyira gáncsolt csekély értéke még csekélyebbé válván, természetes, hogy pénzül még kevésbbé volna használható.

Ha tehát képzelhető oly fémrendszer, melynek elfogadása által valutánk számára kielégítő, egészséges alapot biztosítunk, a nélkül, hogy eljárásunk által az ezüst helyzetét súlyosbítanók (a miért, hogy a felelősséget magunkra vállaljuk, semmi okunk nincs, ha bátorságunk volna is) — akkor azt hiszem, a józanság, mely nem nyargal vesszőparipákon, e mellett szól. E fémrendszer a kettős valuta, a viszonyok által indokolt módosításokkal.

A nemzetközi bimetallismus nem merő légvár. Tagadhatatlanul van alapja azon okoskodásnak, hogy ha Európa összes államai az ezüstöt az aranyhoz viszonyított bizonyos állandó arányban pénzverésre elfogadnák, az ezüst ára — ha csak valami forradalom be nem áll az ezüst termelési viszonyaiban — azon aráynak megfelelő magasságban fenttartható volna. De ép oly természetes az is, hogy ilyen egyezmény még eddig létre nem jött és még igen sokáig létrejönni nem fog, még ha meg is szűnik a politikai helyzet azon feszültsége, mely az utolsó két évtizedben eo ipso lehetlenné tette az ilyen egyezmény létrejöttét. Tudniillik igen nagy akadálya ez egyezménynek az a körülmény, hogy a legnagyobb államok nagy ezüstkészletei az 1 : 15^{1/2}-hez való értékarányban verettek és hogy ez államok, ha az egyezményt létesítik, ez értékarányt akarják alapul vétetni. Ez annyit jelent, mint az ezüst értékének egy tollhúzással visszahelyezését azon pontra, melyen 20 év előtt állott, vagyis hirtelen fölemelését majdnem 50%-kal (42—43-ról

61-re), a mi sok tekintetben ép oly visszás lehetne, mint volt maga a gyors elértéktelenedés. Nézetem szerint sokkal helyesebb lett volna, az egyezmény céljául nem azt tűzni ki eleve, hogy az ezüst értéke a régi pontra visszahelyeztessék, hanem egyelőre azt, hogy a további elértéktelenedésnek gát vettessék, föntartva a jövőnek, hogy az ezüst ára ismét fokozatosan föl-emeltessék.

De ha Franciaországnak és a Németbirodalomnak óriási ezüstkészletökre való tekintettel nagy érdekek van abban, hogy az ezüst ára minél előbb a régi pontra emelkedjék, ez az érdek nálunk kevésbé nagy vagyis inkább kevésbé sürgős és nem akadályozza azt, hogy elfogadjuk a mai állapotot fémrendszerünk alapjául, azon föntartással, hogy ha az események folyamán (talán némileg a mi eljárásunk következtében is) az ezüst ára emelkednék, mi ez áremelkedéshez valuta-rendszerünkben is alkalmazkodhassunk. Szóval alapítsuk kettős valutarendszerünket a mai értékviszonyra, (43 d. mellett 1 : 22) azon rendelkezési szabadsággal, hogy e viszonyt az ezüstár javulásához képest 1 : 20, 1 : 18 és talán valamikor 1 : 15¹/₂-re is változtathassuk.

Mielőtt e rendszer életbeléptetésének részleteivel foglalkoznánk, szükséges lesz előbb azon viszonyról szólni, melyben új pénzrendszerünk a létező külföldiekhez álljon és azon pénzegységről, mely új rendszerünk alapját képezze.

Ez utóbbinak, a pénzegységnek, megállapításánál két út áll előttünk: vagy megtartjuk eddigi pénzegységünket vagy pedig választunk oly új egységet, melylyel valamely fennálló pénzrendszerhez csatlakozunk. Az utóbbi módozatnak, épügy mint a német pénzreform alkalmával Németországon, nálunk is ismételten akadtak szószólói és hol a frank-, hol a márka-rendszer bevezetését hozták javaslatba. Nézetem szerint azonban azon eszményi előnyök, melyeket ezen eljárás pártolói belőle a nemzetközi pénzforgalomra nézve várnak, ha megvalósulnának is, és csak ezen az úton volnának megvalósíthatók, nem volnának képesek ellensúlyozni azokat a hátrányokat, melyek a pénzrendszer ilyen közösségből egyik vagy másik félre háramolnának, melyek a német kormány elhatározására is döntő befolyással voltak már, de melyek a nemzetközi pénzrendszerek viszonyaiban az ezüst elértéktelenedése folytán időközben beállott változások miatt most még sokkal érezhetőbb-

bek volnának. A latin pénzegyesület legjobb példa azon vizsgálásokra, melyekkel a pénzverés és pénzrendszer tekintetében való rendelkezési szabadság hiánya egy államra nézve járhat és mi magunk is tapasztalhattuk volna az ilyen közönség káros voltát, ha valamilyen egyezmény megkötötte volna kezünket akkor, midőn 1879-ben az ezüstveretést megszüntetni, illetőleg megszorítani jónak láttuk. A német kormány különös súlyt fektetett még arra is, hogy a forgalomban elkopott és értékhiányossá vált pénzdarabok bevonása helyesen nem szabályozható s az esetleg létesíthető szabályzat a gyakorlatban keresztül nem vihető; hogy nem akarta kitenni az új pénzforgalmat azon veszélyeknek, melyek esetleg egy pénzügyileg gyöngébb és a pénzverési jog gyakorlásában kevésbé szilárd erkölcsű állammal való szövetkezésből keletkezhetnének és melyek háborús időkben — egyik vagy másik állam papirpénz-kibocsátása által — igen érzékeny visszahatással lehetnének. Ellenben igen helyesen szállította le valódi értékekre azon előnyöket, melyek a nemzetközi pénzforgalomra nézve elérhetőek volnának azáltal, hogy egy és ugyanazon pénznem szabadon foroghat több állam területén. A nemzetközi forgalom — a mennyiben túlnyomó részét a hivatott kereskedői világ közvetíti — ma sem talál oly akadályokra, melyek a pénznemek különbözőségéből erednének, minthogy az egyik pénznemről a másikra való átszámítás nehézséget nem képez, de akkor sem szünnék meg, ha a pénznemek közössége mellett csak a váltó-árfolyamokból eredő különbsétek volnának számba veendőek; mert hiszen tudjuk, hogy a száz lira sem ér mindig száz frankot a nemzetközi forgalomban, hanem hol kevesebbet, hol többet — a váltóárfolyam alakulása szerint. Igaz, hogy a Berlin és London közötti váltóárfolyam a parin fölül és alul $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$, együtt egy egész százalékkal ingadozhat, míg azon pontot eléri, melynél aranybehozatal vagy kivitel által az árfolyam szabályozása ismét bekövetkezik, holott ez ingadozás, például Brüsszel és Páris között, legföljebb egy fél százalékot tehet, mivel az első esetben a szállítási és egyéb költségekhez a veretési költségek is hozzájárulnak, melyek a második esetben, a belga husz frankos teljes érvényű pénz lévén Franciaországban is, elesnek. De e költségtöbblet a legtöbb esetben csak számítási tényező marad, miután például a Németországból Angolországba vándorló aranypénzek korántsem veretnek át angol

sovereignekre, hanem rendszerint érintetlenül jutnak az angol bank pinczéibe, hogy bankjegyeinek ércfedezetét szaporítva, e jegyek szaporítását is lehetővé tegyék és a legelső alkalommal ismét természetben visszavitessenek Németországba, ha ugyanis a váltóárfolyamok alakulása a viszonyok ilyen fordulatát előidézi. A veretési költség gazdaságilag tehát csak ritkább esetekben vész kárba és egyéb jelentőséggel nem bír a goldpointok közti kisebb vagy nagyobb különbséget, mely különbséget egyébként a veretési díjak nemzetközi mérséklése által könnyen egy minimumra volna szorítható. Semmilyen előny azonban — legalább egykönnyen ilyen előnyt nem képzelhetnék — nem indokolná valamely új pénzegység elfogadását, bármilyen nagy államesoport pénzrendszeréből vétetnék az, szemben azon kikerülhetetlen zavarokkal és károsításokkal, melyeket az ilyen újítás a belföldi forgalomban, az áralakulásokban és különösen az alsóbb és a szegényebb középosztály életviszonyaiban előidézne. A folytonos átszámítás régi és új forint, vagy forint és márka, illetve frank, de még inkább a régi és új krajczárok vagy krajczárok és fillérek, illetve centimek között kiapadhatatlan kútforrásává válnék a gyöngébb, szegényebb, értelmetlenebb károsításának az erősebb, tehetősebb, ügyesebb által és minthogy amazok képezik az alsóbb milliókat, könnyen előre levonható a viszony eredménye.

Csak egy körülményt lehetne felhozni mint olyant, mely a frank- vagy márka-rendszer czélszerűbbnek tüntethetné föl a forint-rendszerrel és ez az úgynevezett kisebb egység előnye. Ismételten merültek föl nálunk a kisebb pénzegység bevezetésére irányuló javaslatok, melyek vagy a frank-, vagy a márka-rendszer elfogadása által lettek volna azon czélt megvalósítandók. Lónyay *Közügyeinkről* című művében is foglalkozik a kisebb pénzegység előnyeivel és azon nézetnek ad kifejezést, hogy a köznapi életben könnyebben költünk 40 frtot mint 100 frankot, jóllehet az érték ugyanaz és a képviselőház is hamarabb szavaz meg 400,000 frtnyi tételt a költségvetésben, mint egy millió frankot, mert a nagyobb szám egyszersmind nagyobb összegnek is tetszik. (II. köt 180. l.) Ez ellen semmi lényegesebb kifogást nem lehetne tenni, kivéve azt, hogy az óhajtott cél miatt nem szükséges feláldoznunk megszokott pénzrendszerünket, minthogy a forint fele megadja a kívánt kisebb pénzegységet, mely oly egyszerű viszonyban állana a

régihez, tudniillik a mai forinthez, hogy ezen újítás a legkevésbé jártas elemeknél sem okozhatna zavart vagy károsodást. Vajon csakugyan van-e befolyása a pénzegységnek a nép takarékosági hajlamára vagy nincs? ez inkább lélektani mint pénzpolitikai kérdés és tartok tőle, hogy a lélektannak egyik nehezebben megoldható kérdései közé tartozik. Példát fel lehetne hozni mind a két nézet támogatására. A Svajcz polgárai talán csakugyan takarékosabbak, mint Nagy-Britanniaiéi, de másfelől ki tagadná, hogy az 1870 utáni Németország a kisebb pénzegység daczára minden tekintetben sokkal költekezőbb, mint az 1870 előtti a tallér idejében? Hogy mennyire a nép természetében rejlik takarékosága vagy könnyelműsége és mennyire esetleges e tekintetben a pénzegység nagysága mint közreműködő tényező, azt bizonyítja az osztrák-magyar monarchia különböző nemzetiségeinél e tekintetben mutatkozó tulajdonságok egymástól való eltérése, holott valószínűleg könnyű volna kimutatni ezen tulajdonságok majdnem teljes azonosságát egy és ugyanazon nemzetiség hozzátartozóinál, ha nem is egy állam alattvalói, mint például a sziléziaiaknál — osztrák és porosz Szilézia^{*)} lakóinál — vagy Salzburg, Tirol és Bajorország délkeleti részének lakóinál. — Sajátságos ellenmondás rejlik abban, hogy épen azok, kik azt állítják, hogy a művelődés előhaladtával, a pénz értékének hanyatlásával az ezüst mindinkább alkalmatlan eszközévé válik a forgalomnak, mert értékéhez arányítva nagyon is nehéz, — hogy épen az arany hívei követelik nálunk a kisebb pénzegységet; vagy az egyik vagy a másik állításnak helytelennek kell lennie, mert ha igaz, hogy a forgalomnak mind értékesebb pénznemre van szüksége, akkor épen a kisebb pénzdarabok elhanyagolásában nyilvánul ez az áramlat. — Említésre méltó, hogy 1871-ig csakis Franciaország és a vele pénzforgalom dolgában szövetséges latin államokban létezett ezen kisebb pénzegység, különben pedig az egész mívelt világ — Japánt is beletudva — 1 forinttól egész 10 forintig terjedő értékkel bíró pénzegységgel gazdálkodott és — úgy a hogy, boldogult is. Sőt, hogy a Németbirodalomban új pénzegységül a márkát vezették be, az sem igen a kisebb egység miatt történhetett, legalább ily értelmű indokolásnak nyoma nem igen található a hivatalos előterjesztésekben; de felhozható nem egy momentum, mely ellenkezőleg arra enged következtetni, hogy a pénzegység leszállí-

tása oly újításnak vétetett, mely egyéb fontos okoknál fogva elkerülhetetlen volt. Így a szász kormány már 1838-ban a márka elfogadását indítványozta (harmadtallér megnevezése alatt) 10 garasra à 10 fillér beosztással, a tizedes beosztás miatt, egyúttal azonban a tallért jelölte meg mint továbbra is megtartandó fő pénznemet; ugyanily értelemben határoztak az első és harmadik német kereskedelmi kongresszus (1861. és 1865.), mindkettő a száz fillérre osztott harmadtallért fogadván el a létesítendő új rendszer alapjául, mindkettő azonban a tallért határozván el változatlanul megtartani főpénzegységnek. Az 1868. évi német kereskedelmi kongresszus ugyan elveti az előbbi határozatokban elfogadott márkát, de csak azon reményben, hogy az 1867-ki párisi konferencia határozatai gyakorlati eredményre vezetni fognak, miért is az arany ötfrankost hozta új pénzegységül javaslatba vagyis az előbbi tallér 1¹/₃-át, az elvetett márka négyszeresét. És hogy mennyire nem lehetett döntő a «kisebb pénzegység» a német kormány későbbi elhatározásában a márka elfogadására, mutatja a dr. Sœtbeer Adolf által a német kereskedelmi gyűlés állandó bizottsága nevében 1869. májusban felterjesztett emlékirat (*Denkschrift betreffend deutsche Münzeinigung*, Mai 1869. Berlin) idevonatkozó több nyilatkozata.

Ugyanis a német reform kivitelénél tekintetbe vehető különféle módozat tárgyalásánál (a *Denkschrift* V. 35. l.) a frank és márka mint pénzegységek egyenesen «felette kicsinyek»-nek mondatnak, és a márkarendszer mellett, midőn egyfelől azt mondja: «Gegen diesen Vorschlag (a márka ellen) wird aber eingewendet, dass die Rechnungseinheit der Mark zu klein sei» azt hozza fel ajánlásként, hogy e rendszer elfogadása esetén az eddigi ezüstgaras megmaradhatna a kis forgalomban ép úgy, mint a tallér és ötgarasos darabok. Az ötfrankos darab rendszere — az emlékirat szerint — azon előnnyel jár, hogy a pénzegység *helyes nagyságú* és hogy a sou-t létesítené, mely a kis köznapi forgalomra nézve czélszerűbb a centime-nél. És végül a forintról azt mondja az emlékirat: «dass endlich der Goldgulden als Rechnungsmünze zu dem nach Lage der Sache *vollkommensten* Münzsystem führt, indem der Goldgulden gerade den zehnten Theil des als internationale Weltmünze destinirten 25 Frankenstücks bilde.» Mindezek világosan mutatják, hogyha a helyes pénzegység választása lett volna a cél,

melyet az új birodalmi pénznem alkotásánál szem előtt tartottak, a márka mint «felette kicsiny» szóba sem jöhetett volna. De a pénznem, mely fontossággal bír az alsóbb rétegek gazdasági életére, a nemzet szélesebb köreire nézve nem a pénzrendszer egysége, mely a nagy forgalom pénznemeinek alapját képezi, hanem azon alsóbb rendű pénz nemek, melyek a leggyakoribb, mert legkisebb kiadások, vásárlások közvetítésére, a kiskereskedésben számtalan czikk árainak meghatározására szolgálnak: a francia sou, a német garas, az osztrák-magyar hatos, a penny, ezek vannak összeforva a nép életével és mindennapi szükségleteivel, és ezek helytelen megváltoztatása lehet veszélyes befolyással. Ezen igazság felismerésében a német kormány főfontosságúnak tartotta azt, hogy az új rendszer létesítése a mennyire lehet, a «nép pénzrendszerében» ne változtasson; és innét kiindulva, könnyen magyarázható, hogy miért választotta a harmadtallért új rendszere alapjául: mert a harmadtallér elfogadása tette lehetővé a kívánt tizedes beosztás létesítését a nélkül, hogy a legkisebb pénz nemek — a garas és fillér — tekintetében változtatás lett volna szükséges; a fillér, mely eddig a pénzegység 300-ad része volt, most annak századrészévé lett.

A mi tehát a frankot és a márkát ajánlja, az a pénzegység és annak legkisebb alosztálya, a centime, illetőleg fillér közti rendszeres tizedes viszony. De e körülmény maga, ha eléggé fontos ott, a hol a centime és fillér léteznek és a forgalomban szükséges pénz nemnek mutatkoznak, nem dönthet nálunk, hol e pénz nemek tapasztalatból kicsinyeknek bizonyultak; a félkrajczár, mely a centimet vagy fillért volt nálunk képviselendő, a forgalomban nem tarthatta magát és ma már alig fordul elő. Különben a centime és fillér is csak nagyon szegény vidékeken vannak használatban, és a ki Olaszországban — tehát viszonylag szegény nép között — utat tett, tudja, hogy a soldónál kisebb pénzdarabbal — tehát még a mi krajczárunknak megfelelő pénz nemmel is — csak nagyon ritkán találkozik. Mikép magyarázható ezen körülmény, ha nem úgy, hogy a gyakorlat, melynek a nagyon kis pénz nemekre szükségé nincs, azokat kiszorítja a forgalomból és hogy téves azon nézet, miszerint a köznapi élet a nagyobb krajczárt csak a kisebb pénz nem hiányában szokta meg. A takarékosági szellemet a félkrajczár ujonnan behozatala által tehát nem hisz-

szük segíthetni, sőt ellenkezőleg azon nézetben vagyunk, hogy a krajczár inkább képes ez irányban üdvös befolyást gyakorolni, mint a kisebb pénznemek. E tekintetben azon tényre hivatkozunk, hogy Párisban, Olaszországban, Berlinben nem centimek, centesimok vagy fillérekben fejezik ki a kisebb fizetések összegét, hanem majdnem kivétel nélkül sous, soldí és garasokban, hogy az 5 centime vagy fillérnél kisebb maradékok ily fizetéseknel rendszerint elhanyagoltatnak, illetőleg a vevő kárára felfelé kikerekítettnek, úgy hogy ott tulajdonkép nem a centime (fillér), hanem a sou (fél garas) képviseli krajczárunkat.

Ily körülmények között nem tudok valami különösen lelkesülni a kisebb pénzegységért, de semmi esetre sem tartom indokoltnak, hogy ez újítás érdekében bármit is áldozunk a pénzrendszer megszokottságának és állandóságának előnyeiből. Ha ragaszkodunk a kisebb pénzegységhez, legyen a forint fele ezen új pénzegység és ennek a századrésze — a mai, helyesebben a volt félkrajczár — a német fillérhez és a centimehez hasonló legkisebb pénzdarab — vagy pedig érjük be azzal, hogy egy új pénznemet, a félforint megnevezése alatt, teremtsünk, a nélkül azonban, hogy a forint és krajczárt, mely annyira össze-forrt népünk gazdasági tudatával, kivégeztessük.

Akár így, akár úgy — lényegében a mai forintot meg kellene mentenünk az új pénzrendszer számára. És mi a mai forint lényege? Nem többé egy font finom ezüstnek a 45-öd része, mert tudvalevőleg az ezüstpénz-veretések megszüntetése és a londoni ezüstár jelentékeny hanyatlása következtében papirforintunk és az ezzel törvény szerint egyenértékű ezüstforint körülbelül 22—23%-kal meghaladja értékben az ezüstforint ércztartalmának ($\frac{1}{45}$ -öd font finom ezüst) benső, vásári értékét. Tehát míg azelőtt az ezüstforint képezte tulajdonképeni érték-mérőnket, melyhez papirpénzünk bizonyos, ennek diságiója szerint ingadozó viszonyban állott, addig most és már néhány év óta az ezüstforint ezen szerepéből kiesett, névleges értékét a papirforinttól nyeri kölcsön, mely utóbbinak elértéktelenedését nem többé az ezüstforinton, hanem csak külföldi váltó-árfolyamainkon mérjük.

És azért forintunk lényege most már azon viszony, melyben az idegen pénznemekhez, a márkához, frankhoz, font sterlinghez áll és forintunk megőrzésének az új pénzrendszer-

ben — az árvizonyok állandósítása szempontjából — csak úgy van értelme, ha jelenlegi értékét, viszonyát a külföldi pénzekhez vesszük alapul és állandósítjuk.

Igaz, hogy ennek az állandósítandó értéknek a megállapítása olyan kérdés, melyet lehetetlen érdekek károsítása nélkül megoldani. Akár évek, akár hónapok átlagát, akár pedig minden átlag mellőzésével egy bizonyos napi árfolyamot vesszünk alapul, az az árfolyam nem létezik, mely minden érdeket egyenlően kielégít. Mert természetes, hogy az, ki például az osztrák földhitelintézettől aranyköcsönt vett hosszú törlesztésre, az aranyárfolyam leszállására vár, a ki viszont aranyban kamatozó kötvényekkel bír, az arany-árfolyam emelkedéséből nagyobb kamatjövedelmet remélhet és így tovább. Azon czélt pedig, hogy az árvizonyok, a mennyire lehet, a pénzreform által érintetlenül hagyassanak, hogy tehát az új forint értéke lehetőleg a mai forint jelenlegi értékével azonos legyen, meg-hiusítja a speculatio, mely előzetes eladások által a külföldi váltók árfolyamát leszállítja és így forintunk értékét mesterségesen emeli. Pedig teljesen osztozom Tisza Istvánnak egyik utolsó beszédében nyilvánított nézetében, hogy czélszerű volna a váltó-árfolyamoknak a valutaszabályozás általános tárgyalása óta megindult folytonos leszállását megakadályozni, mert Schäfte azon nyilatkozatát, hogy a pénzérték emelkedése és csökkenése közül az utóbbi a kisebb baj,*) különösen a mi viszonyainkra nézve találónak kell mondanunk. — Épen a speculatio befolyására való tekintettel azt hiszem, hogy e kérdést, melyet igazságosan megoldani úgy sem lehet, minél előbb egy hivatalos vagy félhivatalos nyilatkozattal el kellene dönteni, miután ha ilyen nyilatkozattal a márka jövőbeli árfolyama 57 vagy 58 forinttal ki van jelölve, a speculatio ezen árfolyamon alul többé eladásokat nem fogna eszközölni, sőt ellenkezőleg ha történetesen a legközelebbi időben épen a külkereskedelmi viszonyok vagy a nemzetközi értékpiaç természetes fejlődése a váltóárfolyamok leszállítására vezetne, a speculatio — a hivatalos vagy félhivatalos nyilatkozatra támaszkodva — e leszállást devisek vásárlása által meg is akadályozná.

Már most feltéve, hogy a márka árfolyama 57¹/₂-lel vétetnék alapul új pénzrendszerünk teremtésénél, az arany és

*) Für internationale Doppelwährung. 1881. 110. 1.

ezüst közti értékviszonyt illetőleg pedig az 1:22 arányszámot fogadjuk el (a mai árfolyam $44\frac{8}{8}$ megfelel 1:21 $\frac{1}{4}$ -nek), következő eredményre jutnánk:

Új pénzrendszerünk a kettős értéken, bimetallismuson, alapszik és pedig rendszerünkben az arany értéke úgy viszonylik az ezüst értékéhez, mint 1:22. Miután 500 gramm finom aranyból veretik 1395 márka, 100 márka pedig egyenlő (fenti feltevés szerint) $57\frac{1}{2}$ új forinttal, $1395 \times 57\frac{1}{2} = 802\frac{1}{8}$ új forint verendő 500 gramm finom aranyból. 500 gramm finom arany pedig egyenértékű lenne $500 \times 22 = 11000$ gramm finom ezüsttel, úgy hogy az új pénzrendszer alapja lenne:

$$\begin{aligned} 802\frac{1}{8} \text{ forint} &= 500 \text{ gramm finom arany vagy} \\ &= 11000 \text{ gramm finom ezüst.} \end{aligned}$$

A pénzveretés az állam előjoga és nem adatik szabadon. Veretnek pedig öt és húszforintos aranyok;

az ötforintos aranyok $3.11\frac{2}{3}$ gramm tiszta arany

a húszforintos " $12.46\frac{2}{3}$ " " " "

tartalommal. Tíz forintos aranyok csak a ma forgalomban levő osztrák-magyar veretésű húszfrankosok visszavonása után volnának forgalomba bocsáthatók, nehogy ez utóbbiakkal összetévesztessenek vagyis inkább a szándékos összetévesztés által visszaelés történjék. A súlykülönbség tudniillik járatlanok előtt alig felismerhető; 6.23 gramm a tízforintos aranytartalma, 5.81 a húszfrankosé. Az aranyok veretése tekintetében a két államfél között — a kérdés technikai oldalától eltekintve — semmiféle közös megállapodás nem szükséges; a veretés a két államfél kormánya által korlátlanul foganatosítható.

Ellenben szabályzandó az ezüstpénz-veretés. Ugyanis bár 11000 gramm finom ezüst felel meg $802\frac{1}{8}$ frt értéknek, azért mégis az eddigi ezüstforintok változatlanul maradnak forgalomban és továbbra is 500 gramm finom ezüstről 45 ezüstforint veretik, tehát 11,000 grammból 990 ezüstforint. Azonban törvényileg megállapíttatik, hogy sem a magyar, sem az osztrák pénzügyminiszter a belföldi ezüsttermeléssel együtt az első két évben többet mint 40—50 milliót, azután pedig évenként többet mint öt-tíz milliót nem verethet.

Mindenki, ki 500 gramm finom aranyat vagy 11,000 gramm finom ezüstöt szolgáltat be a központi állami pénztárnál, igényt tarthat $802\frac{1}{8}$ frt államjegyekre vagy ugyanilyen összegre arany- és ezüstpénzben. Ugy a bank- mint az állam-

jegyek az illetékes pénztáraknál kívánatra beváltandók ércz-pénzre és pedig bizonyos összegtől, például öt vagy tízezer forinttól kezdve feltétlenül aranyban, kisebb összegek esetleg ezüstben; e rendelkezésnek az volna a célja, hogy a bel-földi forgalmat, a mennyire lehet, az ezüst használatához szoktassuk, a kiviteltől azonban ne iparkodjunk az aranyat visszatartani, annál kevésbbé, miután ha a viszonyok akkép alakulnának, a kivitelt megakadályozni úgy sem lehet és minden lépés ez irányban csak zavart, esetleg ismét diságiót idézne elő az arannyal szemben.

Feltéve már most, hogy a valutaszabályozás céljaira egy 250—300 milliós kölcsön bocsátatnék ki a monarchia két pénzügyminisztere által, melyre a befizetések teljesíthetők: 1395 arany márkával, vagy 1722.22 aranyfrankkal, vagy 500 gr. finom arannyal vagy 11,000 gramm finom ezüsttel = 802¹/₈ forint értékben, akkor majdnem biztos, hogy a befizetés erre a kölcsönre nem ezüstben, hanem aranyban fog történni, miután az ezüst piaczi ára magasabb, mint az 1:22 viszony alapját képező 43 d., tudniillik jelenleg 44³/₈. Miután azonban a bel-földi forgalom számára a két pénzügyminiszter 200 millió ezüstforintot van jogositva veretni két év alatt, a két kormány a nélkül, hogy egymással versenyezne, hanem inkább egyetértve a londoni piacon vásárolni fog ezüstöt, melynek kiveretése oly pénzláb alapján történik, hogy a vásárlások egészen addig folytathatók, míg az ezüst ára 53 d.-re emelkedik. Ugyanis 117¹/₂ londoni árfolyam (mely árfolyam megfelel az 57¹/₂-es márkárfolyamnak) és 53 d. ezüstár mellett egy kilo finom ezüst épen 90 forintba kerül; drágábban az ezüstöt nem vásárolhatjuk, miután a veretés különben veszteséggel járna. Minden valószínűség szerint ezen áremelkedés be fogna következni, úgy hogy ha kormányaink eléggé óvatosan járnak el az ezüstvásárlásokkal, legjobb esetben sikerülhet a 200 millió ezüstöt beszerezni emelkedő árfolyamok mellett, sőt nincs kizárva, hogy már az első 10—15 millió vásárlása oly emelkedést idéz elő, hogy a vásárlást egy ideig fel kellene függeszteni. Még három év előtt 47 d. volt az ezüst ára és azóta minden tespedés mellett csak 5%-kal csökkent; a legrosszabb árfolyam 41³/₄ volt 1888 május havában, igen rövid ideig — néhány napig maradt csak ily alacsonyán és azóta 42 és 43 között mozgott, az utolsó időben pedig ismét emelkedő irányt mutat. Hogy az osztrák-magyar

monarchia azon nyilvános kijelentése, hogy ő ezentul 43 d. mellett állandó vevője az ezüstnek, milyen hatással volna az ezüstpiacra, azt nehéz ugyan előre megmondani; de több mint valószínű, hogy ezen kijelentésnek nem az lenne a hatása, hogy az árfolyam, mely ma is magasabb, 43-ra vagy azon alul leszállana. A két kormány vásárlásai pedig, bár mily óvatosan és lassan eszközölnének, kétségkívül nagy áremelkedést idéznének elő.

Ily körülmények között inkább attól lehetne tartani, hogy kevés ezüstöt fognánk kapni, nem pedig attól, hogy túlságos sokat. A pénzforgalomra ez természetesen visszahatással nem bírhat, mert aranyat minden körülmények között kell kapnunk a kölcsönre való befizetések által, ha a befizetők nem képesek 43 d. mellett elég ezüstöt előteremteni és így lényegében a helyzet ugyanolyan volna majdnem, mint ha a kizárólagos aranyvalutára tértünk volna át, csak azzal a különbséggel, hogy egyuttal megtettük az első és talán döntő lépést az ezüst rehabilitálására. Ha az ezüst ára 53 d.-ig emelkednék, illetőleg már valamivel előbb, akkor elérkezettnek volna tekinthető az idő, hogy egy újabb kísérlet tétessék a nemzetközi bimetalismus létesítésére és talán ily változott körülmények között e kísérlet más eredményre is vezetne. Reánk nézve az ezüstárnak 53 d.-en túl emelkedése annyiban birna különös gyakorlati fontossággal, hogy ezüstforintjaink ágiót kapnának az arannyal szemben, mert a pari-határt túllépnék és nehogy kivándoroljanak, szükséges volna őket csekélyebb ércztartalmúakká átalakítani. Így azután odajutnánk, hogy egy kilo finom ezüstből nem 90, hanem talán 100 ezüstforintot kellene veretnünk, a mi egyuttal megfelelné a német «Reichssilbermünze» pénzlábankának. Vajon lehetséges volna-e, ez újabb veretési hasznot a két államfél kincstára számára biztosítani, az a pénzügyminiszterek éberségétől és idejekorán megteendő intézkedéseitől függ; mert a bankárok nem lesznek restek és összegyűjtik, a mi ezüst a kezeik ügyébe kerül, mihelyt idejét elérkezettnek látják.

Hogy az osztrák-magyar bank azon nyereségéhez, melyet a valutaszabályozás e módja kétszeresen biztosít számára, tudniillik a 80 millió forint arany és aranyváltó-készlet után 15% = 12 millió és a 150 millió ma elértéktelenedett ezüst-készlet után — ha az ezüst 53 d.-en felül emelkedik — köny-

nyen további 10—20 millió — hogy e nyereséghez van-e a kormányoknak igényök vagy nincs, azt itt csak érintem, de a kérdés vitatásába nem bocsátkozom. Állampénzügyi tekintetben gyakorlati fontossággal bírhat, de a valutaszabályozás mikéntjére semmi befolyással nincs.

Szintűgy felemlítem csak, hogy szükséges lesz az aranyban kamatozó kötvények névértékét 100 régi aranyforintról 100 új osztrák-magyar forintra átváltóztatni; ha az előbb példának fölvevett számoknál maradunk, a viszony a 4 0/0-os aranyjárdéknál például az volna, hogy minden 100 frt = 10 sterling font névért. kötvény birtokosa kapna új kötvényekben 117¹/₂ frt névértékét; amaz jövedelmezett 0·4 sterling fontot = 8·17 márka, az új kötvény jövedelmez 4 frt 70 krt, a mi 57¹/₂ árfolyam mellett szintén 8·17 márka.

És még egy harmadik futólagos megjegyzést kockáztatnék válaszul a *Pester Lloyd* által néhány hét előtt tett egy nyilatkozatára. Ő ugyanis a magyar papíráradék conversiójának valószínűségéről szólva, e conversió keresztülvitelét a valutaszabályozás foganatosítása előtt óhajtja. Én azt hiszem, hogy hiba volna a conversiót nem a valutaszabályozás utánra hagyni, miután a valutaszabályozásnak egyik nagy vívmánya a nemzetközi pénzpiacokkal való teljes közösség volna és a papíráradék-, mint osztrák-magyar értékű új kötvények teljesen egyenértékűekké válnának a ma aranyban kamatozó járadék-kötvényekkel.

* * *

Ez értekezés folyamán szó volt arról, hogy az állampénztáraknál beszolgáltatandó arany vagy ezüst rudakért a felek kívánhatnak fizetést arany- vagy ezüstpénzben vagy pedig államjegyekben, mely utóbbiak ép úgy, mint a bankjegyek, kívánatra ércpénzre fölváltandók. Erre visszatérek most, hogy a papírpénz-forgalomra vonatkozólag néhány megjegyzést tegyek. Ugyanis arról lehet szó, vajon a ma forgalomban levő államjegyek váltassanak-e vissza teljes összegökben vagy pedig maradjon forgalomban továbbra is vagy 100—150 millió forint? Kétségtküli dolog, hogy nálunk, a hol a forgalom egy félszázad óta alig ismer mást, mint papírpénzt, nemesak hogy könnyű szerrel föntartható továbbra is a papírpénz-forgalom, de egyenesen szükségét fogjuk érezni e forgalmi eszköznek; és

ugyanezért szükséges is, hogy akár az állampénztárnál, akár a banknál ércpénz és ércrudak mindenkor fölválthatók legyenek papírpénzre (állam- vagy bankjegyekre). Más kérdés az, vajon ne engedjünk minél több tért az ércpénz elterjedésének az által, hogy a mindenkor beváltható bankjegyeken kívül minden más papírpénzt a forgalomból kizárunk, miután bizonyos, hogy ha 100—150 millió forint államjegy van forgalomban, ez éppen annyi aranyat kiszorít vagy inkább távol tart tőlünk. Igaz, hogy a gyakorlat (Németország példája) azt mutatja, hogy ilyen államjegy-forgalom minden veszély nélkül lehetséges és igaz továbbá az is, hogy kevésbbé költséges 150—200 millió forint papírajegy bevonása, mint 312 millió bevonása és ha a valuta-szabályozás *lehetősége* e költségtöbbet megtakarítása körül forog, akkor az elvnek ne áldozzuk föl a czélt és hagyjuk forgalomban egy részét az államjegyeknek, bár a mívelet teljessége a teljes bevonást tenné kívánatossá.

SCHWARZ FÉLIX.

A GÖRÖG HÁBORÚ.

Az idén képviselőházunk a görög nyelvet tette az áldozati asztalra újévi pecsenyének, hogy tagjai majd annak idején minden nagyobb szellemi megerőltetés nélkül annál könnyebben állást foglalhassanak oly kérdésben, melynek eldöntésénél a parlamentben nem épen a szakszerű érvelések a legnyomósabbak. Kétségkívül vannak a görög tanítás ellenesei közt is szellemes, öntudatos elmék, de a parlament szavazata — ily kérdésekben — nem az elvek mérkőzésétől függ, hanem a nagyobb tömegek indolentiájától, mely arra hajlik, merről a szél fúj. Ez a szél pedig ez idén görög-ellenes, s így semmi kétség, hogy ha komoly eldöntésre kerül a dolog, sokan, kik különben édes keveset törődnek a dologgal, könnyű szerrel kulturmissiót vélnek teljesíteni, ha szavazatukkal a görög grammatika lidérczét elűzik az iskolából. Mr. Jourdain nemcsak annak örül, hogy prózában tud beszélni, pedig nem tanulta, hanem néha annak is, ha megvetését fejezheti ki olyan iránt, a mit nem tanúlt. Ez azonban inkább mulatságos. De már nagyon vegyes érzelmeket támaszt az emberben, mikor egyik tudósunk, ki büszke tudományára, e kérdésben mindenesetre vegyes publicum előtt «magasabb politikai szempontból» hideget is, meleget is fú egyszerre; szükségesnek mondja ugyan a görögöt bizonyos speciális szakok részére, azonban a középtanodai oktatás szerves egészéből mégis kirántja, mint valami holt részt, melynek többé nincsen szerepe. Mert a görög nyelv facultativ tanítása tulajdonkép csak euphemistikus kifejezése e nézetnek.

Tisztelt szerkesztő úr stílusérzéke talán nem fog fölháborodni, ha e beszédet — mint valami műremeket — egy kissé

elemezni fogjuk. Tagadhatatlan, hogy e beszéd tette e kérdésben a legnagyobb hatást. Az anti-görögök lelkét valami jótékony berzengés hatotta át, mint a bábész népet a kivégzések-nél. Íme — a mint a házban mondták — az ország első philhelléne, ki úgy hízeleg szépének, hogy majdnem arczúl csapja. Csinos egy multság. S ha egy philhellén — ily kétes védelemben részesíti szépét, kiért azelőtt annyit fáradozott: a modern fölfogás hősei, kik közül sokan érte épen nem fáradtak, valóban semmi tekintettel sem tartoznak iránta. S a háznak (úgy mondják, s épen nem saját nézetünkül adjuk) egyik unalmas politikusa így egyszerre a nap hőse lesz. Azt hiszszük, egy kissé drága győzelem volt. Mennyivel rokonszenvesebb egy unalmas politikus alakja, ki a ház zsbongása közt értekezik, mint egy hellenistáé, ki annyira józan, hogy minden törekvését arra fordítja, hogy tulajdonkép azoknak tessék, kik a görögöt «nem szeretik»!

Mindjárt a bevezetés jó hangulatkeltő volt. Arról nem akarunk szólni, hogy a miniszter programját «örvendetesen korszerűnek» mondja. Egy tudóstól mindenesetre nagyobb szabatossgot vártunk volna. A miniszter programja a közép-tanodai oktatást illetőleg, eddig még jóakaró szem előtt is leg-főlebb csak «örvendetes homályban» lehet; korszerűségéből eddig csak azt az egy adatot ismervén, hogy a görögnek nem föltétlen barátja. Itt a szónok bizonynyal túlzással dícsért; bizonynyal dícsért oly túlzással, mely miatt a görög nyelvi oktatás védőit megróttá. S most következett a hangulatkeltés. — Pusztán æsthetikai idealismus, mely «az actualis kulturpolitikai helyzettel» nem számol, az a «görög antiquitas» iránti lelkesedés. Ez az æsthetikai idealismus az actualis kulturpolitikai helyzetet mélyen átérző hallgatók előtt azonnal föl is tűnt a maga felhős, zománcczos ürességében, s mindenki érezte, hogy az ilyen idealismustól nagyon őrizkednünk kell, minthogy arra bennünk, s különösen tudósainkban szörnyű nagy a fokekony-ság. Mennyire túloz az a Freemann, ki «dicsőséges Anglia tizennégy századát odaadná, ha egy órát élhetett volna Athénében, Perikles alatt». Nem, Freemann épen oly kevéssé túloz, mint az a természettudós, a ki az egész athenei demokratiát, a rája fordított tudományos kutatásokkal együtt, a semmiségbe kívánná, ha csak egy órácskát is beszélgethetett volna Newtonnal. Mint a természettudós kívánságából csak a tárgyával való

elteltséget lehet jogosan kiolvasnunk: úgy Freemann szavait is csak épen hellenista szónokunk hozhatja föl annak jellemzésére, mennyire elfogúltak a «görög antiquitás» védői. Oh, mi olcsóbban adjuk! Megengedjük, hogy mindenki vádolhassa az angol tudóst elfogultsággal, ha csak parlamenti sikereit, politikai szereplését is odaadja «egy periklesi görög óráért». De, lám! — ez is túlzás volna! —

Abban különben igaza van a szónoknak, hogy nem minden érv állja meg helyét, melyet a görög nyelvtanítás védői használtak. Az az érv, hogy a görög kiküszöbölésével kiküszöböljük az ősök iránti pietast is az ifjak kebléből, már nem is túlzás, nem is érv, hanem egyszerűen oly állítás, melynek szoros logikai kapcsolatát a görög nyelvtanítással nehéz volna kimutatni, és a szónok tökéletes joggal hozza föl az ellen a 48 előtti latin idöket. De nem értjük, mit akart Angliával. Számarányt keres az angoloknál, s azt mondja, hogy a göröggel «tüzetesen foglalkozók» az angol szellemi aristokrátiának csak jelentéktelen töredékét képezik. A tény az, hogy sehol alaposabban a görögöt nem tanulják, és még a görög irodalommal tüzetesen nem foglalkozók közül is: művészek, költők, írók, journalisták, magánemberek, sőt nők, annyian sehol sem értik a görögöt, mint Angliában. S tudós szónokunk lesz annyira psychologus, hogy egy nemzet szellemi életét nemcsak a szakszerű, tudományos művekben, nemcsak a College of Surgeons és a School of Mines jeles tanulóiban keresi, hanem a nemzet költészetében is megtalálja. Hogy a görög műveltség mennyire vérében van az angolnak, semmi sem mutatja jobban, mint az, hogy modern költők java részét vérré vált klaszszikai műveltség nélkül kellően méltányolni sem lehet. Hogy csak a főbbeket említsem: Shelley, Keats vagy Browning költészetének nagy részét egyenesen azon szempontból lehetne magyarázni, mily tudatos vonatkozásban áll a görög szellemmel, a görögből átvett eszményekkel. S hol egy nemzet költészetébe, legfinomabb, legérzékenyebb véreérébe is annyira behatolt a görög műveltség anyaga, ott valóban meddő dolog arról beszélni, hogy a tudósok, orvosok, chemikusok, physiologok, sociologok, mérnökök között csak kevesen vannak, kik a «göröggel tüzetesen foglalkoznak». S különösen meddő dolog Angliát oly módon bele keverni a mi szerény vitánkba, hogy példáját még a mi görög tanításunk ellen is használhassuk.

Azonban szónokunk mindinkább belémelegszik, s mindinkább fú meleget és hideget egyszerre. Szerinte a görögnek mai módon való köteles tanításában tulajdonkép a német philologiai orthodoxia szelleme kísért. Nem kívánja ő — mint mondja — az antik klasszicitás iránti kegyeletet kiküszöbölni: csak józan mértékre akarja szorítani. Úgy tesz «modern kulturpolitikai» szempontból a göröggel, mint Polonius a színészekkel: épen csak annyira akarja becsülni, a mennyit ér. S teszi ezt oly módon, oly sandító, könnyelműen, zavarosan odavetett megjegyzéssel, hogy beszédében mindent inkább megtaláltunk, mint a tudós tiszta ítéletét. Épen nem a görög műveltség hagyatékában, az irodalomban — (talán művészeti hagyatékát sem szabad kifelejtenünk) — fekszik szerinte a bűverő, «mely az embereket annyira elkábítja». E tudós mákonygyártásban — hogy tovább fűzzük a szónok szép metaphoráját — tulajdonképen a nyugati irodalmaknak van része, «mert fényessé, ragyogóvá a görög irodalmat leginkább a legújabb angol, francia, német irodalom tette». E szép és megtapsolt mondásnak vagy van értelme, vagy nincs. Ha van, úgy csak annyit tehet, hogy a görög irodalom — minden jelessége mellett is — magában véve már csak pusztán történeti érdekű, s hogy a modern irodalmak «fényháza» nélkül nem volna hatása, nem volna — «kábitó». Csodálatos fölfogása mutatkozik a kulturai fejlődés dialectikájának e szavakban. Valójában épen a dolog ellenkezője áll. A német irodalmi renaissanceről például minden iskolás gyermek tudja, hogy azt a görög kultúra hatása nélkül nem is képzelhetni, s valóban nem lehet kétség az iránt, hogy nem a görög irodalom köszöni nagyon is posthumus «fényességét» az újabb irodalomnak, hanem hogy például a német újhódott meg az antik congeniálisabb fölfogása által. Egyáltalán a kulturai fejlődés egyik legesodálatosabb s legvonzóbb tényéről: az antik világnak s a modern elmék mélyrenyúló kölesönhatásáról nagyon különös képet nyerünk a szónok fönnebbi vallomásából. Mintha csak néhány lelkesült modern író túleszményített fölfogása «fényesítette» volna be Sophokles és Plato lelkébe a görög ideált, nem pedig modern műveltségünk és művészetünk bizonyos egyoldalúságainak érzetéből fakadt volna ki a görög műveltség «apotheosisa». E két dolog pedig nagyon különböző valami. A szónok fölfogása mellett nem csoda, ha aztán tanúnak hívja maga mellé azt a dunántúli egészséges észjárású

magyar táblabírót, ki szerint klasszikus munka az, «melynek commentárja szebb, mint az eredeti szöveg»; és nem csoda, ha magának oly tudós tréfálkozást is megenged, mint a milyen az ő hypothesis volt az etrusk civilisatióról. Az etrusk civilisatio kezdeteivel foglalkozó hallgatói részéről kellő méltánylásban is részesült tréfája. Mire véljük azután, ha ily argumentatio mellett később ünnepélyesen ki is jelenti a szónok, hogy a görög szellemre minden művelt embernek szüksége van?

Mert hát szónokunk «határozottan» őszinte, mély tisztelettel hajlik meg az antik világ nagy írói előtt, de ha tekinti a XIX. század óriási nagy haladását, akkor magában mégis gyakran fölveti a kérdést, hogy a XIX. század annyi fényes, magas röptű szellemével szemben hová törpül az antik világ? Hová törpül nem egy Homer, Sophokles szelleme, hanem egy Plato és Aristoteles ismeret-, sőt eszmeköre is? Engedelmet kérünk, de így nem szabad kérdeznünk. Ha még oly nagy tudós valaki, ha Homerossal, Sophoklesszel vagy Platóval szemben ezt a kérdést veti föl, és még gyakran is fölveti, — az inkább ne olvassa Homeroszt, Platót vagy Sophoklest. Ha sociológiát akarok tanulni, Herbert Spencert olvasom, nem Aristotelest; a philosophia modern problémáiról nem Platónál kutatok, s Homerosszal szemben eszembe sem jut Goethe Wagnerjével fölkiáltani: «wie wir's doch so herrlich weitgebracht».

Azt hinné az ember, örökké divatját múlta az ilyen jobbra-balra latolgatás. Ki akarja a modern művelődés rovására dicsérni a régít? De ki tagadhatná, hogy az antik irodalom még mindig annyi kincset nyújt, melyet a mai műveltség köztudatában csak elhomályosítani sem szabad. A görög irodalom örök mintája marad egy bevégzett, tőlünk független, előttünk egészen tárgyias lett kulturának; azon páratlan jelenségnek, hogy — mondjuk bár szűkebbnek gondolat- s eszmekörét — ezt az eszmekört minden törés és salak nélkül ki tudja fejezni sajtáságos tökéletességgel, tipikus erővel, naiv biztossággal és a formaérzék páratlan harmoniájával. A görög szellemnek ez az æsthetikai ifjúsága, melyet nem magyarázunk bele, mert századokon át ellenállhatatlan erővel hatott épen a kiváló emberekre: a történetnek oly öröksége, melyet kulturánk rohamában féltékenyen kell őriznünk, mint drága hagyományt. Kulturánk egyoldalúsága ellen még ma is oly hathatós ellenszer, mint volt, négyszáz évvel ezelőtt. De ha Platót

olvasva, azzal a gondolattal bibelődünk, hogy mennyire törpe a görög bölc tudása a XIX. század fényes szellemeié mellett; ha Sophoklesnél eszünkbe jut, mennyivel finomabb psychologus költői vannak megint csak a XIX. századnak: a legjelesebb értekezéseket írhatjuk ugyan a görög életről, de íróik sajátosság erejét lelkünkben nem éreztük soha. Különben a XIX. század fényes elméihez tartozik Emerson is. Szerinte Platóból ered minden tárgy, melyről eszmékkel bíró emberek még ma is beszélnek s vitatkoznak. Negative ugyanily széles eszmekört tulajdonít Platónak a maga módja szerint egy angol tanár is, ki azt mondja, hogy nincs az a haszontalanság és esztelenység, melyet Platóban meg ne lehetne találni. Ez vaskos ítélet; de legalább őszinte; míg az olyan gondolattal, hogy a görög írók bár jelesek, nagyok, de nem oly tudósok, mint a maiak, valóban nem tudjuk, mit csináljunk.

Szóval a szónok «magasabb kulturpolitikai szempontból» túllőtt a czélon, mikor egy hidegszívű udvarló hódolatát fejezi ugyan ki a görög iránt, de szívével tulajdonképen annak túlságos cultusa ellen száll síkra. Épen az a hibája: a modern szellemi irányok cultusai közül — humanista létére — épen az ellen fordul, mely a leggyöngédebb ápolást kívánja, s melynek — itt-ott — előbukkanó egyoldalúsága mégis legkevésbé veszélyes. S nálunk fordul ellene! Akár szegény, krajczárkuporgató embereket dorgálna meg pazar fényűzésökért!

Ugyan milyen kulturpolitikai szempont az, milyen örvendetes, korszerű tanügyi program az olyan, mely épen nálunk — újabban a humanistikai tudományok iránt való érdektelenség klasszikus földén — akarja először a görög helyét a gymnasiumokban megingatni? Hol van erre épen nálunk a kényszerítő körülmény? Reményilem, senki sem fogja a tanítás sikertelenségét fölhozni érvül, mert ezen sehol a világon sem segítenek azzal, hogy az illető tantárgyat egyszerűen — facultatívva teszik. Hol vannak a nemzeti műveltségben tehát azon indokok, melyek ilyen gyökeres változtatást kívánnak? Ha oly helyen, hol a philologiai szellem despotikussá vált, keletkezik ellenkezés, azt lehet érteni. De ez az ellenkezés sehol sem terjedt annyira, hogy a humanistikai műveltségre előkészítő iskolákban a görög helyet megingatni megkísérlették volna. Azt csak nálunk teszik, s teszik épen egy hellenista «facultatív» örvendezése mellett. S itt tartunk tőle, hogy igazok van

azoknak, kik e tanügyi programban pusztán utilitarius irányzatot, egyoldalú józan gyakorlatiasságot látnak. Pedig a józan gyakorlatiasság nagyon jól tudja, hogy az életben nincs szükségesebb, mint az az úgynevezett fölösleges; de ha tudományokról gondolkozik, azt hiszi, hogy a mit ő fölöslegesnek gondol, az szükségtelen is.

A nyugati népek, mikor humanistikai iskolákban a görögöt kötelezővé teszik, ez által már a tantervben kifejezik, hogy érzik és elismerik azt a kötelezettséget, melylyel modern műveltségünk a görögnek tartozik; s mikor a görögöt föntartják, ez által egyszersmind kifejezést adnak annak is, hogy már a tudományos műveltségre előkészítő iskolában kell csiráját beolantani a történeti érzéknek, hogy már itt alkalmat kell nyújtani arra, hogy majd később — a kinek tehetsége és kedve van rá — elevenebben megérthesse azt a kapcsolatot és sajátságosan változó viszonyt, mely tudományunk mai fejlettebb problémáit, philosophiánk és művészetünk sok kérdését bölcsőjéhez, a göröghöz kapcsolja. Ez a fölfogás sokak előtt kissé «görögnek» látszhatik, de példák mutatják, hogy e fölfogás eredményei gyümölcsözőbbek, mint a hol a tanügyi politikát a görög ellen panaszkodó szülőkre való tekintet vezeti.

S van még valami, a miért nem örvendetesen korszerű nálunk a görög ellen való törekvés. Veszedelmesen egybetalálkozik művelt közönségünk indolens hajlamaival a tudományok iránt. Ma szükségtelennek tartjuk a görögöt, s nem ütköznénk meg azon némileg komikus dolgon, hogy azt a gymnasiumokban akár mértani rajzzal pótolnák; holnap majd valami más «távolabb fekvő» dolog iránt mutatnók ki közönyünket, s nem nyugodnánk addig, míg a teljes szellemi szintelenség niveau-jára el nem jutnánk. Egy psycholog államférfiú kétszer is meggondolja, hogy ily körülmények közt kedvezzen-e a fözönység hajlamainak akár csak a haszontalan görög prédára eresztése által.

Mert ha valaki a görög tanítás eredménytelensége miatt indítványozza annak a gymnasium szervezetéből való kiszakítását: akkor néhány évvel ez előtt bátran akár az egyetemről is kitilthatta volna. De lassanként javultak a viszonyok, s a gymnasiumokban is több eredményt lehetne fölmutatni, ha a görögre is fordítanának fölülről is annyi gondot, mennyit például most a reáliskolákban a modern nyelvek tanítására fordí-

tanak. De eddig is csak túrt valami, hivatalos hamupipőke volt a görög nyelv, s a tanítás módszerével — valószínűleg nyomós okokból — ép oly kevéssé törődtek, mint könnyelműen, fölületesen jártak el az eredmény megítélésében. A görög tanítás ifjú «áldozata» így könnyen átlátott a szitán, s hamarosan megérezte a helyzetet, s minél inkább panaszkodott otthon a szörnyű görög nyelv ellen, az iskolában annál kevesebbet tanult belőle. S így bizony megeshetett, hogy a *pszi*-t az *étá*-tól nem tudta megkülönböztetni; de ebből aztán kétségtelen az is, hogy az ilyen tanuló a görög miatt «egészségét bizony nem veszélyeztette».

S valóban nem hinné az ember, hogy épen egy hellenista akadjon közöttünk, ki indokolatlan panaszokra fakadjon a görög tanítás ellen. Miután bizony kétes értékű «didaktikusokkal» beszélt, «kik e kérdésben neki négy szemközt mást mondtak, mint a mit a világ előtt hirdettek», arra hív föl, hogy szabadítsuk meg gymnasiumi ifjúságunk túlnyomó részét «a mármár elviselhetetlen tehertől, mely mellett nem képes megtanulni egyéb tárgyakat, sőt egészségét is veszélyezteti». Másutt meg fölkiált, hogy «11,000 ifjú szellemi képessége nyugóztatik le a görög nyelv tanulása által». Az ember önkénytelen Dürer Albert képére gondol, melyben Sapor perzsa király 11,000 keresztyént kínoztat. Bizony van okunk megborzadni, ha ilyeneket hallunk. De ha meggondoljuk, hogy egy tudós tekintélyünk beszél így, a szülők ugyan még inkább fognak borzadni, mi azonban szégyenkezünk, s szeretnők figyelmeztetni az illető tekintélyt, hogy mérlegelje kissé szavait, s röstelkedjék egy kissé, mert az első szatócs, a kivel találkozunk, körülbelől hasonló módon fog nyilatkozni fiának görög kínjairól.

Ott vannak a reáliskolák, ott vannak a szakiskolák. A gymnasiumokban tudományos pályára készülő, egyáltalán műveltségre törekvő köreink válogatott zömét képezzük, s a gymnasium mindenesetre annál jobban megfelel céljának, minél szélesebb s változatosabb, az életben s magánszorgalom útján csak kivételesen pótolható alapot ad a tanulóknak, hogy később — hajlamaik szerint — általánosabb, előítéletekben el nem fogúlt műveltségre tehessenek szert. Egy hellenistának, ki e mellett pädagógiával is foglalkozik, itt igen szép tere nyílik. A helyett, hogy azon örül, ha minél banálisabbá, színtelenebbé, egyoldalúbbá, pusztán czélszerűségi szempontokra irányuló

lesz középtanodai oktatásunk: becses útmutatásokat adhatna a görög gyümölcsözőbb tanítására. Túlságosnak találja az iskolában a sok grammatizálást? Ám szóljon! Keljen föl ellene élesen, tekintélyének egész nyomatékával. El az iskolából a grammatikai finomságokon, kivételeken való rágódással, a grammatikán pusztán a grammatika kedvéért való nyargalással! De annyi bizonyos, hogy okszerűen, mindjárt kezdettől az írók megértését célzó módszerrel kezelve a grammatikai anyagot, vihetni az utolsó osztályban a tanulót annyira, hogy e mellett néhány jelesebb művet — Plato néhány tartalmilag könnyebb dialogját például — minden fárasztó nehézkesség nélkül olvashassa. Mert végre a görög is jobb a hírénel s épen nem nehezebb benne a tanulónak eligazodnia, mint a latinban. A tanítás könnyítésére mindenesetre lehet útát találni, ha nem is sértjük meg a görög tanárok pædagogiai belátását és méltóságát annyira, hogy egy amerikai egyetemi kollegájok példáját ajánljuk, ki Ollendorf módszerében írt egy görög nyelvtant. De az eddigi csekély eredményekért «fürdőjével együtt a gyermekket is kiönteni» — ez nem logikai eljárás. Mondhatnók, hogy a szónokból többi közt a tudós gögje is beszél, ki mindent akar, — vagy semmit.

Legalább nem a pædagogus tapintatát árulja el az, a mit a görög tanítás sikertelenségéről mond. Az Úr Sodomának megkegyelmezett volna, ha csak öt igaz is találtatik benne: szónokunkban nincs annyi kegyesség. Kétségtelen dolog, hogy a legtöbb tanuló csak ingó, homályos ismereteket fog magával vinni a görögből. De ha ebből kovácsolunk fegyvert a görög ellen, ugyan melyik tantárgy maradhatna támadástól biztos? De még ha mint a rongy foszlányai röppennének is szét azok a pozitív ismeretek, melyeket az iskola nyújt: a görögnek fejlesztő hatása még akkor is kétségtelen. A mit az ifjú az iskolában elsajátíthat, az első sorban nem is ismeretek összege, nem pozitív tudás, hanem az erejéhez mérten gyakorlott s különféle — elvontabb tárgyakhoz is törődött elme; a fölfogásnak bizonyos könnyősége, melyet magának az iskola vezetése alatt a különféle ismeretanyaggal való foglalkozásból megszerezhet. Szóval a jó iskola azon lesz, hogy minél jobban fejleszse az elmének különböző irányú intellectuális hajlékonyságát. Az igazi ismeretszerzés, az igazi tanulás később következik, az egyetemen. De ily szempontból is a görög nyelv pædagogiai

értékét csak a teljesen járatlan, vagy a nagyon elfogúlt kicsinyelheti. Épen az is, hogy a görög a mindennapi élettől el van szigetelve, hogy anyagában, formáiban — mint a latin is — a többitől eltérőt nyújt, hogy erős kérge van, melyen az ifjú lány elméje horzsolódik, s hogy egyaránt gyakorol elmét, emlékezetet: mindez — ha másra, tudományos fontosságára nem is tekintenénk — a görögnek pædagogiai értékét kétségtelenné teszi. S hogy már a tapintatosan vezetett grammatikai gyakorlás is — melyet nem az anyanyelven kell végezni, mert gyümölcsözőbben végezzük tőle teljesen eltérő idegen nyelven — elvontabb vonatkoztatások és finomabb elméleti különbségek fölfogására készíti elő az ifjú elmét, azt csak az fogja tagadni, kinek a nyelv természetéről, a grammatika pszichologiai s logikai alapjairól épen nincsen tiszta képze. S újra csak csodálkozhatunk, hogy szónokunk a fujdogáló szel által annyira elkapatja magát, hogy még azt a szemetet is, melyet ez a szél fölkavar az ifjúság kínzásáról, egészsége veszélyeztetéséről s több ilyen rettentő dologról, mind szépen kosárkájába szedi — argumentumnak. Jobb eszű, szorgalmasabb tanulóknak — kellő vezetés mellett — különben nincsen is ellenszenvök a görög ellen; s azt a görög nyelv ellenesei is meg fogják engedni, hogy a gymnasiumi oktatás programja nem a lustákra, vagy tehetségtelenekre való tekintettel készül. Legfőlebb, ha Abderában akarnánk gymnasiumot szervezni.

Különben a sok szóbeszéd, a sok ingadozás e kérdésben onnan ered, hogy nem vagyunk tisztában a gymnasialis oktatás célja felől. A helyett, hogy a kérdést egyszerű alapjára vezetnők vissza, előhuzakodunk a nagy ágyúkkal, s oly kérdéseken nyargalunk, melyek tulajdonképen nem ide valók. A görögnek helye a gymnasiumokban épen nem függ azon kérdéstől, van-e rá szükségünk a gyakorlati életben, vagy nincs? Hasznosabb-é ma a francia nyelv, vagy a görög? A kérdés azon fordul meg: mi a gymnasium célja. A gyakorlati életre készít-é elő a gymnasium, vagy az egyetemre? A felelet nem lehet kétséges, s akkor nem vonhatjuk többé kétségbe azt az előkelő helyet sem, mely a klasszikus nyelveket a gymnasiumokban megilleti. *)

*) V. ö. Zeller Ede cikkét a *Deutsche Rundschau* februári füzetében: *Gymnasium und Universität*.

Szónokunk szeme azonban e részben káprázott; s egész beszédéből kitűnik, hogy «didaktikai» elvei hasonlítanak a fátyolképekhez: gomolyognak, tűnnek. Különbén hogyan jutna eszébe a görög nyelv helyére a leghiúbb fölületességet tenni? A görög nyelv bora helyett a tanulókkal — hogy egy híressé vált hasonlatot használjunk — denaturalizált spiritust akar itatni. Mert végre is — szónokunk szerint — a «görög szellemre» minden művelt embernek szüksége van. Közbevetőleg mondva, ingatag lelkiismerete itt messzebb vezette a kellőnél: igen sok művelt embert képzelhetünk, kinek a görög szellem egészen idegen. De a tanuló legalább — szónokunk szerint — ismerje meg. Foglalkozzék tehát a történet, vagy az irodalom tanára a felsőbb osztályokban «a görög szellem történetével». Ez az a denaturált spiritus, melyről fönnebb szöletünk. Az ilyen tanácscsal szemben még — ha ugyan lehet a szót fokozni — a legvaskalaposabb philologusnak is igazat adnék, mikor azt állítja, hogy egy darabka grammatikai kenyérháj is egészségesebb a fiatal gyomornak, mint az ilyen görög — szellem-történeti előadások habja. Az ilyen másod-harmad kézből vett bölcseségek, áttekintések, furcsa végzetű helyekről s írókról, hősökről való magyarázatok a gymnasiumot a felsőbb leányiskolák színvonalára állítanák, mi ellen a gymnasiumi nevelés célja és minden józan pædagogia nevében tiltakozni kell. Mintha maga a nyelv s annak kifejezőmódjai által nyújtott ismeretanyag e tekintetben mellékes volna! Mintha nem ennek tövén kellene fakadnia a többinek! Az ilyenféle surrogatumnál valóban az a fitymált 2—300 sor Homerból is többet ér. S különösen, ha nem rövidlátó gyakorlatiasság szempontjából tekintjük a gymnasium föladatát, hanem mint az ifjúság előkészítőjét egyetemi tanulmányokra: akkor az ilyenféle «görög pótlékok» gondolata majdnem nevetséges. Mit csináljon vele a leendő theologus, történetíró, nyelvész, jogtudós s az irodalom tanulója? Pótolhatja — az részben is a nyelv ismeretét? S reménylem — a nemzet tudományos élete tekintetéből is — ezekre kell a gymnasiumnak első sorban tekintettel lenni, nem pedig azokra, kik épen csak a «bizonyítvány» elnyeréséért járnak iskolába. Mert hogy a gymnasiumi oktatás meghatározásánál egy gyakorlati mérnök, egy pörösködő ügyvéd, egy kis hivatalnok vagy egy falusi plebános helyzetét is tekintetbe kell vennünk, kiknek mind nincs szükségök a gö-

rögre —, ezt az emelkedést, s örvedetesen korszerű álláspontot csak nálunk védelmezheti egy tudós, ki görögül is tud s pædagogióával is foglalkozik.

Hogy pedig a szűkebb körre szoruló görög nyelvtanítást az által emelni fogjuk, ha a gymnasiumokban facultativvá teszszük, azt nem fogja senki elhinni. Ez a lépés nem egyéb, mint a görög nyelv elszigetelése s annak kimondása, hogy Magyarországon mint általánosabb művelődési tényező többé még hivatalosan sem szerepel. Ki fog esni egészen a magyar műveltség tudatából, s valóban nem tudják, mit cselekesznek, a kik az illet csak látszólag is elősegítik. A görög az egyetemen is meg fogja érezni ezt az ellenséges hangulatot. Néhány tanárnak készülő fog vele immel-ámmal foglalkozni; de annak, a ki munkájában a nemzet műveltségével is folyton érintkezésbe szeretne maradni, nem igen lesz alkalmá a göröggel törödni. A görög, s a mi vele kapcsolatos — s ez nem csekély! — olyan lesz nálunk, mint a madár a légszivattyú üvegköpenye alatt: elveszti levegőjét. S az örvedetesen korszerű törekvéseknek a többi közt ez lesz igen bizonyos eredménye.

De miért ezzel sietni? Egy nagy államférfiünk mondotta már, hogy nemcsak eszméken fordul meg a haladás, hanem azon tapintaton, azon egymásutánon is, melylyel az eszméket megvalósítjuk. Olyan égető kérdés nálunk a görög facultativvá tétele? Olyan rendkívüli sikert ígérő-e, annyira kecsegtető-e az egységes középiskola eszméje, mely végre is egy német reál-gymnasiumféle alkotmányban fog megtestesülni? S ez a kísérletezés nem fogja-e még igen fontos teendőkről kellelénél korábban elvonni a figyelmet? A tanárképzés, a tanári seminariumok kérdése mindenesetre fontosabb dolog, mint az egységes középiskoláé. Vannak tantárgyak — a physika, természetrajz, történet például, — melyek methodikai kezelése, a csekélyebb számú jobb erőt kivéve, még egészen a jó Isten kényére van bízva. Egyáltalán középtanodai intézményeink pædagogiai ereje még félig sincs kifejlesztve — s már új kísérletezés? Nem kell félnünk tőle, hogy a kezdeményezés dicsőségét tőlünk elragadják. Különbén ott, hol ellentétes nevelési irányok bizonyos szélsőségekig nyertek már intézményekben is kifejezést, ott még érthető, ha a többi mellett az egységes iskolával is próbálkoznak. De a hol ily ellentétes irányok még nem is fejlődhettek, ott ilyen se hús, se hal intézményt vetni az ifjúság

nyilvános nevelésének alapjául —: ezt a dicsőséget, ezt a vérszegény pædagogiai kísérletet nem fogják tőlünk megírigyelni soha. Mert egyáltalán a tantervnek egységesre nyirbálása és lenyesegetése hozzá biggyesztett facultativ különbségekkel: már alapjában szervesen gondolat. Örökké elsők fogunk maradni abban is, hogy a görög alól még a gymnasiumokban is kihúzzuk a gyékényt, mikor különben is alig van szívni való levegője. Így aztán megeshetik, hogy néhány hellenistánk mellett is, — verssel végezve soraimat, — Arany János mondását:

Forgatom én nappal görög íróm' s forgatom éjjel:
Vénségemre be nagy lelki homályba esém —

a jövő nemzedék már készpénz gyanánt veszi. —

x. y.

PETŐFI ISMERETLEN KÖLTEMÉNYEI 1848-BÓL.

A *Fővárosi Lapok* folyó évi 23-dik számában kiadtam Petőfinek két, addig ismeretlen költeményét, *A betegséggel szomszéd a halál* és *Szép levél* cím alatt, melyeket a költőnek 1847-diki költeményei kéziratában a nemzeti múzeumban kihúзва találtam, amazt a 108., emezt a 127. lapon. Ugyanott föl-
említettem, hogy a 111. lapról ki van húзва a *Koronázás*, egy fordítás Heinetől, viszont, hihetőleg a költő neje utóbb kivágta a kéziratból a 141. és 142-dik oldalt, melyek egyikén, mint a tartalomjegyzék mutatja, a *Fölösleges aggalom* s a másikon a *Mézeshetek* voltak, s melyek közül ma csak az első ismeretes, mert megjelent volt a győri *Hazánk* 1848. II. 149. számában. Több egész költemény kihúзва nincs, s ezt azért jegyezzük meg, mert némely lap a fönti két költemény közlése alkalmából három kihúzott, s eddig ismeretlen költeményről tett említést. Megemlíthetem azonban, hogy a 47-dik lapon van egy elkezdett költeménye áthúзва, mely közvetlenül a *Világosságot* című költeménye előtt áll, s a címe és első sora így hangzik :

Az emberiség sorsa.

A fának lombokat ad a tavasz . . .

Ez szintén bölcselmi irányú költemény lett volna, de a költő nem folytatta tovább. Egy másik költeménynek címe és két sora van még kihúзва a 94. lapon, az *Alkony* című költemény előtt ; de nem sikerült elolvasnom. Érdekes azonban az, hogy három helyt ki van egy-egy versszak húзва, s helyettök nem írt másikat. Így az *Ide, kis lány...* címűnek ki van

húzva a 21. lapon a hatodik versszaka, melyet szintén nem tudtam hibátlanul elolvasni; továbbá *A magyar ifjakhoz* címűnek a második versszaka, mely így hangzik (31. lap):

«Nemzetek élete kis viruló bokor,
Mellyet a szellőnek lába is eltipor
Magára hagyatva,
De tölgyek erdeje környékezzék csak őt:
Nem is mozdíthatja meg a legdühödőbb
Viharok haragja.»

Végre a *De miért is gondolkodok rá?*... című költeményének második szaka (39. lap) így szól:

«Vesd őt magadból szívem
Vesd őt örökre ki,
Miképen a tetemet
A tenger kiveti.»

Ki van húzva továbbá a kézirat 113-dik lapján a *Levél Arany Jánoshoz* című költői levelének kilencz utolsó sora, melyeket szintén elolvastam; de minthogy éppen azok, melyek ki vannak már adva az Arany János *Hátrahagyott iratai és leveleiben*, III. 85—87. l., hol a költemény oly formában jelent meg, minőben Aranynek elküldte, fölösleges itt újra közölni.

A *Falu végén kurta kocsmá...* című költeményének az 5—6. versszaka között kihúzott két sort (119. l.):

«Minek már nekem a lélek?
Jobb lesz nekem, ha nem élek» . . .

Egyéb kihúzások javítások céljából vannak téve, s részben csak egyes szókra, részint egész sorokra s versszakokra is vonatkoznak, melyek, habár egy nyomtatás alá készült, letisztított kézíratról van szó, mégis világot vetnek a költő dolgozása módjára s javító gondjára, és már csak ezek is megegyeztetik azt az elterjedt nézetet, mintha Petőfi csak úgy «ujjából rázta volna» ki a költeményeit, s hogy rajtok soha sem javított volna. E javítások igazi műgondot tanúsítanak, melyek hol az értelemre, hol a verselésre vonatkoznak. Ezek részletes felsorolásának egy kritikai kiadásban van helye, melyet a költő műveinek ily tanulmánya alapján már munkába vettem, itt össze-

hasonlítás kedvéért csak pár példára szorítkozom. *Ha férfi vagy, légy férfi* . . . (6. l.) című költeményében, a harmadik versszak négy végső sora :

Kihúzott szöveg :

«A kétszínűség köpenyét
Ne vedd magadra föl,
Inkább maradj mezítelen,
Miként az őszi föld.»

Javított szöveg :

«Százszorta inkább éltedet
Tagadd meg, mint magad;
Hadd vesszen el az élet, ha
A becsület marad.»

Az *Utazás az alföldön* (81. l.) című költeményében a második versszak négy végső sora :

Kihúzott szöveg :

«Kocsis, ne dögönyözze kelmed
Azt a lovat, még összerogy . . .
Hiszen mi még Pesten leszünk az
Itéletnapra valahogy.»

Javított szöveg :

«Ne dögönyözze csikóit,
Ne dögönyözze kend kocsis,
Fölérünk Pestre, ott leszünk tán
Már az itéletnapon is.»

A *Meddig alszol még, hazám?* utolsó versszaka (106. l.):

Kihúzott szöveg :

«Meddig alszol még, hazám? . . .
Hejh, hazám, attól kell
Tartanom, hogy csak a más
Világon ébredsz fel.»

Javított szöveg :

«Meddig alszol még, hazám?
Szép Magyarországom?
Föl sem ébredsz már talán
Csak a más világban!»

Az *Ó. B. kisasszonyhoz* címűnek végső négy sora, pedig az egész költemény befejezését szelídebbé s gyöngédebbé teszi a javított alakban (126. l.).

Kihúzott szöveg :

«Ha már benne vagy a szív e
Bajába',
Vadd be, kérlek! ne beszéljek
Hiába.»

Javított szöveg :

«Oh nem, ezt még nem teszem föl
Felőled!
De ha így van? . . . annál jobban
Becsüllek.»

Mellőzvéen a többi, az 1848. és 1849-diki kéziratok tanulmányozása nem kevésbé érdekes eredményekre és felfedezésekre vezet. Az 1849-diki kéziratokban kihúzott költemény egy sincs, az 1848-dikiak közt van összesen tíz, melyek a következők: *Álmodva* . . ., *1848.*, *A conservativok*, *Megjött*

az idő..., *Toborzó, Golyók sivítnak, kardok csengenek...*, *Vörösmartyhoz, Egész világ a harcmezőn, A csámpás legény, A nagyszombati csata*. Ezek mellett ki van húzva még két jegyzet, egyik a *Talpra magyarhoz*, mely így szól: «E költemény buzdította márczius 15-dikén a pesti ifjúságot. Elszavaltam először az ifjak kávéházában, azután az orvosi egyetemen, azután a seminarium terén (most már 15-dik márczius tere), végre a nyomda előtt, melyet erőszakosan elfoglaltunk, a hatvani útczában (most szabadsajtó-útcza). A szabaddá lett sajtó alól ez a költemény került ki legelőször.» A másik jegyzet a *Vörösmartyhoz* című költemény mellett a következő: «(midőn a nemzetgyűlésben augusztus 21-dikén a hadügyben a többséggel szavazott).»*) Ez a jegyzet annál érdekesebb, mert a költemény alá, midőn az *Életképekben* (1848. II. 9. sz. aug. 27.) megjelent, egészen más, a kiadásokból ismeretes jegyzetet tette.

A kihúzott költemények közül eddigelé kettő ismeretes csak. Egyik a *Vörösmartyhoz* című, mely megjelent az *Életképekben* 1848-ban, s onnan átment a teljes kiadásokba is. Itt tehát csak annyi érdekelhet róla, hogy a harmadik versszak hatodik sora eredetileg így volt:

Illyen csodát ember nem ért. —

Az ötödik szak három első sora pedig így:

Azt én tudom, hogy nem magad vagy,
Tudom, száz és száz van veled?
De volna bár ott valamennyi . . . .

A többi eltérések inkább a helyesíráásra vonatkoznak. Az *Egész világ a harcmezőn* címűt pedig Majláth Béla közölte a *Vasárnapi Ujság* 1880. folyamában (31. sz.), s nem levén ott címe, a kiadásokban *Egész világ...* címmel adják. Ráakadt tudniillik e költeményre a Petőfi István hagyatékából a nemzeti múzeum birtokába jutott Petőfi-kéziratok között egy elrongyolt, vörösbarna vászonnal bevont könyvtáblában néhány összetépett, részint ónnal, részint tintával beírt papírlap között

---

*) Eredetileg a jegyzet így hangzott: «(midőn a nemzetgyűlésben augusztus 21-dikén ő is arra szavazott, hogy a magyar hadsereg vezetése ne legyen magyar, hanem, mint addig volt, német)».

és sietett közzétenni. A költemény ónnal van írva a szóban forgó eredeti kézíraton, s első fogalmazásnak látszik, melyről letisztázta a már nyomtatás alá készült kéziratába is, még pedig változtatva s befejezettebb formában, ezért jónak látjuk ezt is közölni, hogy a kiadások e kidolgozottabb formában adják ezután. E szerint ezzel együtt Petőfinek összesen kilencz, eddigelé ismeretlen költeményét közöljük.

I.

Á L M O D V A . . .

Szép kedvesem
Lágy kebele . . . .
Szíved buját . . .
Mind érzem . . .

Kicsiny madár,
Dalolj nekem . . . .
Tündéri dal,
Hű szerelem! . . .

Ezüst . . . arany . . .
Nem kell, nem kell,
Oly bús vagyok:
Vigyétek el! . . .

Milly illat ez,
Milly sok virág!
Egy végtelen
Kert a világ . . .

Bús, puszta lesz
Mingyárt az ég,
Hullatja le
Minden díszét,

A csillagok
Lehullanak,
Fejem körül
Koszorunak! . . .

Hah, láncz csörög
Hát volna még?
Hát a mi volt,
Mind eltevék . . .

Csörög . . . de most
A kezeken . . .
Földön csörög,
Leverhetem.

Ott voltam én
A nagy csatán,
A zászlót én
Lobogtatám.

Hoztam haza
Vérző sebet . . .
Elmúlt a harcz,
Beforrt a seb.

Aludj', aludj',
Szép kedvesem . . .
Oh szabadság!
Oh szerelem!

(Pest.)

II.

1848.

Ezernyolczszáznegyvennyolcz! az égen
Egy égi csillag, vérpiros sugára
Életszint vet a betegségében
Meghalványult szabadság arczára.

Szent szabadság újabb megváltója
A másodsor súlyedt embereknek,
Drága élted miljom s miljom ója,
Ne félj, téged nem feszítenek meg.

Elbuvék a békeség galambja,
Fészke mélyén turbékolni sem mer;
Háborúnak olyve csattogtatja
Szárnyait a légben vad örömmel.

Hah, ti gyávák, ti már is remegtek?
Ez csak kezdet, ez csak gyermekjáték . . . .
Hátha mindazok beteljesednek,
A miket én álmaimban láték!

Eljön, eljön az ítélet napja,
 A nagy isten véritéletet tart,
 S míg jutalmát jó, rossz meg nem kapja,
 Már nyugonni sem fog addig a kard?!
 (Pest.)

·III.

A CONSERVATIVOK.

Mentünk az ellenség elé,
 Mentünk előre bátran,
 Ti ott hátul kullogtatok
 Az előhad nyomában,
 Árnyékával takarta be
 Seregünk lomha testetek,
 Nagy volt az út, nagy a meleg,
 Az árnyék persze jól esett.

Midőn az ellenség előtt
 Kiálltunk a csatára,
 Ruhánkba kapaszkodtatok
 És . . . rángattatok hátra,
 Szűköltetek kegyetlenül,
 És óbégattatok rúttul:
 «Ne löjtek, ne löjtek,
 Félünk a puskaporszagtul!

Még van idő, még van idő,
 Forduljunk vissza szépen,
 Jobb otthon, sokkal jobb leszen
 Kemencze közelében;
 Lukább hátunkra kancsukát,
 Mint kezeinkbe kardokat,
 Jertek haza, a kancsuka
 Csak sebesít, de ől a kard».

Illyen vitézi csatadalt
 Dudáltatok mögöttünk,
 De isten segedelmivel
 Mi megütköztünk s győztünk,
 S ti drágalátos madarak,
 Kibujtok most hátunk mögül,
 És ordítottok diadalt,
 Hühőztok istentelenül.

Hohó, lassabban egy kicsit
És hátrább, hallják kendtek
Jobban becsüljük kendteket,
Ha nem szemtelenkednek.
Csak magatokat teszitek
Bolondokká, ha vélitek,
Hogy e Judásörömmel itt
Minket bolonddá tettetek.
(Pest.)

IV.

MEGJÖTT AZ IDŐ . . .

Megjött az idő
Mit láta prófétaik lelkem előre,
S még több, a mi jó,
Mit még ad az Isten, a nemzetek öre.
(Hely nélkül.)

V.

TOBORZÓ.

Itt a zászló, csak legények, alája,
Csapjatok föl Magyarországnak javára,
Csapjatok föl fejenként katonának,
Veszedelem fenyegeti hazánkat!

Magyarország, édes hazánk, szép hazánk
Aggodalmas tekintettel néz reánk;
Sohse aggódj', szülőföldem, lesz elég,
A ki neked föláldozza életét.
(Hely nélkül.)

VI.

GOLYÓK SIVÍTNAK, KARDOK CSENGENEK.

Golyók sivítnak, kardok csengenek,
A zöld mezőt piros vér festi meg,
Csaták zajától zeng a föld s az ég,
S te hősi költő, te itthonn vagy még

Azért daloltál harczi vágyakat,
 Azért daloltad bátorságodat,
 Hogy a midőn a harcز elékerül,
 Te honn a sutban gyáva szívvel ülj? —

Illyen beszédeket tart a világ,
 Rám így röpíti a gúnynak nyilát,
 És én reá csak elmosolyodom,
 És a magamét hozzá gondolom.

Azt gondolom: sok gyöngé emberek,
 Nem győznek most gyaláznı engemet,
 S nem győznek majd dicsérni egykoron!...
 S ha gondolok sokat, csak ezt gondolom.

Ne magyarázza senki én nekem.
 Tudom nagyon jól, hol van a helyem?
 Ha itt végzem kötelességemet,
 Csatába s a pokolra is megyek!

(Pest.)

VII.

A CSÁMPÁS LEGÉNY.

Porul jártak a leányok,
 Eddig én jártam utánok,
 Most ők járnak én utánam;
 Látod, látod, csámpás lábam!

A legénység szépe, java
 Egytül-egyig elment tova,
 Mind elmene katonának,
 Én billegek, itt hagyának.

Kata leányom, jut eszedbe?
 Kértelek: végy a szivedbe.
 Kinevettél akkor csúful.
 Ha neveltél, mostan búsulj.

A ki eddig rám se nézett,
 Most én arra rá se nézek,
 Ha nézem őt, azért nézem,
 Hogy ő kegyelmét lenézzem.

Mellyik a legszebbik leány
Azt veszem el, azt is talán,
Az is úgy lesz feleségem,
Hogyha megkér nagyon szépen.

Jó ilyenkor a csámpás is,
Ugy-e lányok, mikor más nincs?
Kapnak rajtam a leányok,
Pedig csámpás lábbal járok.

(Debreczen.)

VIII.

EGÉSZ VILÁG A HARCZMEZŐN.

Egész világ a harcmezőn,
Csak én nem vagyok ottan,
Ki harczy vágyat annyiszor
Éreztem és daloltam!

S a vágy, a láng még most is ég,
Még most se halt ki bennem,
Rohannék, és maradni kell,
És nem lehet elmennem.

A szégyen és a fájdalom
Kettős könyűje áztat,
Szívemre szállt a fájdalom,
Nem, nem, a gyalázat.

Oh gyermekem, oh gyermekem,
Még meg se vagy születve,
S szívemre már is kint hozál
S gyalázatot nevemre!

Ha megleszesz, ha élni fogsz,
Úgy fogsz-e majdan élni,
Hogy nevünkről elvész e szenny,
Melly azt miattad éri?

De az soká lesz, addig én,
Leszállhatok a sirba . . .
Fejfámra ne legyen nevem
Sötét betűkkel írva!

Jöjön csak a tavasz! a fák
Zöldelni fognak akkor,
Az én búmnak a fája is
Kizöldül a tavaszkor!

(Debreczen.)

IX.

A NAGYSZOMBATI CSATA.

Föl, föl, magyarok,
Harcolni vitézül!
Zeng a riadó szilajúl, komoran;
Szörnyű csata készül.

Szörnyű csata lesz . . . jön előre az ellen,
Mint sáskasereg!
Nem döbenni meg,
Bármilyen erős, nagy, a szívnek kell? . . .

A hány a magyar,
Tízannyi a morva, cseh, német,
Kik szent jogokat s szabad embereket
Gyilkolni jövének.

«Vannak sziveink, de a lelkesedéstül
S nem félelem által; az ellen akárhány!
Vezess soraikba, hazánk lobogója,
Szép földi szívárvány.

De mit pazaroljuk a szót? mi teszünk.
Hallgatva . . . előre . . . az ellen elé!
Nézz ránk haza! itt lesz egy új Marathon
Vagy Thermopülé!»

S harczoltak erősen
Vad lelkesedéssel,
Az elkeserült szív
Órjás erejével.

(Hely nélkül.)

Jegyzetek a költeményekhez.

Álmodva . . . című költeménye a költő kéziratának tizenhatodik lapján van kihúzva s az 1848-ban írt, a kötetben a kihúzottakkal együtt 106-ra menő költeménye közt a tizedik. Előtte a *Minek nevezzelek?* s utána *A rab oroszlán* következik a kéziratban, mert a kiadások megfoghatatlan okokból a költeményeket egészen más sorrendben adják, mi annál nagyobb hiba, mert Petőfi költeményeivel a kellő sorrendben egész életét végig lehet kísérni. Tekintve azt, hogy a *Rózsavölgyi haldlára* *) című költeménye 1848 január végéről való (Rózsavölgyi meghalt 1848 január 29-dikén), mely a sorrendben a tizenkilenczedik, a szóban forgó költemény íratását 1848 január közepe tájára tehetjük. Egyetlen javítás van benne; a kilenczedik versszak első sora eredetileg így volt: «Ottan voltam». A költemény egy álom váltakozó s össze nem függő, tűnékeny képeit rajzolja. A költő világosan azért húzta ki, mert nem volt vele megelégedve. A címe eredetileg *Az álom* volt, a mennyre kivehető.

1848 című költeménye a kézirat harminczadik lapjáról van kihúzva s a huszonharmadik költemény; előtte áll *A tél halála* s utána a *Kemény szél fúj* . . . Íratása idejét, tekintve azt, hogy a *Talpra magyar* a sorozatban a huszonhatodik, melyről tudjuk, hogy márczius 14-dikén már kész volt, február végére tehetjük. Általában is februárban legfőlebb négy-öt kisebb költeményt írt csak, mert az egész hónapban át *Coriolanus* fordításával foglalkozott, melyet márczius elején már nyomtatni kezdett. E költemény alapeszméje rokon az *Ítélet* című költeményével s általában is azt a hitét, hogy Isten vértételeket fog tartani 1848-ban a szabadságra törekvő népek és zsarnokaik között amazoknak javára, gyakori tárgya költeményeinek; így *A magyarok Istene*, az *Élet vagy halál* stb.-ben; vagy említi azt a nagy időt, melyre már régóta készült s melyekben profétai ihlettel szól a nagy harcokról, melyekben a zsarnokság elbukik, majd meg lelkesülve írta a harcok idejében, hogy ezek az idők megjöttek: *Nagy idők; Beteljesült az írás* . . . ; (*1848* című költ.) stb. E jóslatokra utóbb büszkén emlékezett vissza s önérzettel említette a márcziusi napokban, hogy már két hónappal előbb arra buzdította feleségét, hogy «varrja meg azt a zászlót» (*Mit csinálsz, mit varrogatsz ott?*). Ezt a költeményét, melynek alapeszméje Berangernél is előfordúl, hihetőleg azért húzta ki, mert utóbb *1848* cím alatt egy másik költeményt írt, melyet jobbnak tartott s mely majdnem épen így kezdődik. A költeményben pár javítás van. Az első versszak második sorában eredetileg «vérpíros» helyett «ragyogó» állt, a harmadik sorban a «betegségében» szó előtt «meg» ki van húzva, viszont az ötödik versszak első sorában az «ítélet» szó előtt egy elkezdett szó van kihúzva.

A conservatívok a kézirat 49-dik lapján áll, *A magyarok Istene* s az *Íllyen asszony való nékem* címűek közt s a negyvenedik költemény.

*) Megjelent *Életképek* 1848. I. febr. 20, 8. sz.

A conservatív-pártiak, a kik az akkori kormányrendszer hívei valának, márczius 15-dike által meglepetve, csatlakoztak a mozgalomhoz, így lapjuk, a *Nemzeti Újság* és a *Budapesti Híradó* is (kivált amaz) egész buzgósággal váltott színt. Azonban a radical-szellemű lapok s az ifjúság bizalmatlanul fogadta őket a márcziusi napok után s kivált a *Márczius tizenötödike* (Pálfi A. lapja) támadásokat is intézett ellenök, mindjárt három első számában, márcz. 19—22-dikén. «A magyar historia még nem emlékezik olly elláthatatlan terjedelmű tömegekről, mond az id. helyen, mint a millyekben a pecsovicok rohannak át hozzánk a túlsó párthoz . . . . A conservatívek köztünk vannak . . . Győzelmes pártunk ám legyen vendégszerető, de egyszersmind szemes is». Ilyen hangulat eredménye e költemény, mely legkésőbb 1848 április elejéről való. A költemény tehát nem valamely csatára vonatkozik, mert ilyféle áprilisban még nem történt; hanem a márcziusi napokra, főképen márczius 15-dikre s az alkalommal a conservatívek magatartására. A költemény 4-dik szakának 5-dik sora eredetileg így volt: «És kendtek, szép atyafiak?»

A *Mejött az idő* s a *Toborzó* című költemények egymás után állnak a kézirat 66. lapján, amaz az 51., emez az 52-dik költemény. Előttök a *Föl* s utánok a *Gyáva faj, a törpe lelkek* című következik. Ha abból következtetünk, hogy a *Két ország ölekezése* című költemény az 54-dik s ez az unio kimondására vonatkozik, mely május 29-dikén törtévé, tehát e költeményét június elején írhatta Petőfi, akkor e két költemény íratása idejét szintén május végére, vagy június elejére tehetjük s e véleményt megerősíti az is, hogy ezután következnek azon költeményei, melyeket a Kis-Kúnságban tett útjai alatt írt, s e két útja közül az első június 5—10-dike, a második 12—15-dike közt történt, a követválasztás idejében. Mindkét költemény töredék csak, kivált az elsőt nem is lehet egyébként tekinteni, épen ezért szokása ellenére a helyet sem írta alájük; de a körültök álló költemények mutatják, hogy ezeket is Pesten írta.

Golyók sivítnak, kardok csenyének . . . a kézirat 96. lapján áll s a 76-dik költemény. A költemény tartalma ugyanaz, mi a *Hallod-e szív, szívem!* címűé, t. i. nagyon sokan ócsárolták a költőt abban az időben, hogy ő maga, ki annyit énekelt harezről s annyi költeményében fejezte ki, hogy a szabadsággért kívánna meghalni a csatatéren, most, midőn itt az alkalom, otthon ül s nem megy katonának. Az utóbbi költeménye a sorrendben a 80-dik s az *Életképekben* október 1-én jelent meg. E szerint mind a két költemény szeptember első feléről való s a *Hallod-e szív, szívem!*, mely ugyanazt a gondolatot erőteljesebben fejezi ki, volt oka, hogy Petőfi az előbbit kihúzta. Petőfi kése delmezésének, hogy nem akart a hadseregbe lépni, fő oka lebetegendő neje volt s a szülést okvetetlen be akarta várni; de épen e vádak voltak okai, hogy korábban, mint akart, belépett a hadseregbe, hol századosi rangot nyert október 1-én s már szeptember 25-dike tájt Buda-Pestről eltávozott. E költeményről még csak azt jegyezzük meg, hogy a 4-dik versszak négy sora tiz szótag helyett tizenegyből áll.

A *csámpás legény* a kézirat 118. lapján van s a kilenczvenhetedik költemény, a költő Debreczenben írta október 23—30-dika között,

mert ez épen az *Elpusztuló kert ott a vár alatt . . .* című költeménye után áll, melyet pedig október 18—23-ig való erdői időzése alatt írt, hová felesége látogatására ment. Utána az *Itt a nyílám! mibe löjjem?* következik, szintén Debreczenben írva. Kihúzta utóbb, mert nem volt vele megelégedve. Más ok nem gyanítható.

Ugyancsak Debreczenben írta *Egész világ a harc mezőn* című költeményét is, mely a kézirat 121. lapján áll s a költő 100-dik költeménye 1848-ból. A költemény abból az alkalomból való, midőn Petőfi Debreczenben okt. 23-tól nov. 15-ig ujonczok gyakorlásával foglalkozván, nov. 17-én zászlóalját Becskerekre rendelték; de ő neje szülését minden áron be akarván várni, 1849 januáriusáig szabadságot kért s egyelőre Erdődre ment, a hol felesége is volt; de a környékbeli oláhok zaklatásai miatt feleségével s ennek szüleivel együtt már nov. 30-án Debreczenbe mentek, hol fia decz. 15-én született meg. E költemény tehát a decz. 1—15-dike közti napokból való s egyrészt a költő fájdalomát fejezi ki, hogy nem követheti zászlóalját, másrészt a szemrehányásokra felel, melyekkel elmaradásáért illették. A költeményt teljesen kidolgozott formájában most itt közöljük először. A Majláth Béla által közöltnek nincs címe adva, s nem csak helyesírása más ennek, hanem lényegesek az eltérések is. A Majláth által közöltben ugyanis a 3-dik versszak 4-ik sorában «nevemre» helyett «fejemre»; az 5-ik versszak 4-ik sorában «azt» helyett «most»; a 6-dik versszak 2-dik sorában «leszállhatok» helyett «leszállottam»; a 3-dik sorában «nevem» helyett «az» áll s a 7-dik versszak 3-dik sorában az «a» ki van hagyva «fája» elől. E két utóbbi hiány az illető verssorokat is megrontja, t. i. a szükséges 8 tag helyett csak 7 van bennök. A kiadásokban pedig hibásan áll a költemény származása helyéül «Erdőd».

A *nagyszombati csata* cz. költeménye a legutolsó az 1848-ban írt költemények közt, tehát a 106-ik s áll a 130. lapon. Előtte *Az év végén* cz. költemény van. Eredete tehát 1848 végére tehető annál is inkább, mert a nagyszombati csata, melyről szól, decz. 16-án történt. E csata, melyet Guyon vezérlete alatt 1700 ember vívott háromszor akkora ellenséggel s melyben a tüzérség pl. oly derekul viselte magát, hogy csak négyen nem kaptak sebet: akkoriban nagy lelkesedést kellett a lapok útján az egész nemzetben; mert e hősi ellenállás volt fedezője Görgey elvonulásának Pozsony alól.*) A *Március Tizenötödike* pl. decz. 21—23. számaiban többször megemlékezvén róla, ezt írja: «Nagyszombatnál a magyar névre oly dicsőség szállott, minőre példát Európában, az utóbbi francia harcok óta hasztalan keresnök (!)». Ezeket az adatokat Petőfi Debreczenben olvasván, mert ott írta e költeményét is, föllelkesülve, meg akarta énekelni a csatát; de költeménye inkább az első fogalmazás s nem valamely megállapodott forma benyomását teszi. Ez lehetett oka, hogy kihúzta, még mielőtt befejezte volna. Eredetileg a harmadik versszak 2-ik sora csak ennyi volt: «Tízannyi a német».

FERENCZI ZOLTÁN.

*) Horváth: *Magyarország függetl. harc. tört.* II. 194. s az egykorú hírlapok.

É R T E S I T Ó.

Dr. Schlauch Lőrincz püspök beszédei. Közrebocsátja Bunyitay Vince, váradi t. kanonok, a magyar tudományos akadémia levelező tagja. Buda-Pest. Franklin-Társulat, 1890.

Fényes kiállítású két kötet került ki nem régiben a Franklin-Társulat sajtója alól. A legszebb papíron, nagy és szép betűkkel, melyek által mintegy magától fontosságot nyer minden kinyomtatott szó, jelentek meg a nagyváradi püspöknek két évtized folyamán tartott egyházi és egyházpolitikai beszédei. Két okból akarunk itt rólok megemlékezni: formájok miatt bizonyos általános irodalmi értékre tarthatnak számot, azután pedig érdekes nyilatkozatai a magyar katolikus egyház egyik vezéremberének. S egyet azonnal meg kell vallanunk. A beszédek — így egybegyűjtve — jóval többet mutatnak, mintha csak elvétele, egyenkint olvasnók. A mi egyes beszéd folyamában egy-egy elszórt gondolatnak látszik, e gyűjteményben mintegy részévé válik egy kapcsolatos egésznek, kellő helyére jut; s mikor a könyvet leteesszük, azon meggyőződésünk támad, hogy egy több tekintetben öntudatos szónok nyilatkozatait olvastuk.

Az első kötet tisztán egyházi beszédeket foglal magában. Tartalmuk részletei nem tartoznak az általános kritika elé. Formai gondosságuk mellett azért csupán egy sajátságukat akarjuk kiemelni. Szívhez, képzelemhez akarnak szólani; a gyöngéd húrokat akarják mozgásba hozni, s míg mások a tabernaculumot mint valami megfoghatatlan, mysticus csodát mutatják föl, s a dogmák megfoghatatlanságából érvelnek vallásuk isteni eredetére: az előttünk fekvő egyházi beszédek a catholicismust a dogmák fölött, s azokat csak melleleg érintve, mint a szeretetnek s könyörületnek soha ki nem

apadó tárát tüntetik föl, mint azt a régiót, hol a szeretet, a szánalom s irgalom tökéletességében egyedül honos.

Szóval a beszédek irányzata a szív dolgává tenni a vallást, első sorban a katolikus vallást; tulajdonkép minden emberhez kívánnak szólani, nemcsak a hívőkhöz, mert homályban hagyják, illetőleg nem is érintik azt a philosophiailag is fontos pontot, kell-e szükségkép s mindenkor párosúlnia vallásos érületnek s dogmatikus hitnek. Az egyházi férfiú ezt a kapcsolatot, természetesen, szervesnek tartja; a szónok azonban inkább a dolog érzelmi oldalára veti a súlyt.

Hanem azért beszédei még sem annyira a nagy közönséghez szólnak, mint inkább az élite közönségéhez. Annyira gondosak formában, mértéket tartók a kifejezésben s annyira telvék philosophiai reflexiókkal, a modern tudomány kérdéseire való vonatkozásokkal: hogy csak a műveltebbekre lesznek hatással, s különösen olyanokra, kik az érzelmek és gondolatok küzdelmeiben nemcsak saját lelkök mélyéből, vagy az emberiség haladásából merítik a vallásos megnyugvást, hanem első sorban valami külső, megszentelt, mysticus támaszra szorúlnak.

A második kötet az egyházpolitikai beszédeket foglalja körébe, melyeket szerzőjük részint a főrendi házban, részint a Szent-István- és Szent-László-Társulat ülésain mondott el. Az általánosabb érdekűekről már volt szó e lapok hasábjain. Jellemzőkre álljon itt csak néhány megjegyzés. A szellemi kaczérságnak egy nemét mutatja mindegyik; szerzőjük nem fordul el a kor tudományától, haladásától; bizonyos nagyúri kegyességgel állítja ki a dícsérő oklevelet az emberi ész százados munkájának, de csak azért, hogy a második pillanatban elmondhassa, hogy az a százados munka tulajdonképen sysiphusi munka, melynek valódi belbecse nincsen. Hiányzik belőle az áldás, az egyház áldása. Elfogulatlan gondolkozó senkire sem fogja a vallástalanság bélyegét rásütni, ha e fölfogásnak ellenmond. A tudomány, mint a művészet is — öncél, mely a maga törvényei szerint fejlődik, s mint ilyen nincs a positiv vallások vezető szalagjához kötve. A tudás utáni vágy alapján épen oly örök, mint a vallási érzet nyilvánulása s a művészet ösztöne; s minél tisztábban, saját természete szerint fejlődik mindegyik, alapján annál őszintébb lesz közöttök a harmonia. Egyik épen úgy a sötétből kel, tapogatódzik, önerején emelkedik, nyilvánulásaiban változik, mint a másik; egyik a másikkal kölcsönös hatásban működik, ha néha látószólag egymás ellenében is, s egyiknek sincs meg az a privilegiuma,

hogy az élet kútfejét jobban megközelíthesse, mint a másik. Tudás-vágy, vallási érzet, művészi ösztön mindegyik ősi, eredeti functiója az emberi szellemnek, s csak ott kezdődik a visszásság, a hol az egyik miatt a másikat tagadjuk, vagy az egyik jogos helyébe a másikat erőszakoljuk. A tudomány néha lehet vallástalan, de félreértés volna, természeténél fogva vallásellenesnek mondani; épen oly félreértés, mintha a tudomány kérdéseibe — török, szakad — a vallást vegyítjük. Az Úr nemcsak hatalmas, de kegyes is s nem kívánja, hogy minduntalan említsük nevét.

A jelen esetben még bonyolultabbá válik a kérdés az által, hogy — mint már előbb említők — nincs tisztán meghatározva, mit értünk vallási érzés alatt? Önkénytes nyilatkozata-e az az emberi érzelemnek, vagy dogmákhoz kötött? Az egyéni lelkiismeret foruma elé tartozik-e, vagy az is «egyházpolitikai» szempontból tekintendő?

Könyvünk álláspontja szerint — pusztán csak jellemzésére hozzuk föl — a vallási érzület legerősebben, legtisztábban, legcsalhatatlanabbúl akkor nyilatkozik, ha mint positiv vallási, első sorban, mint katolikus érzület nyilvánul. Gyöngédtelenség volna, e ponton valaki meggyőződésének ellenmondani. De annak már ellenmondhatunk, ha valaki a szeretet, könyörület alapjait nem a fejlettebb, szenvedélyekből kibomlott, tisztább szemléletre emelkedett emberi természetben keresi, hanem ma is még mintegy az egyház privilegiumának tekinti. S a mint hamis, divatját vesztő, önmagának ellenmondó liberalismus az, mely az egyházat philantropikus működésében zavarni akarja; épen oly egyoldalú álláspont, ha valaki a mai civilisatio irányzataiban csak az intellectualis s érzelmi egoismus nyilatkozatait látja, minden eszményibb törekvést pedig az egyház által szentesített vallás számára foglal le.

Ez álláspontnak felel meg könyvünk történeti fölfogása is. Bizonyos osztó igazság nyilatkozik meg benne, mely szerint az egyik félnek kevés, a másiknak annál több jut. Elismeri a fejlődés tanát, de csak félig; alapjában az egyházat kivonja törvénye alól. Elhallgatja például, hogy — a mily mérhetetlen hatással volt a keresztyén eszme az emberiségre, az egyház intézménye legalább is kölcsönzött annyit a kortól, mint a mennyit neki nyújtott; hogy a profán szenvedélyek benne épen oly tusákat vívtak, mint kívüle; s hogy épen ezért az az emberi fejlődés egy láncszeme, nem pedig egy kívüle s fölötte álló tökéletesség. Az egyház és vallása ily szempontból ideállá emelkedik, mely keletkezése óta egyforma tiszta fényben ragyog, s szolgálatában állva, könnyen elfeledheti valaki, hogy az eszme benne

is csak megtört sugarakban verődik át, mint minden más dologban, hol a nemcsebb érzelmekkel az egoismus is szükségkép párosul.

A második kötet a nagyobb, általánosabb érdekű nyilatkozatokon kívül még a nagyváradi püspöknek a főrendi házban tartott beszédeit is közli. Ezeket is választékos forma, előkelő modor, s épen annyi határozottság, mint tartózkodás jellemzi. Igen érdekes beszéd az is, melyet 1871-ben az autonomia ügyében tartott a szervező gyűlésen. Melegen ajánlhatjuk azon politikusok figyelmébe, kik az autonomia kérdését újabban föllevenítették. A formában ugyan mérséklettel, de azért minden kétséget kizáró határozottsággal fejtegeti benne a szónok az egyház álláspontját, melynek értelmében minden rés el van zárva a laikus előtt, hogy az egyházi szervezet kérdéseibe beavatkozassék. E részben a katolikus egyház híveitől soha sem kér és fogad el tanácsot, hanem mindig csak engedelmességet követel. A pápa legújabb nyilatkozata értelmében a laikus, püspökével szemben még a bírálathoz sem gyakorolhatja. A dolog természetében fekszik, hogy az autonomikus mozgalmak — a katolikus egyházon belül — rendes körülmények közt már születésökor végelgyöngülésben halnak el.

— z. —

A Saharában. Úti rajzok és tanulmányok. Irta Alvinczy Sándor. Buda-Pest, 1890. Franklin-Társulat.

Eredeti útazási irodalmunk, más európai nemzetekéhez viszonyítva, nagyon szerény. Már ezért is érdekes oly magyar munka megjelenése, a melynek minden lapjáról kitetszik, hogy őszintén, a hely színén keletkezett benyomásokat tükröztet vissza. Az előtünk fekvő könyv írója saját bevallása szerint is — de az eleve ségen és közvetlenségen is meglátszik, mely művén végig vonul — hosszabb időt töltött az algiri arabok közt; s ha egyoldalú előszeretettel foglalkozik is tárgyával s írja le az arabok szellemét, szokásait, életmódját és környezetét, ennek megvan az az előnye, hogy alanyi szempontjai megegyeznek a nép fölfogásával, a melyet ismertet, s hogy egységes, teljes világnézet részleteit nyerjük, a mely sajátosságosan megfelel azon vidék körvonalaival, azon élet közérzetének, a melyekben az író föltűnően maga is nagy élvezetet talált, s a melyek iránt sikeresen kelt hangulatot az olvasóban.

A huszonhat fejezetben, melyre a könyv oszlik, először az arab polgárosodásnak iparkodik vázlatát adni, azután leírja Algeria

tartományát, majd az arabok fölfogását és véleményét az európaiak felől, áttér a nők jogi és társadalmi állapotának ismertetésére és azon — szerinte — előítéletek szétoszlatására, a melyeket az európaiak általában a mohamedán nők helyzete iránt táplálnak, fejtegeti a nevelési, iskolai rendszert és a költészet szerepét, majd a Saharának és oázoknak tüzetes földrajzi és földtani ismertetését közli, azután a sátor alatti élet szokásaival, s a társadalmi rend fő jelenségeivel, az arab aristokratikus érzülettel, a vérbosszúval és az igazságszolgáltatással foglalkozik, leírja a puszták lakóinak vendégszeretetét, ünnepéyeit és mulatságait, vadászatait és lovait, részletesen vizsgálja a rabszolgaság jogi szabályozását és tényleges állapotát, leírja a szudáni rabszolgakereskedést, kikelve azon túlzások ellen, a melyeket annak iszonyai felől az újabb időben elterjesztettek, s azon eredményre jutva, hogy a mohamedanizmus, sőt a mohamedán rabszolgaság is Afrika polgárosodásának legjelentékenyebb és üdvös tényezői; aprólékosan taglalja a karavánok útjait és szervezetét; a huszonnegyedik fejezetben kivonatban közli egy Matlili oázbeli arabnak érdekes részletekben valóban igen gazdag naplóját azon útjáról, a melyet mint vállalkozó társ egy rabszolga-karavánnal Szudánban tett és a mely fejezet a könyv legbecsesebb részletei egyikét képezi. Majd az izlám és a papság viszonyait magyarázza, a sejk-ül-izlámnak ismeretes két térítő-levelét közölve a mohamedanizmus lényegéről, s végre pár szóval megemlékezik az araboknak fényes nemzeti jövőjökbe vetett hitéről, ráutalva egyszersemind egy arab hazafi szájába adott megjegyzésben, arra, hogy szerző maga is úgy tekinti az arabokat a modern Európával szemben, mint Tacitus a germán törzseket a római túlcivilisáltság okozta rothadt viszonyok közepett.

Az előbeszédben szerző, számot adva úgy a philosophiai fölfogásról, mely művét áthatja, valamint a szellemről, a melynek befolyása alatt írt, kijelenti, hogy meggyőződése szerint többféle út vezethet azon erkölcsi magaslatra, a hol Istent a megtisztult lelki ismeret útján közvetlenül meg lehet érteni, s hogy a *Korán* tanait híven követő arabok erkölcsileg legalább is nem állanak alantabb színvonalon, mint az európaiak, a kik Krisztus tanának fenkölt moráljával kérkednek, de ahhoz nem alkalmazkodnak; másrészt a legbensőbb rokonszenvvel viseltetik az arabok iránt, a kik testileg és lelkileg egyikét képezik az emberiség legnemesebb fajainak, és a kikről azt hiszi, hogy érzelmekben és gondolkodásban igen gyakran hasonlítanak hozzánk, magyarokhoz.

Természetes, hogy ily, bizonyára önálló és érdeket keltő, de teljesen egyéni kellemes emlékekre támaszkodó fölfogás mellett nem részrehajlatlan a szerző ítélete, s nem fogadható el minden állítása s következtetése; de becses az e szempontból nyert panoráma, mert becsületesen tünteti föl azt, a mit szerző maga látni vélt és azt, a mit az afrikai arabok saját magokról hisznek. Az éremnek, a melynek rendesen csak kopott és eltorzult előlapját látjuk, szebb hátlapját mutatja föl, megfelelkezve, hogy a kettő egymásnak meg nem felel, és hogy a kezdetleges élet tagadhatatlan frissége se kárpótlást nem nyújthat az előrehaladottabb emberiség vívmányaiért, se elvégre diadalt nem arathat, sőt megállani nem képes a polgárosodásnak — nem képzelt eredményeivel, hanem a természeti erők fölött megszerzett hatalmával, és az embereket magasabb célokra szervező képességeivel szemben.

Általában, a míg a közvetlen észleltekre és hallottakra nézve az e könyvben közölt leírások rendkívül élénkek, sok tekintetben mulattatók, s az igazság hű visszatükrözésének benyomását keltik, addig mindaz, a mi másodkézből van átvéve, és a mi a reflexio közvetítésével van megírva, vagy, a minek teljességéhez tüzetesebb irodalmi tanulmányozás lett volna szükséges, tökéletlen és hiányos. Így az arab polgárosodás leírásában igen helyesen tesz különböztetést a szerző az arab élet közt, melyet a mohamedán tanok teljesen áthatnak, és a törökök fölfogása közt, kiknél e tanok végre is idegen, és inkább a külsőségeket, mint a lelki életet átható elemet képeznek; de másrészt a mohamedán tudomány és a régi spanyol-arabs civilizatio ismertetésénél rendkívüli túlzásokba esik, és feledi, hogy ez az egész folyamat csak idegen befolyások másodlagos és tűnő eredménye volt, s önállót, talán az építészet kivételével, egyáltalán nem volt képes teremteni. Feledi azt is, hogy épen, a hol az afrikai arabok a legtisztábban maradtak meg, minden idegen uralom nélkül, Moghreb déli részein, ott sem voltak képesek a törzsinél magasabb szervezetre, s a patriarchalis despotismusnál magasabb állami életre emelkedni.

Legföltünőbb fejezetei a könyvnek mindenesetre azok, a melyek a rabszolgaság és rabszolgakereskedés kérdéseinek szentelvék, és a melyek — kivált azok után, a miket újabb időben a Lavigerie bíbornok által kezdeményezett agitatio folytán hallottunk — bizonyára számos olvasó előtt paradoxonnak fognak mutatkozni. Mindazonáltal némi magva az igazságnak rejlik ezekben is. Tagadhatatlan, hogy a mohamedanismus és az arab fölfogás könnyebben haso-

níthatja át magához a szudáni négereket, nem marad oly pusztalakóság és inkább vezet belső átalakulásra, mint a keresztyénség, és hogy az arab kereskedők műve nemcsak külsőleg terjed hasonlíthatatlanul gyorsabban és messzebbre, hanem mélyebben hatol a szerecsen nép rétegeibe és a polgárosodás bizonyos alacsony fokára gyorsabban emeli őket, mint a keresztyén hittérítők igyekezete. Kétségtelen az is, hogy az arab házi rabszolgaság nem is fogható az amerikai plantage-gazdálkodás régi rabszolga-rendszeréhez, s hogy általában a mohamedán népnél a rabszolga inkább a cseléd állásában van, a kiből igyekezettel bárminő állású válhatik, sőt megengedjük még azt is, hogy üres érzélgés azt hinni, hogy a néger törzsek közötti rablőháborúk kevésbbé volnának véresek és pusztítóok, ha egészen magokra hagyatnának. Az is igaz, hogy különösen a hollandiak, a portugalok, részben a francziák és legújabb időben a németek semmivel sem bánnak jobban a hatalmuk körébe eső négerekkel, mint az arabok, s csak az angolok, ámbár szintén csak többnyire s nem minden esetben, képeznek e tekintetben a legújabb időkben kivételt; de azért s annak daczára, hogy újabban több angol író, többek közt egy kiváló egyházi férfiú, Taylor kanonok, is szerzőéhez hasonló nézeteket vallanak, csakis túlzásnak lehet tekinteni azon állítást, hogy a rabszolga-kereskedők műve nagyban és egészben csakis áldásos és előnyös.

Az eszméket keltő s érdekesítő mű értékéből azonban a túlzott önállóság e vonásai, a melyek komolyabb igényű munkában határozottan hibák volnának, keveset vannak le; s ez úti rajzok a Saharáról mindenesetre a köznapin fölül emelkedő számot tesznek rodalmunkban.

—u.—t.

Szász Károly. Úti tárcza. — A visszatért. Buda-Pest. Franklin-Társulat, 1890.

Szász Károly fölött mintha nyomtalanul röppennének az évek; könnyen buzgó s könnyen buzduló költői ere ma is oly frissen ver, mint egy emberöltő előtt, s míg más hosszán elévődik egyegy benyomáson, s várja a termékeny perczet, Szász Károlynál egyegy érzelemből vagy benyomásból mindjárt csokrával pattan ki a költemény. Látszik, szereti a verset a versért magáért; van öröme magában a verselés mesterségében; a szó, a kép, a rím még ma is úgy csábítja, mint gyermeket a pillangó. S érzékenysége is ép ily

hamar működik; minden szellőcske legyintésére fodrozódnak a fölületen hajjai; gyöngye fuvallat elég, hogy gazdag képkezsletéből az érzelem szálán elméjébe verődjék gyorsan, keresetlenül, válogatva, néha válogatás nélkül annyi költői fordulat, mennyi épen egy költeményt teszen.

Így nem csoda, ha költészete gyakran az improvisatio benyomását kelti az olvasóban. Úgy érezzük, mintha költőnknek mindig keze ügyében volna lantja; egy kis belső ösztönzésre ujjai azonnal pengetik a húrokat. De azért nagy igazságtalanság volna, pusztán ügyes ujjakról beszélni. Legtöbb költeményén a gondolat könnyű hulláma fut át, vagy gyakrabban az érzésnek bizonyos házias melege villan keresztül, mely ha nem is érint mindig erősen, de tanúskodik arról, hogy van bennök élet.

Különbön ha Szász Károly költészetéről megfelelő képet akarunk magunknak szerezni, nem szabad azt pusztán egyes többekévesebbé sikerült versében keresnünk. Vannak költők, kik néha már egy versszakra félreismerhetetlenül rányomják egyéniségök bélyegét: minden egyes kiválóbb költeményöknek megvan a maga külön élete. Szász Károly műzsája — *sit venia verbo* — olyan, mint a jó kotlós tyúk, melyet csak akkor méltánylunk annak rendje szerint, mikor sok kis csibéje körében látjuk. Vagy illőbb hasonlattal, Szász Károlyban a költő olyan, mint a mondabeli lovag, ki egyszerre egy csapat fiával állít királya elé. Egyénisége inkább csak halványan nyilatkozik egy-egy költeményében; de egy csomó versében mint megannyi szétszórt sugárban, megtaláljuk rokonszenves körvonalait bizonynyal. Lelkében két-három téma költőileg eleven, például a családi érzés, otthonának szeretete; s költeményei e témának változatai; s írójok szellemi mozgékonyosságát, fejlett technikáját, könnyen buzduló érzékenységét csak akkor ismerjük meg, ha e variáló képességét méltányolni tudjuk.

E bizonyos tekintetben formalis képesség, ha ízléssel, törsgyökeres nyelvérzékkel, eleven képzelődéssel párosul, ép oly ritka, mint szeretetreméltó. Rossz muzsikusz az, ki hangszerével nem gondol, s én ezt a hangszere iránt lépten-nyomon nyilvánuló szeretetet Szász Károly költészetében vonzó vonásnak tartom. Ez a sajátság az, mely költeményeiben az erősebben egyénített érzelem hiányaiért kárpótol, s csinos verseket termel még akkor is, ha néha a tartalom közönségesebb, vagy kevésbbé megkapó.

Az előttünk fekvő *Úti tárcza* versei is nyerne, ha egészökbén tekintjük, s a költőt úgy hallgatjuk, mint valami művészt, ki

thémája fölött szabadon improvisál (— a mit láttam, átézve — le is írtam abb' a perczebe — mondja a motto), s a főgondolathoz, vagy alapérzéshez mindig új és új változatban (huszonnolcz költeményben) visszatér. Az alapthéma: az édes otthonba, a szokott kedves körbe és életviszonyokba való vágyódás. Ez egészen alanyi, mondhatnám, személyes érzelemhez viszonyít, ahhoz mér minden benyomást; ez érzelemben foszlik föl minden új kép, s abban tükröződik minden új táj; az idegen föld pázsitos patakja, mint a Montblanc. E versekben is újra bebizonyúl, a mit Arany Szász természeti érzékeről oly finoman megjegyzett. Nem annyira a tájék lelke, annak sajátos varázsa lesz a költőben eleven, hanem annyit s azt veszi ki a természetből, mennyi belőle subjectiv érzése kifejezésére épen alkalmas. Valóban költőnkben mindig a maga át nem alakúlt subjectiv érzése a középpont, melylyel szemben minden más benyomás eltörpül, s ez a mindig magával társalgó érzés oly erős, hogy a Jungfrau csúcsa előtt, igen könnyen meglehet, csak oly módon nyilvánúl, mint egy réti domb előtt.

De így is, a sok különböző kép és szemlélet tükrözése által élénk változatossága van a gyűjteménynek. Nem sorolhatunk itt föl minden egyes költeményt, csak néhányról emlékezünk meg. Csinos a *Heidelberg* című (6. szám), hol Heidelberg tája mintegy egybevegyül «ifjúságom Enyedével». Kár, hogy az utolsó szak a leggyöngébb.

Ifjúságom szép Enyedje
Csak reád emlékezem —
— Vajha sorsom még engedje
Áldva tenni rád kezem!

Enyed fölött az áldó kéz —; kenetes inkább, mint világos, nagy szemléletes. Az eleven költeménynek inkább csak kényszerű befejezése. A *Rajmán* című szép képekben gazdag; de inkább több hasonfajta költemény összeálló reminiscentiájából fakadó, mint eredeti képzeletből. A *Notre-Dame-ban* címűnek igen szép az első szaka:

Földi zajtól menekülni vágyva,
Ide jöttem a nagy némaságba,
Hol hallgatag árnyak tömörülnek,
Dalok, imák *összehajtott szárnynyal ülnek.*

Ez utolsó kép méltó Dante fordítójához; valóban költői szemlélet. De Szász Károly nem ápolja s nem becsüli annyira, mennyire illik.

A költeménynek tovább kell haladni, s íme, mindjárt két sorral alább már a múlt századok szárnyai suhognak; érzetem szerint a «szárnyak» ismétlése nem szerencsés, s magával söpri az első versszak annyira gyöngéd hasonlatát. Egyáltalán néhány versszak az elsőnek csak bővítése inkább, mint fejlesztése.

A *Luxemburg-palota kertjében* (11. szám) újra azon versek közé tartozik, melyekben a költő a külső világban tulajdonképen csak reliefet keres, hogy vele szemben családi boldogságának még jobban örülhessen.

Mert hajtson bár egy fényes múlt porából,
És gondozzék bár műértő kezek —
Annál, mit otthon Ő számomra ápol,
Oh, pompás kert, a te rózsád se szebb.

A *Búcsu Páristól* (14. szám) ép oly lendületes, mint a mily egyszerű a *Genfi tón* című (15. szám). Keresetlen igénytelenségében a kötet vonzó darabjai közé tartozik. Ízelítőül ide teszszük négy szakából az utolsó kettőt. Szellőtlen csend a tón. A csolnakon oldalt henyén csügg a lapát:

Lassan-lassan leszáll az alkony,
Nyugaton már lement a nap,
De túlhan, a fehér Montblancon
Rózsái még piroslnak.

A tóra visszavert sugára
A kék hullámokon rezeg,
Mint életünknek alkonyára
Visszfényt vet egy emlékezet.

Ilyen rövid s hangulatos *A templomocska* című is (19. szám). Ott csüng a magas hegytetőn. A harangszó mint kis madáracsicsérgés hangzik le. S

Városi népnek szűk is lenne:
De kettő mégis elfér benne:

Egy szív, mit bú vagy önvád tépe —
S a jóságos Madonna képe.

Velence aztán mozgékonyvá teszi a költő fogékonyságát, s a csodás város, hol a múltnak fénye oly varázslón tündöklük át a jelen

rongyain, egy pár szép versre hangolta a jövevényt. Költőnk kizárólagos subjectivitása e helyen sem tagadja meg magát, hol pedig az ember saját öröméről, bánatáról könnyen feledkezve, szinte méltóbbnak tartja, ha a múlt századokkal él együtt, mint a maga érzé-
seivel. Velence Szász Károly előtt symbolum lesz, melyben remé-
nyeinek, emlékeinek, megghiúsult ábrándjainak képét akarja látni
(24. szám). Így a vers végén a «Sóhajok hídja» is inkább csak költői
kép, hol kiábrándúlva «a tört színes csigákat szedi össze», mert az
igazi ponte dei sospiri-n legfőlebb egy hangos torkú olasz gyerkőc-
zéstől lehetne csigákat venni, melyeket az a Lidón szedett össze. —
Költőnk különben maga is elmegy a Lido partjára, hol Trefort
Ágost halála hírért veszi. Ez a *Lido partján* (26. szám) egyik leg-
szébb, legtartalmasabb ódai lendületű költeménye. A staffage sem
lehetne szerencsésebb. Ott ül a költő a tengerparton; előtte a ten-
ger, a «szüntelen más s mindig ugyanaz» — a végtelenség képe.
Szél támad, s a távoli ismert partokról hozza a halálhírt, s most
fölkél a költő elméjében az elhúnyttal együtt a végig küzdő, har-
czos ember képe, s lassankint a tenger végtelensége veszti varázsát
e jelenség előtt. Nem a tenger,

Bizony, az ember: Isten képe mása
Örökre munkás, mindig alkotó.

A gondolatok menete e költeményben könnyed, szépen kapcsolatos; s a vers szintere is oly pompás, s a hangulatot annyira emeli, hogy e költemény a maga nemében egyike a legsikerültebbeknek. Min-
denesetre nyerne bensőségben, ha a halott dícsérete nem volna oly
conventionalis, olyan túlzott; ez esetben a superlativus az őszinte ér-
zés előtt jóval kevesebb, mint a mérsékelt, némileg egyénibb hang.
Még egy mellékes megjegyzés is álljon itt. Egy természettudósunk,
Herman Ottó, annak bizonyítására, hogy mily kevésbe veszik költőink
a természetet, Szász Károlynak ezt a versét hozta föl, mondván,
hogy hibásan említi a bórát, mert az téli szél, s augusztusban nyoma
sincsen. Igaza van, téli szél; de azért Trefort halála évében is néha
olyan élesen fujdogált augusztusban az éjszak-keleti szél, hogy
esténként bizony elkelt a meleg felöltő. S ha az ember a járó-kelőket
kérdezte: «É la bora, Signore» — volt a felelet. A bóra tehát bát-
ran fujdogálhat továbbra is a költeményben.

Az *Úti tárcza* utolsó verse *Itthon* (28. szám) végre tisztán s
vegyítlenül megüti azt az akkordot, mely különben végig vonúl a
gyűjteményen.

Messzi földön jártam, keltem,
Jobb helyet sehol se leltem,
Itt boldogság, nyugalom van
Az én édes otthonomban.

E költeménynek van egy szaka, melyet ideigtatunk a benne előforduló szép kép miatt :

Láttam büszke palotákat,
Szebbeket már szem sem láthat —
De képzetem délibábján
Mind csak e kis házat látám.

De e szép kis kép után egy kissé túlságosan fékét ereszti házi örömeinek, mikor — lyrai költeményben bizonynyal ritka sorban — elmondja, hogy «dús konyhákon sok jót ettem», csak azért, hogy utána tehesse : «ilyen puha kenyeret nem».

Rajna bora nem oly jó íz,
Mint itthon a friss ivóvíz !

Költőnk még azt sem mondhatja mentségül, hogy a «boldog közép-szert» akarja dicsőíteni. Mikor «dús konyhákon sokat ettünk» s a Rajna borából is ittunk : a friss ivóvíz inkább hygienikus, mint költői dolog.

Az *Úti tárcza* után egy költői beszélyt találunk. *A visszatért* czímmel, mely alatt az 1872-diki évszám áll. A beszély alapgon dolatában van valami rokon azzal, melyet az *Úti tárczában* már kiemeltünk. Nemcsak egymás mellett állanak tehát, hanem jól együvé is illenek. *A visszatért* hőse is kiment a nagy világba, míg csalódásai után elvonulva boldogan él szerelmének.

A világtól messze, messze
Egy kis völgyben, zöld pagonyban
Kéklő bérczektől övezve.

A hős jellemzése e beszélyben kissé elmosódott; tulajdonképen érdektelen, mint a hűtlen grófnéé is. De nem a jellemzésben kell keresnünk e beszély erejét vagy czélját. Szépsége a lyrai hangulatos-ságban van, mely végig fokozódik benne. Mintha árnyas kerti úta-
kon sétálnánk; mindegy, akár állunk, akár jobbra vagy balra
megyünk: mindenütt színes virágok mosolyognak felénk. A kis

pásztorleányka alakja azért oly kedves: mert olyan, mint egy eleven kis lyrai költemény. Az egész pedig annyira regényes történet, hogy igazán stíllelenségnek látszik, hogy a költő hősét Amerikába küldi tíz évre, vagyont, gazdagságot gyűjteni. Ennek a történetnek színhelye egy szerencsétlen kastély s egy mosolygó pagony, honnan semmi módon sem lehet Amerikába jutni. Nem von le a beszély érdeméből, ha azt mondom, hogy némely helyen — nem az epikai nyugalomban s plastikai jellemfestésben, — de néhol a hangban, itt-ott a pásztorleány s a hős beszélgetésében, mintha Tennyson falusi idylljeinek föl-fölszálló benyomását látnám. Azonban lehet, csalódom. —

x.—

Irányelvek a magyarországi katolikus egyház autonomiája részére.
Írta dr. Bartha Béla. Buda-Pest. Pullas részvénytársaság nyomdája. 1890.

Az idei budget-tárgyalás ismét fölszínre vetette a katolikus autonómia kérdését, s a kultuszminiszter határozott nyilatkozatából ítélve, a közel jövőben le sem tűnik az többé a napi rendről. Ily körülmények között, bár a legutóbbi országgyűlési viták előtt készült, kiválóan érdekes azon kis füzet, melyben a hitbuzgó katolikus világiak egyik legbefolyásosabb vezéregyénisége, dr. Bartha Béla, e sokat vitatott ügyet a nagy közönség számára fejtegeti. A nagyérdemű férfinak bizonyára kiváló része lesz azon értekezletekben, melyeket gróf Csáky a képviselőházban tett kijelentése szerint ez év folyamán összehívni szándékozik, s így ez «irányelvek» egyszerű magánember véleményénél többet jelentenek.

Dr. Bartha Bélát egyházának szeretete mellett a törvény és jog tisztelete indította arra, hogy, mint mondja, az eszmék tisztázására, a közvélemény fölvilágosítására vállalkozzék. Kívánja az autonómiát, de óva int, hogy fogalmába a kellőnél többet bele ne értsünk. A katolikus egyháznak megvan a maga saját alkotmánya; az új szervezetnek ehhez szigorún alkalmazkodnia kell. A protestans felekezetek organismusainak utánzására gondolni sem lehet. Másrészt azonban specifikus jogintézmények szabályozzák a magyar katholicismus helyzetét, melyekkel szintén számolni kénytelen a mozgalom. Szorgosan ügyeljünk a canon-okra egyfelől, a főnálló hazai törvényekre másfelől, túl ne lépünk autonómiánkkal egyiknek korlátain sem, — ez azon alapelv, melyet dr. Bartha Béla olva-

sóinak ismét és ismét lelkére köt. Bizonyynyal oly alapely, melyet a katolikus autonomia összes hívei készségeesen elfogadnak!

Arra nézve persze, hogy e határok közé mi esik, a megegyezés már sokkal nehezebb.

Szerző szerint azon jogosítványok, melyeket az egyháztörvények értelmében laikusok is gyakorolhatnak, a jus circa sacra, továbbá a jus advocatiæ (nálunk jus supremi patronatus reg.) és végre a magán-kegyuraság intézményeiben foglalhatók össze. Ezek közül az első minden államot minden felekezettel szemben megillet, s azt az autonomia meg nem szoríthatja. A legfőbb kegyúri jognak is csupán gyakorlatáról lehetne szó, s maga a jog érinthetetlen. A főkegyuraságot ugyanis a magyar király személyéhez kötött, elidegeníthetetlen egyházi kiváltságnak tekinti, melynek átengedését más jogalany részére egyházi törvények akadályozzák. Ellenben e jognak gyakorlata, a történelem bizonyága szerint, különböző időben, különböző módon történt, nem volna tehát az sem jogtalan, ha abban jövőre a hívek szervezett egyeteme közreműködnek. A jus supremi patronatus gyakorlata s a magán-kegyuraság, — ezt a két jogosítványt szánja szerző a katolikus autonomiának.

Csakhogy a functióknak ily módon való megszabása ellen sok kifogás tehető. Először is épen azon ügyeknek jelentékeny csoportja, melyeknek ellátásánál a katolikus világi férfiak legméltányosabban követelhetnek részt, úgymint a népiskolák és alapítványok kezelése, a templom és templomvagyon gondozása, bajosan sorolható akár a patronatus, akár a védjog körébe. Ezeket ma a községekben a hívek némi kezdetleges részvételével a plébános, felsőbb fokon pedig kizárólag az egyházmegyei hatóság kezeli. Dr. Bartha Béla nyomatékosan int, hogy a klérust egyedül illető joghatóságot senki nyírbalni meg ne kísértse. De bizonyára az említett ügyeket ő sem tekinti a potestas jurisdictionis elválaszthatatlan alkatrészeiül.

Nagy ellentmondásra fog találni az is, a mit szerző a főkegyúri jogról előad. Nem mintha tagadná az apostoli király jogait, melyeket Kollár Ferencz Ádám óta írónk oly fényesen bebizonyítottak. Hanem e jogok állami jellegét nem ismeri el. Csatlakozik a nagyváradi püspök által képviselt elmélethez, mely mintegy örökös personal-uniót lát a magyar állam s a magyar katolikus egyház, a királyság s a főkegyuraság között. E rövid ismertetés nem bocsátkozhatik a tétel czáfolatába. Csak arra utalunk, hogy a magyar catholicismusnak egészen különös jogi helyzete még azt sem engedi meg, hogy ezt a tisztán egyházi jellegűnek vallott patrona-

tust a jura circa sacra-tól élesen megkülönböztessük. Téves volna azt állítani, hogy az államnak utóbbi természetes jogai a katolikussokkal szemben sem terjednek többre, mint egyéb felekezeteknél. Azt az óriás vagyont és hatalmat, mely a katolikus hierarchia kezén van, az állam csupán azért növelhette s engedhette növelni ekkorrára, mert biztosítékokat teremtett magának. E biztosítékokat, mint például az egyházmegyék szabályozását, püspökök kinevezését, jövőre sem bocsáthatja ki kezei közül. Szívesen elismerjük azonban, hogy az apostoli király jogai egyházi kiváltságon is nyugszanak, s bár az állam ezekre nézve mindenkor kizárólag saját közjogát ismerte kötelezőnek, már csak politikai, opportunitási szempontokból is ügyelt, hogy idevágó kérdések szabályozásánál egyházi intézményekkel ellentétbe ne jusson. Sőt azt is állítjuk, hogy a magyar királynak úgynevezett egyház-felsőjogai közt vannak olyanok, melyek a hívek összeségét illetik, s melyek az államhoz csupán azért kerültek, mert e jogok keletkezésekor a katolikusok egyeteme az állammal azonos fogalom vala. Ezek közé tartozik a javadalmak kezelésére való felügyelet, a tanintézetek igazgatása stb. És épen e jogok azok, melyekben az államnak az autonomia örököse lehet.

Még arra nézve kell néhány megjegyzést tennünk, mit az előttünk fekvő dolgozat a magán-kegyuraságról mond. A magán-kegyuraságot ugyanis az autonomia legfőbb akadályának tartja, s arról erélyesen akar intézkedni. Míg másutt igen szűknek látja a főkegyúr jogát, s például az egyházi javadalmak átalakítását minden eddigi tanítás ellenére jogtalannak ítéli, addig erősen hangsúlyozza, hogy a magán-kegyúri viszonyokat a király, kitől nálunk minden ilyes jog származik, rendeleti úton szabályozhatja. Ez kétségtelenül áll; de áll az is, hogy itt minden gyökeres reform beláthatatlan nehézségekbe ütközik. Bármily szükséges a magán-patronatusok sorának eldöntése, véleményünk szerint azt az autonomia előfeltételül tenni se nem kell, se nem tanácsos.

A magán-kegyúri viszonyok rendezése helyett szerintünk azon kell kezdeni, mit dr. Bartha Béla, bár egészen más értelemben, munkájának vége felé ajánl: elfoglalni a tért, melyet hazai és egyházi törvények egybehangzóan nyitnak az autonómiának. E tér pedig egyedül az, hova a kultuszminiszter úr akarja actióját alapítani, tudniillik a hitközségi autonomia.

Ha később csakugyan sikerülni fog az egyházmegyei és az országos autonomia szervezése, az is bizonynyal csupán a hazai s

egyházi jog korlátai közt mehet végbe. A hazai jog korlátait azonban nem úgy értelmezzük, mint a nagyérdemű szerző teszi, a ki a fönálló törvények betűjéből akarja kimagyarázni az autonomikus törekvések jogosultságát. Mi arra gondolunk, hogy a törvény változtatható, s a hazai jog korlátai alatt a jogfolytonosság elvét értjük. A jogfolytonosság pedig csak azt kívánja, hogy az állam hozza meg azt a törvényt, mely a magyar katolikus egyház világi vonatkozású ügyeinek a jövőben való intézéséről rendelkezik. Az 1868-diki 53. törvényczikk adta meg a hitközségi szervezkedés szabadságát, új törvénynek kell megadnia az egyházmegyei és idővel az országos autonomiát. Meddig terjedhet ez autonomia? — az épen annyira a politikának, mint a jognak kérdése. Hogy valami nagyon széles hatásköre nem lehet, az a katolikus egyház általános alkotmányának s a magyar állam különös történeti jogainak megfontolása után kétségtelen.

J.—B.—

Az óceán. Irta Krümmel Ottó, egyetemi tanár, Kielben. Fordította Csopey László. Az eredetivel összehasonlította Heller Ágost. Hatvanhat rajzzal.

E könyv, mint a természettudományi könyvkiadó-vállalat 1887—1889. évi cyclusának első kötete hagyta el a sajtót. Célja röviden, velősen előadni mindazt, a mit a világtengerről vagy az óceánról bármely művelt embernek tudni szükséges és kell is. A könyv szerzője, Krümmel, világszerte elismert tekintély az oceanographiában; az ő adatai, akár a tengerek mélységeit, akár a tenger mozgásának leírását tekintjük, köztudomás szerint a legmegbízhatóbbak.

A 286 lapra terjedő kötet a függeléken, a műszótáron és a betűrendes tárgymutatón kívül négy fejezetre oszlik.

Az első fejezet a tenger tagozódása címet viseli; felöleli mindazt, a mit az óceán alakulásáról, a szárazföldek mentén való eloszlásáról, a szárazföld és a víz viszonyáról stb. tudunk.

A második fejezet a tenger mélységeivel foglalkozván, előbb bemutatja a tenger fölszínét, azután leírja a mélységmérő szerszámokat és a mérés lefolyását; részletesen tájékoztat a tengerfenék domborzatáról, a melyhez képest a mi pusztánk változatos arczulatú, és végre bepillantást enged a tengerfenékről fölhozott üledékek természetébe.

A tenger vize, az ő általános tulajdonságai, a melegség eloszlása a tenger vizében és a tengeri jégviszonyok: íme a harmadik fejezet foglalata.

Az utolsó fejezet, mondhatni, a legérdekesebb. A tenger mozgását tárgyalja, kiterjeszkedvén a hullámok keletkezésére, alakjára és fajtáira, továbbá az árapályra és a dagályra, és a tenger áramlásainak okára és természetére.

A függelék a fordító készítménye; a régiebb magyar íróknak a tengerről vallott nézeteit és ismereteit mutatja be abban.

A rövid műszótár arra való, hogy az olvasó a munkában használt, esetleg szokatlan kifejezések magyarázatát és okát megtalálja. E műszók közt figyelmet érdemel a hullámverés szó, a mely a német Brandungot pótolja, a tengerjárás, a mely az árapály és a dagály egybefoglaló neve, mint a német «Gezeiten», és végül a vándorhullám, a mely ugyanazt akarja jelenteni, a mit az angol swell vagy a német Dünung.

A szövegbe nyomott ábrák és táblák legnagyobb része fametszetű, a kötet nyomása és kiállítása csinos.

A ki a tengerről rövid, de tanulságos munkát óhajt, annak jó szívvel ajánlhatjuk Krümmel *Óczeinját*, a mely, valamint a cyclus minden kötete, külön is kapható.

—l—

